

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4v Dik-Ray

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
तद्धितप्रकरणम्

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol III—Part II

(Taddhita Complete)

With English translation and Sanskrit commentary

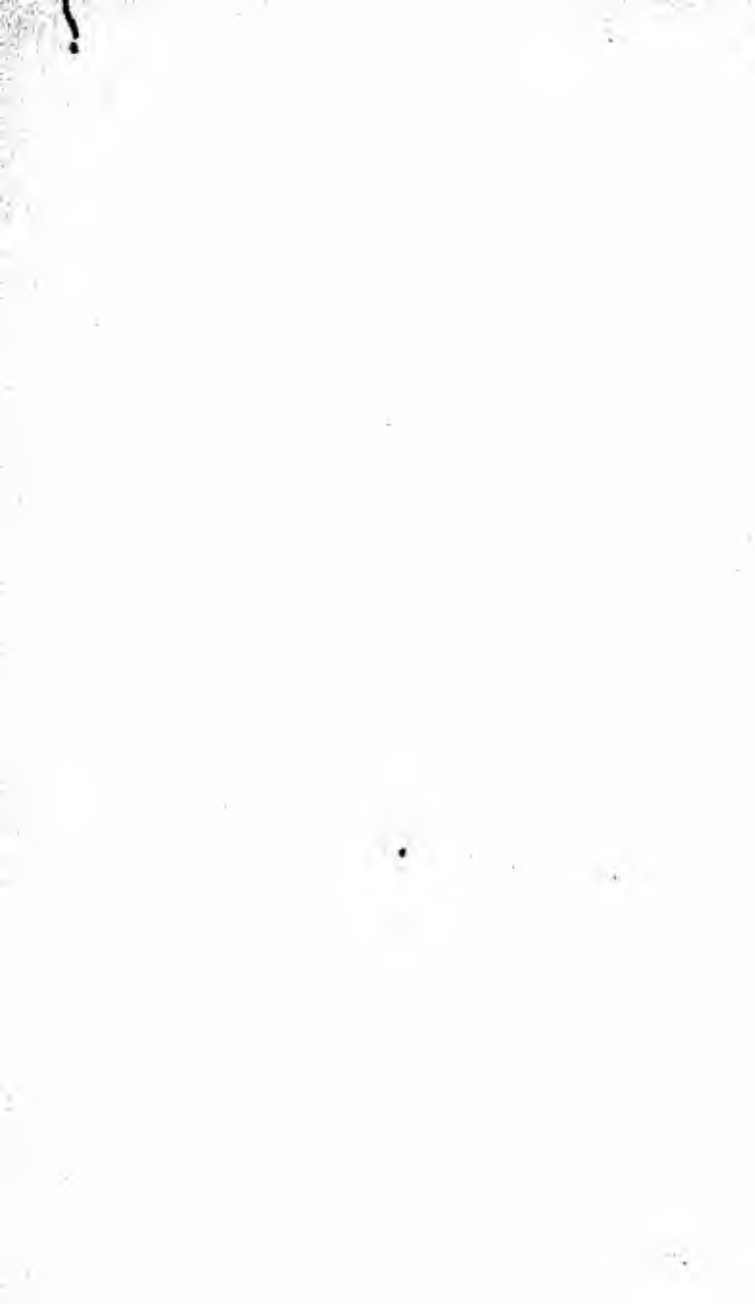
Sa 4V
Dik/Ray

BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Bhishagacharyya.

Rs. १/8/-

PREFACE

Owing to unexpected circumstances, the publication of this part is unusually delayed. For which I apologise to my readers. This completes the Purvardham of our Siddhanta-Kaumudi. Two Parts of Uttarardham also are already out. Vol VI (containing Kridanta, Vaidika Prakriya etc. and also an Index on the sutras) is in the Press and will be out in early July 1940. That will complete our stupendous and labourious task with what success the readers will judge.

The Ganas are almost everywhere given in their respective places under the Mitabhashini Tika.

Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work. So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition.

Calcutta, }
Oct. 1934. }

KUMUD RANJAN RAY

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. .... 449. ....

Date. .... 13/10/53. ....

Vol. No. .... Sa 4 V/ Sik/ Ray. ....

Vol. III - Pt. II.

सिद्धान्तकौमुदी

अथ तद्धितेषु रक्तार्थकाः

१२०२ । तेन रक्तं रागात् ॥४॥१॥

दी— । रज्यतेऽनेनेति रागः, कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् ।
माञ्जिष्ठम् । रागात् किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

The word राग here denotes the material, with which a thing is dyed. Now words expressive of राग (dyeing materials) take the affix or suffix अण् after them to form a new word, when the राग itself becomes the instrumental. Thus कषाय is a particular kind of राग and in the sense of कषायेण रक्तम् (dyed with Kasaya ; "Kasaya" here being the instrumental), the suffix अण् comes after it and a new word काषायम् is formed meaning—dyed with कषाय । Similarly माञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रम् = माञ्जिष्ठं वस्त्रम् । But, no suffix is allowed, when the तृतीयान्तपद denotes no राग—as देवदत्तेन रक्तम् । Here देवदत्त is not a word, expressive of a kind of राग ; moreover it is the agent and not the instrument and hence no suffix is taken by it to form a new word. Hence Bhattoji says "रागात् किम्" etc.

मितभाषिणौ । रज्यते शुक्लवर्णस्य वर्णान्तरम् आपाद्यते अनेन वस्तुना इति रागः [“अजि च भावकरणयोः” इति नलोपः] । येन द्रव्येन शुक्लादिवर्णस्य वर्णान्तरं विधीयते स “राग” इति संज्ञा भजते । “तेन” रागविधेयेण “रक्त”

वर्णान्तरम् प्रापितम् इति एतस्मिन्नर्थे “रागात्” रागविशेषवाचिनः शब्दात् तृतीयान्तात् अण् प्रत्ययो भवति । तथाहि—कषायस्तु कश्चित् रागविशेषः । तेन कषायेण रक्तम् इत्यर्थे कषायशब्दात् अण् प्रत्यये कृते काषायम् इति पदं भवति । मञ्जिष्ठा अपि कश्चित् रञ्जनसाधनो द्रव्याविशेषः । तथा मञ्जिष्ठयारक्तम् इति एतस्मिन्नर्थे मञ्जिष्ठा शब्दात् अण् प्रत्यये कृते माञ्जिष्ठम् इति पदं भवति । तद्विधितप्रत्ययेन कृतं पदं प्रायेण विशेषणमेव तेन काषायं वस्त्रम्, माञ्जिष्ठः प्रावारकः इत्यादि ।

सूत्रे “रागात्” कथमुक्तम् ? ननु रागविशेषवाचिनः एव शब्दात् अण् प्रत्ययो भवति, नैव अन्यत्र । तेन देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् इत्यत्र देवदत्तशब्दात् नहि अण् प्रत्ययो विधीयते—यतः नहि देवदत्तशब्दः रागवाची, अपिच व्यक्तिवाची । तृतीया च अत्र कर्त्तव्येव, न खलु करणे ।

काषायौ गर्हभस्त्र कर्णौ, हारिदौ कुक्कुटस्य पादौ इत्यादौ कथं कषायशब्दोत्तरं हरितशब्दोत्तरं च अण् विहितः ? नहि कर्णौ कषायेण, पादौ वा हरिद्रावर्णेन रक्तौ, तत्र तत्र वर्णस्य स्वाभाविकत्वात् । अवोच्यते—उपमानादेव भविष्यति तयोः साधुत्वम् ; तथाहि “काषाय इव” इत्यर्थे काषायौ इति पदं प्रयुक्तम् । एवं हारिदौ इव हारिदौ ।

अस्मिन् सूत्रे तृतीयान्तात् पदात् प्रत्ययो विधीयते । “तृतीयान्तात् पदात्” इत्यस्य अनुवृत्तिस्तु “इपवैयाघ्रादञ्” (४।२।१२) इति सूत्रं यावत् अस्ति ।

१२०३ । लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ ४।२।२ ॥

दी— । लाक्षिकः । रौचनिकः । “शकलकदर्माभ्यामुप-
संख्यानम्” (वा २६७८) । शाकलिकः । कादर्मिकः ।
‘आभ्यामणपि’ इतिवृत्तिकारः—शाकलः । काहर्मः । ‘नील्याञ्चन्’
(वा २६८०)—नीलगा रक्तं नीलम् । ‘पीतात् कन्’ (वा
२६८१)—पीतकम् । ‘हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्’ (वा २३८२)—
हारिद्रम् । माहारजनम् ।

The two words लाचा and रौचना (themselves expressive of रान्) take the suffix ठक् after them (to form new words), in the sense of dyed with it. Thus, in the sense of "dyed with लाचा", we have लाचिक; and रौचनिक is used in the sense of "dyed with रौचना". The Varttika of Katyayana sanctions "ठक्" for the two words शकल and कर्दम also; and thus we have शाकलिक and कर्दमिक. The Kasika Vritti of Vamana and Jayaditya declares that the suffix अञ् may be optionally taken by these two (viz शकल and कर्दम), and hence the words शकलः and कर्दमः also. According to varttika, the suffix अन् is taken by the word नीली (meaning "indigo") in the aforesaid sense and the word नीलम् is formed, meaning dyed with indigo or blue colour. कन् is taken by the word पीत and we have पीतकम् in the sense of "dyed with"—some material producing yellow colour; The words हरिद्रा and महारजन take the suffix अञ् after them, in the same sense and the words हरिद्रम् and महारजनम् are formed.

नित—। लाचाशब्दात् तथा रौचनाशब्दाच्च (राश्वचकात्) तृतीयान्तात् "तेन रक्तम्" इतिप्रत्ययिन् अर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। लाचा धातुद्रव्यविशेषः [गाला इति वङ्गाः]। लाचया रक्तम् इत्यर्थे ठक् प्रत्यये कृते सति लाचिकः इति पदं लभ्यते। एवं रौचनया रक्तः इति रौचनिकः। लाचिकः पटः; रौचनिकः प्राचारकः। अत्र विहितः ठक् प्रत्ययस्तु पूर्वसूत्रविहितस्य अञ्—प्रत्ययस्य बाधकः। वार्तिककारमते शकलशब्दात् कर्दमशब्दादपि "तेन रक्तम्" इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। शकलः रागद्रव्यविशेषः। तेन रक्तः इति शाकलिकः शाकलः। कर्दमेन रक्तः इति कर्दमिकः, कर्दमः इति पदद्वयम् काशिकावृत्तिमते अपि दृष्टम्। पदद्वयं महाभाष्ये तु न दृश्यते। नीली औषधिविशेषः। तथा रक्तम् इत्यर्थे अन् प्रत्ययो वार्तिककारिक

विधीयते तेन नीलम् । नीलं वस्त्रम् । अग्निघ्नेवाद्ये पीतशब्दात् कन् प्रत्ययो
 वार्तिकसम्मतः । पीतेन रक्तम् पीतकम् ; कन्प्रत्ययस्तु अण् प्रत्ययस्य अपवादः ।
 पीतं हरितालकादि पीतवर्णोत्पादकं रञ्जनद्रव्यम् । हरिद्राशब्दात् महारजनशब्दात्
 च पूर्वोक्ते एव अद्ये अञ् प्रत्ययो विहितः । अद्यं खलु अण्—प्रत्ययस्य अपवादः ।
 हरिद्रया रक्तम् हरिद्रम् । हरिद्रा प्रसिद्धा [हलुद इति भाषा] । महारजनः राग-
 द्रव्यविशेषः । तेन रक्तम् इति माहारजनम् ।

ननु कृते अपि अण्प्रत्यये हरिद्रम्, माहारजनम् इति पदद्वयं सिध्यति, कथं
 तर्हि अणोऽपवादस्य अञ् प्रत्ययस्य विधानम् ? अवोच्यते—“स्वरे विशेषः”—इति
 वालसनोरमा । कृते खलु अण्प्रत्यये स्वरे यत् वैशिष्ट्यं भवति, तस्यैव लाभाय
 अणोऽपवादस्य अञ् विधानमित्यर्थः । स्वरेऽपि उदात्तादिभेदः ।

१२०४ । नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ४।२।७।

दी— । पुष्येण युक्तं पौषम् अहः । पौषी रात्रिः ।

To denote a period of time, with reference to the moon
 lying near a particular star, proper suffixes (within the limit
 of प्राग्दीव्यतीया) are used after the प्रथमोच्चारित नक्षत्रवाचकशब्द ।
 Thus in the sense of पुष्येण पुष्यनाम्ना नक्षत्रेण युक्तो यश्चन्द्रमास्येन युक्तम्
 (अहः) we have अह्, प्रत्यय after पुष्य and the newly formed word
 is पौषम् । Thus पौषम् अहः is the day, when the moon is
 situated near the star पुष्य । पौषी रात्रिः the night, in which
 the moon comes near the star पुष्या ।

मित— । तृतीयान्तात् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दात् “तेनयुक्तः कालः” इत्यर्थे
 यथाविहितम् अष्टादशः प्राग्दीव्यतीयाः प्रत्ययाः भवन्ति । ननु नक्षत्रेण कथम् कालो
 युक्तो भवति इति चेत् सत्यम् । परम् नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति । तेन नक्षत्र-
 युक्तेन चन्द्रमसायुक्तः कालः इत्यर्थः बोद्धव्यः । अतः सूत्रस्येन नक्षत्रशब्देन नक्षत्र-
 युक्तचन्द्रमा लक्ष्यते इति ज्ञेयम् । यदा किञ्चित् नक्षत्रचन्द्रमसः सन्निधौ तिष्ठत् तदा
 सममृतपाते वर्तते, तदा तत् चन्द्रमसायुक्तम् इत्याख्यायते । पुष्येण युक्तम् अहः

पौषमिति । “पुष्येण युक्तम्” इत्यस्य पुष्यनामकनक्षत्र-समीपस्थेन चन्द्रेण युक्तम् अहः इत्यर्थो बोध्यः । अत्र पुष्यशब्दात् अण प्रत्यये कृतमिति “तिष्ठापुष्यायोर्नचवाणि यलोपः” इति सूत्रबलात् पुष्याशब्दस्य यकारलोपः । आदिस्वरवृद्धिः—तेन पौषम् इति सिद्धम् । पौषी रात्रिरिति—अण प्रत्यये यत्नोपेक्षति “टिड्ढाण्”—(४।१।१५) इति सूत्रेण स्त्रियां ङीप् । एवं मघया (मघानक्षत्रेण) युक्तम् माघम् अहः । माघी रात्रिः । “नक्षत्रेण” इति कथम् उक्तम् ? चन्द्रेण पुक्ता रात्रिः । अत्र चन्द्रेति पदस्य नक्षत्रत्वाभावात् तदन्तरं न कश्चित् प्रत्ययः । “काक्षः” इति किम् ? पुष्येण युक्तचन्द्रमाः अत्र अन्द्रमसः काक्षत्वाभावात् पुष्यापदोत्तरं न कश्चित् प्रत्ययः ।

१२०५ । लुब्धविशेषे ॥४॥२॥४॥

दी— । पूर्व्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मक-कालस्य अवान्तरविशेषश्चेत् न गम्यते । अद्यपुष्याः । कथं तर्हि पुष्यायुक्ता पौर्णमासी पौषी इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणा-कार्त्तिकीचैत्रीभ्यः” (सू १२२५) इति निर्देशेन पौर्णमास्याम् अयं लुब्धेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात् युक्तवद्भावाभावश्च । ‘अवाध-कान्यपि निपातनानि’ । श्रवणी ।

The suffix, sanctioned by the previous rule, elides, provided there is not implied any particular part of the day, containing sixty *dandas* (i.e., twenty four hours). The example here is अद्यपुष्याः । The word अद्य is an indeclinable, implying the present अहोरात्र (this day, or rather this full day of twenty four hours) and the suffix after पुष्या has elided, giving the sense पुष्यायुक्त-चन्द्रमसा युक्तः (presided by the moon that is in touch with the star पुष्या) । The sense of the example अद्य पुष्याः is अद्यम् अहोरात्रः पुष्यायुक्त-चन्द्रमसा युक्तः i. e., this complete day is pre-

sided by the moon, that is now in touch with the star पुष्य । The word अद्य denotes the full day (day and night taken together) and not any part of it (i.e. neither the day alone nor the night alone) and hence the rule has been said to be satisfied.

Now a question may be raised as to the validity of “युष्मादौर्णमासी पौषी” इति । The word पौर्णमासी does not imply any particular part of a complete day-and-night (of 24 hours) and hence the elision of the suffix was due by this rule—which however we do not notice here. Against this objection it is argued that this law (rule) of elision does not apply in the case of पौर्णमासी and this is suggested by the rule “विभाषा फात्पुनीश्रवणा-
कात्ति कौटुम्भीभाः” । Now there is another point, if there be no elision of the suffix in the case of श्रवण, then how can there be the appearance of श्रवणा in the aforesaid rule ? Undoubtedly the suffix ण after श्रवण has elided, keeping the word श्रवण intact which afterwards has taken the feminine suffix णा to denote पौर्णमासी । Against this objection, it is urged that this (लुप्) is due to निपातन, that is the elision has irregularly taken place. The word श्रवण is originally a masculine one and after the elision, too it must keep its gender unchanged by the rule “लुपि युक्तवद्भाक्तिवचने” । But we find it here as श्रवणा a feminine one and why ? Because here too, the dictum of irregularity (निपातन) is applied. Well, then, assuming निपातन in the present case, we can have no such word as श्रावणीः. That is true ; but we may have such word and

this is due to the dictum—that the law of irregularity never prevents any legal form from being formed.

मित—। “नचत्वेण्युक्तः कालः” इति सूत्रे यः अणादिः प्राग्दीव्यतीयः विहितः, तस्य प्रतायस्य लुप् स्यात् । यदि “षष्टिदण्डात्मकस्य” षष्टिदण्डसनाथस्य कालस्य अहोरात्रस्य “अवान्तरविशेषः” कश्चिदंशविशेषः केवलं दिनं केवला वा रात्रिर्नगम्यते । निर्विशेषः कालवत् प्रतिपाद्यते, तर्हि प्रतायस्य लोपः । नचव-
युक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोऽंशश्चेत् अभिधीयते, तर्हि प्रतायस्य लोपाभाव इति सरलार्थः । अयं पुण्य इति । अयं इति अव्ययम् उपस्थिताहोरात्रवाचि । इदं अधिकरणशक्तिप्रधानम् समस्यन्तम् एव इति निर्दिष्टं शक्यते । अत्र तु अधिकरणशक्ति-
विनिर्मुक्तः प्रथमान्तः एव ज्ञातव्योऽयम् अयेति शब्दः । अस्य अर्थस्य “वर्तमानाहो-
रात्रकालः” । पुण्येण्युक्तः (पुण्ययुक्तचन्द्रमसयुक्तः) अयं (अयम् वर्तमानः अहोरात्रः)
इत्यर्थे पुण्यशब्दोत्तरम् अण्प्रतायस्य लोपः । अयपदेन वर्तमानोऽहोरात्र एव
लक्ष्यते, न खलु अहोरात्रस्य कश्चिद्विशेषोऽंशः अहर्वा रात्रिर्वा, अतः अनेन सूत्रेण
अण् प्रतायो लुप्यते । प्रतायलोपे सति पुण्यपदस्य न किञ्चित् रूपान्तरं संजायते ।
एवम् अयं कृतिका । अविशेषे इति किम् ? पौषी रात्रिः, पौषम् अहः । अत्र
ग्रन्थमोदाहरणे रात्रिः (अहोरात्रस्य अवान्तरविशेषः), द्वितीये अहः (अहोरात्रस्य
अवान्तरविशेषः) गम्यते, अतः प्रतायस्य लोपाभावः । ननु पौर्णमासीति शब्देन
अहोरात्रस्य कश्चिदवान्तर-विशेषो न गम्यते, अतः नचवयुक्ता पौर्णमासीति ज्ञातव्य
प्रतायस्य लोप एव अनेन सूत्रेण भवितुम् अर्हति । कथं तर्हि “पुण्ययुक्ता
पौर्णमासी पौषी” इत्यायं लोपो न दृश्यते ? अत्रोच्यते—अनेन सूत्रेण विहितस्य
प्रतायस्य लोपः पौर्णमासीति बोद्धव्यं न भवति इति विशेषः ज्ञेयः । कस्मात्
विशेषोऽयं ज्ञेयः ? “विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिर्कौषीर्ब्रीभाः” इति सूत्रान् ।
पौर्णमासीति प्रतिपत्तव्यं अस्मिन् सूत्रे विकल्पेन अण् विधीयते । अस्मात् विधानात्
इदं ज्ञायते यत् पौर्णमास्याम् नचवयुक्तायां विहितस्य अण् प्रतायस्य “लुवविशेषे”
सूत्रबलेन लोपो सा भूदिति ।

भवतु तावत्, नचवयुक्तपौर्णमास्याम् अनेनैव लोपाभावात् कथं सूत्रे “श्रवणा”

इति निर्देशः सम्भवति ? प्रत्यायस्य स्त्रीपाभावात् “आवणी” इति निर्देशस्य इह
 औचित्यात् । अस्योत्तरं ददाति—“अवणशब्दात् अत एव लुप्” । यतः सूत्रे
 अवणेति निर्देशो दृश्यते अतस्तस्य साधुत्वम् अवणशब्दोत्तररीकर्तव्यम् । अवणशब्दात्
 पौर्णमासां निपातनादेव लुप् भवति । तथा सति अवणा इति निर्देशः सिध्यति ।
 ननु “कृतिकाश्रवणः पुष्यः चित्तास्त्रातोयैदन्तरम्”—इत्यादौ पुलिङ्गे एव अवणशब्द-
 प्रयोगो दृश्यते । तस्मात् अणो लुपि सति “लुपि युक्तवद्भाक्तिवचने” (१।२।८१—
 लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गवचने) इति सूत्रार्थवत्त्वात् पुलिङ्गत्वस्यैव अवणशब्दा-
 वात् कथं अवणा इति स्त्रीलिङ्गकथनम् ? अस्य उत्तरं वदति—“युक्तवद्भावाभावः” ।
 “लुपि—(१।२।८१)” इति सूत्रकालान् यो युक्तवद्भावः (प्रकृतिवत्लिङ्गवचने) भवितव्यः,
 तस्य अभावः खलु अव भवति ; सोऽपि पूर्ववत् निपातनादेव इति श्रेयः । ननु
 निपातनेनैव यदि अवणा इति भवेत् तर्हि आवणी इति न्यायां पदं बाधितं स्यात् चेत् ;
 नैवम् । “अबाधकानि निपातनानि” निपातनं खलु न्याय्यपदस्य बाधकं न भवति ।
 निपातनेन निष्पन्नं पदं भवति, पक्षे न्याय्यं (सूत्रविहितं) पदमपि भवति इति
 निष्कर्षः । तेन आवणी इति पदम् अपि अबाधितं स्यात् ।

“अबाधकानि”—इति परिभाषा काशिकावृत्तौ एव दृश्यते । तस्य साधुत्वम्
 अत्र दीक्षितेन स्वीकृतम् । परं भाष्ये “तु बाधकान्येव निपातनानि” इत्युक्तम् ।
 इति वालमनोरमा ।

१२०६ । संज्ञायाम् अवणाश्चत्वाभ्याम् ॥ ४।२।५॥

टी— । विशेषार्थोऽयमारम्भः । अवणा रात्रिः । अश्चत्वी
 सुहर्तः । संज्ञायां किम् ? आवणी ; आश्चत्वी ।

The suffix after अवणा and अश्चत्वी elides, when a proper noun
 (a name) or designation is implied. In the previous rule, the
 suffix elides only when there is no mention of any particular
 part of “day-and-night”, but by this rule, the law of elision
 holds good, even when any part of the day-and-night (अहोरात्र)

is referred to, in the case of these two words only, if there is reference to संज्ञा । अथवा रात्रिः ; अश्वत्थी सुहृत्—these are proper names, implying some particular night and some particular moment and in absence of these, we have आश्वती रात्रिः, आश्वत्थी रात्रिः । अश्वत्थ is a name for the अश्विनी star—the first of the twenty-seven star taken into account by Hindu astrologers.

नित— । अथवाशब्दात् अश्वत्थशब्दात् च परस्य नचत्वप्रत्ययस्य लुप् भवति संज्ञायां विषये । पूर्वसूत्रे “अविशेषे” लुप् विधीयते, इह तु “विशेषे” अपि, अत उक्तम् “विशेषाद्योऽयमारम्भः” । अयम् आरम्भः सूत्रोपन्यासः विशेषार्थः विशेषबोधनहेतुकः । अहीरावस्य कस्मिंश्चित् विशिष्टे अंशे दिने वा रात्रौ वा गम्यमाने सति अथवाशब्दात् अश्वत्थशब्दात् च उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् संज्ञायाम् इति भावः । अथवा रात्रिः । अथवा नचत्वयुक्तचन्द्रेण युक्ता रात्रिरिति ज्ञेयः । ननु पूर्वसूत्रव्याख्यायां ज्ञापितं यत् पौर्णमास्यां खलु युक्तवज्जावाभावः (प्रकृतिवर्तिनश्चकनाभावः) जायते, अतः लोपात्परम् अथवा इति स्त्रीलिङ्गे निर्देशस्य साधुत्वम् ; इह तु अपौर्णमास्यां कथं अथवा इति स्त्रीत्वनिर्देशः ? अवोचते—“विभाषाफाल्गुनीअथवा कार्तिकीर्षवीभ्यः”—इति सूत्रे अथवा इति निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वात् अपौर्णमास्याम् अपि युक्तवज्जावोनेति विज्ञायते—इति वालमनोरमा । अयं भावः—“विभाषा—” इति सूत्रे अथवा इति यः स्त्रीलिङ्गे निर्देशः अस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् न केवलम् पौर्णमास्याम् इति विशेषम् अपेक्ष्य प्रयुज्यते, अपितु सर्वत्रैव ; अत उक्तं निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वम् । अश्वत्थी सुहृत्ः इति अश्वत्थशब्देन अश्विनी-नचत्वम् अभिधीयते । तेन युक्तः सुहृत्ः अश्वत्थः सुहृत्ः । ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः कश्चित् सुहृत्विशेषः । संज्ञायाम् इति किम् ? आश्वती ; आश्वती । यव संज्ञा न अभिधीयते, तव प्रत्ययस्य लुप् न स्यात् । तेन आश्वती रात्रिः, आश्वत्थी रात्रिः । अथवा नचत्वयुक्तचन्द्रेण युक्ता काचित् रात्रिः । अश्विनीनचत्वयुक्तचन्द्रेण युक्ता काचित् रात्रिः इत्यर्थः ।

दौ—। नचत्तद्वन्दाद् युक्ते काले छः सप्ताद्विशेषे सति
असति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ।

The suffix छ (इय) is taken by a compound (इन्ध) word, denoting a pair of stars, with reference to time, be it general or particular. Thus तिष्य stands for a star and so does पुनर्वसु । The compound word is तिष्यपुनर्वसु । It is an instance of इन्ध compound. The compound word तिष्यपुनर्वसु takes the suffix छ (which is radically changed into इय) to denote time in general, and the newly formed word that we get is-तिष्यपुनर्वसवीयम् । तिष्यपुनर्वसवीयम् अहः—a day, which is presided over by the moon that is in touch with the pair of stars तिष्य and पुनर्वसु । राधा stands for the star विशाखा । राधानुराधीया रात्रिः—the night, presided over by the moon, coming in contact with the pair of stars राधा (विशाखा) and अनुराधा ।

सित—। “नचत्तद्वन्दाद्” इन्द्रसमासस्थितनचत्वयुगलात् तृतीयान्तात् युक्ते काले छ प्रत्ययः सप्तात्, “विशेषे” दिने वा रात्रौ वेति कस्मिंश्चित् विशिष्टे काले गम्यमाने ; “अविशेषे” कालसाधारणे च गम्यमाने । तिष्येनाम नचत्वविशेषः । पुनर्वसुशब्दोपि च नचत्वे एव । तेषां इन्द्रम् तिष्यपुनर्वसुम् । ताभ्यां युक्तम् अहः इति बोधायनोक्तम् । छ-प्रत्ययस्य स्थाने ईयादिभ्यः । [“तिष्यपुनर्वसु” इति पदस्य अन्तिमस्य ओकारस्य गुणः “ओर्गुणः” इति सूत्रेण । ततः “एचोऽयवायावः” इति सूत्रविहित-सन्धिः । अनया प्रणाल्या तिष्यपुनर्वसवीयम् इति पदं सिद्धम्] । “तिष्यपुनर्वसु” इति नचत्वाभ्याम् युक्तेन इन्द्रसमासयुक्तम् अहः । “राधा” इति विशाखानचत्वस्य संज्ञा । राधा च अनुराधाश्च राधानुराधाः । तद्वयुक्ता रात्रिरिति गम्यमाने छ-प्रत्ययः । पूर्ववत् ईयादिभ्यः । राधानुराधीया रात्रिः । छदाहरणद्वयं विशेषे । अविशेषे यथा—अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । तिष्यपुनर्वसुभ्यां युक्तः अयं वर्तमानः

अहोरात्रः इत्यर्थः । “लुक्विशेषे” इति सूत्रवलात् अविशेषे प्रत्ययलोपो भवतु इति चेत् न । पूर्वं विधेः परविधिर्वलीयान् । अतः “इन्द्राच्छः” इति परविधेः वलीयत्वान् प्रत्ययलोपो साभूदिति सर्वम् अवदातम् ।

१२०८ । दृष्टं साम ॥४॥२॥६॥

दी— । तेन इत्येव । वसिष्टेन दृष्टं वासिष्टं साम । “अस्मिन्नर्थेण डिङ्गा वक्तव्यः” (वा २६८०) । उशनसा दृष्टम् औशनम्—औशनसम् ।

Words, used in the third case endings and expressive of persons, take suffixes like अण् after them to imply साम (Sama Veda), seen (declared) by them. Thus to denote वसिष्टेन दृष्टं साम, the word वसिष्ट takes the suffix अण् and a new word वासिष्ट is formed, which is an adjunct of साम । In this sense, अण् optionally becomes a डित्, (ङकार—इत् प्रत्यय) and the word, taking a डित् suffix after it loses its टि portion. Thus in the sense of उशनसा (युक्ताचार्येण) दृष्टं साम, we have the suffix अण् after it and the word औशनसम् is got ; again अण् is optionally taken to be a डित् suffix and consequently the last vowel of उशनस्, with the portion after it, (i.e. the टि portion of उशनस्) is lost and a new word औशनम् is formed.

मित— । “तेन इत्येव” तेन दृष्टं साम इत्येव अर्थे तृतीयान्तात् यथाविहितम् अणादयः प्रत्ययाः भवन्ति । वसिष्ठनामा कश्चित् प्रख्यातः ऋषिः । तेन दृष्टं साम इत्येतस्मिन् अर्थे अण् प्रत्ययः । ततः वासिष्ठम् इति पदम् । वासिष्ठं साम । साम वेदः । एवं क्रुञ्चेन दृष्टं साम क्रौञ्चं साम । विश्वामित्रेण दृष्टं साम वैश्वामित्रं साम । ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति प्रसिद्धिः । वेदास्तु मन्त्रब्राह्मणात्मकाः । येन

अपिणा योमन्तः दृष्टः स हि तन्मन्त्रस्य ऋषिः । एवं विश्वामित्रस्तु गायत्रीमन्त्रस्य ऋषि रिति प्रोक्तम् ।

अपिच “अस्मिन्नर्थे” दृष्टं साम तेनेति अर्थे “अण्” प्रोक्तः, अण् प्रत्ययः “डिङ्” विकल्पेन उकारित्-प्रत्ययतुल्याः “वक्तव्यः” वाच्यः । उकारित् प्रत्यये परे सति प्रकृतेः टिलोपो भवति । यथा उकारप्रत्यये परे “टि”-लोपः विधीयते, एवम् दृष्टं सामतेनेति अर्थे प्रयुक्ते अण् प्रत्ययेऽपि परे सति प्रकृतेः “टि”-लोपः विकल्पेन भवति । यथा उशनसा दृष्टं साम इति अण् प्रत्यये औशनसम् इति पदम् । विकल्पेन टि लोपे सति उशनम् इति शब्दस्य “अस्” इति अंशस्य टि-संज्ञस्य लोपः (“अचोऽन्यादि टि” इति सूत्रम्) । ततः औशनम् इति पदं सिद्धम् । उशनाः युष्माकाश्चैः दैतागुरुः । इयं व्यवस्था वार्त्तिककारसम्भवा कात्यायनस्य धर्ति कृता ।

१२०८ । कलेर्दक् ॥ ४।२।८ ॥ (वार्त्तिक २६८८ ? इति नागेशः)

दी— । कलिना दृष्टं कालेयं साम ।

To denote सामन्, seen by कलि, the suffix दक् is used. The suffix दक् is replaced by एव ; and in the sense of कलिना दृष्टं साम we have कालेयः । The suffix is joined to कलि—who is the seer here.

मित— । कलिशब्दात् तृतीयान्तात् तेन दृष्टं साम इत्यर्थे दक् प्रत्ययीभवति । अयं दक् प्रत्ययः अणोऽपवादः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम दक् प्रत्ययस्य एव इति रूपम् । हत्तिकारमते तु सर्वत्र अधिकलिभ्यां दक् प्रत्ययः विहितः । यथा अग्नेः आगतम् = अग्नी भवम् — अग्नेः स्वमिति सर्वत्रैव दक् ; तेन सर्वत्रैव आग्नेयमिति पदम् । एवं कलिना दृष्टं, कलौ भवम्, कलिः आगतम् इति सर्वत्रैव दक् प्रत्ययो ज्ञेयः तेन सर्वत्रैव कालेयमिति पदम् ।

१२१० । वामदेवाड्डाड्डग्री ॥ ४।२।८ ॥

दी— । वामदेवेन दृष्टम् साम वामदेव्यम् ।

“सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरः ।”—[इतिभाष्यम् ।]

The word वामदेव takes the suffix डत् and ड to denote साम् seen by the sage of the same name. Thus to imply वामदेवेन दृष्टं साम we have वामदेव + डत् and वामदेव + ड and in both the cases we have the form वामदेव्यम् ।

Now, a question may be raised why are the suffixes rendered as डित् (डकारित्) ? Surely not to sanction the elision of टि, as by the rule “यस्येति च” (५।१।१४८), the अ of वामदेव which is practically टि in the present case, disappears. The answer to this query is that the डकारित् has connection with the process of स्वर here. There runs the rule “ययतोऽतदर्थं” (६।२।१५६) which means—when the two suffixes (of course of the तद्धित class) य and यत्, are taken by a noun, itself preceded by the negative अ, to denote गुणप्रतिषेध, the last vowel of the word, thus formed with the two suffixes, becomes उदात्त । गुणप्रतिषेध means the exclusion or ejection of some quality. But this rule does not hold good, when the suffixes य and यत् are सानुबन्धक, i.e. joined to some other letter or letters. In the present case, अवामदेव्यम्—the negative form of वामदेव्यम्, might have its last vowel उदात्त as the word is formed with suffix य and यत् but this is not to be, as the य and यत् of this sūtra are not taken by themselves, but to the contrary are joined to another letter, viz ड, and are shown as ड and डत् । They are thus सानुबन्धक here. The quotation

from the महाभाष्य of Patanjali gives the above statement. Another point is to be noted in this connection. Both the suffixes show the same form and hence one of them seems to be useless ; but against this, Kasika as well as Balamano-rama affirm that “ङित्त्वं” (ङित्करणं, “ङात्” इति प्रत्यये तकारेत् करणं) स्वरार्थं”, i. e. the तकारेत् of ङात् serves the purpose of स्वरप्रक्रिया । The word वामदेव्यम् formed with the help of ङात्, differs from the same word, formed with the help of ङा, as far as स्वर (उदात्त, अनुदात्त and स्वरित) is concerned.

मित—। द्वतीयान्तात् वामदेव्यशब्दात् “तेन दृष्टं साम” इत्येतस्मिन्नर्थे ङात् ङा इत्येतौ प्रत्ययौक्तः । अण् प्रत्ययस्य अपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम इति ङात् प्रत्ययः वामदेव्यम्, ङा प्रत्ययश्च—तस्मादपि वामदेव्यम् । ङात् प्रत्ययस्य उकारः तकारश्च इती । ङाप्रत्ययस्य उकारः इति वामदेव्यम् साम । ननु ङाप्रत्यये यत् पदं भवति, ङात् प्रत्यये अपि तत्पदमेव । तर्हि कथम् तकारेत् ङाप्रत्ययः (ङात् प्रत्ययः) पुनरपि विधीयते इति चेत्—“स्वरार्थम् एव एतद्विधानं” ङा-प्रत्ययनिष्पन्नात् वामदेव्यम् इति पदात् ङात्प्रत्ययसिद्धस्य वामदेव्यमितिपदस्य स्वरं भिन्नता अस्ति । तद्विधानाय एव प्रत्ययद्वयम् । स्वरस्य उदात्तादिभेदः ।

पुनरपि—चोदयति ; ननु यत्प्रत्ययः य—प्रत्ययश्च वामदेवात् भवतः इति अनेनैव कार्यसिद्धिर्भवेत् । कथं उकारेत् ङात्प्रत्ययः ङाप्रत्ययश्च विधीयते ? उकारेत्-प्रत्यये परे प्रकृतेः “टि” लोपो भवति इति सिद्ध्यर्थम्—इति चेत् न । “यस्येति च” (६।४।१४६) इति सूत्रवलात् दृष्टित्प्रत्यये परे प्रकृतेः अन्तिमस्य अवर्णस्यलोपो भवति । “वामदेव” इति पदे अन्तिमोऽवर्ण एव “टि”—संज्ञाभाक् । अतः “यस्येति च” इति सूत्रेणैव दृष्टसिद्धौ (वामदेव इति पदस्य अवर्णलोपे सति) कथं यत् य इति प्रत्ययद्वयस्य ङित्करणम् ? अवोच्यते—“सिद्धे-यस्येति—इत्यादि ।” इयं कारिका महाभाष्ये काशिकावृत्तौ च दृश्यते । अस्यार्थस्तु—“यस्येति”—‘यस्येति च’ इति सूत्रवलात् “लोपेन”-प्रकृतेः अकारलोपेन “सिद्धे” ययतौ, ‘किमर्थं ङितौ कृतौ ?

यस्मैतिच इति सूत्रबलेनैव प्रकृतैः अकारलोपो भवति, अतः य यत् इति प्रतायद्वयस्य ङा, ङादिति डित्करणस्य का सार्थकता ? अस्या उत्तरं पठति—“वामदेवस्य” वामदेव्य इति पदस्य नञ्स्वरं नञान्यस्वरविधौ अतदर्थं “ययतीयातदर्थं” इति सूत्रे अनयोर्ङाङतो यङ्गं सामूदिति एतदर्थं डित्-करणम्—इति वालमनीरमा । अयं भावः—“य यतीयातदर्थं” (६।१।१५६) इति सूत्रे गुणप्रतिषेधेति अतदर्थं (नञ्च) विहितस्य य यत् इति प्रतायद्वयस्य अन्तवर्णस्य उदात्तत्वम् विधीयते । ततः प्रतायद्वयम् निरनुबन्धम् । य, यत् इतीवकृपेणैव यङ्गणात् । अनेन सूत्रेण ज्ञाप्यते—यत् अनुबन्धहीनस्यैव य यत् इति प्रतायद्वयस्य अतदर्थं गुणप्रतिषेधे प्रयुक्तस्य अन्तगोदात्तत्वं जायते । सानुबन्धस्य य यदिति प्रतायस्य एतत् सूत्रविहितम् अन्तगोदात्तत्वं न भवति । “वामदेवेति” सूत्रे ङाङात् इति ङकारानुबन्धयुक्तस्यैव ययत् इति प्रतायद्वयस्य उच्चेष्टः । अतः न वामदेव्यम् अवामदेव्यमिति पदस्य अन्तगोदात्तत्वं न इति ज्ञापनार्थम् एव अस्मिन् सूत्रे प्रतायद्वयस्य डित्-करणम् ।

१२११ । परिवृतो रथः ॥ ४।२।१० ॥

द्वौ— । वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् ? वस्तु र्ण परिवृतः कायः । समन्ताद्दृष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेहन—
क्वार्त्तैः परिवृतो रथः ।

Suffixes like अण् are taken by the thing (word), with which a car is said to to be covered. Thus to denote a car covered (all over) with a piece of cloth, we have वास्त्रः रथः, वस्त्रेण परिवृतः इत्यर्थः । Here परिवृत means covered all over, so in क्वार्त्तैः परिवृतः (surrounded), we have no प्रत्यय by this rule.

मित— । तेन परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे तृतीयान्तात् आवरकद्रव्यात् यथा-
विष्टिता अणादिप्रत्ययाः भवन्ति । वस्त्रैः परिवृतो रथः इति वास्त्रोरथः । एवं कम्बलेन परिवृतो रथः कम्बलः रथः । चर्मणा परिवृतो रथः चार्मणी रथः । रथ इत्येव बोधयितव्यः । तेन वस्त्रेण परिवृतः काय इत्यत्र अणादयः प्रत्यया न भवन्ति । समन्तात् “वतुर्हिं च” वेष्टित आवृतः एव परिवृत इति कथ्यते । तेन क्वार्त्तैः

परिवृतो रथ इत्यत्र न प्रत्ययः । अत रथस्य कश्चिद्वयवो न वस्त्रादिना वेष्टितः ।
परम् क्वावा रथं सर्वतो वर्त्तन्त इत्येवमर्थं बोधयति इदं वाक्यम् ।

१२१२ । पाण्डुकम्बलादिनिः ॥४१२।११॥

दौ— । पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डु-
कम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थयिनैव
सिद्धे वचनम् अणो निवृत्त्यर्थम् ।

The suffix इनि (इन्) is taken by the word पाण्डुकम्बल to denote a car entirely covered with a thing of the same name. Thus a car covered with पाण्डुकम्बल is पाण्डुकम्बली । There is an इन् suffix, often used in the sense of मनुप्, and sanctioned by the rule—अत इनि ठनौ (१२।११५), but still this rule is formed only to bar the अण् suffix from पाण्डुकम्बल । पाण्डुकम्बल means a coloured (brown) blanket, a first class covering sheet.

मित— । पाण्डुकम्बलेन परिवृतोरथः इत्ये तस्मिन्नर्थे पाण्डुकम्बलशब्दात् इनि-
प्रत्ययः स्यात् । इनि प्रत्ययस्य अन्तिमः इकारः सुखोच्चारणार्थ एव । पाण्डुकम्बलेन
परिवृतोरथ इति पाण्डुकम्बली रथः । पाण्डुकम्बलिनी रथो—पाण्डुकम्बलिनः रथाः ।
पाण्डुकम्बलशब्देन पाण्डुवर्णं विशिष्टः उत्कृष्टः आस्तरणविशेषो गम्यते । अयम् इनि-
प्रत्ययः अण्प्रत्ययस्य अपवादः । ननु मनुप् प्रत्ययस्यैव अर्थे (अस्त्यर्थे इत्यर्थः)
“अत इनिठनौ” (१२।११५) इति सूत्रेण इनि प्रत्ययो विधीयते । तस्मादेव सूत्रवलात्
पाण्डुकम्बलीति पदं लभ्यम् शक्यते किम् अनेन सूत्रेण इति चेत् उच्यते—“अणो
निवृत्त्यर्थम्” । पाण्डुकम्बलशब्दात् “परिवृतो रथः” इति सूत्रवलेन अण् प्रत्ययो
नाभूदिति ज्ञापनार्थम् ।

१२३३ । द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥४१२।१२॥

दौ— । द्वैपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपोरथः ।
एवं वैयाघ्रः ।

The words हौप and वैयात्र imply the skin of leopard and tiger respectively. The suffix अञ् (and not अण्) is taken by these two words, in order to denote a car, covered with हौप (the skin of a leopard) and वैयात्र (the leather of a tiger). Thus हौपः रथः, वैयात्रः रथः । अञ् is used instead of अण् and it is to mark difference in स्वर only.

मित— । हौपिन् कश्चिन् व्याघ्रजातीयः प्राणी । इक्षः इत्यर्थः । तस्य विकारः चर्म इत्यर्थे “प्राणिरजतादिभ्योज्” (४।१।१५४) इति अञ्प्रत्ययो विहितः । दिलोपश्च । तेन हौपम् । हौपशब्दः निष्पन्नः प्रतीयः । हौपम् हौपिचर्म इत्यर्थः । अन्त्यत् मूली न्यष्टम् । एवं व्याघ्रस्य विकारः चर्म इत्यर्थे अञ्प्रत्ययः । तथा सति “न शुभान् पदान्ताभ्याम्—” (७।१।१) इति ऐच् । तेन वैयात्रशब्दः भिद्यः । वैयात्रः व्याघ्रचर्म इत्यर्थः । हौप शब्दात् तथा वैयात्रशब्दात् च तृतीयान्तान् परिहृतौ रथ इत्येतद्विशिष्टे अञ्प्रत्ययो भवति । हौपेन हौपिचर्मणा परिहृतौ रथः हौपो रथः । वैयात्रेण व्याघ्रचर्मणा परिहृतौ रथः वैयात्रो रथः । अयम् अञ्प्रत्ययः अणोऽपवादः । अञ्प्रत्ययनिष्पन्नं पदम् अण्प्रत्ययसिद्धान् पदात् स्वरः (उदात्तादिविशिष्टे) भिद्यति । अथ अञ्प्रत्ययविहितः स्वरौ भेदमिति श्रान्तार्थम् एव अणौ बाधकः अञ्प्रत्ययो विहितः ।

१२१४ । कौमारापूर्ववचने॥४।२।१३॥

दी— । ‘कौमार’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वनिपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा—अपूर्वपतिः कुमारी पतिम् उपपन्ना कौमारी भार्या ।

The word कौमार (mentioned as without any विभक्ति in the sutra) is formed with the suffix अञ् to imply wedding. The word is irregularly formed having sense of a wife, not married before.—

Or thus—To imply a husband, who has married a spinister (maiden), the suffix अण् is taken by the word कुमारी used in the second case-ending, or to denote a maid, who has been wedded to a person, the suffix अण् is taken by the word कुमारी used in the first case-ending.

(—Translation after Bal-manorama)

मित—। “अपूर्ववचने” पाणिग्रहणवचने, पाणिग्रहणं बोधयितुम् इत्यर्थः । पाणिग्रहणं बोधयितुं कौमार इति पदम् अण् प्रत्ययान्तम् निपातनेन सिध्यति इति काशिका ।

“कौमारापूर्ववचने” इति सूत्रे कौमारशब्दात् विभक्तिर्नटशब्दतः । अतः आह—
“कौमार इत्याविभक्तिको निर्देशः” । अविभक्तिको विभक्तिरहितः कृतप्रथमान्तः निर्देश इत्यर्थः ।

“अपूर्ववचने” इत्यात् योऽपूर्वशब्दः स भावप्रधानः । “अपूर्ववचने”—अपूर्वत्ववचने इत्यर्थः । अतः पठति—‘अपूर्वत्वे निपातनमिदम्’ । “अपूर्वत्वे” स्त्रिया अपूर्वत्वम् इति बोद्धव्ये “इदम्” कौमारशब्दः “निपातनम्” निपातनमिदम् । अपूर्वत्ववचने इति बोधयितव्ये अपूर्ववचने इत्यात् । अतः अपूर्वशब्दस्य अपूर्वत्वमेवार्थः इति सरन्तार्थः । न पूर्वपतिर्यस्या सा अपूर्वपतिः । अपूर्वपतिम् कुमारीम् पतिः उपपन्नः पतिः उपपन्नवान्—इत्येतस्मिन्नर्थे द्वितीयान्तात् कुमारीशब्दात् अण् प्रत्ययः स्यात् इतीकोऽर्थः । अयं प्रत्ययः कुमारीशब्दात् द्वितीयान्तात् उपपन्नरि (वरे) भवति । कौमारः पतिः । यदा—इति द्वितीयमर्थं पठति । * अपूर्वपतिः कुमारी पतिम् उपपन्ना सङ्गता इत्येतस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात् कुमारीशब्दात् अण् स्यात्—इति द्वितीयोऽर्थः । अस्मिन्नर्थे उपपत्तायाम् (ऋदायाम् कौमार्याम्) एव स्वार्थे प्रत्ययः । कुमारी + अण् स्वार्थे, ततः स्त्रियामीप् कौमारी । कौमारी भाव्या ।

अस्मिन् सूत्रव्याख्यानं काशिकाकारः पठति—

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्या कुमार्या भवतीति वा ।

कुमार्या भवतीति विप्रश्ने च अपूर्णत्वं भवति । तेन कुमार्या भवः इति अण् कौमारः । तस्य स्त्री कौमारी भार्या इति सिद्धम् ।

१२१५ । तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥४॥२॥१४

दो—। शरावे उद्धृतः=शारावः ओदनः । उद्धरतिरिह उद्धरणपूर्वके निधाने वर्त्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

Words, expressive of pots, take proper suffixes after them to denote a thing or things, placed in it from somewhere. Thus शराव is a word meaning a pot. The food, placed in it from elsewhere, is called शाराव ; the suffix here taken by शराव being अण् ।

मित्—। तत्र इति सप्तमीवाचकं पदम् ; “तत्र” इति सप्तम्यन्तात् असववाचिनः शब्दात् यथायोग्यं प्रत्यायाः अणादयः भवन्ति तस्मिन् असवे स्थानान्तरात् उद्धृता किञ्चिदन्तु स्थापितमिति गम्यमाने सति । असवे भाजनम् पात्रम् उच्यते । शरावे उद्धृतः इति शारावः ओदनः । शरावे भोजयवस्तुस्थापनपात्रविशेषः [शरा इति वङ्गाः] । ननु यस्मादन्तु किञ्चित् उद्धृत्यते तस्य अपादानता एव स्यात् यथा कृपात् वारि उद्धरति, तद्धि कथम् अधिकरणता शरावस्य, तेन तत्र सप्तमी स्यादिति चेत् ; उच्यते । सूत्रे उद्धृतमिति पदं वर्त्तते । तेन उपपन्नम्—“उद्धरति” इति पदम् “इह” अस्मिन् सूत्रविषये “उद्धरणपूर्वके निधाने” आदौ स्थानान्तरात् उद्धरणं पश्चाच्च असवे निधानं (स्थापनम्) इत्यर्थे “वर्त्तते”, तथादेव असवस्य अधिकरणता “तेन” तेनैवहेतुना “सप्तमी” असवे सप्तमी विहिता । “उद्धृता” स्थानान्तरात् उत्तीक्ष्ण “निहितः” असवे स्थापित इत्यर्थः । एवं कर्परे निहितः इति कर्परः ओदनः ।

“भुक्तीच्छिष्टम् उद्धरणमुच्यते, तस्य उद्धरणमिति प्रसिद्धिः”—इति काशिका ।

१२१६ । स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते ॥४॥२॥१५ ॥

दी— । तत्र इत्थं च । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले
शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ।

The word स्थण्डिल takes the suffix (ञ्), provided that it denotes a person, that lies down upon it in order to observe some vow only. Thus a mendicant is said to be स्थाण्डिलः as he lies down upon the स्थण्डिल to observe his vow.

मिति— । व्रतहंताः स्थण्डिलं (परिकृतभूमौ) शेते अयम् इति व्रतचारिणि शयितरि गम्यमाने स्थण्डिलशब्दात् सप्तम्यन्तात् ञ् प्रतायी जायते, "तच्" इतिञच्—तत्र शयितरि इत्यर्थः । 'व्रत' इति बोध्यमानं सति ; "समुदायेन चेत्, व्रतं गम्यते" प्रतायान्नपदेन चेतु कथित् व्रतचारी शयिता बोध्यते इत्यर्थः । स्थण्डिलं शेते इति स्थाण्डिलोभिन्नाः । भिक्षोः स्थण्डिलं शयनं व्रतनिमित्तकमेव । एवं स्थाण्डिले शेते व्रतचारी । व्रतमिति पदेन शास्त्रतो नियमः कथ्यते । व्रते इति किम् ? स्थण्डिलं शेते व्रतदत्ताः । अथ व्रतदत्तस्य स्थण्डिले शयनं न व्रतनिमित्तकम् अपितु आकाङ्क्षकमेव, तस्मात् स्थण्डिलशब्दात् प्रतायाभावः ।

१२१७ । संस्कृतं भक्षाः ॥४१२॥१६॥

दी— । सप्तम्यन्तादण् स्यात् संस्कृतेऽर्थे, यत् संस्कृतम्
भक्षाश्चेत्ते सुराः । आर्द्धं संस्कृता आर्द्धा यवाः । अष्टसु कपालेषु
संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः ।

Words used in the seventh case-ending take the suffix ञ्, provided that they imply an article or articles of food, which are refined in them. Thus barley corns (यवाः) are said to be भक्षाः, when they are refined in a चाट ; the word आर्द्ध taking the suffix ञ् । Similarly we get अष्टाकपालः &c., (see Tika).

नित—। सूत्रे “तव” इति पदस्य अनुवृत्तिरस्ति । तत्रेति सप्तम्यन्तात् अण् स्यात्, तस्मिन् संस्कृतं भोज्यमिति गम्यमाने सति । संस्कृतम् कृतसंस्कारम् । संस्कारी नाम पाकादिना वस्तुनः गुणविशेषाधानम्, उत्कर्षाधानम् वा । भक्ष्यन्ते एते इति भक्षाः भक्ष्यादौः कर्माणि अण् । ये द्रव्याः संस्कृतानि चेत् भक्षाः भवन्ति तर्हि यस्मिन् पात्रे ते संस्कृताः तत्पात्रवाचकान् सप्तम्यन्तात् पदादण् प्रत्ययौ भवति इति निश्चयः । आद्रे संस्कृताः इत्यण् = आद्राः यवाः ; आद्रं भर्जनपात्रम् । एवं कान्ति संस्कृताः कान्ताश्च अपूपः । कुम्भे संस्कृताः कौम्भाः यवाः । अष्टम् कपालेषु संस्कृतौ अष्टा-कपालः पुरोडाशः [‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारि च’ इति तद्धितार्थे दिगुः । ततः “दिगोर्लृगनपतेः” इति अत्राणो लृक् । “अष्टनः कपाले हविषि” इति प्रात्] । भक्षाः इति किम् ? पुटे संस्कृतं वस्तुम् । कुम्भपुटे संस्कृतौ साक्षाद्गुणः ।

१२१८ । शूलोखाद्यत् ॥४॥२१७॥

दी—। अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

To denote an article or articles of food, refined or prepared on themselves the two words शूल and उखा take the suffix यत् instead of अण् । Thus a piece of meat is said शूल्यम् as (शूल + यत्), when it is roasted on a spit, and उख्यम् when roasted on an उखा a kind of pot.

नित—। “तस्मिन् संस्कृतं भोज्यम्” इत्यर्थे बोधवितर्क्यं सप्तम्यन्तात् शूलशब्दात् उखाशब्दात् च यत्प्रत्ययौ भवति, न खलु अण् । सूत्रे विशेषणं तु इत्यम्—शूलश्च उखा च शूलोखम् इति समाहारद्वन्द्वसमासः । तस्मात् यत् इति “शूलोखाद्यत्” । यत्-प्रत्ययः अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखायां संस्कृतम् उख्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तथाहि “पिठरं खान्ताम्ना कुम्भ” इत्यमरः ।

१२१९ । दध्नष्ठक् ॥४॥२१८॥

दी—। दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ।

The word दधि takes the suffix ठक् (इक) to imply an article of food, placed on and refined with it along with other condiments.

मित—। तत्र संस्कृतम् भोज्यम् इत्यर्थे यस्यमाने दधिशब्दात् ठक् (इक) प्रत्ययः स्यात्, न खलु अण् । दधि अधिकरणे संस्त्राय लवणादिना संस्कृतम् इत्यर्थे एव दाधिकमिति दशमम् पठ्यं सिध्यति । ठकि इकादेशः । “यस्येति च” (६।४।१४८) गृह्यणात् दधि-शब्दस्य इकारलोपः, ततः इक । ननु संस्कारार्थं “प्राग्वहनेष्टक्” (४।४।१) इति सूत्रेणैव ठक् प्रत्यये सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत्, न । तत्र तु “संस्कृतम्” (४।४।१) इति तृतीयाद्यादेव ठक् विधानम् । तत्र दध्ना संस्कृतम् दाधिकमित्यत्र दध् एव करणत्वम् । इह तु दध्ः अधिकरणता, लवणादीनां तु द्रव्यान्तराणां करणत्वम् इति प्रथक् सूत्रकरणम् । यदस्या दध्ना संस्कृतम् तत् दाधिकं तेनैव सूत्रेण, यदस्य दधि संस्त्राय लवणादिना संस्कृतम् तत् अपि दाधिकम् अनेनैव इति निष्कर्षः ।

११२२० । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ ४।२।१८ ॥

दी—। ठक् स्यात् । पक्षे अण् ।

The word उदश्वित् takes the suffix ठक्, as well as अण्, in the aforesaid sense.

मित—। तत्र संस्कृतः औदनः इत्यर्थे “उदश्वित्” इति शब्दात् ठक् प्रत्ययः तथा अण् प्रत्ययश्च भवतः ।

१२२१ । इमुसुक्तान्तात्कः ॥ ७।३।५१ ॥

दी—। इस् उस उक् त एतदन्तात् परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन खयति वर्द्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः । इमुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणाद्बेह—आशिषा चरत्याशिषिकः; उषा चरति औषिकः । “दोष उपसंस्थानम्” (वा ५०४१) । दोर्भ्यां चरति दौष्कः ।

This rule of the seventh chapter is introduced here in order to show the process by which the new word औदञ्चित्कः is to be formed. The meaning of the sutra is as follows:—Words, ending in इस्, उस्, ठक्, or त् (without अ after त) change the ठ of the suffix ठक्, they take after them, into क। The क् of ठक् is इत्, the अ after ठ is for the sake of pronunciation and now the ठ which remains, is changed to ककार। Thus उदञ्चिति संस्कृतः औदनः औदञ्चित्कः। Again अष् is taken optionally and the form is औदञ्चितः। By the particles इस् and उस्, mentioned in the sutra, the natural इस् or उस् of a word formed with the help of the उणादि suffixes only, are to be taken into consideration and hence any word ending in इस् or उस् and that इस् or उस् coming through the operation of कृदन्त should be excluded from this law.

सित—। यस्य शब्दस्य अन्ते इस्, उस्, ठक्, त्—इति एतेषां चतुष्टयानां मध्ये कश्चित् वर्त्तते, तस्मात् शब्दात् विहितस्य ठक् प्रत्ययस्य उस्थाने ककारः भवति न तु ठक्। ठक् प्रत्ययस्य अन्तिमः ककारः इत्। ठकारात् परोऽकारस्तु उच्चारणार्थ एव। तेन ठक्प्रत्ययस्य ठ एव शिष्यते। तस्य स्थानेन ककारो भवति। उदकेन श्रयति वर्त्तते इति उदकशब्दात् ‘दु’ औ ‘शि’ गतिवद्भौ इति धातोः क्तिप् प्रत्ययः। “ङ्गुलस्य मिति क्तितुक्” (६।१।६१) इति तुक्। तेन उदञ्चित् इति पदं सिद्धम्। तत्र उदञ्चिति संस्कृतः औदनः इत्यर्थे ठक् प्रत्ययस्य ककार एव शिष्यमाणे औदञ्चित्कः इति पदं सिध्यति। औदञ्चित्कः औदनः। पक्षे अष् प्रत्ययः; तेन औदञ्चितः। “इसुसीः प्रतिपदीकयोर्ग्रहणाद्ग्रह” —इति। त्वे इस् उस् इति यद्ग्रहणं तेन स्वाभाविकः इस् भागान्तशब्दः उस् भागान्तशब्दश्च ज्ञेयः। इस् प्रत्ययस्य उस् प्रतायस्य च उणादी प्रतिपदीकयोरिह ग्रहणम्” —इति वालमनीरमा। तस्यार्थमर्थः—उणादि-प्रतायिषु सिद्धस्य इस् भागान्तशब्दस्य उस् भागान्तशब्दस्य च

अथ यङ्गणं न खलु तद्धितेन कृदन्तेन वा यः शब्दः इस्-भागान्तः उस्-भागान्ती वा जायते तस्य । यथा सर्पिषि संस्कृतः इति ठकि ककारादेशे सार्द्धेष्वाः ओदनः । धनुषि संस्कृतः ओदनः इति धानुष्कः । सर्पिष् शब्दः उणादिः प्रत्ययेषु इस्-भागान्तः, तथा धनुष्-शब्दोऽपि उणादिना उस्-भागान्तत्वेन तयोरेव सूत्रे यङ्गणम् । अन्यत्र यथा—आशिषा चरति इति ठक् । ठकि इकारादेशः ; न खलु अनेन इत्थेण ककारादेशः । तेन आशिषिकः । कथम् आशिष् इति इस्-भागान्तस्य अथ न यङ्गणम् ? उच्यते—आङ् पूर्वकस्य शास् इति धातोः क्विपि “आशासः क्ली” इति उपधायाः आकार-स्थाने इकारादेशस्येन आशिष् इति पदं सिद्धं कृदन्तेनैव न खलु उणादि प्रत्ययेन ; तमेव अथ तस्य न यङ्गणम् । एवम् उवा चरति औधिकः ; तस्य निवासि इति धातोः क्विपि “वविसापि यजादीनाम् किति—” इति (६।१।१५) संप्रसारणम् । तेन उव् इति पदम् । “शासि वसि धर्मीनां च” (८।१।६०) इति सूत्रेण आशिष् इत्याव उप इत्याव च पलम् । उवा चरति इत्याव उवा इति तृतीयात्मपदम् । “दीप”— इति । दीष्-शब्दात् ठक् इत्याव तस्य कः स्यादित्यर्थः । दीर्घां चरति इति ठक् । ककारादेशः । दीर्घः— इति कात्यायनस्य वार्तिककारस्य मतम् ।

१२२२ । चौराङ् ढञ् ॥ ४।२।२० ।

दी— । अत्र संस्कृतमित्येव सम्वध्यते, न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैर्यौ ।

The word चौर takes the suffix ढञ् instead of यङ्, after it, to imply an article, prepared or seasoned in it, be it an article of food or drink. Thus क्षैरे संस्कृतम् क्षैर्यम् । यवाग् is a kind of drink and when it is seasoned in चौर, it should be called चैर्यौ ।

सित— । अग्निन् सूत्रे “संस्कृतं भक्षा” इति सूत्रात् संस्कृतम् इत्येव अनुवर्त्तते, न तु भक्षा इति । तेन “अथ संस्कृतम् इति सम्वध्यते न तु भक्षा” इत्युक्तं त्रौनता दीक्षितेन । चौरं संस्कृतम् इत्यर्थे चौरशब्दात् ढञ् प्रत्ययः स्यात् ।

अयम् अगोऽपवादः । यस्मिन् संस्कृतम् तद् भोज्यावस्तु भवतु, पानीयं वा भवतु—
सर्वे एव बोध्यमाने दृज् भविष्यति । यथा क्षीरे संस्कृतः क्षीदनः क्षीरेयः । यवागु
पानीयद्रव्यविशेषः [याउ इति वङ्गाः] । अयं शब्दः स्त्रीलिङ्गे वर्तते । क्षीरे
संस्कृता ववागुः क्षीरेयो यवागुः [नियामीप्] ।

१२२३ । सास्मिन् पौर्णमासीति ॥ ४।२।२१ ॥

दी— । इति शब्दात् “संज्ञायाम्” इति लभ्यते । पौषी
पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मासः ।

The word, denoting a particular पौर्णमासी (full moon),
takes proper suffixes, अण् and the like, to imply the period
(viz, the month) in which is comprised the said full moon,
provided that a proper name is meant.

सित— । “सा” इति प्रथमान्तात् “अस्मिन्निति” सन्त्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
। वति, यत् प्रथमान्तं सा “पौर्णमासी” चेज्जवति । सूत्रस्थात् इति-शब्दात् संज्ञायामिव
अयं प्रत्ययो विधीयते इति ज्ञायते । एतत् भाष्ये स्थितम् । पूर्वोक्तभूतात् “तत्र”
इत्यस्य “संस्कृतं भव्याः” इत्यत्र च अनुवृत्तिरस्मिन् सूत्रे नास्ति । सा पौर्णमासी
अस्मिन् इत्यर्थे प्रथमान्तात् पटात् अणादयः प्रत्ययाः भवन्ति संज्ञायामिव इति
सुरलायः । संज्ञा शब्देन मासः अर्द्धमासः सवत्सरस्य बोध्याः । पौषी पौर्णमासी
अस्मिन् इति पौषः मासः । पुष्येण युक्ता पौषी पौर्णमासी । सा यस्मिन् मासे स
पौषो मासः । पौषी इति शब्दात् अण् प्रत्ययः । अण् प्रत्यये सति “यस्येति च”
(६।४।१४८) इति सूत्रवशात् पौषीति शब्दस्य ईकार-लोपः । एवं संधाभिर्युक्ता
पौर्णमासी साची । सा यस्मिन् स मासो मासः । एहं फाल्गुनः मासः । तथा
पौषः अर्द्धमासः, पौषः सवत्सरः । एवम् माघः अर्द्धमासः, माघः सवत्सरः ।
संज्ञायाम् इति किम् ? पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे । ननु पौर्णमासीति
शब्दस्य कौऽर्थः ? उच्यते “पूर्णमासात् अण्”, इति पौर्णमासी ; अथवा पूर्णो माः
पूर्णमासः । पूर्णमासद्वयं पौर्णमासी । सा इति चन्द्र उच्यते” ।—इति काशिका ।

१२२४ । आग्रहायण्यश्वत्याट्ठक् ॥ ४।२।२२ ॥

दी— । अग्रहायणमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृति-
गणत्वादण् । “पूर्वपदात् संज्ञायाम्—” (सू ८५७) इति णत्वम् ।
आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिकोमासः । अश्वत्थेन
युक्ता पौर्णमास्यश्वत्थः । निपातनात् पौर्णमास्यामपि लुप् ।
आश्वत्थिकः ।

In the sense of the subject, stated in the previous rule, the two words आग्रहायणी and अश्वत्थ take the suffix ठक् and not अण् after them. Thus to denote the month, which comprises the आग्रहायणी पौर्णमासी we have आग्रहायणिको मासः ; also आश्वत्थिकः the month in which comprises the full moon, in touch with the star अश्वत्थ or अभिनी ।

मित— । सा अभिन् पौर्णमासीति अनुवर्तते । सा अभिन् पौर्णमासीति प्रथमान्तात् आग्रहायणीशब्दान् अश्वत्थशब्दान् च ठक् प्रत्ययो भवति । अयम् अश्वत्थः । अयं हायनम् अस्या इति आग्रहायणी । “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।९८) इति सूत्रे प्रज्ञादिशब्दान् अण् विधीयते स्वार्थे ण्व (यथा प्राज्ञः) । प्रज्ञादयश्च आकृति-
गणत्वेन अयं हायनमस्याः इति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः, तथा सति “टिड्ढा”
—(४।२।२५) इत्यादि सूत्रेण स्त्रियाम् औप्त्वेन आग्रहायणी इति पदं सिध्यति ।
हायन-शब्दं न संबत्सरं गम्यते । [“संबत्सरो वत्सरोऽर्द्धहायनोऽस्त्री”त्यमरः] ।
यस्याः पौर्णमास्याः ऊर्ध्वं संबत्सरस्यधारणः सा च पौर्णमासी आग्रहायणीति कथ्यते ।
“पूर्वपदात् संज्ञायाम्” (८।४।९) इति सूत्रेण नकारस्य णत्वम् । आग्रहायणी
पौर्णमासी अभिन् इति ठक् तेन आग्रहायणिको मासः । एवम् आग्रहायणिकः
अर्धमासः । आग्रहायणिकः संबत्सरः । अश्वत्थः अभिनीनक्षत्रम् । अश्वत्थेन युक्ता
पौर्णमासीति अश्वत्थः । “लुक्विशेषे” (४।२।४) इत्यादि सूत्रेण अण् प्रत्ययस्य औप् ।
ननु “विभाषा फाङ्गुनी श्रवणाकान्तिं कौचैवीभ्यः” (४।२।२६) इति निर्देशेन पौर्ण-

भासयाम् “लुवविशेषे” (४।२।४) इति सूत्रवलात् लुप् न स्यादिति ज्ञापितम्, तर्हि कथम् अत्र पौर्णमास्यामिव अण् प्रत्ययस्य लुप् भवति इति चेत्; उच्यते । निपातनादेव पौर्णमास्यामपि लुप् । अतएव पौर्णमास्यां लुप् न स्यात् इति यत् ज्ञापितम्, तत् एतद्वतिरिक्ते एव विषये प्रवर्तते इति वीक्ष्यम् । अश्वत्थशब्दात् ठक् आन्वयिकः ।

१२२५ । विभाषा फाल्गुनी श्रवणा कार्तिकी चैत्रीभ्यः ॥

४।२।२३ ॥

टी— । एभ्यष्ठगा । पक्षे अण् । फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मासः । श्रावणिकः—श्रावणः । कार्तिकिकः—कार्तिकः । चैत्रिकः—चैत्रः ।

In the above sense the words फाल्गुनी, श्रवणा, कार्तिकी and चैत्री take the suffix ठक् or the suffix अण् after them.

वित्— । सा अस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायां फाल्गुनी श्रवणा कार्तिकी चैत्री शब्देभ्यः ठक् प्रत्ययो विकल्पेन अण् प्रत्ययस्य भवतः फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन् मासे, श्रवणमासे, संवत्सरः वा इति फाल्गुनिकः फाल्गुनी वा मासः, श्रवणमासः, संवत्सरः । फाल्गुनिक इति ठक् । फाल्गुन इति अण् । एवं श्रावणिकः, कार्तिकिकः, चैत्रिकः इति ठक् प्रत्ययान्ताः, तथा श्रावणः, कार्तिकः, चैत्रः इति अण् प्रत्ययान्ताः । कार्तिकी मासः । चैत्री मासः, श्रावणी मासः । एवम् श्रद्धा मासः, संवत्सरः ।

१२२६ । साऽस्य देवता ॥४।२।२४ ॥

टी— । इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यजमानद्रव्ये उद्देक्ष्यविशेषो देवता, मन्त्रसुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । “आग्नेयो वै ब्राह्मणा देवतया” इति तु शैषिकेऽर्थे सर्व्वर्वागि—(वा २६८८) इति ठक् ॥

Words, expressive of deities take proper suffixes like अच् after them to denote something, offered to or presided over by the said deities. By "something" generally is meant the sacrificial things offered to the deities or the incantation by which they are eulogised. Thus हविः (clarified butter) of which इन्द्र is the presiding deity, is said to be ऐन्द्रं हविः । हविस् is the sacrificial thing offered to gods like Indra. The मन्त्रः (incantation) by which इन्द्र is eulogised is said to be ऐन्द्रः मन्त्रः ।

An objection may be raised against the suffix taken by अच् in the line—आद्ये यो वै ब्राह्मणो देवता the suffix being, of course, दक् here ; there being no reference here to any sacrificial article or any incantation. This problem is explained away by the argument that the quality of अच् is ascribed to the Brahman and here he is identified with the देवता in question.

नित—। "सा" इति प्रथमान्तात्, "अस्य" इति षष्ठाये यथाविहिताः प्रत्यया भवन्ति, यत् खलु प्रथमान्तं सा अच् देवता भवताति । सा अस्य देवता इति पतन्निर्णयं प्रथमान्तात्, देवतायाचकशब्दात्, अणादयः प्रत्ययाः स्युरिति भावः । इन्द्रो देवता अस्य इति ऐन्द्रं हविः । पशुपति देवता अस्य इति पाशुपतं हविः । इहस्पति देवता अस्य इति वाहस्पत्यं हविः । एवम् आदित्यं हविः । प्राजापत्यं हविः । ननु देवता इति शब्देन किं गम्यते ? "त्यजामानद्रव्यं उद्दिश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तस्या च"—आगे क्विरादयः त्यजान्ति । यम् उद्दिश्य त्यजान्ति, स एव देवतासंज्ञाभाक् ; अत उक्तं "त्यजामानद्रव्यं उद्दिश्यविशेषो देवता । मन्त्रस्तस्या च"—मन्त्र घटिता स्तुतिः मन्त्रस्तुतिः । वैदिकमन्त्रवर्णकयुक्तः सत्वः इत्यर्थः । तेन य उद्दिश्यते—देवतां याम् उद्दिश्य वैदिकसत्वः प्रवर्तते सा अपि देवतासंज्ञा भजति इति भावः । तेन इन्द्रो देवता यस्य मन्त्रस्य स ऐन्द्रो मन्त्रः । देवता इति किम् ?

कन्या देवता अस्मा इति प्रत्ययो न भवति कन्यायाः देवताभावात् । ननु “आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवताया” इत्यत्र नवा अग्निम् उद्दिश्य हविर्दीयते इति बोधः, नापि अग्निम् उद्दिश्य सन्तस्ततिः प्रवर्त्तते—इति तर्हि कथमत्र देवतातद्धितप्रत्ययो भवति इति चेत् ? उच्यते । “शैबिकेऽर्थे—शब्दे (४।१।२२) इति सूत्रेण ज्ञापितं तदभिमानिकत्वे गम्ये (अत्र अग्न्यभिमानिकत्वे गम्ये) इति बोधः । “सर्वदाग्नि—” (वा २६८८) इति वार्तिककलेन ठक् विहितः । अग्निर्नाम यो लोकोवेदप्रसिद्धो देवताजातिविशेषः श्रूयते तदभिमानो ब्राह्मणः इति ज्ञेयः । ब्राह्मणस्तजोदीप्या अग्निम् तुल्यितुम् अलमिति अनेन गम्यते । अतः साधुक्तं काशिका कारेण—“उपमानाहविष्यति इति” । ब्राह्मणकतेजसा अग्निना सह उपसीद्यते इत्यर्थः । “महाराज प्रोष्टपदात् ठक्” (४।१।३५) इति तत्र यावत् “सा अस्मा देवता” इत्यस्य अनुवृत्तिर्वर्त्तते ।

१२२७ । कस्येत् ॥ ४।१।२५ ॥

दी—। क शब्दस्य दादेशः स्यात् प्रत्ययसंनियोगिन । “यस्य—” (सूत्र) इति लोपात् परत्वात् आदिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवता अस्य कायं हविः । अर्द्धदेवता अस्य आयम् ।

The word क (meaning either ब्रह्मा or प्रजापति) changes the final अ into इ when it comes in touch with the suffix. Thus in the sense कः ब्रह्मा प्रजापति वा देवता अस्य we have कि + अण्—the अ of क being transformed into इ ; now a question arises whether the इ of कि will elide through the influence of the rule “यस्य—” (rule no 811), or it will be lengthened by the rule “तद्धितेष्वचामादेः” (अ१।१।७) । The solution is—that the rule for lengthening comes after the rule for elision as far as the order of the arrangement of अष्टाध्यायी is concerned ; and consequently it will supercede the previous one. Thus we have

lengthening in कि and the word काय is formed. कायं हविः—the clarified butter offered to the deity, bearing the name क ।

मित—। सा असा देवता इत्येतस्मिन्नर्थे विहिते असादौ प्रत्यये परे सति “क” इति शब्दस्य “इत्” इति आदेशः स्यात् । “अलोऽन्तास्य” (१।१५२) इति क-शब्दस्य अन्तास्य अकारस्य स्थाने इकारादेशो भवति । तकारः इत् । तेन कः देवता असा इति विग्रहे अणि परे सति कि + अ इति स्थितम् । ततः किम् “यसीति च” (६।४।१४८) इति सूत्रवृत्त्यात् इकारस्य लोपोभवेत् उत “तद्धितेऽपञ्चानादेः” (७।२।११७) इति सूत्र-वृत्त्या आदिस्वरस्य इकारस्य ह्रस्वः स्यादिति विवेच्य आह—परसूत्रस्य वृत्तौ यस्मात् आदिब्रह्मिरेव भवति, न खलु पूर्वसूत्रविहितो लोपः । तत्र कौ च इति स्थिते “एचो-ऽय्—” इति सन्निभतः काय इति शब्दः । कायं हविः । क-देवताकं हविरित्यर्थः । कः इति ब्रह्मा उच्यते—इति दीक्षितः । क—इति प्रजापतिरिति ह्रस्विः । यो देवता असा इति अणि आयं हविः ।

१२२८ । शुक्राद् घन् ॥ ४।२।२६ ॥

दी—। शुक्रियम् ।

The word शुक्र takes the suffix घन् (२५) instead of अण्, to denote the sacrificial thing offered to the deity of the same name or the incantation by which he is to be enlorged. Thus शुक्रो देवता असा इति शुक्रियं हविः ।

मित—। शुक्रशब्दात् प्रथमान्तात् सा असा देवता इत्येतस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अयम् अणोऽपवादः । शुक्रो देवता असा इति शुक्रियं हविं शुक्रियोऽध्यायः । वेदस्य यस्मिन् अध्याये शुक्रशब्दार्थं सन्ना विदन् स शुक्रियोऽध्यायः ।

१२२९ । अपोनप्त्रपान्त्रप् ह्रभ्यां घः ॥ ४।२।२७ ॥

दी—। अपोनप्त्रियम्—अपान्त्रप्त्रियम् । अपोनपात् अपा नपाच्च देवते । प्रत्ययसंनियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अतएव अपोनपाते—अपा नपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः ।

The suffix च (i. e. इय) is attached to the two words, अपोनपात् and अपानपात्, themselves expressive of vedic deities, to imply something, presided over by the said deities; and the two words अपोनप्तियम् and अपानप्तियम् are irregularly formed. This irregularity, relative to the structure of these two words, comes only when the aforesaid suffix च steps in and never elsewhere; and thus we meet with such expression as अपोनपाते अपानपाते अनुवृद्धिः ।

मित—। सा अस्य देवता इत्येस्मिन्नर्थे अपोनपात् अपानपात् चेति वैदिक-देवताविशेष-प्रतिपादकशब्दाभ्यां च-प्रत्ययो जायते । कृते च च-प्रत्यये, निपातननि अपोनप्तियम्, अपानप्तियम् इति पदद्वयं भवति । अयं च-प्रत्ययो अश् प्रत्ययस्य अपवादः । च-प्रत्ययसन्निधानेनैव निपातनसाधितं पूर्वोक्तम् रूपद्वयं भवति, अन्यत्र नहि । तथाहि—“अपोनपाते अपानपाते अनुवृद्धिः”—इत्यत्र च-प्रत्ययाभावात् नैव निपातननिष्यन्नं रूपान्तरम् । अपानपात्—अपोनपात् इति ऋग्वेदे प्रसिद्धः । देवतायाः नामधेये एते । ‘प्रेषः’ ऋक्वेदमन्त्रविशेषः । अपोनप्तियं हविः । अपानप्तियं हविः ।

१२३० । छ च ॥४१२॥३८ ॥

द्वौ—। योगविभागो यथा संख्यानित्यर्थः । अपोनप्त्रीयम्—अपानप्त्रीयम् । “छ प्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्” (वा २७०१), पैङ्गाक्षीपुत्र्रीयम् । तार्णविन्दवीयम् । “शतरुद्राद् घश् च” (वा २७०२) । चाच्छः । शतरुद्राः देवता अस्य = शतरुद्रियम्—शतरुद्रीयम् । चच्छयोर्विधानसामर्थ्यात् “द्विगोलुङ्गनपत्ये” (सू १०८०) इति न लुक् ॥

The suffix छ (इय) may also be attached to the two afore-

said words and the forms अपोनप्त्वीयम् and अपानप्त्वीयम् are the results.

Now a question may be asked as to why a separate rule is formed. The author of the aphorisms might have sanctioned the suffix क् in the previous rule—making the expression अपोनप्त्वापानप्त्वा चक्री; undoubtedly the separation of the suffix क् from the previous rule is significant. The significance is that this suffix क् is attached to the two aforesaid words as well as to some other words also. These other words include the following :—(1) पैङ्गाचोपुव, तार्णविन्दु and the like, and we have forms as पैङ्गाचोपुवायम्, तार्णविन्दुवायम् and so forth. (2) The word शतरुद्र takes क् as well as च and the two forms शतरुद्रियम्, शतरुद्रीयम् are found to denote something of which शतरुद्राः are the deities. Now the words शतरुद्रियम् as well as शतरुद्रीयम् are instances of तद्धितार्धङिण्, where the elision of the suffixes is demanded by the rule “द्विगोर्नुनपत्ये” (४।१।८८); but in the present case this elision does not occur as the two aforesaid rules are formed only to sanction the said suffixes—the existence of which is hereby demanded.

भित्—। सा अस्या देवता इत्येतस्मिन्नर्थे अपोनपात्-शब्दात् तथा अपानपात्-शब्दात् क्-प्रत्ययो भवति । अपोनप्त्वीयम् । अपानप्त्वीयम् । तथाहि अपोनप्त्वीयं हविः । अपानप्त्वीयं हविः ।

ननु “अपोनप्त्वापानप्त्वा चक्री” इति एकसूत्रणैव लाघवं स्यात् । कथं प्रथक् सूत्रेण प्रयोजनम् ? समाधत्ते—“योगविभागः पूर्वसूत्रे क्-प्रत्ययस्य यी योगः भवितुम् अर्हति, तस्य योगस्य पूर्वसूत्रात् विभागः, क्-प्रत्ययं पूर्वसूत्रयोगात् विभज्य तद्विधानार्थं प्रथक् सूत्रकरणं इत्यर्थः ; “यथासंख्यनिहतत्तार्थः” यथासंख्यस्य

यथासंख्यस्य अपोनपात्शब्दात् तथा अपानपात्शब्दादेव कप्रत्ययो भवति नान्यत्
इति निर्देशस्य 'निवृत्त्यर्थः' वारणार्थः । "क च" इति पृथक् सूत्रकरणेन इदं
प्राप्यते यत् अपोनपात्शब्दात् अपानपात्शब्दाच्च कप्रत्ययो भवति, एवं अन्येभ्योऽपि
केभ्यः शब्देभ्यः कप्रत्ययो जायते इति भावः । येभ्यः अन्येभ्यः कप्रत्ययोऽनेन प्राप्यते,
तेऽन्ये शब्दाः वार्त्तिकेणात् आक्रुष्य अत्र लिख्यन्ते दीक्षितेन = कप्रकरणे पौञ्चाची-
पुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् (वा २७०१) । पौञ्चाचीपुत्रादिभ्यः शब्देभ्यः अस्मिन्नेव
अर्थे कप्रत्ययो भवति । पौञ्चाचीपुत्री देवता अस्य इति पौञ्चाचीपुत्रीयम् । तार्णविन्दु-
देवता अस्य इति तार्णविन्दुवीयम् । पौञ्चाचीपुत्रीयं हविः । तार्णविन्दुवीयं हविः ।
“शतरुद्राद् वय” (वा २७०२)—शतरुद्रशब्दात् घ-प्रत्ययस्तथा चकारात् क-
प्रत्ययश्च भवतः । शतं रुद्राः देवता अस्य इति घप्रत्यये शतरुद्रियम् । एवं कप्रत्यये
शतरुद्रीयम् । [कस्य इत्यादेशः । वस्य च इत्यादेशः स्मर्त्तव्यः] ।

ननु अत्र “तद्धितार्थोत्तरपद-समाहारि च” (२।१।५१) इति सूत्रेण तद्धिताद्यंङिगु-
समासः विहितः, तथासति “ङिर्गोलुगनपते” (४।१।८८) इति सूत्रवृत्तात् प्रत्ययस्य
लोपोभित्तुम् अर्हति । कथं नात्र लोपोदृश्यते? अस्य उत्तरं ददाति—“घञ्कयो-
र्विधानसामर्थ्यात् ‘ङिर्गोलुगनपते’ (सू ४०८०) इति न लुक्” । घ इति प्रत्ययं क
इति प्रत्ययं च विधातुमेव सूत्रद्वयं प्रवर्त्तते । यदि प्रत्ययो एव लुप्यते तर्हि सूत्रयोः का
सार्थकता? तस्मात् प्रत्ययलोपाभावस्येन च—शतरुद्रियं शतरुद्रीयम् इति पदद्वयम् ।
शतरुद्रियं शतरुद्रीयं वा हविः ।

पूर्वं सूत्रव्याख्यायाभिदमत्र स्मर्त्तव्यम्—वेदे तु क्वचित् “अपोनते स्वाहा” इति
प्रयोगो दृश्यते । स च कान्दसत्वात् सोढव्यः ।

१२३१ । महेन्द्राद् घाणौ च ॥४।२।२८ ॥

दी— । चात्कः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रं—महेन्द्रीयम् ।

The suffixes घ and अण् as well as क too are attached to
the word महेन्द्र and consequently we have three forms here
—महेन्द्रियम् with घ, माहेन्द्रम् with अण् and महेन्द्रीयम् with क ।

मित—। महेन्द्रोऽस्य देवता इति एतस्मिन् अर्थे महेन्द्रशब्दात् च-प्रत्ययः, अण्-प्रत्ययस्तथा सूत्रस्थचकारात् च-प्रत्ययश्च भवति । महेन्द्रियं हविः—अत्र च-प्रत्ययः । माहेन्द्रम्—अव अण् । महेन्द्रीयम्—अव च प्रत्ययः ।

१२३२ । सीमाट व्यण् ॥ ४।२।३० ॥

दी—। सौम्यम् । टित्वात् ङीप् । सौमी ऋक् ।

The suffix व्यण् is attached to सीम, instead of अण् and we have the form सौम्य । The elision of टकार in the suffix व्यण् signifies ई in the feminine and the form is सौमी—the य eliding by the rule—हलस्तद्धितस्य (६।४।१५०) । [सीम means Moon-god]

मित—। सा अस्य देवता इति एतस्मिन् अर्थे सीमशब्दात् टाण्-प्रत्ययो भवति, न तु अण् । यकार इत् । तेन आदिङङिः । टकार इत् ; तेन स्त्रीयाम् ङीप् । सौम्यम् । सौम्यं हविः, सौम्यं सूतम् । स्त्रियां—सौमी । सौमी ऋक् । “सौमी” इत्यत्र “हलस्तद्धितस्य” (६।४।१५१) इति सूत्रेण इतिपरं यकारलोपः । सीमः = चन्द्रः (देवता) ।

१२३३ । वायवतुपितृषसो यत् ॥ ४।२।३१ ॥

दी—। वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् ।

The suffix यत्, and not अण् is attached to वायु, ऋतु, पितृ and उषस् । [The यत् necessitates the guna of the stem (वायु) and then by the rule “वान्ती वि प्रत्यये” (६।१।७८), the औ of the गुण form is changed to अच् and we have the forms वायव्यम् and ऋतव्यम् । उषस् means *aurora*.]

मित—। सा अस्य देवता इति एतस्मिन्नर्थे वायुशब्दात्, ऋतुशब्दात्, पितृशब्दात्, उषस्शब्दाच्च यत्-प्रत्ययो भवति, न तु अण् । वायुर्देवता अस्य इति वायव्यम् । एवं ऋतुर्देवता अस्य इति ऋतव्यम् । वायव्यम् अस्त्वम् । यत्-प्रत्यये परे अन्यस्य उकारस्य गुणः । ततः “वान्ती वि प्रत्यये” (६।१।७८) इति सूत्रेण ओष्ठ्यानि अवादेशः । पितरः देवता अस्य इति पितृम् । उषः देवता अस्य इति

उषसां सृक्त्वं । पितृदेवता उषस् इति देवता ऋग्वेदे प्रसिद्धे । वायुस्तु ऋग्वेद-
प्रोक्तः पवनदेवः । अतस्तु कालामिमानो देवता । पितृत्वं इत्यात्र ऋकारस्थानं
रीकारादेशहेतुस्तु परसूत्रात् ज्ञातव्यः । उषसामित्यात्र पदत्वाभावात् सकारस्य
“ससजुषोरुः” (८।२।३३) इति सूत्रं न ; पदत्वाभावस्तु यकारप्रत्यये परे भसंज्ञा-
हेतौ बोधः । भसंज्ञा तु पदत्वस्य अपवादः । भसंज्ञा तु “यचिभम्” (१।४।१८)
इति सूत्रेण विहिता, प्राक् प्रोक्ता च ।

१२३४ । रीङ्मृतः ॥ ७।४।२७ ॥

दी— । अक्षद्वयकारेऽसार्वधातुके यकारे चौ च परे
ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । “यस्येति च” (६।४।१४८) ।
पित्रम् । उषस्यम् ।

The ऋकार, forming the part of any word, is changed to
रीङ्, when any यकार, except that of a ऋदन्त or सार्वधातुक or the
suffix चि, comes after it. [The ङ of रीङ् signifies अन्तादेश by
the rule ‘ङिच्’—(१।१।५३)] ।

मित— । “अक्षद्वयकारे” कृतप्रत्ययान्तर्गतयकारं वर्ज्ययित्वा प्रत्ययान्तरान्त-
भूक्तयकारे परे, “असार्वधातुके यकारे” कर्त्तृलटादिचतुर्लकारस्थितं यकारं
वर्ज्ययित्वा लकारान्तरान्तर्भूते यकारे परे, “चौ परे” असूततदभावार्थं विहिते
चिप्रत्यये च परे सति “ऋदन्ताङ्गस्य” ऋकारान्तप्रकृतेः अन्तिमस्य ऋकारस्य
“रीङादेशः” ऋकारस्थाने ‘री’ इति आदेशः स्यात् । रीङ् इत्यास्य ङङ्कार इत् ।
तच्च “ङिच्” (१।१।५३) इति अन्तादेशं आपयति । ऋकार एव “री” इति भवति
इत्याशयः । मातरम् इव आचरति सहोदरम् इति भावीयति । ऋच्प्रत्यये परे
ऋकारस्थाने “रीङ्” । ऋच्प्रत्ययस्तु नहि ऋदन्तान्तर्गतः । एवं पिता इव आचरति
पितृयति । अत्र ऋङ् प्रत्ययः । पुनः पुनः करोति इति चिञ्चौयते इति यङ् । यङ्
प्रत्ययस्तु न सार्वधातुकः । अमाता माता भूता इति भावीभूता [चि प्रत्ययः । ऋकार-
स्थाने “रीङ्” च] । एवं पितरः देवता अस्य इति विशदं यत् प्रत्यये परे ऋकारस्य

रीङ् । अन्तादेशः । तेन पिवी यत् इति स्थितम् । ततः “यसीति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण ईकारलोपः । ततः पिवाम् इति प्रदम् ।

“कृतः” इत्यत्र तकारस्य का सार्थकता ? “तपरस्तत्कालस्य” (१।१।७०) इति ककारः परिहृतस्तेन चैकीयते इत्यत्र कृधातोः यङि न रीङादेशः । निजनिवृत्ते इत्यत्र गृ धातोः यङिच न रीङादेशः बोद्धव्यः ।

१२३५ । द्यावापृथिवी-शुनासीर-मरुत्वदग्नीषोम-वास्तोष्पति-
रुहमेधाच्छ च ॥ ४।२।३२ ॥

दी— । चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्-द्यावापृथिव्यम् । शुना-
सीरीयम्-शुनासीर्यम् ।

The suffix कृ (ईय), as well as the suffix यत्, are attached to द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीषोम, वास्तोष्पति and रुहमेध ।

नित— । सा अस्य देवता इति एतन्निर्देशे एभ्यः क प्रत्ययः, चकारात् यत्-
प्रत्ययश्च भवतः । अण्प्रत्ययस्य तदा पतुगत्तरपदशब्दे विहितस्य णप्रत्ययस्य च
अपवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ [“दिवसश्च पृथिव्याम्” इति सूत्रमत्र
द्रष्टव्यम्] । द्यावापृथिवी देवते अस्य इति क प्रत्ययः—द्यावापृथिवीयम् ।
यत्—द्यावापृथिव्यम् । उभयत्र “यसीति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण ईकारलोपः ।
हंस ईयादेशः । शुनः वायुः । सीरः सूर्यः । शुनश्च सीरश्च इति शुनासीरी ।
“देवताहन्ते च” (६।३।२६) इति आनङ् । शुनासीरी देवते अस्य इति के शुना-
सीरीयम्, यति शुनासीर्यम् । मरुत्वान् देवता अस्य इति मरुत्वतीयम् । पक्षे
मरुत्वत्यम् । मरुत्वतीयम्—इत्यत्र भस्त्रायां पदत्वामावात् न तकारस्य दकारः ।
[मत्वर्थे तु सान्त्व तान्त्वश्च “तसौ मत्वर्थे” इति पदत्वाभावः श्रेयः ; तेन मरुत्वत्,
विदुत्वत् इत्यादि सिद्धम् इति एतदग्रे वक्ष्यते] ।

अग्निश्च सोमश्च इति अग्नीषोमौ । [“ईदग्रेः सोमवरुणयोः” (६।३।२७) इति
हेतुः] । तौ देवते अस्य इति अग्नीषोमीयम् । पक्षे अग्नीषोम्यम् । वास्तुनः पतिः इति
वास्तोष्पतिः रुद्रः इन्द्रो वा । [रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः इति ब्राह्मणः । वास्तोष्पतिः

सुरपतिरित्यनरः] वासोपतिर्देवता अस्य इति वासोपतीयम् वासोपताम् । गृहमेधी देवता अस्य इति गृहमेधीयम्, गृहमेध्यम् । वासोपति इत्याव निपातनादनुक-
संसासः, घकारागमश्च बोद्धव्यः । बालमनीरजात्—युनासीरौ अस्यास्तः इति युनासीरः
इन्द्रः इति आदौ साधयित्वा पश्चात् युनासीरः इन्द्रः देवता अस्य इति विग्रहं प्रदर्शित-
वान् । उक्तं च—‘वायुंदितावानिन्द्रो विवर्चितः’ इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः ।
भट्टिकाव्ये च—‘वर्मा मरुत्वान् विंशतिसमुद्रः’ अत्र मरुत् अस्य अस्ति इति मरुत्वान्
इन्द्रः इति भरतमल्लिकः ।

१२३६ । अग्नेर्दक् ॥ ४।२।३३ ॥

दी— । आग्नेयम् ।

The suffix दक् is attached to अग्नि and the form is आग्नेयम् ।

मित— । अग्निशब्दात् दक् स्यात् देवता इत्येतस्मिन् अर्थे । अग्निर्देवता यस्य
तत् आग्नेयं त्तम् । आग्नेयोऽष्टाकपालः । अयम् दक् प्रतायः अण् प्रतायस्य-
पवादः । अपिच “प्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वेषु अग्निकलिभ्याम् ठक् वक्तव्य” —
इति काशिका । अयमर्थः—“तेन दीव्यति खलति जयति जितम्” (४।४।२) इति सूत्रात्
प्राक् येषु येषु अर्थेषु तद्धितप्रतायाः भवन्ति, तेषु केषुचिदपि अर्थेषु अग्निशब्दान्
कलिशब्दाच्च दक् प्रतायो भवति । कलिर्दक् कालियः ।

१२३७ । कालेभ्यो भववत् ॥ ४।२।३४ ॥

दी— । मासिकम् । प्राट्षिण्यम् ।

Words, expressive of time, take the same suffixes after them, to denote something, presided over by the said time, as are attached to them in the sense of “produced or born in it”. Thus the suffix ठक् is attached to the word मास to denote something born or produced in the month and the form is मासिक ; consequently the same suffix will be taken by मास and the form will be मासिक to imply something, of which मास is the presiding deity.

मित—। “कालेभ्यः” कालवाचकशब्देभ्यः “भववत्” प्रत्यायाः भवन्तीति शेषः । कालवाचकशब्देभ्यः “तस्मिन् भवः (उत्पत्तिः)” इत्यर्थे ये ये प्रत्यायाः यव यव भवन्ति, तव तव “सा अस्य देवता” इति एतस्मिन्नर्थे अपि तेते प्रत्यायाः इत्यन्ते । “कालाट् ठञ्” (४।३।११) इति प्रकरणे “तस्मिन् भवः (जातः)” इत्यर्थे काल-विशेषवाचिशब्देभ्यः प्रत्यायाः विधास्यन्ते, ते प्रत्यायाः “सा अस्य देवता” इति एतस्मिन्नर्थेऽपि तथैव इत्यन्ते इति निष्कर्षः । ननु “भववत्” इति (वत्करणं) कथम् विहितम् ? “सर्वसादृश्य परिग्रहार्थम्” इति काशिका । देवतार्थे विहिताः प्रत्यायाः सर्वथैव भवार्थे विहितेभ्यः प्रत्यायेभ्यः अभिन्ना इति ज्ञापनार्थमिति भावः । तथाहि मासो देवता अस्य इति मासिकम् एवं मासिभवं मासिकम् । [“कालाट् ठञ्” (४।३।११) इति ठञ् प्रत्ययः] । प्राहुर् देवता अस्य इति प्राहुषेयम् । एवं प्राहुषि भवं प्राहुषेयम् [“प्राहुष एण्य” (४।३।१७) इति एण्य प्रत्ययः] । एवं सावत्सरिकम्, आर्द्धमासिकम्, वासन्तम् इत्यादि ।

१३८ । महाराजप्रौष्ठपदात् ठञ् ॥ ४।२।३५ ॥

दी—। माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

The suffix ठञ् is attached to महाराज and प्रौष्ठपद and the forms are माहाराजिकम् and प्रौष्ठपदिकम् ।

मित—। “सा अस्य देवता” इत्येतस्मिन्नर्थे महाराजशब्दात् प्रौष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति । महाराजो देवता अस्य इति माहाराजिकम् सूक्तम् । प्रौष्ठपदो देवता अस्य इति प्रौष्ठपदिकम् । महाराजः कुवेरः ।

“सा अस्य देवता” इत्याधिकारः समाप्तः ॥ अथ प्रासङ्गिकसूत्रवयम् व्याचष्टे—

१२३८ । देवताद्वन्द्वे च ॥ ७।३।२१

दी—। अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचोवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् ।

When two words, expressive of vedic deities, are compounded into a single whole (in द्वन्द्वसमास) and the com-

pounded word takes a suffix, which is a जित्, णित्, or कित् one, the first vowel of both the words forming the compound, undergoes lengthening. [As already said a suffix is said to be जित्, when the letter ज elides from it, णित्—when ण elides, and कित्—when क elides] ।

मित—। वेदविहितयोगे ययोर्देवतयोः सङ्घैव हविःप्रदानम् वेदेषु विहितम्, तयोर्यो इन्द्रसमासो भवति, स एव देवताइन्द्र इति पारिभाषिकीं संज्ञां भजते, यव ईदृशो देवताइन्द्रसमासो भवति, तत्र समासस्थितस्य देवतावाचिनः पूर्वपदस्य अच् (स्वरवर्णाः) वर्तन्ते तेषु आद्यस्य अच् (स्वरवर्णस्य), तथा समासस्थितस्य देवतावाचिनः उत्तरपदस्य यो अचो विद्यन्ते तेषामपि आद्यस्य अचो ह्रस्विर्भवति तद्धिते अकारित्—प्रत्यये परे, णकारित्—प्रत्यये परे, ककारित्—प्रत्यये च परे ।

अत्र “देवताइन्द्रं च” इति सूत्रे “सृजिर्द्वि” — (७।२।११४) रित्यतो द्विरनुवर्तते, “अचो जिणति” (७।२।११८) इत्यतो अकारित् प्रत्यये तथा णकारित्प्रत्यये परे इति अनुवर्तते, “किति च” (७।२।११८) इत्यस्मात् किति (ककारित् प्रत्यये परे) इत्यस्य चातुर्वृत्तिः, “तद्धितेष्वचामादेः” (७।२।११७) इति सूत्रात् अचामादे—रित्यस्य, “ह्रस्वगसिञ्चन्ते पूर्वपदस्य च” (७।३।१८) इत्यस्मात् “पूर्वपदस्य” इत्यस्य तथा “उत्तरपदस्य” (७।३।१०) इत्यस्मात् “उत्तरपदस्य” इत्यस्याव अनुवृत्तिः । अग्रियं मरुत् च इति अग्रामरुतौ—“देवताइन्द्रं च” (६।३।२६) इति आनङ् । अग्रामरुतौ देवते अस्य इति अण् । अण् खलु तद्धिते णकारित्प्रत्ययः—तेन अग्रियपदस्य आदिस्वरस्य अकारस्य, तथा मरुत्पदस्य च आदिस्वरस्य अकारस्य ह्रस्विः । तस्मात् आग्रामारुतम् इति पदं सिद्धम् ।

ननु आग्रामारुतम् इति भवितुम् अर्हति. “देवताइन्द्रं—” (६।३।२६) इत्यनेन “आनङ्” क्त्वात्, अग्रामरुतौ इति समासान्पदत्वात् । समाधत्ते—इदं विग्रह-वाक्यम् न लौकिकसाहित्यप्रचलितम्, अपि तु वैदिकसाहित्यप्रचलितम् एव । तेन विग्रहवाक्यस्य अलौकिकत्वात् (वैदिकत्वात्) आनङ् इति बाधित्वा “इष्टुञ्चौ” (६।३।२८)

इति इत्यनेन । 'आग्निमारुत' कर्म, एवम् 'अग्निश्च वरुणश्च अग्नोवरुणौ तौ देवते
अस्य आग्निवारुणम् सूक्तम् । स्त्रियां—आग्निमारुतीम् अनडाहीम् आलभेत ।

“यो देवताइन्द्रः युक्तहविःसन्वन्धो, तवायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्द-
विशाखौ देवते स्कान्दविशाखः ; नक्षत्रप्रजापती = ब्राह्मप्रजापत्यम्”—इति काशिका ।

वेदे स्कान्दविशाखयोस्तथा ब्राह्मप्रजापत्योः सह हविःप्रदानम् न विहितम् अतो
न देवताइन्द्रसमासविधिरिति भावः ।

१२४० । नेन्द्रस्य परस्य ॥ ७।३।२२ ॥

दी— । परस्य इन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमिन्द्रः । परस्य
किम् ?—ऐन्द्राग्नः ।

But the word इन्द्र, forming the second half of a देवताइन्द्र
compound, is an exception to the previous rule—(i. e. it
undergoes no lengthening).

मित्र— । यदा तु देवताइन्द्र इन्द्र इति परपदं भवति, तदा पूर्वोक्तमूलविहितां
वृद्धिम् इदं परस्थितम् इन्द्र-पदम् न भजते । सौमस्य इन्द्रस्य इति सौमिन्द्रौ । सौमिन्द्रौ
देवते अस्य इति अण् । सौमिन्द्रः चरुः । अत्र पूर्वपदस्य सौमस्य एव आदिस्वर-
वृद्धिर्न तु इन्द्रस्य परपदस्य । अग्निश्च इन्द्रश्च इति अग्नोन्द्रौ । [देवताइन्द्रे च
(६।३।२६) इति आनङ्] । अग्नोन्द्रौ देवते अस्य इति अण्—आग्निन्द्र यरुः । यत्र
इन्द्र इति परपदम् न भवति तत्र तु नायं नियमो यथा—इन्द्रश्च अग्निश्च इति इन्द्राग्नी ।
इन्द्राग्नी देवते अस्य इति अण् ऐन्द्राग्नः चरुः । अत्र उभयपदस्य एव आदिस्वर-
वृद्धिः । ऐन्द्राग्नम् एकादशकोपालं चरुं निर्वपेत्—इति काशिका ।

१२४१ । दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ ७।३।२३ ॥

दी— । दीर्घात् परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् ।
दीर्घात् किम् ? आग्निवारुणम् । आग्निवारुणीम् अनडाहीम्
आलभेत ।

Under parallel circumstances, the word वरुण undergoes no lengthening, when it stands after a long vowel.

मित—। “दीर्घात्” दीर्घस्वरान् “परस्मै” परस्थितस्य “वरुणस्य” वरुण इति शब्दस्य “न इङिः” । दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य पूर्वोक्तस्य विहिता इङिर्न भवति इति भावः । इन्द्राय वरुणाय इति इन्द्रावरुणौ । [“देवताइन्द्रे च” (६।३।२६) इति आनङ्] । इन्द्रावरुणौ देवते अस्य इति अण्—ऐन्द्रावरुणम् ; दीर्घवर्णात् आकारात् उत्तरस्थितस्य वरुणपदस्य न इङिः, एवं सैवावरुणम् । दीर्घात् परे वरुणशब्दो यत्र न भवति तत्र तु एवम्—अग्निय वरुणाय इति अग्नीवरुणौ । “ईदग्न्नेः सोमवरुणयोः” (६।३।२७) । ततः अग्नीवरुणौ देवते अस्य इति अण् । “इदृक्षौ” (६।३।२८) इति सूत्रवलात् इङिर्भवति उत्तरपदे परे सति “ईदग्न्नेः सोमवरुणयोः” इति सूत्रस्याबाधस्तेन आग्निवारुणम् इति पदम् । अत्र ईदग्न्नेः सोमवरुणयोरिति सूत्रस्य बाधितत्वात् अग्ने रित्येव । तेन वरुणपदस्य दीर्घस्वरपरत्वाभावात् आदिस्वरइङिनिषेधो न प्रवर्तते । स्त्रियां—आग्निवारुणौम् अनङ्गाङीम् आलभेत ॥
अथ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमारभते—

“महाराजप्रीत्यपदाट् ठञ्” (४।२।३५) इति सूत्रस्य वार्तिकद्वयं पठति—

दौ—। “तदस्मिन् वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्” (वा २७०६) । नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । “पूर्णमासादण् वक्तव्यः” (वा २७०७) । पूर्णो मासोऽस्यां वर्त्तत इति पौर्णमासी तिथिः ।

Words like नवयज्ञ, पाकयज्ञ etc., take the suffix ठञ् after them to imply the time or place in which they are performed. Thus the word नावयज्ञिकः denotes the time in which the sacrifice नवयज्ञ takes place, similarly we have पाकयज्ञिकः । The suffix अण् is attached to पूर्णमास to denote the time which

comprises it. Thus the word पौर्णमासी implies the तिथि (i.e the lunar day), in which there is पूर्णमास (i.e the completion of the lunar month).

मित— ! तदस्मिन् वर्त्तते इति एतस्मिन्नर्थे प्रथमान्तेभ्यः नव्यञादिभ्यः ठञ् प्रत्ययो भवति । वार्त्तिकस्य अर्थस्तु अयम्—“तदस्मिन् वर्त्तते इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्यः नव्यञादिभ्यः ठञ्: “उपसंख्यानम्” गणनम् कार्यम् इति शेषः । नवः नूतनः यज्ञः इति नव्यञः । “नव्यञः नूतनधान्यविधयको यज्ञः आयहायणाख्यः, सः यस्मिन् काले वर्त्तते सः नाव्यञिकः आयहायणकालः इति यावत्”—इति वालमनोरमा । एवं पाकयज्ञः उपसनाग्निसाध्यः पार्वणस्यालोपाकादिः, स यस्मिन् काले वर्त्तते स पाकयज्ञिकः । अस्मिन् वर्त्तते इत्येतस्मिन्नर्थे पूर्णमासशब्दात् प्रथमान्तात् अण् प्रत्ययो भवति । “मासः चन्द्रमा । पूर्णमासी मासस्तु इति पूर्णमासः पूर्णचन्द्रः, स वस्रां तिथौ वर्त्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः । अण्प्रत्यये सति “टिङ् टाणञ्—(४।१।१५)” इति स्त्रियां ङीप् । “यद्यपि पूर्णमाः चन्द्रः=पूर्णमाः । तस्येदमित्यर्थे “तत्पदम्” इत्यपि पौर्णमासीति सिद्धम्, तथापि ईदृश एवार्थे अयं साधुरिति भावः”—वाल्मनोरमा ।

१२४२ । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४।२।२६ ॥

दी— । एते निपात्यन्ते । “पितु भर्तरिष्यत्” (वा २७०८) । पितुर्भाता पितृव्यः । “मातुर्दुलच्” (२७०८) । मातुर्भाता मातुलः । “मातापितृभ्याम् पितरि डामहच्” (वा २७०८) । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । “मातरि षिच्” (वा २७१०) । मातामही । पितामही । “अवेदुं ग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः” (वा २७१२) । सकारपाठ-सामर्थ्याद् षः । अविस्सोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । “तिलाबिष्फलात् पिञ्जपेजौ” (वा २७१३) । तिलपिञ्जः ।

तिलपेजः । वन्ध्यस्तिलः इत्यर्थः । “पिञ्जम्बुन्दसि डिञ्”
(वा २७१४)—तिल् पिञ्जः ।

Four words, viz पित्रव्य, मातुल, मातामह and पितामह are irregularly formed. But Katyayana in his varttika has derived them in the following ways :—

(I) The suffix व्यत् is attached to पित्र, to denote his bother and we have the word पित्रव्य ।

(II) The suffix डुलच् is attached to मातृ to denote her brother and we have consequently the form मातुल ।

(III) The suffix डामहच् is attached to both पित्र and मातृ to denote their fathers and we have at once the words पितामह and मातामह ।

(IV) The same suffix, is attached to मातृ and पित्र to imply their mother and in this case, the suffix is said to be a षित् one, whereby ई (डीष्) is attached to them in the feminine. In this way पितामही and मातामही are formed.

(V) The suffixes सोढ्, दूस् and मरीसच् are attached to अवि to denote her milk. Thus we have अविमोढ्, अविदूस् and अविमरीस । The स of सोढ् is dictated to be a dental one in the body of the said suffix, and consequently it is not turned into a cerebral one.

(VI) The suffixes पिञ्ज and पेज are attached to तिल to denote a sterile sesamum (plant) and we have the forms तिलपिञ्ज and तिलपेज ।

(VII) In the vedic literature the suffix पिञ्ज is counted as

ङित् and consequently the अकार of तिलhelides, giving rise to the form तिल्पिञ्जः ।

मित— । पितृव्यशब्दः मातृव्यशब्दः मातामहशब्दः पितामहशब्दश्च निपातनेन सिद्धान्ति । वार्तिककारान्त एव' मन्वन्त'—“पितृशब्दात् तस्यमातरि अभिधीयमाने “व्यत्” प्रत्ययो भवति—पितृव्यः । मातृशब्दात् तस्मातरि गन्वमाने डुलच् प्रत्ययो भवति—मातृव्यः । पितृशब्दात् तथा मातृशब्दाच्च तयोः पितरि बोधयमाने डानहच् प्रत्ययो भवति—पितामहः । मातामहः । “मातरि पिञ्ज”—पितृशब्दात् तथा मातृशब्दाच्च तयोः मातरि गन्वमाने डानहच् प्रत्ययो भवति । स च प्रत्ययः ङित् भवति ; तेन ङित्वात् स्त्रियाम् ङीप् [“विदुर्गौरादिभाञ्च” इति]—पितामही । मातामही । “अविः—इति । अवि शब्दात् दुग्धे गन्वमाने सोढ, दूस्, मरीसच् एते प्रत्यया भवन्ति । अविसोढम्, अविदूस्, अविमरीसम् । अविदुग्धमित्यर्थः । अविः स्त्रीजातीयो मेषः ।

ननु अविसोढम् इति पदस्य सकारस्य कथं न प्लवं भवति—तस्य “सोढ” इति प्रत्ययस्य अक्षयत्वादिति चेत् ?—उच्यते । सूत्रे व्रतः “प्रोद्” इति निह्देशम् अदृष्ट्वा “सोढ” इति निह्देशः प्रदत्तः, अतः प्रत्यये “सकार-पाठसामर्थ्यात्” सकारेणैव प्रत्ययस्य निह्देशात्, सत्वस्य न प्लवापत्तिः । तिलादिति—तिलशब्दात् पिञ्ज पेज इति प्रत्ययो भवतः, फलशब्दः औषधिविशेषश्चेत् गन्वते । तिलपिञ्जः, तिलपेजः—फलशब्दः तिलसंज्ञकः औषधिविशेषः । एव—“कृन्दसि” वैदिके साहित्ये अयं पिञ्जप्रत्ययः ङित् भवति, ङित्वात् च टेलोपः—तेन “तिल” इत्यस्य अकारलोपः । तिल्पिञ्जः ।

१२४३ । तस्य समूहः ॥ ४।२।३७ ।

दो— । काकाणाम् समूहः—काकम् । वाकम् ।

Suffixes like अण् are attached to words to imply a collective group of persons or beings or things. Thus suffix अण् is attached to the word काक (a crow), giving rise to the form काकम्—which means a group of crows.

मित—। “तस्य” इति पठानात् “समूहः” इति एतन्निमित्तं यथाविहितम् प्राक् दीव्यतीया अणादयः प्रत्यया भवन्ति । काकानां समूहः इति अण् काकम् । वकानाम् समूहः इति अण् वाकम् । समूहप्रत्ययानानां पदानाम् साधारणतः व्यवहारतश्च क्लीबत्वम् ।

समूहवाचक—प्रत्ययानाम् अधिकारः “इनिवकटाचय” (४।१।५१) इति सूत्रं यावत् वर्तते । सूत्रकाराश्च पश्चात् वक्ष्यन्ति (१) अचिन्तात् (अर्चनवत् वाचक शब्दात्) ठक् भवति, (२) यच्छब्दस्य आदिवर्णः अनुदात्तः तस्मात् अञ् भवति (३) गीवात् (गीववाचकात् शब्दात्) वुञ् भवति, (४) तथा कैभाशित् शब्देभ्यः केचित् विशिष्टाः प्रत्यया भवन्ति—यथा “केदाराद्यञ्” (४।१।४०) इति केदारशब्दात् यञ् प्रत्ययो भवति—एवमादयः । अतोऽस्मिन् सूत्रं येषाम् अण् विहितः, ते पूर्वोक्तेभ्यः अन्ये इति विज्ञेयः । तथाहि यः शब्दः चेतनवत् वाचकः, अपिच यस्य आदिवर्णः उदात्तस्तथा यय गोववाचकाद् अन्यः, यस्य च तद्धितप्रकरणे समूहार्थं विशिष्य कथित् प्रत्ययो गीतः तस्मादिव शब्दात् अण् भवति । इत्यन्धूतमेव उदाहरणम् अस्मिन् सूत्रे उल्लिखितम् ।

काकशब्दस्य चेतनवत् वाचकः, अस्य आदिवर्ण उदात्तः, नहि अयं गोववाचको न वा असौत्तरं विशिष्य कथित् प्रत्ययः समूहवाचक—प्रत्ययाधिकारं कथितस्तस्मात् एतस्मात् काकशब्दात् समूहार्थं अण् भवति । [गुणादिभ्यो यामच् प्रत्ययश्च वक्तव्यः इति कचित् दृष्टं तदपि इह स्मर्यवाम् । गुणानां समूहः गुणयामः । करणानां समूहः इति करणयामः । गुणादयस्तु—गुण करण, तत्त्व, शब्द, इन्द्रिय । आकृतिगणोऽयम् ।]

१२४४ । भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४।२।३८ ॥

दी—। भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह ‘भस्याढे—’ इति पुं वद्भावे कृते ॥

The suffix अण् is taken by भिक्षा and a few other words (i.e., भिक्षादिशब्द) to denote a collective group. Thus to denote भिक्षाणां समूहः we have भैक्षम् ।

मित—। तस्य समूह इति एतस्मिन्नर्थे भिदाशब्दात् तथा अपरेभ्यः केभ्यः शब्दभाष्य अण् प्रत्ययो भवति । भिदाशब्दस्य समूह इति भेदम् । भिदादि येषां—भिदा, गर्भिणी, चेत, करीष, अङ्गार, चर्मिन्, धर्मिन्, सहस्र, युवति, पदाति, पङ्क्ति, अर्धवन्, दक्षिणा, भरत, विप्रथ, शीत ; वृक्षादिभ्यः स्वयम्—इत्यपि अत्र कचिद्विशेषः ।

“अचित्त हस्तिधेनोष्ठक” (४।३।४७) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण ठक् प्रत्यये प्राप्ते सति तस्य ठकः अपवादोऽयम् अण् इति अनेन सूत्रेण आप्तम् । गर्भिण्यम् इति—गर्भ शब्दात् सत्वर्थीये इन् प्रत्यये कृते सति गर्भिन् इति शब्दः । स्त्रियामोप् गर्भिणी । गर्भिणीनां समूहः इति अण् प्रत्यय-सूत्रेण गर्भिण्यम् । येषाम् आदिवर्णानुदात्तसंघातम् अञ् भवति इति पश्चात् “अनुदात्तादेरञ्” (४।२।४४) इति सूत्रे वक्ष्यति । गर्भिणी-शब्दोऽपि अनुदात्तादिस्तच्चादेतच्चात् अञ् भवतु इति अञ् प्रत्यये प्रसक्ते तस्य अपवादोऽण् प्रत्ययोऽस्मिन् सूत्रे विहितः ।

ननु अञ् प्रत्ययं वर्ज्यं विहा अण् प्रत्ययविधानस्य किं फलमिति चेदुच्यते—अण् प्रत्यये कृते प्रत्ययान्वय—पदस्य अनुदात्तत्वं भवति (अस्मिन्मवर्णः उदात्तो भवतीत्यर्थः), अञ् प्रत्यये तु विहिते प्रत्ययान्तपदस्य अनुदात्तत्वम् (आदि वर्ण उदात्तो भवतीत्यर्थः) इति स्वरं विशेषीयस्ति तद्विशेषज्ञापनार्थमेव अत्र गर्भिणीशब्दस्य ग्रहणम् ।

ग्रहगर्भिणी शब्दे —“भस्राष्टे—” इति पु'वद्भावे कृते सति—

गर्भिणी शब्दात् अण् प्रत्यये कृते सति “भस्राष्टे तद्धित” इति पु'वद्भावः । ततः ङीप् प्रत्ययस्य निवृत्तौ गर्भिन् अ (अण्) इति स्थितम् । ततः “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टि-लीपे प्राप्ते सति आह—

१२४५ । इनण्यनपत्ये ॥ ६।४।१६४ ॥

दी—। अनपत्यार्थे अणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन “न—स्तद्धिते” (सूत्र ६७८) इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् ।

A word ending in (the suffix) इन्, suffers no change, provided that the suffix अण् be attached to it in any sense other than अपत्यार्थं (i. e. the son or descendants of the person, denoted by the word ending in इन्). [Thus in the aforesaid case the elision of टि—sanctioned by “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) is barred by this rule and we have गर्भिन् + अण् intact. Then the first vowel is lengthened and we have the form गर्भिणम्] । In the similar way we have यौवनम् with अण् meaning युवतीनाम् समूहः a bevy of युवति or youthful ladies. Again the word युवती may be said to be the feminine form of युवत्—a word derived from the root यु of the अदादि class, with the suffix शन्, and consequently to denote युवतीनां समूहः we may have यौवतम् with अण्—this word युवती undergoing पुंवद्भाव by the varttika “भस्मादे तद्धिते” and with the necessary lengthening of the first vowel.

मित—। इन् अणि अनपत्ये इति छेदः । “प्रकृत्यै काच्” (६।४।१६३) इति सूत्रात् “प्रकृतिवद्भव”तीति अनुवर्त्तते । अपत्यात् अपत्यप्रत्ययात् अन्यत् इति ‘अनपत्यम्’ । तस्मिन् इति “अनपत्ये” । अपत्यार्थं वर्ज्यत्वा अन्यस्मिन्नर्थे प्रयुक्ते अण् प्रत्यये परे सति, “इन्” इन् प्रत्ययान्तः शब्दः “प्रकृत्या” प्रकृतिवद् भवति, न कदापि विकृतिं भजते । यदि केनचिदपि सूत्रेण इन्प्रत्ययान्त-शब्दस्य काचित् विकृतिः (परिवर्त्तनम्) उपदिष्टा, सा विकृतिः अपत्यार्थात् अन्यस्मिन्नर्थे विहिते अणि परे न भवतीति इति सरलार्थः । तथाहि पूर्वसूत्रव्याख्यायाम्—गर्भिणीनां समूह इत्यर्थे अण् प्रत्यये विहिते, “भस्मादे तद्धिते” इति कृते च पुंवद्भावे, गर्भिन् + अण् इति स्थिते सति “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपे प्रसक्ते विदधाति—अपत्यार्थात् अन्यः समूहावस्तस्मिन्नर्थे विहिते अण् प्रत्यये परे सति इन् प्रत्ययान्तस्य गर्भिन् शब्दस्य “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेण प्रसक्ता टिलोपरूपा विकृतिर्न स्यात् । तेन गर्भिन् इति शब्दस्य आदिस्वरसहौ गर्भिणम् इति रूपम् । एवं युवतीनां समूहः इति

युवतिशब्दात् अण् । “भस्वाढे तद्धिते” इति पुं वज्जावसाने युवतिशब्दानि युवन् इति प्राप्तम् । ततः युवन् + अण् इति स्थिते सति अपत्यार्थात् अन्यस्मिन् समुहार्थं विहिते अण् प्रत्यये परे “नक्षत्रिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेण प्राप्ता टिलोपरूपा विकृतिरनेन प्रतिविद्धा । ततः आदिस्वरद्वयौ यौवनमतिरूपम् । “कनिन्धुवृषितच्चि—” इति युधातोरौणादिकः कनिन् प्रत्ययः, तेन युवन् इति पदम् । ततः स्त्रियां “यूनस्तिः” इति सूत्रेण युवतिशब्दः प्राप्यते । स च अनुदात्तादिः । अतोऽस्मात् अण् प्रकृतः । फलतश्च युवतिशब्दे अनुदात्तादित्वाचरणोच् प्राप्नोति । तद्व्युत्पत्त्यर्थं यदशब्दः भिन्नादिगणे पठितः इति । युवति + अण् इत्यात्र पूर्वं पुं वज्जावः पदान् प्रत्याय इति अधुना अनुदात्तादित्वाभावात् अणि एव प्राप्ते सति अत्र पाठानर्थक्यमपि भाषा-कैयटयोः स्पष्टम् । यौतीति अदादिगणौयधातोः शतृप्रत्यये कृते युवत् इति पदं स्त्रियां च युवतीति भवति । युवतीनां समूह इति अणि “भस्वाढे तद्धिते” इति पुं वज्जावे सति अनुदात्तादित्वान् युवत् अण् इति स्थितम् । ततः आदिस्वरद्वयौ यौवनमतिरूपम् ।

१२४६ । गोत्रोचोद्गोत्रभरज-राजन्य-राजपुत्रवत्समनुष्या-
जाहुज् ॥ ४।२।३८ ॥

दी— । एभ्यः समूहे वुज् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम्,
तच्चापत्यमात्रम् ।

The suffix वुज् is attached to गोत्र, उचन्, उद्ग, उरभ, राजन्, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य and अज in the sense of a collective group. By the word गोत्र present in this sūtra, we are to understand its ordinary meaning, that is लौकिक गोत्र i. e. the lineage (all the offsprings comprising the sons, grandsons and so forth) and not the technical sense of the term as in the sūtra “अपत्या पौत्रप्रभृति गोत्रम्” &c.

मित— । गोत्रवाचकशब्दात् तथा उच्चादिभ्यश्च “एतेषां समूहः” इति एत-
च्चिन्नधे वुज् प्रत्यायो भवति । अस्मिन् सूत्रे उद्भिन्नितेन गोत्रशब्देन लौकिकम

एव गोवं काश्यपभारवाजादिरूपं ज्ञेयम् । तच्च गोष्वम् अपत्याभावः “प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्रादिकृत्स्नापत्ता” मिति वालसनोरमा । “अपत्तां पौत्रप्रवृत्तिं गोवम्” (४।१।१६२) इति यत् पारिभाषिकं गोवं तत् तु इह न विवक्षितम् । “अपत्याधिकारादन्वयः लौकिकमेव गोवं गृह्यते, न तु पारिभाषिकम् गोवमिष्यते” इति ‘स्त्रीपुंसाभ्याम्—’ (४।१।८७) इत्यादि स्वभाष्ये सिद्धान्तितत्वादितिभावः” इति वालसनोरमा ।

१२४७ । युवीरनाकौ ॥ ७।१।१ ॥

दी— । यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमात् ‘अन’ ‘अक’ एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहौ ग्लौचुकायनकम् । औचकमित्यादि । ‘आपत्यस्य च’—(सू १०८२) इति यलोपे प्राप्ते “प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः” (वा ४२१४) । राजन्यकम् । मानुषकम् । “वृद्धार्चेति वक्तव्यम्” (वा २७१६) वार्द्धकम् ।

The two particles यु and वु forming parts of suffixes are changed into अन and अक respectively, provided that they are alleged to be nasals. Thus in the sense of a collective group of ग्लुचुकायनीस, we have ग्लौचुकायनकम् । A collective group of लचनस is औचकम् । A collective group of राजन्यस is राजन्यकम् । Here though the elision of य after राजन्य was apprehended through the influence of the rule “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” (६।१।५१), yet it does not elide, being barred by the varttika “प्रकृत्या—राजन्यमनुष्ययुवानः” (वा ४२१४), meaning the words राजन्य, मनुष्य and युवन् suffer no change, when the suffix अक is attached to them. वृज् (समृद्धार्थे) is attached to the word वृद्ध too, and we have at once the form वार्द्धकम् ।

मित—। यु बु इति प्रतायौ प्रतायांशौ वा ; यु इति प्रतायस्थाने अन इति आदेशो भवति, बु इति प्रतायस्य स्थाने च अक इति आदेशो भवति, यदि यु च, च अनुनासिकी भवतः ।

ग्लुचुक इति कश्चित् कृषिः । “प्राचामहडादिति” (४।१।१६०) फिन् तेन ग्लुचुकायन इति प्रदम् । तत “इतोऽनुष्यजातः” (४।१।६५) इति स्त्रियाम् ङीष्, तेन ग्लुचुकायनी इति स्थितम् । तासां समूह इति समूहे वुज्, वुज् इत्यस्य अकारः इत्—बु स्थाने च अकादेशत्वेन ग्लुचुकायनी + अक् इति स्थितिः । तत आदिस्वरं वृद्धित्वेन ग्लौचुकायनी + अक् इति स्थितम् । ततः “यस्यसि च” (६।४।१४८) इति ईकार लोपः । तथा सति ग्लौचुकायनकम् इति सिद्धम् । एवम् उच्छान्, समूह इति उच्छन् + वुज् । अकादेशश्च वुजस्थाने । टिलोपः, आदिस्वरवृद्धिश्च ; तेन औचकम् इति सिद्धम् । एवम् उद्गाणां समूह इति औष्टकम् । उरवाणाम् समूहः औरवकम् । उरवः मेषः । राज्ञां समूहः राजकम् । राजपुत्राणाम् समूहः राजपुत्रकम् । वत्सानां समूहः वात्सकम् । अजानां समूहः आजकम् । राजन्यानां समूहः इति राजन्यशब्दस्य तथा मनुष्याणां समूहः इति मनुष्यशब्दस्य च अकप्रताये परे सति “आपतास्य च तद्धितेऽनाति” (६।४।१५२) इति अन्तिमस्य यकारस्य लोपः प्रसक्तः ; तं लोपम् वारयति “प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः” (या ४२१४) इति वार्तिकेण । अस्य अर्थस्तु—अके परे सति राजन्यशब्दो मनुष्यशब्दस्तथा युवनशब्दश्च प्रकृत्या भवन्ति न काचित् विकृतिम् आपद्यते इत्यर्थः । तेन यकारस्य लोपो न भवति । मानुष्यकम् । राजन्यकम् । एवं यूनी भावः इति युवन् शब्दात् मनोऽनादित्वात् वुज् । प्रकृतिभावात् (अनेन वार्तिकेण कस्याश्चिदपि विकृतेरभावात्) “नसद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपो न भवति । तेन औवनकम् इति सिद्धम् । “हडाङ्गिति” इति—हडशब्दाच्च वुज् भवतीति बोधा, तेन हडानां समूह इति वार्तिकम् । अत हडशब्देन हडशब्दस्वरूपम् एव ज्ञातव्यं न खलु “वृद्धिर्यस्याच्चाभादिः” (१।१।७३) इति हडचञ्जकाः शब्दाः । भाष्ये हडशब्दस्य खलु उदाहरणं प्रदत्तम् ।

ननु “अनुनासिकयोः” इति यदुक्तं तस्य किं प्रतादाहरणम् ? उच्यते—
ऊर्णायाः युस् इति ऊर्णायुः । ‘भुजिस्वरूपम् युक्तप्राकौ’=भुजः । मृताः ।

एवं 'यु' इत्यास्य अनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते । उक्तं च प्राचीन—“प्रतिज्ञान-
नासिकाः पानिणीया” इति । अतश्च 'यु'-स्थाने 'अन' न स्यात् ।

१२४८ । कैदारादाञ्च ॥ ४।२।४० ॥

दी— । चाहञ् । कैदार्यम्—कैदारकम् । “गणिकाया
यजिति वक्तव्यम्” (वा २७११) । गाणिक्यम् ।

The word कैदार takes the suffix यञ् as well as the suffix
बुञ् after it to denote a collective group of the same. यञ् gives
rise to the form कैदार्य whereas बुञ् accounts for कैदारक । The
word गणिका takes यञ् only in the same sense and we have the
form गाणिक्यम् ।

मित— । तस्य समूह इति एतस्मिन्नुच्चैः कैदारशब्दात् यञ्, चकारात् बुञ् च
भवतः । “अचिन्तल्लिङ्गेनोष्ठक्” (४।२।४०) इति विहितस्य ठक्प्रत्ययस्य अपवादः ।
कैदाराणां समूह इति कैदार्यम्—अथ यञ् । कैदारकम्—अथबुञ् । कैदारः
स्त्वस्य सीमानिर्देशकः स्तिकास्तूपविशेषः [आलि इति वङ्गभाषा] ।

गणिकाशब्दात् एतस्मिन्नुच्चैः यञ् भवति यञ्ग्रहणात् बुञौ निवृत्तिः ।
गणिकानां समूहः गाणिक्यम् ।

१२४९ । ठञ्कवचिनश्च ॥ ४।२।४१ ॥

दी— । चात् कैदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् ।
कैदारिकम् ।

The suffix ठञ् is attached to कवचिन् as well as to कैदार in
the aforesaid sense.

मित— । तस्य समूह इति एतस्मिन् विधौ कवचिन् इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययो
भवति, चकारात् कैदारशब्दादपि । ठञ् प्रत्यस्य स्थाने इकादिशः । कवचिनां समूहः
इति ठञ् । इकादिशः । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलीपः । आदिस्वर-

ब्रह्मिय । तेन कावचिकम् इति पदम् । एवं कैदाराणां समूह इति वज्र-
कैदारिकम् ।

१२५० । ब्राह्मणमाणववाङ्वादान् ॥ ४।२।४२ ॥

दी— । ब्राह्मणम् । मानवम् । वाङ्मयम् । “पृष्ठादु-
पसंख्यानम्” (वा २७२०)—पृष्ठम् ।

The suffix यन् is attached to the words ब्राह्मण, माणव and वाङ्मय in the same sense. The suffix is the य and the न after it signifies the accent. The word पृष्ठ also takes the same suffix in the same sense. The word implies six kinds of “stotras”—they are रघुन्तर, बृहत्, वैकुण्ठ, वीराज, शाङ्कर and रैवतक ।

मित— । ब्राह्मणशब्दात्, माणवशब्दात् तथा वाङ्मयशब्दाच्च तस्य समूह इति एतन्निबन्धे यत्प्रत्ययो भवति । यकारः प्रत्ययः, नकारस्तु उदात्तादिस्वरभेदप्रदर्शनार्थः । ब्राह्मणानां समूह इति य (न्) = ब्राह्मणम् । माणवानां समूहः इति माणवम् । मनोरपत्यं पुमान् इति मनुशब्दात् अण् प्रत्यये सति मानव इति पदम् । अण् प्रत्यये परे ‘मानव’ इत्यस्य नकारस्य कुत्रापि शब्दं स्यात् । “अपत्यं कुत्सने सूदो मनोरौत-
सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च सूधेन्यः तेन सिध्यति माणवः इति “मनोर्जातावज्ज्युतौ युक्च” इति सूत्रे (४।१।१६१) भाष्यम्”—इति वालसनोरमा च । वाङ्मयानां समूह इति वाङ्मयम् । पृष्ठादिति—पृष्ठशब्दाच्च य (न्) भवति । पृष्ठानां समूह इति पृष्ठम् । कचं ‘पृष्ठाः षडङ्गः’ = षण्णाम् अङ्गान् समाहारः इति षडङ्गः समाहारे द्विगु-
समासः । “राजाङ्गः सखिभ्यष्टच्” (५।४।६१) इति टच् प्रत्यये परे टिलोपः । रघुन्तर-
बृहत् वैकुण्ठ-वीराज-शाङ्कररैवतकाख्यानि षट् पृष्ठाख्यासीवाणि । तद्व्युत्तानि अहानि लक्षणया पृष्ठानि, तेषां समूहः इति वालसनोरमा । भट्टोजिस्तु मनोरमायां ‘पृष्ठाः षडङ्गः’ इति क्कान्दसमत्वर्थं लक्षणया साधयति ।

१२५१ । ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ॥ ४।२।४३ ॥

दी— । ग्रामिणः । जनता । वन्धुता । “गजसहायाभ्यां
चेति वक्तव्यम्” (वा २७२१) राजता । सहायता । ‘अङ्गः खः

क्रतौ' (वा २७२२—२७२३) । अहीनः । अहर्गणसाध्य-
सुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् ? आहः । इह खण्डिकादि-
त्वादञ् । “अहृष्टखोरेव” (सू ७८८) इति नियमादिलोपो न ।
‘पर्श्वं णस् वक्तव्यः’ (वा २७२४) ।

The suffix तल् is attached to the words गम, जन and वन्, in the self-same sense and we have at once the forms गमता, जनता and वन्ता । The words गज and सहाय also take the same suffix in the same sense and give rise to the words गजता and सहायता respectively.

The word अहन्—when meaning a sacrifice (यज्ञ), takes the suffix ख (ईन) after it to imply a collective group of the same. Thus the form अहीन is derived from अहन् denoting a particular kind of sacrifice (सौत्ययज्ञ), with the suffix ख (ईन) । But when the word does not imply a sacrifice, we have the suffix अञ् and not ख, attached to अहन्, giving rise to आहः । The elision of टि, as apprehended by the rule—नसद्विति (६।४।१४४) is here barred by the restriction in the rule “अहृष्टखोरेव” (६।४।१४५) । The word पश्य takes the suffix णस् and not अण after it.

नित—। गमशब्दात् जनशब्दात् वन् शब्दात् च तल्प्रत्ययो भवति । तल्-
प्रत्ययान्तानां स्त्रीलिङ्गत्वं स्यात् । तथाहि—“तलन् स्त्रियाम्” इति लिङ्गानुशासन-
सूत्रम् । गमाणां समूह इति गमता । जनानां समूह इति जनता । वन्नां
समूह इति वन्ता । गजशब्दात् सहायशब्दाच्च तल् भवति । गजानां समूह इति
गजता, सहायानां समूह इति सहायता । “आहः” इति—क्रतुशब्दवाचकात् अहन्
शब्दात् खप्रत्ययो भवति । ख स्थाने ईन इति आदेशः स्यात् । अहन् इत्यनेन

सौत्यानि अहानि वाच्यानि । तेषां समूह इति अहीनः । सौत्यं यज्ञविशेषः ।
 “अज्ञष्टखीरेव” (६।४।१४५) इति सूत्रेण टिलोपः । अज्ञां समूह अहीन इति यत्
 पदं तस्य कोऽर्थः ? कथयति—‘अहर्गणसाध्यमुल्याकः क्रतुः’ । अहर्गणैः ‘दिवस-
 समूहैः साध्याः समापनीयः मुल्याकः इति संज्ञकः क्रतुः । दिवससमूहैः यः मुल्याकः
 क्रतुः समाप्यते, तस्यैव अन्यत् नाम अहः इति ज्ञेयम् । यदा अहन् शब्देन क्रतुं न
 उच्यते तदातु अज्ञां (दिवसानां) समूह इति “खण्डिकादिभ्यश्च” (४।२।४५) इति सूत्रेण
 अच् स्यात् तेन आज्ञः इति पदम् । “अज्ञष्टखीरेव” (६।४।१४५) इति सूत्रे टप्रत्यये
 खप्रत्यये च परे एव अहन् शब्दस्य टिलोपः स्यात्, न खलु अन्यस्मिन् प्रत्यये परे सति
 इति नियमकरणात् अच् प्रत्यये परे अहन् इत्यस्यन टिलोपः । भसम्नायाम्
 “अज्ञोपीनः” इति अनुभागात् अकारलोपस्तत आज्ञ इति । पर्णा इति । पयं-
 शब्दः उकारान्तः स्त्रीलिङ्गे वर्तते । एषः शब्दः पार्श्वगतास्त्रिवाची—पयं
 इति शब्दात् तस्य समूह इति एतस्मिन्नर्थे णस प्रत्ययो भवति । अयं णसप्रतायः
 अणप्रतायस्य अपवादः । एवं पयं + णस् इति स्थिति आह—

१२५२ । सिति च ॥ १।४।१६ ॥

दी— । सिति परे पूर्व पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न ।
 पार्श्वानां समूहः पार्श्वम् ।

A प्रकृति (i. e शब्द) must be termed a पद and not a भ, whenever any suffix of which स elides, is attached to it. Thus in the present case the प्रकृति पयं should be taken to be a पद and not a भ as the suffix णस, of which स elides, stands after it. Thus पयं + णस् = पार्श्वम् ।

सित— । सकारः इत्यस्य सः ‘सित्’ । तस्मिन् इति—यस्य प्रत्ययस्य सकार इत् भवति तस्मिन् परे सति पूर्वपदस्य पदसंज्ञा भवति ननु “यचिभम्” (१।४।१८) इति सूत्रवलात् भसंज्ञा । ‘सुपतिङन्तं पदम्’ (१।४।१३) इति सूत्रात् पदम् इत्यशस्य अनुवर्तिरस्मिन् सूत्रे वर्तते । प्रकृते च पार्श्वानां समूह इति विग्रहे पयं णस् इति

स्थिते पर्यं इति प्रकृतिः पद-संज्ञा न खलु भसंज्ञा—यतः सकारेत् णम् प्रत्ययः अस्य परे विद्यते । ननु अत्र यत् भ-संज्ञा निधिधरा पदसंज्ञां विदधाति तत् किं फलं दास्यति ? उच्यते—“अभवादीर्गुणः न” । ‘ओर्गुणः’ (६।४।४६) इति सूत्रे तद्धितप्रत्यये परे सति उवर्णानस्य भस्य गुणो विधीयते । अत्र पर्यंशब्दस्य “अभवात्” भसंज्ञारहितत्वात् गुणः न भवति । ननु निधिहोणस्तर्हि “इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वय” (६।१।१९७) इति सूत्रेण प्रकृतिभावः (सन्धाभावः) अलु इति चेत्—न । ‘सिति च’ (वा ३६८) इति वार्त्तिकवलेन स निधिः । अस्य अर्थस्तु एवमेव—सकारेत् प्रत्यये परे सति “इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वय” इति सूत्रविहितं कार्यं न स्यात् । तथा सति पर्यं अ (णम्) इत्येव स्थिते आदिस्वरद्विक्ते न पाठ्यं अ इति स्थितम् । ततः “इको यणचि” (६।१।७७) इति सन्धौ बादेशः । तेन पार्श्वम् इति प्रदं सिद्धम् ।

१२५३ । अनुदात्तादेरञ् ॥ ४।२।४४ ।

दी—। कापोपतम् । मायूरम् ।

The suffix अञ् is attached to words of which the first syllable is अनुदात्त, in the sense of a collective group of the persons or things, implied by the said words.

Thus in the sense of a collective groups of pigeons (कपोत) we have कापोतम् ।

मित—। यस्य शब्दस्य आदिवर्णोऽनुदात्तो भवति, तस्मात् शब्दात् “तस्य समूह” इति एतस्मिन् विषये अञ् प्रत्ययः स्यात् । कपोतानाम् समूह इति अञ् = कापोतम् । मयूराणां समूह इति अञ् = मायूरम् । एवं तित्तिराणाम् समूह तैत्तिरम् । “लघावन्ते द्वयोश्च वङ्गो गुरुः” इति कपोत-मयूरशब्दो संधीदात्ताविति भाव इति वालमनोरमा ।

१२५४ । खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४।२।४५ ॥

दी—। अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ।

The suffix अञ् is attached to a few words, such as खण्डिका [though their first syllable is उदात्त and though some of them are inanimate objects and consequently fall under the rule “अचित्तहस्तिघ्नोष्टक्” (४।२।४७)] in the sense of a collective group.

मित—। तस्य समूह इत्यर्थे, खण्डिका शब्दात् तथा आदिशब्देन बड्वा-क्षुद्रक युक्त-भिच्छुको-लूक-य-युगाहन् वरत-हलवन् शब्देभ्यश्च अञ् प्रत्ययो भवेत् । एषाम् आदिवर्णा न अनुदात्तास्तेन “अनुदात्तादिरञ्” इति सूत्रस्य विषयाः एते न भवन्ति । अतएव एतत् प्रथक् सूचकरणं । एषु शब्देषु ये खलु अचित्तं वक्ष्यं द्योतयन्ति तेऽपि “अचित्तहस्तिघ्नोष्टक्” इति ठक् प्रत्यये वञ्जयित्वा एतत्सूत्र-विहितम् अञ् प्रत्ययमेव गृहीयन्ति । खण्डिकानां समूह इति खाण्डिकम् । बडवानां समूह इति बाडवम् । क्षुद्रक-मालवशब्दात् च सेना-संज्ञायाम् अञ् भवति । क्षुद्रकमालवानां सेनानां समूहः क्षौद्रकमालवी सेना । अन्यत्र तु क्षौद्रकमालवकम् । क्षुद्रकाश्च मालवकाश्च इति त्रितयवद्ध्यक्षुद्रक-मालव इति पदं तस्मादेव अञ् ।

१२५५ । चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४।२।४६ ॥

दी—। काठकम् । छान्दोग्यम् ।

Words, expressive of different sections of the vedic literature, take the same suffixes after them as are taken by words to denote some particular feature (धर्मः) Thus the word कठ stands for a particular section of the vedic literature and in the sense of a collective group of kathas, the suffix क्त्वं is taken by it, giving rise to the word काठकम् । In the similar way the word छान्दोग्य takes the suffix क्त्वं and we have at once the word छान्दोग्यम् ।

मित—। चरणाः वेदानां शाखाः कठकलापादयः । षष्ठान्तेभ्यः चरणशब्देभ्यः तस्य समूह इति एतस्मिन्नर्थे “धर्मवत्” प्रत्यया भवन्ति । “धर्मवत् प्रत्यया” इत्यस्य कोऽर्थः ? “गोतचरणाङ्” (४।३।१२६) इत्यारभ्य धर्मो अर्थो याभ्यः प्रकृतिभ्यः ये प्रत्ययाः बन्त्यन्ते, ते प्रत्ययास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यः समूहं अर्थेऽपि स्युरिति ।

ननु “धर्मवत्” इति वत्प्रत्ययेन किं दीयते ? वतिः सर्व्वसादृशार्थः इति काशिका । धर्मो अर्थो यादृशः प्रत्यया भवन्ति अत्यतिरेकित्वैव तादृशः समूहार्थो स्युरिति ।

अयमेव फलितार्थः—धर्मो-अर्थो ये प्रत्ययाः याभ्यः प्रकृतिभ्यः भवन्ति त एव ताभ्यः समूहार्थो अपि स्युरिति । चरणशब्देन शाखाध्वेतारः एव याच्याः इति बालमनोरमाकृतं मन्यते ।

कठानाम् धर्म इति “गोतचरणाङ्” (४।३।१२६) = काठकम् । एवं कठानाम् समूह इति अनेन वुञ् काठकम् । कलापानां धर्मः इति वुञ् कालापकम् । कलापानां समूह इति वुञ् कालापकम् ।

कठाः वेदशाखाविशेषाः इति काशिका । कठाः कठाग्रावेदशाखाध्यायिन इति बालमनोरमा ।

एवं छन्दोगानां धर्म इति “छन्दोगौक्थिक याज्ञिक-वह्वृच-नटात् आः” (४।३।१२८) इति आप्रत्ययः, तेन छान्दोग्यम् । एवं छन्दोगानां समूह इति छान्दोग्यम् । एवम् औक्थिकम्, आयर्व्वणम् । छन्दोगाः सामवेदशाखाविशेषाः ।

१२५६ । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४।२।४७ ॥

दी—। सात्त कम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ।

Words, expressive of inanimate objects as well as the two words हस्तिन् and धेनु take the suffix ठक् to denote a collective group.

मित—। अचित्ताः अप्राणिनः । अप्राणिवाचिभ्यस्तथा हस्तिशब्दात् धेनु-शब्दाच्च तस्य समूह इत्येतस्मिन् अर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात् । अयम् अण् प्रत्ययश्च

तथा अञ्प्रत्ययस्य आपवादः । सङ्गनाम् समूहः इति ठक् । “इसुसङ्गान्तात्कः” (७।५।५१) इति ठक् परत्वान् ठस्य कः । एवम् अपूपानां समूह आपूपिकम् । शाश्वलिकम् ।

इस्तिनां समूह इति ठक् । ठक् स्थाने इकादेशः । “नस्तद्विते” (६।४।१४४) इति टिलोपः । आदिस्वरइडिच । तेन इस्तिकम् इति पदम् । धेनूनाम् समूह इति ठक् । ठक् परत्वान् ठस्य कः । आदिस्वरइडिस्तिने धेनुकमिति पदम् ।

१२५७ । केशशब्दाभ्याम् यञ्छावन्त्यतरस्याम् ॥ ४।२।४६ ॥

दी— । पक्षे ठगणी । कैश्यम्—कैशिकम् । अश्वीयम्—

आश्वम् ।

The words केश and अश्व optionally take the suffix यञ् and ण respectively in the aforesaid sense. Besides these the suffix ठक् is attached to केश by the previous rule and अश्व to अश्व ।

नित— । केशशब्दात् तथा अश्वशब्दात् च यथामेकां यञ् प्रत्ययः कप्रत्ययश्च विकल्पेन भवतः, तस्य समूह इति एतद्विधेर्वार्थः । केशशब्दात् यञ्, अश्वशब्दात् च क इति बोधम् । केशानां समूह इति यञ् कैश्यम् । पक्षे अचित्तत्वात् “अचित्त इस्तिधेनौष्ठक्” (४।२।४७) इति ठक् कैशिकम्, एवम् अश्वानाम् समूह इति क प्रत्ययः = अश्वीयम् । पक्षे “तस्य समूह” (४।२।३७) इति अण् आश्वम् । “अन्वतरस्याम्” इति विकल्पार्थधीतकः इति प्रागुक्तम् ।

१२५८ । पाशादिभ्यो यः ॥ ४।२।४८ ॥

दी— । पाश्या । दृश्या । धूम्या । वन्या । वात्या ।

Words, such as पाश and others take the suffix य after them to imply a collective group. A collective group of पाश is पाश्या । The feminine form is used—as required by idiom and usage.

मित—। पाशादिभ्यः यप्रत्ययः स्यात् तेषाम् समूह इति एतच्चिन् अर्थे
पाशानां समूह इति पाश्या । “स्त्रीलं स्त्रीकात्” इति बालमनोरमा, म्रियामाप्
भवति—एतेषां स्त्रीलिङ्गे एव साङ्गित्या प्रयोगदर्शनात् । पाशादिभ्यः—पाश, दण्ड,
धुम्, वन, वात, अङ्गार, पीत, बालक, पिटक शकट, पिटाक, हस्त, नट । एवं दण्डानाम्
समूहः दण्ड्या इत्यादयः ।

१२५८ । खलगोरथात् ॥ ४।२५० ॥

दी—। खल्या । गव्या । रथ्या ।

The words खल, गो and रथ take the suffix (य) in the aforesaid sense. Thus we have खल्या in the sense of खलानां समूहः ।

मित—। खलशब्दात् गोशब्दात् रथशब्दात् च तस्य समूह इत्यातस्मिन्नर्थे
य-प्रत्ययः स्यात् । खलानां समूहः खल्या । गवां समूहः गव्या । रथानां समूहः
रथ्या । अस्य सूत्रस्य पूर्वसूत्रे एव अन्तर्भावः युक्तः, तर्हि कथं पृथक् सूत्रकरणम् ?
उच्यते—अस्य सूत्रस्य परसूत्रे (इनित्रकटाचय इति सूत्रे) अनुवृत्तिरस्ति इति
द्योतनार्थमेव पृथक्सूत्रकरणं ।

१२६० । इनित्रकट्यचय ॥ ४।२।५१ ॥

दी—। खलादिभ्यः क्रमात् सुप्रः । खलिनी । गोत्रा ।
रथकट्या । “खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः” (वा २०३५)—डाकिनी ।
कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ।

The suffixes इनि, व and कटाच् are attached to खल, गो and
रथ respectively in the sense of a collective group. Thus we
have the forms खलिनी in the sense of a group of knaves, गोत्रा
to denote a herd of cattle and रथकटा— a number of
cars.

Katyayana sanctions the attachment of इनि to खल and others falling under the category of खलादि । They are डाक, कुण्डल, कुटुम्ब and the like, and the words डाकिनौ, कुण्डलिनी and कुटुम्बिनौ, etc are formed.

मित— । खलशब्दात् इनि, गौशब्दात् व, तथा रथशब्दात् च कटाच् प्रत्ययो भवति, तस्य समूह इति एतस्मिन् अर्थे बोधमाने सति । खलानां समूह इति खल-शब्दात् इनिप्रत्ययः खलिनी । स्त्रियामीप् । “सौख्यं लोकात्” इति बालमनोरमा । लोकात् लौकिकसाहित्यप्रयोगदर्शनात् इति भावः । इनिप्रत्यये नकारात् पर इकार उच्चारणार्थः । गवां समूह इति तत्प्रत्ययः = गौषा । स्त्रियाम् टाप् । स्त्रीत्वत् —साहित्या तथा प्रयुक्तत्वात् । एव रथानां समूह इति कटाच् रथकटा । स्त्रियाम् टाप् । सौख्यं च लोकात् । “खलादिभ्यः” इति वार्तिककारमते खल-प्रभृतिभ्यः शब्दभ्यः इनि-प्रतायः भवति । तेन डाकानां समूहः डाकिनौ, कुटुम्बानां समूहः कुटुम्बिनौ, कुण्डलानां समूहः कुण्डलिनी इत्यादयः सिद्ध्यन्ति । अथ खलादि-राक्तितयः ।

इदमपि व्याकरणान्तरम् अथ अर्थं वाम्—

(१) कमलादिभ्यः तस्य समूह इति एतस्मिन् अर्थे खलश्च प्रत्ययो भवति । कमलानां समूह इति कमलखलम् । एवम् अभोजखलम् । कमलादिर्यथा—कमल, अभोज, पद्मिनी, कुमुद, सरोज, पद्म, नलिनी, कैरविषी, कमलादिराक्तितयः । खलश्च प्रत्ययो इत्यत्र खलश्च प्रतायोपि पाठोद्दिश्यते ।

(२) नरकरितुरङ्गानां क्त्वश्च प्रत्ययो भवति पूर्वोक्ते एव अर्थे । नराणां समूह इति नरक्त्वः । एव करिक्त्वः । तुरङ्गक्त्वः ।

(३) पूर्वादिभ्यः काण्डप्रत्ययो भवति प्रागुक्ते एव अर्थे । पूर्वकाण्डम् । एव त्वकाण्डम्, कर्मकाण्डम् ।

१२६१ । विषयो देशे ॥ ४।२।५२ ॥

दौ— । पृथ्यन्तादणादयः सुप्रत्यन्त-परिशीलितेऽर्थे स

चेद्देशः । शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ।

Words ending in the sixth case-ending, take the suffixes अण् and the like to imply a country, highly familiar due to permanent residence; thus to imply the country, where the शिवि permanently put up at, the suffix अण् is attached to शिवि and the word शैवः is at once formed.

मित— । “तस्य समूह” इति तस्मात् “समूह” इत्यंशस्य निवृत्तिः । “तस्य” इत्यंशस्य तु अनुवृत्तिरस्ति । तेन “तस्य” इति षष्ठौ प्रत्ययान्तात् “विषय” इति एतस्मिन्नर्थे दोष्यमाने यथाविहितम् अणादयः भवन्ति, विषयशब्देन अत्यन्तपरिशीलितो योऽर्थः बोधाते, स चेत् देश एव नान्यः कथित् । विषयशब्दस्य विविधाः अर्थाः दृश्यन्ते । यथा—अनेन विषयोलब्धः—अतः विषयशब्दः यामसमुदायात्मके जनपदे वर्तते । कर्णस्य विषयः शब्दः—अतः विषयः इन्द्रियग्राह्यं वस्तुनि प्रवर्तते । मत्स्यस्य विषयो जलम्—अतः अन्यतः अतृतीयो विषयशब्दः प्रयुक्तः । मत्स्यो जलादन्यत्र न वर्तते इति भावः । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः—अतः अत्यन्तपरिशीलिते अर्थे विषय-शब्द-प्रयोगः । अत्यन्त परिशीलितः अत्यन्तपरिचितः इत्यर्थः । अत्यन्तपरिचितोऽर्थः विषयः । स चेत् विषयो देश एव भवति, तर्हि “तस्य विषय” इति एतस्मिन्नर्थे षष्ठ्यान्तात् यथाविहितम् अणादयः भवन्ति इति भावः । देशशब्देन यामसमुदायात्मक-जनपदो ग्रहेयः ।

शिवीनां विषयो देशः इति अण् शैवः (देशः) । देशे इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । अतः देवदत्तस्य अत्यन्तपरिचितो विषयः अनुवाकः वेदांशः एकः । स तु न देशस्तेन अतः प्रत्ययो न भवति ।

१२६२ । राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ४।२।५३ ॥

दी— । राजन्यकः ।

The suffix वुञ् and not अण्, is attached to राजन्य and the like, to imply a country inhabited by them. Thus in the sense of “राजन्यानां विषयः”, we have राजन्यकः ।

मित—। “तस्य विषयो देशः” इत्यर्थे राजन्यादिशब्देभ्यः षष्ठान्तेभ्यः वृज् प्रत्ययो भवति । अयम् अण्प्रत्ययस्य अपवादः । राजन्यानां विषयोदेश इति राजन्यकः । एवं मानवानां विषयो देशः मानवकः । इत्यम् देवनायकः । वैराटकः । वैगर्तकः । राजन्यादिराज्यतिमणः । तेषु राजन्य, वासव्य, देवयात । शालङ्कायन । अमरा । जायन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । यसाति । वैश्वतन । शैलपु । छटुम्बर । वैश्वत । आर्जुनायन । संप्रिय । दाणि । कर्णनाम—इत्यादयो ज्ञेयाः ।

१२६३ । भौरिक्याद्येषुकार्य्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥

४।२।५४ ॥

दी—। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।

In the aforesaid sense, the suffix विधल् is attached to भौरिकि and others, falling under the category of भौरिक्यादि, and the suffix भक्तल् is attached to ऐषुकारि and others falling under the head of ऐषुकारि । Thus the word भौरिकिविधम् implies the country, inhabited by the भौरिकि, and the word ऐषुकारिभक्तम् denotes the country of the ऐषुकारि.

मित—। तस्य विषयो देश इति एतस्मिन् विषये षष्ठान्तेभ्यः भौरिक्यादिभ्यः विधल्प्रत्ययस्तथा ऐषुकार्यादिभ्यश्च भक्तल्प्रत्ययो भवतः । अतोऽपवादः । भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकीनाम् विषयो देशः भौलिकिविधम् । एवं ऐषुकारीणाम् विषयो देशः ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनानां विषयो देशः सारसायनभक्तम् । इह लौकिकम् लौकिकसाहित्ये प्रयोगदर्शनात् ।

भौरिक्यादिर्यथा—भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । काणिय । वाणिजक । वालिज । वालिकाण्य । सैकयत । चैकयत ।

ऐषकार्यादिर्यथा—ऐषकारि । सारसायन । चान्दायण । ब्राह्मणायण ।
व्याधायण । श्रीडायन । औलायन । खाण्डायन । सौबीर । दासमिति ।
दासमित्रायण । शौद्रायण । दाक्षायण । गायण्डायण । ताड्यायण । शौभायण ।
शेयाण्ड । शौभि । वैश्वमानव । वैश्वधेनव । नड । तुण्डदेव । विश्वदेव । शपिण्डि ।

१२६४ । सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४।२।५५ ॥

दी— । अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ।
'स्वार्थ उपसंख्यानम्' (वा २७४४) । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् ॥

The suffix अण् is attached to a word, expressive of a particular metre, provided that the said metre heads some "Pragatha" (i. e. a couple of "Riks" giving rise to an additional one, by means of recitation). Thus the "Pragatha" which has the metre पङ्क्ति in the top, is said to be a पाङ्क्तः, and the suffix अण् being taken by पङ्क्ति ।

Moreover, words, expressive of metres, take suffixes like अण् without undergoing any change in their meaning. Thus the suffix अण् is attached to त्रिष्टुभ्, a kind of vedic metre and the word त्रैष्टुभम् is at once formed. Both the words त्रिष्टुप् and त्रैष्टुभम्, are, of course, identical in meaning.

मित— "गाथशब्दः क्रियानिमित्तकः कचिदेव सन्धविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रयथनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथनात् प्रकर्षणानात् वा प्रगाथ इत्युच्यते" इति काशिका । "ऋग्वेदस्य पादावृत्त्या ऋक् त्रयं सम्पद्यते । स च संप्रगाथ इति छन्दोग-सूत्रे बह्वृचसूत्रे च प्रसिद्धम्" इति वालमनीरमा ।

इत्यण्भूता प्रक्रिया श्रीश्रीसप्तशतीस्तवेऽपि दृश्यते । यथा—

"या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता,
नमस्तस्यै, नमस्तस्यै ; नमस्तस्यै नमो नमः ॥

अत एकएव श्लोकः । तमेव विधा विभज्य सन्वयस्य क्रियते । एवम् आध्यात' अङ्गस्य प्रगथनेन वा पादावृत्त्या वा यव ऋक् वयं सम्प्रदायै स प्रगाथ इति संज्ञा भजते इति फलितार्थः ।

कन्दसः इति । अक्षरियत्ताविशेषः गायत्र्यादिच्छन्दः—इति वालमनोरमा । वेदेषु बाहुलीन सप्त कन्दांसि दृश्यन्ते—यथा गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुप्, इहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती ।

प्रगाथेषु प्रगाथ इत्याख्यातिषु ऋक् मन्त्रेषु अर्थे प्रगाथस्य स आदिरिति एतस्मिन् अर्थे प्रथमान्तात् कन्दोविशेषवाचकात् अणादिप्रत्ययाः भवन्ति । प्रगाथेषु इति विषये समीचीनः । पङ्क्तिः कन्दोविशेषः । पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य इति पाङ्क्तः प्रगाथः । एवं अनुष्टुप् आदिरस्य प्रगाथस्य इति आनुष्टुभः प्रगाथः । इत्थं जागतः प्रगाथः । ननु “आदि”रिति किम् ? अनुष्टुप् मध्यम् अस्य प्रगाथस्य इति न अणादि-प्रत्ययः । कन्दसः इति किम् ? “उदुख्य”शब्द आदिरस्य प्रगाथस्य इति न प्रत्ययः । तथाहि सन्ध्यामन्त्रे “उदुख्यं ज्ञातवेदसं देवम् वदन्ति केतवः” इत्यादि । प्रगाथेषु इति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्य अनुवाकस्य इति प्रत्ययाभावः ।

“स्वार्थः”—इति । कन्दोविशेषवाचिभ्यः स्वार्थे एव अणादिप्रत्ययाः जायन्ते । त्रिष्टुप् एव इति अण् बहुभम् । अथ श्लोकत्वम् लौकिकसाहित्ये प्रयोगदर्शनात् । “स्वार्थः” इति पदस्य—“अर्थोन्तरम् अनुत्पाद्य” इतिवार्थः ।

१२६५ । संग्रामे प्रयोजनयोजुभ्यः ॥ ४।२।१६ ॥

दी— । “सोऽस्य” इत्यनुवर्त्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य इति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ।

The suffix अण् and the like are attached to words, which denote the root or the warriors of a battle, provided that by the words, thus formed, the battle itself is implied.

Thus a battle of which सुभद्रा constitutes the root cause may be called a सौमद्र battle, the suffix अण् being attached to सुभद्रा: etc ।

मित— । तदस्य संशामस्य प्रयोजनम्, तथा तेऽस्य संशामस्य योद्धार इति एतस्मिन् विषये संशाम—प्रयोजनवाचिशब्दभ्यस्तथा संशामयोद्धृवाचिशब्दभ्याम् प्रथमान्तेभ्यः अणादयः प्रत्ययाः भवन्ति, संशामी अभिधेयं सति ।

तथाहि सुभद्रा प्रयोजनम् अस्य संशामस्य इति अण्—सौमद्रः संशामः । इत्यं गौरिमितः संशामः ।

अपिच भरता योद्धारोऽस्य संशामस्य इति भारतः संशामः । अहिमाला योद्धारः अस्य संशामस्य इति आहिमालः संशामः । एवं स्यान्दिनादः संशामः । संशामी इति किम् ? सुभद्रा प्रयोजनम् अस्य दानस्य अत्र संशामाभावात् न प्रत्ययः । “प्रयोजनयोद्धृभ्यः” इति किम् ? सुभद्रा प्रेक्षिका अस्य संशामस्य अत्र प्रयोजनाभावात् योद्धृभावाच्च न प्रत्ययः ।

सूत्रे अस्मिन् “सोऽस्य” इत्यस्य अनुवृत्तिरिति । संशामी इति भावे सप्तमी । संशामी सति तदस्य संशामस्य प्रयोजनम्, तथा ते अस्य संशामस्य योद्धार इति एतस्मिन्नेव विषये संशाम-प्रयोजनवाचिभ्यस्तथा संशामयोद्धृवाचिभ्याम् शब्देभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अणादयः स्युरिति सूत्रस्य विवृतिः ।

१२६६ । तदसयां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ४।२।५७ ॥

दी— । दण्डः प्रहरणम् असयां क्रीडायाम् इति दाण्डा । मौष्टा ।

The suffix ण is attached to words, expressive of missiles, to imply the exercise, in which the said missiles are used. Thus the physical feat in which दण्डs are used is said to be a दाण्डा क्रीडा, the suffix ण being taken by the word दण्ड ।

मित—। तत् अस्यां क्रीडायाम् इति एतच्चिन्नघञे प्रथमान्तात् प्रहरणवाचक-
शब्दात् ण-प्रत्ययः स्यात् । दण्डः प्रहरणम् अस्यां क्रीडायाम् इति दण्डशब्दात्
ण-प्रत्ययस्तेन दण्डः । स्त्रियाम् आप् । दण्डा क्रीडा । मुष्टिः प्रहरणम् अस्यां
क्रीडायाम् इति मुष्टिशब्दात् ण-प्रत्ययस्तेन मौष्टः । स्त्रियाम् आप् मौष्टा । मौष्टा क्रीडा ।

ननु अण् प्रत्ययेनैव इष्टसिद्धौ कथं णप्रत्ययविधानमिति चेत्—न । अण्
प्रत्यये कृते सति स्त्रियाम् ङीप् स्यात् ननु आप् । स्त्रीलिङ्गे अत्र आप् प्रत्यय एव
भवितेति ज्ञापनादमेव णप्रत्ययविधानम् ।

प्रहरणमिति किम् ? माला मूषणम् अस्याम् क्रीडायाम्—अत्र प्रहरणाभावात्
न प्रत्ययः । क्रीडायाम् इति किम् ? खड्गः प्रहरणम् अस्यां सेनायाम्—अत्र
क्रीडाभावात् प्रत्ययाभावः ।

१२६७ । घञः साम्नां क्रियेति जः ॥ ४।२५८ ॥

दी—। घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तात् अस्यमिति
सप्तमस्य स्त्रीलिङ्गे ज-प्रत्ययः स्यात् । घञः इति कृदङ्गहणाद्
गतिकारकपूर्वस्य गृहणम् ॥

The suffix ज is attached to words, derived from a root with the suffix घञ्, provided that the said words denote some motion or action, relative to some game or the like, and the word, newly formed is used in the feminine gender only. By the word "घञः" here, we are to understand घञ् preceded by गति, कारक ।

मित—। घञन्तात् कृदन्तघञ्प्रत्ययान्तशब्दात् । 'क्रियावाचिनः' यो घञ्-
प्रत्ययान्तशब्दः क्रियां दीतयति तस्मात् । 'प्रथमान्तात्' प्रथमासमर्थात् । अस्याम् इति ।
सुगन्धायाम् इति सप्तमस्य विशेष्यम् अत्र अध्याहार्यम् । अस्यमिति तस्यैव विशेषणम् ।
घञ्प्रत्ययान्तो यो क्रियावाची शब्दस्तस्मात् प्रथमान्तात् जप्रत्ययो भवति, सा क्रिया
अस्याम् इति एतच्चिन्नघञे ; ज-प्रत्ययान्तः शब्दस्तु स्त्रीलिङ्गे एवात्र प्रयुज्यते—इति
स्वार्थः ।

ननु “घञन्तात् शब्दात्” इति अनुज्ञिस्त्रा “घञः” इति कृत-प्रत्यय एव सूत्रे लङ्निष्ठाते ; तस्य का सार्थकतेति समाधत्ते—“घञः इति कृदयङ्गत्वात् गतिकारकपूर्वस्यापि यङ्गम् । यस्मात् धातोर्वाञ् विधीयते, तथात् प्राक् गतिसंज्ञकं किञ्चित् कारको वा कश्चित् विद्यते चेत् न कापि हानिरिति सूच्यते । तथाहि श्येनः पततीति पन् धातोर्वाञ् कृते श्येनपातः इति भवति । अत्र घञन्तात् पन् धातोः प्राक् श्येन इति कर्तृकारको विद्यते । अत्रैव “गतिकारकपूर्वस्यापियङ्गम्” इति उदाह्रियते । श्येनपातः इति क्रिया अस्याम् सृगयायां वर्तते इति स्त्रीलिङ्गे वाच्यं ज-प्रत्ययः । जकारः इत्—तेन आदिस्वरङ्गः । अत्र सुम् इत्यस्य आगमो भवति, तदपेक्षायां सूत्रयति—

१२६८ । श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ६।३।७१ ॥

दी— । श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् जप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनम्पाता सृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् ? दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दण्डपाता तिथिः ।

The words श्येन and तिल take the particle सुम् after them, when the word पात, with the suffix ज् attached to it, follows them. Thus to denote श्येनपातः क्रिया वर्तते अस्याम् सृगयायाम्, we have श्येनम्पाता सृगया etc. ।

मित— । यदा खलु “घञः सास्यां क्रियेति जः” इति सूत्रबलेन पात इति घञन्त-शब्दात् ज-प्रतायो भवति, स च ज-प्रतायान्तः पातशब्दश्च श्येनशब्दात् तिलशब्दाद्वा उत्तरे भवति, तदा श्येन-शब्दात् अनन्तरं तिलशब्दादनन्तरं च सुम् इति आगमः स्यात् । मकार इत् ; तेन ज-प्रतायान्त पातशब्दस्य आदौ पूर्वमकारस्य अवस्थितिः । उकार उच्चारणार्थः ।

श्येनपातः अस्याम् क्रियायाम् वर्तते इति श्येनम्पाता सृगया । श्येनम्पातेति स्त्रियामाप । तिलः पतति इति तिलपातः क्रिया । तिलः इति कर्तृकारकः ।

तिलपातः क्रिया वर्त्तते अस्यां क्रियायाम् इति तैलम्पाता स्वधा । स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग-
पितृक्रियायाम् वर्त्तते "नमः स्वधायै" इति दर्शनात् । ननु स्वधेति न कापि क्रीडा
वर्हि कथं अ-प्रतायः कथं वा सुभागमः इति चेदुच्यते—"तदस्यां प्रहरणमिति
क्रीडायाम् णः" इत्यात्मात् "क्रीडायाम्" इति पदम् अस्मिन् सूत्रे, "घञः सास्याम्
क्रियेति ञः" इति सूत्रे च न अनुवर्त्तते—"तदस्याम् इत्यां स्थिते ऽपि "अस्याम्"
इति पदे "सास्याम्" इति पुनरपि अस्याम् इति पदस्य ग्रहणात् ।

शौनतिलाभ्याम् अन्यत्र सुभागमीन स्यात् । दण्डपातः क्रिया वर्त्तते अस्याम्
तिथी इति दण्डपाता तिथिः । सामानेन इदं विधानं तेन "तिथी" इत्यात् क्रिया-
भावादपि पात इति घञलात् अ-प्रतायः । एवं सुमलपातः क्रिया वर्त्तते अस्याम्
भूमौ इति मौसलपाता भूमिः ।

"घञः सास्याम् क्रियेति ञः" इति सूत्रे घञः इत्यास्य यङणम् कथम् ? अन्य-
पताये परे सासृदिति । तथाहि पतन्वाती लुङ् प्रताये सति पतनम् इति पदम् ।
शौनपतनम् क्रिया वर्त्तते अस्याम् इति अ-प्रतायः न स्यात् । क्रियेति किम् ?
प्राकारोऽस्यां वर्त्तते इति प्रतायाभावः । प्राकारशब्दस्य घञ् प्रतायान्तत्वेऽपि क्रिया-
वाचित्वाभावात् ।

१२६८ । तदधीते तद्वेद ॥४१२॥५८ ॥

दी— । व्याकरणम् अधीते वेद वा वैयाकरणः ।

Suffixes like अण् are attached to words ending in the
second case-ending to denote one who either learns or is a
master of the subject, implied by the self-same words. Thus
to denote one who learns, or is a master of grammar
(व्याकरणम्), we have the word वैयाकरणः—the suffix अण् being
taken by व्याकरण ।

मित— । तद्वेदि, तद्वेद अधीते वा इति एतयोरेव अर्थयोः द्वितीयान्तात् शब्दात्
अण् प्रतायी भवति । अणादयः स्युरिति केचित् । व्याकरणम् वेत्ति अधीते वा

इति व्याकरणशब्दान् अण् । अणि “न युभाग्राम्” (४।१।३) इति ऐच् आगमः ।
एवम् ङन्तो वेत्ति अधीते वा ङान्दसः । निमित्तानि अधीते वेदवा नैमित्तः । निरुक्तं
वेत्ति अधीते वा नैरुक्तः, सौहृतः, ज्योतिषः, श्रीतपात्, नैगमः, तथाहि रामायणे—

“पाधिं वांश्चनरव्याघ्रः पण्डितान् नैगमांस्तथा ।

शुरुमुखात् अचरानुपूर्वोपहृणम् अध्ययनम्, शब्दार्थज्ञानं वेदनमिति वाल-
मनोरमा । ननु “तदधीते तद्वेद” इत्यत्र कथं हिः तदिति पदस्य उल्लेखः ?
अधीयानस्य तथा विदुष्य पृथक् विधानार्थम् इति काशिका । तयोः प्रार्थक्यं तु
वाल्मनोरमाकारेण प्रदर्शितम्—ऊर्ध्वमेव प्रोक्तम् ।

१२७० । क्रतूक्त्यादि सूत्रान्ताट्ठक् ॥ ४।२।६० ॥

दी— । क्रतुविशेषवाचिनामेवह ग्रहणम् । तेभ्यो
मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्-प्रतिपादकयन्त्र-परिभ्यस्त्वध्येतरि ।
आग्निष्टोमिकः, वाजपेयिकः । उक्त्यं सामविशेषः । तल्लक्षण-
परो ग्रन्थविशेषो लक्षणया उक्त्यम् । तदधीते वेद वा औत्थिकः ।
“मुख्यार्थान्तूक्त्य शब्दाट्ठगणौ नेष्यते” (वा-) । न्यायम्=
नैयायिकः । वृत्तिम्—वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिकः
इत्यादि । “सूत्रान्तात्वकल्पादे रेवे ष्यते (वा २७४४) । सांग्रह-
सूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ? काल्पसूत्रः । ‘विद्यालक्षणकल्पान्ता-
च्चेति वक्तव्यम्’ (वा २७४४) वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः ।
आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । अङ्गलक्षधर्म त्रिपूर्वा-
द्विद्यान्ताच्चेति वक्तव्यम्’ (वा २७४५) । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः ।
धर्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या । ताम् अधीते वेद वा
त्रैविद्यः । ‘आख्यानान्खयायिकेतिहाम पुराणेभ्यश्च’ (२७४६) ।
यवकीतम् अधिकृत्य कृतम् आख्यानम् उपचारात् यवकीतम्,

तदधीते वेत्ति वा यावकौतिकः । वासवदत्ताम् अधिकृत्य कृता
आख्यायिका वासवदत्ता । “अधिकृत्य कृते गूढ्ये” (सू १४६७)
इत्यर्थे ‘वृद्धाच्छः’ (सू १३६७) । तस्य ‘लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्’
इति लृप् । ततोऽनेन ठक् वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः ।
पौराणिकः ।

‘सर्वादः सादेद्य लुग्वक्तव्यः’ (वा २७४६) । सर्ववेदान्
अधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः । ‘द्विगोर्लुक्—
(सू १०८०) इति लृक् । द्वितन्त्रः । ‘इकन् पदोत्तरपदाच्छतपष्टेः
षिकन् पथः’ (वा २७४८—२७५०) । पूर्वपदिकः । उत्तर-
पदिकः । शतपथिकः—शतपथिको । षष्टिपथिकः—षष्टिपथिको ।

The suffix ठक् (and not ञक्) is attached to words, expressive of a particular kind of sacrifice, to words of the लृक्-
यादि class, and to words which end in सूत्र (forming the final
half), to denote one, that is a master of or studies the
subjects referred to. Thus to denote one, who is a master
of or studies the vedic chapter that deals with the particular
sacrifice अग्निष्टोम, we have the from अग्निष्टोमिकः—the suffix ठक्
being attached to अग्निष्टोम । Rest easy—See Tika.

मित—। तदधीते, तद्वेद इति एतयोः अर्थयोः क्रतुविशेषवाचिशब्दभ्यः, लृक्त्वादि-
शब्दभ्यस्तथा येषां शब्दानाम् अन्ते “सूत्र” इत्यंशः विद्यते, तैभ्यश्च ठक् प्रत्ययो
भवति । अग्नौऽपवाहः । सूत्रे यः क्रतुशब्दो दृश्यते तेन अग्निष्टोमादिक्रतुविशेषः एव
ज्ञेयः ।

ननु क्रतुशब्देन अग्निष्टोमादियागाः लभ्यन्ते, तान् वेत्ति इति क्रतुवेदितरि ठक्
प्रत्ययो भवेत् एव ; परं तान् अधीति इत्यर्थे कथम् प्रत्ययो भवेत् ? यत्नस्य एव

अध्ययनम् सम्भवेत्—अचरगृहणात्मकत्वात् अध्ययनस्य—न पुनः क्रतोरित्यपेक्षायां
 कथयति—“तेभ्यः” इत्यादि । क्रतुशब्दस्य सुख्यार्थः गौणार्थ इति द्विविधोऽर्थः दृश्यते ।
 यागः एव क्रतुशब्दस्य सुख्योऽर्थः, यागप्रतिपादकगुणः एव क्रतुशब्दस्य गौणार्थः ।
 यदा तु सुख्यार्थे क्रतुशब्दः शास्त्रीभवेत् तदा “तद्धेति” इति एतस्मिन्नेवार्थे क्रतु-
 वेदितरि गम्यमाने प्रत्ययो भवेत्, यदा गौणार्थे एव क्रतुशब्दस्य अभिप्रेतस्तदा तु
 “तदधीति” इति एतस्मिन्नेवार्थे क्रतुप्रतिपादक-गुणस्य अधेतरि गम्यमाने प्रत्ययः
 स्यात् । अग्निष्टोमः नाम कश्चित् क्रतुः । तम् वेत्ति इति ठक् अग्निष्टोमिकः । एवम्
 अग्निष्टोमः नाम कश्चित् अग्निष्टोम—क्रतुप्रतिपादकगुणविशेषः । तम् अधीति इति
 ठक् अग्निष्टोमिकः । वाजपेयः नाम कश्चित् क्रतुविशेषः । तं वेत्ति इति ठक् वाज-
 पेयिकः । एवं वाजपेयः नाम कश्चित् वाजपेयक्रतुप्रतिपादकः गुणविशेषः । तम्
 अधीति इति ठक् वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषः । उक्तशब्दः सामसु एव
 सुखाः । अग्निष्टोमस्तोत्रात्परं यानि सामानि गीयन्ते तान्येव उक्तानि उच्यन्ते ।
 सामलक्षणम् औक्थिक्यमिति नाम गुणः उक्तशब्दस्य गौणार्थः । अतएव उक्तं
 दौचित्येन “तल्लक्षणपरो गुणविशेषो औक्थिक्यम् इत्यास्त्रो विशिष्टे गुणे लक्षणया
 गौण्या ह्यत्र उक्तम् उक्तशब्दः ।” उक्तशब्दः गौणार्थे तु सामलक्षणपरम्
 औक्थिक्यनामानं गुणं बोधयतीति निष्कर्षः । सुख्यार्थे प्रयुक्तः (सोमसु प्रसिद्ध
 इत्यर्थः) उक्तशब्दः ठक् प्रत्ययं न गृह्णाति न वा अण् प्रत्ययम् । गौणार्थे प्रयुक्तः
 (औक्थिक्यमिति गुणं प्रसिद्धः) उक्तशब्दस्तु ठक्प्रत्ययम् गृह्णाति । उक्तम्
 वेत्ति अधीति वा ठक् औक्थिकः । उक्तम् वेत्ति अधीति वा इत्यस्य औक्थिक्यम् इति
 ख्यातम् सामलक्षणं प्रतिशाख्यगुणम् वेत्ति अधीति वा इतिवचनं अर्थः बोद्धव्यः ।
 औक्थिक्यमिति शब्दात् तु न कश्चित् प्रत्ययो भवतिअनभिधानात् । उक्तशब्दादिर्गुण-
 उक्त्य, यज्ञ, लोकायत, न्याय, न्यास, तर्क, इति इत्यादि । न्यायम् वेत्ति अधीति वा ठक् ।
 ठक् पिचः आगमः = नैयायिकः । इतिम् अधीति वेत्ति वा ठक् ; ठक् आदि स्वरहृदिः ।
 “उरण् २ परः” । वार्त्तिकः । लोकायतम् वेत्ति अधीति वा लोकायतिकः । लोकायतम्
 चार्वाकप्रणीत—नास्तिकप्रतिपादकदर्शनशास्त्रविशेषः । तर्कम् वेत्ति अधीति वा
 तार्किकः । तर्कम्—न्यायशास्त्रम् । यज्ञं वेत्ति अधीति वा याज्ञिकः । न्यायं वेत्ति

अधीते वा नैयायिकः । न्यासस्तु काशिकाइत्ते व्याख्यानमुख्यविशेषः जिनेन्द्रवृद्धि-
विरचितः । तथाहि शिशुपालवधे—

अमृतसूत्र पदव्यासा सवृत्तिः सन्निवन्धना

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पृशा ।

सूत्रान्तात्—यथा संगृहसूत्रम् (संगृहाख्या' सूत्रम् इत्यर्थः) वेत्ति अधीते वा
इति ठक सांगृहसूत्रिकः । वार्त्तिकसूत्रं वेत्ति अधीते वा ठक इति वार्त्तिक-
सूत्रिकः । “सूत्रान्तात्” इत्यादि । सूत्रान्तात् ठक इत्यन्ते, परम् वाक्यसूत्रात् ठक न
स्यात् अपि तु अथ एव । कल्पसूत्रम् वेत्ति अधीते वा अण्—कल्पसूत्रः । “विद्या”—
इत्यादि, येषां शब्दानाम् अन्ते, विद्या इति, लक्षणमिति, कल्प इति वा वर्तते, तेषाम्
तद्धेति तदधीते च एतयोरर्थयोः ठक् स्यात् । विद्या—वायसविद्यां वेत्ति अधीते वा
ठक—वायसविद्यिकः । सर्पविद्याम् अधीते वेत्ति वा ठक् सार्पविद्यिकः । धनुर्विद्यां
वेत्ति अधीते वा ठक धानुर्विद्यिकः ।

ननु तर्हि चातुर्वेद्य इति कथं सिध्यति ? उच्यते चतुर्विद्यायां कुशल इति
एतस्मिन् अर्थे “कृत लब्धश्रीतकुशला” (४।३।३८) इति सूत्रवलात् अथ प्रत्ययैर्भेद—
इति पाणिनीयभाषाउक्तिकाराणाम् आशयः । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव
चातुर्वेद्यः इत्यादि तु अर्थं द्रष्टव्यम् ।

“अङ्ग”—इत्यादि । अङ्गविद्या, चातविद्या, धर्मविद्या, त्रिविद्या इति एतेभ्यः
शब्दभ्याः ठक न स्यात् अपि अथ एव । अङ्गविद्याम् अधीते वेत्ति वा अङ्गविद्यः ।
अङ्गविद्या यथा—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिष । चातविद्यां
वेत्ति अधीते वा चातविद्यः । चातविद्या धनुर्वेदः । धर्म विद्याम् अधीते वेत्ति वा
धर्मविद्यः । धर्मविद्या—मन्वादि स्मृतिशास्त्रम् । त्रिविधा विद्या इति त्रिविद्या—शाक
पाथिबादित्वात् समासः । त्रिविद्याम् अधीते वेत्ति वा इति त्रिविद्यः । त्रिविद्या—
वेदत्रयम् । उक्तं चतुर्विद्यायां—“त्रैविद्याः नाम् सोमपा पूतपापा” इति ।
“तिस्रः विद्या स्त्रिविद्या इति कर्मधारयः न स्यात्—“द्विक्संज्ञा सञ्ज्ञायाम्” इति
सञ्ज्ञायामेव नियमात् ; नापि तिस्रः विद्या अधीते वेद वेत्ति तद्विद्यार्थे द्विगुः ; तथा सति

तद्धितस्य द्विगुनिमित्ततया “द्विगुलुङ्गनपत्तेः” इति लुगापत्तेः । तिसृणां विद्यानां समाहार इति द्विगुरप्यत्र निर्वाध एव—इति वात्समनीरमा । अत्र मनोरमाकारेण द्विगुविधानम् प्रामादिकं मन्यते—यतः द्विगौकृते विविदाम् इति नपुंसकान्तं पदम् भवितुमर्हति—“स नपुंसकम्” (२।४।१७) इति सूत्रवशात् । “यावन्तो वा” (१।५।७) इति वार्तिकसूत्रेण स्त्रियां प्राप्तायां विविदी इति वा भवेत्, न कदापि विविदा इति सुप्रिभिर्विभाव्यम् । सर्वगविद्याशब्दाच्च अण् इति काशिका । सर्वग-विद्याम् अधीते वेत्ति वा ; सर्वगविद्या तु खान्दोग्योपनिषत्प्रोक्तः ब्रह्मविद्याविशेषः । “आख्यानम्”—इत्यादि—आख्यानवाचिशब्देभ्यः, आख्यायिकावाचिशब्देभ्यश्च तथा इतिहासशब्दात् पुराणशब्दाच्च तद्वेत्ति तदधीते वेति अर्थयोः ठक् स्थात् । आख्यानम् कथाप्रवचः । साहित्यदर्पणकृता श्रीमता विश्वनाथेन गद्यकाव्यं द्विधा व्यवस्थापितम्—आख्यायिका कथाचैव । अत्र आख्यानशब्देन कथा एव लस्यते । आख्यानस्य उदाहरणम्—यवक्रीतम् अधिकृत्य कृतम् आख्यानम् उपचारात् यवक्रीतम् एव कथ्यते । यवक्रीतम् वेत्ति अधीते वा ठक् यावक्रीतिकः । प्रियङ्गुम् अधिकृत्य विरचितम् आख्यानम् उपचारात् प्रियङ्गु एव उच्यते । प्रियङ्गुम् वेत्ति अधीते वा प्रियङ्गविकः । आख्यायिकायाः उदाहरणम्—वासवदत्ताम् अधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । “अधिकृत्य कृते यत्” (४।३।७७) इत्यर्थे “ब्रह्माच्छः” (४।२।१२४) । ततः क प्रत्ययस्य—“लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति लुप् । तथा सति वासवदत्ता इति स्थितम् । वासवदत्ताम् अधीते वेद वा ठक् वासवदत्तिकः । वासवदत्ताम् अधिकृत्य यन्त्रद्वयं वर्तते । एका सुवन्तुकृता वासवदत्तेति आख्यायिका । अपरं च भासविरचितम् खप्रवासवदत्तमिति नाटकम् । सुसनीत्तराम् अधिकृत्य रचिता आख्यायिका सुसनीत्तरा । अत्रापि प्रत्ययस्य लुप् । सुसनीत्तराम् अधीते वेत्ति वा ठक् सुसनीत्तरिकः । इतिहासं वेत्ति अधीते वा ठक् ऐतिहासिकः “इतिह” (इति) आसि अत्र इति इतिह + आम् + घञ् = इतिहासः । इतिहासः पुराणतम् । पुराणम् वेत्ति अधीते वा ठक् पौराणिकः । तथाहि रामायणे—“पौराणिकान् शब्दविदो ये ब्रह्माय विजातयः” इति । “सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंश मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्च खल्वणम् ।” महापुराणं तु दशलक्षणम्—उक्तं च श्रीमद्भागवते—“अत्र सर्गोविसर्गस्य-

स्यान्पोषणसूत्रयः—इति ॥ “सर्व्वेदेः”—इत्यादि—येषां शब्दानाम् अये “सर्व्वे” इति विद्यते, बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः “स” इति वा अक्षि, तैभ्यः विहितस्य अण् प्रत्ययस्य लुक्, स्यात् । सर्व्वे वेदा इति सर्व्वे वेदाः । सर्व्वे वेदान् अधीते इति अण् । प्रत्ययस्य अनेन लुक्, लुकि सति आदिस्वरस्य ङङ्गभावः—तेन सर्व्वे वेदः इति पदम् । सर्व्वतन्वान् अधीते वेति वेति अण्, प्रत्ययस्य लुक्, सर्व्वतन्वः । वार्षिकेण सप्त विद्यमानः यः सः इति सप्तार्त्तिकः (बहुव्रीहिः) । “वोपसर्जनस्य (६।३।८२) इति सप्तस्य सभावः । सप्तार्त्तिकम् सूत्रम् अधीते इति अण् । प्रत्ययस्य लुक् । सप्तार्त्तिकः । एवं सप्तसप्तम् सूत्रम् अधीते इति सप्तसप्तः । विहितः इति—इति तन्वे अधीते वेति वा इति अण् । “विर्गोलुगनपर्य्य” (४।१।८८) इति तद्विताये विगुनिमित्तत्वात् अणो लुक् । तदा सति आदिस्वरस्य ङङ्गभावः—तेन विहितः इति पदम् । एवं हो वेदो वेति अधीते वा इति अण् । प्रत्ययस्य लुक्—द्विवेदः । पञ्चकल्पान् अधीते वेति वा पञ्चकल्पः । आप्यः कल्पसूत्रम् । पञ्च व्याकरणानि वेति अधीते वा पञ्चव्याकरणाः ।

“इकन्—” इत्यादि । प्रत्ययः स्यात् । पदशब्दः उत्तरपदं यस्य स पदीत्तरपदः । येषां पदानाम् अन्ते “पद” इति वर्त्तते तैभ्यः इकन् प्रत्ययः स्यात् । पूर्वपदम् वेति अधीते वा पूर्वपदिकः, उत्तरपदम् वेति अधीते वा उत्तरपदिकः । भाषा-वृत्तिकारः पुरुषोत्तमदीवन्तु वार्षिकमिदम् एवम् व्याचष्टे—पदीत्तरपदान् इकन् प्रत्ययः । पदीत्तरपदम् वेति अधीते वा पदीत्तरपदिकः । “शतपथः”—इत्यादि—शत शब्दान् घट्टिशब्दान् च परो यः पथिन्शब्दः तस्मात् तद्वेति अधीते वा इति एतयो-रर्थयोः द्विकन् प्रत्ययः स्यात् । शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणम् । यजुर्वेदस्य ब्राह्मणविशेषः शतपथब्राह्मणम् इत्यर्थः । शतपथम् वेति अधीते वा शतपथिकः । पित्वात् स्त्रियाम् ङीष् शतपथिकी । पथिप्रथम् वेति अधीते वा पथिप्रथिकः । स्त्रियां घट्टिपथिकी । काशिका मते अथ अणपि द्रव्यते—तेन शतपथः, याटिपथश्च । “अनुसूक्त्यलक्षणे च । अनुसूक्तं नाम्नः । तम् वेति अधीते वा इति ठक् आनुसूक्तः एवं क्षाणिकः । क्षाणिकः,—इति काशिका ।

दौ—। क्रमकः। क्रम, पद, शिष्या, मीमांसा इति क्रमादिः।

The suffix *वुन्* is attached to words falling under the category of क्रमादि list, to denote the person who learns or studies the subject, referred to by the self-same words ; क्रम, पद, शिष्या and मीमांसा form the क्रमादि class.

मित—। तद्धेति तदधीते इति एतयोरर्थयोः क्रमादिभ्यः *वुन्* प्रत्ययः स्यात्। *वुन्* स्थाने ककारः। क्रमादि र्यथा-क्रम पद शिष्या मीमांसा च। क्रमं वेत्ति अधीते वा क्रमकः। पदम् वेत्ति अधीते वा पदकः। शिष्यां वेत्ति अधीते वा शिष्यकः। मीमांसां वेत्ति अधीते वा मीमांसकः। शिष्या—वेदाङ्गविशेषः। वर्णानाम् उच्चारणादिकम् अधिकृत्य रचितः वेदाङ्गः शिष्या, मीमांसा ज्ञेयनिर्णय दर्शनम्। अयं *वुन्* प्रत्ययः अणोऽपवादः। काशिकाकारस्तु सामन् इत्यपि, भाषावृत्तिकारस्तु उपनिषत् इति च क्रमादि गणे पठतः। सासानि वेत्ति वा सामकः। उपनिषदम् वेत्ति अधीते वा उपनिषत्कः।

१२७२। अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४।२।६२

दौ—। तदधीते तद्धेद इत्यर्थे। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्, तदधीते अनुब्राह्मणी। मत्वर्थीयैर्नैव सिद्धे अण्वाधनार्थमिदम्।

The suffix *इनि* is attached to the word अनुब्राह्मण to denote the person who knows or studies the subject, referred to by the word, that takes the suffix. (Rest easy),

मित—। तदधीते तद्धेद इति एतयोरर्थयोः अनुब्राह्मणशब्दात् *इनि* प्रत्ययः स्यात्। *इनि* प्रत्ययस्य अन्तिम इकारः इत्—उच्चारणार्थ एव। तथा सति नकारस्य उपदेशे अन्यत्वाभावात् न तस्य इत्संज्ञा। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थविशेषः अनुब्राह्मण इत्याख्यायते। तम् अधीते वेत्ति वा अनुब्राह्मणी। दिवचने—अनुब्राह्मणिनी, बहुवचने अनुब्राह्मणिनः।

ननु “अत इतिठनौ” (५।२।११५) इति सतुप् प्रत्ययार्थवाचकैर्न इतिप्रत्ययेन एव इटसिद्धौ किमर्थम् अस्य सूत्रस्य विधानम् ?—इति समाधत्ते—“अण् वाधनार्थ-
मिदम्” । इतिप्रत्ययेन अत ज्ञाप्यते—यत् अनुवाङ्मयशब्दात् तदिति तदधीते इति एतयोरेवार्थयोः अण् प्रत्ययः कदापि न स्यात् । अनभिधानात् अनुवाङ्मयशब्दात् तन् न भवतीति काशिका ।

१२७२ । वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ४।२।६३ ।

दी— । वासन्तिकः । अथर्वणम् अधीते आथर्वणिकः,
“दाण्डिनायन—” (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनादिलोपो न ।

The suffix टक् is attached to the word वसन्त and some other words forming the वसन्तादि class ; to imply one who knows or studies the subject, mentioned by the said words. No टिलोप in आथर्वणिक (see Tika) ।

मित— । तदिति तदधीते इति एतयोरेवार्थयोः वसन्त इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः टक् प्रत्ययः स्यात् । अणोरपवादः । वसन्तवर्णानाम् अधिकृत्य विरचितो ग्रन्थः वसन्तः । तमधीते वेति वा वासन्तिकः । वसन्तादिर्ध्या—वसन्त, वर्षा, शरत्, हेमन्त, शिशिर । प्रथम, गुण, चरम, अनुगुण, अपवर्णम्, अथर्वणम् ।

अथर्व्या इति कथितं ऋषिः । तेन (अथर्व्यणा) प्रोक्तः वेदः लक्षणाहत्या अथर्व्यां ज्ञप्यते । अथर्व्याणम् अधीते वेति वा आथर्वणिकः । ननु ‘आथर्वणिकः’ इत्यस्य “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपः कथं न भवतीति समाधत्ते ?—“दाण्डिनायन—
ज्ञातिनायनाथर्वणिक जैत्राशिनेय—वाशिनायनिधोणहत्या धैवत्यसारथैश्चाकर्म तं य-
द्विरप्सयानि ॥” (६।४।१७४) इति सूत्रे निपातनात् न टिलोपः । आथर्वणिकः इत्यस्य वकारात् अकारस्य लोपस्तु “न संयोगादमन्तात्” (६।४।१९७) इति न भवति । वर्षावर्णनपरो ग्रन्थः वर्षा । वर्षाम् अधीते वेति वा वार्धिकः ।

१२७४ । प्रोक्ताल्लुक् ॥ ४।२।६४ ॥

दी— । प्रोक्तार्थकप्रत्ययात् परस्याध्येत्-वेदितप्रत्ययस्य लुक्

स्यात् । पणनं पणः । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । सोऽस्या-
स्तीति पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ।

Suffixes that are used to imply the knower or the learner slide, when attached to words, themselves formed with suffixes used to denote something dictated by another.

मित— । अनेन प्रीतम् इति एतद्विद्यर्थे प्रत्यया विधीयन्ते, तैर्निष्पन्नेभ्यः
शब्देभ्यः "तद्धेति तदधीते" इति एतयोरर्थयो विहिताः प्रत्ययाः लुप्यन्ते । पणनं
पणः [पणव्यवहारे स्तुतौ च इति धातुः । तस्मात् घञर्थे क-प्रत्यय-विधानं तेन पणः
इति पदम् । तस्यार्थस्तु पणनं स्तुतिरित्यर्थः । घञि सति "इल्य" (३।३।२९१)
इति उपधादहौ पाणः इति स्यात्—अतः घञर्थे क प्रत्ययविधानम्] । सोऽस्यास्तीति
"अत इनि ठनौ" (५।२।११५) सतुप्—प्रत्ययवाचकः इनि प्रत्ययस्तेन पणिन् इति ।
प्रथमैकवचने पणी । तस्य पाणिनः गोत्रापत्यम् इति अण् = पाणिनः इति रूपम् ।

ननु अत्र विहितस्य अण् प्रत्ययस्य अपत्यप्रत्ययानामन्तर्भूतत्वे सति, अस्मिन्
अणि परे "इनण्यनपतेर" (६।३।१६४) इति प्रकृतिभावस्य अभावात् टिलोपो भवतु—
इति स न भवति इति आपयितुं सूचयति—

१२७५ । गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥ ६।३।१६५

दी— । एते अणि प्रकृत्याः सुप्रः । इति टिलोपोन । ततो
यूनि अपतेर इज् । पाणिनिः ।

The words गाथिन् विदधिन्, केशिन्, गणिन्, and पणिन् suffer no change, when before the suffix अण्, forming a member of the अपत्यार्थ-प्रत्यय class.

मित— । गाथिन्, विदधिन्, केशिन्, गणिन्, पणिन् च इत्येतानि पदानि
अपत्यार्थे विहिते अण् प्रत्यये परे प्रकृतिभावम् आपद्यन्ते । "मूलप्रकृतिः पणी ।
तदपेक्षया अतुर्थे अपतेर यूनि विवक्षिते पणिन् शब्दात् गोत्रापत्ये विहितेन अण्
प्रत्ययेन सिद्धात् ततः इजि पाणिनिः इति रूपम् ।

अत्र इजः लक्षम् आशङ्कितुम् आह—

१२७६ । खच्चत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ॥२॥४॥५८ ॥

दी— । खप्रत्ययान्तात् चत्रियगोत्रप्रत्ययान्तात् ऋषभि-
धायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् जितश्च परयो युं वाभिधायिनोरणिजो-
लृक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः
पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् ? शिवादण् ।
कौहड़ः पिता । तत इज् = कौहड़िः पुत्रः । यूनि किम् ?
वामरथ्यस्यच्छात्राः वामरथाः । इत्यणो लुक् तु न भवति ।
आर्धगृह्णिण प्रतिपदोक्तस्य ऋषयण एव गृह्णात् ।

To imply a technical युवन् the suffixes अण् and इज् disappear,
when attached to words, themselves formed with the suffix
ख or with any other suffix used to denote चत्रियगोत्र or ऋषिगोत्र
or with suffixes, out of which the letter ज elide. (Rest easy).

मित— । ये खलु ख-प्रत्ययान्तशब्दान्तेभासाद्या चत्रियगोत्रम् ऋषि-गोत्रम् च
बोधयितुं विहिता ये प्रत्ययान्तदर्भाः । एवम् जकारेत्—प्रत्ययान्तशब्देभ्यश्च युवान्
योतयितुम् विहितस्य अण् प्रत्ययस्य इज् प्रत्ययस्य च लृक् स्यात् । अथ खादयः
सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते । कुरोर्गोत्रापत्यं पुमान् कौरव्यः—“कुरादिभ्योणः”
(४।१।१५२) इति सूत्रेण खप्रत्ययः । कौरव्यस्य अपत्यम् युवा इत्यर्थे “अत इज्”
(४।१।२५) इति इज् प्रत्ययः । इज् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लृक्—कौरव्यः पुत्रः
(युवा) । अयम् ख-प्रत्ययस्य उदाहरणम् । चत्रिय-गोत्रप्रत्ययस्य उदाहरणम्
यथा—श्वफल्कस्य राज्ञः (चत्रियस्य) गोत्रापत्यं पुमान् श्वाफल्कः । “ऋष्यम्बकहृषि-
कुरुभ्यश्च” (४।१।१२४) इति अण् प्रत्ययः । ततः श्वाफल्कस्य अपत्यं युवा इत्यर्थे
“अत इज्” (४।१।२५) इति इज् प्रत्ययः । इज् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लृक्
तथा सति श्वाफल्कः पुत्रः (युवा) इति सिध्यति । ऋषिगोत्रप्रत्ययस्य उदाहरणम्

यथा—वशिष्ठस्य गोवापत्यं पुमान् वाशिष्ठः । “वृष्यन्त्यक इणिकुरुभ्य” (४।१।११४) इति अण् प्रत्ययः । वासिष्ठस्य अपत्यं युवा इति एतस्मिन्नर्थे “अत इज्” (४।१।८५) इति इज् । तस्य इज् प्रत्ययस्य अनेन लुक् इति वाशिष्ठः पुनः (युवा) । जकारेत् प्रत्ययस्य लडाहरणम् यथा—तिकस्य गोवापत्यं पुमान् इति तैकायनिः । “तिकादिभ्यः फिज्” (४।१।१८४) इति फिज् प्रत्ययः । फिज् तु जकारेत्-प्रत्ययः । तैकायनेर-पत्यं युवा इत्यर्थे “तस्यापताम्” (४।१।८९) इति अण् प्रत्ययः । अस्य अण् प्रत्ययस्य अनेन लुक् ततः तैकायनिः पुनः (युवा) इति । एभा एव प्रत्यायान्तेभाः अणः इज्य लुक् स्यात् नान्तेभाः । एभा एव इति किम् ? कुहङ्स्य अपतां पुमान् इति कौहङ् । “शिवादिभ्योऽण्” (४।१।११२) इति अण् प्रत्ययः । तस्य अपतां पुमान् इति “अत इज्” (४।१।८५) इति इज् प्रत्ययस्य न कौहङ्गिः पुनः । इज् प्रत्ययस्य लुक् न भवति कौहङ्गशब्दस्य गोवापताप्रत्ययसिद्धत्वाभावात् । “यूनि” इति किम् ? वामरथस्य गोवापतां पुमान् वामरथ्यः । “कुर्वादिभ्योऽण्” (४।१।१५१) इति ण्-प्रत्ययः, वामरथस्य आवाः इति एतस्मिन्नर्थे “कणादिभ्यो गौत” (४।१।१११) इति अण् प्रत्ययः । अयं प्रत्ययः क-प्रत्ययस्य अपवादः । अस्या अण् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लुक् न भवति—यतोऽयम् न युवाभिधायो प्रत्ययः ।

“इताद्यो लुक्—” इत्यादि । इति “एचचित्रियार्जितो यूनि लुगणिजोः” इति सूत्रेण पाणिनिरित्याव इज् प्रत्ययस्य लुक् न भवति । कथम् लुक् न भवति पाणिनः इति शब्दस्य ऋषिमोवप्रत्यायेन सिद्धत्वात् इति चेत्—

समाधत्ते—“आर्षं यइणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव यइणात् ।” आष यइणेन ऋषिमोवयइणेन । “एच चित्रिय” —इत्यादि सूत्रेः ऋषिवाचकस्य रुदस्यैव यइणम् । पाणिन् शब्दः तदपतो पाणिनशब्दस्य न ऋषिवाचकौ अतः प्रतिपदे अस्या उक्तिर्न दृश्यते । येषाम् ऋषिवाचकशब्दानां पदे पदे यइणम् दृश्यते तेभ्य एव विहितो यो अण् प्रत्ययः, तदन्तस्यैव अस्मिन् सूत्रे यइणम् । तेभ्यः एव विहितस्य अणः इज्य लुक् स्यात् । अतः पाणिनि शब्दस्य इज् प्रत्ययस्य न लुक् । पाणिनिना प्रोक्तम् इति पाणिनीयम् । “तेन प्रोक्तम्” (४।१।१०१) इति अण् प्रत्ययं व्यधित्वा

“इडाच्छः” (४।२।११४) इति छ प्रतायः । तस्य ईयादेशस्येन पानिनीयम् इति पदं प्राप्तम् ।

ननु पाणिनि शब्दात् तद्धिते विवक्षिते “यूनि लुक्” (४।१।८०) इति इषी लुकि सतापि “प्रतायलोपे प्रतायलक्षणम्” इति नियमनाश्रित्य छप्रतायस्योपवादः अण् प्रतायः स्यात् इति शङ्कायामाह—इज्य (४।२।११९) इति सूत्रेण विहितोऽण् प्रतायो न स्यात् । गोवापत्यार्थे विहितो यः इज्य, तदन्मादिष्व अण् स्यात् इति “इज्य” (४।२।११२) इति सूत्रे वक्ष्यति । अथ पाणिनि शब्दे इज् प्रत्ययान्न न गोवापत्य-विहितः अपितु युवापत्ये विहितः [“अत इज्” (४।१।८५) इति सूत्रेण] । अतएव पाणिनि शब्दे इज्यः गोवापत्ये विहितत्वाभावात् “इज्य” (४।२।११९) इति सूत्रेण अण् न स्यात् इति सरलार्थः ।

पाणिनीयम् अधीतेवेति वा इति पानिनीयशब्दात् “तदधीते तद्धेद” (४।२।५८) इति अण् । तस्य अणः “प्रोक्ताल्लुक्” (४।२।६४) इति लुक्; पाणिनीयः । पाणिनीयश्चातः ।

ननु असत्यपि “तदधीते तद्धेद” इति विहितस्य अणः प्रोक्ताल्लुक् इति लुकि पाणिनीयशब्दः सिद्धः स्यात् किमनेन इति शङ्कायाम् आह—“स्त्रिं स्त्रियां च विशेषः ।”

असति “तदधीते तद्धेद” इति अर्थे विहितस्य अणः लुकि प्रत्ययस्वरूपेण अस्मोदा-तत्वं स्त्रियां च ङीप् स्यात्—तत् सामूदित्ये अणः लुक् । तथासति प्रत्ययस्य स्थाने च ईयादेशस्य ईकारः प्रत्यय स्वरूपेण उदात्तः, स्त्रियां टाप् च स्यात् । तेन पाणिनीया । पाणिनीया ब्राह्मणी । आपिशलिना प्रोक्तम् इति “इज्य” (४।२।११२) इति सूत्रेण अण् । आपिशलम् अधीते वेति वा आपिशलः, “प्रोक्ताल्लुक्” (४।२।६४) इति अणः लुक् । आपिशला ब्राह्मणी ।

१२७७ । सूत्राच्च कोपधात् । ४।२।६५॥

द्वौ—। सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टवध्यायाः परिमाणमस्य

अष्टकम् पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः ॥
‘संख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्’ । नेह । कलापकमधीते
कालापकः । माहावार्तिकः ।

The suffixes used to denote the person that knows or learns, elide when coming after words—which are expressive of sutras and have a कबर्ग as their penultimate or last but one letter. The above rule holds good with regard to a ककारोपध संख्यावाचक word only etc.

मित— । तदधीते तद्धिति इति एतयोरर्थयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य ककारोपधात्
सूत्रवाचिशब्दात् परस्य लुक् स्यात् । अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य इति अष्टकम् ।
“तदस्य परिमाणम्” (५।१।५७) इति परिमाणाधिकारः “संख्यायाः संज्ञासङ्घट्टता-
ध्ययनेषु” (५।१।५८) इति सूत्रार्थे प्रत्ययविधानम् । ततः “संख्याया अतिशदन्तायाः
कन्” (५।१।२२) इति कन् प्रत्ययः ; तेन अष्टकम् इति रूपम् । अष्टकम् पाणिनेः
सूत्रम् । अष्टकं पाणिनिसूत्रम् विदन्ति अधीयते वा इति अष्टकाः पाणिनीयाः ।
एवं दशकं विदन्ति ऋधीयते वा दशका दैवाग्रपदीयाः । द्वादशकम् विदन्ति
अधीयते वा द्वादशकाः सीमांसकाः । त्रिकम् विदन्ति अधीयते वा त्रिकाः
काशकतृसाः ।

ननु “प्रोक्ताल्लुक्” (४।१।६४) इति सूत्रेणैव लुकि सिद्धे सति किमर्थम् अस्य
सूत्रस्य आरम्भ इति चेत्—कथयति । “अप्रोक्ताथे” इति । अप्रोक्ताद्यादपि प्रत्ययान्त
परस्य तदधीते तद्धिति चेति एतयोरर्थयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यादिति
ज्ञापनार्थम् ।

“संख्याति” । संख्याप्रकृतिकात् एव ककारोपधात् सूत्रवाचिशब्दात् अध्येत-
वेदित-प्रत्ययस्य लुक् स्यात्—नान्यस्मात् परस्य । पूर्ववत् उदाहरणनिचयेन
संख्याप्रकृतिकात् एव लुक् स्यात् इति प्रदर्शितम् । तदन्यथ तु माहावार्तिकम् नाम
सूत्रम् । तदधीते वेति वा इति अण् प्रत्ययः । माहावार्तिकः । माहावार्तिकम्

इति पदस्य संख्याप्रकृतिकत्वाभावात् न अण् प्रत्ययस्य लुक् । कक्षापकम् नाम सूत्रम् । तद्वेति अधीते वा इति अण् कक्षापकः । अस्यापि संख्याप्रकृतिकत्वाभावात् न अण् प्रत्ययस्य लुक् । “कोपधात्” इति किम् ? चतुष्टयम् अधीते इति अण् चतुष्टयः । चतुष्टय इति पदस्य सूत्रवाचित्वे तथा संख्याप्रकृतिकत्वे अपि कक्षापक-पक्षत्वाभावात् न “सूत्राधिकोपधात्” इति सूत्रवजात् अण् प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

१२७८ । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४।२।६६ ॥

दी— । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि सुरः । अधेतृवेदितृ प्रत्ययं विना न प्रयोजयानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तम् अधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वात् णिनिः । तस्य ‘कठचरकात्—’ (सू १४८७) इति लुक् । ततोऽण् । तस्य ‘प्रोक्ताल्लुक्’ (१२७४) ।

Words expressive of *chhandas* [or *chandas*] (vedic poems) and *Brahmanas* (vedic prose) formed with suffixes, used to imply “तन्निर्णीतम्” i. e. dictated by him (some one), must not be used except with the suffixes that are attached to denote the knower or the learner.

मित— । छक् साभन् यजुस् अधर्वन् इति च चत्वारो वेदाः । एषु प्रत्येकम् अपि चतुर्धा विभागः गच्छति । मन्त्रः, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषत् इति । मन्त्राः छन्दांसि । तानि च देवतान्तररूपाणि पद्यानि । ब्राह्मणानि मन्त्रार्थप्रतिपादन-पराणि गद्यानि । तानि च विधिवाक्यानि अर्थवाद्वाक्यानि इति द्विधा विभज्यन्ते । ...छन्दांसि मन्त्राः, तथा ब्राह्मणानि विधिवाक्यरूपाणि गद्यानि, वैदिकसाहित्यान्तर्भू-तानि प्रोक्तप्रत्ययान्ताणि तद्विषयानि “तद्वेति तदधीते” वेति अर्धवेदितृ-प्रत्यय-विषयाणि एव भवन्ति । मण्डूकप्रतिगत्या “प्रोक्ताल्लुक्” (४।२।६४) इति सूत्रात् ‘प्रोक्तात्’ इति अणिम् सूत्रे अनुवर्तते ।

पाणिनीयाः—पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणम् पाणिनीयम् । एते तदर्थे तारः वेदितारः वा इति यथा अध्येते वेदितप्रत्ययं विनापि प्रयुज्यन्ते तादृशम् भाभूदिति नियमार्थमेव अस्य सूत्रस्य आरम्भः ; तेन अध्येते वेदितप्रत्ययं विना कदापि छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्यायान्तानि न प्रयोक्तव्यानि । कठेन प्रोक्तम् इति—“कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” (४।३।१०४) इति णिनि प्रत्यायः । कठोपनिषत् तु यजुर्वेदान्तर्गता— ; वैशम्पायन एव महर्षेः श्रीकृष्णवैपायनान् अधिगतवान् । अतः कठस्य सुनिः वैशम्पायनान्तेवासित्वं सिद्धम् ; अयम् णिनिप्रत्यायान्त “तेन प्रोक्तम्” (४।३।१०१) इति विहितस्य अण् प्रत्यायस्य अपवादः । ततः “कठचरकाङ्गुक्” (४।३।१०३) इति णिनि प्रत्यायस्य लुक् । तेन कठेन प्रोक्तः वेदांश्च कठः इति स्मृतम् । ततः कठम् अधीयते विदन्ति वा इति “तदधीते तद्वेदे” इति अण् । तस्य अण् प्रत्यायस्य लुक्—“प्रोक्ताङ्गुक्” (४।३।६४) इति स्वबलात्, तेन कठाः इति ।

अस्य इदं विश्लेषणम्—कठेन प्रोक्तम् अधीयते कठाः इत्येवं कठशब्दस्य लुप्र- णिनीतिप्रोक्तप्रत्यायान्तस्य “तदधीते तद्वेदे” इति विहितेन अध्येते वेदित- प्रत्यायेन सहैव प्रयोगमर्हति न खलु अध्येते वेदित प्रत्यायं वर्जयित्वा केवलप्रोक्त- प्रत्यायान्तस्य इति भावः । तेन कठेन प्रोक्तः कठः इति प्रयोगो न भवति । कठेन प्रोक्तः कठः, तम् अधीयते विदन्ति इति कठाः इत्येव प्रयोगः साधुः । एवं पिप्पलादेन प्रोक्तम् अधीयते इति पैप्पलादाः । ब्राह्मणस्य उदाहरणं यथा— ताण्ड्येन प्रोक्तं ब्राह्मणम् अधीयते विदन्ति वा ताण्ड्यः, ब्राह्मणशब्देन छन्दसाम् अनुगासीनि एव ब्राह्मणानि गृह्यन्ते, तदभावे—यथा याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि—न प्रतयोऽव, यतः याज्ञवल्क्य इति छन्दोनाम नास्ति, सूत्रस्थेन “च” शब्देन ज्ञाप्यते यत् केचन पुराणप्रोक्ताः कल्पाः सूत्राणि च प्रोक्त प्रत्यायान्तानि अध्येते वेदितविषयानि स्युरिति, कल्पाः यथा कश्यपेन प्रोक्तम् अधीयते विदन्ति वा काश्यपिनः, सूत्रे—पराशरेण प्रोक्तम् अधीयते विदन्ति वा पराशरिणः, । छन्दो ब्राह्मणानि—इति किम् ? पाणिनीयं व्याकरणम् इति प्राग्व्याख्यातम् ।

अथ चातुरर्थिकाः

१२७८ । तदस्मिन्वसोति देशे तन्नाम्नि । ४।२।६७ ॥

दी— । उदुम्बराः सन्धस्मिन् देशे औदुम्बरः ।

The suffix अण् is attached to words to imply a country which derives its name from the said words due to it abounding with the things, denoted by them.

मित— । “तद” इति प्रथमान्तात् शब्दात् “अस्मिन्” अस्तीति सप्तम्यर्थे अण् प्रतायः स्यात् ; तत् पार्दिन यत् बोध्यते, “तन्नाम्नि” तत्-सञ्ज्ञके “देशे” गण्यमाने सति, सूत्रे “अस्मिन्” इत्यतः परं यत् इति शब्दो वर्तते स तु प्रसिद्धदेश-
स्थापनार्थमेव प्रयुक्तः, अयम् अण् प्रतायः सत्प-प्रतायस्य अपवादः, उदुम्बराः सन्ति अस्मिन् देशे इति औदुम्बरः देशः, कश्चित् प्रसिद्ध-देशविशेषः, एवं वल्गवाः सन्ति अस्मिन् देशे इति अण् बाल्गवः, पर्वताः सन्ति अस्मिन् देशे इति पार्वतः देशः ।

१२८० । तेन निर्हतम् । ४।२।६८ ।

दी— । कुशाम्बेन निर्हता कौशाम्बी नगरी ।

The suffix अण् is duly attached to words to imply a country which thus derives its name from the said words—due to its being called into existence (or erected) by them.

मित— । तेन इति तृतीयान्तात् शब्दात् निर्हतम् इति एतस्मिन् अर्थे अण् प्रतायः स्यात्, तेन निर्हतम् तदाख्याया देशे गण्यमाने सति ; निर्हतः स्थापितः रचितः इत्यर्थः, कुशाम्बेन निर्हता प्रतिष्ठिता पुरी इति अण् कौशाम्बी, एवं सहस्रेण निर्हता साहस्री परिखा इति काशिका-भाषाङ्गनिकारी ।

१२८१ । तस्य निवासः ॥ ४।२।६९ ॥

दी— । शिवीनां निवासो देशः शैवः ।

The suffix अण् is duly attached to words to imply a country which thus derives its name from the said words, due to its being the abode (or—seat of residence) of those denoted by them.

मित— । निवसति अणिन् इति निवासः । स्रज्जवान् विषयः । निवासस्तु वसति-
भावम् स्रज्जास्रजसाधारणम् इति विषय—निवासयोर्भेदः ।

तस्य इति षष्ठान्तात् शब्दात् निवास इति एतस्मिन् अण् प्रत्ययः स्यात्, “तस्य”
इत्यनेन यद्वक्ष्यते तद्वाखाया प्रसिद्धे देशे गम्यमाने सति ।

शिबीनां निवासो देशः इति अण् शैबो देशः । उद्विष्टानां निवासो देशः इत्यण्
ओद्विष्टो देशः । अष्टनुगावाम् निवासो देशः इति अण् आर्जनाबो देशः ।

१२८२ । अदूरभवश्च ॥ ४।२।७० ॥

दी— । विदिशाया अदूरभवं नगरम् वैदिशम् । चकारिण
प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते, तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातु-
रर्थिकत्वं सिध्नाति ।

The suffix अण् is attached to words to imply a country that, thus, derives its name from the said words due to its being in close proximity to them. By “च” in the sutra, other three senses said in the three prior sutras are taken together constituting चातुरर्थिकत्व here.

मित— । ‘तस्य’ इति पूर्वसूत्रात् तथा “देशे तन्नाम्नि” इति च अत्र अनुवर्त्तते ।
तस्य इति षष्ठान्तात् शब्दात् “अदूरभवश्च” इति एतस्मिन् अण् प्रत्ययः स्यात्
“तन्नाम्नि देशे” गम्यमाने सति । अदूरभवः निकटवर्ती । विदिशायाः तन्नाम्नाः
नगराः अदूरभवम् नगरम् इति विदिशाशब्दात् अण् ; तेन वैदिशम् नगरम् । पम्पायाः
संरसः अदूरभवानि वनानि पाम्पानि । हिमवतः पर्वतस्य अदूरभवं नगरम्
हिमवतम् ।

ननु सूत्रस्य न चकारिण किं द्योत्यते ? उच्यते—चकारिण “तदस्मिन्नस्तीति, तेन

निर्द्भनम् इति, “तस्य निवासः” इति प्रागुक्ताः तयोऽर्थाः अत्र आकृष्यन्ते । तेन “अदूरभवय” इति एतम् गणयित्वा चत्वारोऽर्थाः, “शेषे”—(४।१।८९) इति सूत्रान्तं शेषाधिकारं यावत् अनुवर्तन्ते ।—अनेनैव वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति—येन “अथ चातुरर्थिका” इति शीर्षदेशस्था संज्ञा अन्वर्था जायते । चतुर्णां सूत्राणाम् अर्थविषये भवाः चातुरर्थिकाः । एतेषामेव चतुर्णां सूत्राणाम् अर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विधीयन्ते, तेनहि ते चातुरर्थिकाः कथ्यन्ते इति भावः ।

१२८२ । ओरञ् ॥ ४।२।७१ ॥

दी— । अणोऽपवादः । कच्चतु—काच्चतवम् । नदयान्तु परत्वात् मतुप् । इक्षुमती ।

Words ending in उकार take the suffix अञ् in the four aforesaid senses. This अञ् bars the suffix ञ् । Words, which will denote नदी and will pass by the name नदी (नद्याम् अभिधेयानाम्) is to take the suffix मतुप् instead of अञ्, by the rule “नद्यां मतुप्”—due to its being पर (later) in the order of अष्टाध्यायी ।

मित— । “उ” इत्यस्य पञ्चम्यां विभक्तौ “ओः” इतिरूपम् । अतः पूर्वोक्तानां चतुर्णाम् सूत्राणाम् अनुवृत्तिः । उवर्णान्तात् प्रातिपदिकान् “तदभिधेयस्योति देशे तद्वान्ति” (४।१।६७), तेन निर्द्भनमिति (४।१।६८), तस्यनिवासः (४।१।६९) इति, अदूरभवय इति (४।१।७०) चतुर्षु अर्थेषु अञ् प्रत्ययः स्यात् । अयम् अञ् प्रत्ययः अञ् प्रत्ययस्य अपवादः । “सुवात्त्वादिभ्योऽण्” (४।१।७७) इति सूत्रात् प्राक् अञ् प्रत्ययस्य अधिकारी वर्तते । कच्चतुः अस्मिन् अस्ति इति काच्चतवम् । अरन्तु ; तस्मात् अञ्—आरन्तवम् । कर्कटेलु—अञ् कर्कटेलवम् । कर्कटु—कर्कटवम् ।

“नद्या” नदी इति संज्ञाभाजाम् शब्दानाम् विषये अभिधेयं सति मतुप् प्रत्ययः स्यात्—यथा इक्षुमती । कथम् अञ् प्रत्ययं वाधित्वा मतुप् प्रवर्तते ? उत्तरं पठति—“परत्वात्” । पूर्वविधेः परविधि र्वलोक्यान्, अञ् पूर्वविधिः, मतुप् प्रत्ययस्तु परविधिस्तत्रेव अञ् प्रत्ययं वाधित्वा मतुप् प्रवर्तते ।

१२८४ । मतोश्च वङ्गजङ्गात् ॥ ४।२।७२ ॥

दी— । वङ्गच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादज् । नाण् ।
सैभ्रकावतम् । वङ्गच् इति किम् ? आहिसमतम् । अङ्गग्रहणं
वङ्गच् इति तद्विशेषणं यथा स्यात् मत्वन्तविशेषणं माभूत् ।

The suffix अज् is attached to words, themselves derived with the suffix मतुप् and are abounding with many (i.e. more than two) vowels. This अज् supersedes अण् । For the rest see Tika.

मित— । मतोश्च इति । मतुप् इति अन्वर्थे विहितस्तद्धितप्रत्ययः । यः खलु
शब्दः मतुप्—प्रत्ययान्तस्या वङ्गस्वरवर्णसनाथस्य स्यात्, तस्मात् चतुर्षु एव अर्थेषु
अज् प्रत्ययो भवेत्, न तु अण् । सिभ्रकावान् अस्मिन् अस्तीति, अज् सैभ्रकावतम् ।
एवम् अत्र तेन निर्द्घत्तम्, तस्य निवासः, अदूरभवय इत्यादयस्त्रयः अर्था अपि बोधाः,
तथाहि सिभ्रकावता निर्द्घत्तम्, सिभ्रकावताम् निवासः, सिभ्रकावतः अदूरभवय इति
सैभ्रकावतम् । एवं ऐषुकावत् नाम देशः, ऐषुकावतम् । वङ्गस्वरविशिष्टस्य एव
मत्तुप्-प्रत्ययान्तस्य ग्रहणात् द्विस्वरविशिष्टस्य मतुप्-प्रत्ययान्तस्य अज् न स्यात्—यथा
अहिमान् अस्मिन् अस्तीति आहिसमतम्, अत्र अहिशब्दस्य द्विस्वरविशिष्टत्वात् न अज्,
अपितु अण् एव, अत्रापि अत्वारः अर्थाः उन्नयोः, एवं यावन्मतम् ।

ननु अहिमान् इत्यत्र मतप् प्रत्ययमपि संग्रह्य वङ्गस्वरविशिष्टत्वम् एव दृश्यते तर्हि
कथम् अस्य द्विस्वरसनाथत्वम् उररीकृतमिति समाधत्ते—

अङ्गग्रहणमिति, सूत्रे “वङ्गजङ्गात्” इति अङ्गशब्दस्य उच्चारणं विवर्तते, वङ्गच्
इति पदं तु अङ्गशब्दस्य एव विशेषणं, न तु मतुप्-प्रत्ययान्तशब्दस्य विशेषणम्—तेन
अयमेव अर्थः आयाति—वङ्गस्वरसनाथो यः शब्दस्तस्मात् विहितो मतुप् प्रत्ययः ।
तथा सति स शब्दः मतुप्—प्रत्ययान्तो भवति, ततः ईदृशस्य मतुप्-प्रत्ययान्तस्य
चतुर्षु अर्थेषु अज् विधीयते । सिभ्रका इति द्विस्वर-विशिष्ट-शब्दस्य मतुप् तेन
सिभ्रकावान्—ततः अनेन अज् प्रत्यये विहिते सैभ्रकावतम्, अहिशब्दस्य वङ्गस्वर-

विशिष्ट अपितु द्वि-स्वर-समाधे एव, तथात् सतुप्,—तेन अहिमान्, परम् अहिमान् इत्यन्तर्गतस्य अहि इति अङ्गस्य बहुस्वराभावात् अहिमान् इत्यन्तात् परम् चतुर्थे अर्थे पु अनेन अञ् न स्यात् अपि तु अण् एव ; तेन आहिमतम्, एवं साक्षावतां निवासः— इति साक्षावतम्, अत्रापि अञ् न, अपितु अण् एव ।

[ननु अण्-प्रत्ययान्तस्य अञ्-प्रत्ययान्तस्य च विभेदकरणी का सार्थकता इति चेत्—स्वर-भेदत् एव एतयोर्विभेदकरणी कृतुरिति मन्यामहे] ॥

१२८५ । वृद्धचः कृपेषु ॥ ४।२।७३ ॥

दी— । अणीऽपवादः । दीर्घवरत्वे ण निवृत्तो दीर्घवरत्नः कृपः ।

The suffix अञ् is attached to words, containing more than two vowels, in any of the aforesaid four senses, to imply a well.

मिति— । बहुस्वरविशिष्टात् प्रातिपदिकात् प्रागुक्तानाम् चतुर्णाम् मध्ये यस्मिन् कस्मिन् अपि अर्थे अञ् प्रत्ययः स्यात् त्रये अभिधेये मति, अणीऽपवादः दीर्घवरत्न-नामा कथित् विप्रः, तेन दीर्घवरत्वेण निवृत्तः कृपः इति अञ् दीर्घवरत्नः कृपः, कपिलवरत्वेण निवृत्तः कृप इति अञ् कपिलवरत्नः कृपः, वृषमूलस्य अट्टरभवः कृपः इति अञ् वाचमूलः कृपः ।

१२८६ । उदक् च विपाशः ॥ ४।२।७४ ॥

दी— । विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अवहजर्थ आरम्भः । दन्तेन निवृत्तो दान्तः कृपः । उदक् किम् ? दक्षिणतः कृपेषु अण् एव ।

The words, which are expressive of the wells, that are lying on the northern bank of the river Vipasa (Beas) are derived with the suffix अञ् and not अण् (the difference being shown or vindicated by the accent), may they be of one, two or more vowels, in the four aforesaid senses. See Tika also.

मित—। विपाश् इति शकारान्तशब्दः, मित्युत्तमस्य काचित् शाखानदी प्रञ्च-
नदप्रदेशवाहिनी विपाश् इति संज्ञा भजते, तस्याः विपाशः यथाः उदक् उत्तरे
क्षेत्रे ये कृपाः वर्तन्ते तेषु अभिधेयेषु, चातुरर्थिकः अञ् प्रत्ययः स्यात्, न
खलु अण्, अण् प्रत्ययस्तु, पूर्वपश्चिमवाङ्मनाः विपाशः दक्षिणे कूर्क्ष्ये कृपाः
वर्तन्ते, तेषु अभिधेयेषु विधीयते, पूर्वपूर्वे बहुस्वरविशिष्टेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
कृपेषु अभिधेयेषु अञ् विहितः, अत्र विपाशः उत्तरे तटे स्थितानां बहुस्वरविशिष्टानाम्
एक-बहुस्वरविशिष्टानां च अविशेषेण खलु अञ् व्यवस्थापित इति स्वस्य अस्य उप-
न्यासः। दन्तेन निवृत्तः कृपः इति अञ्—दान्तः कृपः। एवम् गुप्तेन निवृत्तः कृपः
इति अञ् गीतः कृपः। एतौ विपाशः उत्तरतटस्थितौ कृपौ। उदक् इति किम् ?
विपाशतः दक्षिणतः ये कृपार्त्तंषु अभिधेयेषु प्रादिपदिकेभ्यः अण् एव स्यात्; यथा
दन्तेन निवृत्तः कृपः इति अण् दान्तः कृपः।

ननु अण् प्रत्ययस्य तथा अञ् प्रत्ययस्य च कृत् विशेषोऽवगम्यते इति चेत्—युयताम्
—स्तरे विशेषः। [“महती सूक्तेचिका वर्तने सूतकारस्य”—इति काशिका। इयं
उक्तिः सूतकारं प्रति काशिकाकृतोः सविधायप्रशंभापरति भाषावृत्तिसम्पादकस्य
श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिण आशयः।]

१२८७। सङ्कलादिभ्यश्च। ४। २। ७५॥

दी—। कूपेषु इति निवृत्तम्। सङ्कलेन निवृत्तं साङ्कलम्।
पौष्कलम्।

The suffix अञ् in the four aforesaid senses, are attached to a few words like संकल, पुष्कल—etc; the particular connection with wells ceases to exist in the present rule.

मित—। संकलशब्दात् तथा सङ्कलादिगणपठितेभ्यः अन्त्येभ्यः शब्देभ्यः
प्रागुक्तेषु चतुर्षु अर्थेषु अञ् प्रत्ययः स्यात्। “कूपे अभिधेये” इत्यस्य अंशस्य अनु-
वृत्तिरिव नास्ति। संगतः कलः संकलः; सङ्कलेन निवृत्तम् इति अञ् साङ्कलम्।
पुष्कलेन निवृत्तम् इति पौष्कलम्। पौष्कलः देशविशेषः, अयम् अञ् अणोऽपवादः।

सकलादिभ्यां—संकल, पुष्कल, उत्तम, उङ्गुप, उत्तपुट, कुम्भ, निधान, सूक्ष्म, सुदन्त, सुपूत, सुनेत्र, सुपिङ्गल, सिकत, पूतीक, पूलास, लुहास, निवेश, गवेष, गभीर, इतर, समन्, अहन्, क्षीमन्, वेमन्, वरुण, वङ्गल, मध्योज, अभिषिक्त, सोभत, राजसत्, गृह भक्त, भक्त, मङ्ग । सिकत + अञ् चातुरार्थिक = सैकतम् ।

इत्यप्यत्रावभेद्यम्—सिकताः अभिन् सन्ति इति सत्वर्थे अञ् = सैकतम् ।

यथा “काव्या सैकतलीनहंसमिथुना सौतोवहा सालिनी”ति अभिज्ञान-शकुन्तलम् ।

१२८८ । स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राप्नु । ४।२।७६ ॥

दी— । स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येषु अञ् । सौवीर—
दत्तामित्रेण निर्हता दत्तामित्रो नगरी । साल्वे—वैधूमाग्नी ।
प्राचि—माकन्दौ ।

The suffix अञ् (and not अञ्) is attached to words, to imply a (city or) country—the very name of which is used in the feminine gender—within the provinces of Sauvira, or Salva or within the eastern province.

[Sauvira is supposed to be an outlying part of modern Sind and the situation of Salva is not definitely known.]

मित— । सिन्धु प्रदेशसंलग्नजनपदविशेषः सौवीरः । सौवीरदेशे, साल्वदेशे तथा प्राच्यदेशे च स्थितेषु स्त्रीलिङ्गवर्त्तमानेषु जनपदेषु अभिधेयेषु सत्सु, प्रातिपदिकेभ्यः अञ् प्रत्ययः स्यात्, न खलु अञ् । सौवीर इति । सौवीरप्रदेशस्थित जनपदस्य उदाहरणं यथा—दत्तामित्रेण निर्हता नगरी इति अञ् दत्तामित्रो नगरी । साल्वे इति । साल्वदेशस्थितजनपदस्य उदाहरणं यथा—वैधूमाग्निना निर्हता नगरी वैधूमाग्नी । प्राचि इति । प्राच्यदेशस्थितजनपदस्य उदाहरणं—यथा माकन्देन निर्हता नगरी माकन्दौ । माकन्देन निर्हता नगरी माकन्दौ । एवं माणिक्यरी, जाराथी । सर्वत्र “टिङ्ङाणञ्—” इति (४।१।१५) सूत्रेण स्त्रियां ङीप् ।

१२८८ । सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४।२।७७ ॥

दो— । अजोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् ।
वर्ण = वाण्वम् । अण् ग्रहणं नद्यां मनुष्यो वाधनार्थम् ।
सौवास्तवी ।

The suffix अण् (and not अज्) is attached to words like सुवास्तु and others—falling within the category of सुवास्तु class in the four aforesaid senses. This अण् supersedes the suffix मनुप् sanctioned by the rule—नद्यां मनुप् (४।२।८५) ।

मित— । सुवास्तुशब्दात् तथा सुवास्तुगणपठितेभ्योऽन्त्येभ्यः शब्देभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् न खलु अज् । “ओरज्” (४।२।७९) इति सूत्रेण विहितस्य अज् प्रत्ययस्य बाधकोऽयम् अण् प्रत्ययः । सुवास्तु इत्यस्य अदूरभवम् नगरम् इति अण् सौवास्तवम् । अण् प्रत्यये परे ओकारस्य गुणः स्यात् “ओर्गुणः” (६।४।१४६) इति सूत्रेण । वर्णोऽदूरभवम् नगरम् इति अण् वाण्वम् नगरम् । सुवास्तोरदूरभवा सौवास्तवी ।

ननु “ओरज्” इतिव सिद्धे पुनरपि सूत्रकरणात् अज् प्रत्ययस्य अननुवृत्तौ सत्याम्, फलवलात् अण् इतिव आयाति तर्हि कथं पुनरेव सूत्रे अण् इत्यं शस्य उल्लेख इति आशङ्कान् निराकरोति—अण् ग्रहणम् इति । पुनरपि सूत्रे अण् इत्यस्य उल्लेखदर्शनात् इदम् ज्ञायते यत् अयम् अण् प्रत्ययः “नद्यां मनुप्” इति (४।२।८५) सूत्रेण यो मनुप् प्रत्ययः विधीयते, तस्य बाधकः इति ।

सुवास्त्वादिर्यथा—सुवास्तु, वर्ण, भण्ड, खण्ड, शेवालिन, कर्पूरिन, शिखण्डिन, गर्त, कर्कश, शकटीकर्ण, कण्ठ, कर्क, कर्कभूमती, मोह, अहिमक्ष्य ।

१२८० । रोणो ॥ ४।२।७८ ॥

दो— । रोणो शब्दात् तदन्ताच्च अण् । कूपाजोऽपवादः ।
रोणः । आजकरोणः ।

The suffix अण् (and not अज्) is attached to the word रौणी or to any other word, of which रौणी forms the last member, in the four aforesaid senses.

नित—। रौणी इति लुप्तपञ्चमोविभक्तिकम् इदं पदम् । रौणीति शब्दात् तथा “यं न विधित्स्यन्तस्य (१।१।७२)” इति नियमात् रौणीति यस्य शब्दस्य अन्ते चर्तने तस्मात् च, चातुरर्थिकः अण् प्रत्ययः स्यात् । चतुर्णामर्थानां मध्ये यथासम्भवम् अर्थेन सह प्रत्ययस्य सम्बन्धः । अर्थे प्रत्ययः “वह्वचः कृपेयु” (४।२।७३) इति विहितस्य अण् प्रत्ययस्य अपवादः । रौण्या निर्हतः इति अण् रौणः । रौणः क्रुपः । अजकरोण्या निर्हतः क्रुपः इति अण् आजकरोणः क्रुपः । एवं रौणः । संहिकरोणः । अण् प्रत्यये परं रौणीत्यस्य—यसीति च (६।४।१४८) इति सूत्रेण ईकारलोपः ।

१२८१ । कोपधाच्च ॥ ४।२।७८ ॥

टी—। अण् । अजोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः क्रुपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ।

The suffix अण् (and not अज्) is attached to words, of which ककार (the letter क) forms the last but one syllable, in the above four senses.

नित—। यस्य प्रातिपदिकस्य उपधायां कयोर्विद्यते, तस्मात् चातुरर्थिकः अण् प्रत्यय एव स्यात् न खलु अज्, “शोरज्” (४।२।७१) इति विहितस्य तथा “वह्वचः कृपेयु” (४।२।७३) इति विहितस्य च अज्प्रत्ययस्य अपवादोऽयम् । यथासम्भवम् अर्थेन सह सम्बन्धः । कार्णच्छिद्रेण निर्हतः इति अण् कार्णच्छिद्रकः क्रुपः । कार्णवेटकेन निर्हतः इति अण् कार्णवेटकः क्रुपः । कृकवाकुना निर्हतम् इति कार्कवाकवम् । श्रीगुणः (६।४।१४३)—इति उकारसगुणः । आदिस्वरवृद्धिस्तथा ऋकारस्य रपरत्वम्—“उरण् रपरः” (१।५।१) इति विधानात् । विशङ्कुना निर्हतम् इति अण् त्रैशङ्कवम् । श्रीगुणः (६।४।१४६)—इति उकारसगुणः । “एचोऽयवायावः” (६।१।७८) इति अवादेशश्च । आदिस्वरवृद्धिरपि ।

१२८२ । वृज् कृण् कठजिल् सेनि र ठज् खय फक् फिजिज्
ज्र कक् ठकोऽरीहण् कृशाश्व-श्व-कुमुद-काश-तृण-प्रेक्षाश्म-सखि
सङ्काश-वल-पक्ष-कर्ण-सुत'गम-प्रगदिन्-वराह-कुमुदादिभ्यः

॥४१॥

दी— । एभ्यः सप्तदशभ्यः गणेभ्यः सप्तदश क्रमात् सुप्ततुर-
र्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वृज् । अरीहणेन निर्वृत्तम् अरीहण-
कम् । कृशाश्वदिभ्यश्चण् । काशाश्वीयम् । ऋशपादिभ्यः कः ।
ऋशपकम् । कुमुदादिभ्यश्च । कुमुदिकम् । काशादिभ्यः इलः ।
काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः
-प्रेक्षी । अश्मादिभ्यः रः—अश्मरः । सखादिभ्यो ठज्-
साखेयम् । संकाशादिभ्यो खः । सांकाशयम् । वलादिभ्यो यः-
वलयम् । पक्षादिभ्यः फक्—पाक्षायणः । 'पथः पन्थ च'
(ग सू ७८) पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिज्—कार्णायनिः ।
सुतंगमादिभ्यः इज् । सौतंगमिः । प्रगदादिभ्यो ज्रः ।
प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्चक्
—कोमुदिकः ।

The seventeen suffixes, viz वृज्, कृण्, क, ठज्, इल, स, इनि, र,
ठज्, खय, य, फक्, फिज्, इज्, ज्र, कक् and ठक् are added to कृशाश्व, कृशा,
कुमुद, काश, तृण, प्रेक्षा, अश्मन्, सखि, सङ्काश, वल, पक्ष, कर्ण, सुतंगम,
प्रगदिन्, वराह and कुमुद classes in the four aforesaid senses—
respectively.

नित— । वृज्, कृण्, क, ठज्, इल, स, इनि, र, ठज्, खय, य, फक्, फिज्, इज्,
ज्र, कक्, ठक् इति सप्तदश प्रत्ययाः । अरीहण, कृशाश्व, कृश्व, कुमुद, काश, तृण,

प्रोक्षा, अयस्मन्, सखि, सहाश, वल, पक्ष, कर्ण, सुतङ्गम, प्रगदिन्, वराह, कुसुद इति सप्तदशगण-नामानि । एतेभ्यो गणैभ्यः यथासंख्यम् एते प्रतायाः “तदस्मिन् अस्तीति दिश्ये तन्नाम्नि, तेन निर्वातम्, तस्य निवासः, अदूरभवय” इति चतुर्थे अर्थेषु भवन्ति । एतेषां सप्तदश-गणानाम् मध्ये चेतनवाचकास्तथा अचेतनवाचकाश्च शब्दाः सन्ति । तेभ्यः यथासंभवमेव एनेषु चतुर्थे अर्थेषु प्रत्ययाः स्युरिति बोधम् । तथाहि अचेतन-वाचक-शब्दैभ्यः “तेन निर्वातम्” इति एतस्मिन् अर्थे प्रत्ययो न स्यात् अचेतनस्य निर्व्यर्तने योगस्याभावात् । एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम् ।

विवरणं प्रदर्शयति—अरीहणादिभ्यः वुज् प्रत्ययः स्यात् । अरीहणेन निर्वातम् इति आरीहणकम् । एवम् द्रौघणकम् । अरीहणादिर्ध्या—अरीहण, द्रघण, खदिर, सार, भगल, ललन्द, साम्परायण, क्रौटायण, वीरण, काशकृत्य, जाम्बवत्, शिंशपा, किरण, रैवत, वैष्ण, वैमतायन, सीसायन, शिरीष, वधिर, वृंगतायन, गौमतायन, तीनायन, खाण्डायन, विपाश्, सुयज्ञ, जम्बु, सुशमे । वुज् प्रत्ययस्य जित्वात् एतेषाम् आदिस्वर वृद्धिः स्यात् ।

कशाद्यादिभ्यः कृष् प्रत्ययः स्यात् । कशाद्येन निर्वातमिति काशादीन्वीयः । कृष्णानि ईयादेशः । णकारः इत्—तेन आदिस्वरवृद्धिः । एवम् आरिष्टीयः । कशास्वादि यथा—कशाश्च, अरिष्ट, अरिष्म, वीस्मन्, विष्णाल, रोमक, शवल, कूट, रोगन्, वर्वर, सूकर, प्रतर, सङ्गज, पुरग, सुख, अजिन, विनत, विकृत्यास, अरुप्त, अवयास, मौहल्य । विन्तेन निर्वातम् इति वैनतीयम् । कृष्णादिभ्यः कप्रत्ययः स्यात् । कृष्णेन निर्वातम् कृष्यकम् । न्ययोधस्य अदूरभव इति न्ययोधकः । न्ययोधः वटवृक्षः । कृष्णादि यथा—कृष्ण, न्ययोध, शिरा, निलीन, निवास, निधान, निवात, निबह, विवह, परिगूढ, उपगूढ, उत्तरास्मन्, स्थूल वाहु, खदिर, शर्करा अनङ्ग, परिवंश, वैण, वीरण ॥ कुसुदादिभ्यः ठच् प्रत्ययो भवति । ठच् इत्यस्य स्थाने इकादेशः । कुसुदानां निवासः अदूरभव इति कुसुदिकम् । एवं शर्करिकम् । कुसुदादिर्ध्या—कुसुद, शर्करा, न्ययोध, इक्कट, खण्ड, परिधृत, कर्दम, अंश, गर्त, बीज, अश्वत्थ, वल्लज, परिवाप, शिरीष, यवाध, कूप, विकहृत, कण्टक, विकहृत, सङ्कट, पलाश, त्रिक, कच, दशगाम ।

काशादिभ्यः इलप्रत्ययः स्यात्—काशैः निर्वृतम् काशिलम्, पाशैः निर्वृतम् इति पाशिलम् । काशादि यंधा—काश, वास, अश्वत्थ, पलाश, पौधूष, विश, तण, नर, चरण, कर्दम, कर्पूर, कसटक, गुड़, आवास, पाश, वन, वधूल, ववैर । तणादिभ्यः सप्रत्ययो भवति । तणैः निर्वृतम् इति तणसम् । एवं नङ्सम् इति । तणादि यंधा—तण, नङ्, मूल, पण्य, वर्ण, चरण, अण, जन, वल, लव, वन, [अत “स” स्थाने “श” इति काशिकाकारौ वामनजयादितरौ । तणशः नङ्शः इति काशिकायाम् उदाहरणे वर्तेते । वीरणशब्दम् अपि तृणादिगणे पठति भाषावृत्तिकृत् पुरुषोत्तमदेवः । वीरणसा इति त्रेण प्रदत्तम् उदाहरणम् । वीरणैः निर्वृतम् इति वीरणसा ।] प्रेक्षादिभ्यः इति प्रत्ययो भवेत्प्रेक्षैः प्रेक्षाभिर्वा निर्वृतमिति—प्रेक्षी । प्रेक्षादिर्यथा—प्रेक्षा, हलका, बन्धुका, ध्रुवका, चिपका, न्ययोध, इकट, बुधक, सङ्कट, कङ्कट, कर्कट, सुकट, पुक, मङ् ।

अश्मादिभ्यः र-प्रत्ययो भवति—अश्मभिः निर्वृतम् इति अश्मरः । अश्मादिर्यथा—अश्मन्, यूथ, ऊष, मौन, दर्भ, वृन्द, गुड, खण्ड, नग, शिखा, यूथ, नद, मल, काट, पाम । सखादिभ्यः ठञ् प्रत्ययो भवेत्—सखा निर्वृतमिति सखियम् । ठञ् इत्यस्य स्थाने इयादेशः । आदिस्तरशृङ्गिभ्यः । सखादिर्यथा—सखि, सखिदन्त, वायुदन्त भङ्ग, पाल, चक्रपाल, चक्रवल, ऊगल, अशोक, करवीर, सौकर, सकर, सरस, समल, तर्क, चक्रपाल, उशौर, सुरस, रीङ्, तमाल, कदल, सतल । सङ्काशादिभ्यः ख्य-प्रत्ययो भवति—सङ्काशानां निवासः इति साङ्काशं नगरम् । एवं कान्पिथं नगरम् । सङ्काशादिर्यथा—सङ्काश, कम्पिथ, समोर, कश्मोर, शूरसेन, सुपथिन्, सक्थट, यूप, अंश, अश्मन्, कूट, मलिन, तीर्थ, अगस्ति, विरत, चिकार, विरङ्ग, नासिका । कश्मीराणां निवासः इति काश्मीरः देशविशेषः, एवं शौरसेनः । वलादिभ्यः य प्रत्ययः स्यात्—वलेन निर्वृतमिति वल्यम् । एवम् वनस्य अदूरभवम् इति वन्यम् । [अधुना तु भवार्थेपि ‘वन्यम्’ व्यवह्रियते । नाद्यं ‘वन्य’-शब्दः भवार्थे दिगादि-यता साध्यः (दिगादि-गणे अस्य अपाठात्) ; मन्ये वन्यस्त्वनशब्दात् वलादि—यप्रत्ययेन साध्यः, कालक्रमेण भवादर्थेपि व्यवहृतः] ।

वलादिर्यथा—वल, वन, कुल, तुल, उल, भुल, कवल, कुल ।

पचादिभ्यः फक् प्रत्ययः स्यात्—पचाः सन्ति अस्मिन् देशे इति पाचायणः ।
एवम् तौषायणः । पचादि र्यथा—पक्ष, तुष, बख्ख, कन्वलिक, चिध, अशमन्,
अतिस्वन्, कुम्भ, सरक, सरीक, सरक, सकल, सरस, समल, रोमन्, लोमन्, हंसका,
सुकण्डक, अमिबल, यमल, हस, सिंहक, पाथेन् ।

“पयः पत्यच्च” इति गणनिर्दिष्टः ।

फक् प्रत्यये परे सति पथिन् इति शब्दस्य स्थाने पत्य इति आदेशः स्यात् । पयः
अदूरभवः इति पान्यायणः ।

कर्णादिभ्यः फिज् प्रत्ययो भवति—कर्णानाम् निवासः इति कार्णायणिः ।
वशिष्टेन निवृत्तमिति वासिष्ठायनिः । फिज् इत्यस्य स्थाने आयनि इति आदेशः ।
कर्णादि र्यथा—कर्ण, वशिष्ठ, अर्कलुप्त, शल, द्रुपद, आनङ्गुष्ठ, पाञ्चजन्य, स्थिर,
कुलिश, कुम्भी, जीवन्ती, जीत्व, आखीवत ।

सुतङ्गमादिभ्यः इज् प्रत्ययः स्यात्—सुतङ्गमानां निवासः इति मौतङ्गमिः ।
मुनिचितेन निवृत्तमिति मौनिचितिः । इज् प्रत्ययस्य अकार इत्—तेन आदिस्वर
वृद्धिः । सुतङ्गमादिर्यथा—सुतङ्गम, मुनिचित, विप्रचित, महापुत्र, श्वेत, गडिक, शुक्र,
विश, वीजवापिन्, श्वन्, अञ्जुन, अजिर, जीव ।

प्रागदिन् इत्यादिभ्यः अज् प्रत्ययो भवति—प्रागदिभिर्निवृत्तमिति प्रागद्यम् ।

ननु प्रागदिन् इति नकारस्य सृत्वे कथं न स्त्री इति चेत् उच्यते—प्रागदिन्
इति शब्दः नकारान्त इति स्पष्टमेव ज्ञापयितुम्—अन्यथा अयं शब्दः इकारान्त इति
संशयो भवत् ।

प्राग्यादि र्यथा—प्रागदिन्, मगदिन्, मददिन्, कविल, खन्डित, गदित, चङ्कार,
माज्जर, कीबिदार । वराह्यादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति—वराह्येन निवृत्तमिति
वाराहकम् । पलाशस्य अदूरभवमिति पालाशकम् । वराह्यादि र्यथा—वराह, पलाश,
श्रीरूप, पिनङ्ग, विदग्ध, विभय, बाहु, खदिर, शर्करा । कुमुदादिभ्यः ठक् प्रत्ययः
स्यात्—कुमुदानां निवासः कौमुदिकम् । कुमुदादि र्यथा—कुमुद, गोमय, रथकार,
दशगम, अश्वत्थ, शाकली, कुण्डल, मुनिमूल, कूट, मधुकर्ण ।

अपिच—“श्रीरूपशब्दः श्रीरुहनादिषु, कुमुदादिषु, वराह्यादिषु च पठ्यते । चीत्-
मर्गिकोऽपि तत् पठ्यते । तस्य च वरणादिषु दर्शनात् लुब्धक इति । तथाचोक्तम् ।

शिरीषानाम् अदूरभयो ग्रामः शिरीषान्तस्य ग्राममिति शिरीषवनमिति—
काशिका ।

“वरणादिभाष्य” (४।२।८२) इति सूत्रेण एव शिरीषशब्दात् विहितस्य प्रत्ययस्य
लुप् स्यात् इति ज्ञेयम् । शिरीषो नक्षत्रविशेषः ।

१२८३ । जनपदे लुप् ॥ ४।२।८१ ।

दी— । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ।

The suffixes sanctioned to be used in the four aforesaid
senses, elide, when a tract of land having human habitation
or country is implied.

मित— । “तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नो”ति (४।२।६७) यस्मात्तुरर्थिकः प्रत्ययो
विहितः, तस्य प्रत्ययस्य देशविशेषे जनपदे अस्मिन्नेवे सति लुप् स्यात् । ग्राम-समुदायो
जनपदः इति काशिका ।

१२८४ । लुपि युक्तवद्भक्तिवचने ॥ १।२।५१ ॥

दी— । लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां
निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः ।

Words, the suffixes after which elide, by the word लुप्,
take their original number and gender. Or—when dis-
appearance of an affix is enjoined by the word लुप्, it is to
be understood that the gender and number of the word
derived are to be the same as those of the stem.

मित— । प्रत्ययस्य अदर्शनं लुप् । “लुपि सति” यस्मात् प्रातिपदिकात्
विहितस्य कसश्चित् प्रत्ययस्य केनापि सूत्रेण लुप् भवति, “प्रकृतिवत् लिङ्गवचने”
प्रत्ययस्य लुप् प्रवृत्तेः प्राक् तस्य प्रातिपदिकस्य यत् लिङ्गं यच्च वचनम् आस्ताम्,
ते एव “स्तः” भवतः, न खलु प्रत्ययस्य अर्थ-विशेषम् अनुसृत्य लिङ्गवचने व्यवक्रियेते ।

पञ्चालानां निवासी जनपदः इति । तस्य निवासः (४।२।६१) इतिपञ्चालशब्दात् विहितस्य अण्प्रत्ययस्य “जनपदे लुप्” (४।२।८१) इति लुप् स्यात् । अण्प्रत्ययस्य लुपि सति, लुपः प्रकृतेः प्राक् स्थितस्य पञ्चालशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वम् बहुवचनत्वम् च अधुना भवेताम् ; तेन पञ्चालाः । एवं कुरुषाम् निवासी जनपद इति कुरुवः । अङ्गानां निवासी जनपदः इति अङ्गाः । वङ्गानां निवासी जनपदः इति वङ्गाः । कलिङ्गानां निवासी जनपदः इति कलिङ्गाः ।

एवम् कटुवदर्थ्याः अदूरभवः जनपदः कटुवदरी । अत्र जनपदस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि प्रत्ययस्य लुपि सति कटुवदरी इति पदस्य स्त्रीलिङ्गता ।

[ननु उटुम्बरा अस्मिन् सन्तीति औटुम्बरो जनपदः ; एवं वेदिशः जनपदः ; अत्र उदाहरणद्वये कथं न “जनपदे लुप्” इति प्रत्ययस्य लुप् स्यात् इति चेत्, उच्यते— अत्र “तत्रास्तीति इति वर्तते, न चात्र लुक्त्वं तत्रास्येयं भवति” इति आशङ्क्या । अयमर्थः—अत्र लुपि कृते सति यत् प्रातिपदिकं शिष्येत तत् देशविशेषस्य संज्ञा न भवति अनभिधानात् इति प्रत्ययस्य न लुप् ।]

१२८५ । तदश्विथं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ १।२।५३ ॥

दी— । युक्तवद्वचनं न कर्तव्यम् । संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

[N. B.—The previous rule was formed by older Grammarians, and Panini does not approve of it so he proceeds to reject the same—]

The matter referred to in the preceding rule—is to be rejected simply because a proper name has no significance here and consequently their number and gender should be determined by usage.

मित— । पूर्वस्वः प्रत्ययस्य लुपि प्रातिपदिकस्य प्रत्यय-प्रकृतेः प्राक् अवस्थिते लिङ्गवचने स्तः इति यद्विहितम् “तदश्विथम्” पाणिनिना असम्मतम्, अननुमोदितम् इति यावत् । प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं न कर्तव्यम् इति पाणिनिसुनिर्वाण्यः

कथम् ? “संज्ञा प्रमाणत्वात्”—संज्ञानां लोकव्यवहारतः प्रमाणत्वात् प्रामाणिकत्वेन ग्रहणीयत्वात् । तथाहि—“स्त्रतःप्रमाणं संज्ञाशब्दाः” ।

अपिच—संज्ञाशब्दाः हि नानालिङ्गसंख्याः [Proper names are of various numbers and genders] । ईदृशाः नानालिङ्गसंख्याः संज्ञाशब्दा एव प्रमाणं—यथा पञ्चाङ्गाः, वरणाः । “नैते योगशब्दाः किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः ।”—इति काशिका ।

अयमाशयः—शब्दास्तावत् त्रिविधाः, यौगिकाः, रुदाः, योगरुदाश्चेति । पचति यः सः पाचकः इति पाचकशब्दः यौगिकः । अस्मैत्र अपरं नाम योगशब्दः । संज्ञावाचकाः शब्दाः न योगशब्दाः, अपि च मण्डप इतिवत् रुदा एव । एतेषां जनपदादिसंज्ञावाचकशब्दानां लिङ्गवचनं च स्वभाव-सिद्धमेव न खलु यौगिकशब्दवत् प्रयत्न-प्रतिपाद्यम् । तथाहि यथा पचतियः सः पाचकः इति पुलिङ्गम् । एवं पचति या या पाचिका इति स्त्रीलिङ्गम्—एवं जनपदादिसंज्ञावाचकशब्दानां लिङ्गवचनविनिर्णयः न स्यात् । अपि तु साहित्ये प्रयोगदर्शनादेव तेषां लिङ्गवचनव्यवस्था भवति । सा एव व्यवस्था प्रामाणिकत्वेन ग्राह्या इति । यथा आपः, दाराः, गृहाः, सिकताः, वर्षाः इत्यादयः ।

१२८६ । लुव्योगाप्रखरानात् ॥ १२।५४ ॥

दी— । लुबपि न कर्त्तव्योऽवयवार्थस्य इह अप्रतीतिः ।

The elision of suffixes [as sanctioned by “जनपदे लुप्” (४।२।५२) and “वरणादिभ्यश्च” (४।२।५२)] is also to be disallowed, as a proper noun is not replete with its derivative meaning.

मित— । “अशिष्यम्” इति अत्र पूर्वसूत्रात् अनुवर्त्तते । “लुप्” इति प्रथमान्तम् । लुप् अपि अशिष्यम् । लुप् अपि न कर्त्तव्यम् इति पाणिनिः व्यवस्थापयति, कथम् ? “योगाप्रखरानात्”—योगस्य अवयवार्थस्य इह शब्दे अप्रतीतिः प्रतीत्यभावात् उपलब्धभावात् । नहि प्रकृतिप्रत्ययार्थः संज्ञावाचके शब्दे विद्यते ।

अथमाशयः । योऽयं “जनपदे लुप् (४।२।८१), “वरणादिभ्यश्च” (४।२।८२) इति सूत्रद्वयेन लुप् विधीयते सोऽपि लुप् न कर्त्तव्यः । कथम् इति चेत् ?—“योगा प्रख्यानात्”—नहि पञ्चालाः वरणा इत्यादौ संज्ञावाचके शब्दे प्रकृतिप्रत्ययस्य अर्थेन सह शब्दार्थस्य कथित् योगः (सम्बन्धः इत्यर्थः) प्रख्यायते (ज्ञाप्यते इत्यर्थः) । नहि पञ्चालानां स्वामित्वात् पञ्चाला इति जनपदः, अथवा नहि वृत्तयोगात् वरणाः इति ग्रामः नगरं वा ; अपि पञ्चालाः वरणाः इति संज्ञाभावाः एते । तस्मात् अतः “तस्य निवासः” (४।२।६६) “अदूरभवश्च” (४।२।७०) इति तद्धित-सूत्रद्वय-विहित-प्रत्ययानाम् प्रयोगावसर एव नास्ति, किं अप्रयुक्तस्य प्रत्ययस्य लुपो विधानेन ?—

१२८७ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥१।२।५५॥

टी— । यदि हि योगस्य अवयवार्थस्य इदं बोधकं स्यात्, तदा तदभावे न दृश्येत् ।

Should the derivative meaning be accepted, the proper names might not denote the objects they do, when devoid of the things from which they are alleged to derive their denomination.

मित— । पूर्वसूत्रे व्याचष्टे—“योगस्याप्रख्यानादिति । ननु योगस्य अप्रख्यानं कथं नाम भवेदिति आकांक्षायां सूत्रयति—“योगप्रमाणे” इति ।

“योगस्य” योगिकार्यस्य प्रकृतिप्रत्ययान्तां लब्धस्य अर्थस्य इति यावत्, ‘प्रमाणे’ स्त्रीकरणे सति “तदभावे” योगार्थप्रतिपादस्य वस्तुनः अभावे “अदर्शनम्” शब्दस्य तदर्थ—वाचकत्वाभावः “स्यात्” प्रसज्येत ।

आथमाशयः—यदि अंग वंग कलिंगादि संज्ञावाचकाः शब्दाः योगिकार्य—प्रतिपादकाः इति स्वीक्रियेत तर्हि अंगजातीय—चवियाणां वाससम्बन्धित्वादेव अंगशब्दः देशवाचकी भवति, वंगजातीयचवियाणां स्वामित्वसम्बन्धित्वात् वंगशब्दस्य देशवाचकत्वं, तथा कलिंगजातीयचवियाणामेव आधिपत्यहेतुत्वात् कलिंगशब्दस्य देशबोधकत्वम् इति उररीकर्तुम् युज्यते । तथा सति यदा वंगविषये वंगजातीयाः

लविद्याः न राज्यं कुर्वन्ति, तदा अंगदेशस्य अंग इति संज्ञा न भवेत्, एवं यदा अंग-
जातीयाः लविद्याः अंगविषये न वसन्ति तदा अंगदेशस्य अंग इति संज्ञा लुप्येत,
अपि च यदा कलिंगविषये कलिंगजातीयानां लविद्याणां राज्यं न विद्यते, तदा
कलिंगदेशस्य कलिंग इति संज्ञा न प्रयुज्यते । परं तत् न भवति, दृष्टान्ते हि
अंगादिलविद्यानाम् अमज्जाय अपि अंगादिलविद्याणां तत्तत् संज्ञाः । अतो यथा
दण्डयोगात् साधवः दण्डिन इत्याद्यन्ते एवम् अंग अंग कलिंग—पञ्चात्रादिशब्दाः
नहि तत्तत् लविद्यजातियोगात् यौगिकार्थवाचकाः अपि च अंगादिजनपदविशेषपुकेवलं
रूढाः ।

१२८८ । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्

॥ १।२।५६ ॥

दी— । “प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इत्येवंरूपं वचनमपि
अशिष्यम् । कुतः ? अर्थस्य लोकात् एव मिहेः ।

With reference to the inter-relationship of the meaning
of the root or stem as well as of the suffixes, declare the
ancient grammarians, the import of the latter predominates
over the former ; but this theory is rejected by Panini—on
the ground that the exact meaning of a word is learnt by
usage and not from books on grammar.

मिति— । “प्रधानप्रत्ययार्थवचन”मिति । प्रत्ययस्य अर्थः इति प्रत्ययार्थः । तस्य
वचनं कथनम् इति प्रत्ययार्थवचनं प्रधानम् सुखाम् प्रत्ययार्थवचनम् इति प्रधान-
प्रत्ययार्थवचनम् । प्रत्ययस्य कश्चित् अर्थः वर्त्तते, प्रकृतेरपि अन्यः कश्चित् अर्थोऽस्ति ।
एतयोरर्थयोर्मध्ये प्रत्ययस्य एव अर्थः प्रधानं भवति, प्रकृतेरर्थेभ्यो अप्रधानं भवति ।
यत् प्रधानं तद् विशेष्यरूपेण अवतिष्ठते, यदप्रधानं तद् विशेषणरूपेण इति । इममेव
पूर्वाध्यायाणां मतं याचिनिः प्रत्याख्याति । अत्र तुल्यं “तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्”
इत्यास्मात् “अशिष्यम्” इति अनुवर्त्तते ।

तदा सूत्रस्य अयमर्थः—प्रत्ययार्थः एव प्रधानम् इति एवंप्रकारं यत् प्राचीन-
वैयाकरणानां वचनं दृश्यते तत् अश्लिष्टम् अयाज्यम् इत्यर्थः । कथं ? ‘अर्थस्य’
शब्दार्थस्य ‘अन्यप्रमाणत्वात्’, शास्त्रात् (व्याकरणादियं धात्) योऽस्य लोकव्यवहारः
दृश्यते, तस्यैव प्रमाणत्वात् । शब्दस्य अर्थावगमे शास्त्रं नहि प्रमाणत्वेन गृह्यते अपि
तु लोकव्यवहार एव । अनधीतव्याकरणादिशास्त्रः कृषकोऽपि यत् शब्दस्य अर्थं
बोद्धुं समर्थः स्यात् तत् लोकव्यवहारादिव, अतस्तस्मादेव प्रामाण्यम् ।

अयमाशयः—ननु पूर्वं ह्येव योगस्य (प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् लब्धस्य अर्थस्य)
संज्ञावाचकशब्देषु अनुपयोगित्वम् इति यत् आचोषितं तत् न समीचीनम्, इति
पूर्वपक्षः । कथं न समीचीनम् इति आशङ्काम् पूर्वपक्षवादी प्रदर्शयति—“प्रधान-
प्रत्ययार्थवचनमिति” अर्थं विनिर्णयकाले प्रकृतेरर्थस्य विशेषणत्वेन अप्रधानत्वं प्रत्ययस्यैव
अर्थस्य विशेष्यतया प्रधानत्वं अतएव पूर्वाचार्याः घोषयन्ति प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति ।
उदाहरणं प्रदर्शयते—

पाचकः इति शब्दः पच्धातोः कर्तरि लृट् (अक) प्रत्ययेन कृते सति
सिध्यति । पच्धातुना पाक इत्यस्य प्रतीतिः, कर्तरि विहितेन लृट्प्रत्ययेन
कर्तुरेव प्रतीतिः । पाकस्य तथा कर्तुश्च अधिकाराधिकारिरूपः सम्बन्धः । एवं
पाचक इत्यनेन पाकाधिकारवान् कर्ता इति अवगम्यते । अत्र विशेष्यतया अवस्थितः
कर्ता इति तु प्रत्ययस्य (लृट् प्रत्ययस्य) अर्थः, एवम् कर्ता इत्यस्य विशेषणतया
अवस्थितः पाकः (पाकाधिकारवान्) इति तु प्रकृतेः (पच्धातोः) एव अर्थः ।
स्थिते सति अवगम्यते यत् प्रत्ययस्य अर्थः खलु प्रधानम् । प्रकृतेरर्थस्तु अप्रधानम् ।
यदिहि प्रत्ययस्य एव अर्थः प्रधानं भवति इति सिद्धाति, तर्हि कथम् न सर्वत्रैव
(संज्ञावाचकेष्वपि) यौगिकार्थस्य अप्रामाणिकत्वं भवेत् इति पूर्वपक्षीयानाम्
सक्तिं निरसयति—“अर्थस्य अन्यप्रमाणत्वात्” । सर्वत्रैव हि व्याकरणादिशास्त्रादेव
शब्दानाम् अर्थाः ज्ञायन्ते इति नियमो न भवति । यतः शास्त्रात् अन्यस्मात् लोक-
व्यवहारादपि अर्थप्रतीतिः स्यात् । अनधीतशास्त्रः कृषकोऽपि शब्दस्य अर्थं प्रत्येति
—अतः लोकव्यवहारस्य प्रामाण्यं स्वीकार्यम् । स्वीकृतं लोकव्यवहारस्य प्रामाण्यं

प्रत्ययार्थ एव प्रधानमिति वचनम् पूर्वाचार्यैस्तन्मतमपि अग्रहणीयमेव इति याज्ञिनैराशयः ।

१२८८ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ १।२।५७ ॥

दी— । अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः, विशेषणम् उपसर्जनम् इत्यादि पूर्व-
चार्यैः परिभाषितम् । तत्रापि अशिष्यत्वं समानम् । लोक-
प्रसिद्धेः ।

The definition of different division of time as well of the subordinate (with reference to the principal), as framed by the older grammarians: is also to be rejected in the similar way.

One concrete example may suffice here :—by “to-day”, they meant the time, beginning with the latter half of the previous night and ending with the midnight of the day in question. This definition is absolutely unnecessary as it may be best known by usage.

[Mark the similarity of this definition with the time of presentday railway system ; the railway authorities reckon time from 1 A. M. to 12 P. M].

मित— । पूर्वाचार्यैः कालस्य विविधाः संज्ञाः कृताः, उपसर्जनस्य च अपि लक्षणम् निर्दिष्टम् । उपसर्जनं = विशेषणम्, गौणम्, अप्रधानम् इति यावत् । तथाहि तेषां काचिदेका परिभाषा—“अह्नभयतोद्ध”-रात्र एवोऽद्यतनः कालः” । असौ एव अर्थः प्रकटितः शोभतादीचितेन—अतीतायाः रात्रेः, गतायाः रात्रेः, पश्चार्धेन हि-प्रहरपरिमितरज्ज्वाः अनन्तरस्थितेन समयेन तथा आगामिन्याः रात्रेः पूर्वार्धेन पूर्वभागेन सहितः दिवसः अद्यतनः इति परिभाषया उच्यते । एवम् “अप्रधानम् उपसर्जनम्” इति उपसर्जनस्य लक्षणः । असौ वाच्यः—विशेषणम् उपसर्जनम्

यत् विशेषणं गौणम्, अप्रधानम् इति यावत् भवति, तदेव उपसर्जनम् इति परिभाषा लभते ।

कालोपसर्जनं कालश्च तथा उपसर्जनं च कालस्य या परिभाषा, उपसर्जनस्यापि या परिभाषा, इत्यर्थः, तुल्यम् समानमेव “अशिष्ये” भवतः इत्यर्थः, नितराम् एव त्यक्तव्ये इति भावः । कथमिति चेत्—लोकप्रसिद्धिः—लोकव्यवहारतः एव सिद्धत्वात् । अयार्थो लोकत एव सिद्धः, किं तत प्रयत्नेन ।

[ननु यदि एवम्भूतः खलु व्यापारः, तर्हि कथं न पूर्वसूत्रमघो एव कालोपसर्जन-योरन्तर्भावः न कृतः ? कथं वा इदं प्रथक् सूत्रनिर्माणमिति चेत्—उच्यते । न केवलं कालोपसर्जनं, अपिच अन्यदपि एवं जातीयम् अशिष्यम् अस्ति इति ज्ञापनार्थम् । तथाच पूर्वाचार्याः परिभाषन्तं “मलये बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो इन्द्रः इत्येवमादि । तदपि अशिष्यम्” इति प्राशिका] ।

१३०० । विशेषणानां चाजातेः । (१२।५२)

दो—। लुवर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमण्यौ । अजातेः किम् ? पञ्चाला जनपदः । गोदौग्रामः ।

Adjectives, qualifying the words, of which suffixes elide, follow the original number and gender of the said words except when they imply some particular class (or qualify some particular class).

नित—। इदं सूत्रं “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने” (१२।५१) इत्यस्मात् अनन्तरम् एव स्थितः । तस्मात् च “लुपि” इति पदम् अनुवर्तते, तत् च लुपीति पदं षट्ठा विभक्त्या विपरिणतं सत् “लुपः” इति रूपं गृह्यत् अनेन सूत्रेण सह सम्बध्यते । “युक्तवद्व्यक्तिवचने” इत्यस्यापि अत्र अनुवर्तमानास्य सूत्रस्य इत्यनेन अभिव्यक्तिः—“लुपः विशेषणानां युक्तवद् व्यक्तिवचने च अजातेः” । ‘लुपः’ लुवर्थस्य

‘विशेषणानाम् अपि’ तद्वत् युक्तवत् प्रकृतिवत् इत्यर्थः ‘व्यक्तिवचने’ स्तो ‘जाति’ जातिवाचक-विशेषणं जातिवाचकशब्दस्य विशेषणं वा वर्जयित्वा ।

अयम् भावः—प्रत्ययस्य लुपि सति यथा प्रकृतिवत् लिङ्गवचने स्तः, एवम् लुप्त-प्रत्यायानां पदानां यानि विशेषणानि, तेषाम् अपि प्रकृतिवत् लिङ्गवचने भवतः ।

यथा—पञ्चालां निवासो जनपदः पञ्चालाः । पञ्चालाः रमणीयाः । अतजन-पदस्य एकत्वे अपि यथा पञ्चालपदस्य “जनपदे लुप्” इति प्रत्ययलुपि सति बहु-वचनम् एव अवतिष्ठते, तथा लुप्तप्रत्ययस्य पञ्चालपदस्य यत् विशेषणं रमणीयम् इति पदं, तदपि पञ्चालशब्दवत् बहुवचनान्तमेव भवति । “गौदी रमणीयौ”—गौदयोः वासो जनपदः इति जनपदे लुपि प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं तेन गौदौ इति द्विवचने रूपम् । तस्य लुप्त-प्रत्ययस्य गौदौ इति पदस्य यत् विशेषणं रमणीयम् इति पदं, तदपि गौदौ इतिवत् द्विवचनान्तमेव, “जातिं वर्जयित्वा”—

अध्यायः—जातिवाचकं किञ्चित् पदं लुप्तप्रत्ययान्तपदस्य विशेषणतया अव-तिष्ठते चेत्, तत् तु नैव प्रकृतिवत् लिङ्गवचने भजते । तथाहि पञ्चालाः जनपदः । अत्र जातिवाचकः शब्दः जनपदः पञ्चालाः इति बहुवचनान्तस्य लुप्तप्रत्ययस्य पदस्य विशेषणतया अवभासते, अतः जनपदेति पदस्य जातिवाचित्वात् न तस्य पञ्चालाः इति शब्द इव प्रकृतिवत् ‘लिङ्गवचनं’ । तेन पञ्चालाः इति पदस्य बहुत्वेऽपि जनपद इत्यस्य तु एकवचनान्तत्वं, तत् तु अभिधेयस्य विषयस्य (अत्र जनपदस्य इत्यर्थः) एकत्वानुसारिणैव भवति इति बोद्धव्यम् । एवं गौदौ यामः । अत्र द्विवचनान्तत्वेऽपि गौदौ इत्यस्य याम इति पदस्य गौदौ इति शब्द इव नहि प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं, तस्य जातिवाचित्वात् । तस्य एकवचनान्तत्वं तु अभिधेयस्य विषयस्य (अत्र यामस्य इत्यर्थः) एकत्वम् अनुसृत्य इति ज्ञेयम् ।

“जाताथ स्य अयम् युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिधारिण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति” इति काशिका ।

अथमाशयः—जातिवाचकशब्दस्य यथा प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं न स्तः, तथा जातिवाचकशब्दस्य विशेषणं किञ्चित् भवति चेत्, तस्यापि जातिवाचकशब्द इव प्रकृति-वत् लिङ्गवचनं न स्तः । तथाहि—पञ्चालाः जनपदः रमणीयः यज्ञः । गौदी

यामः रमणीयः वज्रः । अत्र पूर्वोदाहरणे रमणीय इत्यस्य वज्र इत्यस्यच, जनपद इति पदस्य विशेषणतया न तयोः प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं, अपितु तयो र्यो विशेष्यः जनपद इति शब्दः स इव तयोः लिङ्गवचनं भवतः । द्वितीयोदाहरणे अपि एवम् ।

दो— । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः (वा ७१५)—हरीतक्याः फलानि हरीतकाः । खलतिकादिषु वचनम् (वा ७१६)—खलतिकस्य पर्वतस्य अदूरभवानि खलतिकं वनानि । मनुष्य लुपि प्रतिषेधः (वा ७१६)—मनुष्यलक्षणे लुपर्थे विशेषणानां न । लुवन्तस्य तुभवतीत्यर्थः । चच्चा अभिरूपः ।

Words like Haritaki (हरीतकी), after which the suffixes elide [by the rule हरीतक्यादिभ्य—४।१।१६७.] follow the original gender only (and not the number). Words—beginning with खलतिक (and some others falling within the category of खलतिकादि) follow the original number only (and not the gender)—when the suffixes after them, elide [see the rules अदूरभवश्च (४।१।७०) and वरणादिभ्यश्च (४।१।८२)]

Adjectives that qualify a word (or words)—after which a suffix (or suffixes) elides—only to denote a human figure, do not follow the original number and gender of the word, though the word itself follows them.

मित— । हरीतक्यादिषु इति । हरीतक्यादि यथा—हरीतकी । कौशातकी । नख. रजनी । शष्पङ्गी, दाढी, दोढी, अतपाकी, अर्जुनपाकी, काला, द्राक्षा, श्वांघा, गर्गरिका, कण्टकारिका, शैफालिका ।

एभ्यः हरीतक्यादिभ्य “हरीतक्यादिभ्यश्च” (४।१।१६७) इति सूत्रेण फलं अभिधेये प्रत्ययस्य लुप् भवति । लुपि प्राप्ते सति पुनश्च लुपो विधानम् तु लुपि प्रकृतिवद्भावाः भवेदिति प्रापनार्थम् ।

ननु प्रकृतिवद्भावे सति प्रकृतिवत् लिङ्गं वचनं च भवेताम् इति प्राप्ते कथयति-
हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति । हरीतक्यादिषु शब्देषु प्रत्ययलुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्ग-
मेव भवति, न खलु वचनं, वचनं तु अभिधेयवदेव भवेत् । हरीतक्याः फलानि इति
“हरीतक्यादिभ्यः” (४।३।१६७) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य लुप् । तथा सति हरीतकीशब्दस्य
प्रकृतिवदेव लिङ्गं—तेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । परं वचनं तु फलानि इति अभिधेयस्य
वचनम् अनुसरति तेन बहुवचनं—अतः हरीतक्यः इतिरूपम् ।

खलतिकादिषु इति । अदूरभवच्च (४।१।७३) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययस्य, तथा
“वरणादिभ्यश्च” (४।१।८२) इति सूत्रेण चातुरर्थिकप्रत्ययस्य च. खलतिकादिभ्यः
शब्दभ्यः लुप् स्यात् । लुपि सति “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” (१।१।५१) इति
सूत्रेण प्राप्ते तु प्रकृतिवत् लिङ्गवचने कथयति खलतिकादिषु इति । प्रत्ययस्य लुपि
सति खलतिकादिषु प्रकृतिवत् वचनम् एव स्यात्, न तु लिङ्गम् । खलतिकस्य पर्वतस्य
अदूरभवानि वनानि इति खलतिकशब्दात् “वरणादिभ्यश्च” इति प्रत्ययस्य लुप् । तथा
सति खलतिक इति लप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत् वचनम् एव भवेत् ; तेन अस्य
एकवचनान्तत्वं, अपि च अस्य लिङ्गं तु अभिधेयम् (वनानि इत्येवम्) अनुसरत्,
तेन अस्य कौबल्यम् न खलु, खलतिक इति प्रकृतिवत् पुंलिङ्गत्वं—खलतिकं वनानि ।

मनुष्यलुपीति । “इवे प्रतिकृतौ” इति सूत्रम् (५।१।८६) । अस्यार्थः—“इवार्थ”
तद्विशेषणं प्रतिकृतिः । प्रतिकृतिलक्षणे इवार्थे कन् स्यात् । अथप्रतिकृतिरथकः—
इति भाषाहतिः । ततः “संज्ञायां च” इति सूत्रं, (५।१।८७) । ततः “लुम्मनुष्ये”
इति सूत्रम् (५।१।८८) । अतः संज्ञायाम् इत्यस्य अनुवृत्तिं स्तेन अस्यार्थस्तु—“संज्ञायां
विहितस्य कनो मनुष्ये अभिधेये लुक् भवति । चञ्चैव मनुष्य चञ्चा, दाली, खरकुटी”—
इति काशिका ।

एवम् मनुष्ये अभिधेये सति, यस्मात् शब्दात् प्रत्ययस्य लुप् स्यात्, तस्य प्रकृति-
वद्विभक्तवचनत्वेऽपि, तस्य विशेषणानां तु न प्रकृतिवत् लिङ्गं न वा वचनं स्यात्—
अपि तु अभिधेयवत् एव तस्य लिङ्गवचने स्तः । “चञ्चा लक्ष्मयौ प्रतिभा, तत्
सदृशी मनुष्याः चञ्चा । ‘इवे प्रतिकृतौ’ इत्यधिकारे, ‘संज्ञायाम्’ इति कनः ‘लुम्
मनुष्ये’ इति लुप्”—इति बालमनीरमा । अत्रा अभिरूपः ।

अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य चङा इति शब्दस्य सन्त्यर्थे असिद्धये सति नैव अभिधेयवत्, लिङ्गवचनं—तेन नासा पुङ्गिगता । अपि तु “लुपि युक्तवदातिवचने” इति प्रकृतिवत्, लिङ्गवचने एव तेन असा स्त्रीलिङ्गता, परं तस्य (चङेति शब्दस्य) यत् विशेषणम् अभिरूप इति प्रदं, तस्य तु अनेन “मनुष्यलुपि प्रतिषेधः” इति वार्तिकसूत्रेण न खलु प्रकृतिवत्, लिङ्गत्वम्, तेन नैवास्य स्त्रीलिङ्गता—अपि तु असा योऽभिधेयः सन्त्यर्थः, स एव असा लिङ्गं तेन असा पुङ्गिगत्वम् । असा वचनमपि अभिधेयवत् भवेत् । अत्र तु प्रकृतिस्थाने, अभिधेयस्थाने च उभयतैश्च एकवचनं विद्यते तेन न किञ्चित् पार्थक्यम् । परं यत्र प्रकृतिवचनस्य तथा अभिधेयवचनस्य च परस्परं विरोधः स्यात्, अदा असा अभिधेयवद्वेन वचनं भवेदिति बोधात् । एवम् “वर्धिका दर्शनौयः” इति काशिका ।

समाप्तं प्राप्तं गिकम्, पुनरपि प्रकृतम् अनुसरति—

१३०१ । वरणादिभ्यश्च । ४।२।७२ ॥

दो— । अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानाम् अदूरभवं नगरं वरणाः ।

Suffixes used in the four aforesaid senses, glide when they come after such word as fall within the category of वरणादि (list) if it do not imply a tract of land, abounding with human habitation.

मित— । “जनपदे लुप्” इत्यतः परम् एव इदं सूत्रं वर्तते । तस्मात् “लुप्” इत्यस्य अत्र अनुवृत्तिः । तेनायं भावः—वरणादि शब्दभ्यः चातुर्यार्थकप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । ननु कथं पृथक् सूत्रकरणमिति चेत्—उच्यते “अजनपदार्थे आरम्भः ।” पूर्वसूत्रे जनपदे वार्थे लुप् स्यात्, अत्र तु जनपदात् अस्मिन्नापि अभिधेय सति वरणादिशब्दभ्यः चातुर्यार्थकप्रत्ययस्य लुप् स्यात् इति विहितम् । लुपि सति प्रकृतिवदेव लिङ्गवचने स्याताम् । वरणा इति काश्याः उचरतः अवस्थिता काचित् नदी ।

काशीम् अन् प्रवहति इति तस्याः गौरवम् । तेन गौरवे बहुवचनं वरणानाम् इति । वरणानाम् अद्भुतम् नगरम् इति “अद्भुतम्भव” (४।२।७०) इति सूत्रेण विहितः अण् प्रत्ययस्तस्य तु अनेन लुप् ; लुपि सति युक्तवद्भावस्ति न लुप्त—प्रत्ययान्तस्य वरणा-
शब्दस्य अभिधेयं अपि नगरे प्रकृतिवत् (प्रत्ययस्य प्रवृत्तेः प्राक् अवस्थितः वरणा इति शब्द इव) स्त्रीलिङ्गत्वं, बहुवचनं च ; तेन वरणाः शप्तः नगरं वा । आकादिगणोऽयं वरणादिः—तेषु केचित् उल्लिख्यन्ते । कटुवदरी—कटु वदर्याः अद्भुतम्भवः शप्तः कटु वदरी इति । शिरीषाः । काञ्चो । गोदी । पर्णी । शमी । शाकलिः । सधरा । उज्जयिनी । गया । तक्षशिला इत्यादयः ।

१३०२ । शर्कराया वा ॥४।२।८२॥

दी— । अस्मात् चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात् ।

Suffixes, usual in the four afore-said senses, optionally elide when after the word शर्करा ।

नित— । शर्करा इति शब्दात् चातुरर्थिक—प्रत्ययस्य विकल्पेन लुप् भवति । उदाहरणं परस्मै द्रष्टव्यम् ।

१३०३ । ठक्छी च ॥४।२।८४॥

दी— । शर्कराया एतौस्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठ-
सामर्थ्यात् पक्षे ठक्छकी । वा-ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गि-
कोऽण् । तस्य लुब्-विकल्पः । षड्-रूपाणि । शर्करा—शार्करम्
—शार्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करकम् ।

The suffixes ठक् and छ also are attached to the word शर्करा । Rest easy. For the significance of “वा” in the previous rule—See Tika.

नित— । शर्कराभिनिर्द्भुतम् इति “तेन निर्द्भुतम्” (४।२।६८) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययः । अयं च औत्सर्गिकः प्रायनिकः । तेन अणि सति शार्करम् इति

रूपम् । “शर्कराया वा” (४।१।८२) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययस्य विकल्पेन लुप्—
तेन लुप्पचे शर्करा इति रूपम् । लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गवचने, तेन अस्य
स्त्रीलिङ्गता । अधिन् सूत्रे तु ठक् कौ इति विधीयते यत् शर्करायाः एतौ प्रत्ययौ
स्तः । प्रत्ययद्वयम् अण् प्रत्ययस्य अपवादभूतम् । शर्करायाः ठक्—तेन शार्करिकम् ।
ठक् स्थाने इकादेशः । पचे क—तेन शर्करौयम् । क स्थाने ईयादेशः । शर्करा
शब्दस्य कुमुदादिगणे पाठात् कुमुदादिभ्यश्च—तेन शर्करिकम् । वराह्यादिगणे
अपि पाठात् वराह्यादिभ्यः कक्—तेन शर्करिकम् इति च रूपम् ।

ननु शर्करायाश्च इत्येव सूत्रं कर्तुम् उचितम् । तथा सति शर्कराशब्दात्
चातुरधिक—प्रत्ययस्य लुप् स्थात्, लुपः अप्राप्तिपचे ठक् कौ इति प्रत्ययौ प्रसज्ज्या-
ताम् ; तर्हि कथं पूर्वसूत्रे वा-यद्वयम् इति आशङ्क्यायाम् समाधत्ते—वा-यद्वय
सामर्थ्यात् लुपः अप्राप्तिपचे “तेन निर्वृत्तम्” इति औत्सर्गिकः अण् प्रत्ययः स्थात् ।
यद्यपि तस्य अपवादी इव दृश्यते ठक् प्रत्ययौ, तथापि तौ तम् अण् प्रत्ययं
वारयितुम् न शक्नो इति ज्ञापनार्थम् एव वा-यद्वयम् ।

१२०४ । नद्यां मतुप् ॥४।२।८५॥

दी— । चातुरधिकः । इक्षुमती ।

The suffix मतुप् is attached in either of the four aforesaid
senses to words, provided that (by the word newly formed)
a river (नदी) is implied.

नित— । नद्याम् अभिधीयायाम् मतुप् प्रत्ययः स्थात् चतुर्थं अर्थेषु । इक्षुणी
निवासः इति इक्षुमती नदी । एवं उदुम्बरा यस्यां सन्ति ; उदुम्बरा-वती नदी ।
मशकावती, पुष्करावती इमती ।

[ननु भागीरथी भैरवथी इत्यादी कथं न भवति इति चेत्—यूयताम् । “मनुवन्त-
स्यातन्नामधेयत्वात्” इति काशिका, मतुप् प्रत्ययान्तपदेन अत्र नदी न अभिधीयते
अती मतुप् न स्थात् ।]

१२०५ । मध्वादिभ्यश्च ॥४।२।८६ ।

दो—। मतुप् स्यात् चातुरर्थिकः । मधुमान् । अनदर्य
आरम्भः ।

Words, that fall within the category of मध्वादि class, take the suffix मतुप् in either of the four aforesaid senses, (though a river may not be implied).

मित—। मधुप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः चतुर्थे अर्थे मतुप् प्रत्ययः स्यात्, नद्याम् अनभिधेयायाम् अपि । मधुनां निवासः इति मधुमान् । “नद्याम् अनभिधेयायाम् अपि” इत्येव ज्ञापयितुम् “अनदर्य आरम्भः” इत्युक्तः श्रीमता दीक्षितेन । मध्वादि र्यथा—मधु । विस । विसानां निवासः इति विसवान्, देशः । स्यात् । मुटि । इत्तु । वेणु । रम्य । नृप । कर्कशम् । शमी । किशर । हिम । किशरा । शर्पणा । मरुत् । दावाघाट । शर । इष्टका । तचशिला । शक्ति । शलाका इत्यादि ।

१३०६ । कुमुदनङ् वेतसेभ्योङ् मतुप् ॥४॥२॥८॥

दो—। कुमुदान् । नङान् । वेतस्वान् । आदरयोः
“भय” (सूत्र १८८८) इति, अन्तरे ‘मादुपधायाः—’ (सू १८८७)
इति वक्ष्यमाणेन वः । “महिषाच्चेतिवक्तव्यम् ।” (वा २७६१) ।
महिषान् नाम देशः ।

The suffix ड् मतुप् is attached to the words कुमुद, नङ् and वेतस in either of the four aforesaid senses. [The ड् of ड् मतुप् signifies that the टि of these words must elide]. The न् of मतुप् is replaced by व्, with reference to the first two words by the rule “भयः” (८११०), and with reference to the last word by the rule “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽप्यवादिभ्यः” (८११८), both to come later on. The word महिष also takes this suffix in the same sense.

मित—। कुसुद नङ् वेतस इति एतेभ्यः शब्देभ्यः ड् मत्तुप् प्रत्ययी भवेत्, चतुर्थे अर्थे पु। ड् मत्तुप् इति प्रत्ययस्य यो डकारः, स इत्। तेन डकारित्वात् कुसुदादि-
शब्दानां “टि” भागस्य लोपः। कुसुदा अस्मिन् सन्तीति ड् मत्तुप्—टिर्लोपः; तेन
अकारस्य लोपात् कुसुदवान् इति रूपम्। नङ्गा अस्मिन् सन्तीति ड् मत्तुप्। टिर्लोपस्तेन
अकारस्य लोपात् नङ्गवान् इति रूपम्। एवं वेतसा अस्मिन् सन्तीति ड् मत्तुप्—
टिर्लोपस्तेन अकारस्य लोपात् वेतस्वान् इति रूपम्। वेतसतो इति काचित् नदी।
ननु कथम् एषु शब्देषु मत्तुप् प्रत्ययस्य मकारस्थाने वकारो दृश्यते इति चेत् लुच्यते ?
कुसुदवान्, नङ्गवान् इति पदद्वये “ऋयः” इति (पा२।१०) सूत्रवत्त्वात्, तथा “वेतम्
वान्” इत्यतः “सादुपधायाच मतीर्थाऽयवादिभ्यः” (पा२।६) इति सूत्रवत्त्वात् मकारस्थाने
वकारः। सूत्रद्वयं अयं विद्यते, तेन प्रयादिव आगमिष्यति।

“महिष” इति शब्दात् च चातुरर्थिकः ड् मत्तुप् प्रत्ययः स्यात्—इति वार्त्तिक-
कारः कात्यायनः कथयति। महिषाः अस्मिन् सन्तीति ड् मत्तुप्—टिर्लोपस्तेन
अकारस्य लोपात् महिषान् इति रूपम्। महिषान् नाम देशः।

१२०७। नङ्गादाड् ड् लृच्। ४।२।८८।

दी—। नङ्गलः। “शादो जम्बालघासयोः” इत्यमरः।

शाङ्गलः।

The suffix ड् लृच् is attached to नङ् and शाद in either of the four aforesaid senses.

मित—। नङ्गशब्दात्, तथा शादशब्दात्, च चातुरर्थिकः ड् लृच् प्रत्ययः
स्यात्। चतुर्थे अर्थे पु येन केनचित् अर्थेन सङ्गं यथासम्भवं सम्बन्धः। तथाहि
नङ्गाः सन्ति अस्मिन् इति विग्रहे नङ्गशब्दात् ड् लृच्। डकारेत्—तेन डित्त्वात्
टिर्लोपस्यासति नङ्ग शब्दस्य अन्तिमस्य अकारस्य लोपः। ततः नङ्गलः इति रूपम्
नरुपाये नङ्गान्, नङ्गल इत्यपि इत्यमरः। शादशब्दस्य कोऽर्थः इति प्रश्ने प्रतिवक्ति—
“शादो” इति जम्बाल इत्यर्थे तथा घास इत्यर्थे च शादशब्दः प्रयुज्यते इति अभिधान-
कृतः अमरसिंहस्य वचनम् [तथा च रघौ—“सगाध्यामिताशङ्गलानि”]। शादाः सन्ति

अग्निन् इति विशदं डलच् । द्वित्यात् टेलोपस्तथा सति शाद इत्यस्य अग्निस्य
अकारस्य लोपस्तेन शादलम् इति रूपम् । “शादलं शादहरिते इति च” — इति
बालमनीरमा । “शय्याशादलमासनं यच्चिशिला” — इति भाषावृत्तिवचनम् ।

१३०८ । शिखाया वलच् ॥ ४।२।८८ ॥

दी— । शिखावलम् ।

The suffix वलच् is attached to शिखा and we have the word
शिखावलम् ।

मित— । शिखाशब्दात् वलच् प्रत्ययः स्यात्—स च चातुरर्थिकः, पूर्वं सूत्रवत्
अत्रापि यथासम्भवेनैव अर्थसम्बन्धः । शिखाः सन्ति अग्निन् इति शिखावलम् नाम
नगरम् । शिखावलः केकौ । ननु ‘दन्तिशिखात् सञ्ज्ञायाम्’ इति मतुवर्थकः वलच् प्रत्ययः
विद्यते तर्हि किमनेन—उच्यते तत्र तु अदेशे अपि वलच् प्रत्ययः स्यात्, अत्र तु देशे
एव । “तदग्निन् अस्ति इति तन्नामिदेशे एव वलच् प्रत्ययः प्रवर्तते—इति बोध्यम् ।
तदर्थं प्रयुक्तस्य अणोऽयं वलच् प्रत्ययः बाधकः” इति बालमनीरमा ।

१३०९ । उत्करादिभ्यश्च ॥ ४।२।८९ ॥

दी— । उत्करीयः ।

The word उत्कर and some other falling within the
category of उत्करादि, take the suffix क् (transformed into ईय)
in one of the either aforesaid senses. The word उत्कर stands
for the name of a country.

मित— । उत्कर इत्येवमादिभ्यः चातुरर्थिकः क्प्रत्ययः स्यात् । क् स्थाने
ईयादेशः । प्रकृतिप्रत्यययोरेयथासम्भवं अर्थसम्बन्धः । उत्करेण निर्गतम्, इत्यर्थः ;
यद्वा तस्य निवासः इत्यर्थः, अथवा तस्य अदूरभव इत्यर्थः उत्कर शब्दात्
क् प्रत्ययः, तेन उत्करीय इति पदम् । तत् च देश-विशेषस्य संज्ञा । उत्करादि
यथा—उत्कर । शकरे क्प्रत्यये शकरीयम् इति पदम् । संफल । पिपल ।
पिपलीमूल । अश्वत्थम् । अर्कम् । पर्णम् । सुवर्णम् । खलाजिन् । इडा । अग्निः ।

तिक ; कितव । आतप । अनेक । पलाश । र्द्वैषय ; पितृक । अश्वत्थ ;
शकाक्षद्र । भन्ना । विशाला । अवरोहित । गर्त ; शाल । अग्न्या । जम्बा ;
अजिन । मञ्च । चर्मन् । उत्कूल । शान्त । खदिर । शूर्पणाघ ।
श्यावनाय । नैवावक । नितान्त । वृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आर्द्रवृक्ष ।
अज्ज् नवृक्ष ।

१२१० । नडादीनां कुक् च ॥ ४।२।८१ ॥

दी— । नङ्कीयम् 'कुच्चाह्रस्वत्वं च' (गणसूत्रम् ८०) ।
कुच्चीय । "तच्चलोपश्च" (गणसूत्रम्) । तच्चकीयः ।

The suffix क्, together with the particle कुक्, before the suffix, is attached to words of the नडादि class. [They are नङ् । प्रक्ष । विल्व । वेणु । वीच । वीतस । तृण । इक्षु । काष्ठ । कपोत etc.] ।

The word कुच्चा (here) undergoes the shortening of the long vowel अ, when the suffix क् and the particle कुक्, are attached to it. The नकार of the word तच्चन् (here) elides before the suffix क्—with the particle कुक्, standing before it.

नित— । नङ् इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः क्-प्रत्ययः स्यात्, परे च क्ते प्रत्यये कुक् इत्यागमस्य भवति । अथ क्प्रत्ययः चातुरर्थिकस्तेन यथासम्भवम् अर्थसम्भवाः बोध्यः । क् स्थाने रयादेशः—नङ्कीयम् । प्रक्षकीयम् । कुक् इत्यागमस्य लकारः, अन्तिमकश्च इत् । "कुच्चेति" । कुक् इत्यागम-सहिते क्प्रत्यये परे सति कुच्चा इति शब्दस्य ह्रस्वत्वं स्यात् । आकारस्थाने अकारोभवति इत्यर्थः । कुच्चा अग्निन् संनोति कुच्चीयः । "तच्चन्नि" —तच्चन् इति शब्दस्य नकारस्य लोपः स्यात्, कुक् इत्यागमसहिते क्प्रत्यये परे सति । तच्चकीयम् । इमे नडादिगणसूत्रे ।

१२११ । विल्वकादिभ्यश्चस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥

दौ—। नडादन्तर्गता विल्वकादयः, तेभ्यश्च लुक् तद्धिते परे। विल्वा यस्यां सन्ति सा विलकीया। तस्यां भवा वेलकाः। वेलकीयाः—वैत्रकाः। कस्य किम्? कमात्रस्य लुग् यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्माभूत्। अन्यथा 'सन्नियोग-शिष्टानाम्' (प ८७) इति कुगपि निवर्तेत। लुग् ग्रहणं सर्व-लोपार्थम्। लोपो हि यमात्रस्य स्यात्।

The suffix क् (and छ alone), attached to the word विल्वक and some others, falling within the category of विल्वकादि (a sub-class of नडादि and counted along with कुक्), elides, when any suffix of the तद्धित class comes after it,

The word "कस्य" in the sutra is to show that क् only will elide and not कुक् as well by the परिभाषा "सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः"। And the word लुक् in the sutra is to signify elision (लोप) of the whole suffix इय (coming in place of क्)।

मित—। "आपत्यस्य च तद्धितेनाति" (६।४।५१) इति सूत्रात् "तद्धिते" इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति अस्मिन् सूत्रे। तेन विल्वकादिभ्यश्च लुक् तद्धिते परे इति सूत्रयोजना। पूर्वसूत्रे नडादिगणाः पठिताः। तेषु "विल्व" इत्यारम्भो कपोत इति यावत् ये शब्दाः विल्वन्ते, तेभ्यः "नडादीनां कुक् च" (४।१।६१) इति सूत्रेण विहिते कुक् प्रत्यये सति यानि पदानि भवन्ति तानि एव विल्वकादिसंज्ञां भजन्ति। एभ्यः विल्वकादिभ्यः, विहितस्य क्-प्रत्ययस्य "यचिभम्" (१।४।१८) इति सूत्रेण भसंज्ञया अभिहितस्य तद्धितप्रत्यये परे सति लुक् स्यात्। विल्वाः यस्यां सन्ति सा इति विग्रहे विल्वशब्दात् "नडादीनां कुक् च" (४।१।६१) इति कुक्, क्प्रत्ययस्य स्याताम् तेन विल्वकीया इति रूपम्। विल्वकीयायाम् भूमौ भवा इति विग्रहे भवार्थे अण् प्रत्ययः। विहिते च अण् प्रत्यये अनेन सूत्रेण क्प्रत्ययस्य (कस्याने जातस्य "इय" इत्यस्या)

लुक् स्यात् ; तेन विल्लक इत्यस्मादेव अण् युक्तं स्यात् । आदिस्वरवृद्धिः—अतः
वैवकाः इति पदम् । एवम् वैवाः यस्यां सन्ति सा इति विग्रहे लुक् कृष्ण तेन
वैवकीया । वैवकीयायां भूमौ भवः इति अण् । अणि परं क्सा लुक् आदिस्वर-
वृद्धिः—अतः वैवकाः इति पदम् ।

इत्थम्—वैवसकीयायाम् भूमौ भवः इति वैवसकाः । वैवकीयायाम्—वैवकाः ।
इल्लकीयायाम्—ऐल्लकाः । काष्ठकीयायाम्—काष्ठकाः । कपोतकीयायाम्—कापोतकाः ।
[कृष्ण शब्दस्य ऋस्तत्वं च याज्ञां तेन—कृष्णकीयायाम् भूमौ भवः इति
श्रीवकाः ।]

ननु विल्लकादिभ्यः परस्य विहितस्य प्रत्ययस्य एव अस्तित्वं, “नडादीनां लुक् च”
(४।१।२१) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते । तेन “विल्लकादिभ्यश्च लुक्” इत्यंरीत्या सूत-
करणेनैव ज्ञापितं स्यात् यत् विल्लकादिभ्यः परस्य कप्रत्ययस्यैव लुक् स्यात्
तद्विधे परं, तर्हि किमर्थं “क्सा” इत्यंशस्य अस्मिन् सूत्रे यद्वचनम् इति प्रश्ने उत्तरं
पठति—क्सा किम् ?—क्सावस्य लुग् यथा स्यात् लुकी निवृत्तिर्नामूत् । “क्सा”
इति अंशस्य सूत्रे यद्वचनेन इदं ज्ञाप्यते—यत् कप्रत्ययस्य एव लुक् स्यात्, ननु लुक्
इत्यस्य अपि ।

ननु लुक् इत्यंशस्य लुक् सम्भावना कथं विद्यते इति आकाङ्क्षायां समाधत्ते—
“सन्निधौग” इति । “सन्निधौग-शिष्टाणां सङ्घ वा प्रवृत्तिः सङ्घवा निवृत्तिः” इति परिभाषा ।
अयमर्थः—ये खलु सन्निधुक्ताः तेषां परस्परं मिलित्वा स्थितानाम् एकस्य अभावे
उभयोरपि अभावः स्यात् । अत्र लुक् इति, क इति च सन्निधुक्ता—तेन क इत्यस्य
अभावे लुक् इत्यस्यापि अभावः स्यात्—अतः सूत्रे “क्सा” इति यद्वचनेन विशिष्य
एव कथितं यत् कइत्यस्य एव निवृत्तिर्भविता, न खलु लुक् इत्यस्यापि ।

ननु “द्वे लोपीऽकट्वाः” (६।४।१४७) इति सूत्रात् “लोपः” इत्यस्य अनुवृत्त्या एव
अत्र सूत्रे क प्रत्ययस्य लोपे सिद्धे सति किमर्थं सूत्रे अस्मिन् “लुक्” इति उक्तम् इति
प्रश्ने उत्तरं पठति—“लुग् यद्वचनम्” इति । लुक् इत्यस्य अस्मिन् सूत्रे यद्वचनेन
ज्ञाप्यते यत् कस्याने जातस्य “इय” इत्यस्य सकलानाम् एव अचराणाम्
अदर्शनं स्यात् न खलु केवलं “य” इति अचरस्य, “प्रत्ययादर्शनस्य एव लुक्-

शब्दार्थत्वात् कृतस्य ईयस्य लोपो लभ्यते इति भावः—” इति वालमनोरमा । ननु किम् लोपशब्देन समयस्य प्रत्ययस्य अदर्शनं न स्यादिति आकाङ्क्षायां प्रवृत्तिः—“लोपोद्धि” इति । लोप इति कथितं चेत्, यमावस्य एव च अदर्शनम् अभविष्यत् न खलु समयस्य “ईय” इति प्रत्ययस्य । कथं तत् ज्ञायते इति चेत् उच्यते—अस्मिन् सूत्रे लुक् इत्यस्य अग्रहणात्—“सूर्यतिथ्यागस्त्यमतस्मान्नां य उपधायाः” (६।४।१४७) इति सूत्रात् “य उपधायाः” इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति । “सूर्य” इत्यादि सूत्रे तु “द्वे लोपोः”—इति (६।४।१४७) “लोप” इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति । तेन अत्र सूत्रे “द्वे लोपोः”—इति सूत्रात् “लोपः” इत्यस्य, तथा “सूर्यतिथ्य” इति सूत्रात् “य उपधायाः” इत्यस्य च अनुवृत्तेः कित्वादिभ्यः परस्य क् इत्यस्य स्थाने आदिष्टस्य “ईय” इत्यस्य उपधाभूतो यो यकार तस्य एव लोपः प्रसज्येत—न खलु समयस्य “ईय” इति प्रत्ययस्य । अत्र सूत्रे लुक् इति अग्रहणात् “य उपधायाः” इत्यस्य अनुवृत्तिर्नास्ति—उपधायाः यस्य लोपस्यैव विधानात् ।

ननु “य उपधायाः” इति अस्मिन् सूत्रे अनुवृत्तं मा भूत्—तेन “द्वे लोपोः”—इत्यस्मात् लोपस्य एव अनुवृत्तौ य दोषः इति चेत् ?—न । तथा सति “आदेः परस्य” (१।१।५४) इति सूत्रवत्तात् ईकारस्य एव लोपः स्यात् । यतः पञ्चमीनिर्देशेन परस्य यद्विहितम्—तत्तस्यादेर्विध्यम् । तस्मात् “लुक्” इति सूत्रे सुट् गृहीतम् ।

इति तद्धितेषु चातुरर्थिक प्रकरणम् ।

अथ तद्धिते शैषिकप्रकरणम्

१३१२। शेषे ॥ ४।२।८२॥

दो—। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तत्र अणादयः
सुतः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषम् रूपम्। आवणः शब्दः।
औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टाः दार्षदाः सक्तवः। उलूखले
क्षुषः औलूखलो यावकः। अश्नैरुह्यते आश्नोरथः। चतुर्भि-
रुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्याम् दृश्यते चातुर्दशं रक्षः।
“शेषे” इति लक्षणं चाधिकारस्य। ‘तस्यविकारः’ इत्यतः प्राक्
शेषाधिकारः।

Suffixes such as अण् and the like—(as sanctioned by the rules beginning with प्राग्दीव्यतोऽण्) are attached to words in very many senses other than those hitherto referred to, and these suffixes are said to pass by the general term शेषे प्रत्ययाः।

The term “शेषे” justifies the use of the suffixes exhibited in the vritti—in different senses though they are not spoken of in the later sutras, and that is why the term शेषे is said to be a लक्षणम्; the domain of शेषे extends up to the rule—तस्य विकारः (४।२।१३४)।

मित—। “शेषे” इति। शेषे अवशिष्टे अर्थे प्रत्ययाः भवन्ति इत्यर्थः।
केते प्रत्ययाः? विशेषेण अवचनात् “प्राग्दीव्यतोऽण्” (४।२।८३) इत्यस्मात् आरभ्य ये
प्रत्ययाः प्रदानां कथितास्त एव। अवशिष्टे अर्थे इति केभ्यः अवशिष्टे? अपत्यार्थं
प्रश्नति चतुरर्थीं यावत् ये ये अर्थाः प्रोक्तास्तेभ्य एव अवशिष्टे—तेभ्यः अन्यस्मिन् एव
अर्थे इति। अयम् अर्थः—अतः कर्तुं ये प्रत्ययाः बह्वन्ते, ते खलु अपत्यार्थात्

आरभ्य चतुरर्थी यावत् ये अर्थाः प्रोक्तास्तेभ्यः अन्यस्मिन् एव अर्थे प्रयुज्यन्ते इति बोध्यम् । “अन्यस्मिन् अर्थे” इति संज्ञया तद्वजातः, तच्च भवः, तस्मात् आगतः, तेन गृह्यते” इत्यादयः अर्थाः अभिप्रेताः । “शेषे” इति लक्षणम् अधिकारश्च । “शेषे” इति अधिकारत्वस्वीकरणात् उत्तरसूत्रेषु अनुवृत्तिरस्ति इति ज्ञेयम् । शेषाधिकारश्च “तस्य विकारः” (४।१।१३४) इति सूत्रं यावत् वर्तते । “शेषे”—इति लक्षणम् अपि—तेन परसूत्रेषु अगृहीतेषु अपि अर्थेषु वृत्तौ प्रदर्शितेषु “चक्षुषा गृह्यते” इति यद्व्यादिषु अणादिप्रत्ययाः विधीयन्ते । यावणः शब्दः यवणाभ्याम् गृह्यते इति यावणः । उपनिषदा प्रोक्तः इति औपनिषदः । [“तं तु औपनिषदम्पुरुषम् प्रकामी”ति श्रुतिः] । अतुर्हस्याम् दृश्यते इति चातुर्हस्यं रचः । रचः = राक्षसः । [कृष्णचातुर्हस्यां राक्षसौ राक्षसाः वीक्ष्यन्ते इति आगमः] ।

१२१३ । राष्ट्रवारपाराद् घञौ ॥ ४।२।८७ ॥

दो—। आभ्याम् क्रमात् घञौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । ‘अवारपारात् विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ।’ (२७७१—२७७२) । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद् घादयश्च्युट्यलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

The suffix व (to be replaced by इय) and ख (to be replaced by ईन) are attached to राष्ट्र and अवार पार respectively in शेषे (i.e. to imply suitable and proper meanings). अवार, पार take ख separately and reversely also.

व etc are here attached after special stems and in special senses of “तद्वजातः” etc. See tika also.

मित—। राष्ट्रशब्दात् शेषे घप्रत्ययः स्यात्, तथा अवार पार शब्दात् च ख-

प्रत्ययः स्यात् । वस्थाने इयादेशस्तथा खस्थाने च ईनादेशः । शेषे प्रत्ययद्वयं स्यात्—तेन यथासम्भवम् अर्थसम्बन्धः बोध्यः । राष्ट्रं भवः इति राष्ट्रशब्दात् घः—तेन राष्ट्रियः । “राजस्थानस्तु राष्ट्रियः ।” अस्मिन्नर्थे राष्ट्रियशब्दस्य बहुलप्रयोगस्तु सङ्कटिक-प्रकरणे दृश्यते । एवम् अवार पारशब्दात् खप्रत्ययः स्नि अवारपारीणः । “अवार-पारात्” इति ।—अवार पार इति शब्दं द्विधा विभज्या अवार इति पार इति शब्दद्वयं लभ्यते । आभ्यान् ख प्रत्ययः स्यात्—तेन अवार शब्दात् खः—अवारीणः, तथा पार शब्दात् खः—पारीणः । एवं अवार इति पार इति शब्दद्वयम् विपरीत क्रमेण विव्यस्य खप्रत्यये भवेत्—तेन पारावार इत्यस्मात् खः—पारावारीणः । खप्रत्यय-मारभा ट्प्रत्ययं यावत् यं प्रत्यया इह लिख्यन्ते, ते विशिष्टाया प्रकृतेः एवमुत । एते प्रत्ययाः “तत्र जावः, तत्रभवः” इत्यादौ विशिष्टे एव अर्थे विशिष्टाया एव प्रकृतेः भवेयुरिति ज्ञेयम् । एवं “समर्थानां प्रथमाद्वा” (४।१।८२) इति सूत्रवलेन समर्थानां पदानां मध्ये स्त्री प्रथमानिर्द्दिष्टे भा एव प्रत्ययाः सुतः ।

१३१४ । यामाद् यखञौ ॥४।२।८४॥

दी— । ग्राम्यः—ग्रामीणः ।

The suffixes य and खञ् are attached to the word याम् ।

नित— । अथ “भवः” इत्यर्थे यामशब्दात् य प्रत्ययः खञ् प्रत्ययश्च स्याताम् । य—ग्राम्यः । “यसीति च” (४।४।१४८) इति सूत्रेण यामशब्दस्य अकारलोपः । एवं खञ्—तेन ग्रामीणः । ग्रामीणः—ग्रामवासि इत्यर्थः । करजा ग्रामीणः, चन्दनावासि ग्रामीणः इत्यादयः वङ्गीयविप्राणां मध्ये लक्ष्यन्ते ।

१३१५ । कत्तुगदिभ्यो ढकञ् ॥ ४।२।८५ ॥

दी— । कुत्सितास्त्रयः कत्तयः । तत्र जातादि—कात्तुं यकः । नागरेयकः । ग्रामात् इत्यनुवृत्तेर्ग्रामियकः ।

The suffix ढकञ् is attached to words of the कत्तुगदि class.

मित— । कुतसिताः निन्दाः वयः इति “कुगतिप्रादयः” (१।३।१८) इति समासे कुशब्दस्य स्थाने कदादेशः । अतः कत्तय इति । कन्ति इतिवमादिभ्यः शब्देभ्यः “तव जातः” इत्यादी अर्थे ढक्ञ् प्रत्ययः स्यात् । ढक्ञ् इत्यास्य जकार इत् । ढ्म्याने इयादेशः । तेन कत्ति, इत्याश्वात् तव जातः इत्यादी अर्थे ढक्ञ् प्रत्यये सति जात्तयकः इति रूपम् । जित्वात् आदिस्वरवृद्धिः । एवम् नगरं भवः इति नागरयकः । पूर्वसूत्रात् यालपद्योऽपि अत्र अनुवर्तन्ते तेन यानि जातः इति ढक्ञ्—यामयकः । काश्चादियंश्च—कत्ति । उन्मि—उन्मयिकः । पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुचिदन, नगर, वल्ली, भक्ति, साङ्गिमतो, चर्मण्वती, याम, उल्ल्या, कुल्ल्याया यलोपच (कुम्भा इति भाषावृत्तिः) ।

[कुल्ल्यायाः यलोपच—तेन कौल्ययकः—इति काशिका । कुम्भायाः यलोपः—तेन कौमयिकः—इति भाषावृत्तिः]

१३१६ । कुलकुक्षि ग्रीवाभ्यः श्वास्थलङ्कारेषु ॥४।२।८६॥

दी— । कौल्ययकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्ष्ययकः असिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रीवेयकोऽलङ्कारः । ग्रीवोऽन्यः ।

The suffix ढक्ञ् is attached to the words कुल, कुक्षि and ग्रीवा in the sense of a dog, a sword and ornament respectively.

मित— । कुलशब्दात् युनि वार्थः, तद्वा कृचिशब्दात् खड्गं वार्थः, एवम् ग्रीवाशब्दात् ग्रीवायाम् परिधेयं अलङ्कारं च वार्थे ढक्ञ् प्रत्ययः स्यात् । कुलं भवः इति कौल्ययकः श्वा । गृहपालितः सारमेयः इत्यर्थः । युनि वार्थे इति किम् ? कुलं भवः इति अण् कौलः । कौलः गौः । कौलशब्देन तान्त्रिकविशेषोऽपि उच्यते । कुक्षिः कोशः । कुक्षी (कोशे) भवः इति कौक्ष्ययकः असिः । अन्वतनु कुक्षौ भवः इति अण् कौक्षः । ग्रीवानुभवः इति ग्रीवेयकः अलङ्कारः । तथाहि ग्रीवौचर्मणीयन् “नूपुरौ विमलौ तद्वद् ग्रीवेयकमनुत्तमम्” । अन्यत्र तु ग्रीवायां भवः इति अण् ग्रीवः ।

१३१७ । नद्यादिभ्यो ढक् ॥४।२।८७॥

दी—। नादेयम्। माह्वयम्। वाराणसेयम्।

The suffix टक् is attached to words of the नद्यादि class.

नित—। नदी इति एवम् आदिभ्यः शब्देभ्यः तव भवः इत्यादौ अथे (शैषिकः) टक् प्रत्ययः स्यात्। नद्यां भवः इति टक्। नादेयः, नादेयं जलम्। 'महो'-भूमिः—तस्याम् जातः इति माह्वयः इहः। वाराणस्यां भव इति वाराणसेयः जनः। नद्यादिर्यथा—नदी, महो, वाराणसी, यावसी—यावसीयः। कौशाबी, वनकौशाबी, काशफरी, खादिरि, पूर्वमगरी—पूर्वमगरेयम्, पाठा, माया, मात्ता, दावा, दात्ता, सेतकी, वडवाशब्दस्तु इषे वार्थे नद्यादिमधी पतति। टक् प्रत्यये परे आदिसर षडिः। नद्यादीनाम् ईकारलोपय "यसीति च" (६।४।१४८) इति सूत्रेण।

१२१८। दक्षिणा-पश्चात्-पुरसस्त्यक् ॥४।२।८८॥

दी—। दक्षिणा इत्याजन्तमव्ययम्। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः।

पौरस्त्यः।

The suffix त्यक् is attached to the words दक्षिणा, पश्चात् and पुरस्।

नित—। दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् इति एतेभ्यः अव्ययशब्देभ्यः "ततजातः" इत्यादौ अथे त्यक् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः। दक्षिणा इति तु न स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम—तथा सति "सर्वनाम्नः इतिमात्रे पुं वद्भावः" (२।१।२६—वार्त्तिक) इति नियमात् आकारस्य अदर्शनं स्यात्—अपि तु आकारान्त अव्ययशब्दः एषः, "दक्षिणादाच्" (५।३।२६) इति सूत्रेण दक्षिणशब्दात् आच् प्रत्ययेन निष्पन्नः। दक्षिणस्यां दिशि इति दक्षिणा। तव भवः इति त्यक्—दाक्षिणाताः। दाक्षिणात्यः देशः। पश्चात् (५।३।३२) इति सूत्रेण अपरशब्दात् तात् प्रत्ययस्तेन पश्चात् इति रूपम्। तव भवः इति त्यक्—पाश्चात्यः। पाश्चात्यः देशः। पुरस्—पौरस्त्यः।

१२१९। कापिश्याः प्यक् ॥४।२।८९॥

दी—। कापिश्यां जातादि कापिशायनम् मधु । कापिशायनी
द्राचा ।

The suffix फक् is attached to कापिशी ।

मित—। कापिशीशब्दात् “तत्रजातः” इत्यादी अर्थे फक्प्रतायः स्यात्
शैषिकः । फक् इति स्थाने आयन इति आदेशः । कापिशी इति कथित् देशः ।
तत्र जात इति फक्—कापिशायनं मधु । कापिशीशब्दस्य ईकार लोपस्तु “यस्येति च”
(६।४।१४८) इति सूत्रेण । फक्प्रतायस्य प्रकारः इत्—तेन “पिदगौरादिभाच”
(४।१।४१) इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गे लीप् = कापिशायनी द्राचा ।

[बाहुशब्दात् उर्द्दिशब्दात् पर्द्दिशब्दात् च फक् प्रतायः स्यात्—तेन
बाह्यायनः । स्त्रियां—बाह्यायनी, और्द्यायनः—और्द्यायनी, पार्द्यायनः—पार्द्यायनी—
इति काशिका—भावावहितकृताम् निर्देशः]

१३२० । रङ्कोरमनुष्येण च ॥४।२।१००॥

दी—। चात् फक् । राङ्गवः गौः । राङ्गवायणः । अमनुषेय
इति किम् ? राङ्गवको मनुष्यः ।

The suffix अण् as well as the suffix फक् are attached to
रङ्ग a word, denoting the name of a country.—provided that
a human being is not implied.

मित—। रङ्ग इति कसचित् देशविशेषस्य नाम, तस्मात् रङ्गशब्दात् अण्
प्रत्ययः स्यात्, सूत्रे चकारस्य सत्त्वात् फक् अपि च, मनुष्यादपरश्वेदभिधयो भवति ।
रङ्ग इति देशनाम् । तत्र जातः इति शैषिकः अण्—राङ्गवः गौः—रङ्गदेशोत्पन्नः
गौरित्यर्थः । फक्—राङ्गवायणः । यद्य तु कथित् मनुष्योऽभिधयो भवति तत्र तु न
अण् नापि फक्, अपि तु “मनुष्यतत्त्वयोः” (४।२।१२४) इति सूत्रेण वृज् प्रतायः
स्यात् ; तेन रङ्गदेशीयो मनुष्यः इति वाच्ये “राङ्गवकः” मनुष्यः इति भवेत् । वृज्
स्थाने अकादेशः ।

१३२१। दुप्रप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥४।२।१०॥

दी—। दिव्यम्। प्राचम्। अपाचम्। उदीचम्।
प्रतीचम्।

The suffix यत् is attached to दिव्, प्राच्, अपाच्, उदच्, and प्रताच्।

मित—। “तत् भवः” इत्येतद्विग्रवाच्च दिव्, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रताच्, इति एतेभ्यः शब्देभ्यः यत् प्रतायः स्नात् शैषिकः। दिवि भवः इति दिव् शब्दान् यत्—दिव्यम्। अथ सूत्रे “दिव उत” (६।१।११) इति सूत्रनिधमात् पदान्ते दिव् इति स्थाने उकारस्य अन्नादेशत्वात् “द्वा” इति उकारान्तनिर्देशः।

प्राचि प्रदेशेभवः इति यत्—प्राच्यम्। अपूर्वकात् अचधातोः क्तिपि प्रताये परे प्राञ् च् इति रूपम्। तस्मात् अनेन सूत्रेण यत् प्रतायः। तल्लितप्रतायस्य यत् इत्यास्य उतपत्तो सुप् प्रतायस्य लुकि सति प्राञ् च् य इति स्थितम्। यत् प्रतायस्य तकारः इत्। ततः “अनिदिताम् हल उपधायाः क्त्वा” (६।४।२४) इति सूत्रेण नकारस्य लोपः, “अचः” (६।४।२८) इति सूत्रेण अच् इत्यास्य अकार-लोपश्च। ततः “चौ” (६।१।२९), पूर्वस्य (प्र इत्यास्य) अकारस्य दीर्घत्वं तेन प्राच्यम् इति सिद्धम्। अपाचि भवम् इति यत्—अपाच्यम्। एतदपि पूर्वोक्त्या प्रणाल्या सिद्धम्। उदीचि भवम् इति उदीच्यम्। अथ साधनप्रणालीतु पूर्ववदेव परं “उद् ईत” (६।४।२९) इति सूत्रवशात् ईत्वम् इति विशेषः ज्ञेयः। प्रतीचि भवः इति प्रतीच्यम्। अतपि प्राच्यम् इतिवत् साधन प्रणाली।

१३२२। कन्यायाष्टक् ॥४।२।१०॥

दी—। कान्यिकः।

The suffix ठक् is attached to the word कन्या।

मित—। कन्या-शब्देन तिर्यक्सूतबहुबलखण्डसमूहः उच्यते। [काया इति बहुव्रीयाः]। कन्या इति देशविशेषस्य संज्ञा इति केचन। कन्याशब्दात् ठक्प्रतायी भवति शैषिकः। कन्यायां भवः इति कान्यिकः।

१२२२ । वर्णो वुक् ॥४१॥१०३॥

दी— । वर्गनदस्य समीपदेशो वर्णः, तद्विषयार्थवाचिकस्या-
शब्दात् वुक् स्यात् । “यथाहिजातं हिमवत्सुकान्यकम् ।”

The suffix वुक् (i.e. षक्) is attached to the word कन्या,
provided that it is produced in the country round the river
वर्ण i.e the Indus.

नित— । वर्णरिति सिन्धुनदस्य अपरनाम । तस्य अदूरभयः इत्यर्थे
“सुवाप्तादिभ्योऽण्” (४११।७७) इति अण् प्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्य “जनपदे लुप्”
(४११।८१) इति लुप् । तथा सति वर्णनाम सिन्धुनदसमीपदेशविशेषः । तस्मिन्
देशे या कन्या तस्याः वुक् प्रत्ययः स्यात् शैषिक । अयं वुक्प्रत्ययः पूर्व-
सूत्रविहितस्य ठक्प्रत्ययस्य अपवादः । वु स्यान् अकादेशः । आदिस्वरवृद्धिः
—आकार लोपयः । तेन कान्यकम् इति रूपम् ।

१२२४ । अव्ययात् ल्यप् ॥४१॥१०४॥

दी—“अमेहकृतसिद्धेभ्य एव” (वा २७७८) । “अमान्ति-
कसहार्थयोः ।” अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । ततस्तयः ।
तत्रत्यः । परिगणनम् किम् ? उपरिष्ठात् भवः औपरिष्ठः ।
“अव्ययानां भमात्वे टिलोपः” (वा ४१८७) । अनित्योऽयं वहि-
षट्ठिलोपविधानात् । तेनेह न । आरांतीयः । शाश्वतीयः ।
‘ल्यप् ने भवे इति वक्तव्यम्’ (२७८०) । नित्यः । “निसो गते”
(वा २७८१) ।

The suffix ल्यप् is attached to indeclinables (अव्यय words).

(i) The varttika—bearing the no. 2779 definitely declares
that the said suffix is attached to a certain number of inde-

clinables and they are the following :—(1) अना, (2) इह, (3) क, (4) तसि (5) व ।

(ii) The indeclinable अना implies nearness and association.

(iii) The varttika bearing the number 4187 here, states that the टि (the last vowel together with the letters following it). of an indeclinable elide—when the said indeclinable is alleged to be classed as a “म” sanctioned by the rule “यच्चिभम्” (१।४।१८) ; but this rule does not hold good in all cases. because though वहिस् is an अव्यय still its टिलोप is separately enjoined in the other varttika.

(iv) The suffix ताप् is attached to the particle नि and the word thus formed (i.e. नित्य) means “eternal, or permanent.”

मित—। अव्ययात् लप्प्रत्ययो भवति शेषिकः—इति सूत्रार्थः । परम् “अमेहक तसितेवा एव” इति वार्तिकसूत्रेण ज्ञाप्यते—यत् अना, इह, क, तसि, व इत्येतेभ्य एव अव्ययेभ्यः लप् स्थात्, नान्येभ्यः । कथम् इति चेत् ? अभिधानात् एव । ‘अना इति अव्ययम् अनित्य इत्यर्थे’ इह इत्यर्थे च प्रयुज्यते’ एतस्मात् लप्—अनालः, इह—इति अव्ययम् अव इत्यर्थे प्रयुज्यते । एतस्मात् लप्—इहल्यः । क इति अव्यये कृत् इति अर्थे प्रयुज्यते । एतस्मात् लप् कल्यः । “कृत्वायम् दुर्मति तव” इति भाषावृत्तिकृता उद्धृतम् स्त्रोकार्द्धम्, तसि इत्यनेन तम् (तसिन्) प्रतीयन्तः अव्ययः बोद्धव्यः, तेन ततः इति तस्प्रत्ययान्तात् अव्ययात् लप्—ततस्तः एवं इतस्तः । व इत्यनेन वप्रत्ययान्तोऽव्ययश्चोद्बोध्यः । तेन तव इति व प्रत्ययान्तात् अव्ययात् ताप्—तवताः । एवं यवताः । एभ्यः अव्यय न ताप् । तेन उपरिष्ठात् भवः इति उपरिष्ठात् इति अव्ययात् न ताप् अपितु अण् एव । अणि परे उपरिष्ठात्—इतास्तिलोपः तेन औपरिष्टः इति रूपम् । कथं टिलोपः इति आकाङ्क्षायां कथयति—“अव्ययानामिति”, “यच्चिभम्” (१।४।१८) इति सूत्रेण यकारादिषु अजा-

दिषु च कप्-प्रतायावधिषु स्तादिषु असर्ध्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात्” ; यदा तु अवयवे किञ्चित् अनेन विधानेन भसंज्ञा भजति, तदा तस्यटिलोपः भवेत्, अथ अणप्रतायः अजादिः, सुप्रतायम् आरभा कप्प्रतायं यावत् ये प्रतायाः सन्ति, तेषु अन्तर्भवति च तेन तस्मिन् अणि परे पूर्वस्य उपरिष्ठात् इत्यास्यटिलोपः । ननु “भसात्” इति मातृशब्दस्य प्रयोगः—तेन सर्वेषाम् एव भसंज्ञायाम् अवयवानां टिलोपः स्यात्, न खलु “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति विहितस्य नकारान्तस्य भसा एव ।

ननु सर्वेषां खलु भसंज्ञाभाजाम् अवयवानां टिलोपे प्राप्ते—आरात् इति अव्ययात् विहितस्य कप्रतायस्य स्थाने ईयादर्शं सति अनेन टिलोपः, तेन आरीय इति स्यात् ततः च अनिष्टम् स्यात् इति विज्ञापयति—“अनितोऽयम् यथादि ।” इदं टिलोप-विधानम् अनितां तेन सर्वत्र न प्रयुज्याते—तथा सति आरात् इत्याकात् क-प्रताये परे न टिलोपः—तेन आरातीयः इति रूपम् । एवं शाश्वतः । क-स्थाने ज्ञाति ईय-प्रताये परे सति आरात् इत्यास्य भसंज्ञान् खलु पद संज्ञा । तेन पदत्वाभावात् “भसां जशोऽन्ते” (८।१।३६) इत्यनेन तकार स्थाने दकारो न स्यात् ।

अथ इदग्रथे गन्धि नि इत्यस्मात् अव्ययात् तप् प्रत्ययः स्यात्—नित्य । “नियते भवम् नित्यम्”—इति भाष्यम् । “अजो नित्यः आस्वतीऽयं पुराणः”—श्रीमद्भगवद्गीता ।

“निसो गते”—(वा १७८१) ।

“गते” इत्यर्थे गन्धि निस् इति अव्ययात् तप् प्रत्ययो भवेत् । देशात् वर्णा-श्रेणीभ्यः वा निर्मेता इत्यर्थे निस् इत्यास्मात् तप् । निस् त्य इति स्थितम् । “आदेश प्रतावयोः” (८।३।५६) इति सूत्रेण आदेशप्रतायावयवभौव सकारस्य पत्वं स्यात् । अपिच “अपदान्तस्यसुध्वः” (८।३।५५) इति अपदान्तस्य एव सकारस्य भर्त्वात्वम् । अथ तु “निस्” इत्यस्य सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावात् तथा पदान्तत्वात् च न पत्वम् । तेन पत्वे अप्राप्ते सति तस्य विधानार्थं सूत्रयति—

१२२५ । ऋक्षात्तादौ तद्धिते ॥८।३।१०१॥

दी—। ङ्खादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते ।
निर्गतो वर्णाग्रमेभ्यः निष्टयः चाण्डालादिः । “अरण्यासः (वा
२७८२) । आरण्याः सुमनसः । “दूरादेत्यः” (वा २७८३)—
दूरत्यः । “उत्तरादाहञ्” (२७४४) । उत्तराहः ।

A dental स standing after a short इण् is changed into a cerebral ष, when any suffix of the तद्धित class, beginning with the letter त, comes after.

- (i) The suffix ण is attached to the word अरण्य ।
- (ii) The suffix एता is attached to the word दूर ।
- (iii) The suffix आहञ् is attached to the word उत्तर ।

मित—। ङ्खात् तादौ इति । ङ्खादिति पञ्चमी तद्धिते इति सप्तमी तादौ
इति तद्धिते इत्यस्य विशेषणम् । इण्कोः (८१३५७) इतास्मात् इण् यङ्णम्
अनुवर्तते “सहो साटः सः” [८१३५६] सूत्रतः स इत्यस्य अनुवर्तिरव्यसि ।
“अपदानस्य मूर्धन्यः” [८१३५५] इत्यस्मात् मूर्धन्य इति अनुवर्तते तेन इष्यं
सूत्रयोजना—ङ्खात् इणः सः मूर्धन्यः तादौ तद्धिते, ङ्खादिति इणः इत्यस्य विशेषणं
तेन अयम् अर्थः—ङ्खात् इणः परस्य सस्य षः स्यात् ताकादी तद्धिते—यस्य
तद्धितप्रत्ययस्य आद्यचरम् तकार इति ।

तस्मिन् परे सति इत्स्ववर्णात् इणः परस्थितसकारस्य मूर्धन्याः स्यात् इति सरलार्थः,
निर्गतः वर्णाग्रमेभ्यः इति निम् इत्यस्मात् ल्यप् प्रत्ययः । अनेन सकारस्य प्लवम् तथासति
ट्नाट् : [८१३५६] इति सूत्रेण तकारस्य टुलं तेन निष्पद्यते इति रूपं—निष्टयः
चाण्डालादिः, चाण्डाला हि वर्णाग्रमे—वङ्गिभूताः । एवम् यजुसः [यजुर्वेदस्य]
भावः इति ल्व—प्रत्ययः । अनेन सूत्रेण सकारस्य प्लवं, तकारस्य टुलं
तेन यङ्णम् ।

अरण्य इत्यस्मात् णप्रत्ययः स्यात् शैषिकः अरण्ये भवः इति णः आरण्यः

सुमनसः । धन्यानि पुष्पानि इत्यर्थः । दूरादेत्यः—दूरशब्दात् तत् भवः वा आगत इति अर्थे एताप्रतायः स्यात्—दूरत्वः पथिकाः, दूरादागत इत्यर्थः ।

उत्तरादाहञ्—उत्तर इत्यास्मात् तत् भव तत् आगत इत्यर्थे आहञ् प्रतायः स्यात् उत्तरस्मात् भवः, वा आगत इति औत्तराहः “औत्तर इति तु असाधु”—बालमनीरमा । अत्र किञ्चित् विवेच्यम् अस्ति “ऊस्त्रं लघु” (१।४।१०) तथा “दीर्घं च” [१।४।११] इति सुवदये ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा तथा दीर्घस्य गुरुसंज्ञा विधीयते । तयोः का सार्थकता ? “संयोगे गुरु” [१।४।११] इति सूत्रेण संयोगे परे ह्रस्व गुरुसंज्ञा स्यात्, न खलु तदा तस्य दीर्घत्वम् अस्ति इति लघुगुरुसंज्ञयोः सार्थकता इति चेत् तस्य किं फलं लब्धम् ? अवोचते—यजुसः भावः इति त्व-प्रतायः तेन यजुस्त्वम् इति स्थितिः—इति संयोगः तस्मिन् परे पूर्वस्य उकारस्य गुरुत्वं जायते—ऊन्दि एव तस्य सार्थकता परं गुरुत्वं अपि उकारस्य तस्य दीर्घ इति आख्या अत्र न भवति । तेन ऊस्त्रादिभ्यः तादी तद्धिते इत्यनेन ऊस्त्रात् उकारात् परस्थितस्य संयुक्तवर्णान्तगतस्य सकारस्य फलं स्यात् इति दिक् । [अत्रास्माकं वृत्ती ‘उत्तराहः’ इति मुद्रणप्रमादः । “औत्तराहः” इति स्यात् ।]

१२२६ । ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥४।२।१०५॥

दी— । एभ्यस्तप् वा । पक्षे वक्ष्यमाणी टुप्रटुलौ ।
ऐषमस्तपम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्तपम्—ह्यस्तनम् । श्वस्तपम्—
श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ।

The suffix ल्यप् is optionally attached to the following words :—ऐषमः, ह्यः, and श्वः । In case of the absence of this suffix, टुप्र and टुप्रल् suffixes to be spoken of hereafter, are joined to them ; and a fourth suffix, ठञ् with तुट् may also be attached to श्वः only, giving rise to the form शौवस्तिकम् । [ऐषमः is an अव्यय—meaning “In this year”].

नित—। ऐषमः इति अवायम् “अस्मिन् वषे” इत्यर्थे प्रयुजानि । तथाहि
 “परस्परवर्षेणोऽन्धे पूर्वं पूर्वतरे यति” इति असरवचनम् । ङाः—इति
 अवायम् अतीति अङ्गि प्रयुजानि । ञः—इति अवायम् आगामिनि दिवसे प्रयुजानि ।
 ऐषमम्, ह्यस, अस् इति एतेभाः “तत्र भवः” इत्यर्थे विकल्पेन ल्यप् प्रत्ययो भवति
 शैथिल्यः । ऐषमस्—इति अस्मिन् भवः इत्यर्थे ल्यप्—ऐषमस्याम् । ङाः—इति
 अस्मिन् जातः इत्यर्थे ल्यप्—ह्यस्याम् । ञः—इति अस्मिन् भवः इत्यर्थे ल्यप्—
 अस्याम् । उदाहरणतये “सामान्यं नपुंसकम्” इति नियमात् स्त्रीवलिङ्गं प्रदर्शितम् ।
 ल्यप् प्रत्ययस्य अप्राप्तिरर्थे तु “सायश्चिरं प्राङ् प्रणेऽवायं भाष्ट्राष्ट्रास्तौतुच्”
 (४।१।२३) इति सूत्रेण ट्टाटाल् प्रत्ययो । प्रत्यययोः टकारौ इतौ । युकारयोः
 स्थाने “अन” इति आदेशः । “अन” इत्यस्य तुट् इति च आगमः । तुट् इत्यस्य
 लकारः लङ्कारणार्थः, टकारः इत् । तेन “आद्यन्तौ टकितौ” (१।१।३६) इति सूत्रेण
 “त्” इत्यास्य अवस्थितिः । “अन” इत्यास्मात् प्रागेव । तथा सति “तन” इति ।
 ङाः इत्यास्मात् तन—ह्यस्तनः । स्त्रियाम्—ह्यस्तनी । ञः इत्यास्मात् तन इति
 अस्तनः । स्त्रियां अस्तनी । ऐषमः—इत्यास्मात् तन—ऐषमस्तनः स्त्रियां ऐषमस्तनी ।
 “सामान्यं नपुंसकम्” इति निर्देशं मानयन् श्रीमान् दीक्षितः ङां स्त्रीवलिङ्गे एव
 उदाहरणं प्रदर्शितवान् ।

“पक्षे” इति । “असस्तुच्” (४।१।२५) इति सूत्रेण अस् इत्यास्मात् विकल्पेन
 ठञ् प्रतायः स्यात् । तस्य तुट् इति आगमश्च । ठञ् इत्यास्य स्या —“इक्” आदेशः ।
 टित्वात् “तुट्” इत्यास्य “इक्” इत्यास्मात् प्रागेव स्थितिस्तेन “तिक” इति रूपम् ।
 “हारादोनां च” (७।१।४) इति सूत्रेण “अस” इत्यास्य न ठञः, परम् “ऐच्” इति
 आगमः स्यात् । तथा सति अस् इत्यास्मात् “तिक” इति गृहीतरूपे प्रताये लृणे
 “वकारस्य” आदी औकारस्य आगमे जानि शौबस्तिकम् इति रूपम् । विशेषणमिदम् ।
 “तस्यभावः” इत्यर्थे एतस्मात् त्वप्रताये लृणे शौबस्तिकत्वम् इति पदं स्यात् ।
 तथार्थं “शौबस्तिकत्वं विभवो न रेयाम्”—इति भट्टिकाव्ये ।

दी—। यथासंख्येन। काकतोरम्। पाल्वलतोरम्।
शैवरूपम्। तीररूपान्तात् इति नोक्तम्। बहुच्पूर्वात्, मा
भूत्। बाहुरूपम्।

The suffix अञ् is added to words ending in तीर, whereas the suffix आ is attached to words ending in रूप।

नित। यस्य शब्दस्य “तीर” इति उत्तरपदं भवति, तस्मात् अञ्प्रत्ययः स्यात्
शेषिकः; एवं यस्य शब्दस्य “रूप” इति उत्तरपदमस्ति, तस्मात् आप्रत्ययो भवेत्
शेषिकः। प्रत्ययस्य अञ्प्रत्ययस्य अपवाद-भूतम्; “तत्रभवः” इत्यर्थे च
प्रयुज्यते। काकतीरे भवम् इति अञ्—काकतीरम्। पाल्वलतीरे भवम् इति
अञ्, पाल्वलतीरम्। शैवरूपे भवम् इति आ—शैवरूपम्। ननु “तीररूपान्तात्”
—इति नोक्ता “तीररूपोत्तरपदात्” इति प्रोक्तम्। तस्य का सार्थकता इति चेत्—
उच्यते। “विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्” (५।७।६८) इति सूत्रेण प्रातिपदिकात्
“बहु” इति प्रत्यये कृते, तस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकात् पूर्वस्य स्थितिः। ईषत्-
रूपम् इति बहुरूपम्। ईदृशत् बहुप्रत्ययान्तत्वं पदात् आप्रत्ययो न स्यात्—
अपितु अञ् एव स्यात् इति ज्ञापयितुं खञ् तीररूपोत्तरपदात् इति उक्तम्।
बहुरूपम्—इत्यत्र रूपान्तत्वेऽपि रूपोत्तरपदत्वं नास्ति। “बहु”—इत्यस्य प्रत्ययत्वात्।
अतएव बहुरूपे भवम्—इति अञ्, बाहुरूपम्।

१३२८। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ ४।२।१०७ ॥

दी—। अणोऽपवादः। पूर्वोऽज्ञातः। असंज्ञायाम् किम् ?
संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत्। पूर्वेषु कामशम्याम् भवः पूर्वेषु-
कामशमः। “प्राचाम् ग्रीष्मनगराणाम्” (सूत्र १४००) इति
उत्तरपदद्वयः।

The suffix ज is attached to a compound word of which the first member is expressive of a particular quarter (दिक्) of

the horizon (i. e. is a दिग्वाचक शब्द), provided that the said compound word is not a proper noun (संज्ञा)।

This अ cancels अण्। And this अ does not come after a संज्ञा शब्द।

मित—। दिक् इति दिग्वाचकः शब्दः। दिक् दिग्वाचकः शब्दः पूर्वपदं यस्य स दिक् पूर्वपदः। असंज्ञायाम्—इति प्रकृतेरेव विशेषणीभूतम्। तेन अयमर्थः—यस्याः प्रकृतेः दिग्वाचकः शब्दः पूर्वपदं भवति। सा प्रकृतिः संज्ञावाचिका न भवति चेत्। तस्याः “तत्र भवः” इत्यर्थे अः प्रतायः स्यात् शैधिकः। अयं अ-प्रतायः अणोऽपवादः। पूर्वस्यां शालायां भवम् इति “तद्विज्ञायां चरपदसमाहारे च” (१।१।५१) इति सूत्रेण कृतसमासात् पूर्वशालाशब्दात् अः, तेन आदिस्वरवृद्धौ पौर्बशालः इति रूपम्। एवं उत्तरस्यां शालायां भवः औत्तर-शालः। अपरस्यां शालायां भवः आपरशालः। दक्षिणस्यां शालायां भवः दाक्षिणशालः। असंज्ञायाम् इति किम्? यत्र प्रकृतिः संज्ञावाचिका भवति तत्र अयं प्रतायः न स्यात्। “दिक् संख्या संज्ञायाम्” इति (१।१।५०) सूत्रेण पूर्वशब्देन सह द्रपुकामशसीशब्दस्य समासः—तेन पूर्वद्रपुकामशसी इति रूपम्। अयं द्विशेषस्य संज्ञा। अस्मात् संज्ञावचनात् अः न स्यात्, तेन पूर्वेष-कामशसी भवम् इति अण् प्रतायः। “प्राचान् गृहाननगराणाम्” (७।१।१३) इति सूत्रेण दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां च अङ्गानाम् अवयवस्य वृद्धिः स्यात्—तेन “पूर्व” इति पूर्वपदस्थितस्य स्वरवर्णस्य न वृद्धिः, अपितु “पूर्व” इति दिग्वाचकात् शब्दात् परस्थितस्य “द्रपुकामशसी” इति उत्तरपदस्य एव आदिस्वरवृद्धिः। तेन पूर्वद्रपुकामशसी इति रूपम्।

१३२६। मद्रेभ्योऽञ् ॥ ४।२।१०८ ॥

दी--। दिक्-पूर्वपदात् इत्येव। “दिशोऽमदाणाम्” इति मद्रपर्यादासात् आदिवृद्धिः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः।

The suffix अञ् is attached to the word मद्र when it forms the second member of a compound word, the first member being a दिग्वाचक word etc.

मित—। दिग्वाचकेन पूर्वपदेन सह कृतसमासात् मद्रशब्दात् “तवभवः” इत्यर्थे अञ्-प्रत्ययः स्यात् शेषिकः। पूर्वेषु मद्रेषु भवः इति पौर्वमद्रः। अपरेषु मद्रेषु भवः इति आपरमद्रः। सर्वत्र “तद्धितार्थोत्तरपद-समाहारे च” (१।१।५१) इति सूत्रेण-कृतसमासात् मद्रशब्दात् अञ्-प्रत्ययः। मद्रः इति देश-विशेषस्य संज्ञा। अस्मिन्नेव विषये भारतसमरकाले शल्यो नरपतिरासीत्। [माद्राज इति वर्तमानसंज्ञा इति केचित्]।

ननु यथा “प्राचा यामनगराणाम्” (७।१।१८) इति सूत्रेण दिशः परेषां यामवाचिनाम् नगरवाचिनाम् च अज्ञानाम् अवयवस्य एव वृत्तिः, यथा पूर्वेषु कामशमः। अत्र तु न कथं तादृशी वृत्तिः, अपितु समस्तस्य एव शब्दस्य आदिस्वर-वृद्धिर्दृश्यते—यथा पौर्वमद्रः, आपरमद्रः इति? अत्रोच्यते “दिशोऽमद्राणाम्” (सू. १३.६८) इति मद्रपर्युदासात् आदिवृत्तिः। अत्र इदम् अवचेयम्। निषेध-धीतकस्य नञ् इति अव्ययस्य द्विविधा प्रवृत्तिः सर्वशास्त्र-सम्प्रदायः। प्रसज्य-प्रतिषेधः, पर्युदासश्च।

“अप्रधान्यं विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता।

प्रसज्य-प्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्नजः”।

यस्मिन् स्थाने विधिः अप्रधानत्वं भजति, प्रतिषेधस्य प्रधानत्वेन भासते, तत्र योनज्-सं प्रसज्य-प्रतिषेध इति कथ्यते। ईदृशेन नञ्वा सह समासो न स्यात् कस्यचिदपि पदस्य। ईदृशी नञ् क्रियया सह एव वर्तते—यथा रामः गृहं न गच्छति। अत्र रामस्य गृह-गमनाभाव एव सुखालेन प्रतीयते! तेन अयं नञ् प्रसज्यप्रतिषेधसंज्ञाभाक्। क्वचित् व्याकरणे प्रसज्यप्रतिषेधसंज्ञायाः समासः दृश्यते (अत्र इष्यते च)। तथाहि पाणिनिसूत्रम् “आदेच उपदेशं ऽङ्गिति”, “अकृतसर्व-धातकायोः—” इत्यादि। अतः काशिकाकृत्याह—“प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्ति”।

“प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता।

पर्युदासः सविज्ञेयः यत्र उत्तरपदे न नञ्।”

यत्र प्रतिषेधस्य अप्रधान्यं, विधेयेव सुखाता, तत्र यो नञ्-स पर्युदास इति कथ्यते। ईदृशेन नञ्वा सह पदान्तरस्य समासः स्यात्। समासे नञ् उत्तरपदे न तिष्ठति अपितु पूर्वपदे एव। अयमेव नञ्-समासः।

ईदृशेन पयुंदासत्त्वेन नञा षट्, अर्थाः दीव्यन्ते—

“तत्माहृतम् अभावय, तदन्यत्वम् तदव्यता,

अप्राधान्यं विरोधय नञर्वाः षट् प्रकीर्तिता” ।

प्रकृते तु—“दिशोऽमद्राणाम्” (७।३।१३) इति सूत्रे प्रापती यत् “दिग्वाचकात् अमद्राणाम् जनपदवाचिनो इङिः स्यात्” । अतः “अमद्राणाम्” इत्यच्-नञः पयुंदासत्वम्—“तदन्यत्वम्” इत्यघे प्रयुक्तत्वात् । तेन अयमर्थः आयाति—
सद्रेभ्यः अन्यानाम् एव दिग्वाचकात्प्रस्थितानां जनपदवाचिनाम् इङिः ।
अथ नञः पयुंदासत्वात् विधेरेव मुख्यता—तेन मद्राणाम् इङिनं स्यात् इति तु न दीव्यते—अपितु मद्राणाम् आदिस्वरमा एव इङिः स्यात् । “उत्तरपदमा” (७।३।१०) इति उत्तरपदव्यधिकारात् बहिःस्थितत्वात् तेषाम् इत्येव ज्ञाप्यते ।

१३२८ । उदीच्यमाच्च वङ्चोऽन्तोदात्तात् ॥ ४।२।१।१०१ ॥

दी— । अञ् स्यात् । शैवपुरम् ।

The suffix अञ् is added to a word, expressive of a village in the north, provided that it contains more than one vowel and its last syllable is accented (उदात्त) ।

वित— । दिक् इत्यस्मात् परम् इति निवृत्तम् । उदीच्यम् उत्तरादिक् । उत्तरमां दिशि ये ग्रामाः सन्ति, तदाचिनः ये बहुस्वरसनायाः शब्दाः, तेषाम् अन्तावर्णः उदात्तयत्, तेष्वः अञ् प्रत्ययः स्यात् “तत्र भव” इत्यर्थे । अणोऽपवादः अञ् । शिवपुरम् इति उत्तरदेशे प्रसिद्धः कथितग्रामः । अयं शब्दः बहुस्वरसनायः । शिवस्य पुरम् इति षष्ठोऽसमासोऽयं—तेन समासस्य (६।१।१२६) इति सूत्रेण समासस्य अन्तावर्णस्य उदात्तत्वे सति अन्तोदात्तोऽयं शब्दः । तत्र भवः इति अञ्—शैवपुरम् । एवं माहानगरम् । माहानगरे भवम् इत्यर्थः । माण्डवपुरम्—माण्डवपुरे भवम् इत्यर्थः ।

उदीच्यमाणात् इति किम् ? मधरायाम् भवः इति अञ् माधुरम् । नहि मथुरा उदीच्यग्रामविशेषः । वङ्चो इति किम् ? ध्वज इति कथित् उदीच्यग्रामः ।

तत्र भवम् इति अण्—ध्वाञ्म् । नहि ध्वजशब्दः बहु-स्वर-विशिष्टः, अपितु हि-स्वर-विशिष्ट एव ।

अन्योदात्तात् इति किम् ? शर्करोधानम् इति उदीच्यग्रामविशेषस्य संज्ञा । तत्र भवम् इति अण्—शर्करोधानम् । शर्करोधानशब्दस्य नहि अन्योदात्तत्वम्—अपि तु मध्योदात्तत्वम् एव । धान इति पदं धाधातोर्मुटि प्रत्यये कृतं सिध्यति । मुट् इति कृतप्रत्ययः—लकारोऽस्मिन् प्रत्यये इत् स्यात् । लकारित् कृतप्रत्ययस्य प्रकृतिस्वरत्वम्—धातोश्च उदात्तत्वम् तेन धा इत्येव उदात्तः ; अतो मध्योदात्तोऽयं शब्दः । तथाहि सूत्रम्—‘लिति’ (६।१।१८०) लिति प्रत्यायात् पूर्वम् उदात्तं भवति । निशीर्षकः—इति काशिका ।

१२३१ । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ४।२।११० ॥

दी— । माहिकिप्रस्थः । पालदः ; मैलीनकः ।

The suffix अण् is attached to words ending in प्रस्थ, also to words of the पलदी (पलदि) class, as well as to words, having क for its last but one syllable.

मित— । प्रस्थ इति उत्तरपदं येषां ते, पलदीः आदिर्येषां ते । कः उपधा येषां ते । प्रस्थोत्तरपदाश्च पलद्यादिश्च कोपाधाश्च इति प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधम् समाहार इहः । एतस्मात् अण् । तथाहि येषां शब्दानाम् अन्ते प्रस्थ इति भागो वर्तते, एवं येषां शब्दानाम् उपधायां ककारो विद्यते तेभ्यस्तां पलदीः इत्यादिभ्यश्च “तत्र भवः” इत्यर्थं अण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । माहिकिप्रस्थ इति ग्रामविशेषस्य संज्ञा । तत्र भवः इति अण् माहिकिप्रस्थः । एवं माद्रीप्रस्थः । पलदि इति कथित् ग्रामः । तत्र भव इति अण् पालदः । एवं पारिषदः । निलीनकनाम्नि ग्रामेभवः इति मैलीनकः । लकारोपधः कथं शब्दः, एवं वैजातकः । अयम् अण् प्रत्ययः “उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तात्” इति विहितस्य अणः अपवादः । पलदी वा पलदि, परिषत्, यकल्लोभन्, रोमक, कलकुट, पटञ्जर, बाहुकी, कलकीट, मलकीट, कमलकोट, कमलभिदा, कमलकौर, बाहुकीट, गैतकी, परिखा, शूरसेन, जीसता, उदपान ।

१३३२ । कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ ४।२।१११ ।

दी— । एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो-
गर्गादिः । काण्वस्यक्कात्राः काण्वाः ।

The suffix अण् is attached to words of the कण्वादि class [itself a sub-class of गर्गादि]—after they have been already affected by any suffix attached to them to imply a गोत्र (descendant).

मित— । कण्वादिरिति गर्गादिमध्यस्थितः अवान्तर-गणः । गोत्रे इति तु नहि कण्वादिरिति प्रकृतेः विशेषणीभूतम् ; न वा पदमिदं प्रत्ययार्थं प्रयुक्तम् । तर्हि का सूत्रव्याख्या ? उच्यते—

“कण्वादिस्यो गोत्रे यः प्रत्ययोविहितस्तदन्तेभ्यः एव अण्प्रत्ययो भवति शैधिकः ।” कप्रत्ययस्य अपवादोऽयम् अण् । कण्वस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति कण्वादिः गर्गादित्वात् यञ् प्रत्ययः—गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५ इति सूत्रेण । तेन काण्वाः इति रूपम् । काण्वास्य क्कात्राः इति अनेन अण् । “यस्मेति च” ६।४।१४८ इति अकारस्य लोपः । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” ६।४।१५१ इति यकार-लोपः । एवं गौकवाः ।

[ननु गोत्रे इति किम् ? कण्वो देवता अस्य काण्वः । तस्य इदम् काण्वीयम् इति कप्रत्ययः ।]

१३३३ । इजञ् ॥ ४।२।११२ ॥

दी— । गोत्रे य इज् तदन्तात् अण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् ? सौतङ्गमेरिदम् सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकम् । तेनेहन । पाणिनौयम् ।

The suffix अण् is attached to words, themselves derived with the suffix इज्, used to imply a गोत्र । The गोत्र is to be

understood here in strict accordance with the grammatical dictums.

मित—। “अत इज्” (४।१।८५) इति सूत्रेण गोवो य इज् प्रत्ययो विहित-
स्तदन्तात् प्रातिपदिकात् अण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकाः । इज् अपवादीऽयम् । इज्-स्य
गोवापत्यं पुमान् इति इज्—दाविः । दाविः छावाः इति विगृह्ये अनेन अण्—
दावाः । एवं प्राजाः । माहकाः । गोवो इति किम् ? सुतश्मस्य निवासः
इति “सुतश्मदिभ्य इज्”—सौतश्मिः । सौतश्मेरिदम् इति “वृद्धाच्छः” (४।२।११४)
इति वक्ष्यमाणेन कृप्रत्ययः—तेन सौतश्मनीयम् । नहि अव अण् स्यात् इज् प्रत्ययस्य
गोवार्थकत्वाभावात् ।

ननु गोवशब्देन किं पारिभाषिकं गीतम् गृह्यते उतलौकिकम् इत्याकाङ्क्षायां
वक्ति—“गोवमिह” इति । अपत्याधिकारि पारिभाषिकम् (व्याकरणशास्त्रीयम्
इत्यर्थः) गोवञ्च ज्ञेयम्, तस्मात् अन्यत्र तु लौकिकमेव । परं यद्यपि “कृष्णादिभ्यो
गीवो”, “इज्” इति सूत्रद्वयम् अपत्याधिकारात् बहिरेव स्थितम्, तथापि अनयोः
सूत्रयोः शास्त्रीयमेव गोवम् बोधाम्—यतः “युनि लुक्” ४।१।८० इति सूत्रे
महाभाष्ये महर्षिपतञ्जलिना तथैव व्यवस्थापितम् । पाणिनो गोवापत्यं पुमान् इति
पाणिनः । तस्य अपतां युवा पाणिनिः । तस्य इदम् इति पाणिनीयम्—“वृद्धाच्छः”
४।२।११४ इति कृप्रत्ययः । अव अण् प्रत्ययो न स्यात् पाणिनिशब्दस्य युव-
प्रत्यायानत्वात् तस्य न गोवत्वम् “जीवति तु वंश्च युवा” ४।१।१६२ इति तस्य युव-
संज्ञकत्वस्यैव विधानात् ।

१३३४ । न ह्यचः प्राच्यभरतेषु ४।२।११३॥

दी—। “इज्” (सू १३३३) इत्यणोऽपवादः । प्रौढोयाः ।
काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वे अपि पृथगुपादानम् अन्यत्र प्राच्य-
गृहणे भरतानाम् अगृहणस्य लिङ्गम् ।

But the suffix अण् is not to be attached to words containing
two vowels only, though themselves derived with the suffix

इज्, provided that the said words imply one of the Eastern or Bharata clan (गोत्र) । Rest easy, see Tika.

मित— । इज्य (४।१।११) इति सूत्रेण गोत्रे विहितो य इज् प्रत्ययस्तदन्तात् अण् प्रत्ययो व्यवस्थापितः । अनेन सूत्रेण चाध्याने यत् ईदृशान् इज् प्रत्ययान्तात् द्विस्रविशिष्टात् प्रातिपदिकान् अण् न स्यात् प्राच्येषु तथा भरनेषु च गोत्रेषु । अतएव “इज्य” इत्यणोऽवपादो विधेयने अत्र । प्रौढस्य गोत्रापत्यम् इति इज्— प्रौढिः । तस्य क्ताः इति अण् न स्यात्—“प्रौढि” इत्यस्य द्विस्र-विशिष्टत्वात् तथा प्राच्यगोत्रोपत्वात् । तर्हि कः प्रत्ययोऽत्र कर्त्तव्यः ? उच्यते—“इडाच्छः” (४।१।१४) इति वक्तव्यमर्थेन छ-प्रत्यय एव । प्रौढीयाः । काशस्य गोत्रापत्यम् इति इज्— काशिः ; तस्य क्ताः इति छ = काशीयः ।

ननु भरतगोत्रमपि प्राच्यगोत्रान्तर्गतम् तर्हि कथम् अत्र सूत्रे “भरत” इत्यस्य पृथक् भवेन गृहणम् इति चेत्—समाधत्ते । “भरतानाम्”—इत्यादिना । प्राच्य-त्वेऽपि भरतानाम् पृथक् गृहणेन ज्ञापाने—यत् इतोऽन्यत्र यत्र “प्राच्य” इति गृहीतम्, तत्र प्राच्यान्तर्गतत्वेऽपि भरत इत्यस्य गृहणं न स्यात् ।

तथाहि उद्दालकः इति कथित् कृषिः, “वारुणि” रित्यपरनामा । तस्य उद्दालकस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति इज्—औद्दालकिः । औद्दालकि इति कथित् उद्दालकगोत्रोपः जनः । सहि पितरि—तस्य पुत्रः इति वारुणि—“यजिजोष” (४।१।१०) इति फक् । औद्दालकायन इतिदपम् । ननु “उद्दालक” इति भरतानां गोत्रस्य एव । भरतगोत्रम् च प्राच्यदर्शयम् । तर्हि “इज्यः प्राचाम्” (२।४।६०) इति सूत्रेण गोत्रे विहितो य इज् तदन्तात् औद्दालकिः इत्यस्मात् फक् इति युवप्रत्ययस्य लुक् भवतु—इति प्रथं वक्तव्यम् यत् “इज्यः प्राचाम्” इति सूत्रे “प्राचाम्” इति प्राग्दर्शयं गोत्रम् एव गृहीतम्, न हि तदन्तर्गतत्वेऽपि “भरत” इति गोत्रस्य पृथक् गृहणम् अवाप्ति, तेन पृथक् गृहणाभावात् भरतगोत्रोपात् “उद्दालकि” इत्यस्मात् विहितस्य फक् प्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । इमम् एव लक्ष्मणं “नडाचः प्राच्यभरनेषु” इति प्राच्यभरतशब्दयोः पृथग्-गृहणकमेव लिङ्गं न बोधयति भगवान् सूत्रकारः ।

१२३५ । वृद्धिर्यस्य आचामादिस्तद्वत् । १।१।७३ ॥

दो— । यस्य समुदायस्य अचां मध्ये आदिबृद्धिस्तद्वत्संज्ञं स्यात् ।

The word, the very first vowel of which is a "bृद्धि" one, passes by the technical name 'वृद्ध' ।

मित— । "यस्य" इति समुदायः उच्यते इति काशिका । वर्णसमुदायात्मकस्य शब्दस्य इत्यर्थः । वर्णसमुदायात्मके शब्दे ये "रुचः" विद्यन्ते, तेषाम् अचां मध्ये यः खलु आदिः स खेत् वृद्धिसंज्ञकः कस्मिंश्चित् शब्दे, तर्हि स शब्दः "वृद्ध" इति संज्ञां भजते । यथा पाणिनिः, दैवदत्तः इत्यादयः । "पाणिनिः"—इत्यत्र अयोऽचः वर्त्तन्ते, तेषु आयोच् आकारः वृद्धिसंज्ञकः—"वृद्धिरादैच्" (१।१।१) इति सूत्रेण । अतः पाणिनि इति शब्दः वृद्धिसंज्ञकः स्यात् । एवं दैवदत्त इत्यत्र चत्वारः अचो विद्यन्ते ; तेषु य आदि ऐकारः, स वृद्धिसंज्ञकः—"वृद्धिरादैच्" इति सूत्रेण ; तेन दैवदत्त इति वृद्धिसंज्ञकः शब्दः ।

ननु सूत्रे "अचाम्" इति बहुवचनं दृश्यते, तेन "शाला" इति द्विस्वर-विशिष्टः शब्दः, शा इति एकस्वरसमायः शब्दः, वृद्धिसंज्ञकत्वे अपि प्रथमस्वरस्य, वृद्धिसंज्ञको न स्यात् इति चेत्—न । "अचाम्"—इत्यत्र यत् बहुवचनं तत् तु उपलक्षणमेव । "स्व-प्रतिपादकत्वं ऽपि स्वेतर-प्रतिपादकत्वं उपलक्षणत्वम्" । यत् "स्वम्" बोधयत् "स्वस्मात्" अन्यदपि बोधयति तदुपलक्षणम् । यथा काकिष्ठी दधि रत्न्यताम् । अतः यथा काकान् दधि रत्न्यीयम्, तथा काकात् अन्यस्मात् अपि दधिविघातकान् सारमेयादेः दधि रत्नितव्यम् इति वाक्यार्थः—इदम् उपलक्षणम् । प्रकृते तु अचाम् इति बहुवचनं बहुत्वम् बोधयत् द्विवचनम् अपि बोधयति तेन यस्मिन् शब्दे द्वौ अचौ विद्येते तत्र प्रथमः अच् खेत् वृद्धिसंज्ञकः, तर्हि स शब्दोऽपि वृद्धिसंज्ञां भजते । यथा शाला इति शब्दः ।

एवम् शा इति शब्दसच्चायाम् अपि एकस्यैव स्वरस्य व्यपदेशव्यापदेशिवशात् एकमेव स्वरम् आदिस्वरम् इति मन्तव्यम्, तेन आदिर्वाङ्मत्वात् "शा" इत्यस्यापि "वृद्ध" इति संज्ञा ।

१३३६ । त्वदादीनि च ॥ १।१।७४ ॥

दी— । वृद्धसंज्ञानि सः ।

The words, falling under the त्वदादि class, are to pass by the denomination "वृद्ध" ।

मित— । त्वद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदम्, एक, द्वि, शुभद्, अश्वद्, भवत्, किम् इति त्वदादिः । एषाम् आदेरचो वृद्धिसंज्ञकत्वाभावेऽपि एषाम् वृद्धसंज्ञायात् । ननु एषां वृद्धसंज्ञाविधानेन किं लभ्यते इति चेत् तत् परस्मै एव सूटीभविव्यति ।

१३३७ । वृद्धाच्छः । ४।२।११४ ।

दी— । शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

The suffix छ (i.e. ईय) is added to words, that pass by the denomination वृद्ध ।

मित— । वृद्धसंज्ञकेभ्यः शब्देभ्यः "तत्तज्जातः" इत्यादौ अयं छप्रत्ययः स्यात् । अणोऽपवादः, शाखायां जातः इति शालीयः, मातायां भव इति मालीयः । "त्वदादीनि च" (१।१।७४) इति त्वदादीनां वृद्धसंज्ञकत्वात् तस्मिन् जातः, तम् अधिकृतः इति वा अयं छ प्रत्ययः—तदीयः । एवं मदीयः । अश्वदीयः । शुभदीयः । इदमीयः । अदसीयः । किनीयः । अपिच—वीक्षीयम् मतम् । आचार्यीयः । वात्सीयः । गार्गीयः ।

१३३८ । एङ् प्राचां देशे ॥ १।१।७५ ॥

दी— । एङ् यस्य अचाम् आदिस्तद् वृद्धसंज्ञं वा स्यात् देशाभिधाने । एणोपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटोयः । पक्षे अणि—एणोपचनः । गोनर्द्दः । भोजकटः ।

एङ् किम् ? आहिच्छ्रवः । कान्यकुब्जः । "वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञावक्तव्या" (वा ५७६) । दैवदत्तः—देवदत्तीयः ।

The word, that has either ए or ओ for its first vowel, optionally passes by the denomination वृद्ध, provided the word stands for the name of a country—so say the ancient grammarians.

नित—। यस्य शब्दस्य साराणाम् मध्ये एकारः ओकारी वा आदिस्वरभूतस्तिष्ठति, स शब्दश्चेत् कस्यचित् देशविशेषस्य संज्ञा, तर्हि स विकल्पेन वृद्ध-संज्ञा भजते। यदा वृद्धसंज्ञा, तदा तस्मात् “वृद्धाच्छः” (४।२।११४) इति छ-प्रत्ययः स्यात्, वृद्ध-संज्ञाभावपक्षे तु तस्मात् अण्-प्रत्ययो भवेत्। प्राचां—इति प्राचीनवैयाकरणानाम् मतम् इत्यर्थः। “प्राचाम्” इत्यस्य अयमेव अर्थः महाभाष्ये दृश्यते। काशिकायाम् तथा भाषावृत्तौ च “प्राचाम्” इत्यनेन सह “देशे” इत्यस्य अन्वयः विहितः—तेन यदा प्राग्देशस्य एव संज्ञाभूतः कश्चित्शब्दश्चेत् पूर्वोक्तलक्षणः स्यात्, तदा स विकल्पेन वृद्धसंज्ञाभाक् इति अर्थः प्रस्तावितः। दीक्षितेन तु अत्र न किञ्चित् स्पष्टम् उक्तम्।

नियमपूर्वम् इदम्। अयं नियमो अनेन सूत्रेण व्यवस्थापितः—“यदा एङ् इति आदिस्वरसनाथः कश्चित्शब्दः देशविशेषवाची तदैव तस्य वृद्धसंज्ञा विकल्पेन स्यात्। देशवाचित्वाभावे तु एङ् इति आदिस्वर-विशिष्टः शब्दः वृद्धसंज्ञको न स्यात्” इति।

एणीपचनः इति कश्चित् देशः। तत्रभवः इति “वृद्धाच्छः”—एणीपचनीयः ग्रामः। गोनर्हः इति देशविशेषः—तत्र भव इति छः = गोनर्होद्यः। भोजकटः इति देशनाम। तत्र भवः इति छः = भोजकटीयः। वृद्धसंज्ञाभावपक्षे तु अण् स्यात् एणीपचनात् अण् = एणीपचनः। गोनर्हात् अण्—गोनर्हः। भोजकटात् अण्—भोजकटः। एङ् इति किम्? अहिच्छवः इति कश्चित् देशः। तत्रभवः इति अण् आदिच्छवः। देशवाचित्वे अपि एङ् अभावात् न वृद्धसंज्ञा। कान्यकुब्ज इति देशविशेषः। तत्रभवः इति अण् कान्यकुब्जः। देशवाचित्वेऽपि एङ् अभावात् न वृद्धसंज्ञा। वृद्धसंज्ञाभावात् लभयव न छप्रत्ययः। ननु देशे इति किम्? गोमती इति काचित् नदी। तस्यां भवः इति अण् गोमतः। गोमताः मत्स्याः। अत्र गोमती इत्यत्र एङ् सद्भावेऽपि देशवाचित्वाभावात् न वृद्धसंज्ञा—तेन न छ-प्रत्ययः।

[काशिकायां हि पूर्वदिशात् अन्यं देशं बोधयन् शब्दः एङ् इति आदिस्वर-
समाधौऽपि न वृहसंज्ञाभाक् इति आपयितुम् “देवदत्तः इति बाह्येकिषु सामः, तत्रभव
इति देवदत्तः” इति प्रतादाहरणम् प्रदर्शितम्] ।

“वा नामधेयस्य—इति” । नामधेयस्य संज्ञाभूतस्य वा विकल्पेन वृहसंज्ञा स्यात् ।
इदमव अवधेयम्—शब्दस्वावत् विविधः—यौगिकः, रुदः, योगरुदयोति । तेषु यौगिको
यथा पचतीति पाचकः । योगरुदो यथा—पङ्कं जावते इति पङ्कजः । पङ्कजः कमलम्
इत्यर्थः । रुदो यथा—मण्डपः । अस्मिन् वार्तिके “नामधेयस्य” इति पर्दन रुद-
शब्दस्यैव यदृशं कर्तव्यम् । तेन वार्तिकस्य अयमेव सरलायः—एङ् इति आदिस्वर-
समाधायेत् रुदशब्दाः, तर्हि तेषां विकल्पेन वृहसंज्ञा स्यात् । देवदत्त इति
कस्याचित् जनस्य नाम । अयं रुदशब्दः । तेन अस्या वृह संज्ञा वा स्यात् ।
वृहसंज्ञापक्षे कः स्यात्—देवदत्तीयः । वृहसंज्ञाभावे तु अण्—देवदत्तः । एवं
घट्धातोर्नि अत्रः घटः इति शब्दः कलशे रुदः । तस्मात् क्-प्रत्ययः—घटीयम् ।

१२३८ । भवतष्टक् क्सौ ॥४॥११५॥

टो— । वृडात् भवत एतो स्तः । भावत्कः । जशत्वम् ;
भवदीयः । वृडात् इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तात् अण् एव । भावतः ।

The suffixes ठक् and क्स् are added to the words भवत्,
(which passes by the denomination “वृड” on account of its
being included in the ल्यदादि class). These two suffixes bar
the suffix क् । भवत् derived as भृ + शृ however takes अण् and
not क् for this भवत् is not a वृड word.

मित— । भवत् इति भाधातोर्ङ्वत् प्रत्ययेन सिद्धी युष्मत्-समानार्थवाचकः
त्यदादिषु अन्तर्मुक्तः शब्दः । त्यदादिषु अन्तर्भावात् अस्या वृड-संज्ञा । एतस्मात् वृड-
संज्ञात् भवत् इति शब्दात्, ठक् क्स् इति प्रत्ययौ स्याताम् शैषिकौ । क्-प्रत्ययस्य
अपवादभूतौ इमौ । “इसुसुक्तान्तात्कः” (७१५१) इति सूत्रेण “भवत्” इति

तकारान्तात् परस्य ठक् प्रत्ययस्य ठकारस्य स्थाने ककारादेशः । ठक् इत्यस्मिन् यः ककारः स इत्, ककारात् प्राक्-स्थितोऽकार उच्चारणार्थः । ककारस्य इत्वात् “किति च” (७।२।११८) इति सूत्रेण भवत् इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः तेन भावत्कः इतिरूपम् । भवत्-सम्बन्धोयः इत्यर्थः एवं भवत् इत्यस्मात् क्सप्रत्ययः । प्रत्ययस्य सकार इत् ; क् स्थाने ईयादेशः—तेन भवत् ईय इति स्थितम् । ततः “यचिभम्” (१।४।१८) इति सूत्रेण अजादितद्धितप्रत्यये परे पूष्यस्य या भसंज्ञा प्राप्ता, सातु “सिति च” (१।४।४६) इति सूत्रेण निवार्यते, सकारेत्-प्रत्यये परे पूष्यस्य पदसंज्ञा स्यात् न खलु भसंज्ञा । क्स इति सकारेत् प्रत्ययः, ततः “ईय” परे “भवत्” इत्यस्य पदत्वात् “भृशो जगोऽन्त” (८।२।३६) इति सूत्रेण सन्धिः तेन भवदीय इति रूपम् । भूधातोः शत्रप्रत्ययेन निष्पन्नो भवत् इति शब्दोक्तिः । एतस्य त्वाददिषु न अन्तर्भावः अतो न वृद्धसंज्ञा । अस्मिन् सूत्रे पूष्यमुवात् “वृद्धात्” इति अनुवर्चते । तेन वृद्धसंज्ञात् एव भवच्छब्दात् ठक्-कसोः विधानम् । तथा सति शब्दप्रत्यायान्तस्य भवच्छब्दस्य अणस्यात् न खलु ठक्-कसौ । एतस्मात् अणि भावत् इति रूपम् ।

१३४० । काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ४।२।११६ ॥

दी—। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी—काशिका ।
वैदिकी—वैदिका । ‘आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् (गु सू ७४) ।
आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी—आपत्कालिका ।

The Suffixes ठञ् and जिठ are added to the words of the काश्यादि class ; by applying ठञ् to काशि we have काशिकी and जिठ we get काशिका ।

A word—a compound one—of which the first member is “आपत्” and the second member denotes a part (division) of time, takes these two suffixes—thus we get आपत्कालिकी and आपत्कालिका ।

मित—। काशि इतोवेमादिभ्यः ठञ् जिठ इतोती प्रतायौ सः शैषिकौ
“तव भवः” इत्यादी अर्थे एतो स्याताम् । जिठ इति प्रताये य इकारः स
उच्चारणार्थ एव । अकार इत । ठकारः तिष्ठति, तस्य स्थाने इकादेशः ।

ननु “आदिर्जिठुडवः (१११५)” इति सत्वेण जिठ एतास्य जि इति इत् भवेत्,
तर्हि कथमेत अकार इत, इकार उच्चारणार्थ इति कथ्यते ? शैषम् । जिठ
प्रताये “आदिर्जिठुडवः” इत्यानेन जि इति भागस्य इत्करणे न किञ्चित्
प्रयोजनं विद्यते । अकारस्य इत्करणे तु प्रतायस्य जितस्वर एव प्रयोजनम् । जित-
स्वरप्रयोजनं हि स्वरप्रकरणस्यैव विषयः । पुनरपि बोधयति ननु ठञ् प्रताये अपि
अकार इत, ठकारस्थाने इकादेशः, तर्हि कुत्र एतयोः पार्थक्यं स्यात् इति चेत् ?
स्त्रीलिङ्गे खञ् इति याच्यम् । ठञि प्रताये कृते एतत् प्रतायान्तस्य पदस्य
“ठिङ्ङाथ्—” (४१११८) इति सूत्रेण स्त्रियाम् ङीप्, जिठ इति प्रतायान्तस्य तु
स्त्रीलिङ्गे आप् एव स्यात् ।

काश्या जाता इति काशियन्दात् ठञ्—काशिकाः । स्त्रीलिङ्गे ङीप्, काशिकौ ।
काश्या भवन्ति काशियन्दात् जिठ्—काशिकाः । जिठ् प्रत्यये परे अकार इत् ।
इकार उच्चारणार्थः, ठस्याने इकादेशः । इकादेशे सति स्त्रियाम्—“प्रत्ययस्थात् कात्
पूर्वस्थात् इदाप्यनुपः” (७११४७) इति सूत्रेण आप । एवम् वेद्याम् भव इति ठञ्
वैदिकः । स्त्रियां वैदिकी । जिठ्—वैदिका, वैदिः द्रेशविशेषः । इत्यम्
वैदिकी—वैदिका, [वैदि शिष्टपालराज्यम्] ।

काश्यादिर्यथा—काशि, वैदि, वैदि, सञ्ज्ञा, सञ्वाङ्, अचुरात्, मोहमान, शकुलाद,
हस्तिकर्पू, कुदामन्, हिरण्य, करण, गोवासन, भैरवि, भौर्जिङ्, अरिन्दम, सर्वमित्र,
देवदत्त, साधुमित्र, दानमित्र, दानयाम, शौवावतान, सुवराज, उपराज, सिन्धुमित्र,
देवराज ।

“आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्”, आपत् आदिर्यस्य स आपदादि ।
आपदादिराकृतिगणः । आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात् ठञ् जिठ इति प्रत्ययौ स्याताम्
शैषिकौ “तव भवः” इत्यादी अर्थे । आपत्काले भव इति ठञ् आपत्कालिकः
स्त्रियाम्—आपत्कालिकी । जिठ्—आपत्कालिकः । स्त्रियां आपत्कालिका ।

१३४१ । बाहोकाग्रामेभ्यश्च ॥४।२।११७ ॥

दी— । बाहोकाग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौस्तः । कस्य
अपवादः । कास्तौरं नाम बाहोकाग्रामः । कास्तोरिकी ।
कास्तोरिका ।

Briddha words expressive of villages in the country of
Bahika, take the suffix ठञ् as well as the suffix जिठ् after
them. Both of these bar the suffix क् ।

नित— । बाहोका इति देशविशेषः । तस्मिन् देशे ये ग्रामाः सन्ति, तेषां
वाचकैर्भाः ह्रस्वसंज्ञकैर्भाः शब्दभ्यः “तत्र भवः” इत्यादौ अर्थे ठञ् जिठ् प्रत्ययौ
भवतः शैषिकौ । कास्तौर इति कश्चित् बाहोकादेशीयः ग्रामः तत्र जातः इति ठञ्
कास्तोरिकः । स्त्रियाम् ईप् कास्तोरिकी । जिठ्—कास्तोरिकः । स्त्रियाम् आप्
कास्तोरिका । एवं शाकलिकी शाकलिका । मान्यविकी मान्यविका ।

१३४२ । विभाषोशीनरेषु ॥४।२।११८ ॥

दी— । एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ वास्तः ।
सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ।

Briddha words, expressive of villages in the land of the
Ushinaras optionally take the suffixes ठञ् as well as जिठ्
after them.

नित— । उशीनर इति जनपदविशेषः । अस्मिन् देशे ग्रामाः च सन्ति ।
उशीनरविषये ये ग्रामाः सन्ति, तद्वाचिभ्यो ह्रस्वसंज्ञकैर्भाः शब्दभ्यः विकल्पेन ठञ्
जिठ् इति प्रत्ययौ भवतः । प्रत्ययद्वयस्य अप्रातिपत्ते “ह्रस्वाङ्” (४।२।११४)
इति क् स्यात् । सुदर्शनं नाम कश्चित् उशीनरविषयस्थितः ग्रामः । तत्र जातः इति
ठञ्—सौदर्शनिकः स्त्रियां सौदर्शनिकी । जिठ्—सौदर्शनिकः—स्त्रियां सौदर्शनिका ।
पञ्चे कः सौदर्शनीयः । स्त्रियां सौदर्शनीया । एवम् आङ्गजालिकी—आङ्गजालिका ।
आङ्गजालीया ।

अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं “उशीनरेषु ये वाहीकग्रामाः तेषां वृत्तिर्वा विकल्पेन” इति अभिप्रायं काशिकाभाषाशक्तिकरौ आविष्कृतवन्तौ । परं वाहीकग्राम इति शब्दस्य कोऽर्थः स्यात्—तत् न खलु अत नापि पूर्वसूत्रे स्पष्टम् उक्तिस्थितः । अस्मत्ता दोषितेनापि पूर्वसूत्रे वाहीकग्राम इत्यस्य स्पष्टार्थः नोदक्षि ।

वयम् तु वाहीकेषु वाहीक इति विषये ये ग्रामास्ते वाहीकग्रामा इति व्याख्यातवन्तः । अतः तु प्रमाणं प्रदर्शने—तथाहि साहित्यदर्पणे द्वितीयाध्याये “गौर्वाहीकः” इत्यस्य टीप्यनां जयपुरसंस्कृतविद्यालयाध्यायः महामहोपाध्यायः श्रीदत्तादास-दिवेदः—“वाहीक इति । वाहीको नाम देशविशेषः । तत्रत्यः पुरुषो वाहीकः । केचित् बहिर्भूतो वाहीक इति ह्यतएव सदाचारबहिर्भूत इत्याहुः । “बहिर्भूतो यथ”, “इकच् च” इति वार्तिकभाषायां टिप्पणी ईककि च कृते वययोरभेदान् वाहीकः इति रूपम् इत्याहुः ।”

१३४३ । ओर्देशे ठञ् ॥४१॥११८ ।

दी— । उवर्णान्तात् देगवाचिनठञ् । निषादकर्षूः । निषादकर्षुकः । “केऽण” इति ज्ञस्यः । देशे किम् ? पटोष्ठावाः पाटवाः । त्रिष्ठम् व्यावर्त्तयितुम् ठञ्गुहणम् । वृद्धाच्छं परत्वात् अयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

The suffix ठञ् (ठञ् alone and not णिठ्) is attached to words ending in उ or ऋ and denoting a country.

The word निषादकर्षूः stands for a country of the same name and to imply an inhabitant of the country ; we have here the suffix ठञ् attached to it and the word निषादकर्षुकः is at once formed the ककार of निषादकर्षूः being shortened by the rule—केऽणः (see समास) ।

मित— । अयिन् सूत्रे “वृद्धात्” इति न अनुवर्तने, परसूत्रे “वृद्धात्” इत्यस्य उल्लेखात् । अपिच सूत्रमिदं “वृद्धाच्छः” (४१॥११४) इति सूत्रात् परमेव अतोऽदः

तदपि बाधते परत्वात् । तस्मात् सूत्रस्यास्य अयमर्थः—वृद्धात् अवृद्धात् वा उवर्णान्नात् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः ।

ननु ठञ् इत्यस्य—काशादिमाष्टञ् जिठौ (४।२।११६) इत्यस्मात् अनुवृत्तौ सत्यां कथं पुनस्तस्य अत्र गृहणमिति चेत्—उच्यते । ठञ् इत्यस्य अस्मिन् सूत्रे अगृहणे सति, ठञः साङ्घर्षादपि जिठौपि अत्र अनुवर्तते । तन्माभूदिति ठञः गृहणम् । इदमेव वृत्तौ उक्तम्—“जिठं व्यावर्त्तयितुम्” इत्यादिना । व्यावर्त्तयितुम् वारयितुम् इत्यर्थः । निषादकर्षः इति ककारान्तः कश्चित् देशविशेषवाची शब्दः । तत्र जातः इति ठञ् निषादकर्षकः निषादकर्षः इत्यस्य ककारः “केऽणः” (३।४।१३) इति सूत्रेण क-प्रत्यये परे कस्यैव गच्छति । एवम् शावरजसुकः । देशवाचिनः एव प्रातिपदिकात् ठञ् स्यात्—नान्यतः । तेन पटोः (पटुनामधेयस्य कसाचित्) क्वावाः पाठवाः । अत्र अण् न तु ठञ्—पटु इत्यस्य उकारान्तत्वेऽपि देशवाचित्वाभावात् ।

ननु दाक्षिकर्षुः इति देशः । तत्र जातः इत्यर्थे दाक्षिकर्षुशब्दात् “वृद्धाच्छः” (४।१।११४) इति छःस्मात् उत ठञ् स्यात् इति सन्देहे आह “वृद्धाच्छम्” इति । परत्वात् इदं सूत्रम् वृद्धाच्छं बाधते । तेन अत्र ठञ् एव स्यात्—दाक्षिकर्षुकः ।

१३४४ । वृद्धात् प्राचाम् ॥ ४।२।१२० ॥

दो—। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् ।

आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवासु । माल्ल-
वास्तवः ।

Briddha words (and these alone), if expressive of a country in the east and ending in उ or ङ take the suffix ठञ् । Non-briddha words of such nature never take ठञ् and to signify this restriction this rule has been framed.

मित—। अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रात् “ओदेशे ठञ्” इति अनुवर्तते । तेन सूत्रस्यायमेव अर्थः—उवर्णान्तात् वृद्धात् प्राग्देशवाचकात् प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः

स्रात शैषिकः । प्राग्देशवाचिनः उवर्णात् वृडात् एव ठञ् स्रात न अवृडात्
इति नियमस्य आपनार्थमेव अस्य सूत्रस्य आरम्भः । आठ्कजम्ब इति उवर्णान्तः
कथित् प्राग्देशवाचो वृद्धशब्दः—तत्र जातः इति आठ्कजम्बकः, शाकजम्ब इति
अपरः कथित् प्राग्देशवाचो वृद्धशब्दः तत्र भव इति शाकजम्बकः । एषं नापि-
वान्तुकः । वृडात् इति किम् ? मल्लवान्तु इति कथित् प्राग्देशवाचो उकारान्तः
अवृद्धशब्दः—तत्रभव इति मल्लवान्तवः—यत्र न ठञ्—अवृडात् ।

१३४५ । धन्वयोपधाद् बुञ् ॥ ४।२।१२१ ॥

दी— । धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो
वृडात् बुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्गाश्र
काम्पिल्यशब्दौ बुञ्कणादिसूत्रेण श्रयन्तौ । साङ्गाश्रकः ।
काम्पिल्यकः ।

The suffix बुञ् is added to Briddha words that imply a country of the desert, as well as to Briddha words, that have y as the last but one letter, provided they stand for the name of a country.

मित— । धन्वा मरुदेशः । तथाहि सभ्याविधी—“संन आपो धन्वन्वाः”—
इत्यादयः । धन्वन्वाः मरुदेशायाः । धन्वविशेषवाचिनः इति । कथित् धन्वानं
(मरुदेशं) अभिदधति ये शब्दाः ते वृडाश्चेत् तेभ्यः, तथा येषां शब्दानाम् उपधायां
यकारो विद्यते, ते वृडा अपिच देशवाचिनर्थत्वेभ्यश्च बुञ् प्रत्ययः स्रात शैषिकः ।
ऐरावतम् इति कथित् धन्वदेशः एव उपलक्षितः नतु धन्वविशेषः । तेन तत्र पारिधन्वकः
इति उदाहरणं दृश्यते । पारिधन्वकः इति तु “पारि मधेय पट्टा वा” १।१।२८ इति
सूत्रेण धन्वनः (मरुदेशस्य) पारि इति पारिधन्व । तत्र जातः इति पारि धन्वकः
इत्यनया शैल्या सिद्धम् । भाषाठ्ठी तु “धन्वान्तात् देशवाचिनः वृडात् बुञ् स्यात्”
इत्येवं व्याख्यातम् । उदाहरणं तु पारिधन्वकम् । धन्वशब्दः श्रीमता दीक्षितेन
नपुंसकलिङ्गे प्रयुक्तः—भाषाठ्ठी त पुंसि ।

“बुज्कुण—(४।२।८०) “इत्यादि-त्वे प्रोक्तं यत् संकाशादिभ्यः स्यः स्यात् । तेन संकाशम् । संकाशादिषु कम्पिलशब्दोऽपि दृश्यते ; अतः स्यः—काम्पिलम् । यकारोपधाच्च आभ्याम् वृद्धाभ्यां देशवाचिनो बुज् स्यात्—तेन संकाशदेशे भवः इति संकाशकः । काम्पिलदेशे जातः इति काम्पिलकः । काम्पिल इति पाञ्चालानां राजधानी ।

१३४६ । प्रस्थपुरवहान्ताञ्च ॥४।२।१२२॥

दी— । एतदन्तात् वृद्धात् देशवाचिनो बुज् स्यात् । छ-स्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलवहकः । पुरान्तगृहणम् अप्रागर्थम् । प्राग्देशेतु उत्तरेण सिद्धम् ।

Briddha words, ending in प्रस्थ, पुर or वह and expressive of some country take the suffix बुज् after them. One born in the country of नान्दीपुर is नान्दीपुरकः । Rest easy—see Tika.

मित— । अन्त इति एतेन सह प्रत्येकं सम्बध्यते । —“वृद्धात् परः व्यूमाणः शब्दः प्रत्येकमभिमुख्यते” इति आयात् । तेनायमर्थः—प्रस्थान्तात् पुरान्तात् वृद्धान्ताञ्च प्रातिपदिकात् वृद्धात् देशवाचिनः बुज् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अयं “वृद्धाच्छः” (४।१।११४) इति छप्रत्ययस्य अपवादः । मालाप्रस्थ इति कथित जनपदः । तत्र भवः इति मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरे जातः इति नान्दीपुरकः । पैलवहं उत्पन्न इति पैलवहकः । ननु “रोपधेतोः प्राचाम्” (४।२।४२३) इति परसूक्तेश्चैव प्राग्देशवाचिनः पुरान्तात् वृद्धात् प्रातिपदिकात् बुज् सिध्यति—पुरान्तस्य रकारोपधत्वात्, तर्हि कथम् अत्र पुरान्तस्य पुनरपि निर्देशः इति चेत् ?—उच्यते । प्राग्देशे अभिधेये परसूक्तेश्चैव सिध्यति—परम् प्राग्देशात् अन्तस्मिन्देशं गन्तव्यमिति अनेन बुज् स्यात् । एवं कान्तीपुरकः फाल्गुनीवहकः ।

१३४७ । रोपधेतोः प्राचाम् ॥४।२।१२३॥

दी— । रोपधात् ईकारान्तात् च प्राग्देशवाचिनो वृद्धात् बुज् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः—कान्दकः ।

The suffix वृज् is attached to Briddha words, that have either र for their last but one letter, or that end in ईकार, provided these words are expressive of some eastern countries..

N.B—By eastern countries, Bengal, Bahar and Assam are meant. Thus one born in पाटलिपुत्रः is पाटलिपुत्रकः—a native of Pataliputra (modern Patna). One born in कान्दी is कान्दकः। कान्दी is a sub-divisional town in the district of Morshedabad in Bengal. There are two other Kandis—one is Gujrat and another in Ceylon—but evidently these are not meant here as they are not eastern countries.

मित—। यस्य शब्दस्य उपधायां रकारः वर्तते, तथा यद्यपि शब्दः ईकारान्तः स्यात्। तादृशाभ्याम् इडाभ्याम् पूर्वदेशवाचिभ्याम् वृज् प्रत्ययः स्यात् अप्रधिकः। पाटलिपुत्रः इति कथित् पूर्वदेशवाची इहः रकारोपधः शब्दः। तत्र जातः इति वृज्—पाटलिपुत्रकः। कान्दी इति कथित् पूर्वदेशवाची ईकारान्तः इहः शब्दः। तत्र भवः इति कान्दकः। एवं काकन्दौ=काकन्दकः। माकन्दौ—माकन्दकः। अपिच—एकचक्रा इति पूर्वदेशवाची रकारोपधः इहः प्रातिपदिकः। तत्र जाताः इति एकचक्रकाः इति काशिकाभाषाप्रतिकारी। एकचक्रा इति यामः बहुविधये धोरभूम-प्रदेशे वर्तते। अत्र मधुमपाण्डवः भीमः अज्ञातवासकाले वकासुरं जघाम इति वार्ता महाभारते दृश्यते। अपिच अत्रैव बह्वीयवर्षवधर्मनेता श्रीश्रीनित्यानन्दः समजनि। तेन एकचक्रकः इति शब्देन श्रीनित्यानन्दोपि उच्यते।

ननु प्राचाम् इति किम्? दातामितिः इति कथित् अग्रान्देशीयः जनपदः। तत्रभवः इति छः नतुवृज्। तेन—दातामित्रीयः।

किंच—मूले “ईतोः” इति ईकारस्य तपरकरणं किमर्थम्? ‘त-परस्तत्कालस्य’ (१११३०) इत्यस्य अवकाशोऽत्र नास्ति—“अनुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (१११६८) इति मूलेण निर्दिष्टस्य “यण्” इत्यस्य मध्ये ईकारस्य अदर्शनात् ईकारेण सवर्णयद्वयप्रसङ्गस्य अभावः। काशिका समाधत्ते—“तपरकरणं विस्पष्टार्थम्”।

यद्यपि ईकारेण एव स्पष्टोक्तिः स्यात्—तथापि “इत्” इत्यानेन विशेषेण स्पष्टोक्तिर्भवति इति काशिकाकृताम् आशयः ।

१३४८ । जनपद-तदवध्योश्च ॥४१२॥१२४॥

दी—। जनपदवाचिनः तदवधिवाचिनश्च वृद्धात् वृञ् स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्त्तकः ।

The suffix वृञ् is added to Briddha words, that express a country or the extremity of a country. Thus—One born in आदर्शः—is आदर्शकः । One born in त्रैगर्त्तः is त्रैगर्त्तकः ।

सित—। जनपद-वाचकात् वृद्धात् प्रातिपदिकात् तथा जनपदस्य अवधि-वाचयिता ये वृद्धाः प्रातिपदिकोस्तंभोऽपि वृञ् प्रत्ययः स्यात् शेषिकाः । कस्य अपवादोऽयम् वृञ् । आदर्श इति कथितं जनपदः । तत्र-भवः इति वृञ् आदर्शकः । एवम् आभिसारः—आभिसारकः । जनपदावधिवाचिनश्च उदाहरणं—यथा त्रैगर्त्तः इति । तत्र जातः इति वृञ्—त्रैगर्त्तकः । जनपदावधिरपि जनपद एव सत् यानः । तथाचेत्—किमर्थम् तस्य प्रथक् गृहणम् ? उच्यते—“गर्त्तोत्तर-पदाच्छः” (४१२॥१३०) इति सूत्रेण गर्त्तोत्तरपदात् कप्रत्ययः विहितः—यथा वृकागर्त्तोद्यम् । जनपदावधिवाचकात् त्रि-गर्त्तोत्तरपदात् वृञ् स्यात्—न खलु ख द्रव्येण आपयितुम् जनपदावधिः प्रथक् गृहणं—तर्भव त्रैगर्त्त इति गर्त्तोत्तरपदात् वृञ् । जनपदावधिः उदाहरणान्तरम् यथा चौपटः—चौपटकः । अपिच श्यामायनः—श्यामायनकः ।

१३४९ । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥४१२॥१२५॥

दी—। अवृद्धात् वृद्धाच्च जनपद-तदवधिवाचिनो बहुवचन-विषयात् प्रातिपदिकात् वृञ् स्यात् । अवृद्धादणोवृद्धाच्छस्य अपवादः । अवृद्धात्जनपदात्—आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदा-

वधेः—आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्—दाब्बकः । वृद्धाज्जनपदा-
वधेः—कालञ्जरकः । विषयगूढणं किम् ? एकशेषेण बहुत्वे
भाभूत् । वर्त्तनीच वर्त्तनीचवर्त्तनीच वर्त्तन्यः, तासुभवो वर्त्तनः ।

The suffix वुञ् is added to words—whether Briddha or non-Briddha, provided they are expressive of some country or its extremity and consequently are used in the plural number (out of their own nature and not due to any other cause). This वुञ् stands as a bar to अण् in case of non-briddha words and to क् in case of briddha words. N.B.—By taking the word विषय in the Sutra it is indicated that natural अण्ड बहुवचनान्न words are to be taken and not those अण्ड words that are बहुवचन by एकशेषवृत्ति ।

मित— । सूत्रस्यैव अपिना “इडात्” इति आयाति । तिन—“अण्डात्
अपि जनपदवाचिनः जनपदावधिवाचिनश्च बहुवचन-विषयात् प्रातिपदिकात् वुञ्
स्मात् शैथिकः । किमुत इडात् जनपदवाचिनः तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्
प्रातिपदिकात्—ताभ्याम् वुञ्प्रत्ययस्य पूर्वस्त्वैवैव सिद्धत्वात्” इत्येवार्थः ।
सूत्रप्रथमं स कलव्य अयमेवसरलार्थः स्मात्—इडात् जनपदवाचिनः जनपदावधिवाचिनश्च
प्रातिपदिकात् बहुवचनविषयात् तथा अवहुवचनविषयात् वुञ्प्रत्ययः स्मात् शैथिकः ।
अण्डात् जनपदवाचिनः जनपदावधिवाचिनश्च बहुवचनविषयादेव वुञ्स्मात्
शैथिकः । अयं वुञ् अण्डात् विहितस्य अण्प्रत्ययस्य तथा इडात् विहितस्य क-
प्रत्ययस्य अपवादः । अण्डात् जनपदवाचिनः बहुवचनविषयात् यथा—अङ्गाः
इति अण्डः बहुवचनविषयः जनपदवाची कयित् शब्दः । तथाहि अङ्गाः अग्निधाः
पुलिङ्गाः वहुवचनविषयाः । तेषाम् अङ्गानां निवासः इति “तस्य-निवासः” (४।१।६८)
इति सूत्रेण “अङ्ग” इतिशब्दात् अण् । ततः जनपदलुप् (४।१।८१) इति
सूत्रेण अण्-प्रत्ययस्यलुप् । ततः “लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने” (१।१।५१) इति सूत्रेण

प्रत्ययस्य लुपिसति प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं तेन अङ्गाः इति देशनाम्नः बहुवचने एव अवस्थितिः । अतः अङ्गाः इति बहुवचनविषयः जनपदवाची शब्दः—अङ्गस्थः । अङ्गेषु जातः इति बुज्—आङ्गकः । [N.B.—“Angas” is the modern Bhagalpur division ; during the days of the Mahabharat, Karna was the ruler of Angas.] एवं वङ्गाः—वाङ्गकः । कलिङ्गाः—कालिङ्गकः । अङ्गदात् बहुवचनविषयात् जनपदावधिवाचिनः यथा—अजमीड़ाः—इति जनपदावधिवाची अवृद्धः शब्दः बहुवचनविषयः । अजमीड़ानां निवासः इति साधनप्रक्रिया तु पूर्ववत् । अजमीड़ाः इति जनपदविशेषस्य पश्चिमसीमापूर्वकः शुद्धः जनपदः । तत्रजातः इति बुज्—अजमीड़कः । [अजमीराः—*is the modern little province of Ajmir-meharacora*] एवं अजकन्दाः—अजकन्दकः । वृद्धात् जनपदात् बहुवचनविषयात् यथा—दाव्याः—दाव्यकः । जाव्याः—जाव्यकः । अवबुधवचनविषयात् वृद्धात् जनपदावधिवाचिनः बुज् प्रत्ययस्य उदाहरणम् पूर्वसूत्रे द्रष्टव्यम् । बहुवचनविषयात् वृद्धात् जनपदावधिवाचिनः यथा—कालञ्जराः इति जनपदावधिवाची वृद्धः बहुवचनविषयः शब्दः । अस्या साधनप्रक्रिया तु “वङ्गाः” इतिवदेव तेषु भवः इति बुज्—कालञ्जरकः । [N.B.—*Kalinjar*—*the fort of which city is noted in the History of India. During his laying seige to this fort, Emperor Sher Shah received a mortal wound from a canon ball to which he succumbed later on*]. एवं वैकुण्ठिणाः—वैकुण्ठिशकः । जनपदावधिवाचिनः वृद्धात् अवबुधवचनविषयात् बुज् प्रत्ययस्य उदाहरणम् पूर्वसूत्रे द्रष्टव्यम् ।

ननु “बहुवचनविषयात्” इत्यतः विषय इति पदस्य कथम् उल्लेखः ? उच्यते—विषय इति पदस्य उल्लेखेन आपद्यति यत् एकवचनान्तः जनपदवाची अवृद्धः शब्दः यदा एकशेषवृत्त्या बहुवचनान्तः भवति—तदा तस्मात् बुज् न स्यात् अपितु अण् एव स्यात्—एकशेषवृत्त्या बहुत्वं बोधयतः एकवचनान्तजनपदाचिनः अवृद्धशब्दस्य स्रुतं एव बहुवचनविषयत्वाभावात् । वर्तनी इति अवृद्धः

एकवचनान्तः जनपदवाचिशब्दः । वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तनी च इति एकशेषवृत्त्या वर्त्तनाः । वर्त्तनीषु भवः इति वृज् न स्यात्—वर्त्तनीशब्दस्य सन्त एव तत्र वचन-विषयत्वाभावात्,—अपितु अण् एव ; तेन वर्त्तनः ।

१३५० । कच्छामिवत् वर्त्तोत्तरपदात् ॥४॥२॥१२६॥

दी— । देशवाचिनः वृद्धात् अवृद्धात् च वृज् स्यात् ।
दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवत्तकः । बाहुवर्त्तकः ।

The suffix वृज् is attached to Briddha as well as non-briddha words—which end in कच्छ or अपि, or वृज् or वर्त्त— and which stand for the name of a country.

मित— । देशां शब्दानाम् अन्ते कच्छ इति, अपि इति वृज् इति वर्त्त इति वा वर्त्तते, ते शब्दाः देशाभिधायिनर्येते तेभ्यः वृज् स्यात् शैषिकः—ते वृद्धाः अवृद्धा वासाः । दारुकच्छः इति कच्छान्तः देशवाचीशब्दः । तत्रभवः इति वृज् दारुकच्छकः । काण्डाग्नः—तत्रभव इति वृज् काण्डाग्नकः । सैन्धुवत्त—सैन्धुवत्तकः । बाहुवर्त्तः—बाहुवर्त्तकः । अयं वृज् ब्रह्मस्यले क्षप्रत्ययस्य तथा अवृद्धस्यने अण् प्रत्ययस्य च अपवादः । एवं वर्त्तुवत्तकः । पैथलीकच्छकः । ऐन्द्रवत्तकः । आक्षवर्त्तकः । कच्छः जलप्रायो देशः । तथाहि अमरकौषे—जलप्रायमनुपं स्यात् पुंसिकच्छस्तथाविधः ।

१४५१ । धूमादिभ्यश्च ॥४॥२॥१२८॥

दी— । देशवाचिभ्यो वृज् । धौमकः । तीर्थकः ।

The suffix वृज् is attached to words of the धुमादि class which stand for the name of a particular country.

मित । धूमप्रसूतिशब्देभ्यः देशवाचिभ्यः वृज् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अयम् अणादिरपवादः । धूमः इति कश्चित् देशः तत्र जातः धौमकः । तीर्थ इति देशविशेषः तत्रभवः इति तीर्थकः । धूमादिशब्दा—धूम, तीर्थ, खण्ड,

खण्डेषु भवः इति खण्डकः, शशादन, आर्जुनाव, दाम्भायनस्थली, माहकस्थली, घोषस्थली, माषस्थली, राजस्थली भद्रास्थली, राजरुह, सतासाद, मदकुल, गर्तकुल, आर्जुनकुल, द्यादाव, व्यादाव, मंझीय, वर्वर, वर्चगर्त, विदेह, आनर्त, माठर, पार्थिव, घोष, शिष्य, मित्र, बल, आराधी, धार्तराष्ट्री, अवद्यात, कुचि, अन्नरीप, ह्रीप, अरुण, उज्जयिनी, साकेत, दक्षिणापथ । तथाहि विदेहानां क्षत्रियाणां स्त्र—यैदेहकम् । आनर्तः—देशविशेषः । अत्र कुरुवंशध्वंसावसाने अर्जुनः कृतवर्म्यतनयं सिंहासने स्थापयामास । आनर्तः क्षत्रियविशेषः । आनात्तानां क्षत्रियाणाम् स्त्रम्—इति आनर्तकम् । समुद्रशब्दात् नाविवाच्ये, मनुष्ये च अभिधेये वुञ् स्यात्—यथा सासुद्रिका नौः । सासुद्रिकः मनुष्यः ।

सासुद्रिका नौः इत्यनेन ज्ञायते यत् कारिकाकृतौ समर्थे समुद्रयाता प्रचलिता आसीत् । सासुद्रिकः मनुष्य इत्यनेनापि एतत् तथ्यं समर्थाने । नौ-मनुष्ययोरन्यस्मिन् वाच्ये समुद्रशब्दात् वुञ् न स्यात्—यथा सासुद्रं जलम् । अत एव । पार्थिव शब्दात् “धन्वयोपधात वुञ्” [४।१।२२] इति सूत्रेण वुञि सिद्धे पुनरपि अत्र पाठः अर्देशार्थः अर्देशे अपि वाच्ये तत्र वुञ् स्यात्, पार्थिवकं पार्थिवेन श्रुतं वस्तु । अपिच “कुलात् सौवीरेषु”, कले अभिधेये सति सौवीरादिभ्य शब्देभ्यः वुञ् स्यात् यथा सौवीरकं कुलं, सौवीरदेशमपीपस्यः समुद्रतट इत्यर्थः ।

१३५२ । नगरात् कुत्सन-प्रावीण्ययोः ॥ ६।४।१५३ ॥

दी— । नगरात् वुञ् स्यात् कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकः चोरः शिल्पी वा । कुत्सने इति किम् ? नागरा ब्रह्मणाः ।

The suffix वुञ् is attached to the word नगर to imply a censurable or dexterous person. Thus नागरक etc means a thief or a person of illfame as well as an artisan—a dexterous person. Rest easy.

मित—। नगरशब्दात् वुञ्प्रत्यये भवति शैषिकः कुतूम्भे प्रावीण्यं च गम्यमाने । नगरशब्दात् वुञ्प्रत्यये यस्मिन् अयं भवति तस्यैव अयं, विशेषणतया कुतूम्भे प्रावीण्यं च सन्तत्ये । कुतूम्भे निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ।

“कुतूम्भे प्रावीण्यं च जातादौ प्रत्ययार्थः इति”—काशिका । नागरकाः घोराः इति । नगरे जाताः कुतूम्भसनायाः इत्यर्थे वुञ् । कुतूम्भे—प्रावीण्यधोरन्ध्रं यथा नगरे भवाः नागराः आश्रयाः । अपिच कवादिषु नगरशब्दस्य पाठात् “कवादिभ्यो ङकञ्” (४।१।८५) इति नगरात् ङकञ् स्यात् । तेन नगरे उत्पन्नं नागरैकम् । अत्र नगरशब्दः तु न नगरसामान्यवाची अपितु न नगरविशेषवाची । नगर इति कस्यचित् पुरस्य संज्ञा । तत्र भवं नागरैकम् ।

१३५३ । अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४।२।१२८ ।

टी—। वुञ् । अरण्यान् इत्यस्य अपवादः । “पथध्याय न्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ।” आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्तो वा ॥ वा गोमयेषु (वां) । आरण्यकाः आरण्याः वा गोमयाः ॥

The suffix वुञ् is added to the word अरण्य to imply a human being ; also to imply a way, a chapter, some principle, some monastery or an elephant ; this word also optionally takes the said suffix to denote cow-dung. In absence of वुञ् we have the suffix क by the dictum “अरण्याङ्कः—a varttika barred by this rule in the present case.

मित—। मनुष्ये अभिप्रेते सति अरण्यान्वात् वुञ् स्यात् शैषिकः । अरण्ये भवः मनुष्यः आरण्यकः मनुष्यः । वन्यः इत्यर्थः । अपिच भाग्ये, अध्याये, न्याये, विहारे, गजे च गम्यमाने अरण्यात् वुञ् स्यात् । अरण्यम् अतिक्रम्य गच्छति पन्थाः । अरण्ये अधीतव्यः अध्यायः आरण्यकः अध्यायः । वेदानां ज्ञानकाण्डे अवस्थितः

अधाय-विशेषः यथा तैत्तिरीयः आरण्यकः । अरण्ये पालयितव्यः न्यायः आरण्यकः न्यायः । अरण्यस्थितः विहारः आरण्यको विहारः । विहारः वीक्षमठविशेषः । यथा अरण्ये आचरितव्यः विहारः आरण्यको विहारः । विहारः रत्नादिप्रभोद-
कौडा । अरण्ये भवो हस्ती आरण्यको हस्ती । वन्यः गजः । गोमये गन्धे अरण्यात्
वुञ् स्थात् विकल्पीन—यथा अरण्ये भवाः गोमयाः आरण्यकाः गोमयाः । वुञ्
अप्राप्तिपक्षे—अरण्यात् गः इति उपसंख्यानिक (वार्तिक)सूत्रेण गः—तेन आरण्याः
गोमयाः । अरणावः इत्यस्य अपवादम् एतत् ।

१३५४ । विभाषा कुरुगुगन्धराभ्याम् ॥ ४।२।१३० ॥

दी— । वुञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः ।
यौगन्धरः ।

The suffix वुञ् is optionally attached to कुरु and गुगन्धर ।

नित— । कुरुशब्दात् तथा गुगन्धरशब्दात् च वुञ् स्थात् शैषिकः विकल्पीन ।
एतौ शब्दौ जनपदवाचिनौ । अतएव “अग्रहादपि बहुवचनविषयात्” (४।२।१३५)
इति सूत्रेण नित्यं वुञ् प्रत्यये प्राप्ते सति अनेन विकल्पीविधानम् । कुरुश्च भवः
इति कौरवकः । गुगन्धरेषु भवः इति यौगन्धरकः । कुरुशब्दः “कच्छादिभ्यश्च”
(४।२।१३६) इति सूत्रे उल्लिखिते कच्छादिगणं अपि पठ्यते—तेन कच्छादिभ्याम्
अस्मात् अण् स्थात्—कौरवः । अपिच अस्य कच्छादिभ्याम् “मनुष्यतन्मर्थो वुञ्”
(४।२।१३४) इति सूत्रवर्गेन मनुष्यं मनुष्यं च जातादीं प्रत्ययार्थे नित्यमेव वुञ्
स्थात्—यथा कौरवकः मनुष्यः । कौरवकम् अस्य हसितम् ।

गुगन्धरशब्दात् वुञ् अप्राप्तिपक्षे अण् स्थात् यौगन्धरः ।

१३५५ । मद्रवृज्योः कन् ॥ ४।२।१३१ ॥

दी— । जनपदवृजोऽपवादः । मद्रेषुजातः मद्रकः । वृजिकः ।

The suffix कन् (not वुञ्) is attached to मद्र and वृजि two countries of the same name.

मित—। मद्रशब्दात् हजिशब्दात् च कन् स्यात् शैषिकः, “जनपद-तद् वधोय” (४।१।१२४) इति वज् प्रत्ययं वाधित्वा एव कन् जनपदवाचिभ्याम् आभ्याम् भवति । मद्रेषु जातः मद्रकः मद्रदेशीयः इत्यर्थः । मद्रेषु भारत-युगे प्रत्यः नृपति-रासीत् । हजिषु भवः इति हजिकः ।

१३५६ । कोपधादण् ॥४।२।१३२॥

दी—। माहिषिकः ।

The suffix अण् is added to words that possess क for their penultimate letter—provided the said words stand for the name of some country.

मित—येषां शब्दानाम् उपधायां ककारो विद्यते, तेभ्योऽण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः देशे गम्यमाने । वज् प्रत्ययस्य अपवादोऽयम् अण् । माहिषिक इति कश्चित् देशः—तत्र भवः इति अण् माहिषिकः । एवं कृषिकेषु जातः आर्थिकः, माहिषिकः, आर्यकः । उषणांतादपि शब्दात् देशवाचकात् अण् स्यात् इति केचित् । इवाङ्गेषु जातः ऐलिकः ।

१३५७ । कच्छादिभ्यश्च ॥४।२।१३३॥

दी—। देशवाचिभ्योऽण् । बुजादेरपवादः । काच्छः ।

सैन्धवः ।

The suffix अण् [but not वज्] is attached to words of the कच्छादि class—if these stand for the name of a particular country.

मित—। कच्छ इत्येवमादिभ्यः देशवाचिभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अयं वज्प्रभृतिप्रत्ययानाम् अपवादः । कच्छेषु भव इति काच्छः । सिन्धुः जातः इति सैन्धवः । एवं वण्डेषु भवः वाणवः, कुरुषु भवः इति कीरवः । सिन्धु-शब्दान्तादपि अण् स्यात् देशे गम्ये—यथा सौरसैन्धवम्—इति भाषावृत्तिकारः ।

कच्छादिर्ग्रन्था—कच्छ सिन्ध, वर्ण, कुरु, कच्छीज, कश्मीर, गन्धार, शास्त्र, मधुमत्, अनुषङ्ग, वीप, अनूप, अजवाह, विजापक, कलूतर । रङ्ग, अण, खण्ड, कलूत स्थाने कलूत इति पठति काशिकाकार । परं कलूत इत्येव पाठः समीचीनः इति वयं मन्यामहे । कलूतीदेशविशेषः [It is Modern Khelat the capital of Beluchisthan]—कादम्बरी ग्रन्थे लिखित । परमेश्वरा कलूतीश्वरस्य दक्षिता आसीत् । अविच सुदाराक्षी—कौलूतधितवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादीरुसिंहः । कौलूतः कलूतराज इत्यर्थः । कच्छादिगणे विजापकः इति पश्यते । तस्य तु ककारो-पधत्वात् अवि सिङ्ग इति अत्र पाठः "मनुष्यतस्यथी वृञ्" । (४।१।२३४) इति परवृत्तेण वृञ् वाधनार्थम् ।

१३५८ । मनुष्यततस्यथीवृञ् ॥ ४।२।१३४ ॥ .

दी— । कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्य इति किम् ? काच्छो गौः ॥

The suffix वृञ् is attached to the aforesaid words of the कच्छादि class to imply a hunam being or anything belonging to the person of the same. Thus we have the suffix वृञ् added to कच्छ—and the word atonce formed is काच्छकः—meaning a native of कच्छ modern Catch (capital Bhuj). This वृञ् stands as a bar to अण् । काच्छकं हसितम् means the laughter after a native of Cutch—i. e. laughter of the kind commonly met with in a native of Cutch.

मित— । कच्छादिभ्याः इतिव । मनुष्यः मानवः । तत् स्यः मनुष्यस्यः । मानवे जातं यत् किञ्चित् वस्तु इत्यर्थः । तेन अयमर्थः—मनुष्ये मनुष्यदेहजाने किञ्चित् वस्तुनि वा गम्यमाने कच्छादिभ्याः वृञ् प्रत्ययः स्यात् । "कच्छादिभ्याः" (४।१।२३३) इति विहितस्य अणः अपवादः । कच्छ इति गुर्जर विषयस्य पश्चिमे

स्थितः देशविशेषः । असा राजधानी भुजनगरी । तत्र कच्छविषये जातः मनुष्यः इति वृज् कच्छकः मनुष्यः । कच्छदेशोचितं हसितं जल्पितं वा असा इति कच्छकं हसितं जल्पितं वा कच्छदेशच्छूडा । एवं सिन्धुदेशे भवः मनुष्यः सैन्धवको मनुष्यः । सिन्धुदेशोचितं हसितं जल्पितं वा असा इति सैन्धवकं हसितं जल्पितं वा । सिन्धुदेशच्छूडा तुल्या चूडा सैन्धाधिका चूडा । मनुष्य इति किम् ? काच्छो गोः । अत्र मनुष्यात् व्यतिरिक्ते शवि गम्यमाने सति कच्छात् वृज् न स्यात् अपितु पूर्वसूत्रेण अण एव । तस्य इति किम् ? वृज् इति देशविशेषः । तत्रजातः इति वार्णवः, एवं सैन्धवः, सैन्धव जल्पम् । वार्णवं पुण्यं सिन्धुदेशजातो यो वृजः तसा फलम् । वृज् देशजात यः तदुक्तसा पुण्यम् । अत्र फलपुण्ययोः मनुष्यस्यत्वाभावात् न सिन्धुशब्दात् नापि वृज्शब्दात् वृज्, अपितु अण एव ।

१३५८ । अपदातो साल्वात् ।४।२।१३५ ॥

दी—। साल्शब्दस्य कच्छादित्वात् वृजि सिद्धे नियमार्थ-
मिदम् । अपदाताविवेति नियमः । साल्को ब्राह्मणः । अपदातो
किम् ? सालः पदाति व्रजति ।

The word साल् is included in the कच्छादि class and hence the rule मनुष्यतस्योर्वृज् ४।२।१३४ sanctions वृज्—to be added to it, but there is one exception ; this वृज् is barred in साल् if the word stands to qualify a पदाति [foot soldier—infantry]. Thus we have सालकः ब्राह्मणः but साल् पदाति ।

नित—। साल्शब्दः कच्छादिषु पठ्यते—तेन मनुष्ये मनुष्यस्ये वस्तुनि अभिधेये अस्मात् वृज् स्यात् । परमत्र एकोनियमः अनेन विज्ञाप्यते—यत् पदातो वार्थे साल्शब्दान् वृज् न स्यात्—अपितु अण एव । पदातो मनुष्येषु अन्तर्भूतत्वे सति पूर्वसूत्रेण वृज् प्रतायस्य प्रसक्तौ अनेन निषेधः साल्देशीयः ब्राह्मणः सालकः ब्राह्मणः । परं साल्देशीयः पदातिं सालकः पदातिः इति न स्यात् अपितु सालः पदातिः इत्येव । सालः पदाति व्रजति ।

१३६० । गोयवाम्बोश्च ॥ ४।२।१३६ ॥

दी— । साल्वाद वुञ् । कच्छाद्यणोपवादः । साल्विका यवागूः । साल्वको गौः । साल्वम् अन्यत् ।

The suffix वुञ् is attached to साल् provided the word thus formed, stands to qualify a cow or Maize (यवागू) ; Thus साल्विका यवागूः, साल्वकः गौः—but witness साल्वं धान्यम् ।

नित— । गवि यवाग्वा च अर्थे साल्वशब्दात् वुञ् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । “कच्छादिभ्यश्च” (४।२।१३६) इति विहितस्य अण् प्रत्ययस्य अपवादः । साल्वविषये भवः इति साल्वकः गौः । साल्वविषये भवा इति साल्विका यवागूः...आभ्याम् अन्यत् अण् एष—यथा साल्वम् धान्यम् । साल्वदेशजातं धान्यमित्यर्थः ।

१३६१ । गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ ४।२।१३७ ॥

दी— । देशे । अणोऽपवादः । इकगर्तीयम् । उत्तरपद-
भङ्गणम् बहुच् पूर्व निरासार्थम् ।

The suffix छ (not चच्) is attached to a word, expressing a country and ending in गर्तः । Thus a native of इकगर्त is called इकगर्तीय (the छ being substituted by ईय) । The उत्तरपद in the rule signifies that the word बहुगर्त formed from the word गर्त with the suffix बहुच् placed before it—is exempted from taking छ after it.

नित— । देशाभिधानिनः गर्तोत्तरपदात् प्रातिपदिकात् (तत्रजात इति प्रत्ययस्य अर्थे सति इत्यर्थः) छप्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अर्थे छप्रत्ययः अण् प्रत्ययस्य अपवादः । इकगर्तः इति कथित् देशः । तत्रजातं इकगर्तीयम् । एवं अणोऽपवादः । इकगर्तीयम् ।

वाहीकयाम्बोश्च (४।२।१३७) इति सूत्रेण वाहीकयाम्बोश्च इति शब्दः छ-
प्रत्ययं वाधित्वा ठञ्-जिङ्-प्रत्ययद्वयं प्रवर्तते । इदं सूत्रं वाहीकयाम्बोश्च परस्मिन्

तिष्ठति तेन वाङ्मीकपूर्वमनेन वाच्यते । अतः इदम् आयाति यत् वाङ्मीक-
शामाभिधायी कथितं बहुशब्दयत् गतोत्तरपदस्तर्हि तस्मात् क-प्रत्यय एव स्यात् न
खलु टञ्जिटी । आविदूर-गतः इति कथितं वाङ्मीकशामवाची बहुः गतोत्तरपदः
शब्दः । अस्मात् क एव स्यात्—आविदूरगतोऽयम् ।

ननु सूत्रे “गतोत्तर-पदाच्छः” इति उत्तरपदग्रहणं कथम् इति आशङ्क्यां
कथयति—“उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम्” । बहुच् इति कथितं ईषदर्थे
विहितः तद्विधितप्रत्ययोऽस्ति तस्य पुनः प्रकृतेः पूर्वमेव अवस्थितिः स्यात् । यथा ईषत्
पटुः बहुपटुः । ईदृशात् बहुच्प्रत्ययनिष्पन्नात् गतं शब्दात् को न स्यात् इति आपयितुम्
एव उत्तरपदग्रहणम् । तथाहि बहुगतं इति बहुच्प्रत्ययनिष्पन्नः गतं शब्दः ।
अथ बहु इत्यस्य प्रत्ययत्वात् न गतं इत्यस्य उत्तरपदत्वम् । तेन बहुगतं भवम्
इत्यर्थे अनेन कप्रत्ययः न स्यात्—अपि तु अण् एव—अतः बाहुगर्तम् इति ।

१३६२ । गृहादिभ्यश्च ॥४१२॥१३८॥

दो— । कः स्यात् । गृहीयः । सुखपार्श्वं तसोर्लोपश्च (वा) ।
सुखतीयम् । पार्श्वं तीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां
ज्ञापयितुमिदम् । कुग्जनस्य परस्य च (वां) । जनकीयम् । पर-
कीयम् । देवस्य च (वां) । देवकीयम् । स्वस्य च (वां) । स्वकीयम् ।
वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः (वां) । वैणुकीयम्, वैत्रकीयम्, उत्तर-
पदकीयम् ।

Words, falling under the गृहादि class, take the suffix क after them, in various senses.

The two words सुखतस् and पार्श्वतस्—drop their टि portion (i.e. अस्) before this क (i.e. ईष) ; this goes to show that the dictum “अव्ययानां भमात्रे टिलोपः”—(that is an avyaya loses its टि portion when it stands as भसञ्जक) is not applicable in any and every case.

A क is inserted between this क् and the following words
—जन, पर, दीव, and स्व ।

Words, coming under the head वेणुकादि take this suffix क्ण्
(and not क्) after them. The difference between the actions
of क्ण् and क् is that the former causes इङि of the first
vowel of the word to which it is to be joined whereas the
latter does not do so.

मित— । गङ् इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्ण्यस्यः स्यात् शैषिकः । गङ्
भवः इति क्—गङ्गीयः । एवं नान्तर्यः । जनः स्त्रीयः । एकवामीयः । गङ्गादि
र्यथा—गङ्, जनः स्त्र, नान्तर, एकवास, सम, विधम, मध्या, मधान्दिन, उत्तम, अङ्ग,
तङ्, मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशास्त्र, उत्तमशास्त्र, एकशास्त्र, समानशास्त्र,
समानयाम्, एकहण, एकपक्षाश, इत्यय, इषुमीक, अवस्यन्दन, कामप्रसू, खाद्यायन,
काटेरणि, कावेरणि, सौमिति, शैशिरि । आसुरि । दीवशर्मि, श्रीती, आङिंसि,
आमित्रि, व्याङि, वैदङि, आधात्रि, आशुसंसि, श्रीङि, आशिशर्मि, भीनि, वाराटकी,
बाष्पीकि, चोमहङि, आश्रुति, श्रीगङ्गामात्रि, ऐदविन्दवी, दन्ताय, एंस, तन्त्रय, अनन्तर,
अज्ञाधिकार, नगर, पूर्ववासिन्, इति गङ्गादिराकृतिगणः ।

गङ्गादिगणमधो पतितानां केषाञ्चित् शब्दानां सम्बन्धे विशेषविधयः सन्ति ।
इदानीं तान् प्रवक्षि—

(१). सुख इत्यादि सुखशब्दात् तसि कृते सुखतः इति भवति, पार्श्वशब्दात् तसि
कृते पार्श्वतः इति भवति । एतद्वयं गङ्गादिगणे पठनीयम् । आभ्याम् क्ण्यस्य कृते
अनयो टिलोपः स्यात् । सुखतीयः । पार्श्वतीयः ।

ननु क्ण्यस्य परे पार्श्वत इति एतयोः “यच्चिभम्” (१।४।१८) इति सूत्रेण भस्त्रा
स्यात् । तथा सति “अव्ययानां भमात्वे टिलोपः” इति नियमेन अव्यययोरनयोः
टिलोपस्य प्रसक्तौ किमर्थम् अनेन सूत्रेण इति आशङ्क्यायां प्रतिवक्ति—“अव्यया-
नाम्” इत्यादिना । अनेन सूत्रेण ज्ञाप्यते यत्—“अव्ययानां भमात्वे टिलोपः” इति यो
विधिः सोऽनित्य एव । न खलु एष नियमः सर्वत्रैव प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

(२) कुमिति । जनपर इति पदस्य गहादिगणस्थम् । आभ्याम् छप्रत्यये परे कुग् इति आगमो भवेत् । परकीयः । जनकीयः । तथाहि शाकुन्तले—अर्धो हि कन्या परकीय एव ।

(३) गहादिगणपठितात् दैवशब्दादपि छप्रत्यये परे कुगागमः स्यात्—दैवकीयः ।

(४) गहादिगणपठितात् स्रशब्दादपि छ परे कुगागमः—स्वकीयः ।

(५) वैशुकादिशब्देभ्यः कुग् प्रत्ययः स्यात् शेषिकः । वैशुकीयम् । शकारः इत्—नेन आदिस्वरवृद्धिः । वैवकीयम्, चैवकीयम्, उत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् । माधमकीयम् । आकृतिगणोऽयम् । अतः काञ्चुकीयः इत्याद्यपि । वैशुकादीनाम् अपि गहादिषु अन्तर्भावोच्चीयः ।

१३६३ । प्राचां कटादेः ॥ ४।२।१३८ ॥

दी— । प्राग्देशवाचिनः कटादेश्चः स्यात् । अस्योऽपवादः । कटनगरीयम्, कटघोषीयम् । कटपललीयम् ।

Words beginning with कट and denoting a country in the east, take the suffix छ after them. Thus we have कटनगरीयम् । कटनगरी is part of modern "Katwa"—in the district of Burdwan (Bengal)

मिश्र— । पूर्वदेशाभिधायिनः कटादेः प्रातिपदिकात् छप्रत्ययः स्यात् शेषिकः । अस्योपवादोऽयं छः । कटनगरी इति काचित् पूर्वदेशस्थिता पुरी, तस्यां भवम् इति कटनगरीयम् । एवं कटघोषीयम् । कटपललीयम् ।

१३६४ । राज्ञः क च ॥ ४।२।१४३ ॥

दी— । ब्रह्मत्वात् छे सिद्धे तत्सन्नियोगिन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ।

The word राजन् is a briddha word and consequently it takes the suffix छ after it. This rule sanctions the insertion

of क between छ and राजन्—and we have राजकीयम्—belonging to a king.

मित—। राजन् इति उद्धः शब्दस्तेन 'वृद्धाच्छः' (४।१।११४) इति कप्रत्ययः स्यात् । कप्रत्यये परे अस्मात् ककारागमो भवेत् । राज्ञः इदम् इति राजकीयम् । अत्र देशवाचित्वं नास्ति असम्भवात् ।

१३६५ । वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥४॥२।१४१॥

दी—। अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्चः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो—ब्राह्मणकीयः । शाल्मलीकीयः । अयोमुखीयः ॥

Words, that end in either अक, or इक or have ख as their penultimate letter, take the suffix छ after them—provided the selfsame words are briddha and at the same time, are expressive of some particular country.

मित—। तथाहि उदात्त देशाभिधायिनः अक इत्यन्तात् इकइत्यन्ताच्च तथा खकारोपधाच्च कप्रत्ययः स्यात् शेषिकाः । अयं कोपधादण् (४।१।१३९) इति विहितस्य अणोऽपवादः । अकान्तात्—ब्राह्मणकीय—एवम् आरीहणकीयः द्रौघणकीयः । इकान्तात्—शाल्मलिकः इति विषयः—तत्र भवः इति शाल्मलीकीयः । एवं आशपथिकीयः । खकारोपधात्—अयोमुख इति स्थानविशेषः । तत्रजातः इति अयोमुखीयः । एवं कौटिकीयः । काशिकामने अन्यत्रापि कचिद् भवति यथा—सौमुकीयः, भीमुकीयः, इन्द्रवज्रकीयः ।

१३६६ । कन्यापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥४॥२।१४२॥

दी—। कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्जिठादेरपवादः । दक्षिकस्थीयम् । दक्षिपलदीयम् । दक्षिनगरीयम् । दक्षिग्रामीयम् । दक्षिह्रदीयम् ।

The suffix क् is added to briddha words—which end in any one of the following—कन्या, पल्लव, नगर, शाम, and ऋद and which are expressive of some particular country.

मित—। वृद्धात् देशाभिधानिनः कन्योत्तरपदात्, पल्लवोत्तरपदात्, नगरोत्तरपदात्, शमोत्तरपदात् तथा ऋदोत्तरपदाच्च कः स्यात् शैषिकः। अयम् “वाहीक शमिभय” (४।२।११७) इति विहितयोः ठञ् छिद्योरपवादः। दाक्षिकन्या इति कश्चित्जनपदः। तत्र भवः इति दाक्षिकन्यीयः। एवं माहिकिकन्यीयः। दाक्षि-पल्लवं भवः इति दाक्षिपल्लवीयः। एवं माहिकिपल्लवीयः। दाक्षिनगरं जातं इति दाक्षिनगरीयः। एवं माहिकिनगरीयः। दाक्षिशमं लतपत्र इति दाक्षिशामीयः, एवं माहिकिशामीयः। दाक्षिऋदं भवः इति दाक्षिऋदीयः। एवं माहिकिऋदीयः।

१३६७। पर्वताच्च ॥४।२।१४३॥

दो—। पर्वतीयः।

The suffix क् is attached to the word पर्वत।

मित—। पर्वत इति शब्दात् कप्रत्ययः स्यात् शैषिकः। पर्वतीयः पुरुषः। पर्वतीयो राजा। तथाहि “पर्वतीय इति मावज्जीगणः”। “तवजन्यं रघोर्वीरं पार्वतीयैः गणं रभूत्” इत्यत्र तु पर्वतीयानामिति इति पर्वतीय + अण् = पार्वतीयाः इति समाधेयम्।

१३६८। विभाषाऽमनुष्ये ॥ ४।२।१४४॥

दो—। मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वतात् को वा स्यात् पक्षे अण्। पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किं? पर्वतीयो मनुष्यः।

The suffix क् is added to पर्वत provided the word does not stand to qualify a human being.

मित—। मनुष्यात् अन्यत्र पर्वतशब्दात् “तत्र जातः” इत्यादौ अर्थे कप्रत्ययो

वा स्यात् । पूर्वसर्वेषु नित्ये प्राप्ते सति चनेन विकल्पं लभ्यते । पक्षे अण् ।
पर्वते जातानि इति पर्वतीयानि फलानि—अत्र छः । पार्वतानि फलानि—अत्र अण्,
एवं पर्वतीयम् उदकम् । पार्वतम् उदकम् । मनुष्यार्थे तु पर्वतीयो मनुष्यः । अत्र
छ एव न खलु अण् ।

१२६८ । कृकणपर्णाङ्गारहाजे ॥ ४।२।१४६ ॥

दी— । भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्याम् छः । कृकणीयम् ।
पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् ? कार्कणम् । पार्णम् ।

The suffix छ is added to the words कृकण and पर्ण when the
objects denoted by them, are relative to the country of
Bharadwaja.

नित— । भारद्वाजे देशे प्रत्ययः । भारद्वाजदेशाभिधायिनः कृकण इति शब्दात्
तथा पर्णशब्दात् च छप्रत्ययः स्यात् शैषिकः । भारद्वाजात् अन्यकिन्—यथा कृकणे
भवम् इति कार्कणम्—अण् । पर्णे भवम् इति पार्णम् अण् ।

१२७० । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् ॥ ४।३।१ ॥

दी— । चाच्छः । पक्षे अण् । युवयोर्यष्माकम् वा अयं
युष्मदीयः । अस्मदीयः ।

The suffix खञ् “too” becomes optionally attached to the
words युष्मद् and अस्मद् ; by “too” we are to know that “छ”
and by “optionally” we are to understand that अण् also are
attached to these. Thus—summing up—we may have the
three suffixes अण्, छ, and खञ् attached to युष्मद् and अस्मद् ।

नित— । देशे इति एतत् न अनुवर्तते । अन्यतरस्याम् इति विकल्पेन ख
इति प्रत्ययश्च भवति । खप्रत्ययस्य अप्राप्तिपक्षे अण् प्रत्ययः स्यात् । अपिच
“खञ्प्रत्ययश्च भवति” इत्यत्र स्थितेन चकारेण शङ्कते शतृ—छ-प्रत्ययस्य आभ्याम्

समात् । अङिन् सूत्रे अनुक्तं पूर्वं सूत्रे च “गर्तात्तरपदाच्छः” (४।१।१३७) इत्यस्मात् अनुवृत्तं छ प्रत्ययं अवत्यच्कारः समुच्चिनोति । अतएव अवत्यच्कारः अनुक्तसमुच्चये एव विहितः ।

युष्मदशब्दात् तथा अस्मदशब्दात् च अण्, खञ्, छ इति एते त्रयः प्रत्ययाः भवन्ति शैषिकाः इति सरलार्थः । युवयोः युष्माकं वा अयम् इति छ—युष्मदीयः । युष्मदीयः अयः भवत्सम्बन्धी भवत्स्वामिको वा अयः इत्यर्थः । एवं आवयोः अस्माकम् वा अयं इति छ-प्रत्ययः—अस्मदीयः । अस्मदीयं पुस्तकम् । अस्मत्-स्वामिकम् अस्मत्सम्बन्धि वा पुस्तकम् ।

ननु अणि खञि वा प्रत्यये परे कौटुशानि रूपाणि स्युरिति आकाङ्क्षायां भूषयति—

१३७१ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ ४।३।२ ॥

दी— । युष्मदस्मदोरितावादशैस्तः खञ्गणि च । यौष्माकीनः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ।

The words युष्मद and अस्मद are changed to युष्माक and अस्माक respectively when the two suffixes खञ् and अण् are attached to them ; thus we have यौष्माकीन and आस्माकीन by खञ् and यौष्माक and अस्माक by अण् ।

मित— । तस्मिन् इति साचात् विहितः खञ्प्रत्यय एव उपदिष्टः—न खलु पूर्व-सूत्रस्थेन अकारेण आकृष्टप्रत्ययोऽपि । तेन तस्मिन् खञ्प्रत्यये इत्यर्थः । खञ् प्रत्यये अण्प्रत्यये परे युष्मदशब्दस्य युष्माक इति रूपम्, तथा अस्मदशब्दस्य च अस्माक इति रूपं समात् । युवयोः युष्माकम् वा अयम् इति खञ् यौष्माकीनः । यौष्माकीनम् गृहम् । आवयोः अस्माकम् वा अयम् इति खञ् अस्माकीनं गृहम् । अणि यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन् अणि च इति किम् ? छ प्रत्यये माभूत् युष्मदीयः । अस्मदीयः इति ।

१३७२ । तवकममकाविकवचने ॥ ४।३।३ ॥

दी—। एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकीस्तः खञ्जणि
च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । केतु—

The words युष्मद् and अस्मद् are respectively changed to तवक
and ममक—with reference to a single person, should the suffixes
खञ्ज and अण् be attached to these. The case of a क् प्रत्यय will
be illustrated in the next rule—

नित—। एकवचनपरयोः युष्मदशब्दस्य तथा अस्मदशब्दस्य स्थाने यथाक्रमं
तवक ममक इति आदेशोक्तः खञ्ज प्रत्यये अपि च परं सति । खञ्जि तावकीनः ।
अण् तावकः । मम अयम् इति साङ्गं मामकीनः । अण् मामकः । तथाहि श्रीश्री
गीतायां “मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सदाय ?”

क प्रत्यये किं रूपम् स्यात् इत्यपेक्षायां सूत्रयति—

१३७३ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ७।२।८८ ॥

दी—। सपर्यन्तयोरिकार्थयोस्त्वमीस्तः प्रत्यये उत्तरपदे च ।
त्वदीयः । मदीयः ।

The words युष्मद् and अस्मद्, when they denote a single
object, replace their portions युष्म and अस्म by त्व and म respec-
tively provided a suffix be attached to it or any word is joi-
ned to it as an उत्तरपद i.e. by way of samasa. Thus युष्मद्
becomes त्वद् and अस्मद् becomes मद् when the suffix क follows
them and we at once get the words त्वदीयः and मदीयः ।

नित—। एकवचने इति । प्रत्यये, उत्तरपदे च परतः एकत्वे वर्तमानयोः
युष्मदशब्दस्य तथा अस्मदशब्दस्य च सपर्यन्तयोः यथाक्रमं त्व म इति आदेशोक्तः ।
युष्मदशब्दस्य सपर्यन्तम्—इत्यनेन अस्य युष्मदस्य स्थाने त्व इति आदेशः, एवं
अस्मदशब्दस्य सपर्यन्तम् प्रत्ययेन अस्य स्थाने म इति आदेशः स्यात्
इति । तथाहि युष्म स्थाने त्व स्यात्, अस्म स्थाने च म स्यात् इति भावः ।

तव अयं इति त्वदीयः—इ प्रत्ययः । मन अयं इति मदीयः । क प्रत्यये परे “तव” एकव्यक्तिं बोधयतः युष्मद्शब्दस्य ; तथा “मन” इति एकव्यक्तिं बोधयतः अयम्शब्दस्य च स्थाने यथासंख्यं ल स इति आदेशी मप्रत्ययान्तमेव स्याताम्—तेन त्वद् मद इति रूपम् । ततः प्रत्यये युक्ते त्वदीयः, मदीयः इति रूपे भवतः । उत्तरपदे परे—यथा तव पुतः इति त्वत्पुतः—पठ्नीतत्पुत्रः । एवं मत्पुत्रः । एवं बहुव्रीहि स्वत्पितृकः, मत्पितृकः ।

१३७४ । अर्धाद्यत् ॥ ४।३।४ ॥

दी— । अर्धः ।

The suffix यत् is added to अर्ध ।

मित— । अर्धशब्दात् यत् स्यात् शेषिकः, अर्धोऽपवादः, अर्धो भवः अर्धः ।

१३७५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ४।३।५ ॥

दी— । परार्धम् । अवरार्धम् । अधमार्धम् ।
उत्तमार्धम् ।

The suffix यत् is added to अर्ध—when it comes after पर, अवर, अधम or उत्तम ।

मित— । परपूर्वकात् अवरपूर्वकात् अधमपूर्वकात् तथा उत्तमपूर्वकात् अर्धशब्दात् यत् प्रत्ययः स्यात् शेषिकः । परः अर्धः इति परार्धः । यदा अर्धात् परम् इति परार्धम् । ततः भवः इति परार्धम् । एवं अवरार्धे स्थितम् इति अवरार्धम् । इत्यम् अधमार्धम् उत्तमार्धम् ।

१३७६ । दिक्पूर्वं पठाट्ठञ्च ॥ ४।३।६ ॥

दी— । चात् यत् । पौर्वाधिकम् । पूर्वार्षम् ।

The suffix ठञ् as well as the suffix यत् is added to अर्ध (अर्ध), when it comes after a word expressive of a particular direction.

नित— । दिव्याचक-पूर्वपदात् अर्धान्तात् प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः स्यात्
शेषिकाः, सूत्रस्थेन चकारिणं ज्ञाप्यते—यत्प्रत्ययोऽपि भवेत् । अणोऽपवादः । पूर्व
अर्थः पूर्वार्धः । ततः भव इति ठञ्—पौर्वार्धिकम् । यत्—पूर्वार्धम् ।

ननु सूत्रे “दिक् पूर्वकात्” इत्यादि न लक्षा “दिक् पूर्वपदात्” इत्येष कथ्यते
तस्यैका हेतुरिति चेत्—उच्यते । दिक् पूर्वकात् इति लक्षणे तु दिक् इति शब्द-
पूर्वकात् अर्थशब्दात् प्रत्ययः प्रसज्यत तस्य अणभिसदम् इति दिक् पूर्वपदात् इति वक्ति,
इत्येव कथ्यते तु दिग्विशेषवाचिपूर्वपदात् इत्येव अर्थ आयाति—न एव सूत्रकारस्य
अभिमत इति सर्वमवदातम् ।

१३७७ । ग्रामजन-पदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ४।३।७ ॥

दी— । ग्रामैकदेशवाचिनोजनपदैकदेशवाचिनश्च दिक् पूर्व-
पदात् अर्धान्तात् अञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकम् ग्रामस्य जन-
पदस्य वा पौर्वार्धाः । पौर्वार्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन् अर्थ
भवा इति तद्वृत्तिर्वा समसः । ठञ् प्रहणं स्पष्टार्थम् । ‘अञ्च’
इतुस्ते ततोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्यते ।

The suffixes अञ् and ठञ् are attached to the word अर्थ
preceded by any word, itself expressive of a particular
quarter of the horizon, provided the compound word denotes
a part of a village or a tract of a land (i.e. a country).

Had the words “अञ्च” been used in this sūtra, then also
ठञ् would have come here ? Why then should we get अञ्ठञौ
here in the sūtra. Bhattoji says that it is for a clear notion.
Otherwise by “च” both ठञ् and यत् would be dragged down
here.

नित— । ग्रामस्य एकदेशवाचिनस्तथा जनपदस्यापि एकदेशवाचिनो दिक्-
पूर्वपदात् अर्धान्तात् प्रातिपदिकात् अञ् ठञ् इति प्रत्ययद्वयं स्यात् शेषिकम् । यत्-

प्रत्ययस्य अपवादः । इमे अस्माकम् यामस्य जनपदस्य वा पूर्वस्मिन् अधे भवा इति अज पौर्वाधाः । उज—पौर्वाधिकः । यामस्य पूर्वस्मिन् अधे भवा इति “तदधि-
तार्थोत्तरपदसमाहारोच” (२।१।२१) इति तदधितार्थे विषये समासः । यामस्य
जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाधिकः वा वृत्ताः । यामस्य जनपदस्य वा पूर्वभागे
स्थिता वृत्ताः, एवं दक्षिणाधाः दक्षिणाधिकः ।

ननु यामजनपदकदेशादज् च इत्येव सूत्रं स्यात् कथं उज् इत्यस्य उज्जेख इति
शब्दायां समाधत्ते “उज् यद्वर्णमित्यादि”—स्पष्टार्थमेव उज् इत्यस्य उज्जेखः । अन्यथा
चकारेण यथा उजः अनुकर्षः स्यात् तथा यत्प्रत्ययस्य अपि अनुकर्षः संभवति तन्नाभूत्
इति उजप्रत्यय एव अजः अप्रातिपक्षे स्यात् न खलु यत् इति फलितार्थः ।

१३७८ । मधयान्तः ॥ ४।३।८ ॥

दो— । मधयमः ।

The suffix म is attached to the word मधय and there
मधयम is formed.

मित— । मधयशब्दात् म प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । तयाहि रघौ तयोदशे
“धर्मोत्तरम् मधयमाश्रयन्ते” । उदमप्राच कर्त्तव्यम्—

अवोधमोर्लोपय इति । अवस् इत्यस्मात् अधस् इत्यस्मात् च मः स्यात् शैषिकः ;
कृते च मप्रत्यये सकारस्य लोपय, अवमम्, अधमम् ।

१३७९ । अ सांप्रतिके ॥ ४।३।९ ॥

दो— । मधयशब्दात् अकारप्रत्ययः स्यात् सांप्रतिकेऽर्थे ।
उत्कर्षापकर्षहीनो मधयो वैयाकरणः । मधयं दारु नातिह्रस्वं
नातिदोर्वमित्यर्थः ।

The suffix च is attached to मधय when it means सांप्रतिक i.e.
fit or proper (neither more nor less).

मित—। सांप्रतिकं व्याप्यं युक्तम् उचितम् सममुच्यते इति काशिका । सांप्रतिके भव इत्यादी प्रत्ययसा अर्थे मध्याशब्दात् अप्रत्ययः स्यात् । सप्रत्ययसा अपवादः, मध्ये स्थितः इति मधोर्बोधोत्तरणः, अप्रत्ययः, मधो न उत्कृष्ट नापि अपकृष्टः, [mediocre इति आङ्ग्ल-भाषा] मधो दारु, नातिशब्धं नापि वा अतिदार्ढ्यं काष्ठम् इत्यर्थः,

१३४० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ ४।३।१०॥

दी—। समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयात् द्वीपशब्दात् यञ् स्यात् । द्वैष्यम्, द्वैष्या ।

The suffix यञ् is added to the word द्वीप, provided the island (द्वीप) becomes very near to the sea.

मित—। समुद्रस्य सान्निध्ये यो द्वीपस्तादृशात् द्वीपात् तत् भव इत्यादी अर्थे यञ्प्रत्ययो भवति, समुद्रसमीपे द्वीपस्तत्र भवम् इति द्वैष्यम्, स्त्रियां द्वैष्या, तथाचि—द्वैष्यं भवतीत्युच्यते अकम् इति काशिका । अनुसमुद्रम् इति किम् ? द्वैष्यम् । समुद्रात् दूरे स्थिते द्वीपे भवम् इत्यर्थः । द्वीपशब्दः कच्छादिषु पठ्यते । तेन कच्छादिभ्यश्च (४।२।१९९) इति विहितोऽण् प्रत्ययस्तथा, मनुष्यतम्ययीर्ध्वञ् (४।२।१९४) इति विहितो वृञ् प्रत्ययश्च ।

१३४१ । कालाट् ठञ् ॥ ४।३।११ ॥

दी—। कालवाचिभ्यश्च ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवात्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनः पुनिकः । कथं तर्हि “शार्वरस्य तमसो निषिद्धये” इति कालिदासः, “अनुदितौषरागे”ति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एव एत इति प्रामाणिकाः ॥ तत्र जात इति यावत् कालाधिकारः ।

The suffix ठञ् (शैषिक) is attached to the words denoting any part of time.

मित—। कालविशेषवाचिनः शब्दात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः, मासः इति कालविशेषः। तत्र भवम् इति मासिकम्, एवं आर्द्धमासिकम्, सायंप्रातिकः। पुनः पुनः जातः इति पौनःपुनिकः। पुनः पुनः इति लक्षणया कालम् अभिदधाति। यथा कथञ्चित् गौन्या अपि ह्यन्या काले वर्तमानात् (अतएव कालाभिधायिनः—लक्षणवृत्ताग्रयणात्) शब्दात् ठञ् स्यात् शैषिकः। यथा—कादम्बपुष्पिकम्। कदम्ब पुष्पस्य कालः वर्धाकालः इति लक्षणया कदम्बपुष्पः। तत्र भवम्। कादम्बपुष्पिकम्। वर्धाकालजातम् इत्यर्थः, एवं व्रीहिपल्लवसमुद्भवकाले जातम् व्रीहिपल्लविकम्। अयम् ठञ् अण् प्रत्ययस्य अपवादः। अपिच अयम् परत्वात् “ह्रस्वाच्छः” (४।२।११४) इति विहितम् छ-प्रत्ययमपि बाधते।

ननु ठञ् प्रत्ययश्चेत् अन्येषां प्रत्ययानां बाधकसहितं कथं शार्ङ्ग इति शर्ङ्गरी-शब्दात् अण्, अनुदितौघराग इति उदसः शब्दात् अण्, पार्श्वणम् इति च, तथा प्राज्ञालीनं समानकालीनम् इति स्वप्रत्ययश्च दृश्यते ?

अत्र शब्दशास्त्रपारंगताः कथयन्ति यत् एते शब्दाः अपभ्रंशाः। अपभ्रंशाः प्रामादिकाः। यदा अपभ्रंशान् प्राकृतभाषायाः संस्कृतभाषायाम् परिगृहीताः।

अतः परम् यानि स्वाणि वक्ष्यन्ते, तानि तत्रजातः (४।३।२५) इति सूत्रात् पूर्वं यावत् कालविषयानि इति ज्ञेयम्।

१३४२। आद्धे शरदः ॥ ४।३।१२ ॥

दी—। ठञ् स्यात्। ऋत्वणोऽपवादः। शारदिकम् आद्धम्।

The word शरद् (autumn) takes the suffix ठञ् after it, provided the word, thus formed, stands as an appellation to आह (sradh ceremony).

मित—। आह अभिधेये सति ऋतुविशेषवाचकात् शरद् इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवेत्। अयं ठञ् प्रत्ययः ऋतौ विहितस्य अण् प्रत्ययस्य बाधकः। शरदि कर्तव्यं आहम् शारदिकम्। अन्यत्र—शारदः शशी। अपिच—श्रीमद्भागवते राम-

पचाध्यायान्—“भगवानपि ताः रात्रौः शारदीतफुल्लमज्जिकाः, वीक्ष्य रन्तुम् मगध क्रो
योगनायामुपायितः” । शारदाः शरदि जाताः इत्यर्थः । शारदम् इति शब्देन शरदाया
प्रोताय उद्दिष्ट विहितम् कर्म (दत्तम्) एव ज्ञेयं, न खलु ग्रहावान् पुरुषः—
अनभिधानात् ।

१३४३ । विभाषा रोगातपयोः ॥ ४।३।१३ ॥

दी— । शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः
किम् ? शारदं दधि ।

The suffix ठञ् as well as the suffix अण् are attached to the
word शरद provided the words, thus formed, stand to qualify a
disease or heat (scorching rays of the sun).

मित— । रोगे आतपे वा गम्यमाने शरद इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययः, अण्
प्रत्ययश्च विकल्पेन स्तः । शरदि जातः रोगः शारदो रोगः । अत अण् । शारदिकः
रोगः अत ठञ् शारदः शारदिकः वा आतपः । एताभ्याम् अण्यत तु शारदं दधि—
अत अण् एव न खलु ठञ् ।

१३४४ । निशाप्रदोषाभ्याम् च ॥ ४।३।१४ ॥

दी— । वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् ।
प्रादोषम् ।

The suffix ठञ् as well as अण् are attached to निशा and
प्रदोष ।

मित— । निशा इति शब्दात् तथा प्रदोष इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययः अण्
प्रत्ययश्च विकल्पेन स्तः । निशा रात्रिः । तत्र भवं नैशम् अण् । नैशिकम्—ठञ् ।
नैशम् तमः । नैशिकः अन्धकारः । प्रदोषो रजनौमुखम् । तत्र भवं प्रादोषम्—अण् ।
प्रादोषिकम्—ठञ् । “कालाठ ठञ्” (४।३।११) इति सूत्रेण कालविशेषवाचिभ्याम्
निशाप्रदोषशब्दाभ्याम् नितो ठञ् प्रत्यये प्राप्ते सति अनेन विकल्पः विधीयते ।

१३४५ । श्वसस्तुट् च ॥ ४।३।१८ ॥

दी— । श्वस् शब्दात् ठञ् वा स्यात्, तस्य तुडागमश्च ॥

The suffix ठञ् is optionally added to श्वस्, and तुट् is also inserted between श्वस् and ठञ् ।

नित— । श्वस् इति आगामिदिप्रसवाचकः अव्ययशब्दः । तद्यात् “तत्र भवः” इत्यादौ अर्थे ठञ् प्रत्ययो विकल्पेन स्यात्, प्रकृतिप्रत्यययोश्च मध्ये तुडागमोऽपि भवति [“ऐषमञ्चः प्रसोऽन्यतरस्याम्” (४।२।१०५) इति सूत्रेण अस्मात् ताप् प्रत्ययोऽपि स्यात्—इति काशिका]

१३४६ । हारादीनां च ॥ ७।३।४ ॥

दी— । हार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फाङ्कत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ।

The words here mentioned by Dikshit, constitute the हारादि class ; these undergo no Briddhi but insted of it, ऐच् is inserted in the body of these words.

नित— । अस्मात् सूत्रात् प्राक्, “न द्युभ्याम् पदान्ताभ्याम् पूर्वौ तु ताभ्याम् ऐच्” (७।३।३) इति सूत्रम् विद्यते । तस्य च अनुवृत्तिरत्र अस्ति तेन सूत्रस्यास्य अयमर्थः—इत्थौ उल्लिखितानाम् हार, स्वर इत्यादीनां प्रातिपदिकानां यकार वकाराभ्याम् परस्थितस्य अचो मध्ये आद्यस्य अचः स्थाने वृद्धिर्न स्यात् ; अपिच यकार वकाराभ्याम् पूर्वम् खलु “ऐच्” इत्यास्य आगमो भवेत्, ऐच्—इति ऐ चौ इति वर्णद्वयम् । तत्र यकारस्य पूर्वम् ऐकारस्य एवं वकारस्य पूर्वम् औकारस्य आगमो भवति इति बोध्यम् ।

तद्यादि श्वस् इति हारादीनाम् अनन्तर्गतः प्रातिपदिकः, अस्मात् ठञ् विहितः, तुट् इति आगमश्च, ततः ठञि परे श्वस् इत्यस्य वकारान्तःस्थितस्य अकारस्य वृद्धौ प्रसक्त्यानाम् तस्य अनेन निषेधः । अपिच वकारात् पूर्वम् ऐच् इत्यस्य आगमः ।

इयं प्रक्रिया—श् + व् + अ + स् = अस् । ततः ठञ्—तत् स्यान् इक् । ततः तुट्, टकारस्य इत्वात् ठञ् इति प्रत्ययात् प्रागेव अस्या स्थितिः—“आद्यन्वी टकितौ” (१।१।४६) इति । तेन—श् + व् + अ + स् (= अस्) + त् (तुट्) + इक् (ठञ्) इति स्थितिः । आद्याकारस्य तदधिनिषेधः । वकारात् प्राक् “पिचः” (श्रीकारस्य) आगमः । तेन श् + वी + व् + अ + स् (= शीवस्) + त् + इक् इति स्थितिः । ततः शीवस्तिक इति ऋपम् । शी भवम् इति शीवस्तिकम् । अः पर शुः । तथाहि भट्टिः—“शीवस्तिकत्वं विभवी नवोपाम” इति शीवस्तिकस्य भावः इति शीवस्तिकत्वम् । “ऐयम्—” इत्यादिना अस् इत्यस्मात् खप् प्रत्ययोऽपि । तेन श्रीभवः अख्यः इत्यपि । अपिच “असः तुट्” इति सूत्रे ठञ्प्रत्ययस्य वैकल्पितत्वात् तस्य अप्रातिपच्चे दृग् दृगल् इति प्रत्ययद्वयमपि स्यात् । तेन श्रीभवः इति अस्तनः । स्त्रियान् अस्तनी इति ।

१३४७ । सन्धिवेलाद्व्यतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ४।३।१६ ॥

टी—। सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवः सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेलाः सन्ध्या, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ संवत्सरात् फलपर्वणोः (वा) ॥ सांवत्सरं फलं पर्वणं वा । सांवत्सरिकमन्यत् ।

The suffix अण् is attached to the word सन्धिवेला and some other words comprising the सन्धिवेलादि list, as well as to words, expressive of some particular season or star. Rest easy.

नित—। सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् इति एतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा ऋतुभ्यः नक्षत्रेभ्यश्च कालवाचिभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् श्रैषिकाः । ठञ् प्रत्ययस्यापवादः ।

ननु ठञ् निषेधेनैव अणः प्राप्तिः प्रसज्येत इति किमर्थं सूत्रे अण् इत्यस्य उल्लेखः इति चेत् उच्यते । ठञः प्रतिषेधे “ह्रडाष्टः” इति द्वि-प्रत्ययस्य प्राप्तिः स्यात् तदाधनार्थ-

मेवं अणो यङ्गणम् । सान्धिवेलम् इति । सान्धिवेली पूजा । अष्टमी तिथिसाधा नवमीतिथेय सन्धिवेलायां विहिता या शारदीय-देव्याः पूजा सा सान्धिवेली पूजा । सन्धिवेलायां भवा इत्यर्थः । एवं सन्ध्यायां भवइति सान्धः । ग्रीष्मः निदाघकालः । तत्र जातम् इति यैषम् । शिशिरः शीतकालः । तत्र जातं शैशिरम् । तैषम् इति । तिथ्या इति कस्यचित् नक्षत्रस्य संज्ञा । कालवाचिभ्यः एव नक्षत्राभिधायि-प्रातिपदिकेभ्यः अण् स्यात् । अतएव तिथ्यानक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यर्थे “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इति अण् । ततः “लुवविशेषे” (४।२।४) इति प्रत्ययस्य लुप् । तेन तिथ्या इति पदम् । अस्य अर्थस्य तिथ्यानक्षत्रेण युक्तः कालः । ततः तिथ्यायाम् (तिथ्यानक्षत्रयुक्तकाले इत्यर्थः) भवम् इति अनेन सूत्रेण अण्—तैषम्, एवं पौषम् । संवत्सरादिति—फले पर्वणि च अभिधेये संवत्सरशब्दादपि अण् स्यात् शैषिकः, संवत्सरे भवं संवत्सरं फलम् । एवं संवत्सरं पर्व । ताभ्याम् अन्यतत् “कालाट् ठञ्” (४।३।११) इति ठञ्—संवत्सरिकम् । संवत्सरिकं तालम् ।

१३४८ । प्रातृष एण्यः ॥ ४।३।१७ ॥

दी— । प्रातृषेण्यः ।

The suffix एण्य is added to the word प्रातृ (rainy season).

मिति— । प्रातृषण्यत् एण्यप्रत्ययो भवति शैषिकः । प्रातृष् वर्षाच्छत्रुः । अतएव पूर्वसूत्रविहितस्य ऋतुणोऽपवादोऽयम् । प्रातृषि (वर्षासु) भवः इति प्रातृषेण्यः । प्रातृषेण्यः वलाहकः इति काशिका । वलाहकः = मेघः । तथाहि—“तं प्रातृषेण्यम्—” इत्यादि भट्टिकाव्ये ; प्रातृषेण्यं पावोवाहमित्यादि रघौ च ।

१३४९ । वर्षाभ्यष्टक् ॥ ४।३।१८ ॥

दी— । वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । “कालात् साधु पुष्यत् पच्यमानेष्विति साध्वर्थे (सूत्र—१३८१) ।

The Suffix ठञ् is added to the word वर्षा and we have the word वार्षिक formed out of it. वार्षिकं वासः—water proof (?).

मित—। वर्षा शब्दात् ठक् प्रत्ययोः भवति। ऋत्वणोपवादः।

ननु कश्चिदर्थे अयं प्रत्यय इति समाधत्ते—कालादित्यादिना। “कालात् साधुपुष्यत् पच्यमानं पु” (४।१।४२) इति सूत्रे कालवाचकात् साधु इत्यर्थे प्रत्ययो विहितः। तस्मिन्नेव “साधु” इत्यर्थे अत्र वर्षाशब्दात् ठक् प्रत्ययः स्यात्। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः। वर्षाकालसहं यथा वर्षाकालोचितं वस्त्वम्। वासः = वस्त्वम्। एवम् वार्षिकम् अनुलेपनम् वर्षाकालोचितम् गातानुलेपनम् इत्यर्थः।

१२५०। सर्व्वत्राण् च तलोपश्च ॥ ४।१।२२ ॥

दी—। हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकायोः। चकारात् पञ्चे ऋत्वण्। हेमनम्। हेमन्तम्।

The suffix ण् is attached to the word हेमन्त in the vedic as well as in the classical literature; the presence of च in the sūtra, indicates that ण् is also available here; so we have हेमनम् as well as हेमन्तम्।

मित—। इतः पूर्व्वम् “हेमन्ताच्च” (४।१।२२) इति सूत्रं दृश्यते। तस्माद्-तानुवृत्तिरस्ति। तेनायमर्थः—हेमन्ताशब्दात् सर्व्वत्र वेदिक-साहित्ये लौकिक-साहित्ये च ण् प्रत्ययो भवेत् शैथिल्यः। ण् प्रत्यये च परे सति हेमन्ताशब्दस्य तकारस्य लोपः स्यात्।

“चकारात् पञ्चे ऋत्वण्”। अयमर्थः—“हेमन्ताच्च” इति सूत्रेण ज्ञाप्यते यत् वेदिक-साहित्ये हेमन्ताशब्दात् ठक् प्रत्ययः स्यात् शैथिल्यः। अयं ठक् ऋतौ विहितस्य ण् प्रत्ययस्य अपवादः। अस्मिन् सूत्रे तु “सर्व्वत्राण् च—” इति चकारोऽस्ति। अस्मात् चकारात् ज्ञाप्यते यत् सर्व्वत्र वेदे लोके च हेमन्ताशब्दात् ण् स्यात्; तथा ऋतौ विहितः ण् अपि स्यात्। एतत् सूत्रविहितस्य ण्स्य तथा ऋत्वणोर्मधेय अयं विशेषः यत् एतेन ण् प्रत्ययेन तकारलोपः स्यात् ऋत्वणि तु तत् न स्यात्। हेमन्तं भवम् इति हेमनम्—एतत् सूत्रविहितः ण् प्रत्ययः। हेमन्तं भवम् इति हेमन्तम्—ऋत्वण्। हेमनं वासः। हेमन्तं पुष्पम्।

“हैमन्तिकम् इति भाषायाम् अपि ठञ् स्मरन्ति”—इति काशिका । तेन हैमन्तिकं, हैसनं, हैमन्तम् इति त्रीणि रूपाणि ; हैमन्तिकं धान्यम् ।

१३५१ । सायं चिरं प्राक् प्रगेऽव्ययेभ्यश्चटुलौ तुट् च

॥ ४।३।२३ ॥

दी— । सायम् इत्यादिभ्यश्चटुभ्योऽव्ययेभ्यश्च काल-
वाचिभ्यश्चटुलौस्तस्तयोस्तुट् च । तुट् : प्रागनादेशः । अनद्यतने
इत्यादि निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राक्-
प्रगयोरदन्तत्वम् निपात्यते ; प्राक्तेतनम्, प्रगेतनम् । दोषातनम् ।
दिवातनम् ।

The suffixes टु and टुल् are attached to the four words
सायं चिरं प्राक् and प्रगे all implying time, and to other indeclinable
words ; before these suffixes तुट् is also inserted as an आगमः ।

सित्त— । सायं इति सकारान्तम् अव्ययम् । अव्ययम्—दिवावसानः । चिरम्
इत्यपि सकारान्तम् अव्ययम् प्राक् इति प्रग इति पदाभ्याम् निपातनेन एकारः स्यात्,
ततः प्राक्ते इति प्रगे इति एकारान्तम् अव्ययद्वयं सिध्यति । इयमपि प्रातःकालवाचि ।

एतेभ्यः कालवाचिभ्यः चतुर्भ्यस्तथा अभ्यभिर्भ्योऽपि अव्ययेभ्यः टु टुल् इति
प्रत्ययौ सः । प्रत्यये सति एभ्यस्तुट्, इति च आगमोभवेत् । सायं भवः इति
सायंतनम् “सायन्तनो तिथिः पुण्या ।” चिरन्तनम्, प्राक्तेतनम्, प्रगेतनम्, अव्ययेभ्यः
यथा—दोषातनम्, दिवातनम् ।

ननु “आद्यन्तौ ठकितौ” (१।१।४६) इति सूत्रनिर्देशात् तुट् इत्यस्य पदस्य
आदी एव स्थिति युक्ता, कथं तर्हि “सायम्” इत्यादिः परमेव तस्य स्थितिः ? उच्यते—
प्रत्ययस्य आदी एव तुट् स्थितिः स्यात्, न खलु पदान्तेऽपि “अनद्यतने लङ्”
(३।२।११२) इति सूत्रे आचार्यः “अनद्यतन” इति पदं स्वीकरोति । तत्र च तुट्
प्रत्ययस्य पदस्य अन्ते च आगमः । अतः प्रगेन अनद्यतन पदस्य स्वीकरणेन

आप्यते यत् तुटः ईदृशोऽव स्थितिर्युक्ता । सायमादीनां अव्ययत्वादपि प्रत्यये सिद्धे
सति तेषामत्र सूत्रं यत् पुनरुद्घणं तत् चिन्त्यम् ।

दी— । चिरपरुत्परारिभ्यस्ती वक्तव्यः (वा) । चिरत्तम् ।
परुत्तम् । परारित्तम् ।

नित— । चिर परुत् परारि इति एतेभ्यः लप्रत्ययः स्यात् । चिरत्तम् । परुत्
विगतवर्थः । ततभवत् परुत्तम् । परारि—विगतवर्षात् पूर्वं वर्षं—ततभवत् परारित्तम् ।

दी— । प्रगृह्य गलोपश्च वक्तव्यः (वा)—प्रत्तम् । कुन्दसि एव ।
अग्रादिपद्याडिमच् । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ।

नित— । अग्रा आदि पद्यात् इति एतेभ्यः डिमच् स्यात् । अग्रिमम्, आदिमम्,
पश्चिमम्, इदं भागवत्तिमत्तम् ।

दी— । अन्ताच्च । अन्तिमम् ।

नित— । अन्ताच्च डिमच् स्यात् इति जयादित्यमतं—अन्तिमम् ।

Eng.—Easy.

१३५३ । विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम् ॥ ४।३।२४ ॥

दी— । आभ्यां ट् टुल्लौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् ।
पूर्वाङ्गेतनम् । अपराङ्गेतनम् । “घकालतनेध्विति असुक्” ।
पूर्वाङ्गः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाङ्गेतनम् । अपराङ्गेतनम् ।
पूर्वाङ्गिकम् । अपराङ्गिकम् ।

The suffixes ट् and टुल्ल are optionally added to पूर्वाङ्ग and
अपराङ्ग and तुट् is, of course, inserted between these words and
the said suffixes ; instead of ट् and टुल्ल, ठञ्, may also be
attached to these.

नित— । अङ्गः पूर्वं : पूर्वभागः इति पूर्वाङ्गः, एवं अङ्गः अपरः अपरभागः
इति अपराङ्गः । एताभ्याम् पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम् विकल्पेन ट् टुल्ल इति प्रत्ययौ
भवतः । तुट् तयोरान्तः स्यात् । “कालाद् ठञ्” (४।३।११) इति ठञ् नित्य

सति अनेन विकल्पवचनम् । तेन पक्षे ठञ् अपि भवेत् । पूर्वार्द्धे भवम् इति पूर्वार्द्धे-
तनम् । अवराद्धे भवम् इति सप्तम्या अलुक् अपि ।

ननु सप्तम्या एव अलुक् स्यात्, यदा तु न सप्तमी विभक्तिर्दृश्यते तदा किं भवेत्
इति चेत्—ठञ्चते । पूर्वार्द्धः सीदोऽस्य इति विपक्षे तु पूर्वार्द्धतनम् इति स्यात् । एवम्
अपराद्धतनम् । “सीदः” = सहधातीतं प्रत्ययः ।

ठञि—दीर्घाञ्जिकम् । आपराञ्जिकम् । तथाहि—“अः कार्यमद्य कुर्वीत,
पूर्वाञ्जे चापराञ्जिकम् ।”

१३५४ । तत्रजातः ॥ ४।३।२५ ॥

दी— । सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थे अणादयोवाद्यश्च सुप्रः ।
सुप्ते जातः सौप्ते । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ।

Suffixes अण्, च etc are attached to words of the seventh
case-ending to denote something born there. Srugghna stands
for the name of a city and one who is born there is सौप्तेः—
with the suffix अण् attached to सुप्ते ।

मित— । “तव” इति सप्तमी । सप्तमीसमर्थात् सप्तमीविभक्त्यान्तात् । तस्मिन्
स्थाने जातः इति अर्थे दोषे सप्तमीविभक्त्यान्तात् स्थानवाचकशब्दात् यथाविहितम्
अण्प्रभृतयो च प्रभृतयश्च प्रत्ययाः भवन्ति । सुप्तेः इति देशवाचिशब्दः । तव जातः
इति अण् सौप्तेः । एवम् उत्स देशे जातः औत्सः । राष्ट्रे भव इति राष्ट्रियः
राजगृहात् । “राजगृहात् राष्ट्रियः” इति । एवम् अवारपारीणः, मायुरः । गान्धः ।
गामीणः । शाकलिकः । उद्दपाने जातः औदपानः । कावेयकः इत्यादि ।

१३५५ । प्रावृष्ट्य ॥ ४।३।२६ ॥

दी— । एणस्य अपवादः । प्रावृष्टिजातः प्रावृष्टिकः ।

The suffix ठप् is attached to प्रावृष्ट् (the rains) to denote
something born in the season. It bars the suffix एण ।

मित—। प्राहृषि जात इत्येतस्मिन् अर्थे श्राहृट् इत्यस्मात् ठप् प्रत्ययः स्यात् अयं च प्रत्ययः “प्राहृष एणाः” इति (४।३।१७) विहितस्य एणाप्रत्ययस्य अपवादः। प्राहृषि जातः इति ठप् प्राहृषिकः। ठप् प्रत्यये प्रकारस्तु उदात्तादिवैदिकस्य विशेषज्ञापनाय।

१३५६। संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ ४।३।२७ ॥

दी—। ऋत्वणोऽपवादः। शारदकाः दर्भविशेषा सुद्र-
विशेषाश्च।

The suffix वुञ् (a bar to अच् sanctioned by सन्धिवेलाढ्यातुनचत्वभ्यो—४।३।१६) is attached to the word शरद् provided that the word thus formed stands as a proper name.

मित—। शरदिति शब्दात् सप्तमीसमर्थात् तवजातः इति एतस्मिन् अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवेत्, प्रत्ययनिष्पन्नशब्देन चैत् संज्ञा गम्यते। अयं प्रत्ययः “सन्धिवेलाढ्यातु-
नचत्वभ्योऽण्” ४।३।१६ इति ऋतो विहितस्य अणोपवादः। शरदिजाताः शारदकाः—दर्भविशेष-सुद्रविशेषाश्च दर्भविशेषस्य सुद्रविशेषस्य च शारदका इति संज्ञा। दर्भः कृशः। संज्ञायाम् इति किम्? शारदं शस्त्रम्। “शरदोत्पुङ्गमञ्जिकाः”—
इति श्रीमद्भागवते च।

१३५७। उत्तरपदस्य ॥ ७।३।१० ॥

दी—। अधिकारोऽयम्। “इनस्त—” इत्यस्मात् प्राक् ॥

All rules, that come after this and are placed before the rule “इनस्तोऽचिण् णलोः” (७।३।१२) will affect only the last member of the word (i. e. of the compound word).

मित—। “इनस्तोऽचिण् णलोः” (७।३।१२) इति सूत्रात् प्राक् एतत् सूत्रम् यथा “उत्तरपदस्य” इत्ययमधिकारः। अस्मात् सूत्रात् परं “इनस्तोऽचिण् णलोः” इति सूत्रात् पूर्वं च यत् कार्यं वक्ष्यते, तत् तु समस्तस्य पदस्य मध्ये उत्तरपदम् एव अधिकृत्य वर्तते, न खलु पूर्वपदम्—इति सरलार्थः।

१३५८ । अवयवाद्गतोः ॥ ७।३।११ ॥

दी— । अवयववाचिनः पूर्वपदात् ऋतुवाचिनोऽचामा-
देरचोद्धृतिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः
अपरहेमनः । अवयवात् किम् ? पूर्वासु वर्षासु भव पूर्व-
वार्षिकः । ऋतोर्द्धिमद्विधावयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र ।
इह तु न । अवयवत्वाभावात् ।

The first among all the vowels contained by a word denot-
ing a season and having another word expressive of a part
—prefixed to it, takes its Briiddhi substitute whenever a
suffix that has अ, य, or क (to be) इत् comes after it.

सित— । अवयववाचिनः अंशवाचिनः भागवाचिनः इत्यर्थः । “पूर्वपदात्”
इत्यस्य विशेषणमेतत् । अवयववाचि यत् पूर्वपदम् तस्मात् इत्यर्थः ।

यदि कस्याचित् ऋतुवाचिनः पदस्य समस्तस्य पूर्वपदे अवयववाचि पदे किञ्चित्
तिष्ठति, तर्हि ऋतुवाचिपदमध्ये ये स्वरवर्णा आसन्ति तेषाम् आद्यस्य एव अचः उद्धिः
स्यात्, जिति, णिति, किति च तद्धितप्रत्यये परे । पूर्व वर्षाणाम् इति पूर्ववर्षाः—
एकदेशि समासः । वर्षाणां पूर्वभागः इत्यर्थः । अत्र पूर्ववर्षा इति समस्तस्य
(ह्रतसमासस्य) पदस्य पूर्वभागे यः पूर्वशब्दः स खलु अवयववाची, एवम्
उत्तरभागे यो हि वर्षाशब्दः स खलु ऋतुवाची । ततः पूर्ववर्षाशब्दात् तत्रभवः
इत्यर्थे “वर्षाभ्यष्टक्” (४।३।१८) इति ठक् प्रत्ययः । कृते च ठक् प्रत्यये, तस्य
प्रत्ययस्य “किञ्चात्” अनेन सूत्रेण पूर्ववर्षा इति शब्दान्तर्गतस्य ऋतुवाचिनः
वर्षा इत्यस्य अचां मध्ये यः खलु आद्योऽच्, वकारपरस्मितीऽकारान्तस्य इहिर्भवति
—तेन पूर्ववार्षिकः । वर्षाणां प्रथमभागे जातः इत्यर्थः । एवम् अपरहेमनः ।
हेमन्तस्य अपरभागः इति अपरहेमनः । हेमन्तस्य पश्चाद्भागः इत्यर्थः । तत्रभवः
इति “उर्ववाण् च तलोपथ” (४।३।२९) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययः
तलोपथ । ततोऽण्प्रत्ययस्य “णित्वात्,” एकारस्य च अचां मध्ये आद्यत्वात्

तस्यैव अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ततः अपरह्रस्वनम् इति पदम् । ह्रस्वन्तस्य परभागे उत्त-
पन्नमित्यर्थः ।

पूर्वासु वर्षासु भवः इति पौर्ववार्षिकः । “तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारश्च” इति
(२।१।५१) समासः । अत्र पूर्वशब्देन वर्षाणाम् अवयवो न गण्यते, अपितु पूर्व-
कालीनाः (पूर्वस्मिन् वर्षे स्थिताः) वर्षाः एव । तेन अत्र पूर्वशब्दस्य न अवयवत्वम् ।
ततः “कालाट् ठञ्” (४।३।११) इति ठञ् प्रत्ययः । तेन आदिस्वरस्य वृद्धौ सत्याम्
पौर्ववार्षिकम् इतिरूपम् । पूर्वशब्दस्य अवयवत्वाभावात् “अवयवाद्गतोः” इति सूत्रस्य
अत्राप्रवृत्तिः ।

ननु पौर्ववार्षिकः इत्यत्रापि “पूर्व” इत्यस्य पूर्वपदत्वम् तथा “वर्षा” इत्यस्य च
उत्तरपदत्वं दृश्यते तर्हि कथम् न “उत्तरपदस्य” (७।३।१२) इति उत्तरपदविधिना
“अवयवाद्गतो” इति उत्तरपदस्य वर्षा इत्यस्य आदेशोऽवृद्धिर्न स्यात् इति चेत्—न ।
“ऋतोः” ऋतुवाचिपदस्य “वृद्धिसिद्धौ” आदिस्वरवृद्धिविधाने “अवयवानाम्”
अवयववाचिपूर्वपदानां एव इति “तदन्तविधिः” उत्तरपदविहिता व्यवस्था “पूर्वत” ।
अयमाशयः—यदा उत्तरस्य ऋतुवाचिपदस्य आदिस्वरवृद्धिरिष्टा तदा अवयवपूर्वपद-
स्यैव तस्य, न खलु अन्यपूर्वपदस्य । “पूर्ववार्षिकम्” इत्यत्र अवयववाचि पूर्वपद-
त्वात् वर्षा इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः, परं पौर्ववार्षिकम् इत्यत्र तु पूर्वशब्दस्य अवयव-
त्वाभावात् न वर्षा इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः । पौर्ववार्षिकम् पूर्ववत्सरे याः वर्षाः
तासु जातम् इत्यर्थः ।

१३५८ । सुसर्वाङ्गजनपदस्य ॥ ७।३।१२ ॥

दो— । उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः ।
जनपदतदवध्योरिति वुञ् । सुसर्वाङ्गदिकशब्देभ्यः जनपद-
स्येति तदन्तविधिः ।

The first of all the vowels comprised by a word, expressive
of a particular tract of inhabited land (जनपद)—takes its
Briddhi substitute before a तद्धित suffix from which ज, ण, or क

elides, provided the self same word stands as the last member of a compound—formed with either सु, or सर्व वा अर्द्ध ; as सुपाञ्चालकः ।

मित— । सु, सर्व, अर्द्ध इति एतेभ्यः उत्तरस्य जनपदवाचिनः उत्तरपदस्य अचाम् आदिरचः इतिः स्यात् जिति, णिति, किति च तद्धिते परे । सुपाञ्चाले भवः इति “जनपदतद्व्योच” (४।२।१२४) इति ब्रुज् । सुपाञ्चालकः, एवं सर्वपाञ्चालकः ।

“सुसार्द्धदिकग्रन्थेभ्यः” इति, एतत् भाष्ये दृश्यते । एतेभ्यः सङ्ग जनपदवाचिनः पदस्य समासः स्यात् तेन जनपदवाचिनः खलु उत्तरपदत्वम् । ईदृशम् उत्तरपदत्वम् आश्रित्य अचो सधो आद्यस्य अचो इतिः प्रवर्तते ।

१२६० । दिग्योऽमद्राणाम् ॥ ७।२।१३ ॥

दी— । दिग्वाचकात् जनपदवाचिनोद्विद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिग्गः किम् ? पूर्वपाञ्चालानाम् अयं पौर्वपाञ्चालः । अमद्राणां किम् ? पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

The first of all the vowels—comprised by any word—expressive of a country—save मद्र, takes its Briddhi substitute before a तद्धित suffix from which ज, ण, or क elides, provided the self-same word stands as the last member of a compound formed with a word that stands for the name of a particular quarter of the horizon.

मित— । दिग्वाचकस्य उत्तरस्य जनपदवाचिनः मद्रवर्जितस्य अचाम् आदिरचो इतिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चाले भवः इति पूर्ववत् ब्रुज्—पूर्वपाञ्चालकः । एवम् अपरपाञ्चालकः । दिग्गः इति किम् ? पूर्वः पाञ्चालानाम् इति पूर्वपाञ्चालः । पूर्वः अयं श्रेष्ठ इत्यर्थः । तेषाम् अयं तत्र भव इति वा पौर्वपाञ्चालकः । एवं अपरपाञ्चालकः । अमद्राणाम् इति किम् ? पौर्वमद्रः, अपरमद्रः—अथ “मद्रेभ्योऽङ्” (४।२।१०८) इति अङ् ।

ननु “योगविभाग” इति । एकस्मिन् एव विषये अत्र कथम् सूत्रद्वयं कृतम् ? एकैर्नैव सूत्रेण कार्यसिद्धिः स्यात् इति चेत् ? कथयति—योगविभागः उत्तरार्धे इत्यनेन । परस्मिन्नेन “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इति सूत्रेण सङ्ग अस्य सूत्रस्य अनुवृत्तिरूपः सम्भवो ऽस्ति इति तेनैव अस्य सूत्रस्य “सु सर्वाङ्गाञ्जनपदस्य” इति सूत्रात् पृथक् कृत्वा उल्लेखः ।

१३६१ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ ७।३।१४ ॥

दी— । दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनां च अङ्गनाम् अवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः ।

Words, expressive of towns and villages of the east, takes their Briddhi substitute before a तद्धित suffix of the जित्, कित् or गित् class, provided themselves form the last member of a compound the first member of which stands for the name of particular quarter of the horizon.

मित— । प्राचां दिशे स्थितानां ग्रामानां नगराणां च दिशः परेषां अचामादिरूपो वृद्धिर्भवेति तद्धिते जिति, किति, किति च परतः । पूर्वेषुकामशमी इति कश्चित् पूर्वदेशीयः ग्रामः । “दिक् सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्” (१।१।५०) इति समासः । तत्र भवः इति अण् पूर्वेषुकामशमः । इदं ग्रामस्य उदाहरणम् । एवं अपरैषुकामशमः । पूर्वेषुकामशमिकायां भवः इति पूर्वेषुकामशमिकः । एवं अपरैषुकामशमिकः ।

पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः इति पूर्वपाटलिपुत्रकः । अत्र पुञ् प्रत्ययः । नगरस्य उदाहरणमिदम् । एवं अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वस्मिन् कान्यकुब्जे भवः इति पूर्व कान्यकुब्जः, एवं अपरकान्यकुब्जः ।

१३६२ । पूर्वाङ्गपराङ्गार्द्राङ्गमूलप्रदीपावस्तराङ्गम् ॥ ४।३।२८ ॥

दी— । पूर्वाङ्गकः । अपराङ्गकः । आर्द्राङ्गकः । मूलकः । प्रदीपकः । अवस्तरकः ।

The suffix *वुन्* is added to पूर्वाह्ण, अपराह्ण, आर्द्रा, मूल प्रदोष and अवस्तर, in the sense of "born or produced there or at that period," provided a proper noun is implied by the new word thus formed.

मित—। पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो *वुन्* प्रत्ययो भवेत् "तत्र जातः" इति एतद्धिन् विषये संज्ञायाम् गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णे भवः पूर्वाह्नकः । अपराह्णे भवः अपराह्नकः । "विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्" (४।३।१४) इति सूत्रस्य अपवादः अद्यम् । आर्द्रायां भवः आर्द्रकः । मूलायां जातः मूलकः । नक्षत्रेभ्यः विहितस्य अण्प्रत्ययस्य अपवादः । प्रदोषे भवः प्रदोषकः । "निशाप्रदोषाभ्याम् च" (४।३।१४) इत्यस्य अपवादः । अवस्त्रे भव इति अवस्त्रकः । तत्र भवः इति विहितस्य अणः अपवादः संज्ञायां एते प्रत्ययाः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं टल्प्रथमतः प्रत्यया भवन्ति ।

१३६३ । पथः पन्थ च ॥ ४।३।२८ ॥

दी—। पथि जातः पन्थकः ।

The suffix *वुन्* is attached to पथिन् in the sense of तत्र जातः barring the suffix अण् and before the suffix this पथिन् is changed into पन्थ ।

मित—। तत्र जातः इति एतद्धिन् अर्थे पथिन् इत्यस्यात् *वुन्* स्यात् । अयं अण्प्रत्ययस्य अपवादः । *वुन्*प्रत्ययसंश्लेषोऽपि च पथिन् इत्यस्य स्थाने पन्थ इत्यादिभ्यो भवति । अविभक्तिको निर्देशः सौधः । पथि जातः पन्थकः ।

१३६४ । अमावास्याया वा ॥ ४।२।३० ॥

दी—। अमावास्याकः । अमावास्याः ।

In the aforesaid sense, *वुन्* is optionally added to अमावास्या ।

मित—। तत्र जात इति एतद्धिन् अर्थे अमावास्याशब्दात् विकल्पेन *वुन्*प्रत्ययो भवेत् । अमावास्यायां जात इति वुन् अमावास्याकः । वृत्तानुप्रासपक्षे तु "सन्धि-वेलाद्युत्पन्नशब्देभ्योऽण्" इति (४।३।१६) सूत्रेण अण् । तेन अमावास्या इति रूपम् ।

“एकदेशविकृतमपि अनन्यवद्भवति” इति न्यायात् अभावस्यशब्दादपि अण् स्यात्—
अभावस्यः, वृन् अपि अभावस्यकः ।

१३६५ । अ च ॥ ४।३।३१ ॥

दी— । अभावस्यः ।

In the aforesaid sense the suffix अ may be added to
अभावस्यः ।

नित— । पूर्वोक्ते खलु विषये अभावस्यशब्दात् “अ” इति प्रत्ययोऽपि दृष्टः ।
पूर्वेषु वृन्, अण् च । अयं हि तृतीयः प्रत्ययो विधीयते ! अभावस्यस्यो भव इति
अभावस्यः । स्पष्टार्थं सर्वं एकवीकृत्य अत्र लिख्यते यथा—

अभावस्यशब्दात् वृन्—अभावस्यकः । अभावस्यशब्दात् वृन्—अभावस्यकः ।
अभावस्यशब्दात् अण्—अभावस्यः । अभावस्यशब्दात् अण्—अभावस्यः ।
अभावस्यशब्दात् अ—अभावस्यः । अभावस्यशब्दात् अ—अभावस्यः ।

१३६६ । सिन्धुपकराभ्याम् कन् ॥ ४।३।३२ ॥

दी— । सिन्धुकः । कच्छाद्यणि, मनुष्यबुजि च प्राप्ते ।
अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ।

In the aforesaid sense the suffix कन् is taken by सिन्धु and
अपकर ।

नित— । प्रागुक्ते छेदार्थे सिन्धुशब्दात् अपकरशब्दाच्च कन्प्रत्ययो भवेत् ।
सिन्धोजात इति सिन्धुकः । “कच्छादिभाष्य” (४।२।१३३) इति सिन्धुशब्दादणि
प्राप्ते, तथा “मनुष्यतस्त्रयो वृज्” (४।२।१३४) इति मनुष्ये अभिधेये बुजि प्राप्ते,
अनेन कन् विधीयते । कन्—सिन्धुकः । वृज्—सैन्धवकः । अण्—सैन्धवः ।
एवम् अपकरशब्दात् औत्सर्गिके तत्तजात इति (एतस्मिन् अर्थे सामान्येन विहिते)
अणि प्राप्ते कन् अनेन विधीयते—तेन अपकरकः ।

१३६७ । अणञौ च ॥ ४।३।३२ ॥

दी— । क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ।

The words सिन्धु, and अपकर take the suffixes अण्, and अञ्, respectively after then in the aforesaid sense.

मित—। पूर्वोक्ते हि विषये सिन्धुशब्दात् अण्, तथा अपकरशब्दात् अञ्, स्यात्। सौम्वः। आपकरः। पूर्वपूर्वेण कन्प्रत्यये प्राप्ते अनन्ति एतयोर्विधानम्।

१३६८। अविष्टाफलगुण्यनुराधास्वातितिषप्रपुनर्वसुहस्त-
विशाखाषाढावहुल्लुक् ॥ ४।३।३४ ॥

दी—। एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्।

All suffixes attached to the words enumerated in the sutra in the sense "तत्रजातः" elide.

मित—। अविष्टा, फलगुणी, अनुराधा, स्वाति, तिष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अषाढा बहुला इति एतेभ्यः "तत्रजातः" इति एतस्मिन् अर्थे विहितानां सर्वेष्वमीष प्रत्ययानां लुक् स्यात्।

१३६९। लुक् तद्धितलुकि ॥ १।२।४८ ॥

दी—। तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अविष्टासु जातः अविष्टः। फलगुनः इत्यादि।

In case of a तद्धित suffix eliding, the feminine suffix that passes by the term उपसर्जन (on account of its being relegated to a subordinate position) is dropped.

मित—। "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (१।२।४८) इति सूत्रात् परमेव इदं सूत्रं वर्तते। सूत्रात् तस्मात् पत्नीविभक्त्यन्तस्य "स्त्री" इत्यस्य तथा "उपसर्जनस्य" इत्यस्य च अथ अनुवचिरस्ति, तेनायमर्थः आयाति—"तद्धित लुकि" तद्धितप्रत्ययानां लुकि प्राप्ते सति, "उपसर्जनस्य" उपसर्जनीभूतस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। उपसर्जनम्

गौणीभूतम्, विशेषणीभूतम् इत्यर्थः । यदा कश्चित् शब्दः समासे अप्रधानं भवति, तदा स उपसर्जनसंज्ञां भजति ।

यथा उच्चरपदप्रधानस्तत्पुरुषः । अतएव तत्पुरुषे पूर्वपदस्य अप्रधान्यम् । तेन अत्र पूर्वपदमेव उपसर्जनसंज्ञां गच्छति । पञ्च इन्द्राण्यः देवताः अस्य इति तद्धितार्थ-
द्विगुसमासः । स च समासः द्विप्रकारः—तद्धितार्थद्विगुः—वाच्ये, विषये—प्रदा
तद्धितार्थे विहितः कश्चित्प्रत्ययसिद्धति स “विषये” इति कथ्यते—यथा इयोः भावीः
अपत्यं पुमान् इति हेमाचरः, एवं यदा तद्धितार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य “द्विगोर्लुगनपत्ये”
(४।१।८८) इति लुक् भवति, तदा स “वाच्ये” इति प्रीच्यते । पञ्च इन्द्राण्यः देवताः
अस्य इति अत्र तद्धितार्थद्विगो विहितस्य प्रत्ययस्य “द्विगोर्लुगनपत्ये” इति लुक्
स्यात् ।

किंच अत्र विषये तद्धितार्थे विहितो यः प्रत्ययः, स तिष्ठतु वा, तस्य लुक् स्यात्
वा, तस्यैव एव अर्थः प्राधान्यं प्राप्नोति तेन पञ्चइन्द्राण्यः देवताः अस्य इति समुदयेन यः
खलु अन्यपदार्थः (समस्यमानेभ्यः पदार्थेभ्यः अतिरिक्त पदार्थः) लक्ष्यीकृतः स एव
प्रधानं (मुख्यं), अन्ये खलु (समस्यमानाः पदार्थाः) अप्रधानं (गौणं, विशेषणम्) ।
अतएव समस्यमानपदानां अन्तर्भुक्तस्य इन्द्राणीति स्त्रीविहितस्यपदस्य अप्राधान्यम्
अतएव इन्द्राणीति पदम् उपसर्जनम् । यथा खड्गम् अतिक्लान्तः इति उपसर्जनस्य
स्त्रीप्रत्ययान्तस्य खड्ग इति शब्दस्य गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य इति सूत्रेण क्लृप्तं स्यात्,
एवम् अत्रापि “इन्द्राणी” इति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य उपसर्जनोभूतस्य शब्दस्य—“लुक्
तद्धित लुकि” इति सूत्रेण—तद्धितप्रत्ययस्य “द्विगोर्लुगनपत्ये” इति लुकि सति—लुक्
स्यात् । लुकि च स्त्रीप्रत्ययस्य “पञ्चन्द्रः” इतिरूपम् । एवम् अविष्टादिसूत्रे अपि
विधीयते यत् अविष्टादिभ्यः विहितस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तस्य लुपि
सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् भवेत् । अविष्टासु जातः इति “सन्धिवेलादस्य तु
नक्षत्रेभ्योऽण्” (४।३।१६) इति सूत्रेण अण् । तस्य च “अविष्टादि—(४।३।३४)
सूत्रेण लुक् । अविष्टासु जातः इति वाक्येन यः खलु जातः स एव लक्ष्यीकृतः
अतएव अविष्टा इत्यस्य उपसर्जनम् । तेन उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययस्य अविष्टा इत्यस्य
आकारस्य अनेन सूत्रेण लुक् स्यात्—तेन अविष्टः इतिरूपम् । एव फल्गुन्यां जातः

फल्गुनः । एवं अनुराधः, स्वातिः, तिष्यः, पुनर्वसुः, हस्तः, विशाखः, आषाढः, बहलः, (कृष्णप्रथः), सर्व्वे खलु ततजातः इत्यर्थे प्रत्ययस्य लुक्, लुकि सति उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययस्यपि यथादीयं लुक् च । फल्गुनः अज्जुनः । स्वार्थे अणि “फाल्गुनी मासि चाज्जुने” इति । पुनर्वसुः वरश्चिः ।

दो— । चित्रारिवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् । चित्रायां जाताचित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक् तद्धित लुक्कीतिलुकि कृते पिपल्यादेराकृतिगणत्वात् पुनर्डीव् ।

मित— । चित्रा रेवती रोहिणी इति एतेभ्यः शब्देभ्यः तद्धितप्रत्ययस्य लुकि, तथा तन्निमित्तकै अपि स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि सति, ये शब्दाः जायन्ते, ते स्त्रीलिङ्गे एव । ते स्त्रीलिङ्गे एव वर्त्तन्ते न खलु पुंलिङ्गे । तेन चित्रायां जाता इति तद्धितलुकि, स्त्रीप्रत्ययलुकि च यत् पदं “चित्तम्” इति भवति, तस्य पुंसि प्रयोगाभावात् स्त्रीलिङ्गे एव शब्दणम्—अतएव चित्रा इति कपम् । “अजाद्यतष्टाप्” (४।१।४) इति आप् । एवं रेवत्यां जाता रेवती, रोहिण्यां जाता रोहिणी । तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यपि लुकि सति “विदगीरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति गीरादिषु पाठात् ङीष् इति काशिका । पिपल्यादिगणस्य आकृतिगणत्वात् सर्व्वे अनयोः पाठसम्भवात् ङीष् इति श्रीमान् दीक्षितः । पिपल्यादिगणस्य गीरादिगणे एवान्तर्भुजः ।

१३७० । फल्गुन्याषाढाभ्याम् टानी वक्तव्यौ । (वा) ।

दो— । स्त्रियाम् इतिव । फल्गुनी । अषाढा ।

मित— । फल्गुनी अषाढा इति एताभ्याम् क्रमात् टः अच् च प्रत्ययः स्यात् स्त्रियाम् । फल्गुन्याम् जाता इति फल्गुनी (टप्रत्ययः) । एवं अषाढा (अन्प्रत्ययः) ।

१३७१ । अविष्टाषाढाभ्याम् ङण् वक्तव्यः ।

दो— । अस्त्रियामपि । अविष्टीयः । आषाढीयः ।

मित— । अविष्टा अषाढा इति एताभ्याम् ङण् स्यात् स्त्रियाम् अस्त्रियामपि । अविष्टायाम् जातः इति अविष्टीयः । आषाढाम् जात इति आषाढीयः । एवं स्त्रीलिङ्गे—अविष्टीया । आषाढीया ।

१३७२ । जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ ७।३।१८ ॥

दी— । प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्य अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् जातार्थे जिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् ? प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्द्देशात् पर्यायोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः ।

The first of all the vowels contained in the latter half of the word प्रोष्ठपद् (also in भाद्रपद् etc) takes its Briddhi substitute before any तद्धित suffix that elides अ, ण, or क ।

भित्ति ।—ज इति जन्धातोर्जः । पूर्वपदं विनापि असा साधुलं सूत्रावयवत्वात् । ज जातः । जे जाते जातार्थे इत्यर्थः । “ज इति जातार्थो निर्दिश्यते” इति काशिका । जातार्थे विहितो यत्तद्धितसन्निधौ जिति णिति किति च प्रत्यये परे प्रोष्ठपदानाम् उत्तरमा (उत्तरभागमा) अर्था सञ्चये आदेरचो वृद्धिः स्यात् । प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रम् । प्रोष्ठपदासु जातः इति “सन्धिषिकादुत्तुनक्षत्रं भेदोऽङ्ग” (४।३।१६) इति अङ्ग । अणि च अनेन सूत्रेण प्रोष्ठपदा इति शब्दान्तर्गतस्य यत् उत्तरपदम् तस्य अर्था सञ्चये य आद्यच् तस्य वृद्धिर्जातार्थे इति प्रोष्ठपादः । जातात् अन्त्यसिन् अर्थे विहिते प्रत्यये परे तत् न स्यात्—यथा प्रोष्ठपदासु भव इति प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदानां इति बहुवचननिर्द्देशेन ज्ञाप्यते यत् प्रोष्ठपदपर्यायभाद्रपदशब्दस्य अपि गृह्यते यथा “मत्तभीशौक्यः” इति सूत्रे बहुवचनगृह्यात् पर्यायशब्दानां गृह्यणम् । तेनात्र भाद्रपदशब्दस्यपि वृद्धयो वृद्धिर्भवेत् । तेन भाद्रपदासु जातः इति भाद्रपादः । उदाहरणं—“प्रोष्ठपादो मेघो धरणीमभिवर्धति” इति काशिका । “प्रोष्ठपादोवालकः” इति भाषावृत्तिः ।

१३७३ । स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥४।३।३५॥

दी— । एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ज्ञेयत्वम् ।

Any तद्धित suffix, attached to any word ending in स्थान or to गोशाल or to खरशाल elide, provided they imply the sense of “तत्तजातः ।”

मित— । स्थानान्तात् प्रातिपदिकात् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाच्च विहितस्य तद्विप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातः इति गोस्थानः । एवं अश्वस्थानः । सर्वा शाला गोशालम् । खराणां शाला इति खरशालम् । खरः उष्ट्रः । “विभाषा-
सिनासुराच्छाया शालानिधानां” (१।४।१८) इति नपुंसकलिङ्गत्वम् । ततः “ऋस्यो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (१।२४७) इति ऋसत्वम्—तेन गोशालं खरशालम् इति
रूपम् । तत्र जातः इति तद्विलुक्ति गोशालः । एवं खरशालः ।

१३७४ । वत्सशालाभिजिदश्चयुक् शतभिषजो वा

॥ ४।३।२६ ॥

दो— । एभ्यो जातार्थस्य लुक्वा स्यात् । वत्सशाले जातो
वत्सशालः । वातसशालः इत्यादि ।

A suffix, attached to वत्सशाल, अभिजित्, अश्वयुक्, and शतभिषज् in the sense of “तवजातः” optionally slides.

मित— । वत्सशाल, अभिजित्, अश्वयुज्, शतभिषज् इति एतेभ्यः विहितस्य जातार्थप्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात्, वत्सशालायां भवः इति अण् वातसशालः । प्रत्ययस्य लुक्—वत्सशालः । एवं अभिजितः—अभिजित् । आश्वयुजः—आश्वयुक् शतभिषजः—शतभिषक् । तथाहि अश्वयुजे मासि—आश्विने मासि इत्यर्थः ।

दो— । जातार्थे प्रतिप्रसृतोऽण् डिङ्वा वक्तव्यः (वा) ॥ शत-
भिषजः । शतभिषः । शतभिषक् ।

The suffix अण्, that stands as a counter-exception to any suffix in the sense of “तवजातः” should be optionally taken to be डिङ्—i.e. like a suffix that slides ङकार—which results in the disappearance of डि-portion of the प्रकृति ।

मित— । प्रतिप्रसूयिभूतः, अपवादस्य अपवाद इत्यर्थः । तथाहि “तवजातः” इति (४।३।२६) इति जातार्थे अण् । “कालाट्ठञ्” इति (४।३।११) इति तस्य अपवादः टञ् । पुनः “सन्धिवेलापृतनचवर्ध्नीऽण्” (४।३।१६) इति टञ् प्रत्यय

वाधित्वा अण् प्रवर्त्तते—अतः अण् इति प्रत्ययः स्थापवादस्य (आत्मनः अणः इत्यस्य अपवादस्वरूपस्य) टञ्प्रत्ययस्य प्रतिप्रसवः । ईदृशः प्रतिप्रसूतः अण् यदा प्रवर्त्तते तदा स “ङित्” इति विकल्पेन सन्तव्यः । ङित् करणस्य किं फलमिति चेत्—टर्लोपः एव फलम् । तथाहि शतभिषक् इति शब्दात् विहितोऽण् प्रतिप्रसूतः । “सन्निवेला—” इत्यादिना नचत्रेभ्यो विहितत्वात् । स च “ङित्” इति बोध्यः तेन तस्मिन् परे “शतभिषज्” इत्यस्य टर्लोपः तथा सति शतभिषः इत्यपि रूपम् । ङितः अप्रातिपक्षेण शतभिषजः । प्रत्ययस्य लुकि तु शतभिषक् इति ।

ननु “नचत्रेभ्यः बहुलम् (४।३।३७)” इति परसूत्रेणैव इष्टमिद्वीसव्यां कथमत नचत्राणां केषाचित् यङ्गम् इति चेत्—सत्यम्, “बहुलसङ्गस्यायं प्रपञ्चः” इति काशिका । प्रपञ्चः विस्तारः । विस्तार्य समुत्प्रेक्षः प्रत्यर्थः ।

१३७५ । नचत्रेभ्यो बहुलम् ॥४।३।३७॥

दी— । जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रौहिणः । रौहिणः ।

As regards the लुक् of all suffixes attached to words expressive of stars or constellation of stars, the “बहुल” theory may be applied ; (i.e. sometimes the suffixes elide—sometimes not).

मित— । नचत्रवाचिभ्यः “सन्निवेलाद्युत्तनचत्रेभ्योऽण्” (४।३।३६) इत्यादिना जातार्थे ये अणादयः प्रत्ययाः स्युः तेषां बहुलं लुक् स्यात् । बहुलसङ्गत्वेन ज्ञाप्यते यत् कदाचित् लुक् स्यात् कदाचिदा न स्यात् इति सर्वत्र प्रयोगतः एव ज्ञातव्यम् । रौहिण्यां जातः इति अण् रौहिणः । लुकि तु रौहिणः । एवं मार्गशीर्षः—मृगशिराः । “पूर्णां जातार्थे” इति भाषाहतिः । तथाहि यस्मिन् मासि मृगशिराः जातः—पूर्णाङ्कः स्यात् (यस्मिन् मासि मृगशिरसि चन्द्रः पूर्णः स्यात् इत्यर्थः) स मासः मार्गशीर्षः ।

१३७६ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥४।३।३८॥

दी— । “तत्र” इतिप्रव । सृष्टे कृतः लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीघ्नः ।

In the sense of "कृत" (done or performed) "लब्धः" (got by, gained) "क्रीतः" (purchased), and "कुशलः" (expert, dexterous), proper suffixes are added to words.

मित—। "तत्र कृतः", "तत्र लब्धः", "तत्र क्रीतः", "तत्र कुशलः" इति एतेष्वेव अर्थेषु सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् यथाविहितं प्रत्यायाः स्याः। स्रुच् कृतः लब्धः क्रीतः कुशलो वा सौमित्रः, एवं सप्तरायां कृतः लब्धः क्रीतः कुशलो वा माधुर्य एवं राष्ट्रं कृतः लब्धः क्रीतः कुशल वा राष्ट्रियः।

१३७७। प्रायभवः ॥ ४।३।३८॥

दी—"तत्र" इत्याव। स्रुच्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रुचः।

Proper Suffixes are attached to words in the sense of "प्रायेण तत्र भवः" (almost produced there)

मित—। तत्र प्रायेण बाहुल्येन भव इति एतस्मिन् अर्थे यथावीग्यं प्रत्यायाः स्याः। स्रुच् प्रायेणभवः इति सौमित्रः। एवं माधुर्यः। राष्ट्रियः। "प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन् नूतनामा" इति काशिका।

१३७८। उपजानूपकर्णोपनीविष्ठञ् ॥ ४।३।४०॥

दी—औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः।

The suffix ठञ् is attached to उपजानु, उपकर्ण and उपनीवि।

मित—। उपजानु उपकर्ण उपनीवि इति एतेभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः "प्रायभव" इति एतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्यायः स्यात्। अणोऽपवादः। जानुनः समीपे उपजानु, तत्र प्रायभव इति औपजानुकः। "पाणौ यस्मा उपजानुकौ", आजानु-लम्बितभूज इत्यर्थः। कर्णस्य समीपे इति उपकर्णम्, तत्र प्रायभव इति औपकर्णिकः। "औपकर्णिकौ कोचनी", औपकर्णिकौ अपाङ्गस्पर्शिनौ इत्यर्थः। नीविः कटिदेशः। तस्या समीपे इति उपनीवि। तत्र प्रायभव इति औपनीविकः। "औपनीविकस-रुद्ध किल शीघ्रमभय करमात्मकराभ्याम्"; अस्यार्थः—श्रीः किल आत्मकराभ्याम्

वाङ्मस्य (स्वामिनः प्रियस्य) औपनीविकम् करम् अरुह्य (रुह्यती इत्यर्थः) ।
औपनीविकं करं नीविवन्धमोचनाय नीविससीपे प्रायमवो हस्त इत्यर्थः ।

१३७८ । संभूते ॥ ४१३॥ ४१॥

दी— । सुघ्ने संभवति स्त्रीघ्नः ।

Proper suffixes are frequently added to words in the sense of "तत् सम्भूतः" । [N. B.—सम्भवन is probability].

मित— । "तत्" इत्याद्य । "तत् सम्भूत" इति एतद्विग्रहे सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् यथाविहितं प्रतीयो भवति । स्वप्ने संभवति इति स्त्रीघ्नः । एवं साधुरः । राहिवः ।

ननु इह संभूतशब्देन उत्पत्तिः सत्ता वा न गृह्यते । जातार्थे भवार्थे च प्रत्यये-
नैव इहभिद्धौ सत्ता संभूतार्थप्रत्ययाः अनर्थकाः साः । तर्हि संभूत इत्यासा
कीदर्थः ? संभूत इत्यनेन अवलम्बिः, प्रमाणानतिरेकस्य सम्भाव्यत्वे इह गृह्यते इति
क्राशिका । "स्थान" मिह संभूतार्थ इति भाषावृत्तिः ।

१३८० । कौशाङ् ठञ् ॥ ४१३॥ ४२ ॥

दी— । कौशेयं वस्त्रम् ।

The suffix ठञ् is added to the word कौश in the sense of "तत् सम्भूतः" ।

मित— । तत् सम्भूत इति एतद्विन् विग्रहे कौशशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । कौशं सम्भूतं कौशेयं वस्त्रम् । शीतरुदृशब्दोऽयम् । वस्त्रेरुदृत्वात्
तेन कौशे सम्भूतः खड्गः इत्यत्र प्रत्ययोन स्यात् । कौशविकारं वस्त्रं इति
विकारार्थे एव अयं प्रयुक्तः ।

१३८१ । कालात्साधुपुष्पप्रतपच्यमानेषु ॥ ४३॥ ४३ ॥

दी— । हिमन्तो साध हिमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्पप्रन्ति
वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पचन्ते शारदाः शालयः ।

The suffixes are often attached to words expressive of any division of time in the sense of "तत्र साधुः", or "तत्र पुष्यान्ति" or "तत्र पच्यन्ते" ।

मित—। सप्तमीसमर्थेभ्यः कालविशेषवाचिभ्यः "तत्र साधुः," "तत्र पुष्यान्ति" "तत्र पच्यन्ते" इति एतेष्वेवाद्ये पु यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । हेमन्ते साधुः हेमन्तः प्राकारः । हेमन्ते निर्माणाद्येभ्यो, निर्माद्यो वा । शिशिरे साधु शिशिरं अनुलीपनम् । वसन्ते पुष्यान्ति वासन्ताः कुन्दलताः, वासन्ती साधवी । रीष्मे पुष्यान्ति इति रीष्माः पाटलाः । शरदे पच्यन्ते इति शारदाः शालयः । रीष्मे पच्यन्ति रीष्माः यवाः ।

१३८२ । उठे च ॥४१३॥४४॥

दी—। हेमन्ते उष्यन्ते हेमन्ताः यवाः ।

Proper suffixes are lavishly added to words denoting any part of time in the sense of "तत्र उप्त" (sown at that period).

मित—"तत्र उप्त"मिति एतद्विषये कालविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । हेमन्ते उष्यन्ते इति हेमन्ताः यवाः । अण्प्रत्ययः, एव रीष्मे उष्यन्ते इति रीष्माः बाण्ड्यः ।

ननु कथम् सूत्रम् इदम् पूर्वपूर्वे एव नास्तर्भावितम् ? उच्यते—परसूत्रेण सङ्गस्य अनुशान्तिरुपसर्पकवशादेव ।

१३८३ । आश्वयुज्या वुञ् ॥४१३॥४५॥

दी—। ठजोऽपवादः । आश्वयुज्याम् उप्ता आश्वयुजका माषाः ।

The suffix वुञ् (standing as a bar to ठज्) is added to the word आश्वयुजी in the sense of "तत्र उप्तम्" ।

मित—। "तत्र उप्तम्" इति एतद्विन् अद्य आश्वयुजीशब्दात् वुञ् प्रत्ययः स्यात् । "काजाट् ठज्" (४१३८) इति विहितस्य ठज् प्रत्ययस्य अपवादः । अश्विनीनक्षत्रस्य

एव अश्वयुक् (अश्वयुज् इति प्रातिपदिकम्) इति अपरं नाम । अश्विनीशब्देन नक्षत्रद्वयं ज्ञेयम्—(Aswini is a constellation of two stars). अश्विनीभ्याम् युक्ता पौर्णमासी इति आश्वयुजौ । तव उप्ताः इति वुन्—आश्वयुजकाः । आश्वयुजकाः मासाः ।

१३८४ । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥४१३॥४६॥

दी— । पक्षे ऋत्वण् । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ।

In the aforesaid sense, the suffix वुन् is optionally added to ग्रीष्म and वसन्त ।

मित— । अन्यतरस्यामिति विकल्पार्थं अव्ययम् । “तव उप्तम्” इति एतन्निबद्धे विषये ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्याम् विकल्पेन वुन् प्रत्ययः स्यात् । पक्षे च ‘संधिवेलाद्युत्तमचतुर्भाष्ये’ (४१३॥४६) इति अण् । ग्रीष्मे उप्तम् इति ग्रीष्मकं शक्यम् । ग्रीष्मं शक्यम् । वसन्ते उप्तम् इति वासन्तकं वासन्तं वा ।

१३८५ । देयमृणे ॥ ४१३॥४७॥

दी— । कालादित्यत्र । मासे देयं ऋणं मासिकम् ।

The suffix is वुन् (or according to Kasika—any other suitable suffix) may be added to a word, expressive of some particular division of time, in the sense of “तस्मिन् देयम्” (to be paid in at that period), provided that what is to be paid up is debt and debt alone (i. e. is nothing but debt).

मित— । सप्तमीसमर्थात् कालवाचकात् प्रातिपदिकात् “तस्मिन् देयम्” इति । एतस्मिन् अर्थे वुन्प्रत्ययः भवेत्, (यथाविहितं प्रत्ययाः वा इति काशिकाकारमतम्), यद्वस्तु देयं तत् चेत् ऋणमेव स्यात् । मासे देयं ऋणं मासिकम् । एवं आहं-मासिकम् । सोऽवत्सरिकम् । ऋणे इति किम् ? मासे देया भिक्षा इति न प्रत्ययः स्यादव ।

१३८६ । कलापश्चत्ययवबुसाद्बुन् ॥ ४।३।४८ ॥

दो— । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उप-
चारात् कलापी । तत्रदेयं ऋणम् कलापकम् । अश्वत्थस्य
फलम् अश्वत्थस्तद्वृक्षः कालोऽश्वत्थः यस्मिन् काले अश्वत्था
फलन्ति, तत्रदेयम् अश्वत्थम् । यस्मिन् यवबुसम् उत्पद्यते तत्र
देयम् यवबुसकम् ।

The suffix बुन् is added to the words कलापिन्, अश्वत्थ and
यवबुस, provided that these words are made to denote any
period of time and the newly formed words express some
debt—to be paid up during the time—implied by these
words.

मिति— । कलापिन् अश्वत्थ यवबुस इति एतेभ्यः गौणहत्या कालवाचकेभ्यः
सप्तमीसप्तम्येभ्यः, “तस्मिन् देयम् ऋणम्” इति एतस्मिन्नेव अर्थे बुन्प्रत्ययः स्यात् ।

कलापः शिखिपिच्छः । सौऽस्य अस्ति इति इतिप्रत्यये कृते कलापिन् मयूरः ।
यस्मिन् काले मयूराः कलापिनः भवन्ति सकालीपि कलापी, इति कलापीशब्दः काल-
साहचर्यादिव गौणहत्याकाले वर्तते । कलापी वर्षाकालः । तथाहि “सैषाध्यानेषु सूत्र्यं
भवति च शिखिनाम्” इति साहित्यदर्पणः । तस्मिन् कलापिनि काले देयं ऋणम्
इति बुन् कलापकम् । अश्वत्थस्य फलम् इति अश्वत्थः । “फले लुक्” (४।३।१६२)
इति सूत्रेण प्रत्ययलुकि अश्वत्थ इति रूपम् । अश्वत्थयुक्तः (अश्वत्थफलयुक्तः इत्यर्थः)
कालः इति अश्वत्थः । यस्मिन् काले अश्वत्थाः फलन्ति इति स कालोऽश्वत्थः । फल-
वाचकोऽश्वत्थशब्दः कालसाहचर्यादिव गौणहत्या काले वर्तते । तस्मिन् काले देयं
ऋणम् इति बुन् अश्वत्थकम् । यस्मिन्काले यवबुस उत्पद्यते स कालः यवबुसः ।
यवबुसशब्दः कालसाहचर्यात् गौणहत्या काले वर्तते । तस्मिन् काले देयं ऋणम्
इति बुन् यवबुसकम् ।

१३८७। ग्रीष्मावरसमादुवृज् ॥ ४।३।४८॥

दी—। ग्रीष्मे देयम् ऋणं—ग्रीष्मकम्। आवरसमकम्।

In the sense of "तस्मिन् देयं ऋणं", the suffix वृज् is attached to ग्रीष्म and आवरसम।

नित—। "तस्मिन् देयम् ऋणम्" इति एतन्निर्वाच्यं ग्रीष्मशब्दात् आवरसमशब्दात् च वृज् प्रत्ययो भवेत्। ऋणप्रत्ययस्य ठञ् प्रत्ययस्य च अपवादः।

ग्रीष्मे देयं ऋणम् इति वृज्—ग्रीष्मकम्। समाशब्दः वर्षापख्यायः। अचराः समाः। परवर्षाः इत्यर्थः। समाशब्दो बहुल एव प्रयुज्यते। तथाहि "मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शायती; समाः"। तत्र देयम् ऋणम् आवरसमकं ऋणम्।

ननु "वृज्" इति पूर्वेष्वर्थेष्वप्यर्थेनैव इष्टमिदौ कथं "वृज्" इति प्रत्ययान्तरकरणम् इति चेत् उच्यते। "वृज्" इति काशिका। वृज् प्रत्ययेन आदिस्वरवृद्धिर्न स्यात्—यथा कलापकम् न खलु कालापकम्। वृज् प्रत्ययेन आदिस्वरवृद्धिः स्यात्—यथा ग्रीष्मकः। आदिस्वरवृद्धिरत इष्टा इति प्रत्ययान्तरकरणम्।

१३८८। संवत्सरागृहायणीभ्यां ठञ् ॥ ४।३।४९०॥

दी—। चाद्वृज्। संवत्सरिकम्। संवत्सरम्।

आगृहायणिकम्। आगृहायणकम्।

The suffix ठञ् is attached to संवत्सर and अगृहायणी optionally.

नित—। "तस्मिन् देयम् ऋणं" इति एतन्निर्वाच्यं संवत्सरअगृहायणी इति एताभ्याम् विकल्पेन ठञ् प्रत्ययः स्यात्। "ठञ् च" इति चकारात् वृज् प्रत्ययोऽपि। संवत्सरे देयम् ऋणम् संवत्सरिकम्। अगृहायण्याम् देयम् ऋणम् आगृहायणिकम्। वृज्—संवत्सरकम्। आगृहायणकम्।

ननु संवत्सरागृहायणीभ्याम् वा इत्यनेनैव इष्टमिदौ कथं सूत्रे ठञ् इत्यस्य उल्लेखः? "वा" इत्यनेन खलु परे "कालाट् ठञ्" (४।३।११) इति सूत्रेण स्यात् एव ठञ् लभ्येत—इति चेत्? उच्यते—सन्निवेशाद्युत्पन्नत्वे भेदीऽण् (४।३।१६) इति सूत्रे

आदिशब्देन “संवत्सरात् फलपर्वणोः” इति विधानात् तत्र अण्प्रत्ययेन संवत्सरं फलं संवत्सरं पर्व इति भवेत् । यदा तु संवत्सरशब्दात् परस्थितं यत् फलं तद्वद्बहु ऋणत्वमिव विवक्षितं स्यात्, तदा अण्प्रत्ययं बाधित्वा अनेन सूत्रेण ठञ् प्रवर्तते इति बोध्यम् । तेन संवत्सरं दीयं यत् ऋणस्वरूपं यत् फलं तत् संवत्सरिकं फलम् । तत् ऋणं सितं न स्यात् तर्हि संवत्सरं फलम् ।

१३८८ । व्याहरति मृगः । ४।३।५१ ॥

दी— । कालवाचिनः सप्तम्यन्तात् शब्दायते इत्यर्थे अणादयः सुगः । यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्यहरति नैशो मृगः । नैशिकः ।

Suffixes are often attached to words denoting any division of time, in the sense of “crying at that period,” provided that the crier is nothing but a मृग (deer or any other animal ?).

मित— । “तस्मिन् समयं व्याहरति (शब्दायते)” इति एतत्किञ्चिद् काल-वाचकात् सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् अणादयः यथादीप्यं प्रत्ययाः सुगः—यो व्याहरति स चेतु मृगः—न सक्तु मृगादन्यः कश्चित् । निशायां व्याहरति मृगः, नैशो मृगः, अण् । नैशिकः मृगः—ठञ् । एवं प्रदीपे व्याहरति मृगः प्रादीपः प्रादीपिकः । मृगः इति किम् ? निशायां व्याहरति ललूकः । मृगशब्देन किं हरिणो गम्यते उत श्वः कश्चित् पशुरिति एतत् चिन्तनीयम् ।

१३८९ । तदस्य सोढम् ॥ ४।३।५२ ॥

दी— । कालादितेयव निशासहचरितम् अध्ययनं निशा । तत् सोढमस्य नैशिकः । नैशः ।

Proper suffixes are frequently attached to words, expressive of any particular division of time in the sense of “तदस्य

सोढम्"—i.e. some one has been accustomed to that particular time—or he has control over it or he can utilize it to his own account.

नित—। तदिति प्रथमासमर्थात् । अस्य इति षष्ठार्थः । सोढम् सहधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् । अस्वार्थस्तु—जितम्, अभ्यासम् इति । तथाहि प्रथमासमर्थात् कालवाचकात् प्रातिपदिकात् अणादयः यथाविहितं प्रत्ययाः सुः षष्ठार्थः, यत् खलु प्रथमासमर्थं तत् सोढं (जितम्, अभ्यासम्) चेत् भवति षष्ठीविहितस्य पदार्थस्य । निशा रात्रिः । निशासहचरितम् अध्ययनम् अपि गौणतया (सूक्ष्मया) निशा इति उच्यते । तत् सोढम् (जितम्, अभ्यासम्) अस्य क्तात्स्य इति निशाशब्दात् अण्—नैशः । नैशः क्तात् । एवं ठक् नैशिकः क्तात् । निशायां अध्ययने अभ्यासश्चातः । निशापाठो क्तात् इत्यर्थः । एवं प्रादीषः क्तात् । प्रादीषिक्तात् ।

१३८१ । तत्रभवः ॥ ४।३।५३ ॥

दौ—। सुध्वनेभवः स्त्रौध्वनः । राष्ट्रियः ॥

Proper suffixes are attached to words in the senses of "तत्रभव" (existing there) ; what exists in Srugghna is स्त्रौध्वनः, and in rastra is "rastrīya".

मित—। कालात् इत्यस्य नानुवृत्तिः । तत्र इति सप्तमीसमर्थो निर्दिश्यते । भव इति भू सत्त्वायाम् इति धातरोप् प्रत्ययेन मित्तः—तेन अस्वार्थस्तु सत्ता—न खलु जन्म ; "तत्र जात" इति एतेन जातार्थः प्रत्ययानाम् उक्तत्वात् ।

"तत्र भव" इति एतद्विज्ञेयं सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् यथायोग्यम् अणादयः प्रत्ययाः सुः । सुध्वने भवः इति अण् स्त्रौध्वनः, एवं राष्ट्रे भवः इति राष्ट्रियः च प्रत्ययोऽयम् ।

ननु "तत्र" इत्यस्य अनुवृत्तिसम्भवात् अपि कथं सुध्वने अस्मिन् तस्य पुनर्नृपणम् इति चेत्—उच्यते । तदस्य सोढम् इति सूत्रात् तदस्य इत्यस्य अनुवृत्तिप्रतिषेधार्थम् इति ।

१३८२ । दिगादिभ्योयत् ॥ ४।३।५४ ॥

दी— । दिश्यम्, वर्ग्यम् ।

The suffix यत् is added to words of the दिगादि class.

मित— । तत्र भव इति एतस्मिन् विषये दिग्, इतिवत्तादिभ्यः प्रातिपदिकिभ्यः यत् प्रतावी भवति । अण्प्रतायस्य कप्रतायस्य च अपवादः । दिशि भवं दिश्यं, वर्गे भवं वर्ग्यम् । दिगादिर्यथा—दिग्, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, धाया, निव, मेधा, अनार, पयिन्, रसस्, अशोक, लज्जा, साविन्, आदि, अन, मेध, यूध, न्याय, वंश, अनुवंश, वंश, काल, अप, आकाशः ।

अपिच सुखशब्दः तथा लघनशब्दो यदा शरीरस्य अवयवम् न बोधयति, तदा एते अपि एतस्मिन् गणी पठ्यन्ते । यथा—सेनामुखे भवं सेनामुख्यम् । एवं सेना-जघनम् ।

उदकात्, संज्ञायाम् इति ज्ञातव्यम् । 'उदक्' शब्दः संज्ञायामिव एतस्मिन् गणी पठ्यन्ते—यथा उदकीभवः इति उदका रजस्वला । संज्ञायाम् इति किम् ? औदकः मत्साः उदकीभवः इत्यर्थे अण् ।

१३८३ । शरीरावयवाच्च ॥ ४।३।५५ ॥

दी—दन्त्यम्, कर्ण्यम् ।

The aforesaid suffix is attached to words expressive of limbs in the said sense.

मित— । शरीरं प्राणिनां देहः । शरीरस्य अवयवं बोधयन्ति ये शब्दास्तैः तत्रभव इति एतस्मिन् विषये यत्प्रतायः स्यात् । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं दन्त्यम् । कर्णेषु भवं कर्ण्यम् । एवं औष्ठम् । कण्ठम् ।

१३८४ । प्राचां नगरान्ते ॥ ७।३।२४ ॥

दी— । प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्के पूर्वपदस्य च अचामादे-
रचो वृद्धिर्भिति णिति किति च । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नागरः,

पौर्वनागरः । प्राचां किम् ? मनगरम् उदक्षु ; तत्र भवो मानगरः ।

The first of all the vowels—contained by the first member of a compound word, and so also the first of all the vowels, belonging to the second member of the self-same compound word, should the second member be nothing but the word नगर, take this Briddhi substitute—before any suffix of तद्धित that elides अ, ए, or क, provided the said city be said to belong to the east.

नित— । प्राचां दिशं इत्यस्यार्थस्तु पूर्वदिशं । पूर्वदिशीयः य नगरान्तः समास-
निध्नः (नगरवाचो) शब्दस्तस्य पूर्वपदस्य अचां मध्ये आदेरचस्तथानगर इति अन्य-
पदस्य अचां मध्ये आदेरचोऽपि हरिः स्यात् जिति, णिति किति च तद्धितप्रत्यये
परं, सुन्नगरम् पूर्वदिशीयं, तत्र भवः इति अण्—सौन्ननागरः, एवं पूर्वनगरे भव
पौर्वनागरः, एवं पौन्ननगरे भवः पौन्ननागरः । पूर्वदिशात् अन्यत् तु—सद्रनगरे
भवः इति साद्रनगरः, सद्रनगरः दक्षिणस्यां दिशि, दीक्षितवृत्तौ यत् “मनगरम्
उदक्षु तत्र भवो मानगरः” इति दृश्यते स तु अपपाठ एव इति मन्ये । “मनगरे
भव मानगरः” इत्याव साधीयान् पाठः ।

१३८४ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्

॥ ७।३।२५ ॥

दी— । जङ्गलाद्यन्तस्य अङ्गस्य पूर्वपदस्य अचाम् आदे-
रचोवृद्धिरुत्तरपदस्य वा जिति णिति किति च । कुरुजङ्गलेभवं
कौरुजङ्गलं । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्ण-
वलजम् । सौवर्णवालजम् ।

The first of all the vowels—contained by a compound word of which जङ्गल, धेनु or वलज forms the second member,

अनुपद, अनुप, अनुवंश, अनुपद, अयगङ्, अनुप, प्रतिशास्त्र, परिसुखं । प्रति
शास्त्रिभवं इति प्रातिशास्त्रम् ।

अपिच—परिमण्डलशब्दात्, प्रतिकूलअनुकूलशब्दात्, च लोदृश्यते—यथा
“परिमण्डलामित्राणां कारणत्वमुदाहृतम्”—इति भाषापरिच्छेदः । आनुकूल्यम् ।
प्रातिकूल्यम् ।

एभ्योऽन्यत्र न स्यात्—यथा लपङ्गले भव ओपङ्गलः—अत्र अण्, एव ।

१३८८ । अन्तःपूर्वपदाट् ठञ् ॥४३॥६०॥

दी— । अव्ययीभावादित्थं । वंश्मनि इति अन्तर्वंश्मम् ।
तत्र भवम् आन्तर्वंश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादेष्टञ्
इषाते (वा) । अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम् ।

The suffix ट्ठञ् is attached to any compound of the अव्ययीभाव
class, provided it be preceded by अन्तः, in the sense of
“तत्र भवः” ।

नित— । “अव्ययम् विभक्ति—(२।१।६)” इति सूत्रेण विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव-
समासः विहितः । “अन्तः” इति शब्दः विभक्त्यर्थे समग्रान्ते । ईदृशात् अन्तः
पूर्वपदाट् अव्ययीभावात् ठञ् प्रत्ययीभवति “तत्रभवः” इति एतस्मिन् विषये । वंश्मनि
इति अन्तर्वंश्मम् । वंश्मन्—गृहम् । तत्रभवम् इति आन्तर्वंश्मिकम् । गये
इति अन्तर्गणम् । तत्रभवम् इति आन्तर्गणिकम्, एवं आन्तर्गणिकम् । अयं
प्रत्ययः अण्प्रत्ययस्य अपवादः । आत्मनि इति अध्यात्मम् । अध्यात्मम् इति-व-
सादिभाः शब्दभाः “तत्रभवः” इति एतस्मिन्नेव विषये ठञ् स्यात् इति वाच्यम् ।
अध्यात्मादिर्यथा—अध्यात्म, अधिदैव, अधिभूत, इन्द्रलोक, परलोक इति अध्यात्मादिरा-
हृतियणः । अध्यात्मम् भवम् इति आध्यात्मिकम् ।

१४०० । अनुशतिकादीनां च ॥ ७३॥२० ॥

दी— । एषाम् उभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च ।

आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अधात्मा-
दिराकृतिगणः ।

The first of all the vowels of the first member as well as of the second member of a compound that falls within the category of अनुशतिकादि takes their Briddhi substitute before a तद्धित suffix, that elides अ, ए, or क ।

सित— । अनुशतिक इत्यादिनां समासान्नपदानां पूर्वपदस्य तथा उत्तर-
पदस्य च अच्चां नञो आदेरचो वृत्तिः स्यात् तद्धिते जिति, णिति किति च परे ।
देवे इति अधिदेवम् । तव भवम् इति ठञ् अधिदेविकम् । इहलौके भवम् इति ठञ्
ऐहलौकिकम् । परलोके भवम् इति पारलौकिकम् । अनुशतिकादिर्द्वया—

अनुशतिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेण, अमिश्रत्य, अस्यहति,
अस्यहृत्य, वधोग, पुष्करसद, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकासद, इहलोक,
परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, परस्त्री । अजि प्रत्यये परे सति राज-
पुरुषोऽपि अनुशतिकादिर्द्वया—राजपौरुषम् । अजि इति किम् ? राजपुरुषस्य
अपत्य—राजपुरुषाशयिः । आकृतिमणोऽयं—तेन अधिगम, अधिदेव, अधिभूत, चतु-
र्विद्या इत्यादयोऽपि अव पठ्यन्ते ।

केचन अधात्मादिका अवलिख्यन्ते यथा—औपसर्गिकम्, वैवर्णिकम्, चातु-
र्थिकम्, सामातिकम्, गैरिकम् । समानशब्दात् तथा समानादिशब्दादपि ठञ् स्यात् ।
समाने भवम् सामानिकम् । समानयामि भवः इति सामानयामिकः । ऊर्हन्दमन्
शब्दात् तथा ऊर्हदंष्ट्रशब्दाच्च “तवभव” इत्यर्थे ठञ् स्यात् और्हन्दमिकः । और्ह-
दैहिकः । मध्याशब्दात् ईयः, मण्, मीय इति सुरः, मधोयः, माधामः, मधामीयः ।
मध्याशब्दात् दिनश्च प्रत्ययः स्यात् । प्रत्यये परे सति मध्यपदस्थाने मधाम् इति भवति ।
माधान्दिनम् । माधान्दिनम् उपगायति । “लुक् स्थान्वोऽजिनान्नाञ्” स्थामन् तथा
अजिन इति एतदुत्तरभाः पदेभाः विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अश्वत्यामा ।
लक्ष्माजिनः ।

१४०१ । देविकाशिंशपादित्यवाङ् दीर्घसत्रयेयसामात्

॥७३१॥

द्वौ—। एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शंशपञ्चमसः । पलाशादिभ्यो वेल्वञ् । दित्यौह इदं दाल्यौहम् । दीर्घसत्रे भवम् दाघसत्रम् । ययसि भवम् शायसम् ।

The five words देविका, शिंशपा, दित्यवाङ्, दीर्घसत्र and ययस् substitute आत् for the first of all their vowels in case of its taking a Briddhi substitute, before a Taddhita suffix that elides अ, ण, or क ।

मित—। देविका शिंशपा, दित्यवाङ्, दीर्घसत्र ययस् इति एतेषां पञ्चानाम् अर्था मध्ये आदेरचः स्थाने यदा जिति णिति किति च तद्धितप्रत्यये परं वृद्धिः प्रसज्यात, तदा वृद्धिर्न स्यात् अपि च वृद्धेशस्य अचः स्थाने आत् स्यात् । तकारः इम् । देविका इति काचित् नदी । तत्र भवम् उदकम् इति अण्—दाविकम् उदकम् । देविका-कूले भवाः शालयः दाविकाकूलाः शालयः, एवं पूर्वं देविका नाम प्राचा यामः । तत्र भव इति “प्राचां यामनगराणाम्” (७।१।१४) इति सूत्रेण उत्तरपदस्य एव वृद्धिः । सा वृद्धिः आकारेण परिणमति—यतः पूर्वं दाविकः । शिंशपा वृद्धिशिंशपः । [शिंश इति शीङोयाः] । तस्य विकारः इति अण् शंशपः । शंशपञ्चमसः । चमसः यशपाव-विशेषः । अथ पलाशादिभ्यो पठ्यते । तेन “पलाशादिभ्यो वा” (४।१।१४१) इति विकाराच्च अण् स्यात् । पूर्वं शिंशपा नाम प्राचा यामः—तत्र भवः पूर्वं शंशपः । दित्यवाङ् इति वैदिकः शब्दः । तस्य (दित्यौह इत्यर्थः) इदं दाल्यौहम् । दीर्घसत्रे भवम् दाघसत्रम् । ययसि भवम्—शायसम् । तथाहि “शायसेन प्रमदीन युक्तम् ।”

१४०२ । ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥४॥२॥६॥

दी—। ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादितेयव । पारिग्रामिकः ।
आनुग्रामिकः ।

In the sense of "तत्त भव" the suffix ठञ् is attached to the word ग्राम, entering into an अव्ययीभाव-समान with परि or अनु ।

मित—। परि अनु इत्यावपूर्वात् ग्रामशब्दानादव्ययीभावात् "तत्त भव" इति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययौ भवेत्—अगोऽपवादः । समीपे ग्रामस्य इति अनुग्रामम् । तत्तभवः आनुग्रामिकः । ग्रामादृष्टिरिति परिग्रामम् । तत्त भवः पारिग्रामिकः ।

१४०३ । जिह्वामूलाङ्गुलीभ्यश्च ॥ ४।३।६२ ॥

दी—। जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

The suffix छ (that is ईय) is added to जिह्वामूल and अङ्गुली ।

मित—। जिह्वामूलम् अङ्गुली इति पृथाभ्याम् छप्रत्ययः स्यात्—"तत्त भवः" इति एतस्मिन् विषये । "शरीरावयवाश्च" (४।३।५५) इति यत् प्रत्ययस्य अपवादः । जिह्वामूले भव जिह्वामूलीयः वर्णः । अङ्गुल्यां भवम् इति अङ्गुलीयम् ।

१४०४ । वर्गान्ताच्च ॥ ४।३।६३ ॥

दी—। कवर्गीयम् ।

The same suffix (छ) is added to the word ending in वर्ग, in the said sense.

मित—। वर्गान्तात् प्रातिपदिकान् तत्त भव इति एतस्मिन्नर्थे छप्रत्ययः स्यात् । अगोऽपवादः । कवर्गीयम् । एवं च वर्गीयम् । टवर्गीयम् । तवर्गीयम् । पवर्गीयम् ।

१४०५ । अशब्दे यत्खावन्वतरस्याम् ॥ ४।३।६४ ॥

दी—। पक्षे पूर्वेण कः । महर्ग्यः । महर्गीणः । महर्गीयः ।
अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

The suffix यत् and ख are optionally added to any word, ending in वर्ग, provided the word वर्ग does not imply "शब्द"—i.e. division of the alphabet; ख may also be added to it.

मित—। "शब्द" इत्यस्मात् अन्यस्मिन् एव प्रत्ययस्य चर्चो सति वर्गान्तात् प्रातिपदिकान् "तत्तभव" इत्यस्मिन् विषये यत् ख इति प्रत्ययद्वयं विकल्पेन भवति। एतयोरेवामिपि च प्रत्ययः स्यात्। सम वर्गः भवर्गः सम गौडी इत्यर्थः। तत्तभवः इति मङ्गीः—यत्। मङ्गीणः—ख। मङ्गीणः—ख। एवं वासुदेववर्ग्यः—वर्गीणः—वर्गीयः। युक्तिरित्यर्थः—वर्गीणः—वर्गीयः। "अशब्द" इति किम्? कवर्गीयो वर्णः। अत्र पूर्वसूत्रेण ख एव। अत्र वर्गशब्देन शब्दः अभिहितः। 'तत् एवैकानपि स्ववर्गीयान् प्रयच्छ'—इति पञ्चतन्त्रे। स्ववर्गीणः। स्ववर्ग्यः।

१४०६। कर्णललाटात् कनलंकारे ॥ ४।३।६५ ॥

दी—। कर्णिका। ललाटिका।

The suffix कन् is added to कर्ण and ललाट in the sense of "तत्तभव;" provided the thing denoted by the newly formed word is nothing but an ornament.

मित—। कर्ण ललाट इति एताभ्याम् कन्प्रत्ययो भवितुं तत्तभव इति एतस्मिन् विषये—यस्तत्तभवः संचित् अलङ्कारः एव। शरीरावयवादिस्तत्तवस्य यत्प्रत्ययस्य अपवादः। कर्णे भवः अलङ्कारः इति कन् कर्णिका। ललाटे भवः अलङ्कारः इति ललाटिका। अत्र स्त्रीत्वम् अभिधानात् इति मन्त्रामर्शे वयम्। अलङ्कारे इति किम्? कर्णम्। ललाटम्—अत्र शरीरावयवादिस्तत्तवस्य यत्प्रत्यय एव।

१४०७। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः

॥ ४।३।६६ ॥

दी—। सुपां व्याख्यानः सौपोयन्यः। तैडः। कात्तः।
सुप्सु भव' सौपम्।

Suffixes are frequently added to words expressive of some particular subject of treatment, provided the words, thus formed stand for the exposition upon the said subject, suffixes are also added to the self-same words in the sense of "तत्त्वम्" ।

मित— । व्याख्यायते अनेन (रन्नेन) इति व्याख्यानम् व्याख्यानो वा—
टीकायन्निर्दिष्टः । यस्य व्याख्यानम् कार्यम् तत्तद्व्याख्यातव्यम् । व्याख्यातव्यस्य नाम इति
व्याख्यातव्यनाम् । तस्य व्याख्यातव्यनाम् । "तस्य" इति षष्ठीसमर्थनं दीव्यते ।
षष्ठीसमर्थान् व्याख्यातव्य-विषयनाम् । प्रातिपदिकात् व्याख्याने अस्मिन्ने (व्याख्यायन्ने
षोष्ठा इत्यर्थः) यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । एवं "तत्त्वम्" इति अस्मिन् अपि विषये
व्याख्यातव्यविषयनाम् । यथायौग्यं प्रत्ययः स्यात् । "सुप्" सुबन्तप्रक्रिया । इदं
व्याख्यातव्यम् । एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानम् अस्मिन् (रन्ने) वर्तते इति सुप्
शब्दात् अण्—सौपः सन्त्यः । सुपः व्याख्यानम् अधिष्ठान् रक्षितः सन्त्यः । तिङ् इति
तिङ् प्रक्रिया । एतत् व्याख्यातव्यम् । एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानम् वर्तते
अस्मिन् गृह्ये इति तैङ्गः सन्त्यः । एवं लृट् इति लृट्प्रक्रिया । एतत् व्याख्यातव्यम् ।
एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानं वर्तते अस्मिन् गृह्ये इति कर्त्तः सन्त्यः ।

अपिच—सुप् इति सुबन्तप्रक्रिया या च व्याख्यातव्या । तत्र भव' सौपम् अण् ।
सूपस्य चकारः "तत्त्वम्" इति अस्मिन् अर्थे बोधयति । एवं तैङ्गम् । कर्त्तम् ।
व्याख्यातव्यनाम् इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानो सुकोसला । सुकोसला
पाटलिपुत्रः व्याख्यायते—“एवं सन्निविष्टः पाटलिपुत्रः इति वक्ष्यते”—न खलु
पाटलिपुत्र इति व्याख्यातव्यस्य नाम । अतो न प्रत्ययः ।

१४०८ । वज्रचोऽन्तोदाचाट् ठञ् ॥ ४।३।६७ ॥

दी— । पत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं पत्वणत्वम् । तस्य
व्याख्यानस्तत्र भवो वा पात्वणत्विकः ।

The suffix टञ् is added to words, containing many vowels, and being accented in the last syllable (अन्तोदात्त), provided they stand for the name of a subject to be treated upon in the sense of the work that serves as an exposition upon the subject under treatment or occurring in the subject itself that is to be treated upon.

नित—। बहुच् बहुस्वरसमासः तस्मात् । अन्तोदात्त इति अन्तः अन्तिमस्वरः उदात्तः यस्या स अन्तोदात्तः । यस्या शब्दस्य अन्तिमस्वरः उदात्तो भवति, द्रष्टव्यः शब्दः । बहुस्वरविशिष्टात् व्याख्यातव्यविषयनाशः प्रातिपदिकात् अन्तोदात्तात् व्याख्यानं अभिधेयं तथा “तत्र भवः” इति एतस्मिन् विषये च टञ् प्रत्ययः स्यात् । अथोऽपवादः ।

पलं संधारम्यानि प्रकारविधानम् । यत् नकारस्थानेयकारविधिः । पलं च यत् च पलणत्वम् । तयोः पलणत्वयोर्निर्भायकं शास्त्रं पलणत्वम् । पलणत्वम् इति शास्त्रं व्याख्यातव्यम् अतः पलणत्वम् इति व्याख्यातव्यस्य एव स न्या । अपि च पलणत्वम् इति बहुस्वरसमासं भवति । तस्माच्च एतत् अन्तोदात्तम् अपि । कथं ज्ञायते ? उच्यते—“समासस्य (६।१।२२६)” इति सूत्रम् । अतः काशिकाहतिः—“समासस्यान्त उदात्तो भवति ।” अतएव बहुचः अन्तोदात्तात् व्याख्यातव्यनाशः पलणत्वम् इति एतस्मात् “तस्य पलणत्वस्य व्याख्यानम्” अस्मिन् सूत्र्ये भवति इत्यर्थे टञ्—पालणत्विकः । अपिच पलणत्वो भवः इति तस्मिन् विषये अपि टञ् पालणत्विकः । बहुचः इति किम् ? सौपम् । तैडम् । कार्त्तम् । अत एकाचत्वात् पूर्वसूत्रेण अण् । द्विस्वर-विशिष्टात् प्रातिपदिकात् कः प्रत्ययः स्यात् ? “टच्” स्यात् इति उत्तरतो वदियति ।

ननु अन्तोदात्तात् इति किम् ? संहिता समिश्रणत्वम् व्याख्यातव्यम् । तस्याः व्याख्यानं विद्यते अत्र इति अण् संहितम् । संहिता—इत्यत्र न कश्चित् समासः—यथा अस्य अन्तोदात्तं स्यात् अपिच सम् इति “गतिः” एव धाधातोः प्राक् विद्यते । अतः गतिस्वरेण अस्या आद्युदात्तत्वम् ।

१४०८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४।३।६८ ॥

दो— । सोमसाधेषु यागेषु एतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरो-
पादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपोह गृह्यन्ते ।
अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्ताव भव आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः ।
पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ।

In the aforesaid senses, the self-same suffixes are attach-
ed to words, expressive of particular sacrifices. See Tika for
the rest.

भित्त— । क्रतु इति यज्ञ इति पदद्वयं सोमयागेषु प्रसिद्धम् । एतयोर्ऋततरसा
एव उक्तं सोमं स्वरूपं इष्टसिद्धिः स्यात्, तर्हि कथम् इत्योरेव अत्र गृह्यन्ते इति आश-
ङ्कायां समाधत्त—“तत्र” इत्यादिना, शब्दद्वयस्य अत्र गृह्यन्ते ज्ञापयति यत् सोमयागा-
स्तथा सोमयागेभ्यः अन्त्ये हि यागाः अत्र अभिधीताः ।

क्रतुभाः यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभाः प्रातिपदिकेभ्यः “तेषाम् व्याख्यानं” विधाने
अस्मिन् गृह्ये” इत्यर्थः, तथा “तत्र भवः” इति एतस्मिन्नपि विषये च उक्तं प्रत्ययः
स्यात् । अत्र अनन्तोदात्तस्य न कथित् प्रसङ्गस्तौ नैव हि पृथक् सूत्रकरणम् । अयं
प्रत्ययः अशोऽपवादः ।

ननु क्रतुयज्ञेभ्यश्च इति बहुवचनं कथम् ? उच्यते—क्रतुयज्ञाभ्याम् इति अकृत्वा
क्रतुयज्ञेभ्यश्च इति बहुवचनकरणेन ज्ञापयति यत् तर्हि क्रतु इति शब्दात् (क्रतु इत्यस्य
स्वरूपात्), तथा यज्ञ इति शब्दात् (यज्ञ इत्यस्य स्वरूपात्) स्वरूपं प्रत्ययः इष्टः,
अपि क्रतुविशेषवाचिभास्तथा यज्ञविशेषवाचिभाश्च शब्देभ्यः एव अयं उक्तप्रत्ययः
स्यात्, अग्निष्टोमः इति क्रतुविशेषः, स च व्याख्यातव्यः, तस्य व्याख्यानं विधाने
अस्मिन् गृह्ये” इति आग्निष्टोमिकः गृह्यः, अग्निष्टोमे भवः वा आग्निष्टोमिकः । वाज-
पेयस्य क्रतौ व्याख्यानम् विधाने इति वाजपेयिकः गृह्यः वाजपेये क्रतौ भवः इति

वाजपेयिकः, नवयज्ञस्य पाकयज्ञस्य वा इति यश्चविशेषयोः व्याख्यानम् विद्यते अत्र गूढं इति नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः वा गूढः । तत्रभवः वा नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः, एवं पाक्षौदनिकः । पक्षौदनस्य व्याख्यानं यः । दाशीदनिकः—दाशीदनस्य व्याख्यानं यः ।

१४१० । अध्यायेषु वर्षेः ॥ ४।३।६८ ॥

दी— । ऋषिशब्देभ्यो लक्षण्या व्याख्ययगूढ्यवृत्तिभ्योभवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टोमन्तो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्रभवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् ? वासिष्ठी ऋक् ।

The suffix ठञ् is attached to words which though stand for the name of Rishis, denote, by transference of epithet (लक्षणावृत्ति) a particular chapter of the vedas in the sense of “तस्य व्याख्यानम्” or “तत्र भवः” ।

नित— । ऋषि मन्त्रद्रष्टा । ऋषिभिः द्रष्टृत्वेन साङ्ख्यव्यात् लक्षणावृत्त्या तैर्द्रष्टाः मन्त्रा अपि ऋषिशब्देन भण्यन्ते । लक्षण्यावृत्त्या—गौण्यावृत्त्या, “सुखाद्यैवाधे तदुक्तोयथाऽन्यार्थः प्रतीयते, रुक्तेः प्रयोजनाभासी लक्षणाशक्तिरिति”ति साङ्ख्यदर्पणे । मन्त्रः संहितायामविषयः, स च व्याख्यानव्यः । ईदृशीभ्यः व्याख्या-तवायं चवाचिभ्यः ऋषिशब्देभ्यः “तस्य व्याख्यानं, तत्र भवो वा” इति एतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययः स्यात्, य खलु व्याख्यानः तत् चित् अध्याय एव तस्मात् नान्यः । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः लक्षणावृत्त्या (लक्षणावृत्त्या वा) वसिष्ठः ते सऽंशं गच्छति । तस्य वसिष्ठ-मन्त्रस्य (संहितायामविषयस्य) व्याख्यानम् अस्ति अस्मिन् अध्याये, तत्र भवो वा योऽध्यायः स वासिष्ठिकोऽध्यायः । एवं वैश्वामित्रिकः अध्यायः ।

अध्यायेषु इति किम् ? वासिष्ठी ऋक् । अवाध्यायाभावात् अण् एव । स्त्रियानीप् ।

१४११। पौरोडाशपुरोडाशात्ठन् ॥४३॥७०॥

दी—। पुरोडाश सहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः । स एव पौरोडाशः । ततःठन्=पौरोडाशिकः ।

The suffix ष् ठन् is attached to the words पुरोडाश and पौरडाश ।

मित—। पुरोडाशाः पिष्टानां पिष्टाक्षीषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः । तथा पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः । ईदृशात् पौरडाशशब्दात् तथा पुरोडाशशब्दात् च ठन् प्रत्ययौ भवति, “तस्य व्याख्यानः” “तत्र भवः” वा इति एतस्मिन्नर्थे, पुरोडाश शब्दस्य व्याख्यानं, पुरोडाशे भवः वा पौरोडाशिकः । स्त्रियां पौरोडाशिकी, एवं पौरोडाशशब्दस्य व्याख्यानं, पौरोडाशे भवो वा पौरोडाशिकः स्त्रियां पौरोडाशिकी । प्रत्ययस्य ठन् इत्यस्य यत् प्रकारित्करणं तत् स्त्रियाम् ङीप् स्यादिति चाप-
नार्थमेव । “षिदगौरादिभाष्य” इति हि सूत्रम् ।

१४१२। छन्दसो यदणौ ॥ ४३॥७१ ॥

दी--। छन्दस्यः । छान्दसः ।

The suffixes यत् and ञ् are attached to the word छन्दस् ।

मित—। छन्दस् इति शब्दात् “तस्य व्याख्यानः” “तत्र भवः” इति वा अर्थे यत् ञ् इति प्रत्ययौ स्याताम् । छन्दसो व्याख्यानं छन्दसि भवो वा छन्दस्यः छान्दसः । “ह्यच्”—(४३॥७२) इति ठक् प्रत्ययस्य प्रसङ्गो एतयोर्विधानम् ।

१४१३। व्रजवृद्धाङ्गणकं प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्
ठक् ॥ ४३॥७२ ॥

दी—। ह्यच्—ऐत्तिकः । पाशुकः । ऋत्—चातुर्हैत्तिक ।
ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । इत्यादि ।

The suffix ठक् is added to words—having only two vowels, words ending in च्, to the words ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अध्वर.

पुरश्चरण, नाम, and आख्यात as well as to the compound word नामाख्यात ।

मित—। इच्छ—इति द्विस्वरविशिष्टः वर्णः, चतु—इति चतुकारान्तः शब्दः । अन्येषां स्वरूपग्रहणम् । नाम आख्यात इति एतयोर्व्याख्यानग्रहणं, समस्तस्य च ग्रहणम्, तथाहि द्विस्वरमुनाद्यात् वर्णात्, चतुकारान्तशब्दात्, तथा ब्राह्मण, चतु, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नाम, आख्यात, नामाख्यात इति एतेभ्यः व्याख्यातवैभ्याः “तस्य व्याख्यानः” “तत्तु भवः” इति एतस्मिन् विषये टक्प्रत्ययी भवेत् । इच्छ—इच्छि इति इच्छि-संक्रान्त गृधः, इच्छिः वज्रः, तस्याः व्याख्यानं तस्यां भवो वा ऐच्छिकः । पय इति पयमारसंक्रान्तः (पशालम्बनसंक्रान्तः) गृधः । तस्य व्याख्यानं तत्तु भवो वा पायकः । एवं “निष्ठा” इत्यस्य व्याख्यानं अस्यां भवो वा नैष्ठिकः । चतु—चतुर्होतृ इति गृधः । तस्य व्याख्यानं तत्तु भवो वा चातुर्होतृकः । ब्राह्मण इति वेदांगः । तस्य व्याख्यानं तत्तु भवो वा ब्राह्मणिकः । चतुः व्याख्यानं चतुर्भिः भवः वा आर्चिकः, प्रथम—प्राथमिकः, अध्वरी यज्ञः—आध्वरिकाः, पुरश्चरण—पौरश्चरणिकाः, नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ।

१४१४ । अणुगयनादिभ्यः ॥ ४।३।७३ ॥

दी—। ठजादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैया-

करणः ।

The suffix अण् (standing as a bar to टञ् etc) is attached to words such as अणुगयन that fall within the category of अणुगयनादि ।

मित—। अणुगयन इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “तस्य व्याख्यानः” “तत्तु भवः” वा इति एतस्मिन् विषये अण्प्रत्ययी भवेत् । टञ्प्रभृतिप्रत्ययानाम् अपवादः । अणुगयनस्य व्याख्यानम् तत्तु भवो वा आर्गयनः । औपनिषदो व्याख्यानं औपनिषत्सु भवो औपनिषदः, एवं वैयाकरणः । अणुगयनादिर्यथा—अणुगयन, पदव्याख्यान, कन्दोनाम, (कन्दोमान), कन्दोभाषा, कन्दोविधित, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, निगम, व्याकरण,

वास्तविद्या, चवविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, संवत्सर, सुहृत्, उप-
निषद, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा । वास्तुविद्यायाम् भवः, वास्तुविद्यायाः वास्तुज्ञानं वा
वास्तुविद्याः अण् । अथ अण् सुहृत्वात् बाधकबाधनार्थम् । अण् प्रत्ययं बाधित्वा यः यः
प्रत्ययः सूतान्तरनिर्देशात् प्रवर्तते, स सोऽपि प्रत्ययः एतत्सर्वविहितेन
अण् प्रत्ययेन बाधयते इति भावः ।

१४१५ । तत आगतः ॥ ४।३।७४ ॥

दी— । च प्रादागतः स्रोतः ।

Proper suffixes are often used to words, expressive of
places, from which some one has come.

नित— । तत इति पञ्चमी समर्थम्, पञ्चमीममर्थान् “आगतः” इति एतन्निर्णयं
यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, स्रोतः, एवं मयुरायाः आगतः माथुरः, राष्ट्रियः ।

१४१६ । ठगायस्थानेभ्यः ॥ ४।३।७५ ॥

दी— । शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।

The suffix ठक् is attached to words expressive of some
place from which some income accrues to the owner. [शुल्क-
शाला—custom house]

नित— । “आयः” इति स्त्राभिगृह्यभाग उच्यते । इदृशः अधिकारिगृह्यः
भागः यत्र उत्पद्यते तत् स्थानम् आयस्थानम् । आयस्थानवाचिभाः प्रातिपदिकेभाः
ठक् प्रत्ययो भवेत्—तस्मात् आयस्थानादागतः इति एतन्निर्णयः, अर्थः, अथोऽपवादः ।
शुल्कशाला इति आयस्थानं ज्ञात्वा राशः आयः स्यात् । शुल्कशालायाः आगतः—
शौल्कशालिकः, एवं आकरिभाः आगतः—इति आकरिकः । सूत्रं आयस्थानेभाः इति
बहुवचननिर्देशेन ज्ञायते यत् आयस्थानवाचिभाः एव प्रत्ययः स्यात्—ननु आय-
स्थानम् इति एतच्चादेव पदान् ।

१४१७ । शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ४।३।७६ ॥

(characteristic-symbol)—sanctioned by (the rule “संघाङ्गलक्षणेष्व-
आजिजामण्” (४।३।१२७).”

मित—। “संघाङ्गलक्षणेष्वआजिजामण्” इति (४।३।१२७) सूत्रे अङ्ग इत्येव
प्रत्ययस्य अर्थे वाच्ये घाट्टशी प्रत्ययव्यवस्था अस्ति, तादृशीनीव व्यवस्थाम् अनुसृत्य गीत-
प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् प्रत्ययो विधीयते तत आगत इति एतन्मिन् विषये ।

अयमाशयः—“गीतचरणाट्ट वुज्” (४।३।१२६) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते यत् तस्यैदं
इति विषये गीतवाचिनः (तथा चरणवाचिनश्च) वुज्, स्यात्, अस्य अपवादस्तु,
“संघाङ्गलक्षणेष्वआजिजामण्” (४।३।१२७) । अनेन विधीयते यत् स’घ अङ्ग लक्षण
इति एतेषु एव अर्थेषु अज्, प्रत्ययान्तात् यज्, प्रत्ययान्तात् इज्, प्रत्ययान्ताच्च प्राति-
पदिकात् अण्, एव स्यात्, नतु वुज् । एवं सुवदयस्य अर्थे पिच्छोक्त्य अनेन प्रसूतेन
“गीतादङ्गवत्” इति सूत्रेण सह सामंजस्यं संरक्ष्य अयमेव अर्थ आयाति—अज्, यज्,
इज्, इति गीतप्रत्ययभ्याः निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् तत आगतः इत्यर्थे अण् । अन्येभ्याः
गीतप्रत्ययान्तेभ्याश्च वुज्, इति । अज्, प्रत्ययनिष्पन्नात् यथा विद्वानां अपत्यं पुमान्,
वैदः—इति अज् । ते इति बहुवचने प्रत्ययलुक्, विद्वाः । तेभ्याः आगतम् इति
अण्, वैदम् । गमाणां अपत्यं पुमान्, इति गार्ग्यः—यज् । बहुवचने प्रत्ययलुक्,
गर्गाः । तेभ्याः आगतम् इति अण्, गार्गम् । दक्षस्य अपत्यं पुमान्, इति इज्, दाक्षिः,
तस्मात्, आगतम् इति अण्—दाक्षम्, यस्मैति च (६।१।१।१४८) इति इकारलोपः ।
एभ्याः अन्यत्र यथा—उपगोरपत्यम् पुमान्, औपगवः—इति अण्, तेभ्याः आगतं इति
वुज्, औपगवकम् ।

१४२२ । नजः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ-कुशल-निपुणानाम्

॥ ७।३।३० ॥

दी—। नजः परेषां शुचादि पञ्चानाम् आदेरचो वृद्धिः पूर्व-
पदस्य तु वा जिदादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् ।
अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् ।
अकौशलम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् ।

Any Taddhita suffix that elides अ, ण, or क, if attached to any of the words यञि, ईश्वर, अचञ्च, कुशल and निपुण entering into a नञ् तत्पुरुष compound with नञ्—necessitates the lengthening of the first of all the vowels-contained by any of the said words and causes the lengthening of the अ (that replaces नञ्) optionally.

मित—। नञ् इत्यनेन सह कृत-समासानां यञि ईश्वर अचञ्च कुशल निपुण इति एतेषां अचां मध्ये आदेरचो वृद्धिः स्यात् अिति किति णिति च तद्धिते परे, तथा समास-पूर्वपदस्य नञ् इति स्थाने ज्ञातयोः अन् अ इत्यनयोः अकारस्य वृद्धिर्वा स्यात् । यच्चरन्व इति अयञिः । तस्य भावः इति अण्—अशीचम् । अचां मध्ये आद्यस्य एव अचो वृद्धिः ; आशीचम्—पूर्वपदस्य अकारस्य अपि वृद्धिः । ईश्वरात् अन्वः अनीश्वरः । तस्मात् भाव इति यञ् आनैयर्थ्यं—अनैयर्थ्यं, अचञ्चः ईश्वरः । “अचञ्चं चापिमां विद्धि सर्वं चो वेषु भारतः” इति श्रीभीमावचनात्, अचञ्चञ्च—अचञ्चञ्च, कुशलः दक्षः, तस्मात् अन्वः अकुशलः, तस्य भाव इति अण् अकौशलं—अकौशलम्, निपुणः दक्षः । निपुणात् अन्वः अनिपुणः, तस्य भाव इति अण् अनैपुणं—अनैपुणम् ।

१४२३ । हेतुमनुषेभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ४।३।८१ ॥

दी—। समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छुः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ।

The suffix रूप्य is optionally attached to words, expressive of some cause or some persons in the sense of “तत आगतः ।”

मित—। सूत्रे बहुवचनं यत् दृश्यते, तत् “स्वरूपं शब्दसागण्ड मञ्जा” (१।१।६८) इति सूत्रेण विहितं स्वरूपे एव विधिं निरासयितुम् ; तेन अयमाशयः, हेतु-वाचिभ्यस्तद्वचनानुषङ्गाच्चिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “तत आगत” इति एतस्मिन् विषये

विकल्पेन रूप्य इति प्रत्ययः स्यात्, सम इति हेतुः, तस्मात् समात् आगतम् इति समरूप्यं विषम इति हेतुः, तस्मात् विषमात् आगतं इति विषमरूप्यम्, पक्षे—“गङ्गादिभ्याम्” (४।२।१३८) इति क्-प्रत्ययः स्यात्, समीयम्, विषमीयम् । देवदत्त इति मनुष्यवाची शब्दः, तस्मात् आगत इति देवदत्तरूप्यः, पक्षे “तत् आगत” (४।३।७४) इति ञ्-प्रत्ययः देवदत्तम् ।

१४२४ । मयट् च ॥ ४।३।८२ ॥

दी— । सममयम्, विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

The suffix मयट्, may also be added to the aforesaid words in the self-same sense.

मित— । पूर्वोक्तोभ्याः पूर्वोक्तौ एव विषये मयट् अपि स्यात्, सममयम्, समात् आगतं, विषममयम्—विषमात् आगतं, देवदत्तमयम्—देवदत्तात् आगतं, मयट्-प्रत्ययस्य टकार इत्—तेन स्त्रियो ङोप्, सममयी, विषममयी, देवदत्तमयी ।

१४२५ । प्रभवति ॥ ४।३।८३ ॥

दी— । तत् इतिप्रव । हिमवतः प्रभवति हिमवती गङ्गा ।

Proper suffixes are often attached to words expressive of source or origin in the sense of तत्; प्रभवति (originates from this).

मित— । प्रभवति तत् इतिप्रव । प्रभववाचकात् प्रातिपदिकात् “तत् प्रभवति” इति एतस्मिन्नर्थे यथायोग्यं प्रत्ययाः स्याः । प्रभवति—प्रकाशते, प्रथमतः उपलभ्यते इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति गङ्गा इति हिमवती गङ्गा । अत्र हिमवतः इत्यत्र “भुवः प्रभवः” इति (१।४।३१) पञ्चमी । हिमवत् इत्यस्मात् ञ्-प्रत्ययोऽच, स्त्रियामोप् । एवं दारदः नदः । दारदो सिन्धुः इति भाषावृत्तिकारः काशिकाकारश्च ।

१४२६ । विदूराज् ज्ञः ॥ ४।३।८४ ॥

दी— । विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

The suffix *ञ* is attached to *विदूर* in the aforesaid sense.

मित—। ततः प्रभवति इत्यर्थं विदूरशब्दात् अग्रप्रत्ययौ भवेत्, अष्टौपवादः । विदूरात् प्रभवति इति वैदूर्योमणिः । उक्तं च कुमार—“विदूरभूमिर्नवमीशब्दा-
दुद्भिन्नया रत्नशलाकायेव” इति ।

१४२७ । तद् गच्छति पयिदूतयोः ॥ ४।३।८५ ॥

दो—। सुघ्नं गच्छति सौघ्नः पन्था दूतो वा ।

In the sense of “तद् गच्छति” (going there), suffixes are attached to words, provided what goes, is no other than a messenger or a way.

मित—। तत् इति द्वितीयासमर्थान् गच्छतीति एतस्मिन् विषये यथावीर्यं प्रत्ययः स्वात् योऽसौ गच्छति सचेत् पन्थाः दूतो वा । सुघ्नं गच्छति इति षण् सौघ्नः, सौघ्नः पन्थाः, सौघ्नो दूतः, एवं साधुरो दूतः पन्थाः वा ।

ननु पन्थाः कथं गच्छति ? उच्यते—येन प्रथा चलन् जनः सुघ्नम् उपतिष्ठते स एव पन्थाः उपचारान् सुघ्नं गच्छति इति कथ्यते । पयिदूतयोः इति किम् ? मधुरां गच्छति सारथेः ।

१४२८ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ४।३।८६ ॥

दो—। तदितेयव । सुघ्नम् अभिनिष्क्रामति सौघ्नं कान्य-
कुलद्वारम् ।

Suffixes are attached to words to imply a door (gate-way) through which the objects denoted by the said words are to be reached.

मित—। तदिति द्वितीयासमर्थान् अभिनिष्क्रामतीति एतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययः स्वात्—यत् अभिनिष्क्रामति द्वारं चेत् तद् भवति । सुघ्नम् अभिनिष्क्रामति सौघ्नं कान्यकुलद्वारम् । अभिमुखिण निष्क्रामति इति अभिनिष्क्रामति । कान्य-
कुलद्वारं सुघ्नम् अभिनिष्क्रामति इति तत्तद्वारं सौघ्नम् इत्युच्यते । द्वारेण जनः

अभिनिष्क्रामति—न खलु द्वारं स्वयं निष्क्रामति तर्हि कथं द्वारस्य कर्तृत्वं दृश्यते अत्र
इति चेत्—उच्यते । असिः साधु क्षिणपि इत्यत्र यथा छेदनक्रियायाः करणत्वम्
उचितस्य असिः कर्तृत्वं स्यात् उपचारात्, तथा अत्रापि उपचारादेव द्वारस्य अभि-
निष्क्रमणक्रियायाः कर्तृत्वम् । द्वारम् इति किम् ? सूक्ष्मम् अभिनिष्क्रामति
पुरुषः ।

१४२८ । अधिकृत्य कृते गन्धे ॥ ४।३।८७ ॥

दौ— । तदितेयव । शारीरकमधिकृत्य कृतो गन्धः शारी-
रकीयः । शारीरकम् भाष्यम् इति तु अभेदोपचारात् ।

Suffixes are frequently attached to words to imply some-
treatise provided the same deals with the subjects expressed
by the said words. In शारीरकम् भाष्यम्, no प्रत्यय is added to
शारीरक but it is taken as identical will भाष्य ।

मित— । अधिकृत्य प्रस्तुत्य, विषयीकृत्य इत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थात्
“अधिकृत्य कृतः” इति एतस्मिन् नर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत्, यत् तु कृतं संचेत
यंथः स्यात् । सुभद्राम् अधिकृत्य कृतो यंथः सीमद्वः—अत्र अण् ।

ययातिम् अधिकृत्य कृतो यंथः यायातः—अण् । शारीरकं जीवात्मा । तम्
अधिकृत्य कृतो यंथः—शारीरकीयः—अत्र वृद्धात् छः स्यात्—न तु अण् ?

ननु छः चेत् साधुस्तर्हि कथं श्रीमता शङ्कराचार्येण विरचितम् वेदान्त-
दर्शनस्य भाष्यम् “शारीरकम् भाष्यम्” इति आख्याया प्रचरति—उच्यते शारीरकम् एव
भाष्यम् इति शारीरकेण सह भाष्यस्य अभेद एव उपचारात् कल्प्यते, तेन भाष्यस्य
शारीरक इति आख्या—नहि अत्र कश्चित् प्रत्ययः क्रियते ।

यंथे इति किम् ? सुभद्राम् अधिकृत्य विरचितः प्रासादः—अत्र न प्रत्ययः ।

वाचित्कस्त्वम्—“लुवाख्यायिकार्चस्य प्रत्ययस्य बहुत्वम्” । आख्यायिका इत्यर्थे
विहितस्य प्रत्ययस्य बहुलं लुप् स्यात् । आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषः । तथाहि
दर्पणे “आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वैशानुकीर्तनम्” । ऐतिहासिकम्

वृत्तम् अधिकृत्य विरचितो गद्यकाव्यविशेषः आख्यायिका यथा हर्ष-चरितादिः ।
कथा यथा—साहित्यदर्पणे “कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।”
अनेतिहासिकं वृत्तम् अधिकृत्य रचितो गद्यकाव्यविशेषः कथा ; यथा कादम्बरी ।
वासवदत्ताम् अधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अत्र प्रत्ययस्य लुप् । वासव-
दत्ता इति सुबन्धकृता काचित् आख्यायिका । बहुलग्रहणात्—कचित् प्रत्ययलुप्
न स्यात् यथा—भैरवचम् अधिकृत्य कृता आख्यायिका—भैरवी । अपिच बहुल-
ग्रहणात् कचित् आख्यायिकाभ्यः अन्यत्र (कथादी इत्यत्र) प्रत्ययस्य लुप् स्यात्—यथा
कादम्बरीम् अधिकृत्य कृता कथा कादम्बरी ।

१४३० । शिशुकन्दयमसमहन्द् इन्द्रजननादिभ्यश्चुः

॥ ४।३।८८ ॥

दी— । शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः । तमधिकृत्यकृतो गून्थः
शिशुकन्दीयः । यमस्यसभा समसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् ;
यमसभीयः । किराताज्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ।

The suffix च is attached to the words शिशुकन्द, यमसभ and
to words falling within the category of इन्द्रजननादि as well as
to words formed by means of a इन्द्रसमास in the aforesaid
sense.

नित— । इन्द्रः—इन्द्रसमासनिष्पन्नः शब्दः, इन्द्रजननादिराकृतिगणः—यथा
इन्द्रजनन, प्रद्युम्नायमन, सीतान्वेषण विरुद्धभोजन इत्यादयः । ते च प्रयोगत एव
अनुसर्त्तव्याः । शिशुकन्द समसभ इति एताभ्याम् तया इन्द्रसमासनिष्पन्नीभ्यः शब्दभ्यः
अपिच इन्द्रजननादिभ्यश्च द्वितीयासमर्थेभ्यः कप्रत्ययः स्यात् अधिकृत्य कृते शब्दे ।
अणोऽपवादः, शिशूनां कन्दनम् इति शिशुकन्दः—रीगविशेषः । कन्द-धातोर्चञ्
प्रत्ययः । तमधिकृत्य कृतो शब्दः शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् ।

भन्तु “सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा” (२।४।२३) इति सूत्रे अमनुष्यस्य रक्षःपिशाचादौ रुद्धत्वात् कथमत्र क्लौवत्वम् इति चेत् ?—निपातनादेव इति वाच्यम् । तदधिकृत्य कृतो यथः यमसमीयः । किरातस्य अजुंनस्य किराताजुंनौ । इन्द्रसमासः । तौ अधिकृत्य कृतो यथः किराताजुंनौयम्—भारविकृतकाव्ययं यविशेषः । एवं अग्निकाश्वपीयः, राक्षसपाण्डवीयम्, श्येनकपोतीयः, वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यो यथा— इन्द्रजननम् अधिकृत्य कृतो यथः इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनम् अधिकृत्य कृतो यथः विरुद्धभोजनीयम् । विरुद्धभोजनम्—कालविरुद्धम्, देशविरुद्धं संयोगविरुद्धं च भोजनम् । काल-विरुद्धं—नक्तं दधिभोजनम्, देशविरुद्धम् यथा योष्यदेशे उष्णवीर्यं कटुद्रव्यादिभक्षणम् ; संयोगविरुद्धं यथा एकत्र दधिकदलीभक्षणमित्यादि बोधम् । प्रद्युम्बागमनीयम्, सीतान्वेषणीयम् ।

इहो देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः—इन्द्रसमासनिष्पन्ना देवासुरादिशब्दानां कप्रत्ययो न स्यात् अपितु अण् एव, देवाय असुराय देवासुरम् । “येषां च विरोधः शाश्वतिकाः” (२।४।८) इति समाहारः । [विरोधाप्राधान्ये विरोधस्य कादाचित्कमनुसृत्य तु इतरैतरयोग इव (देवासुराः इति)]; तदधिकृत्य विरचितं पुस्तकं देवासुरम् । एवं राक्षो-सुरम्, रक्षस्य असुरस्य रक्षोऽसुरौ, तौ अधिकृत्य रचितम् पुस्तकम्, एवं गौणमुख्यम्, गौणं तथा मुख्यं विषयम् अधिकृत्य रचितं पुस्तकम् इत्यर्थः ।

१४३१ । सोऽस्य निवासः ॥ ४।३।८८ ॥

दो— । स्रुप्ती निवासोऽस्य स्रोत्रः ।

Suffixes are frequently attached to words expressive of some country to imply a native of the said one.

भित्त— । निवसन्ति अस्मिन् इति निवासी देशः । स इति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात्, यः प्रथमासमर्थः स चेत् निवासः । निवासिनि बोधमाने निवासवाचिभ्यः प्रत्ययो भवेदिति सरलार्थः । स्रुप्तिः अस्य निवासः इति अण् स्रोत्रः । मधुरा अस्य निवासः इति माधुरः—अण् । राष्ट्रम् अस्य निवास इति राष्ट्रियः—अः ।

१४३२ । अभिजनस्य ॥ ७।३।८० ॥

दो— । सुप्तोऽभिजनोऽस्यसौत्रः । यत्रस्वयं वसति सनिवासः ।
यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

Suffixes are added to words expressive of some particular places to denote the person who has been living there from a few generations upwards.

मित— । सोऽस्य अभिजनः इति अन्वयः । स इति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, प्रथमासमर्थः स चेतु अभिजनश्च भवति । अभिजन इति गम्ये अभिजनस्थानवाचकात् प्रत्ययः स्यादिति सरलार्थः । यत्र स्वयं कश्चित् वासभूमिं परिकल्प्या प्रतिवसति स निवासः, एवं यत्र पूर्वपुरुषाः न्यवसन् स्वयं च निवसति स अभिजनः इति निवासाभिजनयोः पार्थक्यम् । कुलस्थानम् अभिजनम् इति भाषावृत्तिः । सुप्तः अभिजनः अस्य इति सौप्तः, एवं माधुरः, राष्ट्रियः, पुरुषानुक्रमेण तत्तत्स्थानवासी इत्यर्थः ।

ननु पूर्वसूत्रात् कथं अस्य सुप्तस्य पृथक्करणमिति चेत्—उच्यते । परसूत्रेण अस्य अनुवृत्तिरस्तिइति आपयितुमेव ।

१४३३ । आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ४।३।८० ॥

दो— । पर्वतवाचिनः प्रथमान्तात् अभिजनशब्दात् अस्य इत्यर्थे चः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषां आयुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् ? ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदाः द्विजाः ।

The suffix च is affixed to words expressive of hills to imply the permanent dwellers therein—provided they live by weapons.

मित— । सोऽस्य अभिजनः इति अनेन सह सूत्रस्य अन्वयः । आयुधजीविभ्यः इति तादर्थ्ये चतुर्थी आयुधजीव्यर्थम् इत्यर्थः । यदा आयुधजीविनोऽभिधातुम् इति आयुधजीविभ्यः । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२।३।१४) इति चतुर्थी । सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् विषये पर्वतवाचिनः प्रातिपदिकान् कृप्रत्ययः स्यात् । अस्य इति यत् षष्ठीसमर्थः स चेत् आयुधजीवी एव (नान्यः कश्चित्) ।

हृद्गोलः पर्वतः अभिजनः येषां आयुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः एवं रोहितगिरिः स्नेहितगिरिर्वा अभिजनः यस्य आयुधजीविनः स रोहितगिरौद्यः, स्नेहितगिरौद्यो वा । इत्थं अन्यकवर्त्ती पर्वतः अभिजनः यस्य आयुधजीविनः सोऽन्यकवर्त्तीयः । अस्य प्रतु-
दाहरणं—यथा ऋक्षोदः पर्वतः अभिजनः येषां ब्राह्मणानां ते आर्क्षोदाः द्विजाः । नहि द्विजाः आयुधजीविनः—अतो न कृप्रत्ययः—अपितु अण् एव ।

ननु “पर्वतः” इति किम् ? सांकाश इति नगरम् अभिजनं येषाम् आयुधजीविनां ते सांकाशकाः । अत्र सांकाश इति न पर्वतः अपि तु नगरमेव । तेन न कृप्रत्ययः अपितु वृज् ।

१४३४ । शण्डिकादिभ्यो जयः ॥४३।८२॥

दौ— । शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिकः ।

The suffix जय (standing as a bar to अण् and the like) is attached to words, that fall within the category of शण्डिकादि in the aforesaid sense.

मित— । शण्डिकादि येषां—शण्डिक, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, शङ्ख, योध, एतेभ्यः आप्रत्ययः स्यात्—सोऽस्याभिजनः इति एतस्मिन् अर्थे, अण् प्रभृतीनाम् अपवादः । शण्डिकः अभिजनोऽस्य इति शण्डिकः, सर्वसेनोऽभिजनोऽस्य इति सर्वसेन्यः । शकोऽभिजनोऽस्य इति शाक्यः, शाक्यो वृद्धदेवः । भाषावृत्तिकान् “चाणक्य” इत्यपि उदाहरति तथा सति चणकशब्दोऽपि शण्डिकादिषु स्यात्—चणकोऽभिजनः अस्य इति चाणक्यः । चाणक्यः कौटिल्यो विष्णुगुप्तः ।

१४३५ । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्जौ ॥ ४।३।८३ ॥

दी—। सिन्धादिभ्योऽण् तच्चशिलादिभ्योऽञ् स्यात् उक्तं
अर्थे । सैन्धवः । तच्चशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताच्चशिलः ।

The suffix ण् is attached to words falling within the category of सिन्धादि whereas ञ् to words of the तच्चशिलादि class.

मित—। सिन्धादि यथा—सिन्धु, वणु, नधुमत्, कम्बोज, सान्ध, गन्धार, काश्मीर, किष्किन्ध्या, गन्धिका, (गन्धिका इति काशिका) उरसा, दरद इति । एतेभ्यः सिन्धु, प्रसृतिभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् विषये । तच्चशिलादि यथा—तच्चशिला, वत्सोदरण, कैमेटुर (कौमेटुर), गामणी, कगल ; श्रोत्रकर्ण, सिंहकर्ण, संकुचित, किन्नर, काण्डधार, पर्वत, अवसान, वर्वर, कंस, काण्डवारण, सरालक, सिंहकोट, कणकोट, इति । एतेभ्यः तच्चशिलादिभ्यः अञ् प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् विषये । सिन्धु, अभिजनोऽस्य इति अण् सैन्धवः, वणुः अभिजनोऽस्य इति वाणवः । एवं गान्धारः इति । काश्मीरोऽभिजनः असा काश्मीरः, एवं सान्धः । तथाहि मुद्राराक्षसे—“काश्मीरः पुष्कराख्याः चतुरिपुमङ्गिमा सैन्धवः सिन्धुसेनः” । तच्चशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताच्चशिलः । वत्सोदरणः अभिजनोऽस्य इति वत्सोदरणः ।

ननु सिन्धु वणु इत्येवमादीनां कच्चादिषु पाठः । तर्हि “कच्चादिभ्यश्च” (४।२।१३३) इति अणि सिद्धिं कथं यत् पुनरपि अण् विधानमिति चेत्—सैवम् । “मनुष्यतस्ययोर्वञ्” (४।२।१३४) इति मनुष्ये मनुष्यस्य च जातादी प्रत्ययाय कच्चादिभ्यो यो वृज् प्रत्ययो विहितस्तमेव वृज् प्रत्ययं बाधित्वा अस्मिन् सोऽस्य अभिजनः इति विषये अण् प्रवर्तते इति आपयितुमवस्थां पुनरुक्तम् । पर्वतः अभिजनोऽस्य इति अञ् पार्वतः इति भाषावृत्तिकारः । इत्यं कगलोऽभिजनोऽस्य इति कगलः ।

१४३६ । तुदीशलातुरवन्तीकुचवालाङ् ढक् कृण् ढञ्
यकः ॥ ४।३।८४ ॥

दी—। तुदी अमिजनोऽस्य तौदेयः। शालातुरीयः। वार्म-
तेयः। कौचवार्यः।

The suffixes टक्, क्ण्, टञ् and यक् are respectively attached to the words तुदी, शालातुर, वर्मती and कुचवार in the sense of "सोऽस्य अभिजनः", N.B.—शालातुर—a place in Eastern Afghanistan.

नित—। सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् विषये तुदी इत्यस्मात् टक्, शालातुर इति अस्मात् क्ण्, वर्मतीशब्दात् टञ् तथा कुचवारशब्दात् यक् प्रत्ययः स्यात्। तुदी अभिजनोऽस्य इति टक् तौदेयः। शालातुरः अभिजनोऽस्य इति क्ण्—शालातुरीयः। शालातुरीयः पाणिनिः इति काशिकाटोकायां न्यासम्, ये उक्तम्। वर्मती अभिजनोऽस्य इति टञ् वार्मतेयः। कुचवारः अभिजनोऽस्य इति कौचवार्यः।

१४३७। भक्तिः ॥ ४।३।८५ ॥

दी—। सोऽस्य इति अनुवर्त्तते। भजते सेव्यते इति भक्तिः।
सुग्रीभक्तिरस्य सौम्रः।

Suffixes are frequently attached to words expressive of something that are objects of respect to imply the person—who himself is the respectful (i.e. whose, objects of respect are the said things).

नित—। सोऽस्य अभिजन इति वाक्यात् सोऽस्य इत्येव अंशः अत्र अनुवर्त्तते। भज्यते सेवते यः सः भक्तिरिति कर्मणि क्तिन्। भक्तिः भजनीयद्रवा, भक्तिभाजन इत्यर्थः। सोऽस्य भक्तिः (भक्त्यास्पदं) इति एतस्मिन् विषये प्रातिपदिकेभ्यो यथा-विहितं प्रत्ययः स्यात्। सुग्न इति नगरम्। तदेव भक्ति भक्तिभाजनं यस्य स सौम्रः अण्। एवं माधुरः। राष्ट्रियः। इत्थं "बुद्धः भक्तिरस्य इति बौद्धः। शिवः भक्तिरस्य शैवः। चण्डो भक्तिरस्य इति चाण्डः"—इति भाषावृत्तिः।

१४३८ । अचिन्तादेशकालाट् ठक् ॥ ४।३।८६ ॥

दी— । अप्रुपा भक्तिरस्य आप्रुपिकः । पायसिकः । अचिन्तात् किम् ? दैवदत्तः । अदेशात् किम् ? सौम्रः । अकालात् किम् ? शैषः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is added to all words expressive of inanimate objects—other than time and space.

मित— । अचिन्तात् चित्तरहितात् । देशश्च कालश्च इति देशकालौ । अविद्यामानौ देशकालौ यत्र स अदेशकालः । तादृशात् अदेशकालात्, अचिन्तात्—इति विशेष्यम्, अदेशकालात् इति अचिन्तात् इत्यस्य विशेषणम् । देशकालाभ्याम् अन्यत्र वस्तुमानात् चित्तरहितवस्तुवाचकात् प्रातिपदिकात् सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् देशात् तथा कालात् च अन्यत् यत् किञ्चित् अचेतनं वस्तु वाचयति यः प्रातिपदिकः, तस्मात् सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् अर्थे ठक् स्यात् । अण् प्रत्ययस्य अपवादः । इदं सूत्रं परत्वात् “ह्रस्वाच्छः” (४।३।११४) इति सूत्रं बाधते । अप्रुपाः पिष्टकाः । अप्रुपाः भक्तिरस्य इति आप्रुपिकः । पिष्टकभोजनप्रियः इत्यर्थः । मोदकाः भक्तिरस्य इति मोदकिकः । मोदक-प्रियः । पायसः भक्तिरस्य इति पायसिकः—पायसभोजनलुब्धः । अचिन्तात् इति किम् ? दैवदत्तः भक्तिरस्य इति दैवदत्तः—अथ अण् पूर्वसूत्रेण । अदेशादिति किम् ? सौम्रः भक्तिरस्य इति सौम्रः—अत्रापि पूर्वसूत्रेणैव अण् । अकालादिति किम् ? शैषः भक्तिरस्य इति शैषः । शैषकालप्रियः । अत्रापि अण् पूर्वसूत्रेण ।

१४३९ । महाराजाट् ठक् (ज्) ॥ ४।३।८७ ॥

दी— । महाराजिकः ।

The suffix ठक् (ठज् according to काशिका etc) is added to the word महाराज in the self-same sense.

मित—। महान् चासौ राजा चेति महाराजः। “राजाइसखिभ्यष्टच्”
(५।४।६१) “आन्महतः—” इति द्रष्टव्यम्। महाराज इति एतस्मात् ठक् (ठञ्)
प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् विधये। अथोऽपवादः। महाराजः भक्तिरस्य
इति साहचर्याजिकः। अथ ठञ् इति काशिकाभाषाहत्तिकारौ। ठक् इति प्रत्ययम्
अकृत्वा कथं ठञ् इति चेत् ? “प्रत्ययान्तरकरणं स्वराद्यम्” इति काशिका।
अथ ठञ् प्रत्यय एव साधुः इति मन्यामहे।

१४४०। वासुदेवाञ्जुनाभ्यां वुन् ॥ ४।३।६८ ॥

दी—। वासुदेवकः। अञ्जुनकः।

The suffix वुन् (standing a bar to क् or अच्) is attached to
वासुदेव and अञ्जुन in the aforesaid sense.

मित—। वासुदेवः श्रीकृष्णः। वासयति इति वासुः। उप्रत्ययः। एवं दीव्यति
इति देवः। दिव्धातोरच्। वासुयासो देवश्चेति वासुदेवः। नारायणावतारः।
तथाहि श्रीमहाभारते—“वासनाद्देवनाचासौ वासुदेवेति गीयते।” वासुदेवो भक्तिरस्य
इति गम्ये तथा अञ्जुनो भक्तिरस्य इति गम्ये च वासुदेवशब्दात् अञ्जुनशब्दात् च
वुन् प्रत्ययः स्यात्। अञ्जुनो नरस्य अवतारः। वासुदेवकः—वासुदेवभक्तः।
अञ्जुनकः—अञ्जुनभक्तः। वुन् इति कप्रत्ययस्य तथा अच् प्रत्ययस्य आपवादः।

ननु परस्त्वेष “गोवचविद्याख्याभौ बहुलं वुञ्” इत्यनेन वासुदेवशब्दात् चविद्याख्या-
विशिष्टोद्दिष्ट वुञ् स्यात् ; वुञ् वुनोन कश्चित् विशिष्टोऽस्ति—तेन परस्त्वविहितेन
वुञ्चा एव इष्टसिद्धौ कथमत्र वासुदेवग्रहणमिति चेत्—कथ्यते। नहि अत्र वासुदेव
इति चविद्यस्य आख्या। नैव स वसुदेवस्य अपत्यं पुमान्—अपिच साक्षात् ईश्वरः
विवर्चितः। तथा च भाष्यम्—“संज्ञा तत्रभवतः”। तथाहि “वासुदेवः सर्व्वमिति
स महात्मा सुदुर्लभः” इति श्रीगीतायाम्। तथा च मनोरमा—“सर्व्ववासी समन्तं
च वसत्यवति र्वं यतः। ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते” तथा च ज्ञेयं
गोवाख्या नाप्यत्र चविद्याख्या अतोयुक्त एव वुन्विधिः”। वासुदेवः नारायणः।
एवं अञ्जुनोऽपि नरः। तौ नर-नारायणौ। “अल्पाच्त्तरम्” (२।२।३४) इति

अञ्ज न शब्दस्य पूर्वनिपाति प्राप्तेऽपि, वायुदेवस्य पूर्वनिपातं कृत्वा न महर्षिः पाणिनिः श्रापयत्यपि—यत् “अभ्यर्चितं प्राक्पतति ।”

१४४१ । गोत्रचतुर्विधस्यो बहुलं बुञ् ॥ ४।३।८८ ॥

दी— । अणोऽपवादः । परत्वात् बहुलं वाधते । ग्लुचु-
कायनिर्भक्तिरस्य ग्लोचुकायनकः । नाकुलकः । बहुल्यहणावेह ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

The suffix बुञ् is sometimes (बहुलं) attached to words, expressive of a particular gotra (गोत्र) or of a famous kshatriya in the aforesaid sense.

मित— । गोत्राख्येभ्यस्तथा चतुर्विधस्य शब्देभ्यः बहुलं बुञ् प्रत्ययः स्यात् । सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् अर्थे । अणोऽपवादः । “ब्रह्मण्यः” (४।३।११४) इति ह्रस्वस्य परत्वात् अयं बाधते । गोत्राख्येभ्यः ग्लुचुकायनिः भक्तिरस्य इति बुञ्, ग्लोचुकायनकः । एवम् श्रीपद्मः भक्तिरस्य श्रीपद्मकः । कापटवः भक्तिरस्य इति कापटवकः । चतुर्विधस्य—मकुलः भक्तिरस्य इति नाकुलकः, एवम् साहदेवकः, साम्बकः । साम्बः श्रीकृष्णसुतः ।

चतुर्विधः इति नोक्ता चतुर्विधाभिः इति यदुक्तं—तिन ज्ञापितं यत् प्रसिद्ध-
चतुर्विधं एव अयं विधिः—न सन्तु यथाकथञ्चित् चतुर्विधाचिभिः । बहुल्यहणात्
कुचिदपि न स्यात्, यथा गोत्राख्यात्—पाणिनिः भक्तिरस्य इति पाणिनीयः—अथ
हः एव । चतुर्विधाख्यात्—पौरवी भक्तिरस्य इति पौरवीयः । एवम् श्रीरामणीयः ।

१४४२ । जनपदिनां जनपदवत् सर्व्वं जनपदेन समानशब्दानां
बहुवचने ॥ ४।३।१०० ॥

दी— । जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां
समानश्रुतीनां जनपदवत् सर्व्वं स्यात् प्रत्ययः प्रकृतश्च । “जनपद-
तवदध्योश्च” इति प्रकरणे ये प्रत्ययाः उक्तास्ते ऽत्रादिश्रान्ते । अङ्गा

जनपदोभक्तिरस्य आज्ञकाः । अज्ञाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य आज्ञकः ।
जनपदिनां किम् ? पञ्चालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पाञ्चालाः । जन-
पदेन इति किम् ? पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

Words expressive of some rulers of lands—and denoting at the same time, the lands themselves in the plural number, take such suffixes after them—as are sanctioned with reference to lands themselves (by the rule “जनपद-तदवधोय” —(४।२।१२४) ; the bases of these words also assume the same forms as are taken by the lands themselves. (i.e. land denoting words).

मित— । जनपदिनः जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । जनपदिनां जनपदस्वामि-
क्षत्रियवाचिनां प्रातिपदिकानां बहुवचने समानशब्दानां बहुवचने ये शब्दाः जनपद-
वाचिनस्तथा जनपदस्वामिक्षत्रियवाचिनश्च भवन्ति तेषाम्, कयं भवति ? वङ्गाः
क्षत्रियाः । वङ्गानां निवासो जनपदः इति “तस्य निवासः” (४।२।६८) इति अण् ।
ततः “जनपदे लुप्” इति (१।२।५१) सूत्रेण प्रकृतिवत् लिङ्गवचने—तेन वङ्गाः इति ।
वङ्गाः जनपदः । अतो हृष्यते यत् जनपदवाचिनस्तथा जनपदस्वामिवाचिनश्च प्राति-
पदिकाः बहुवचने समानरूपाः भवन्ति । ईदृशानां बहुवचने जनपदेन समं समान-
रूपाणां जनपदस्वामिक्षत्रियवाचिनां शब्दानां जनपदवत् सर्व्वं स्यात् जनपदवत् तेषां
प्रत्ययाः स्युः—“जनपदतदवधोय” इति (४।२।१२४) तथा “अज्ञादपि बहुवचन-
विधयात्” (४।२।१२५) इति सूत्रद्वये प्रत्ययाः जनपदवाचिभ्यः विहिताः—तेऽपि
तेभ्यः (जनपदसमानरूपजनपदिवाचिभ्यः) विधीयन्ते । अपिच जनपदवाचिनां
शब्दानां यादृशी प्रकृतिः स्यात्—एतेषामपि तादृशौ स्यात् सोऽस्यभक्तिरिति एतस्मिन्नेव
विषये । वङ्गाः जनपदः । वङ्गाः क्षत्रियाः । एवं अज्ञाः क्षत्रियाः । तेषां निवासः
इति अण् जनपदे लुप् इति प्रत्ययस्य लुप्, लुपि शुक्लवद् इति बहुवचनं—तेन अज्ञाः
जनपदः । अज्ञाजनपदः भक्तिरस्य इति “अज्ञादपि बहुवचनविधयात्” इति व ज

तेन आह्वकः । एवं अङ्गाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य इति पूर्व्ववत् आह्वकः । एवं वाङ्मकः । सूत्राः क्षत्रियाः जनपदी वा भक्तिरस्य इति सौत्रकः । एवं प्रौढकः । जनपदिनाम् इति किम् ? पञ्चालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पञ्चालाः । पञ्चालाः पञ्चालदेशीयाः । नहि पञ्चालदेशीयाः विप्राः देशस्वामिनः । तस्मात् नात्र बुञ्—अपितु “भक्तिः” (४।३।८५) इत्यनेन अण् एव । जनपदेन इति किम् ? पौरवी राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । नहि पौरवशब्दः जनपदवाची अपितु पुरुषशब्दश्च क्षत्रियवाची । तस्मात् नात्र बुञ्—अपितु “ह्रस्वाच्” (४।२।११४) इति छ एव ।

ननु जनपदसमानरूपाणां जनपदिशचिनां प्रकृतिरपि जनपदवाचिवत् स्यादिति यत् उक्तं तस्य किं फलम् ? उच्यते । मद्राः क्षत्रियाः । मद्राणां क्षत्रियाणां निवासः इति मद्राः जनपदः । मद्राणां अपत्यं पुमान् इति अण् माद्रः “ह्रस्वसमधकलिङ्ग-सूरमसादण्” (४।१।१७०) इति सूत्रे जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनः द्विस्वर-विशिष्टात् प्रातिपदिकात् अण् विहितः तेनैव अण्—माद्रः । एवं हजयः क्षत्रियाः जनपदश्च । तेषां अपत्यं पुमान् इति वार्ज्यः । “ह्रस्वे क्रीडलान्तादाञ् ज्यञ्” (४।१।१७१) इति सूत्रेण ज्यञ् । माद्रः भक्तिरस्य इति कन् “मद्रहज्योः कन्” इति । तेन मद्रकः एवं वार्ज्यः भक्तिरस्य इति एतेनैव कन्—तेन हजिकः । माद्र इत्यस्य तथा वार्ज्यं इत्यस्य च प्रकृतिः जनपदवाचिमद्रवत् तथा जनपदवाचिहजिवत् च स्यात् ततः कन् इति सर्व्वमवदातम् ।

१४४३ । तेन प्रोक्तम् ॥ ४।३।१०१ ॥

दी— । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

Suffixes are added to words to denote something (some treatise), spoken (written or elucidated) by the person expressed by the said words.

नित— । तेन इति । तृतीयासमर्थात् प्रोक्तमिति एतस्मिन् अर्थे यथायोग्यं प्रव्ययाः सुः । प्रोक्तम्—प्रकर्षेण उक्तम्, भाषितं—व्याख्यातम् वा । पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । पाणिनिना विहितं व्याकरणम् । (अन्येन कृता) मधुरिण

प्रोक्ता इति; माधुरीवृत्तिः । सुप्रसिद्धेन वङ्गकुखितिलकेन प्रोक्ता या गङ्गेशोपाध्यायस्य ।
तत्त्वचिन्तामणौ इति; सा माधुरी इति । एवम् आपिशलम् । काशकृतम् ।

ननु “कृते यन्धे” (४।३।११६) इति स्थिते किमनेन सूत्रेण इति चेत्, मैवम् ।
अन्येन कृते द्वितीयेन केनापि प्रोक्ते यन्धे गन्धमाने अयं विधिः, तेन हिरण्यगर्भेण
रचितं किन्तु पतञ्जलिना प्रोक्तम् पातञ्जलं दर्शनम् ।

१४४४ । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृण् ॥ ४।३।१०२ ॥

दी— । छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा
प्रोक्तम् अधीयते तैत्तिरीयाः ।

The suffix ण् is added to तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक and उख in
the aforesaid sense.

मित— । तित्तिरि वरतन्तु खण्डिक, उख इति एतेभ्यः ण्प्रत्ययः स्यात् तेन
प्रोक्तम् इति एतन्निन् विषये ; यत् प्रोक्तं तेन तु छन्दसा ब्राह्मणेन वा भाव्यम् । छन्दः-
संहिता । ब्राह्मणम् वेदानां संहिता-व्याख्या संवलिते गदाभागः । तित्तिरिणा
प्रोक्तम् छन्दः तैत्तिरीयम् तैत्तिरीयसंहिता । तित्तिरिणा प्रोक्तं ब्राह्मणम् (आरण्यकम्,
उपनिषत् च) इति तैत्तिरीयम् । तैत्तिरीयम् आरण्यकम् । तैत्तिरीयोपनिषत् । तद्
अधीयते इति अण् “तदधीते तद्वेद” (४।२।५८) इति सूत्रेण तैत्तिरीयाः । एवं वरतन्तुना
प्रोक्तम् वारतन्तवीयम् । तदधीते वारतन्तवीयः । खण्डिकेन प्रोक्तं खाण्डिकीयम् ।
तदधीते खाण्डिकीयः । उखेन प्रोक्तम् औखीयम् । तदधीते औखीयम् । छन्दो-
ब्राह्मणानीति किम् ? तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोकः । अत्र प्रत्ययो न स्यात् श्लोकस्य
छन्दोब्राह्मणभ्यो भिन्नत्वात् ।

१४४५ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्याम् णिनिः ॥ ४।३।१०३ ॥

दी— । काश्यपेन प्रोक्तम् अधीयते काश्यपिनः ।

In the aforesaid sense, the suffix णिनिः is attached to काश्यप
and कौशिक both standing for the name of a particular ऋषिः.

कौशिकः—a ऋषि (seer), sprung in the line of कृशिक in which विद्यामित्र was born; काश्यप is also another name for कणाद the compiler of वैशेषिक दर्शनम् (vide—my Evolution on Gita),

मित—। तेन प्रोक्तमिति एतस्मिन्नेव विषये ऋषिवाचिभ्याम् एव काश्यपः कौशिक इति एताभ्याम् णिनिः प्रत्ययः स्यात् । णकारः इत् । इन् तिष्ठति । अन्तिमः इकारश्चापि इत् । कस्य अपवादः । कन्दसि एव प्रत्ययः इष्टः । तेन काश्यपेन गोव प्रवर्तकेण ऋषिणा प्रोक्तः कल्पः (वेदाङ्गविशेषः) इति काश्यपिन् । तदधीयते इति काश्यपिनः । कौशिकेन प्रोक्तः कल्प इति कौशिकिन् । तदधीयते इति कौशिकिनः । ऋषिभ्याम् इति किम् ? इदानीन्तनेन काश्यपगोवजातेतः (अतएव काश्यप इति संज्ञाभाजा) प्रोक्तम् काश्यपीयम् ।

१४४६ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ ४।३।१०४ ॥

दी—। कलापप्रन्तेवासिभ्यः—हरिद्रुणा प्रोक्तम् अधीयते इति हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ।

The self same suffix is attached in the aforesaid sense to those words that stand for the names of the pupils of Kalapi and Vaisampayana.

मित—। कलापिन् इति ऋषिः । वैशम्पायन इति सहर्षि-कृष्ण-वैपायनस्य शिष्यः ऋषिविशेषः । अन्तेवासिन्—शिष्यः । कलापिनः चत्वारः अन्तेवासिनः आसन्—यथा हरिद्रु, तुम्बुरु, उलप, कृगलिन्—इति । वैशम्पायनस्य च नव अन्तेवासिनः आसन्—यथा—आलम्बि, कमल, पलङ्ग, ऋचाभ, आरुणि, ताण्ड्य, शरामायनः काठ, कलापिन् इति । अतोद्दिश्यते कलापो अपि वैशम्पायनस्य शिष्यः । तथाहि ये ये खलु शब्दाः वैशम्पायनस्य नवानां शिष्याणां वाचकाः, यः कलापी इति शिष्यः, तस्यापि चतुर्णाम् शिष्याणां वाचकाः ये शब्दाः तैभ्यः चिनिप्रत्ययः स्यात् तेन प्रोक्तम् इति एतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । कृप्रत्ययः परत्वादः बाधते । कलापिनः अन्तेवासी हरिद्रुः । तेन प्रोक्तम् इति हारिद्रविन् तदधीयते इति

हारिद्रविणः एवं तौल्युरविणः । शीलपिनः । शृगलिनः द्विनुक्प्रत्ययस्तु परस्तात्
वक्तव्यः । वैशम्पायनस्य अन्तर्वासी आलम्बि । तेन प्रोक्तम् आलम्बिन्—तदधीयते
आलम्बिनः, एवं कामलिनः, पालङ्गिनः, अर्वाभिनः, आरुणिनः, ताखिनः, श्यामाय-
निनः । कठशब्दात् प्रत्ययस्य लुक् इति पश्चात् वाच्यम् । कलापिशब्दाच्च अण् इति
अथ वक्ष्यति ।

१४४७ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ४।३।१०५ ॥

दो— । तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत् प्रोक्तं
पुराणप्रोक्ताद्येद्वाङ्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन
मुनिना प्रोक्ताः—भङ्गु भाङ्गविनः । शाठ्यायन—शाठ्यायनिनः ।
कल्पे—पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् ? याज्ञ-
वल्क्यानि ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्य इति
यलोपः ।

In the sense of "तेनप्रोक्तम्", the suffix णिनि (रन्) is affixed to
words provided the subject spoken (discussed or elucidated)
be nothing but Brahmans and Kalpas discussed by ancient
sages only.

सित— । पुराणः पुरातनः । पुराणेन चिरन्तनेन प्राचीनेन मुनिना प्रोक्तं इति
पुराणप्रोक्तं, तेषु, पुराणं महर्षिभिः प्रोक्तं इति भाषावृत्तिकारः । महर्षीणां प्राचीनत्वम्
तथा अर्वाचीनत्वम् इति विभागः ऋग्वेदे अपि दृश्यते—यथा "अग्निरीडः पुराणैः
ऋषिभिरथ नूतनैरुत"—इति आग्नेयपर्वणि । ब्राह्मणाय कल्पाय इति ब्राह्मणकल्पाः
तेषु । पुराणैः महर्षिभिः प्रोक्तं पुराणेषु तथा ईदृशेषु एव च कल्पेषु गम्यमानेषु
पुराणऋषिवाचिभ्यः तृतीयान्तसमर्थेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः णिनिः प्रत्ययः स्यात् ।
पुराणप्रोक्तब्राह्मणेषु—यथा भङ्गुरिति प्राचीनी महर्षिः, तेन प्रोक्तं ब्राह्मणम् इति
भाङ्गविन् । तदधीयते इति अण् भाङ्गविनः । शाठ्यायन इति पुराण ऋषिः । तेन
प्रोक्तं ब्राह्मणं शाठ्यायनिन् । शाठ्यायनिनः । एवं इतरायाः अपत्यं पुमान्

ऐतरेयः । तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं ऐतरेयिन् तदधीयते इति अण् ऐतरेयिणः ।
पुराणप्रोक्तेषु कल्पेषु पिङ्ग इति प्राचीनो महर्षिः । तेन प्रोक्तम् इति पौङ्गी ।
पौङ्गीकल्पः । एवं अरुणपराजिन प्रोक्तः कल्पः अरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेषु
इति किम् ? याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि—अथ अण् एव ।
“याज्ञवल्क्यादयोऽक्षिरक्तास्त्रयाख्यानं पु वार्ष्णे” इति काशिका ।

ननु अथ अण् कथम् ? अस्य कणादिषु पाठात् “कणादिभ्यो गोत्रे”
(४।१।१११) इति वचनेन । आश्रमरथेन प्रोक्तः कल्पः इति आश्रमरथः कल्पः ।
अत्रापि अण् । अथि च “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” (६।४।१५०) इति यकारस्य
लोपः ।

१४४८ । शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ ४।३।१०६ ॥

शौ— । छन्दसि अभिधेये एभ्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते
शौनकिनः ।

In the sense of “तेन प्रोक्तम्” the suffix णिनि is affixed to
words coming within the category of शौनकादि provided the
subject discussed is relative to the vedas only.

मित— । शौनकादिर्यथा—शौनक, वाजसनेय, शाङ्गरव, शापेय, शाखेय,
खाण्डायन, सन्ध, स्कन्द, स्कन्ध, रज्जुकण्ठ, रज्जुभार, देवदर्शन, कठशाठ, कषाय,
अशुपेय (अशुपेज), पुरुषाक (पुरुषांसक) ; तल, दण्ड, तबलकार, देवदत्तशठ ।

शौनकादिभ्यः इति—शौनक इत्येवमादिभ्यः णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तम्
इति एतस्मिन् विषये छन्दसि अभिधेये ।

शौनकेन प्रोक्तम् शौनकिनः । तदधीयते इति शौनकिनः । वाजसनेयेन प्रोक्तम्
वाजसनेयिन तदधीयते इति वाजसनेयिनः । छन्दसि इति किम् ? शौनकोया
शिक्षा । अथ ब्रह्मच्छः (४।१।११४) इति च एव । कठशाठाम्नाम् प्रोक्तम् अधीयते
इति काटशाठिनः ।

१४४८ । कठचरकाङ्गुक् ॥ ७।३।१०७ ॥

दी—। आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तम् अधीयते कठाः । चरकाः ।

A suffix, attached to the word कठ as well as to चरक elide provided the self same suffix is sanctioned in the sense of “तेन प्रोक्तम्” ।

नित—। वैशम्पायनस्य अन्तेवासौ कठः । अतस्मात् णिनिः स्यात् तेन प्रोक्तम् इति एतस्मिन् विषये ; एवम् चरकशब्दादपि पूर्वोक्ते एव विषये अण् स्यात् । कठात् ईदृशस्य णिनिप्रत्ययस्य तथा चरकात् ईदृशस्य अण् प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तम् अधीयते इति कठाः । अह्न्दसि एव । अह्न्दसि तु नप्रत्यय-लुप् तेन अह्न्दसि विहितस्य अण् प्रत्ययस्य स्थितिरेव—यथा कठाः—इति काशिका-भाषावृत्तिमतम् । चरकेण प्रोक्तम् अधीयते इति चरकाः ।

१४५० । कलापिनोऽण् ॥ ४।३।१०८ ॥

दी—। कलापिना प्रोक्तम् अधीयते कालापाः । “नान्तस्य टिलोपे सत्रह्यचारि-पौठ सर्पि-कलापि कौथमि तैतिलि जाजलि लाङ्गलि शिलालि शिखण्डि सूकर सद्य सुपर्वणामुपसंख्यानम्” (वा)—इतुपसंख्यानाटिलोपः ।

The suffix अण् is attached to कलापिन्—a pupil of वैशम्पायन ; thus this suffix stands as a bar to णिनिः । The टि of the words elides by the varttika herein quoted above.

नित—। कलापिन् इति वैशम्पायनस्य अन्तेवासौ । तस्मात् ततः णिनि-प्रत्ययस्य प्रसक्तो अनेन णिनिप्रत्ययं बाधित्वा अण् प्रवर्तते । कलापिन् इत्यस्मात् अण् स्यात् इत्यर्थः । अणि परे च “इनग्यनपत्ये” (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावे एव प्राप्ते टिलोपो न स्यात् । “सत्रह्यचारौत्वा”दि वार्त्तिकेन टिलोपः पुनः विधीयते

कलापिना प्रोक्तम् अधीयते इति कालापाः। छन्दसीवासा विषयः इति भाषावृत्ति-
कृतमाशयः।

१४५१। छगलिनो दिनुक् ॥४३॥१०८॥

दी—। छगलिना प्रोक्तम् अधीयते छागलेयिनः।

The suffix दिनुक् is attached to the word छगली।

मित—। छगली इति कलापिनः शिष्यसूत्रात् ततो निमिप्रत्यये प्राप्ते आह—
पूर्वोक्ते एव विषये छगलिशब्दात् दिनुक् प्रत्ययः स्यात्। उकारस्यैव ककारश्च इती।
दिन् इति तिष्ठति। दद्या पर्यादेशः। छगलिना प्रोक्तम् अधीयते इति
छागलेयिनः। आदौ “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिप्पणीपक्षतः “एयिन्” इति
युक्तं स्यात् तत्र छागलेयिन् इति रूपम्; बहुवचने छागलेयिनः।

१४५२। पाराशर्यशिलालिभ्यां भिच्छुनटसूत्रयोः

॥ ४३॥११० ॥

दी—। पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्छुसूत्रम् अधीयते पाराशरिणो
भिच्छवः। शैलालिनो नटाः।

The suffix णिनि (and not दिनुक्) is attached to the words
पाराशर्य and शिलालि in the aforesaid sense provided that the
subject matter under study or discussion is nothing but भिच्छु-
सूत्रम् with reference to the former and नटसूत्रम् with respect to
the latter; भिच्छुसूत्र = aphorisms dealing with the duties of a
भिच्छु (one under the fourth stage of aryan life); and नटसूत्र is
aphorisms dealing with the duties of an actor.

मित—। भिच्छुसूत्रम् चतुर्थ्यामिणः कर्तव्यतोपदेशाय रचितम् सूत्रजालम्।
नटसूत्रम् नाट्यजीविनाम् (अभिनेत्रणाम्) अनुशासनार्थं रचितम् सूत्रजालम्। भिच्छु-
सूत्रं प्रोक्तविषये सति पाराशर्यशब्दात् तथा नटसूत्रं प्रोक्तविषये सति शिलालिशब्दात्

शिनिप्रत्ययः स्यात् । पाराशर्यः व्यासदेवः । तेन प्रोक्तं भिच्छुस्त्वम् अधीयते इति पाराशरिणः भिच्चवः । शिनिप्रत्यये परे “आपत्यस्य च तन्नितेऽनाति” (६।१।१५१) इति यकारलोपः । एवं शिलाशिप्रोक्तम् नटस्त्वम् अधीयते इति शैलाश्विनः नटाः । भिच्छुनटस्त्वयोरिति किम् ? पाराशरीयाः श्लोकाः । पाराशरं वचनम् । शैलालम् । न कुवापि शिनिः अपितु पाराशर्यशब्दात् कः । शिलाशिशब्दात् अण् च ।

१४५३ । कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ ४।३।१११ ॥

दी— । भिच्छुनटस्त्वयोरितेव । कर्मन्देन प्रोक्तम् अधीयते कर्मन्दिनो भिच्चवः । कृशाश्विनो नटाः ।

The suffix इनि (standing as a bar to अण्) is attached to the words कर्मन्द and कृशाश्वा in the aforesaid senses.

नित— । भिच्छुस्त्वे प्रोक्तविषये सति कर्मन्दशब्दात्, तथा नटस्त्वे प्रोक्तविषये सति कृशाश्वशब्दात् इनि प्रत्ययः स्यात् अणोऽपवादः । कथं शिनिप्रत्ययः न कृत इति चेत् उच्यते—आदिस्वरश्चिनिषेधाय । कर्मन्देन प्रोक्तं भिच्छुस्त्वम् अधीयते इति कर्मन्दिनो भिच्चवः । कृशाश्वेन प्रोक्तं नटस्त्वम् अधीयते इति कृशाश्विनो नटाः । भिच्छुनटस्त्वयोरिति किम् ? कर्मन्दम्—कर्मन्देन प्रोक्तं अन्वयः किञ्चित् । अतः अण् । एवं कृशाश्वम् । कृशाश्वेन प्रोक्तम् अन्वयः किञ्चित् इति अण् ।

१४५४ । तेनैकदिक् ॥ ४।३।११२ ॥

दी— । सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ।

Suffixes are attached to words to imply एकदिक् i.e common direction.

नित— । तेन इति तृतीयासमर्थात् एकदिक् इति एतस्मिन् विषये यथायोग्यं प्रत्ययाः सुाः । एकदिक्—समानदिक्, तुल्यदिक् इत्यर्थः । सुदाम्ना इति अद्रिणा (पर्वतेन) एकदिक् (समानदिक्) या सा सौदामनी विद्युत् । हिमवता (हिमालयेन) एकदिक्, या सा हिमवती विद्युत् । तथैव सह एकदिक् इति

सौरी कलाका । “सूर्य” इत्यस्य यक्षोपः । अक्षिन् सूर्यं छन्दसि (छन्दोविषयत्वं) नास्ति ।

१४५५ । तसिञ्च ॥ ४।३।११३ ॥

दी— । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलु-
मूलतः ।

The suffix तसि may also be added to words in the
selfsame sense.

मित— । तेनैकदिक् इति एतन्निर्णयविषये तसिः अपि स्यात् । विशिष्य
तसिप्रत्ययस्य उक्तेरुक्तः कथम् ? उच्यते । “स्वरादिनिपातनव्ययम्” (१।१।३७) इति
तसि—प्रत्ययान्तानां स्वरादिवु पाठात् तेषाम् अव्ययत्वम् स्यात् इति आपवितुम् ।
पीलुमूलेन एकदिक् विद्युत् पीलुमूलतः । एवं सुदामतः । सूर्यतः । हिमवतः इत्यादि ।

१४५६ । उरसो यञ्च ॥ ४।३।११४ ॥

दी— । चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक्
उरसाः । उरस्तः ।

The suffix यत् (a bar to अण्) as well as तसि is added to the
word उरस् in the self same sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये उरस् इत्यस्मात् यत्प्रत्ययः स्यात् । तथा तसि-
प्रत्ययश्च भवेत् । उरसा एकदिक् उरसाः । उरसाः चारः । तसिः यथा—
उरसा एकदिक् उरस्तः ।

१४५७ । उपज्ञाते ॥ ४।३।११५ ॥

दी— । तेन इत्येव । पाणिनिना उपज्ञातम् पाणि-
नीयम् ।

To imply उपजात, i.e., originated, suffixes are affixed to words expressive of some particular person with whom the subject (under discussion) first originated.

मित—। तेन इति अनुष्ठतम् । तेन इति तृतीयासमर्थात् “उपजाते” उपजातम् इति एतस्मिन् विषये यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात् । “विनीपदेशेन ज्ञातम् उपजातम् स्वयमभिसंबद्धम्” इति काशिका । पाणिनिना उपजातम् “पाणिनीयम् व्याकरणमिति” । उपजातं प्रथमं कृतम् इति भाषावृत्तिः । एवं कालापकं व्याकरणम् । सौरः संयहः । उक्तं च “पाणिनीयं काणादाचसर्वशास्त्रोपकारकम् ।”

१४५८ । कृते ग्रन्थे ॥४३॥११६ ॥

दी—। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

Suffixes are added to words expressive of some particular person to denote the work composed by him.

मित—। तेन इति अनुष्ठतम् । तेन इति तृतीयासमर्थात् “कृते ग्रन्थे” यथाविहितं प्रत्ययाः स्याः । वररुचिः काव्यायनः । यद्वा वररुचिरिति त्रिविक्रम-राजस्य सभासद्विशेषः । तेन रचितः ग्रन्थः वाररुचो ग्रन्थः । “वाररुचाः श्लोकाः” इति भाषावृत्तिः । ग्रन्थे इति किम् ? तच्चेष्ट कृतः प्रासादः । अत न प्रत्ययः ।

ननु कृतम् उपजातम् चागयोः कोभेद इति चेदुच्यते । कृतम् उत्पत्पादितम् (invented) ; विद्यमानमेव ज्ञातम् उपजातम् (discovered) । शिवाकल्पी व्याकरणमिति वेशाङ्गविशेषः । तदादी स्थितम् । पश्चात् लुप्तप्रचारं तत् पाणिनिना ज्ञातं इति तेन उपजातमिति कथ्यते । अनेन सह “तेन प्रीकृतम्” इति सूत्रस्य अभेदस्य तत्रैव प्रदर्शितः ।

१४५८ । संज्ञायाम् ॥ ४३॥११७ ॥

दी—। तेन इतिव । अग्रन्थार्थमिदम् । मच्चिकाभिः कृतं माचिकं मधु ।

To denote some particular name (i. e. a special proper term), of something produced, suffixes are added to words that stand for the producer.

मित—। तेन इति अनुवृत्तम् । “अयन्थाद्येभिर्द” —यन्धात् अन्धस्मिन् अर्थे दीप्ति इत्यर्थः । तेन इति तृतीयासमर्थात् कृतम् इति एतस्मिन् अर्थे यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात्, यत् कृतं तच्च ते स्यात् यन्धादन्धस्य कश्चित् संज्ञा । मन्त्रिकाभिः कृतं मन्त्र इति माचिकं मन्त्र । एवं कामुकं मन्त्र । प्रौक्तिकं मन्त्र । माचिकं सारसं कामुकं पीतिकम् इति एता मन्त्रनः संज्ञाः ।

१४६० । कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ४।३।११८ ॥

दी—। तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ।

The suffix वुञ् is attached to words falling within the category of कुलालादि in the sense of “तेन कृतम्” provided the word newly formed stands for a proper-name (संज्ञा) ।

मित—। कुलालादि यथा—कुलाल, वरुड, चण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सैरिध, इन्द्रिय (इति भाषावृत्तिः) । सेन्द्रिय (इति काशिका), देवराज, परिषत्, वधू, रुरु, ध्रुव, रुद्र, मधु, वृद्धान्, कुम्भकार, स्वपाक ।

अस्मिन् सूत्रे “तेन” इत्यस्य “कृते” इत्यस्य, तथा “संज्ञायाम्” इत्यस्य च अनुवृत्तिरस्ति । तेनाद्यमेवार्थः—कुलाल इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः वुञ् प्रत्ययः स्यात् तेन कृतम् इति एतस्मिन् विषये, संज्ञायाम् गन्धमानायाम् । कुलालः कुम्भकारः । तेन कृतम् कौलालकम् । कौलालकं पातम् : एवं वरुडेन कृतम् इति वारुडकम् । इन्द्रियेण कृतम् इति ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ।

१४६१ । क्षुद्राम्भ्रमर वटर-पादपादज् ॥ ४।३।११९ ॥

दी—। तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । आमरम् । वाटरम् । पादपम् ।

The suffix अच् (a bar to अच्) is attached to the words चुद्रा, भ्रमर and पादप in the aforesaid sense.

मित—। चुद्रा मधुमविका । वटरः—पक्षिविशेषः (वटर इति गौडीयाः) । पादपः वृक्षः । अस्मिन् मुखे पूर्ववत् “तेन” “कृतम्” “सञ्ज्ञायाम्” इति सर्वम् अनुवर्तते । अयमर्थः—चुद्रा, भ्रमर, वटर, पादप इति चतुर्भाः अच्-प्रत्ययः स्वात् “तेन कृतम्” इति एतस्मिन् विषये, सञ्ज्ञायाम् गम्यमानायाम् अणोऽपवादः । चुद्राभिः कृतं चौद्रं मधु । एवं भ्रमरैः कृतम् भ्रमरम् । वटरैः कृतं वाटरम् । पादपैः कृतं पादपम् ।

१४६२ । तसेद्दम् ॥४३॥१२० ॥

दी—। उपगोरिदम् औपगवम् ।

Suffixes are attached to words in the sense of “तस्य इदम्” i.e. this belongs or pertains to him.

मित—। “तस्य” इति प्रथोममर्थात् “इदम्” इति एतस्मिन् विषये यथायोग्यं प्रत्ययाः स्युः । उपगुः इति कथित् । तस्य इदम् इति अच् औपगवम् । एवं कपटु इति कथित् । तस्य इदम् इति कापटयम् । राष्ट्रस्य इदम् इति राष्ट्रियम् । अवार-पारस्य इदम् इति अवारपारीणम् । शास्त्रस्य इदम् इति शास्त्रीयं कार्यम् । “तस्य” इत्यस्य अधिकारः “तस्य विकारः” (४१३/१९४) इति यावत् वर्तते ।

१४६३ । वहैस्तरणिट् च ॥ (वार्त्तिक) ।

दी—। संवोढुः स्वम् सांवहित्रम् ।

The root वह् (or rather सम् + वह्), with the suffix वच् after it, turns into a सेट् धातु (disregarding its अनिट characteristic) in order to have the suffix अच् affixed to it in the sense of “तस्य इदम् ।”

मित—। अत्र “संवहैस्तरणिट् च” इति भाषाहत्तिकारः । अयमर्थः—“वहैः” वहधातोः (सम् पूर्वकस्य वहधातोः इति भाषाहत्तिकृत्), “वृः” वच्-प्रत्यया-

न्तात् “अण्” अण्प्रत्ययः स्यात् तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये । “इट्”—
कृते च अणि अयं धातुः “इट्” इति लभते । अनिट् खलु बह्वधातुः । तेन
सम्पूर्वकात् अस्मात् तृच्प्रत्यये कृते संबोद्धा (संबोद्ध) इति रूपं स्यात् । परं
यदा ईदृशात् तृच्प्रत्ययान्तात् सम्पूर्वकवह्वधातोः “तस्य इदम्” इति विषये अण्
स्यात्, तदा अयं “इट्” इतीदं अपि गृह्णाति, मीट् भवति इत्यर्थः । तेन “सम् +
वह् + इ + तृच्” इति संबोधितुं । तस्य संरीटुः स्वं धनं इति अण् सांवाहिवम्
धनम् । अणि परे “संबोद्ध” इति प्रकृतिः इट्प्रत्ययेन “संबोधितुं” इति रूपं परि-
गृह्णातीति सरस्वार्थः ।

१४६४ । अग्नीधः शरणे रण् भत्वं च ॥ (वार्त्तिक) ।

दी— । अग्निम् इन्धे अग्नेत् ; तस्य स्थानम् आग्नीध्रम् ।
तात्स्थ्यात् सोऽपि आग्नीध्रः ।

The suffix रण् is added to the word अग्नीध् and before
the suffix the stem (प्रकृति i.e the word itself) is to be treated
as “भ” and not a पद ।

मित— । अग्निं इन्धे इति क्तिप्प्रत्ययः तेन अग्नीध् इति रूपम् । तस्मात् अग्नीध्
इति प्रातिपदिकात् “शरणे” तस्य शरणं स्थानम् इति विषये, रण्प्रत्ययः स्यात् परे च
प्रत्यये अग्नीध् इत्यस्य पदत्वं नास्ति, अपितु भत्वम् । आग्नीध्रम् अग्निस्थानं अग्नाधान-
स्थानम् इति भावः । अग्नीध् इत्यस्य भत्वस्वीकारात् किं फलम् ? लघ्यते—अस्य
भत्वात् पदकार्यं नास्ति तेन “भलां जगोऽन्ते” (४।१।३८) इति जगत्वं न स्यात् ।
“तात्स्थ्यात्” इति—तस्मिन् तिष्ठति इति तत्स्थः अग्नीध्रस्थः । तस्य भावः
तात्स्थ्यः । तस्मात् तात्स्थ्यात् आग्नीध्रस्थानत्वात् इत्यर्थः । आग्नीध्रस्थाने वर्तमान-
त्वात् अग्निरपि आग्नीध्र इति संज्ञां भजते इति भावः ।

१४६५ । समिधामाधाने षेखण् ॥ (वार्त्तिक) ।

दी— । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

The suffix ऐखण् is attached to the word समिध् to imply the मन्त्र or ऋक् used in the gathering or placing (आधाने) of समिध् (full faggot or firewood) itself.

मित—। समिधाम् इत्यनानाम् आधाने ख्यापने मन्त्रे इत्यर्थः समिध् इत्यस्मात् ऐखण् इति प्रत्ययः स्यात् षकारस्तथा णकारश्च इती ; “ऐखण्” इति च तिष्ठति । समिधाम् आधानम् इति समिध् + ध्येखच् = समिध् + ऐखण् = सामिधैखण् । णकारित्वात् आदिस्वरतद्धिः—षकारित्वात् स्त्रियाम् ङीप् । सामिधैख्यः मन्त्रः यत्र मन्त्रेण समिधाम् आधानं स्यात् स मन्त्रः इत्यर्थः । स्त्रियाम् = सामिधिनी ऋक् । यथा ऋचा समिधाम् आधानं स्यात् सा ऋक् इत्यर्थः । इषि (ङीप् इति) परे सामिधैख्य इत्यस्य उपधामृत्यकारोलुप्यते—“ह्रस्वतद्धितस्य” (६।४।१५०) इति सूत्रेण ।

१४६६ । रथाद्यत् ॥४।३।१२१॥

दी—। रथं चक्रम् ।

The suffix यत् is attached to the word रथ and we have the word रथ्य in the sense of “तस्य इदम्” ।

मित—। तस्य इदमिति एतस्मिन् विषये रथशब्दात् यत् प्रत्ययो भवेत् । रथस्य इदं रथ्यं चक्रं दुर्गं वा । रथाङ्गे एव अभिधेयं रथ्यमिति प्रयुज्यते नान्यत्र अनभिधानात् । रथोत्तरपदादपि स्यात्—यथा परमरथ्यम्, उत्तमरथ्यम् । अयं अण् प्रत्ययस्य अपवादः ।

१४६७ । पत्रपूर्वाङ्ग ॥ ४।३।१२२ ॥

दी—। पत्रम् वाहनम् । अश्वरथस्य इदम् आश्वरथम् ।

The अङ् (stands as a bar to the said यत्) is attached to the word रथ coming after any word that implies a drawer or conveyer (वाहनम्) in the aforesaid sense.

मित—। पतन्ति तेन इति पत्रम् वाहनम् । यदा गच्छति पत्रं तदा तदस्मात्सार-

यिष्यतीति प्रयोगदर्शनात् । तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये पत्रवाचिशब्दपूर्वकात्
रयशब्दात् अत्र प्रत्यय एव इत्यने, न खलु यत् । अत्ररयस्य इदम् आत्ररयं चक्रम् ।

१४६८ । पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ ४।३।१२३ ॥

दी— । अञ् । पत्राद्वाह्ये (वा) । अश्वस्य इदं वहनीयम्
आश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ।

In the aforesaid sense, the suffix अञ् is attached to a word expressive of some drawer or conveyer (वाहनम्), especially to imply the thing to be borne, aswellas to the words अध्वर्यु and परिषत् ।

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये पत्रवाचिशब्दात् अत्र स्यात्, “वाह्ये” वहनीय-
वस्तुनि एव गम्यमाने, तथा अध्वर्युशब्दात् परिषत्शब्दाच्च अत्र स्यात् । अत्रस्य
इदं वहनीयम् आश्वम् । आश्वम् शकटम् । एवं औष्ट्रो भारः । अध्वर्यु इति याते
यजुर्वेदोक्तकर्मनिष्पादको व्रतिविशेषः । तस्य इदम् आध्वर्यवम् शकटम् ।
आध्वर्यवम् कर्म । परिषदाम् इदम् इति पारिषदम् । पारिषदः समयः । पारि-
षदो हासः ।

१४६९ । हलसीराट्ठक् ॥ ४।३।१२४ ॥

दी— । हालिकम् । सैरिकम् ।

The suffix टक्. (a bar to अण्) is taken by the words हल
and सीर ।

मित— । हल सीर इति शब्दाभ्याम् तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये टक्
स्यात् । हलस्य (लाङ्गलस्य) इदं इति हालिकम् । सीरस्य (लाङ्गलस्य) इदम्
इति सैरिकम् । कृषकः इत्यर्थे हालिकः इत्यस्य प्रयोगः सर्वदर्शनसंघटनविधि
दृश्यते ।

१४७० । हन्ताहुन् वैरमैथुननिकयोः ॥ ४।३।१२५ ॥

दी—। काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ।

The suffix वुन् is added to a pair of words, entering into a द्वन्द्वसमास in the aforesaid sense to imply enmity or marriage relation.

मित—। द्वन्वात् कृतद्वन्द्वसमासात् शब्दद्वगलात् । मैथुनिको विवाहः । वैरं शतृता । तस्य इदम् इति एतच्चिन्नेय विषये कृतद्वन्द्वसमासात् शब्दद्वगलात् वुन्प्रत्ययः स्यात् शतृतायाम् मैथुनिकायाम् वा गन्धमानायाम् । वैरं—यथा काकय उलूकय इति काकोलूकम् । येषां च विरोधः शत्रुतिकाः (४।१।६) इति समाहारः । तस्य इदं वैरम् इति वुन् काकोलूकिका । “वैरस्य नपुंसकत्वेऽपि (वैर इति शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वे अपि) असौ स्वभावतः स्त्रीलिङ्गः” इति काशिका । तेन वुन् इति प्रत्यय-करणात् अनन्तरस्य स्त्रियाम् आप् इकारागमय “प्रत्ययस्यात्कात् पूर्वस्य स्यात् इदं प्यमुपः” (७।३।४४) इति सूत्रेण । एवम् अन्नाय मन्त्रिणाय इति पूर्ववत् समाहारं अश्वमहिषम् । तस्य इदं वैरम् इति वुन्—कृते च वुन्प्रत्यये यत्पदं जायते तस्य स्वाभाविकस्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रियाम् आप् । इकारागमय पूर्ववत् तेन अश्वमहिषिका इति रूपम् । मैथुनिकायाम्—“कुत्स” इति । कुत्स इति ऋषिः । तद्गोत्राताः कुत्साः । एवं कुशिकाः इति ऋषिः । तद्गोत्रीयाः कुशिकाः । कुत्सानां कुशिकानां च या मैथुनिका सा कुत्सकुशिकिका । आदौ कुत्सकुशिकाः इति द्वन्द्वसमासः । मयात् वुन्—ततः स्त्रीलिङ्गविधिना कुत्सकुशिकिका इति रूपम् । स्त्रीलिङ्गत्वं तु मैथुनिका इत्यस्य विशेषणत्वात् एव इति श्रेयम् । एवं अवीणाम् भारद्वाजानां या मैथुनिका सा अतिभारद्वाजिका ।

दी—। वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः (वा) । देवासुरम् ।

वैरं गन्धमानि देवासुरादीनाम् वुन्प्रत्ययः न स्यात् । देवाय असुराय इति देवासुराः । एषां विरोधस्य नैमित्तिकत्वमाश्रित्य न समाहारः । देवासुराणाम् इदम् वैरम् इति अश्वं तेन देवासुरम् । एवं “आदि” पदेन राक्षोऽसुरं वैरम् ।

ननु तर्हि कथं “देवासुरम् असूदयुद्धम् पूर्णमन्दगतम् पुरा” इति श्रीश्रीचण्डी

यन्थे दृश्यते ? समाधत्ते—देवाय असुराश्च प्रहर्तारौ यस्मिन् युद्धे तदिति वाच्यं
‘अर्थ आदिभ्योऽच्’ (५।२।१२७) इति सूत्रविहितेन अच्प्रत्ययेन सिद्धम् इति
पाणिनीयकृत्याः श्रौतः श्रौतचन्द्रचक्रवर्तिनः ।

१४७१ । गोत्रचरणाद् बुज् ॥४।३।१२६ ॥

दो—। औपगवकम् । चरणाद्भ्रात्राययोरितिवक्तव्यम्
(वा) । काठकम् ।

The suffix बुज् is attached to words expressive of गोत्र and
चरण in the aforesaid sense ; but as regards चरण, the word,
newly formed, must needs be a name for धर्म or आम्नाय ।

नित—। गोत्रम् इति अर्थस्य ग्रहणम् । चरणमित्यस्य च । न खलु तयोः
सङ्घर्षयोः । तेन अयमर्थः—तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये गोत्रवाचिभ्यः प्रातिपदि-
केभ्यस्तथा चरणवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः बुज्प्रत्ययः स्यात् ; परं चरणवाचिनां तु
अर्थे विशेषः यत् धर्मो आम्नाये च गम्यमानं प्रत्ययः इष्यते । धर्मः—
धर्मशास्त्रं स्मृतिशास्त्रं संहितादिरूपम् । आम्नायः—वेदः । अथोऽपवादः अर्थ-
प्रत्ययः । ऋप्रत्ययस्तु परत्वात् बाध्यते । गोत्रात्—उपगुः इति कथितं गोत्रप्रवर्तकः
ऋषिः । तस्य इदं—औपगवम् । एवं म्लुचुकायनिः—म्लुचुकायनिकम् । वशिष्ठः
—वाशिष्ठम् । चरणात्—कठानाम् इदम् इति काठकम् । कठगोत्रप्रवर्तकः ऋषिः ।
काठकं वेदशास्त्राविशेषः । एवं कालापकम् । पैथलादकम् । मौदकम् ।

१४७२ । संघाङ्गलक्षणेष्वाप्रजिजामण् ॥ ४।३।१२७ ॥

दो—। घोषग्रहणमपि कर्त्तव्यम् (वा) । अज् । वैदः संघो-
ऽङ्गोघोषो वा । वैदं लक्षणम् । यज्—गार्गः, गार्गम् ।
इज्—दाक्षः, दाक्षम् । परस्परसंवल्लोऽङ्गः, साक्षात्तु
लक्षणम् ॥

In the sense of “तस्य इदम्” the suffix अण् is added to words formed with any of the suffixes अञ्, यञ्, or इञ् to imply संघ (assembly), अङ्क (sign) or लक्षण (characteristic) or घोषः (renown).

मित—। संघः संज्ञतिः। अङ्कः चिह्नम्। लक्षणम्—स्वभावः। घोषः—
ख्यातिः शब्दो वा।

ननु अङ्कलक्षणयोः कौविशेष इति चेत् उच्यते। “परस्परसंबन्धोऽङ्कः”—
अङ्केन सह अङ्कधारिणः आत्मीयत्वं नास्ति। यथा कथितं गवाधिकारी कश्चिञ्चित्
गवि अङ्कः (चिह्नं); स च अङ्को गवि तिष्ठन्नपि, यथा गलकम्बलं तस्य गौः स्वं
स्मात्, तादृशं खलु गौः “स्व” न भवति। अतः उच्यते—परस्परसंबन्धोऽङ्कः।
साक्षात् लक्षणम्। लक्षणेन सह लक्षणिनः [लक्ष्यस्य] साक्षात् सम्बन्धोऽस्ति।
अतएव लक्षणं खलु “लक्ष्यसूतसौख्यं चिह्नसूतं स्वम् यथा विद्या विदानाम्” इति
काशिका।

सूत्रार्थस्तु—संघः, अङ्कः, लक्षणं घोष इति एषाम् एकतरस्मिन् एव गम्यमाने अञ्
प्रत्ययान्तात् यञ् प्रत्ययान्तात् च प्रातिपदिकात् अण् प्रत्ययः स्यात् तस्य इदम् इति
एतस्मिन् विधये। पूर्वस्य वुञ् प्रत्ययस्य अपवादः। अञ् प्रत्ययान्तात्—विदानाम्
अयं संघः, अङ्कः घोषो वा वैदः संघः, अङ्कः लोषः। एवं विदानाम् इदं लक्षणं
वैदं लक्षणम्। यञ् प्रत्ययान्तात् यथा—गर्गाणाम् अयं संघः अङ्कः घोषो वा गर्गम्।
गर्गाणां लक्षणम् गर्गम्। इञ् प्रत्ययान्तात्—दाक्षीणाम् अयं संघः अङ्कः घोषो वा
दाक्षः। दाक्षीणाम् लक्षणम्—दाक्षम्। अण् प्रत्ययान्ताणाम् स्त्रियां तु ङीप् स्यात्
“टिङ्ठाण्—” [४।१।१५] इति सूत्रेण। वैदी विद्या तु विदानाम् लक्षणम्,
अपिच अण् इति प्रत्ययस्य णित्वात् आदिस्वरङ्गिः। इडौ च सत्याम् आदिस्वरस्य,
“इडिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारः” [६।१।३८] इति सूत्रेण वैदी विद्या
अस्या इति बहुव्रीहौ वैदी इत्यस्य पुं वङ्गावप्रतिषेधत्वेन वैदीविद्या इति रूपम्।

दो—। अण् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्बुज् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः । तेषां संघोऽङ्को घोषो वा शाकलः शाकलकः । लक्षणे क्लीवता ।

In the self same sense, अण् is optionally added to the word शकल ; and as शाकल is a name for चरण, बुज् is also allowable by “गोत्रचरणाद्बुज्” [४।३।१२६] ।

मित—। संघश्चङ्क लक्षण घोष इति एषाम् यस्मिन् कस्मिंश्चिदपि अर्थे गम्यमाने शाकल इति चरणवाचिप्रातिपदिकात् अण्प्रत्ययः विकल्पेन स्यात् “तस्य इदम्” इति एतस्मिन् विषये । अथोऽप्रातिपक्षे “गोत्रचरणाद्बुज्” [४।३।१२६] इति बुज् स्यात् ।

शाकलः इति ऋषिः । तेन प्रोक्तम् अधीयते इति शाकलाः । तेषां संघः अङ्कः घोषो वा शाकलः—अण् । शाकलकः—बुज् वा । “लक्षणे क्लीवता”—लक्षणे गम्ये अस्य नपुंसकत्वम् इष्टम्—यथा शाकलं लक्षणं शाकलकं लक्षणम् ।

१४७४ । छन्दोगौक्थिक याज्ञिक बह्वृच नटाञ्ज ज्ञः

॥४।३।१२८॥

दो—। छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिकम् । बह्वृचम् । नाट्यम् । “चरणाद्धर्माम्नाययो” रितुराक्तम् तत् साहचर्यान्तशब्दादपि तयोरेव ।

The suffix ज्ञ is affixed to the words छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, बह्वृच and नट in the sense of “तस्य इदम्”, provided the thing implied is either धर्म [scripture or characteristic] वा आचार्य [the vedas or such treatise].

मित—। संघादयः अर्था अत्र नानुवर्तन्ते तेन अयमर्थः—तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये छन्दोग, उक्थिक याज्ञिक बह्वृच नट इति एतेभ्यो ज्ञप्रत्ययः स्यात् । बुज् अण्य अपवादः । छन्दोगादयः चत्वारः चरण-वाचिण्यः । अतस्तेभ्यः

“चरणादधर्मान्वायोरिति वक्तव्यम्” इत्यनेन धर्मो आन्वाये वा गम्ये प्रत्ययः इष्यते । नटशब्दस्तु न चरणवाची—तथापि चरणवाचिकन्दोगादीनाम् साहचर्यात् अस्मादपि धर्मो आन्वाये गम्ये प्रत्यय इष्टः इति ज्ञेयम् । कन्दोगानां धर्मो आन्वायो वा कान्दोग्यम् । कान्दोग्यम् इति कस्याथित् उपनिषदः आख्या ; कस्यचित् ब्राह्मणस्य च । कान्दोग्य-ब्राह्मणम् । कान्दोग्योपनिषत् । औक्षिकानां धर्मो आन्वायो वा औक्षिकम् । याज्ञिकानां धर्मो आन्वायो वा याज्ञिकम् । बह्वृचाणां धर्मो आन्वायो वा बह्वृचम् । नटानां धर्मो आन्वायो वा नाट्यम् । नाट्यमिति भरतादिसुनिप्रणीतं शास्त्रम् अभिनय-नियामकम् । धर्मचरणयोरिति किम् ? कन्दोगानां कुलम् इति कान्दोगं कुलम् । अथ अण् एव न खलु जाः ।

१४७५ । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ ४।३।१३० ॥

दी— । दण्डप्रधानाः माणवास्तोषु शिष्येषु च वुज् न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्याः वा ।

When दण्डमाणवाः or शिष्याः (disciples) are implied, the suffix वुज् is not added (to words expressive of गौत्र or चरण) । दण्डमाणवः = people leaning against stick while going.

मित— । दण्डप्रधानाः माणवा इति दण्डमाणवाः । दण्डशब्दस्य कौट्यः राज-दण्डीवंशदण्डी वा ? काशिकायां भाषातत्तौ तथा श्रीमता दीक्षितेनापि न किञ्चित् विशिष्य उक्तम् । मन्वामहे वंशदण्ड एव । तथा सति ये माणवाः वंशदण्डम् अवलम्ब्य व्रजन्ति त एव दण्डमाणवाः इति आयाति । अन्तेवासिनः शिष्याः । सूत्रार्थस्तु— दण्डमाणवाः शिष्या वा इति एतयोर्गन्धमानयोः वुज् प्रत्ययो न स्यात् । केभ्यः ? गौत्रचरणवाचिभ्यः इति वाच्यम् । तयोरेव इत्यनुवर्त्तनात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा । एवम् माहकाः । अथ अण् एव न वुज् । दक्षाणाम् महकानाम् वा दण्डमाणवाः लागुङिकाः (लाटियाल इति गौडीयाः) दाक्षाः माहकाः ।—एवं दक्षाणाम् महकाणां वा शिष्याः दाक्षाः माहकाः, एवं गौकक्षाणां दण्डमाणवाः शिष्याः वा गौकक्षाः इति ।

१४७६ । रैवतिकादिभ्यश्चः ॥ ४।३।१३१ ॥

दी— । तस्य इदमित्यर्थे । वुजोऽपवादः । रैवतिकोयः ।
वैजवापीयः ।

In the sense तस्य इदम्, the suffix क् is attached to रैवतिक and others (falling within the category of रैवतिक) ।

मित— । रैवतिक इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये क्-प्रत्ययः स्यात् । वुजोऽपवादः । रैवतिकादयः शब्दाः गोत्रप्रत्ययेन निष्पन्नाः । अतएव “गोत्रचरणाद्बुज्” (४।३।१३१) इति प्राप्तो बुज्-अनेन क्प्रत्ययेन बाध्यते । रैवतिकानाम् अयम् इति रैवतिकोयः । वैजवापीनाम् अयमिति वैजवापीयः । रैवतिकादिर्था—रैवतिक, वैजवापि, स्वापिशि, चैमवडि, गौरयोवि, औदवापि, औदवाहि—इति ।

१४७७ । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वाच्यः ॥ (वार्त्तिक) ।

दी— । कुपिञ्जलस्य अपत्यम्—इहैवनिपातनादण् । तदन्तात् पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुजोऽपवादः । हस्तिपादस्य अपत्यं हास्तिपदस्तस्यायं हास्तिपदः ।

The suffix अण् (a bar to बुज्) is attached to the two words कौपिञ्जल and हास्तिपदः ।

मित— । तस्य इदम् इति विषये कौपिञ्जल तथा हस्तिपाद इति एताभ्याम् अण् प्रत्ययः स्यात् । प्रातिपदिकयोर्गोत्रवाचित्वात् “गोत्रचरणाद्बुज्” (४।३।१३१) इति प्राप्तस्य वुजोपवादः । कुपिञ्जलस्य अपत्यम् पुमान् इति कौपिञ्जलः । अण् प्रत्ययेन निष्पन्नः । तस्य अयम् इति पुनरपि अण् कौपिञ्जलः । हस्तिपादस्य अपत्यं पुमान् इति अण् हास्तिपदः । तस्य अयमिति हास्तिपदः—पुनरपि अण् ।

१४७८ । आथर्वणिकस्यैकलोपस्य ॥ ४।३।१३३ ॥

दो—। अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्मः
आम्नायो वा । चरणाद्बुजोऽपवादः ।

The suffix अण् is attached to the word आथर्वणिक, in the sense of तस्य इदम् and the suffix being attached to it, causes the elision of "इक" the last part of the word.

नित—। तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये, आथर्वणिकइति चरणवाचिशब्दात् अण् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययसन्निधौ न शब्दस्य "इक" इति अन्तिमांशस्य लोपः गच्छेत् । अयं प्रत्ययः "गीतचरणबुज्" इति विहितस्य बुज् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रातिपदिकस्य चरणवाचित्वात् धर्मो आम्नाये वा गम्ये एव प्रत्ययः इष्टः । तेन आथर्वणिकस्य अयं धर्मो आम्नायो वा इति अण् = आथर्वणम् । इकलोपय ।

समाप्ताः शैथिल्याः ॥

१४७८ । तस्यविकारः ॥४१३॥१३४॥

दो—। अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः (वा) । अश्मनो
विकारः—आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः ।

suffixes are attached to words in the sense of तस्य विकारः i. e. to imply things, produced out or made of the substances denoted by the said words. The base अश्मन् elides its टि portion when अण् (विकारायक) follows.

नित—। तस्य इति पठौसमर्थात् विकार इति एतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । विकारस्तु अन्यथाभावः । "प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः" इति काशिका । स च द्विविधः—विवर्तः परिणामश्च । अतात्त्विकोऽन्यथाभावः विवर्तः । तात्त्विकोऽन्यथाभावस्तु परिणामः । यथा—जलस्य विवर्तः बुद्बुद् एवं दुग्धस्य परिणामी हि दधि । अत्र विकारशब्देन विवर्तः परिणामश्च उभावेव गच्छते ।

अश्वन् उपलं प्रस्तरः इति यावत् । तस्य विकार इति अण्प्रत्ययः । प्रत्यये परे
“अश्वनी विकार उपसंख्यानम्” (६।४।१४४ वार्त्तिकम्) इति विकारे गम्ये अश्वन्
इत्यस्य टिलोपः । तथासति आश्व इति रूपम् । आश्वः प्रासादः । प्रस्तररचितः
प्रासाद इत्यर्थः । “यस्यापमाश्वनप्रख्यां संपुं धत्तेऽन्धदुर्वहम्” इति प्रयोगात्
विकारार्थे टिलोपस्तु पाथिक एव इति काशिका । तेन पक्षे आश्वन इत्यपि स्यात् ।
विकारादन्धप्रत्यये तु केवलम् “आश्वनः” इति रूपम् । भस्मनो विकार इति भास्मनः ।
सृत्तिकाया विकार इति मार्त्तिकः । उभयत्र अण् ।

१४८० । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ ४।३।१३५ ॥

दी— । चादिकारि । मयूरस्य अवयवो विकारो वा मायूरः ।
मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैपलम् ।

Suffixes are added to words expressive of a creature, a plant or a tree in the sense of तस्य विकार or तस्य अवयवः—that is to imply anything born out of it or any limb relative to these.

[Later on अण् with be said to be the fixed suffix with reference to creatures in these senses].

मित— । अवयवे तथा विकारि च गम्ये प्राणिवाचिभ्य ओषधिवाचिभ्यस्तथा
वृक्षवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । तत्र “प्राणिरजतादिभ्योऽण्”
(४।३।१५४) इति सूत्रेण प्राणिवाचिभ्यः अण् एव स्यात् इति वक्तव्यम् । मयूरस्य
विकारः अवयवो वा इति अण् मायूरः । एवं कापीतः । तैत्तिरः । सख्यत अण् ।
ओषधिभ्यः—सुब्बायाः अवयवः (काण्डम्) इति मौर्वम् काण्डम् । अत्र अण् ।
सुब्बायाः विकारः (भस्म) इति मौर्वं भस्म । वृक्षेभ्यः—पिप्पलस्य अवयवः विकारो
वा पैपलम् । एवम् कारवीरं साख्यम् । कारवीरं भस्म ।

१४८१ । वित्त्रादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१३६ ॥

दो—। वैल्लम् ।

The suffix अण् is attached to the word विल्ल and others of the विल्लादि—class in the sense of तस्य विकार or तस्य अवयव ।

मित—। विकारं अवयवं च गम्यं विल्ल इत्येवमादिभ्यः अण्प्रत्ययः स्यात् । अयं कुत्रचित् योग्यस्य अण्प्रत्ययस्य कुत्रचित् वा विहितस्य मयट्प्रत्ययस्य अपवादः । विल्लस्य अवयवो विकारो वा वैल्लः । वैल्लम् भक्ष्यम् । एवं ब्रौह्मः । ब्रौह्मेर्विकारः अवयवो वा । एवं मुद्गस्य अवयवः विकारो वा मौद्गः । विल्लादिर्यथा—विल्ल, ब्रौहि, काण्ड, मुद्ग, मधूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेषुका, कार्पासी, पाटली, ककभ, कुटीर इति ।

१४८२ । कोपधाच्च ॥ ४।३।१३७ ॥

दो—। अण् । अजोऽपवादः । तक्कु—तार्कवम् । तैत्तिडोकम् ।

In the sense of विकार or अवयव, the suffix अण् (a bar to अज्) is added to words endowed with a penultimate क् ।

मित—। येषां प्रतिपदिकानां उपधायाम् ककारो विद्यते, तेषां अण्प्रत्ययः स्यात् विकारं अवयवं च गम्यमानं । अजोऽपवादः । तक्कुः—(तक्कु इति गौडीयाः । तक्कु इति गुर्जराः) । तस्य विकारः इति तार्कवम् । तैत्तिडोक इति—अस्य विकारोऽवयवो वा तैत्तिडोकम् । 'एवं' वार्त्ताकु—वार्त्ताकवम् । तैत्तिडोक—तैत्तिडोकम् । मधुक—माधुकम् । मण्डूक—माण्डूकम् । दद्वरक—दद्वरकम् ।

१४८३ । तपुजतुनोः पुक् ॥ ४।३।१३८ ॥

दो—। आभ्यामण् स्याद्विकारः, एतयोः पुगागमश्च । तपुषम् । जातुषम् ।

In the sense of तस्य विकारः, the suffix अण् is added to

the words वयु and जतु ; and before these and the suffix पुक् is inserted.

मित—। “तस्य विकारः” इति एतच्छिन् विप्रये वपु जतु इति एताभ्याम् अण्प्रत्ययः स्यात् ; तत्सन्नियोगेन च एतयोः पुक् इति आगमः स्यात् । उकारः उच्चारणार्थः । कित्वात् “आद्यनौ टकितौ” (१।१।२१) इति प्रातिपदिकस्य अन्ते एव धकारस्य स्थितिः । तपुणो विकारः इति तापुषम् । जतुनो विकार इति जातुषं गृहम् । अयं प्रत्ययः “ओरज्” (४।३।१३८) इति विहितस्य अज्प्रत्ययस्य अपवादः ।

१४८४ । ओरज् ॥ ४।३।१३८ ॥

दी—। दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

The suffix अज् is added to words, ending in उ or ऊ in the sense of तस्य विकारः or तस्य अवयवः ; it is a bar to अण् ।

मित—। ये प्रातिपदिकाः उवर्णान्तास्तेभ्यः विकारार्थं अवयवार्थं च अज् प्रत्ययः स्यात् । अणोऽपवादः । दैवदारु इति वृचः । तस्य अवयवो विकारो वा इति दैवदारवम् । भाद्रदारु इति वृचः । अस्य अवयवो विकारो वा इति भाद्रदारवम् । “अनुदात्तादेशः” (४।३।१४०) इति सूत्रेण अनुदात्तादेशज् विहितः । ये अनुदात्तादय उवर्णान्तास्तेभ्यः खलु तेनैव अज् स्यात् । ये खलु उवर्णान्ताः अपि च नहि अनुदात्तादयस्तेभ्य एव अज् विधानार्थम् अस्य आरम्भ इति ज्ञेयम् ।

१४८५ । अनुदात्तादेशः ॥ ४॥३॥१४० ॥

दी—। दाधित्यम् । कापित्यम् ।

In the sense of विकार or अवयव, the suffix अज् is added to a word that is अनुदात्तादि i. e. the first syllable of which is अनुदात्त ।

मित—। ये प्रातिपदिका अनुदात्तादयः तेभ्यो विकारार्थं अवयवार्थं च

अञ् स्यात् । अञोऽपवादः । दधित्वस्य विकार इति दाधित्वम् । कपित्वस्य विकार इति कपित्वम् । एवं माहित्वम् ।

१४८६ । पलाशादिभ्यो वा ॥४।३।१४१॥

दी— । पलाशम् । कारीरम् ।

The suffix अञ् is optionally added to words—that fall within the category of पलाशदि in the sense of विकार or अवयव ।

मित— । पलाशादिभ्यो वा अञ् प्रत्ययः स्यात् विकारे अवयवे वा गम्ये । पक्षे अण् । पलाशस्य हलस्य विकारोऽवयवो वा इति पलाशम् । एवं कारीरस्य अवयवो विकारो वा इति कारीरम् । अञि अणि च संमनेव रूपम् । तर्हि कथं प्रत्ययद्वयस्य एव विधानम् ? “सुरे भेदः” इति भाषाहतिः । पलाशादि र्यथा—पलाश, खदिर, शिंशपा, सान्दन, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत, पुलाक, इति ।

ननु सूत्रे विकल्पव्यवस्था कथम् ? उच्यते—पलाश, खदिर, शिंशपा सान्दन इति चत्वारः अनुदात्तादयः । अथ एषां अञ् इत्यस्य नित्यं प्राप्तिं अनेन विभाषा, तथा अन्येषाम् अञ् प्रत्ययस्य अप्राप्तिं विभाषाकथनम् ।

१४८७ । शम्याःप्लज् ॥४।३।१४२॥

दी— । शमीलं भस्म । प्लित्वान्डीप् । शमिली सुक् ।

The suffix प्लज् is added to the word शमी in sense of विकार or अवयव ।

मित— । विकारे अवयवे च गम्ये शमीशब्दात् प्लज् प्रत्ययः स्यात् । अञोऽपवादः । शमी तरुविशेषः । तस्य विकार इति शमीलम् । शमीलं भस्म । एवं तस्य अवयव इति शमीलम् । स्त्रियाम् तु शमीली—“पिद्मनौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति सूत्रेण ; प्रत्ययस्य पकारत्वात् । शमीली सुक् । सुक् यज्ञपाव-विशेषः ।

१४८८ । मयट् तयोभाषायामभक्ष्याच्छादनयोः

॥ ४।३।१४३ ॥

दी—। प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः नतु भक्ष्या-
च्छादनयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् ?
मौढः सूपः । कार्पासम् आच्छादनम् ।

The suffix मयट् may be optionally affixed to any word in the sense of विकार or अवयव, especially in classical sanskrit (See Kasika as well as Bhasavritti) except in the sense of भक्ष्य (edibles) or आच्छादन (clothing).

मित—। भक्ष्यात् तथा आच्छादनात् अन्यस्मिन् खलु विकारे अवयवे च गम्ये प्रातिपदिकेभ्यः मयट् प्रत्ययो वा स्यात् । भाषायाम् इति वक्तव्यम् । अश्मनो विकारः अवयवो वा अश्ममयं गृहम् । पर्जन्या आश्मनम् आश्मं वा । अश्मनो विकारे पाचिकस्य एव टिलोपस्य विधानात् । एवं दूर्वाभ्यं—दीर्घम् । मूर्ध्ना—मौर्ध्वम् । मूर्ध्नाभ्यम् । भक्ष्ये इति किम् ? सुह इति भक्ष्याद्रव्यम् । तस्य विकार इति मौढः सूपः । अथ “विन्नादिभ्योऽण्” (४।३।१४६) इति अण् एव । आच्छादने इति किम् ? कार्पासी इत्यस्य विकार इति कार्पासम् आच्छादनम् । अत्रापि विन्नादित्वात् अण् । भाषायाम् इति किम् ? वैत्रः स्वादिरो वा शूपः । शूपस्य वैदिकसाहित्यविषयत्वात् नात्र मयट् अपितु अण् एव ।

१४८९ । नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ ४।३।१४४ ॥

दी—। आम्नमयम् । शरमयम् ।

वृद्ध words and words belonging to the शरादि class take मयट् in the aforesaid sense.

मित—। वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा शर इत्येवमादिभ्यो नित्यमेव मयट् स्यात् विकारे अवयवे च गम्ये । अभक्ष्याच्छादनयोरिति तथा भाषायाम् इत्यपि ज्ञेयम् ।

उद्भेभान्तावत् आभेभयम्, एवं शालभयम्, शाकभयम् । शरादि र्धया—शर, दर्भ, दण, सोम, सत्, कुटी, वल्लज इति । शरभयम् दर्भभयम्, दणभयम्, सोमभयम्, कुटीभयम्, वल्लजभयम्, सन्धयम् ।

ननु सन्धयम् अत्र कथं न शत्वमिति चेत्—उच्यते । सद्भो विकार इति सद्भ्यस्य मयटि परे ङम् इति प्रत्ययस्य लुपि अपि “प्रत्ययलोपे प्रतायलक्षणम्” आश्रित्य मयटि परे सत् इत्यस्य पदत्वम् तकारस्य च पदान्तत्वम् । ततः “भलां जशोऽन्ते” (८२।३८) इति तकारस्य दकारः । ततः “यरोऽनुनासिकेनुनासिको वा” (८।४।४५) इति सूत्रस्थेन “प्रत्ययेभाषायां नित्यम्” इत्यनेन दृष्टाने नित्य-नकारः । ततः “पूर्ववासिङ्गम्” (८२।१) इति नकारस्य असिङ्गत्वेन दकारत्वात् पदान्ते “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८२।७) इति नकारस्य नलोपः । तथा सति “पदान्तस्य” (८।४।३७) इति अस्यपि असिङ्गत्वात् दकारत्वात् एव “रषाभ्याम्” (८।४।१) इति न शत्वम्—इति भाषावृत्तिटिपन्नां श्रौयुक्तश्रीचन्द्रचक्रवर्तिनः ।

दौ—। एकाचो नित्यम् (वा) ॥ त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि—आप्यम् अन्धयम् इति । तस्यैवम् इत्यण्णन्तात् स्वार्थे षाञ् ।

नित—। शरादिभोग्धेभा एकस्वरविशिष्टेभाः अपि नित्यं मयट् स्यात् । त्वचः अवयव इति त्वङ्मयम् । वाचः विकार इति वाङ्मयम् ।

ननु कथं तर्हि अपां विकार इति अन्धयम् आप्यम् इति रूपद्वयमेव दृश्यते ? उच्यते—अत्र आदौ अपाम् इदम् इति अण् “तस्यैदम्” (४।३।१२०) इति सूत्रेण । तेन आपम् इति रूपम् । ततः आपम् एव आप्यम् इति अण् प्रत्ययान्तात् “आप” इत्यङात् स्वार्थे ष्यञ् इति वीज्यम् ।

१४८८ । गोश्च पुरीषे ॥ ४।३।१४६ ॥

दौ—। गोः पुरीषं गोमयम् ।

The suffix मयट् is added to the word “गो” in the sense of “cowdung.”

मित— । पुरीषं विष्ठा । गवां पुरीषे गन्धे गोशब्दात् मयट् स्यात् ।
पुरीषेकिम् ? गन्धं पयः । पुरीषं न अवयवो नापि विकारस्तेन अस्या
सूत्रस्या सृष्टिः । विकारे अवयवे च गन्धे प्रतापं पथात् वचाति ।

१४८० । पिष्टाच्च ॥ ४।३।१४७ ॥

दो— । मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टौ
सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदम् इति अण् ।

In the senses of तस्य विकारः, मयट् is the only suffix that is
added to the word पिष्ट ।

मित— । तस्य विकार इति एतस्मिन् विषये पिष्टशब्दात् नित्यं मयट् प्रत्ययः
स्यात् । पिष्टस्य विकारः इति पिष्टमयं भक्ष्यम् ।

ननु कथं तर्हि पैष्टौ सुरा इति प्रयोगः ? सामान्यविवक्षायां “तस्येदम्”
(४।३।१२०) इति अण् । सामान्यविवक्षायां इत्यास्य कोऽर्थः ? पिष्टेन सह यदा
पिष्टसंश्लेषस्य वस्तुनः अवयवावयविसम्बन्धो वा प्रकृतिविकृतिसम्बन्धो वा व्यज्यते
तदा नित्यमेव मयट् । पैष्टौ सुरा—अतः पिष्टेन सह सुखाया न कश्चित् द्वैतशेषविशिष्टः
सम्बन्धो विवक्षितः—अपि तेन सह तस्या कश्चित् सम्बन्धोऽस्तीति सम्बन्धमात्रं खलु
वक्तुं पिष्टम् । तेन अतः विकारं वा अवयवं वा इति सम्बन्धविशेषम् अनुद्दिश्य यदा
सम्बन्धसामान्यमेव उद्दिष्टम्, तदा अतः “तस्येदम्” (४।३।१२०) इति सम्बन्धसामान्य-
विवक्षायां (सम्बन्धमात्राभिप्राये) अण्प्रत्ययः कृतः इति ज्ञेयम् ।

१४८१ । संज्ञायां कन् ॥ ४।३।१४८ ॥

दो— । पिष्टादितेयव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः ।
पृषोऽपृषः पिष्टकः स्यात् ।

In the sense of विकार, the suffix कन् is added to the word
पिष्ट provided the word newly formed stands as a particular
class-name (संज्ञा) ।

मित— । तस्य विकार इति एतन्निर्णयविषये पिट इति प्रातिपदिकात् कन्-
प्रत्ययः स्यात् सञ्ज्ञायां गम्यमानायाम् । मयट्प्रत्ययस्य अपवादः । पिटस्य कश्चित्
विशिष्टः विकारः इति कन् पिटकः अपूपः इति ।

१४८२ । ब्रीहिः पुरोडाशे ॥ ४।३।४८ ॥

दौ— । मयट् स्यात् । विल्लाद्यणोऽपवादः । ब्रीहिमयः
पुरोडाशः । ब्रैह्मन्यत् ।

The suffix मयट् is added to the word ब्रीहि to imply पुरोडाश
produced out of it.

मित— । ब्रीहिविकारः पुरोडाशो यदा गम्यमानः स्यात्, तदा ब्रीहिशब्दात् मयट्
प्रत्यय एव स्यात् । अयं प्रत्ययः “विल्लादिभ्योऽण्” (४।३।१३६) इति विल्लाद्यन्तगत-
ब्रीहिशब्दात् विकारे गम्ये विहितस्य अणोपवादः । अयमाशयः—यदा तु ब्रीहे-
विकारः पुरोडाशात् गम्यत् किञ्चित् वस्तु तदा ब्रैह्म ।

१४८३ । असञ्ज्ञायाम् तिलयवाभ्याम् ॥ ४।३।१५० ॥

दौ— । तिलमयम् । यवमयम् । सञ्ज्ञायाम् तु—तैलम् ।
यावकः ।

The suffix मयट् is taken by the two words तिल and यव after
them in the sense of तस्य विकार, or तस्य अवयव provided the words
thus formed never stand as a particular class name (सञ्ज्ञा) ।

मित— । विकारे अवयवे च गम्ये तिल यव इति प्रातिपदिकान्नाम् मयट्-
प्रत्ययः स्यात् असञ्ज्ञाविषये । यदा कृतप्रत्ययाभ्याम् एताभ्यां सञ्ज्ञा गम्यते
तदा तु मयट्प्रत्ययो न स्यात् इति भावः । तिलस्य विकारोऽवयवो वा तिलमयम् ।
तिलमयं भक्ष्यम् । एवं यवस्य अवयवो विकारो वा यवमयः । यवमयं पिष्टम् ।
असञ्ज्ञायाम् इति किम् ? तिलस्य स्नेहः इति तैलम् “तस्योदम्” (४।३।१२०) इति
अण् । तैलं हि स्नेहद्रव्यविशेषस्य सञ्ज्ञा । यवस्य विकार इति अण् यावकः ।

यावः एव यावकः इति स्वार्थे कन् “यावादिभ्यः कन्” (५।४।२८) इति सूत्रेण ।

यावकः रज्जनद्रव्यविशेषः । तथाहि श्रीचण्डोदासपदावलीयाम्—

“चरणकमले सङ्गतोदले सुन्दर यावक रेखा”—[गौड़ीयभाषायाम्]

१४८४ । तालादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१५१ ॥

दी— । अञ्मयटोरपवादः ॥ तालाद्धनुषि (वा) ॥ तालं धनुः । अन्यत् तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

In the sense of विकार as well as अवयव, the suffix अण् is affixed to the word ताल and others falling within the category of तालादि ।

मित— । ताल इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययः स्यात् विकारे अवयवे च गम्ये । अञ् प्रत्ययस्य मयट् प्रत्ययस्य च अपवादः । तालशब्दात् धनुषि एव गम्ये प्रत्ययः षष्ठः । तालस्य विकार इति तालं धनुः । तथाहि श्रीमहाभारते—
“जानामिति गाण्डीवं तालनावम्” इति अञ्मनुद्दिश्य सुयोधनवचनम् । धनुषि इति किम् ? तालस्य विकार इति तालमयं भव्य । ऐन्द्रायुधस्य अवयवः इति ऐन्द्रायुधम् अहम् । तालादिर्ध्या—ताल (धनुष्येव), बार्हिष्ण, ऐन्द्रायुध, ऐन्द्रानिध, ऐन्द्राद्वय, चाप, श्यामाक, पीयूषा, चाप, स्थानेचय इति कथितम् ।

१४८५ । जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४।३।१५२ ॥

दी— । अण् । बहुवचनात् पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

In the sense of विकार, the suffix अण् is attached to words, expressive of gold, provided the विकार implies nothing but some particular amount of measure.

मित—। जातरूपं सुवर्णम् । जातरूपेभ्यः इति बहुवचननिर्देशात् सर्वेषाम् एव सुवर्णं वाचिनां शब्दानामत्र ग्रहणम् । तेन अयम् अर्थः—सर्वेभ्य एव सुवर्णं वाचि-प्रातिपदिकेभ्यः विकारो गम्यमाने अण् प्रत्ययः स्यात्, स विकारश्चेत् परिमाणात् नान्यः । परिमाणाख्ये विकारविशेषे एव प्रत्यय इष्टः इति भावः । ङाटकं स्वर्णम्, एवं तापनीयं सुवर्णं इत्यादि । ङाटकस्य तापनीयस्य सुवर्णस्य वा परिमाणविशेषः विकारः ङाटकः तापनीयः सौवर्ण्यो वा निष्कः, अत्र अण् । निष्कः सुवर्णपरिमाणविशेषः सुवर्ण-सुद्राविशेषः इति यावत्, एवम् जातरूपस्य विकारः परिमाणविशेषः इति अण् जात-रूपं कार्पाषणम् । अयं प्रत्ययः मयडादीनाम् अपवादः । परिमाणे इति किम् ? ङाटकस्य विकारः इयं यष्टिरिति ङाटकमयी यष्टिः, अथ मयट् एव ।

ननु कथं तर्हि “तन्मघे च कृटिकफलका काञ्चनौ वासयष्टिः” इति सूचयते ? अत्र मल्लिनाथः—“काञ्चनस्य विकारः काञ्चनौ सौवर्ण्यौ वासयष्टिर्निवासदण्डः” । अत्र अपरिमाणेपि विकारो गम्ये अण् स्यात् । महाकविप्रयुक्तत्वात् साधुत्वम् ; यथा—“तस्त्रेदम्” इति अण् । यदा सूत्रस्य प्राधिकत्वं सन्तव्यम् । यदा अपवाद-विषयेपि कश्चित् उत्सर्गस्य अपि प्रयोगोद्भूयते “पतिना नोयमानायाः पुरःयस्रो न दुष्यति” । “सखिना वानरेन्द्रेण” इत्यादिवत् इति द्विक् । अत्र भाषावृत्तिकताम् आशयः परसूत्रे मया वक्तव्यः ।

१४८६ । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ ४।३।१५३ ॥

दी—। शौकम् । वाकम् । राजतम् ।

The suffix अञ् is attached to words expressive of living animals as well as to words coming under the head रजतादि ।

मित—। प्राणिवाचिभ्यस्तथा रजतादिभ्यश्च विकारो अवयवे च गम्ये अञ् प्रत्ययः स्यात् । रजतादिर्यथा—रजतं, सोस, लोह, उटुम्बर, नीप, दारु, रोहितक, विभीतक, कपोतदारु, पीतदारु, तीव्रदारु विकण्टक, कण्टकारि । शुकस्य अवयवः शौकम् पदम्, वक्तस्य अवयवः वाकम् सुखम् । रजतस्य विकारः राजतं पातम् । अनुदात्तादेश (४।३।१४०) इति अनु-दात्तादेरञ् प्रत्ययो विहितः । तर्हि

अत्र ये प्राणिवाचिनः तथा रजतादयश्च अनुदात्तादयः तेषां पूर्वेष्वैव अञ्, यं खलु अनुदात्तादयः न भवन्ति, अपिच प्राणिवाचिनः उत रजतादिषु अन्तर्मुक्तास्तेभ्योऽनेन अञ् इति बोध्यम् ।

ननु तर्हि रजत कण्टकारि इत्यादीनाम् अनुदात्तादीनाम् पूर्वेष्वैव अञ् प्रत्यये सिद्धं कथं रजतादिषु तेषां परिगणनं कृतमिति चेत् उच्यते । तेषां मयट् सामूहिकं व्यापनार्थमेव । प्राणिवाचिनाम् उदाहरणान्तराणि—कापोतम्, मायूरम्, शैलम्, तैलिरम् । रजतादीनां च—सैलम्, लौहम्, औदम्बरम् ।

ननु ये अनुदात्तादयः रजतादिषु अन्तर्मुक्ताः (यथा रजत कण्टकारि प्रभृतयः), तेषां मयट् सामूहिकं ; अपितु ये खलु नैव अनुदात्तादयः अपिच रजतादिषु अन्तर्मुक्ताः (यथा लोहप्रभृतयः) तेषामपि ये खलु प्राणिवाचिनः तेषांऽपि “मयट् पूर्वतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः” (४।३।१४३) इति सूत्रेण विकल्पेन मयट् स्यात् उत न स्यात् ? समाधत्ते—स्यादेव । कथम् ? यूयताम्—अस्मिन् सूत्रे “एतयोः” इति विकारार्थम् तथा अवयवार्थं पूर्वोद्दिष्टमपि भूय एव निर्दिष्टं ज्ञापयति यत् विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः “प्राणि रजतादिभ्योऽञ्” इत्यवसादयन्तद्विधयेऽपि स्यात् । कपोतमयम् लौहमयम् । लौहमिति—काशिका । अवसादयः—विकाराद्ये तथा अवयवार्थे ये विशेषप्रत्ययाः सिद्धाः, तेषाम् प्रत्ययानां स्थाने पाक्षिको मयट् प्रत्ययः स्यात् । तथाहि “प्राणि—” इति सूत्रेण कपोत इति प्राणिवाचकात् विकारे अवयवे च अञ्, स्यात् । तथा सति ईदृशे एव अद्ये मयट् अपि स्यात् । तेन कपोतम् कपोतमयम् इति उभयमेव साधु । तथा लोह इति रजतादिषु अन्तर्मुक्ताः कथित् शब्दः । तस्मात् अञ्, स्यात्—तथा मयट् अपि स्यात्—तेन लौहम् लौहमयम् इति द्वयमेव साधु । भाषावृत्तिकारोऽपि एवमाह । रजत इति शब्दस्तु रजतादिषु पठितोऽपि अनुदात्तादिस्तं न अस्मात् अञ्, एव राजतम्, न खलु मयट् ।

भाषावृत्तिकारः काश्चन इति भुवर्णवाचकम् प्रातिपदिकम् रजतादिषु एव गणयति । तेन “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” इति सूत्रस्य परत्वात् “जातव्येभ्यः परिमाद्ये” [४।३।१४३] इति सूत्रात् वक्षीयस्तम् उररीकृत्य अपरिमाद्ये अपि विकारे काश्चन

इत्यस्मात् अञ् प्रत्ययमेव साधुं मान्यमानः “पुरीम् द्रक्ष्य काञ्चनीम्”, “काञ्चनी वासयष्टिः” इति उदाहरणद्वयं प्रदर्शितवान् । यद्यं तु भाषावृत्तिकृताम्, आशयमपि समर्थयामहे इति सर्व्वसवदात्मम् ।

१४८७ । जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥४१३१५५॥

दी— । जिद् यो विकारावयव-प्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयो-
रेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्यस्य
दाधित्यम् । जितः किम् ? वैत्वमयम् ।

In the sense of विकार as well as अवयव, the suffix अञ् is added to words which themselves are formed with any suffix that elides अकार in the same sense i. e. in the sense of विकार and अवयव ।

मित— । विकारे अवयवे च गन्ते, यं अकारेत्—प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः विधीयन्ते, तत्-प्रत्ययान्तिभ्यः शब्दभ्यः पुनरपि विकाराद्ये अवयवाद्ये च अञ् प्रत्ययः स्यात् । अयं मयट् प्रत्ययस्य अपवादः, यो मयट्, “मयड्वैतयोर्भाषायामभच्चाष्टा-
दनवोः” (४।३।१४३), “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” (४।३।१४४) इति एताभ्याम् विधीयते ।

ननु केते जित्प्रत्यया इति चेत् लघ्यन्ते । “ओरञ्” (४।३।१३८) तथा “अनुदात्तादीञ्” (४।३।१४०), पलाशादिभ्योवा (४।३।१४८) इति अञ् प्रत्ययः ; तथा “शम्याः ष्लज्” (४।३।१४२) इति ष्लज् प्रत्ययः ; एवम् “प्राणिरजतादिभ्योञ्” (४।३।१५४) इति अञ् प्रत्ययः, अपि च “उट्टात् वुज्” (४।३।१५७) इति वच्चाभाषो वुज् प्रत्ययः, “एष्ठाडञ्” (४।३।१५८) इति ठञ्, समानं योर्वा (४।३।१५०) इति ; किञ्च “कञ्चीदपरश्वथो यज्जी लुक् च” (४।३।१६८) इति वच्चाभाषो यज् अञ् प्रत्ययौ ; एते खलु विकाराद्ये अवयवाद्ये च विहितः जित्प्रत्ययाः । एतेषाम् अन्यतमप्रत्ययान्तानाम् प्रातिपदिकानाम् भूयोपि विकारे तथा अवयवे च गन्ते मयड्वैतयोर्वा अञ् प्रत्ययः स्यात् इति निष्कर्षः । शमी इति वृद्धविशेषः

तस्य अवयव इति शमीलः काण्डः । “शम्भाप्लज्” [४।१।१४२] इति प्लज् । तस्य शमीलस्य काण्डस्य विकारः इति अनेन अज् शमीलं भक्ष्यं, शमीलचस्य अवयवीभूतो यः काण्डस्तस्य एव विकारः इदम् भक्ष्यं इति बोध्यम्, एवं दधिलस्य अवयवो दधिलः—“अनुदात्तादिय” [४।१।१४०] इति अज् । तस्य दाधिलस्य विकारः इति अनेन प्रकृतेन सूत्रेण पुनरपि अज् तेन दाधिलं भक्ष्यं, एवं कपित्थः वृक्षविशेषः [कवेत्पेल इति गौड़ीयाः, कथ इति हिन्दीभाषायाम्, wood apple इति आङ्गलाः], तस्य कपित्थस्य अवयव इति कापित्थः—“अनुदात्तादिय” [४।१।१४०] इति अज् । ततः कापित्थस्य विकार इति प्रकृतेन सूत्रेण भूयोपि अज् तेन कापित्थम् भक्ष्यं । एवम् देवदारु इति वृक्षः । तस्य अवयव इति देवदारुव—अज् “ओरज्” [४।१।१३८] इति सूत्रेण । ततस्तस्य विकारः इति अनेन प्रकृतेन पुनरपि अज् तेन देवदारुवः यूपः । एवम् पलाश इति वृक्षः । तस्य अवयव इति अज्—पलाशदिभ्यो वा [४।१।१४४] इति सूत्रेण—तेन पालाशः । तस्य विकारो भक्ष्यं इति प्रकृतेन अनेन भूयोपि अज् तेन पालाशं भक्ष्यं । कपोतस्य अवयव इति कापोतः—अज् “प्राणिरजादिभ्योज्” इति सूत्रेण । तस्य विकारः इति कापोतम् भक्ष्यं अतः अज् अनेन प्रकृतेन सूत्रेण । एवं उष्ट्रस्य अवयवो औष्ट्रकः । “उष्ट्राड्ज्” (४।१।१५०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण । ततः औष्ट्रकस्य विकारो भक्ष्यं इति औष्ट्रकम् भक्ष्यं । पुनरपि अनेन अज् । उमायाः अवयव इति औमकः—“उमोर्धद्योर्वी” (४।१।१५०) इति वृज् । तस्य विकारो भक्ष्यं इति औमकम्—अज् प्रकृतेन । एषो हरिणो । तस्य अवयव इति ऐषेयः—“एष्या ढज्” (४।१।१५८) इति ढज् । ऐषेयस्य विकारो भक्ष्यं इति ऐषेयम्—प्रकृतेन अज् । कंसीयस्य विकारः इति कांस्यः “कंसीय—४।१।१६८” इत्यादिना यज् । तस्य अवयवः इति अज्—कांस्यः—अनेन प्रकृतेन अज् । जकारेत् प्रत्ययान्तेभ्य एव अज् स्यात्—गान्धर्व । तस्य प्रतुदा-हरणं यथा—विश्वः इति वृक्षः । तस्य अवयवः इति वैश्वः “विश्वदिभ्योज्” इति अण् प्रत्ययः । नञि अण्प्रत्ययः जित—तेन वैश्वस्य विकारः इति न अज् अपितु मयट् “नित्यं वृक्षशरादिभ्यः” (४।१।१६४) इत्यनेन—तेन वैश्वमयम् । वैश्वमयं भक्ष्यं ।

१४८८ । क्रीतवत् परिमाणात् ॥४१३१५६॥

वै— । प्राग्वतेष्टञ्जित्वाभ्य ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणादिहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपावादः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकम् । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ।

Suffixes that are attached to words implying some kind of measure, in various senses, such as तेन क्रीतम् and the like illustrated in or sanctioned by the rules—beginning with “प्राग्वतेष्टञ्” (५।१।१८), are added to the self-same words—in the sense of विकार also. These suffixes bar the suffix अण् and others.

मित— । क्रीतवत् क्रीत इव, ‘तेन क्रीतम्’ (५।१।३७) इत्यर्थे विहितप्रत्ययः इव इत्यर्थः । परिमाणात् परिमाणाभिधायिप्रातिपदिकात् । न खलु परिमाणशब्दो ह्यव रुद्धिर्नित्यत्वेन परिमाणविशेषमेव गृह्णाति अपि तु संख्यानपि । अथ सूत्रस्य अयमाशयः—परिमाणविशेषवाचिनस्तथा संख्याभिधायिनश्च प्रातिपदिकात् (५।१।१८) “प्राग्वतेष्टञ्” इति सूत्रात् आरभ्य ये प्रत्ययाः येन उपाधिना (येन निमित्तेन—यस्मिन् अर्थे किञ्च—तेन क्रीतम् (५।१।२७) इत्यादौ विषये) विहितास्तेऽपि तेभ्य एव प्रातिपदिकेभ्यः विकारैः (विकारार्थे—विकारे गम्यमाने) अतिदिश्यन्ते विधीयन्ते व्यवस्थाप्यन्ते इति यावत् । एते प्रत्ययाः अणादीनाम् प्रत्ययानाम् अपवादीभूताः । [उपाधिः निमित्तम्—तथाहि उत्तररामचरिते—“न खलु बहिरुपाधीन् क्रीतयः संश्रयन्ते”] । सरस्वार्थस्तु—“परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकारैः इति एतस्मिन् विषये”—इति काशिका । “परिमाणवाचिनः विकारैः क्रीतार्थवत् प्रत्ययो वाच्यः” इति भाषाहतिः—निष्कः इति सुवर्णादीनाम् परिमाणविशेषः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । अथ ठक् प्रत्ययः । “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इति एतस्मिन् विषये “असमासे निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति निष्कशब्दात् ठक् । अतएव निष्क इति

परिमाणवाचिनः शब्दात् विकारे एव अयं ठक्प्रत्ययो भवितुम् अर्हति—तेन निष्कस्य विकारो ऋष्किकम् । एवं शतेन क्रीतम् इति वाक्ये तु “तेन क्रीतम्” (५।१।३०) इति विषये “शताच्च ठन्यतावशते” (५।१।२१) इति सूत्रेण ठन् यत् प्रत्ययो च स्याताम् । तेन ठनि—शतिकम् ; यति—शत्यम् इति रूपद्वयम् । किञ्च एतौ प्रत्ययो विकारे अपि शतशब्दात् परिमाणभिधायिनो भवितुम् अर्हतस्तेन शतस्य विकारः = शतिकः, शत्यः । एवम् सहस्रेण क्रीतम् इति वाक्ये “तेन क्रीतम्” (५।१।३०) इति विषये “शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्” [५।१।२०] इति अण्, साहस्रम् । अतएव सहस्रस्य विकारोऽपि साहस्रम् । [अपिच “लुक् च क्रीतवत् । हिसहस्रः । हिसाहस्रः” इति भाषावृत्तिः । अयमर्थः—“अध्यर्धपूर्वदिगोलुगसंज्ञायाम्” इति [५।१।२८] सूत्रविहितस्य दिगुसमासात् परस्य असंज्ञायाम् क्रीतायर्थे विहितस्य प्रत्यवस्य लुक् च अयं विकारार्थेऽपि अतिदिशते । तेन द्वयोः सहस्रयोः समाहारः इति हिसहस्रम् (तिगुसमासः) । हिसहस्रेण क्रीतम् इति पूर्ववत् अण् = हिसाहस्रम् । तस्य च अण् प्रत्ययस्य “अध्यर्ध” — ५।१।२८ इत्यादिना नित्यमेव लुकि प्राप्ते “विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम्” [५।१।२६] इति विकल्पः—तेन हि-सहस्रः हि-साहस्रः इति रूपद्वयम् । अतएव हि-सहस्रस्य विकारः इति हि-सहस्रः, हि-साहस्रः इत्यत्रापि रूपद्वयम् । एवं द्वयोः निष्कयोः समाहारः द्विनिष्कम् । “तेन क्रीतम्” [५।१।३०] इत्यर्थे “असमासे निष्कादिभ्यः” [५।१।२०] इति समासे ठक् । द्विनिष्किकम् । अस्य ठक्प्रत्ययस्य च “द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्” [५।१।३०] इति विकल्पेन लुक्—तेन द्विनिष्कम् इत्यपि रूपम् । अतएव द्वि-निष्कस्य विकारः इत्यर्थे अपि द्वि-निष्क-संज्ञया द्विनिष्किकः इति रूपद्वयम्] ।

१४८८ । उद्गाह्नुज् ॥ ४।३।१५७ ॥

दी— । प्राण्यजोऽपवादः । औद्गकः ।

The suffix डुज् is added to the word उद्ग in the sense of विकार or अवयव ।

मित— । विकारं अवयवे च गम्ये उद्गशब्दात् बुजप्रत्ययः स्यात् । अयं

प्रत्ययः “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (४।३।१५४) इति प्राणिवान्निभ्योविहितस्य
अञ् प्रत्ययस्य अपवादः ।

१५०० । उमोर्णयोर्वा ॥ ४।३।१५८ ॥

दी— । औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुज-
भावे यथाक्रममण्यौ ।

The suffix वुज् is optionally attached to the words उमा and
उर्ण in the aforesaid sense.

मित— । विकारो अवयवे च गम्ये उमाशब्दात् ऊर्णाशब्दाच्च वुज् प्रत्ययो वा
स्यात् । वुजोऽप्राप्तिपक्षेत्तु उमाशब्दात् अण् स्यात् औमम् ; ऊर्णाशब्दाच्च अञ् स्यात्—
और्णम् ।

१५०१ । एण्य टञ् ॥ ४।३।१५८ ॥

दी— । ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् ।

The suffix टञ् [a bar to अञ्] is attached to the word ऐणी
in the aforesaid sense.

मित— । ऐणी हरिणी तथाहि—“ऐणी गर्भादलसगमनाशयकैः रुद्धपादा”
इति ऐणी इति शब्दात् विकारो अवयवे च गम्ये टञ् प्रत्ययः स्यात् । “प्राणिरजता-
दिभ्योऽञ्” [४।३।१५४] इति विहितस्य अञ् प्रत्ययस्य अपवादः । एण्यः विकारः
इति टञ् ऐण्यं मांसम् । एण्य अवयव इति ऐण्यं पदम्, ऐण्यौ लङ् । ऐणी इति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कथम् ? पुलङ्गे माभूत् इति आपदितम् । एणः हरिणः । तस्य
विकारः अवयवो वा ऐणम्—अतः अञ् एव । ऐणं मांसम् ।

१५०२ । गोप्यसो यत् ॥ ४।३।१६० ॥

दी— । गोप्यम् । पयस्यम् ।

In the aforesaid sense the suffix यत् is attached to the
words गो and पयस् ।

मित—। विकारे अवयवे च गमी गी पयस् इति एताभ्याम् यत् स्यात्। गीः विकारः गव्यं दुग्धम् एवं पयसः विकारः पयस्वम्। पयः दुग्धं जलं वा।

१५०३। द्रोक्ष ॥ ४। ३। १६१॥

दी—। द्रुव् चस्तस्यविकारोऽवयवो वा द्रव्यम्।

The suffix वन् is attached to the word द्रु in the aforesaid sense.

मित—। द्रुः द्रुमः वृक्षः इति। तस्य विकारः अवयवो वा द्रव्यम्। द्रव्यम् मूलं द्रव्यं काष्ठम्।

१५०४। माने वयः ॥ ४। ३। १६२॥

दी—। वोरितोव। द्रुवयम्। यौतवं द्रुवयम् पाथ्यम् इति मानार्थकं त्वयम्।

The suffix वय is attached to the word द्रु in the sense of some measurement.

मित—। द्रुशब्दात् माने वयप्रत्ययः स्यात्। मानः परिमाणविशेषः। काशिकाकारस्तु “माने” प्रत्ययस्य अर्थः “विकारविशेषे माने” इति भत्वा वय-प्रत्ययं यत्प्रत्ययस्य वाधकम् आह।

१५०५। फले लुक् ॥ ४। ३। १६३॥

दी—। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले। आमलक्याः फलम् आमलकम्।

Suffixes used in the aforesaid sense elide, provided fruits are implied.

मित—। फले गमी, प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। विकारे अवयवे च गम्यमाने ये प्रत्यय्य विहिता तेषां लुक् स्यात्, सो विकारः अवयवो वा स येत् फलम्

एव भवति इत्यर्थः, “फलितस्य वृत्तस्य फलम् अवयवो भवति विकारश्च पञ्चवितस्यैव पञ्चवः” इति काशिका । आमलशब्दाः फलम् (फलिताया आमलशब्दा, अवयवः फलम्) इति अण्—“अवयवे च प्राण्योषधिश्चेभाः” (४।३।१३५) इति सूत्रेण । अस्य अण्प्रत्ययस्य अनेन लृक्—तेन आमलकी इति स्थितिः । ततः “लृक् तद्धितलृकि” [१।२।४२]—[तद्धित लृकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लृग्भवति] इति सूत्रेण आमलकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लृक् तथा सति आमलकम् इति रूपम् । आमलकम् फलम् । [एवं वदरी इति वृत्तस्य अवयवो विकारो वा फलम् इति वदरम् । कदल्याः फलं कदलम् । वकुलस्य फलं वकुलम् ।]

१५०६ । प्रचादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१६४ ॥

दी— । विधानसामर्थ्यान्न लृक् । प्राचम् ।

The suffix अण् is attached to the word प्रच and other coming under the head प्रचादि ।

मित— । प्रच इतिवत्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारत्वेन अवयवत्वेन वा विवक्षिते अण् प्रत्ययः स्यात् । अयं “प्राण्योषधिश्चेभाः” [४।३।१३५] इति विहितस्य बाधकः । प्रत्ययस्य “फले लृक्” (४।३।१३३) इति लृक् न स्यात्—लृग्विधिम् आदौ प्रोच पयादेव तस्य अण्प्रत्ययस्य विशिष्य विधानात् । परत्वात् अयं विधिः लृग्विधिं बाधते इति भावः । प्रचः अश्वत्थो वृक्षः । तस्य फलम् इति प्राचम् । प्रचादिर्यथा—प्रच, न्ययोध, अश्वत्थ, इक्षुदी, शिगु, वृद्धती, ककुभ इत्यपि इति भाषा-हतिः । [अश्वत्थस्य फलम् आश्वत्थम् । एवं ककुभम् । वार्द्धतम् इत्यादि]

१५०७ । न्ययोधस्य च केवलम् ॥ ७।३।५ ॥

दी— । अस्य न वृद्धिरैचागमश्च । नैययोधम् ॥

The word न्ययोध standing by itself—takes no Briddhi substitute of its first vowel ; to the contrary, an ऐकार is inserted between the नकार and गकार of the word ; thus the word

is transformed into नैययोध—before a Taddhita suffix that elides अकार, गकार or ककार ।

नित—। “न युभ्याम् पदान्ताभ्याम् पूर्वो तु ताभ्यामैच्” इति (७।३।६) सूत्रम् । अस्य अर्थस्तु—“यकारवकाराभ्याम् उत्तरस्य अक्षाम् आदिरचः स्याने इति न भवति—ताभ्याम् तु यकारवकाराभ्याम् पूर्वम् ऐकारगमो भवतो जिति णिति किति च तद्धिते परतः”—काशिका । ततः परं “हारादीनां च” (७।३।४), ततश्च इदम् सूत्रं वर्तते । अतः “न युभ्याम्—” इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति तेन अस्य सूत्रस्य अयमर्थः—“न्ययोधशब्दस्य केषलस्य यकारात् उत्तरस्य अक्षाम् आदिरचः स्याने इति न भवति, तस्माच्च पूर्वम् ऐकारगमो भवति”—काशिका । अतएव न्ययोधस्य विकारः इति ज्ञेयादिवात् अण् । अणि परं गकारस्य तथा यकारस्य च मध्ये ऐकारस्य आगमः स्यात्—तेन नैययोधम् इति रूपम् । नैययोधः फलम् । नैययोधः चमसः । न्ययोधः वटवृक्षः । “केवलस्य” इति किम् ? न्ययोधमूलं भवाः शाक्य इति अण् “तवभवः” (४।३।५६) इति सूत्रेण । तेन न्ययोधमूलाः शाक्यः इति । अतः न ऐकारागमः अपितु इदिरचः ।

१५०८ । जम्बू वा वा ॥ ४।३।१६५ ॥

दी—। जम्बूशब्दात् फले अण् वा स्यात् । जाम्बवम् ।
पक्षे ओरज्—तस्यलुक् जम्बु ।

To imply fruits, the suffix अण् is optionally added to the word जम्बू । जम्बू—black berry ; (जाम इति गौडीयाः) ।

नित—। फले वाच्यं जम्बूशब्दात् अण् वा स्यात् । जम्बूः, जम्बूवृक्षस्य फलम् इति अण् जाम्बवम्, जाम्बवं फलम् । अत्रापि अण्प्रत्ययस्य विधानसामर्थ्यात् “फले लुक्” (४।३।१६३) इति न लुक् । अण्प्रत्ययस्य अप्रातिपक्षे तु “ओरज्” (४।३।१६८) इति अज् । तस्य च “फले लुक्” (४।३।१६३) इति अज्प्रत्ययस्य लुक्, तेन जम्बु इति रूपम्, जम्बुफलं, जम्बुनि फलानि ।

१५०८ । लप् च ॥ ४।३।१६६ ॥

दी—। जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् ।
जम्ब्वाः फलं जम्बूः ।

The suffix joined to the word जम्बू to imply its fruit, optionally elides. [This rule specially sanctions the elision of अण्]

नित—। फले वाच्ये जम्बू इति प्रातिपदिकात् विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । जम्बूशब्दात् तावत् ओरञ् (४।३।२३८) इति अञ् विधेयते । तस्य च “फले लुक्” (४।३।२६९) इति “लुक्” स्यात् । अपि च जम्बूशब्दात् “जम्बा वा” (४।३।२६५) इत्यनेन वैकल्पिकः अण्प्रत्ययश्च स्यात् । विधानसामर्थ्यात् तस्य लुक् न स्यात् । अञ्प्रत्ययस्य लुकि—जम्बुफलम्, अण्प्रत्यये परे जाम्बवं फलम् इति । अनेन सूत्रेण फलप्रत्ययस्य “लुप्” स्यात् इति कथयति, किं नामप्रत्ययस्य लुप् स्यात् ? अञ् लुकि “जम्बुफल” इति भवति । तथैव स्यात्, तर्हि किमनेन इति चेत्—मैवम् । लुप् लुपयोर्गुणवद्भावकतो विशेषः । लुकि युक्तवत् न स्यात् परं “लुपि युक्तवत् स्यात्” तथाहि सूत्रं (१।२।५२) “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ।” “लुपि” लुवर्थे “युक्तवत्” प्रकृत्यर्थवत् “व्यक्तिवचने” लिङ्गसंख्ये स्याताम् इति । जम्बू इति तद्वचाचौ शब्दस्तु स्त्रीलिङ्गः । तस्य फलम् इति अण्, तस्य लुप्, लुपि सति—(यत् वाच्यं नपुंसकलिङ्गं—तम् अनादृत्य एव) प्रकृतिवत् लिङ्गवचने ; तेन जम्बूः इति अभिधेये अपि फले स्त्रीलिङ्गे एव प्रयोगः स्यात् । लुकि तु तथा न स्यात् इति लुक् लुपयोर्विशेषः । स्पष्टमत्र लिख्यते—जम्बोः फलं इति अभिधेये—

(१) जाम्बवं फलं [जम्बूवा वेति सूत्रेण अण्]—वहुवचने जाम्बवानि फलानि ।

(२) जम्बूः फलं [अण्—“लुपचे”ति सूत्रेण लुप् । लुपि युक्तवद्भावः] बहुवचने तु जम्बूः फलानि । फलानि इत्यस्य बहुत्वे अपि “जम्बोः” इति प्रकृतेरकलबलात् जम्बूः इति एकवचनमेव ।

(३) जम्बु फलं [अञ्प्रत्ययः—तस्य च फले लुक् इति लुक्, न युक्तवद्भावः] । बहुवचने तु जम्बूनि फलानि ।

दे—। फलपाकशुषामुपसंख्यानम् । (वार्त्तिक) ।

Suffixes attached to words expressive of annuals or biennials—to imply their fruits—elide ; the elision passing by the term लुप् and not लुक् ।

मित—। “फल—”इति—फलानां पाकः पक्ता इति फलपाकः । तेन शुष्यन्ति इति फलपाकात्शुषधानोः क्लिप्तप्रत्ययः—फलपाकशुष् । तेषाम् इति फलपाकशुषाम् । ये इत्याः शोषधयश्च पक्तायाम् एव गतेषु स्त्रीषु फलेषु, शुष्यन्ति चिद्यन्ते ते फलपाकशुष्—यथा ब्रोह्मिवाद्यः । तेषाम् “यवादीनां प्रत्ययस्य लुप स्यात्” फले अभिधेयः । ब्रीहिः धान्यम् । ब्रीहिनाम् फलानि इति अण्प्रत्ययः “अवयवे प्राण्योषधि इच्छेभ्यः [४।३।१३५] इति सूत्रेण । तस्य लुप, लुपि च युक्तवद्भावः—अत एव ब्रीहिः इति रूपम् । बहुवचने ब्रीहयः । सुदगाः—(सुग इति गौडीयाः) सुदगानां फलानि इति पूर्ववत् अण् । तस्य लुप—युक्तवद्भावश्च, तेन सुदगः इति रूपम् । बहुवचने सुदगाः, ब्रीहयः फलानि, सुदगाः फलानि, एवं यवानां फलानि यवाः, तिलानां फलानि तिलाः, एवं गोधूमाः, साषाः ।

दे—। पुष्पमूलेषु बहुलम् । (वार्त्तिक) ।—

मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विद्यायां मूलं विदारी । बहुलशृङ्गावृद्धि—पाटलानि पुष्पाणि सालानि मूलानि । बाहुलकात् कचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् ।

Suffixes attached to words expressive of flower plants or rootplants often (बहुलम्) elide, to imply flowers or roots ; the elision passing by the term लुप् । [The word “root plant” is purposely used—only for the sake of clearness ; the word root is alone to suffice. Root means :—

[i] the part of a plant which is fixed in the earth, and which draws up sap from the soil ;

[ii] an edible root ;

[iii] a growing plant together with its root (Chamber's Twentieth century dictionary of the English Language). Here the third sense is implied and the root is enough to bring out the real meaning of "मूल" (मूलेषु) in the sutra]. The word बहुलम् means often i.e. in many a case the suffix elides ; sometimes it does not and sometimes the suffix elides passing by the term लुक् and not लुप् ।

नित—। "पुष्पलतावाचिप्रातिपदिकीभासाया मूलविशेषवाचिशब्दभाय विहितस्य विकारावयवयोः प्रत्ययस्य लुप् स्यात्" । लुपि सति युक्तवद्भावश्च । मल्लिका इति काचित् पुष्पलता, तस्याः पुष्पं मल्लिका, बहुवचने मल्लिकाः, युक्तवद्भाववशात् अभिधेयेऽपि पुष्पे अयं स्त्रीलिङ्ग एव प्रयुज्यते । तथाहि श्रीमद्भागवते—"भगवानपि ताः रावीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः" । जाती इति पुष्पलताविशेषः । तथाहि "रुद्रति जातीलता कुसुमाकारे ।" तस्याः पुष्पं जाती । अयमपि युक्तवद्भावत्वात् स्त्रीलिङ्ग एव प्रयुज्यते, एवं नवमल्लिकायाः पुष्पं नवमल्लिका ।

मूलवाचिभाः विहितस्य यथा—विदारी इति मूलविशेषः । तस्याः विदार्याः मूलम् इति विदारी । अत्रापि युक्तवद्भाववशात् स्त्रीलिङ्ग एव प्रयोगः, एवं अंशुमत्याः मूलम् अंशुमती । इहत्याः मूलं इहती । कुत्रापि प्रत्ययस्य लुप् न स्यात् यथा—पटलस्य पुष्पाणि इति अण् "अवयवे प्राप्नोषधिद्वन्द्वेभाः" (४।३।१३५) इति सूत्रेण । तस्य न लुप्—तेन पाटलं पुष्पम् । पटलानि पुष्पाणि । सत्वानां (शत्वानां वा) मूलमिति पूर्ववत् अण् तस्य न लुप् तेन सालम् (शालं) मूलम् । सालानि (शालानि) मूलानि ।

अपिच सूत्रे बहुलम् इत्यस्य यदृणात् कश्चित् पुष्पे मूले च अभिधेये पुष्पमूल-वाचिभ्यां विहितस्य प्रत्ययस्य "लुक्" (न खलु "लुप्") अपि स्यात्—यथा अशोकस्य पुष्पम् इति अशोकम् । लुकि च न युक्तवद्भावः । तेन अशोकस्य पुलिङ्गत्वे अपि अत्र फलवाचित्वात् स्त्रीत्वम् एव । करवीरस्य पुष्पं इति करवीरम् । अत्रापि लुकि च न युक्तवद्भावः—तेन पुलिङ्गस्यापि करवीरशब्दस्य फलवाचित्वात् स्त्रीत्वम् । तथाहि मच्छकटिके "कच्छेनं वद्धां करवीरमालां", करवीरचटित्वम् मालामित्यर्थः ।

एवं कदम्बस्य पुष्पं कदम्बम्—अतः लुक् एव । [अपिच बहुलशङ्कात् कश्चित् फले अभिधेये अपि “फले लुक्” (४।३।१६३) इति लुक् न स्यात्—यथा बन्तानि फलानि अथ “विल्लादिभ्योऽण्” (४।३।१६६) इति विहितस्य अपि न लुक् ।]

१५१० । हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४।३।१६७ ॥

दौ—। एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । हरीतक्यादीनाम् लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतकाः ।

Suffixes attached to the word हरीतकी and some others coming under the हरीतक्यादि class to imply fruits, elide; the elision passing by the name लुप् (and not लुक्) ।

नित—। हरीतकी इतिवत्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कल् अभिधेये विहितस्य अजादेः प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ; “फले लुक्” (४।३।१६३) इति विहितस्य लुक् इत्यस्य अपवादः ।

ननु लुकि प्राप्ते कथं लुपो विधानमिति चेत्—“युक्तवद्भावे सति स्त्रीप्रत्यययवणे च विशेषः” इति प्रदर्शयितुम् एव ।

पुनरपि चोदयति—ननु तर्हि “लुपि युक्तवत्प्रतिवचने” [१।२।५१] इति सूत्रेण हरीतक्यादीनां फलप्रत्ययस्य लुपि सति युक्तवत् [प्रकृतिवत्] व्यक्तिवचने [लिङ्गवचने] एव स्याताम्—तत् किं भवेदिति समाधत्ते—“हरीतक्यादीनाम् व्यक्ति” इति काशिकाभाषावृत्तिकृतौ । हरीतक्यादीनां फलप्रत्ययस्य लुपि सति प्रकृतिवत् व्यक्तिरेव [लिङ्गमेव] स्यात्, न खलु वचनम्—अतएव उक्तम् श्रीमता द्रोचिनेन “हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्”—न खलु वचनमपि इति श्रियम् । हरीतकी इति तच्चविशेषः—स्त्रीलिङ्गान्तः शब्दः । तस्याः फलम् इति अण्प्रत्ययः—“अवयवे प्राण्योपधिहर्त्तृभ्याः” [४।३।१६५] इति सूत्रेण । तस्य अण्प्रत्ययस्य अनेन लुप् ; लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गमेव—तेन हरीतकी फलम् इति । बहुवचने तु हरीतक्याः फलानि इति हरीतक्यः फलानि । अथ “हरीतक्याः” इति प्रकृतेः एकवचनान्तर्गतेऽपि “फलानि” इति अभिधेयस्य बहुत्वम् अनुसृत्य हरीतक्यः इति बहुवचने एव प्रयोगः—अतः हरीतक्यादीनाम् वचनं प्रकृतिवत् न स्यात् । परं “फलानि”

प्रत्यस्य स्त्रीबलं अपि हरीतक्यइत्यस्य स्त्रीलं हरीतकी इति प्रकृतेर्विज्ञस्य एव प्रत्यये वर्त्तमानत्वात् ।

हरीतक्यादिर्यथा—हरीतकी, कौषातकी, द्राक्षा, शैफालिका, कण्टकारिका, नखरजनी [नखरजनी इति कैचित्], शङ्कखी, दाङ्गी, दीङ्गी, शैतपाकी, अर्जुनपाकी, काला, ध्वाङ्क्षा, गर्गरिका, पिप्पली, विद्या, गभीका ।

एवं कौषातक्याः [कौषातक्याः] फलं कौषातकी [कौषातकी] । द्राक्षायाः फलं द्राक्षा, नखरजन्याः फलं नखरजनी, शैफालिकायाः फलं शैफालिका, कण्टकारियाः फलं कण्टकारिका इत्यादयो द्रष्टव्याः ।

१५११ । कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च ॥ ४।३।१६८ ॥

दे— । कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञ्जौ स्तम्भयतोश्च लुक् । कंसाय हितम् कंसीयम्, तस्य विकारः कांसयम् । परशवे हितम् पारशव्यम् । तस्य विकारः पारशवः ।

In the sense of विकार, the suffix यञ्ज is added to the word कंसीय (itself formed with the suffix क् affixed to कंस) and the suffix अञ्ज is added to the word परशव्य (itself formed with the suffix यत्—affixed to the word परश्व) ; the क् suffix by which कंसीय is formed, as will as the यत् suffix, by which the word परशव्य is formed—elide before यञ्ज and अञ्ज respectively ; the elision passing by the denomination लुक् [and not लुप्].

मित— । कंसाय हितम् इति वाक्ये कंसशब्दात् क्प्रत्ययः, “प्राक्क्रौताच्छः” [५।१।२] इति सूत्रेण । असंगतः—“तेन क्रौतम्” [५।१।४७] इति सूत्रम्, अस्मात् सूत्रात् प्राक् तथै हितम् इत्यावमर्थे क्प्रत्ययः स्यात् । अतएव कंसाय हितम् इति क्प्रत्ययस्तेन कंसीयम् इति रूपम्, एवं परशवे हितम् इति वाक्ये “उगवादिभ्यो यत्” [५।१।२] इति शब्देन परश्व इत्यस्य उवर्णान्त्वात् अस्मात् तथै हितम् इत्यर्थे क्स्य अपवादको यत्प्रत्ययः स्यात्, तेन परशवे हितम् इति यत्—ततः परशव्यम् इति

कंसीय इति कृत-क-प्रत्यायान्तशब्दात् यञ्प्रत्ययस्तथा परशब्द इति कृतयन्त-प्रत्यायान्तशब्दात् अञ्प्रत्ययस्य स्याताम् “तस्य विकारः” इति एतस्मिन्नर्थः ; तथा यञ् अञ् इति यथाक्रमं विहितयोः प्रत्यययोः सन्नियोगेन च कंसीय इति शब्दस्य क्-प्रत्ययस्य एवम् परशब्द इति शब्दस्य यत्प्रत्ययस्य च लुक्-स्यात्, (लुक्—न खलु लुप) । तेन नैव युक्तवच्चावः इति बोद्धव्यम् । कंसीयस्य विकारः इति यञ्—यञि परे क्-प्रत्ययस्य लुक् तथा सति कंसीयञ् इति स्थितिः, ततः आदिस्वर इज्झौ कांसाम् इति रूपम् । एवं परशब्दस्य विकारः इति परशब्दशब्दात् अञ्, अञि परे यत्प्रत्ययस्य लुक् ; तथा सति परञ् अञ् इति स्थितिः, ततः पारशब्दः इति रूपम् ।

ननु परशब्द इत्यस्मात् “अनुदात्तादेव” [४।४।४०] इति सूत्रेण अञ्प्रत्यये सिद्धे कथं सूत्रेऽस्मिन् अस्य गृह्यमिति चेत् अञि परे यत्प्रत्ययस्य लुग्विधानार्थमेव इति ज्ञेयम् ।

पुनरपि चोदयति—ननु “यसीति च” [६।४।१४८] इति सूत्रेण लोपे कृते “हलक्षद्वितस्य” [६।४।१५०] इति यलोपः स्यात्, तर्हि किमनेन सूत्रेण इति चेत्—मैवम्, हलक्षद्वितस्य इति सूत्रे “इति परतो लोपो भवति”—न तस्य प्रसङ्गः खलु अवाप्ति इति सर्व्वमवदातम् ।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

१५१२ । प्राग्वहतेष्क् ॥ ४।४।१ ॥

दी— । तद्द्वितीयतः प्राक् ङगधिक्रियते ।

There is the rule, “तद्द्वितीरथयुगप्रासङ्गम्” [४।४।७६], and the suffix ङक् will be applicable in all cases coming within the range of this very rule.

मित— । “तद्द्वितीरथयुगप्रासङ्गम्” [४।४।७६] इति सूत्रं वक्ष्यति । “प्राक् वङ्गतेः” इति—यस्मिन् सूत्रे “वङ्गति” इति संयुज्यते, तस्मात् प्राक्, ये अर्थाः क्रमशः वक्ष्यान्ति, तेषु “ङक्” इति प्रत्ययः अधिकृतः स्यात् इति बोध्यम् । उदाहरणं यथा—सूत्रकारी वक्ष्यति—“तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” (४।४।३) इत्यत्र । अतएव अर्थः दीव्यतीति एतस्मिन्नर्थे ङक् स्यात्—आधिकः ।

दी—तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ (वार्त्तिक) ।
मा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ।

The three words माशब्द, नित्यशब्द and कार्यशब्द—commonly known as माशब्दादि must be included among those—who take the suffix ठक् after them ; these three take the same suffix in the sense of “तत् आह” (utters it).

नित— : “तत् आह” = तत् प्रवक्ति—इति एतस्मिन् विषये “माशब्दादिभ्यः” माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द इति त्रिभ्यः “उपसंख्यानम्” ठक् प्रत्ययस्य परिगणनं कर्तव्यम् । माशब्दः इति आह यः स माशब्दिकः । एवं नित्यशब्दः इति य आह स नित्यशब्दिकः, कार्यशब्द इति य आह स कार्यशब्दिकः । कारि इति यत् श्रीमदीक्षितवृत्तौ दृश्यते तस्य अर्थस्तु—न शब्दः अकारि इति । मा शब्दः अकारि इति य आह स माशब्दिकः ।

१५१४ । स्वागतादीनां च ॥ ४।३।८६ ॥

दी—। ऐच् न स्यात् । स्वागतम् इत्याह स्वागतिकः । साध्वरिकः, स्वाङ्गस्य अपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्य अपत्यं व्याङ्गिः । व्याङ्गस्य अपत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति इति व्यवहारिकः । स्वपती साधु स्वापतेयम् ।

The words that fall within the category of स्वागतादि never have an “ऐच्” (ऐ or औ) inserted within their body ; to the contrary, the first of all the vowels—contained by the said words undergoes lengthening before a Taddhita suffix that elide अ or ण or क ।

नित— स्वागत इत्यावमादीनाम् ऐच् इत्यागमी न स्यात् ; अपितु तेषु स्थितानाम् अच्चां मध्ये आद्यस्य अचः इक्षिरेव स्यात् जिति, स्थिति, किति च तद्धितप्रत्यये परे । स्वागतम् इत्याह इति ठक्—स्वागतिकः ।

स्नाततादि यथा—स्नात, स्वधर, स्वज्ञ, व्यज्ञ, व्यवहारः, स्वपति । स्वधरेण चरति इति “चरति” (४।४।८) इति सूत्रेण ठक्—स्वाधरिकः । न ऐचः आगमः । परम् अच्चा मध्ये आद्यस्य अच्—अत इतिरेव । स्वज्ञस्य अपत्यम् पुमान् इति “अत इज्” (४।१।२५) इति इज् । पूर्व्ववत् आद्यस्य अच्ची इतिरेव, एवं व्यज्ञस्य अपत्यम् पुमान् इति पूर्व्ववत् इज्—आदिस्वरहृदि तेन व्यज्ञिः । व्याडस्य अपत्यं पुमान् इति व्याडिः—पूर्व्ववत् एव सिद्धः । व्यवहारेण चरति इति व्यवहारिकः—“चरति” (४।४।८) इति ठक् आदिस्वरहृदि । स्वपतौ ढञ् स्नापनेयम् ढञ् तु—“पथ्यतिथि वसति स्वपते ढञ्” (४।४।१०४) इति सूत्रेण ।

आह्नौ प्रभूतादिभ्यः । (वा) । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्थ्यासिकः ।

In the sense of “तद्वाह” the suffix ठक् is added to the words प्रभूत and पार्थ्यास and the like.

मित— । तद्वाह इत्यर्थे प्रभूतादिभ्यः (प्रभूत पार्थ्यास इतिप्रताभ्याम्) ठक् स्यात् । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्थ्यासमाह पार्थ्यासिकः ।

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ (वा) सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः ।
सौख्यशयनिकः—अनुशयतिकादिः ।

In the sense of तत्पृच्छति—the self same suffix is added to the words coming under the head सुस्नातादि ।

मित— । तत् पृच्छति इति एतस्मिन् विषये सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन इति एतेभ्यः ठक् स्यात् । सुस्नातम् पृच्छति इति सौस्नातिकः । तथाहि “सौस्नातिको यस्य संवत्यगस्त्याः” । अपि भवतः स्नानं मुष्टं संभूतमिति यः पृच्छति स सौस्नातिकः । सुखशयनं पृच्छति सौख्यशयनिकः । अपि भवतः सुखशयनम् आसीत् इति यः पृच्छति स इत्यर्थः, एवं सुखरात्रिम् पृच्छति इति सौखरात्रिकः । अपि भवतः सुखरात्रिः अभूत् इति यः पृच्छति स एव ।

ननु मुखशयन इत्यस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च द्वयोरेव वृद्धिः कथं स्यात्
इति चेत्—उच्यते ?—“अनुशक्तिकादीनां च” (७।४।२०) इति सूत्रेण ।

गच्छतौ परदारादिभ्यः ।(वा) ॥ पारदारिकः । गौस्तत्पिकः ।

In the sense of तत् गच्छति, the suffix ठक् is added to words belonging to the परदारादि class.

नित—। तत् गच्छति” इति एतस्मिन् अर्थे परदार इत्यादिभ्यः ठक् स्यात् । परस्य दाराः इति परदाराः तान् गच्छति इति ठक् पारदारिकः । गुरोः तत्पम् इति गुरुतत्पम् । गुरुशय्यादित्यर्थः । तत् गच्छति इति ठक् गौस्तत्पिकः । परदारादि यथा—परदार, गुरुतत्प । वस्तुतस्तु स्वागतादिः, प्रभूतादिः, सुखातादिः कथा परदारादिः—एते चलारः आकृतिगणा एव ।

१५१५ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४।४।२ ॥

**दौ ।—अच् दीव्यति आचिकः । अभ्या खनति आभिकः ।
अच् जयति आचिकः । अच् जितम् आचिकम् ।**

To denote the agent of the verbs दीव्यति (plays or shines) खनति (digs or execrates) जयति (to conquer—to defeat) and जित् (everpowered or vanquished), the suffix ठक् is attached to the words expressive of instruments of the actions implied by the aforesaid verbs.

नित—। तेन इति तृतीयासमवायौ दीव्यति [क्रीडति, शोभते], खनति, जयति जितम् इति एतेषु एव अर्थेषु ठक्प्रत्ययो भवेत् । अच् दीव्यति इति अच्शब्दात् ठक्—आचिकः । अभ्या खनति आभिकः । अच् जयति इति आचिकम् । अच् जितम् इति आचिकम् । आचिकं धनम् । एवं शलाकिन दीव्यति इति शलाकिनः । हर्षेण खनति हाचिकः । क्रुद्धात् खनति क्रुद्धाचिकः । सुदृगरेण जयति सौदृगरिकः । शलाकया जितं शलाकिनं द्रव्यम् । सूत्रे “तेन” इति

कथनात् कर्तृत्वम्, तेन दीवदत्तेन जितम् इति प्रत्ययो न स्यात् । कथमिति चेत्—
अनभिधानान् । प्रसिद्धम् करणम् एव अत्र अभिप्रेतम् तेन अङ्गुल्या खनति इति
एतस्मिन् विषये प्रत्ययो न स्यात्—अङ्गुल्याः खननत्वस्य करणत्वम् अप्रसिद्धमेव ।
अवतद्धितप्रत्ययः दीव्यति खनति जयति जितम् इति आख्यातस्य अर्थे एव विहितः ।
आख्यातस्तु विधा प्रधानम् । तथापि अत्र विहितसङ्घितप्रत्ययः स्वभावादेव साधन-
प्रधानः [करणप्रधानः]—तेन आक्षिप्तः इत्यत्र दीव्यति इत्यस्य अर्थात् “अघ्नैः”
इत्यस्य एव अर्थः प्राधान्येन भासते । एवं कौट्टालिकः इत्याद्यापि “खनति” इत्याद्या
अर्थात् “कुट्टालेन” इति साधनस्य अर्थः खलु प्राधान्येन भासते एवं सर्वत्र बोध्यम् ।
“प्रतयाद्ये संध्याकालयोरेव विवक्षा” इति काशिका । तेन आक्षिप्तः इत्यात्र अक्ष-
साधनवत् मानकौट्टालिकः इति अर्थः । एवम् आक्षिप्तं धनम् इत्यात्र तु अक्षसाधना-
तीतकौट्टालिकं जितम् धनम् इत्येवार्थ आयाति ।

१५१६ । संस्कृतम् ॥ ४१४३ ॥

दो— । दध्ना संस्कृतम् दाधिकम् । मारीचिकम् ।

The suffix ठक is added to the word, expressive of some
condiment with which some particular article of food is said
to be seasoned.

मित— । तेन इति अनुवर्तते । ततोऽर्थः—तेन इति तृतीयासमर्थात्
संस्कृतम् इति एतस्मिन् विषये ठकप्रत्यायः स्यात् । विद्यमानस्य एव वस्तुनः उत्कर्षा-
धानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् अग्रम् । एवं मारीचिकं संस्कृतम् मारीचिकं
खाद्यम् । एव शर्गवेरेण संस्कृतं शर्गवेरिकम् । पूर्वं सुवात् अस्य सूतस्य पृथक् करणं
तु परसर्वं च सह अस्य सम्पर्कः स्थापयितुमेव ।

१५१७ । कुलतूथकोपधादण् ॥ ४१४४ ॥

दो— । ठकोऽपवादः । कुलतूथैः संस्कृतम् कौलतूथम् ।
तैन्तिडीकम् ।

In the aforesaid sense the suffix अण् [and not ठक्] is attached to the word कुलत्वं as well as to words possessed of a penultimate क ।

नित— । कुलत्वं इति शब्दात् तथा ककारोपधात् प्रातिपदिकात् च तेन संस्कृतम् इति एतस्मिन् विषये अणप्रतायो भवति । ठक्प्रतायस्य अपवादः । कुलत्वं (कलात् इति गौडीयाः) । तैः संस्कृतं कौलत्वं अप्रम । एवं तन्निडीकः इति अस्मद्व्यभिचिषः । तैः संस्कृतम् इति तन्निडीयकम् ।

१५१८ । तरति ॥ ४।४।५ ॥

दी— । उडुपेन तरति इति औडुपिकः ।

In the sense of तरति [i.e. floats, crosses], the suffix ठक् is attached to the word expressive of some vehicle.

नित— । तेन इति तृतीयासमर्थात् “तरति” इति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् । तरति प्रवर्ते इत्यर्थः—“तितीषुं दुर्गारं गोहात उडुपेणास्मि सागरम्” १ तत्र योऽर्थः विवक्षितः स एव अर्थः तरतीत्यस्य बोध्यः । उडुपेनतरति इति ठक् औडुपिकः । एवं काण्डप्रवेन तरति काण्डप्रविकः । काण्डप्रवः इच्छकाण्ड निर्मितो जलयानविशेषः । एवं तण्डप्रवेन तरति इति तण्डप्रविकः । शरप्रवेन तरति शारप्रविकः ।

१५१९ । गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ४।४।६ ॥

दी— । गोपुच्छिकः ।

In the aforesaid sense the suffix ठञ् [and not ठक्] is attached to the word गोपुच्छ ।

नित— । गोपुच्छेन तरतीति एतस्मिन् विषये गोपुच्छशब्दात् ठञ्प्रतायः स्यात् । ठक् इत्यस्य अपवादः । गोपुच्छेन तरति इति गोपुच्छिकः । ठक्ठञोः स्वर एव भेदः ।

१५२० । नौद्वचठन् ॥४१७॥

दी— । नाविकः । घटिकः । बाहुभ्याम् तरति बाहुका स्त्री ।

In the sense of तेन तरति, the suffix ठन् is added to the word नौ as well as to words—containing two vowels.

मित— । नौ इति शब्दात् तथा द्विसरसनाथात् प्रातिपदिकात् च ठन् इति प्रत्ययः स्यात् तेन तरतीति एतस्मिन् विषये । नावा तरति इति नौशब्दात् ठन् नाविकः । द्वाचः—घटेन तरति इति घटिकः । बाहुभ्याम् तरति इति बाहुका । कुशेन तरति कुशिकः, प्रवेन तरति इति प्रविकः । अयं प्रत्ययः ठक् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रत्ययस्तु अतः ठन् एव न खलु “ठन्”, सूत्रे यः धकारो दृश्यते स तु नौद्वचः + ठन् इति सम्भौ कृते सति आदौ “विसर्जनीयस्य सः” (८३१४) इति विसर्गस्थाने सकारः स्यात् । ततः “एनाट्” (८३१४०) इति सकारस्य पत्वम् । अतएव ठन् इति प्रत्यये धकारस्य अनुबन्धत्वाभावः, तेनैव हि धित्वात् स्त्रीलिङ्गे “षिट् गौरादिभ्यः—” (४११४०) इति ईकारो न स्यात् । अतः बाहुभ्याम् तरति या स्त्री सा बाहुका । स्त्रियाम् “अजादतट्टाप” (४११४) इति आप् एव ।

१५२१ । चरति ॥४१८॥

दी— । तृतीयान्ताद्भ्रूति भक्षयतीत्यर्थयोष्क् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

The suffix ठक् is added to words in the sense “तेन चरति”—the verb meaning to move (to walk) or to grate (and hence to eat).

मित— । तेन चरति इति एतस्मिन् विषये तृतीयान्तसमर्थात् ठक् प्रत्ययो भवेत् । चरति—इति चर गतौ भक्षणे च इति धातोः तिप्ति रूपम् । गतौ—यथा रथेन

चरति । भक्षणे यथा—दूणे गौः चरति । अतएव गच्छति भक्षयति इति एतदर्थद्वये वाच्ये सति तृतीयासमर्थान् ठक्, स्यात् इति स्पष्टार्थः । इक्षिना चरति गच्छति इति हासिकः । शकटेन चरति गच्छति इति शाकटिकः । दध्ना चरति मुङ्क्ते इति दाधिकः ।

१५२२ । आकर्षात् ढल् ॥ ४।४।८ ॥

दी— । आकर्षोन्निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । पित्वान्ङीष् । आकर्षिकी ।

The suffix ढल् is added to the word आकर्ष । आकर्षः—touchstone.

मित— । आकर्ष इति एतस्मात्—“तेन (आकर्षेन) चरति” इति एतस्मिन् विषये ढल् प्रत्ययः स्यात् । आकर्ष इति स्थाने आक्षय इति किञ्चिन्नान्यन्ते । आकर्षेण चरति इति आकर्षिकः । आकर्षः निकषोपलः उच्यते । निकषोपलः सुवर्णपरीचार्यम् व्यवहृतः प्रस्तर-विशेषः । [कोष्ठोपाथर इति गौडीयाः—touch-stone इति आङ्गलाः] । ढल् इति प्रत्यये लकारस्य स्वरप्रक्रियायाम् एव उपयुक्ता षकास्य तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे । तेन “षिदगौरादिभ्यश्च” (४।१।४०) इति स्त्रियाम् ङीष् = आकर्षिकी ।

१५२३ । पर्पादिभ्यः ष्टन् ॥ ४।४।१० ॥

दी— । पर्पेण चरति इति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्कवस्वरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

The suffix ष्टन् is attached to the word पर्प and others—belonging to the पर्पादि class ; पर्प means the staff leaning against which the lame walk on foot.

मित— । पर्प इत्यादिभ्याः ष्टन् प्रत्ययः स्यात् तेन चरति इति एतस्मिन् विषये । उक्तोऽपवादः । प्रत्ययस्तु ष्टन् न खलु “नीडाचष्टन्” (४।४।७) इति वत् उन् । तेन प्रत्ययस्य पित्वात् स्त्रियाम् ङीष् स्यात् । नकारस्य स्वर-

प्रक्रियायाम् एव उपयोगिता । पर्पेण चरति इति पर्पिकः । स्त्रियाम् पर्पिकी । पर्प-
शब्दस्यार्थस्तुः प्रोक्तः श्रीमता दीनितेन । पीठेन दण्डेन इति । पर्पादि र्थानां—पर्प,
अश्व, रथ, अश्वत्थ, जाल, न्यास, व्याल, पादः, पत्, पञ्च । अश्वेन चरति इति अश्विकः,
स्त्रियां अश्विकी । रथेन चरति इति रथिकः—स्त्रियाम् रथिकी । एवम् आर्सेन
चरति इति आर्सेलिकः । पदभ्याम् चरति इति पदिकः ।

१५२४ । श्वगणाट्ठञ्च ॥ ४१४११ ॥

दी— । चात् ठन् ॥

The suffix ठञ् as well as ठन् is added to the word श्वगण in the aforesaid sense.

मित— । श्वनां गणः समूहः इति श्वगणः । अस्मात् ऋते च प्रत्यये यद्वचनम्
स्मात् तस्य साधने सूत्रान्तरस्य अपेक्षा अस्ति इति सूत्रयति—

१५२५ । श्वादेरिञ्चि ॥ ७३१८ ॥

दी— । ऐच् न । श्वभस्त्रस्य अपत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वाट्ठिः ।
तदादिविधौ चेन्मिव ज्ञापकम् । इकारादौ इति वाच्यम् । (वा) ।
श्वगणेन चरति इति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः ।
श्वगणिकी ।

Before इञ् any compound word having श्वा for its first member, is not to have ऐच् inserted within its own body ;— (which was required by the rule “हारादीनां च” (७३१८) ; the (suffix) इञ् is only an उपलक्षण, and hence it signifies that not only before इञ् but before any suffix which has इ for its first letter the present rule holds good.

मित— । “हारादीनां च” (७३१८) इति सूत्रेण आद्येन यन् हार इति श्वमा-
दीनां यकारवकाराभ्याम् अचाम् आदेरचः स्थाने इञ्चि न स्थातुं, अपितु आभ्याम्
पूर्वार्थे ऐचागमौ भवतः, जिति णिति किति च तद्धिते परतः । यकारादेरिकारः
स्मात्, वकारादेस्तु उकारः स्मात् । हारादीनां मध्ये श्वन् इत्यस्य पाठोऽस्ति । अनेन

सूत्रेण श्राप्यते यत्—“इजि” परे सति “श्रादेः” अ इति यस्य पदस्य आदौ दृश्यते तस्य एच् न स्यात् । यथा अमस्वस्य अपत्यम् पुमान् इति इज् “अत इज्” (४।१।८५) इति सूत्रेण । आमस्तिः । अर्दप्रस्य अपत्यम् पुमान् इति पूर्व्वेयत् इज् श्रादष्टिः । उदाहरणार्थे न एवागमः परम् आदिस्वरस्य वृद्धिरेव ।

हारादिवत् इति पठ्यते । अतएव अ इति पूर्व्वकस्य अपि प्रातिपदिकस्य हारादिवत् कार्यं भवितुमर्हतीति प्राप्ते आपयति “तदादिविधौ” अ इति पदस्य आदौ विद्यते तस्मात् परे प्रत्ययविधौ कर्त्तव्ये सति “इदमेव आपकम्” इदमेव अनेन आपितम् यत् तत्र आदिपूर्व्वकप्रातिपदिकस्य न हि हारादिवत् कार्यं स्यात् । “इकारादौ इति वाच्य”मिति । इज् इति उपलक्षणम् एव । कस्य ? इकारादि-प्रत्ययस्य इति वाच्यम् । तथाहि भाषावृत्तिकारः—“इज्जीतीकारादुपलक्षणम्” इति । अयमर्थः—सूत्रे “इजि” इत्यनेन आपयति यत् इक् प्रभृतयः ये केचित् इकारादि-प्रत्ययाः सन्ति, तेषु यस्मिन् कस्मिन्नपि परे सति आदिपूर्व्वकस्य प्रातिपदिकस्य हारादि-वत् कार्यं न स्यात् । तेनठञ् ठन् इति प्रत्ययद्वयस्थाने जाते इक् इति परे न हारादिवत् कार्यम् । अगणेन चरति इति ठञ् । ठञ् इति अस्य जित्वात् आदि-स्वरवृद्धिः, ठस्थाने इक् इति आदेशः, तेन चागणिकः इतिरूपम् । स्त्रियां तु चागणिकी, “टिङ्ठाण—” (५।१।१५) इति सूत्रेण ऊीप्, एवं अगणेन चरति इति टन्—अगणिकः । स्त्रियां तु ऊीष् चागणिकी—[“विद् गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति] ।

१५२६ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥७।३।८॥

दी— । श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्य ऐच्वा । श्वापदस्य इदम् श्वापदम् । शौवापदम् ।

The rule “श्रादेरिजि” optionally holds good with reference to the compound word the first member of which is अन् and the second member is पद ।

नित— । “पदान्तस्य” पद इति यदा अन् इत्यस्य अन्ते भवति, तदा “अन्य-

तरस्यम्"—हारादिवत् कार्य्यं विकल्पेन स्यात् । अपद इत्यस्मान् हारादिवत् यत् कार्य्यम् ऐच् इत्यस्य आगमः स तु वैकल्पिक एव इति भावः । यनः पदानोव पदानि यस्य स शुपापदः । तस्य शुपापदस्य इदम् इति अन् "तस्मिद्म्" (४; ४।१२०) इति सूत्रेण । तेन ऐच् प्रतिषेधे शुपापदम् इतिरूपम् ; ऐचः आगमे तु शौवापदम् इति । अथ चापद इति अङ्गस्य शकारवकारयोर्मध्ये औकारस्य आगमः ।

१५२७ । वेतनादिभ्यो जीवति ॥ ४।४।१२ ॥

दौ— । वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

In the sense of "तेन जीवति"—i.e. lives by that, the suffix ठक् is attached to the word that stands for the name of the means of living, provided the word expressive of means is included in the category of वेतनादि words ।

मित— । तेन इति अनुवृत्तम् । अतएव अयमर्थः—तेन इति तृतीयासमर्थे भाः वेतनप्रवृत्तिभाः प्राप्तिपदिकेभाः जीवति जीविकाम् अर्जयति इति एतस्मिन्नर्थे ठक्-प्रत्ययः स्यात् । वेतनेन जीवति इति वैतनिकः कर्मकरः इत्यर्थः । धनुषा जीवति इति धानुष्कः व्याधः, योद्धा वा । जालिन जीवति इति जालिकः । बाणैः जीवति इति बाणिकः । हृत्वा जीवति इति वार्षिकः । दण्डेन जीवति इति दाण्डिकः । धनुर्दण्डेन जीवति इति धानुर्दण्डिकः । वेतनादिर्यथा—वेतन, धनुः, दण्ड, धनुर्दण्ड, बाह, जाल, हस्ति, अर्ज बाह, वेश, सुख, प्रेषण, उपवेश, उपवसि, शय्या, उपनिषद्, उपदेश, स्निग्ध, पाद, उपस्थान, उपहस, उपस्य, शक्ति ।

१५२८ । वस्त्रक्रयविक्रयाटठन् ॥ ४।४।१३ ॥

दौ— । वस्त्रेण सूत्रेण जीवति वस्त्रिकः । क्रय-विक्रय ग्रहणम् संघातविगृहीतार्थम् । क्रय-विक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठन् is added to the words वस्त्र, क्रय, विक्रय and क्रय-विक्रय । वस्त्र means price.

मित—। वक्ष-क्रयविक्रयभ्याम् ठन् स्यात् तेन जीवतीति एतस्मिन् विषये ।
वक्षन् जीवति इति वक्षिकः । वक्ष—मुख्यम् इत्यर्थः । क्रय-विक्रयेन जीवति
क्रय-विक्रयिकः । “क्रय-विक्रय—” इति—क्रय-विक्रय इति शब्दद्वयस्य पृथक् पृथक्
ग्रहणम् तथा एकत्र च ग्रहणं स्यात् ।

१५२८ । आयुधाच्छ च ॥४॥१४॥

दो—। चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः ।
आयुधिकः ।

The suffix छ as well as ठन् is added to the word आयुध in the aforesaid sense.

मित—। आयुधेन जीवति इति एतस्मिन् विषये आयुधशब्दात् कप्रत्ययः, तथा
सूत्रस्य चकारस्य बलात् ठन्प्रत्ययश्च भवेताम् ।

१५३० । हरतुत्सङ्गादिभ्यः ॥ ४॥१५॥

दो—। उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

In the sense of “हरति”—i.e. carries from one place to other, the suffix ठक् is added to the word उत्सङ्ग and others falling within the category of उत्सङ्गादि ।

मित—। हरति नयति देशान्तरं प्रापयति इत्यर्थः । एतस्मिन् विषये उत्सङ्ग
एवमादिभ्याः ळतीयासमर्थेभ्याः ठक्प्रत्ययः स्यात् । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।
यन्तु उत्सङ्गे कृत्वा देशान्तरं प्रापयति यः स औत्सङ्गिकः । उड्पेन हरति इति
औड्पिकः । उड्पे द्रव्यं स्थापयित्वा यो देशान्तरं प्रापयति स औड्पिकः ।
उत्सङ्गादि र्थेष्वा—उत्सङ्ग, उड्प, उत्पूत, पिटक, उत्पुट, उत्पन्न, पिटाक ।

१५३१ । भस्त्रादिभ्यः षन् ॥ ४॥१६॥

दो—। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । शित्वान्डोष्—
भस्त्रिकी ।

In the said sense the suffix *हन्* is affixed to the word भस्त्रा and others falling within the category of भस्त्रादि ।

मित— । भस्त्रा इत्येवमादिभ्यः तृतीया-समर्थभाः हन्प्रत्ययः स्यात् “हरति” इति एतस्मिन् विषये । भस्त्रया हरति इति हन् भस्त्रिकः । हन् इति प्रत्ययस्य विष्वात् “अह गौरादिभ्यश्च” (३।१।४१) इति स्त्रियाम् ङीष्—भस्त्रिकी । भस्त्रादिर्यथा—भस्त्रा, भरट, भरण, शार्दभार, शार्पभार, अंसभार, अंसभार ।

१५३२ । विभाषा विवधात् ॥ ४।४।१७ ॥

दी— । विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् वैवधिकः । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् वीवधादपि हन् । वीवधिकः । विवधिकी । विवधवोवधश्चौ उभयतोवहशिकी स्क्रन्धवाह्ये काष्ठे वर्तते ।

The suffix *हन्*—as well as *ठक्*, is attached to the word *विवध*—(and also to the word *वीवध*) in the aforesaid sense ; both these words here imply (i) a yoke to carry burdens and (ii) a highway.

मित— । विवध इति प्रातिपदिकात् तृतीयासमर्थभात् “हरति” इति एतस्मिन् विषये हन्प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; पक्षे ठक् । विवधेन हरति इति हन् विवधिकः । विष्वात् स्त्रियाम् ङीष्—विवधिकी । पक्षे ठक्—वैवधिकः । एकदेशविकृतम् अनन्यत्वं भवति इति न्यायः स्वीक्रियते । तेन वीवध इति एकदेशविकृतस्य (इन्द्रस्य स्थाने द्यौर्वाक् ईश्वारम् धारयतः) विवधशब्दस्य अपि दर्थं व्यवस्था । अतएव वीवधेन हरति इति हन्—वीवधिक—वीवधिकी ; पक्षे ठक्—वैवधिकः । शब्दद्वयस्य अर्थः त्र्यम्बता दीक्षितेन स्फुटीकृतः । तथाहि—“पर्याहारश्च मार्गश्च विवधी वीवधी चतौ” इति अमरः । “विवधो वीवधश्चापि पर्याहारोऽध्वमारयोः” इति विष्णुः । पर्याहारः उभयतोवहशिकस्क्रन्धवाह्यकाष्ठविशेषः ।

१५३३ । अण् कुटिलिकायाः ॥ ४।४।१८ ॥

दी—। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मरूपकरण-
भूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान् वा कौटि-
लिकी व्याधः कर्मरश्च ।

In the aforesaid sense, the suffix अण् is added to the word कुटिलिका । कुटिलिका—a kind of movement—usually resorted to by hunters in sniping ; also an ironrod used by blacksmith.

मित—। हरतीति एतस्मिन् विषये कुटिलिकाशब्दात् तृतीयासमर्थान् अण् प्रत्ययः स्यात् । कुटिलिका व्याधानां वक्रगतिविशेषः । कुटिलिकया हरति (हन्ति) मृगान् इति अण् कौटिलिकः व्याधः । कुटिलिकया लोहमय्या यष्ट्या हरति (मृज्जति) अङ्गारान् इति अण् कौटिलिकः कर्मरः । कुटिलिकया (चातुर्थेण) हरति (आकर्षति) पुमांसम् इति कौटिलिकी वेश्या ।

१५३४ । निर्वृत्तेऽचदूयतादिभ्यः ॥ ४।४।१८ ॥

दी—। अचदूयतेन निर्वृत्तम् आचदूयतिकम् वैरम् ।

In the sense of निर्वृत्त (performed—incurred etc) the suffix उक् is attached to the word अचदूयत and others falling within the category of अचदूयतादि ।

मित—। तेन निर्वृत्तम् इति एतस्मिन् विषये अचदूयत इति एवमादिभ्यः तृतीयासमर्थेभ्यः उक् प्रत्ययः स्यात् । निर्वृत्तम्—साध्यम्, उत्पन्नमिति यावत् । अचदूयतेन निर्वृत्तम् इति आचदूयतिकम् वैरम् । जानुप्रद्वतेन निर्वृत्तम् इति जानुप्रद्वतिकम् जङ्घोपघातेन निर्वृत्तम् जाङ्घोपघातिकम् कार्यम् । गतागतेन निर्वृत्तम् गतागतिकम् प्रेम । अचदूयतादिर्यथा—अचदूयत, जङ्घोपघात, जानुप्रद्वत, गतागत, यातोपघात, अनुगत, जङ्घाप्रद्वत, कण्टकमर्दन, पादस्नेदन, जङ्घाप्रद्वत ।

१५३५ । क्ते मन्त्रित्यम् ॥ ४।४।२० ॥

दी—। क्तिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात् तृतीयान्तात् निर्वृत्ते अर्थे मप् स्यात् नित्यम् । कृत्वा निर्वृत्तम् इति कृत्रिमम् । पक्तिमम् ।

The suffix मप् is always added to words themselves formed with the suffix क्ति—in the aforesaid sense ; [by “always”, it is to be noted that words formed with the suffix क्ति are never used by themselves—but are always followed by मप् ।]

मित—। “ङितः क्तिः” (३।३।८८) इति सूत्रम् । अस्य अर्थस्तु—येषां धातूनाम् उकारानुबन्धो ह्यङ्गैर् धातुपाठे, तैर्भा धातुभा उकारैर्दभाः क्तिप्रत्ययः स्यात् । क्तिप्रत्ययान्तशब्दाः क्तिबले न प्रयुज्यन्ते, तर्हि तेषां का गतिः ? सा तु अस्मिन् सूत्रे कथ्यते । तेन निर्वृतम् इति एतस्मिन् विषये क्तिप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् नित्यं मप् स्यात् । “नित्यम्” इत्यनेन ज्ञायते यत् कृतमप्प्रत्ययान्ता एव क्तिप्रत्ययान्ताः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । ऊ, ऊञ्, ऊर्ण इति धातुः । अस्य उकारानुबन्धस्य धातोः उकार इत् । अतएव अस्मात् “ङितः क्तिः” (३।३।८८) इति क्तिप्रत्ययः स्यात् । परम् अर्थे क्तिप्रत्ययान्तः शब्दः क्तिबले न प्रयुज्यते । तथा सति कृत्वा निर्वृतम् इति एतस्मिन् विषये अस्मात् मप् स्यात्—तेन कृत्रिमम् इति । कृत्रिमम् कृत्वा निर्वृतम् करणात् जातम् इत्यर्थः । एवम् ऊ पचप् पाकि इति धातुः । क्तिप्रत्ययः । ततः पाकेन निर्वृतम् इति एतस्मिन् विषये मप्—तेन पक्तिमम् इति रूपम् । एवम् ऊ वप् वपने इति धातुः । क्तिप्रत्ययः । ततः मप्—तेन उपक्तिमम् ।

दी—। भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः ॥ (वा) ॥ पाकेन निर्वृतम् पाकिमम् । त्यागिमम् ।

The suffix इमप् is attached to words—themselves formed with a suffix used in भाववाच्य ।

मित— । भाववाच्ये विहितैः प्रत्ययैः निष्पन्नेभ्यः शब्देभ्यः इमप् प्रत्ययः स्यात्
तेन निर्वृत्तम् इति विषये । पचधातोर्भावे वाच्यं घञ्—पाकः । पाकेन निष्पन्नं
पाकिसम् । त्यज्धातोर्भावे घञ् त्यागः । त्यागेन निष्पन्नं त्यागिसम् । एवं
कृधातोर्भावे घञ्—कारः । तेन निष्पन्नं कारिसम् । सिच् धातोर्भावे घञ्—
सेकः । तेन निष्पन्नम् सेकिसम् । दङ्धातोर्भावे घञ्—दाहः, दाहिमः ।
पृधातोर्भावे क्तः पूर्णः । पूर्णिसः । कुट् धातोर्भावे क्तः कुटः । कुटिसः । पाकिसम्
फलम् । सेकिमा लता । दाहिमा कृष्णरेखा । कुटिमा भूः ।

१५३६ । अपमित्ययाचिताभ्याम् कक्कनौ ॥ ४।४।२१ ॥

दी— । अपमितेति ल्यवन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तम्
आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तम् याचितकम् ।

The suffixes क and कन् are respectively added to अपमित्य
and याचित in the aforesaid sense.

मित— । अपमित्य इति मीङ् इति धातोर्ल्यप् प्रत्ययेन सिद्धम् । याचित इति
याचधातोः क्तप्रत्ययेन सिद्धम् । एताभ्याम् यथासंख्यम् कक्कन् इति प्रत्ययौ स्तः
तेन निर्वृत्तमिति एतस्मिन् विषये । अपमित्य निर्वृत्तमिति आपमित्यकम् । आप-
मित्यकं धनम् । याचितेन निर्वृत्तम् इति याचितकं मन्थनम् ।

१५३७ । संसृष्टे ॥ ४।४।२२ ॥

दी— । दध्ना संसृष्टम् दाधिकम् ।

In the sense of "संसृष्ट" (mixed up) the suffix ठक् is added
to the name of the thing with which something is
mixed up.

मित— । तेन संसृष्टमिति एतस्मिन् अर्थे द्वितीयासमर्थात् ठक् प्रत्ययो भवेत् ।
संसृष्टम् एकीभूतम् अभिन्नं मिश्रितम् इत्यर्थः । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् अन्नम् ।
एवं मरिचकेन संसृष्टम् मारिचिकम् । एवं गौड़िकम् पयः । पैपलिकम् ।

१५२८ । चूर्णादिनिः ॥ ४४।२३ ॥

दो— । चूर्णः संसृष्टचूर्णोऽपूपाः ।

The suffix इनि (a bar to ठक्) is attached to the word चूर्ण, in the said sense.

मित— । तेन संसृष्टम् इति एतस्मिन् विषये चूर्णशब्दात् इनिः प्रत्ययः स्यात् ।
ठकोऽपवादः । चूर्णः संसृष्टः चूर्णोऽपूपाः । चूर्णो धानाः ।

१५३८ । लवणाक्षक् ॥ ४४।२४ ॥

दो— । लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

The suffix ठक्, attached to the word लवण in this sense, slides.

मित— । तेन संसृष्टम् इत्यर्थे लवणशब्दात् विहितस्य ठक्प्रत्ययस्य लुक्, स्यात् लुकि न युक्तवदभावः । अतएव लवणः सूप इति पुलिङ्गम् । लवणा यवागूः इति स्त्रीलिङ्गम् । लवणं शाकम् इति क्रीवलिङ्गम् । अत्र लवणशब्दः द्रव्यवाचो (it denotes a substance, it is a substantive and not an adjective) न खलु गुणवाचो (i.e. लवण means salt and not saline).

१५४० । सुदगादण् ॥ ४४।२५ ॥

दो— । मौद्री ओदनः ।

The suffix अण् is attached to the word सुदग in the self-same sense.

मित— । तेन संसृष्टम् इत्यर्थे सुदगशब्दात् अण्प्रत्ययः स्यात् । ठकोऽपवादः ।
सुदगेन संसृष्टः मौद्रीः ओदनः । मौद्री यवागूः ।

१५४१ । व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ४४।२६ ॥

दो— । ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ।

The suffix ठक् is attached to the name of a व्यञ्जन (condiment), with which an article of food is seasoned.

मित—। तेन उपसिक्तम् इति एतस्मिन् विषये व्यञ्जनवाचिभाः शब्देभाः ठक् प्रतायः स्यात्। दध्ना उपसिक्तम् दाधिकम् अन्नम्। सूपेन उपसिक्तं सौपिकम्। व्यञ्जनैरिति किम्? उदकेन उपसिक्तः ओदनः—अत न प्रतायः।

ननु “संसृष्टम्” उपसिक्तम् इत्यनयोः कोभेद इति चेत् उच्यते। संसृष्टम् मितम्। दध्ना संसृष्टम् अन्नम् तु दधिमिश्रितम् अन्नम्। दध्ना उपसिक्तम् अन्नं तु दध्ना सह एकतौल्यं पक्कम् अन्नम्।

१५४२। ओजःसहोऽश्वसा वर्त्तते ॥ ४।४।२७ ॥

दी—। ओजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः। साहसिकश्चोरः। आश्वसिको मत्स्यः।

The suffix ठक् is attached to the word ओजस्, सहस् and अश्वस in the sense of “तेन वर्त्तते” (stands by that).

मित—। तेन वर्त्तते इति विषये ओजस्, सहस्, अश्वस् इति एतेभाः वतीयासनर्थेभाः ठक् प्रतायः स्यात्।

१५४३। ततप्रत्यनुपूर्वमौपलोमकूलम् ॥ ४।४।२८ ॥

दी—। द्वितीयान्तात् अस्मात् वर्त्तते इति एतस्मिन् अर्थे ठक् स्यात्। क्रिया-विशेषणत्वात् द्वितीया। प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः। आन्वोपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलिकः। आनुकूलिकः।

The suffix ठक् is attached to the words ईप्, लोम and कूल coming after प्रति or अनु in the sense of “तत् (तादृशम्) वर्त्तते” i. e. is situated in that way or stands likewise.

N. B.—ईप् is—अप् changed to ईप् by the application of the rule “द्वान्तरूपसंगेभ्योपईत्” (६।१।८७)।

मित—। तेन इति अतः नानुवर्तते । तत् इति द्वितीयासमर्थविभक्तिः । द्वितीयान्तात् प्रतिपूर्वकात् अनुपूर्वकात् वा ईपशब्दात्, लोमशब्दात्, तथा कूलशब्दात् च—तत् (तादृशम्) वर्त्तते इति एतस्मिन् अर्थे ठक् प्रतायः स्यात् ।

ननु वृत्तधातुरकर्मकस्तर्हि कथं तत् इति द्वितीयाविभक्त्यन्तं पदं तस्य कर्म स्यात् ? उच्यते—तत् इति नैव कर्मणि द्वितीया अपितु क्रियाविशेषणे द्वितीया । तत् इत्यस्य तादृशम् इत्येव अर्थः । तत् यथा तथा—तादृशम् यथा तथा वर्त्तते इत्यर्थः । प्रतीपम् वर्त्तते इति ठक्—प्रावीपिकः । अन्वीपं वर्त्तते आन्वीपिकः । प्रतिलोमं वर्त्तते प्रातिलोमिकः । अनुलोमं वर्त्तते आनुलोमिकः । प्रतिकूलं वर्त्तते प्रातिकूलिकः । अनुकूलं वर्त्तते आनुकूलिकः । तथाहि—“तां प्रातिकूलिकां मत्वा”—इति भट्टिकाव्ये । “आनुकूलिकतया हि नराणाम्” ।

१५४४ । परिमुखं च ॥ ४१४१२८ ॥

दी—। परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः । चात् पारि-
पाश्चिकः ।

In the sense of “तादृशम् वर्त्तते” (lies likewise) the suffix ठक् is attached to the word परिमुख—(and also to the word परि-
पाश्चम्)

मित—। तादृशं वर्त्तते इति अर्थे परिमुखशब्दात् ठक् स्यात् । परिमुखं वर्त्तते इति परिमुखिकः । सूत्रे यश्चकारः—स अनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन परिपार्थम् इत्यस्मात् अपि ठक् पारिपाश्चिकः ।

१५४५ । प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४१४१३० ॥

दी—। द्विगुणार्थे द्विगुणं तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः ।
त्रैगुणिकः ।

In the sense of प्रयच्छति (offers or gives) the suffix ठक् is added to the name of a thing-given provided the giving of the same is blamable.

मित— । प्रयच्छतीति विषये द्वितीयासमर्थं तत् गच्छाम् निन्दनीयं भवति चेत् ।
 द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । तत् प्रयच्छति इति वैगुणिकः । द्विगुणं तु अल्पकालत्वात्
 गच्छं स्यात् । एवं वैगुणिकः । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । अल्पकालत्वात्
 गच्छं । तत् प्रयच्छति इति ठक् वैगुणिकः । द्वेगुणिको धनी । यो धनी द्विगुणम्
 एव अर्थं अल्पकालेन लब्धम् अधमर्णाय धनं प्रयच्छति स वैगुणिकः धनी ।

दो— । वृद्धे वृद्धिभावावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः ।

मित— । ठक् प्रत्यये परे वृद्धिशब्दस्थाने वृद्धिपि इति स्यात् । वृद्धिम् गच्छाम्
 (वृद्धिश्च) प्रयच्छति इति वार्धुषिकः कुसीदजीवी इत्यर्थः । गच्छाम् इति
 किम् ? द्विगुणम् प्रयच्छति अधमर्थः । अथ अधमर्णपक्षेनकापि निन्दा, तेन
 प्रत्ययाभावः ।

१५४६ । कुसीद-दशैकादशात् ष्टन् ष्टचौ ॥ ४।४।३१ ॥

दो— । गृह्यार्थाभ्याम् आभ्याम् एतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे ।
 कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छतीति कुसीदिकः ।
 कुसीदिकी । एकादशार्थत्वात् एकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति
 विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः ।
 दशैकादशिको । दशैकादशान् प्रच्छतीतुत्तमर्थं एवेहापि
 तद्वितार्थः ।

The suffix ष्टन् and ष्टच् are added respectively to the words
 कुसीद and दशैकादश in the aforesaid sense. (See Tika also).

मित— । कुसीदं वृद्धिः । वृद्धार्थं प्रदत्तं द्रव्यम् अपि कुसीद इति संज्ञा
 भवति । एकादशार्थाः दश दशैकादश । एकादश आदातुम् प्रदत्तः दश इति दशैकादश
 इत्यर्थः । “एकादशार्थत्वात्—इति”, एकादशार्थत्वात् एकादश इत्येव आदातुं ये
 प्रदत्ताः ते एकादश । ते च वस्तुतः दश एव इति विग्रहे दशैकादश इति अकारान्तः
 समासवटितः शब्दः निपातनेन सिध्यति । ईदृशात् दशैकादशशब्दात् तथा कुसीदशब्दात्

च “प्रयच्छति गच्छन्” इत्यस्मिन् विषये यथासंख्यं षन्, षच्, इति प्रत्ययौ सः । कुसीदं गच्छं प्रयच्छति इति कुसीदिकः—उत्तमर्णः । पित्वात् स्त्रियाम् ङीष्—कुसीदिकी । अत्र षन् । एकादशार्थान् दश प्रयच्छति इति दशैकादशिकः । स्त्रियां—दशैकादशिकी । अत्र षच् ।

ननु षन्, षच्, इत्यनयोः कोभेद इति चेत्—उच्यते । स्वरभेदः । “जित्वादिर्नित्यम्” (६।१।१०) इति षन्नन् आशुदातः । चित्वात् (६।१।१६३) इति सूत्रेण षन्नन्तु अन्तोदात्तः । प्रत्ययावेतौ ठक् अपवादभूतौ ।

१५४७ । उञ्छति ॥४॥३२॥

दी— । वदराणि उञ्छति इति वादरिकः ।

The suffix ठक्, is added to words in the senses of “उञ्छति-तत्” (gleaning that) i.e. the suffix is added to the object of gleaning in order to denote the person, that gleans.

नित— । तत् इति अमुञ्छन् । तदिति द्वितीयासमर्थात् उञ्छति इति विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । वदराणि उञ्छति इति वादरिकः । उञ्छशब्दस्य अर्थस्तु—भूमौ पतितस्य एकैकस्य कणश्च उपादानम् । कनान्, उञ्छति कार्षिकः । श्यामाकम् उञ्छति श्यामाकिकः । शाकान्, उञ्छति शाकिकः ।

१५४८ । रक्षति ॥४॥३३॥

दी— । समाजं रक्षति सामाजिकः ।

To denote the protector, the suffix ठक्, is attached to the object protected.

नित— । तत् इति द्वितीयासमर्थात् रक्षति इति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् । समाजं रक्षति इति सामाजिकः । सन्निवेशं रक्षति इति सान्निवेशिकः ।

१५४९ । शब्ददर्शं करोति ॥४॥३४॥

दी— । शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्ढरिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words शब्द and दर्दुर—to denote the person—that does the same.

नित—। द्वितीया समर्थाभ्याम् शब्द दर्दुर इति एताभ्याम् करोति इति विषये ठक् स्यात् । शब्दं करोति इति शाब्दिकः—पठह । अत्र शब्दस्य अर्थः ध्वनिः । शब्दं करोति शाब्दिकः क्वावः वैयाकरणो वा । दर्दुरं करोति इति दार्ष्टरिकः कुम्भकारः । दर्दुरः भेकः ।

१५५० । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ४।४।३५ ॥

दी—। स्वरूपस्य पर्यायानां विशेषाणां च ग्रहणम्—मत्स्य पर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मातृस्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ।

The suffix ठक् is added to the words पक्षि, मत्स्य and मृग, to the synonyms of all these and also to words expressive of any particular kind of bird, fish or deer (or any beast), to denote the person that habitually kills these.

नित—। पक्षिन्, मत्स्य मृग इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः हन्तीति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । मत्स्रान् हन्ति मातृस्यिकः । मृगान् हन्ति मार्गिकः, एतेषां पर्यायशब्देभ्योऽपि अयं स्यात् । यथा पक्षिपर्यायात्—शकुनान् हन्ति इति शाकुनिकः । मत्स्रपर्यायात्—मत्स्रपर्यायं मीनशब्दस्य ग्रहणं—मीनान् हन्ति इति मैनिकः ; मृगपर्यायात्—हारिणं हन्ति इति हारिणिकः । पक्षिमत्स्रमृगानाणाम् विशेषवाचिभ्योऽपि प्रातिपदिकेभ्यः अयं स्यात् यथा पक्षिविशेषवाचिभ्यः—मायूरं हन्ति इति मायूरिकः । तित्तिरिं हन्ति इति तैत्तिरिकः । मत्स्य विशेषवाचिभ्यो यथा—शकुलं (मत्स्रविशेषं) हन्ति इति शाकुलिकः । शफरं हन्ति इति शाफरिकः । मद्गुरं हन्ति इति माद्गुरिकः । प्रोष्टं हन्ति इति प्रौष्टिकः । मृगविशेषवाचिभ्यः—सारङ्गं (चित्रमृगं) हन्ति

इति सारंगिकः । काशिकायां भाषावृत्तौ च सग इति शब्दस्य पग इतिदर्शः गृहीतः ।
तेन यूकरं (सूकरं) हन्ति इति शौकरिकः (सौकरिकः) इत्यपि तत्र तत्र
दृश्यते ।

१५५१ । परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ४।४।३६ ॥

दो— । अस्मात् द्वितीयान्तात् तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक्
समात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्यवा तिष्ठति पारिपन्थिकचौरः ।
परिपन्थं हन्ति इति पारिपन्थिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word परिपन्थ in the sense
of "तिष्ठति" (stands) or हन्ति (kill), to denote the agent.

भित— । परिपन्थशब्दात् द्वितीयात्मनार्थात् "तिष्ठति", तथासुवस्य—चकारवन्तात्
"हन्ति" इत्याव च विषये ठक् समात् । परिपन्थशब्दः अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः
अतएव निपातनादिव साधुः, "अपपरी वर्जने" (१।४।८८) इति परि इति अव्ययं
वर्जनदीप्तकम् । "अपपरिवहिरसवः पञ्चम्या" (२।१।१२) इति सूत्रेण परि पथः
इति त्रियङ्गे परिपन्थम् इति निपातनेन रूपम् । अतएव पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति इति
एतस्मिन् अर्थे ठक् पारिपन्थिकः चौरः । पन्थानं वर्जयित्वा अपथे एव गुप्तः तिष्ठति
पथिकानां द्रव्यम् अपहर्तुम् इति पारिपन्थिकः । यद्वा पन्थानं परिगतः इति परिपन्थः
"कुगतिप्रादयः" • (२।२।१८) इति सूत्रेण प्रादिसमासः—निपातनादिव परिपन्थः
इतिरूपम् । तेन पन्थानं व्याप्य तिष्ठति इति एतस्मिन् अर्थे ठक् पारिपन्थिकचौरः ।
पन्थानं सर्व्वत्र एव (पथिकद्रव्यं हर्तुम्) तिष्ठति इति पारिपन्थिकः चौर इत्यर्थः ।
हन्तीति विषये अपि—यथा परिपन्थं हन्ति इति पारिपन्थिकः चौर एव । "परिपन्थम्"
इति द्वितीयाधिभक्तिप्रदर्शनेन आपद्यति यत् परिपथशब्दपर्याय-परिपन्थशब्दोऽपि अस्ति ।
अयं शब्दः निपातनेनैसिद्धः । अयं विषयान्तरे अपि प्रयोक्तव्यः ।

१५५२ । माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ४।४।३७ ॥

दो— । दण्डाकारो माथः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति
दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ।

The suffix ठक् is attached to words ending in माथ, as well as to the word पदवी and अनुपद—in the sense of धावति i.e. to denote the person running through either of these.

मित—। माथशब्दो यस्य प्रातिपदिकस्य अन्तभागे तिष्ठति तस्मात्, तथा पदवी अनुपद इति एताभ्याम् च धावतीति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । माथः पन्थाः । दण्डाकारः माथः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति इति दाण्डमाधिकः । एवं शल्कमाथं धावति शौल्कमाधिकः । पदवीं धावति पादविकः । अनुपदं धावति आनुपदिकः ।

१५५३ । आक्रन्दाट् ठञ् ॥ ४।४।३८ ॥

दी—। अस्माट् ठञ् स्यात् ठक् च धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति इति आक्रन्दिकः ।

The suffix ठञ् as well as ठक् is attached to the word आक्रन्द in the aforesaid sense.

मित—। आक्रन्दाते अव इति आक्रन्दः—दुःखिनां रोदनस्थानम् । यद्वा आक्रन्दः द्वादशराजमण्डलान्तर्गतं नृपतिविशेषः । आक्रन्दशब्दात् द्वितीयासमर्थ्यात् धावतीति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् ; स्वस्थचकारवलात् ठक् अपि । आक्रन्दं धावति इति ठञ्—आक्रन्दिकः ; ठक्—आक्रन्दिकः । अमयोरैकरूपत्वे सति कुतो भेद इति चेत् ?—स्वरे विशेषः । ठञ् प्रत्ययान्तशब्दस्तु “अित्यादिनिर्णय”मित्याद्युदात्तः (६।१।१८७) ; उगन्तशब्दः पुनः “उगन्तः कितः” इति (६।१।१६५) इति अनौदात्तः ।

१५५४ । पदोत्तर-पदं गृह्णाति ॥ ४।४।३९ ॥

दी—। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

The suffix ठक् is attached to words the last member of which is पद—in the sense of गृह्णाति i.e. to imply the agent that takes anything denoted by the self same words.

मित—। पद इति शब्द उत्तरपदं यस्या तस्मात् प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थात् ठक् प्रत्ययः स्यात् ण्ङातीति एतस्मिन् विषये । पूर्वपदं गृह्णाति इति पौष्पे-पदिकः । उत्तर-पदं ण्ङातीति औत्तर-पदिकः । प्रातिपदं गृह्णाति इति प्रातिपदिकम् ।

ननु पदान्तात् (प्रातिपदिकात्) ठक् स्यात् इति नोक्ता कथं पदात्तरपदात् प्राति-पदिकात् ठक् स्यात् इति गौरवेण उक्तम् ? उच्यते । बहुच् प्रत्ययनिष्पन्नात् “ईषत् पदं बहुपदम्” इत्यात्मा अयं प्रत्ययो नाभूदिति ज्ञापनार्थमेव । अत्र “पद” इत्यस्मिन् अन्तर्हितत्वेऽपि न तस्य उत्तरपदत्वम्—यतः बहु इति न पूर्वपदम् अपितु प्रत्यय एव ।

१५५५ । प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४।४।४० ॥

टी—। एभ्यो ण्ङात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं ण्ङाति प्रातिकण्ठकः । आर्थिकः । लालामिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is added to the words प्रतिकण्ठ, अर्थ and ललाम ।

मित—। प्रतिकण्ठ अर्थ ललाम इति एतन्मयः द्वितीयासमर्थेभ्यः ण्ङातीति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् । कण्ठे इति प्रतिकण्ठम् “अव्ययं विभक्ति—” (२।१६) इति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । प्रतिकण्ठं ण्ङातीति प्रातिकण्ठकः वल्लभः । कण्ठे इत्ययं अवच्छेदे सप्तमी । अर्थं ण्ङातीति आर्थिकः । ललामं सूषणम् । ललामं ण्ङातीति लालामिकः ।

१५५६ । धर्मं चरति ॥ ४।४।४१ ॥

टी—। धार्मिकः । अधर्माच्चैति वक्तव्यं (वा) । आधर्म्मिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word धर्म (also to अधर्म) in the sense of चरति i.e. performing, practising.

मित—। धर्मशब्दात् द्वितीयासमर्थात् चरतीति विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । चरति आसेवते इत्यर्थः । धर्मं चरति इति धार्मिकः । धर्मसेवित्वं इत्यर्थः । अधर्माच्च स्यात् अधर्मं चरति इति आधर्म्मिकः ।

ननु अधार्मिक आधर्मिक इत्यनयोः कोभेद इति चेत् उच्यते । अधार्मिकी धार्मिकात् अन्यः । स तु धर्मविषय उदासीनः एव । परं आधर्मिकः अधर्मसंबन्धी ।

१५५७ । प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४।४।४२ ॥

दी— । प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ।

The suffix ठञ् as well as ठक् are added to the word प्रतिपथ in the sense of एति (गच्छति) i.e. to denote one who goes thereby.

नित— । पन्थानं प्रति इति प्रतिपथं, “लज्जणेनाभिप्रती अभिसुखे” (२।१।१४) इति समासः । “लृक्-पूरवृद्धः पन्थानान्ते” (५।४।७४) इति समासान्तः । तथाहि “प्रतिपथ-गतिरासीत् वेगदीर्घाकृताङ्गः”—इति कुमारि । प्रतिपथ इति प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थ्यात् एति (गच्छति) इति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययः स्यात् । स्वस्य चकारात् ठक् अपि । प्रतिपथं गच्छतीति ठञ् प्रतिपथिकः । ठक्—प्रातिपथिकः ।

१५५८ । समवायान् समवैति ॥ ४।४।४३ ॥

दी— । सामवायिकः । सामूहिकः ।

In the sense of समवैति—i.e. uniting, joining or identifying, the suffix ठक् is attached to the word expressive of समवाय congregation or parts (with which one is to identify one's ownself).

नित— । समवायान् इति बहुवचनेन समवाय—पथ्यायशब्दाः लक्ष्योक्तताः । समवायः समूहः । समवैति संगच्छति—आगत्य तदीकदीशीभवति इत्यर्थः । समवाय-वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैति इति एतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात् । समवायं समवैति इति सामवायिकः । समूहं समवैति इति सामूहिकः । समाजं समवैति सामाजिकः । समुदायं समवैति सामुदायिकः । सन्निवेशं समवैति सान्निवेशिकः ।

१५५८ । परिषदो ख्यः ॥ ४।४।४४ ॥

दी— । परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

In the aforesaid sense the suffix ख्य (a bar to टक्) is added to the word परिषत् ।

मित— । समवायान् समवैति इति एतस्मिन् अर्थे परियत् इति शब्दात् ख-
प्रत्ययः स्यात् । टकोऽपवादः ।

१५६० । सेनाया वा ॥ ४।४।४५ ॥

दी— । ख्यः स्यात् पक्षे टक् । सैन्याः । सैनिकाः ।

The suffix ख्य as well as टक् is added to the word सेना (army) in the aforesaid sense.

मित— । समवायान् समवैति इति विषयं सेनाशब्दात् ख्यः स्यात्, विकल्पेन ;
पक्षे टक् च । सेनां समवैति इति ख्यः—सैन्यः ; टक्—सैनिकः ।

[N. B.—सेना = Army ; सैन्य or सैनिकः—a Soldier]

१५६२ । संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति ॥ ४।४।४६ ॥

दी— । ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटोऽशब्देन
तत्पाताहः स्वल्पदेशः लक्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षुः ।

The suffix टक् is attached to the words ललाट and कुक्कुट
in the sense of पश्यति, i.e. to denote the agent of seeing or
observing the same, provided the word thus formed stands
for a particular class name.

मित— । ललाटकुक्कुटौ इति एताभ्याम् द्वितीयासमर्थाभ्याम् पश्यतीति
एतस्मिन् अर्थे टक् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तशब्देन संज्ञार्थत्वं गम्यते । ललाटं
पश्यति इति लालाटिकः सेवकः । “सर्वाङ्गवर्भो ललाटं दूरं दृश्यते”, यो भव्यः
दूरादेव स्थासिनः ललाटमेव पश्यति, न तु तम् उपगम्य तस्य कार्यं व्याप्रियते स एव

लालाटिकः सेवकः । कुकुटीति शब्देन कुकटीपादपतनयोग्यं स्वरूपस्थानम्
त्रियम् । कुकुटीम् (ईदृशं स्थानम्) पश्यति इति कौकुटिकः मित्रः । यो मित्र-
रविजिन्नदृष्टिः सन् कुकुटीपादपतनयोग्ये अपि स्वरूपस्थाने चतुः संयस्य चलति
स उच्यते कौकुटिकः ।

१५६३ । तस्यधर्म्मम् ॥ ४।४।४७ ॥

दी— । आपणस्य धर्म्मम् आपणिकम् ।

The suffix टक् is attached to words to denote धर्म्मम् i. e. the proper duty—the right function of those expressed by the said words.

मित— । तस्य इति पक्षीसमर्थात् धर्म्मम् इति एतन्मित्रत्वे टक् प्रत्ययो भवेत् ।
धर्म्मम् धर्म्मात् अनपेक्षम् न्यायाचार-युक्तम् इत्यर्थः । धर्म्मं न्याय्यम्, आचार-
इति भाषाहन्तिः । आपणस्य धर्म्मम् आपणिकम् । गुल्कस्य धर्म्मम् शौल्किकम् ।
गुल्काशलायाः धर्म्मम् शौल्कशालिकम् । आकरस्य धर्म्मम् आकरिकम् । गुल्काया धर्म्मम्
शौल्किकम् ।

१५६४ । अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४।४।४८ ॥

दी— । महिष्याधर्म्मम् माहिषम् । याजमानम् ।

In the aforesaid sense the suffix अण् is added to the word महिषी and others passing off by the name of महिषादि ।

मित— । महिषी इति वनादिभ्याः अण् प्रत्ययः स्यात् तस्य धर्म्मम् इति एतन्मित्र-
त्वे । ठकोऽपवादः । महिष्याः धर्म्मम् माहिषं सूत्र्यम् । यजमानस्य धर्म्मम्
याजमानम् । पुरोहितस्य धर्म्मम् पौरोहितम् । प्रजापतेर्धर्म्मम् प्राजापतम् । प्रजा-
वत्याः धर्म्मम् प्राजावतम् । महिष्यादिर्यथा—महिषी, प्रजापति, प्रजावती, यजमान,
पुरोहित, प्रलपिका, विलपिका, अनुलपिका, मणिपाली, अनुचारक, होत ।

१५६५ । ऋतोऽञ् ॥ ४।४।४९ ॥

दी— । यातुर्धर्म्मम् यात्रम् ।

In the aforesaid sense, words ending in ऋकार, take the suffix अञ् ।

मित— । ऋकारान्तेभ्यः शब्देभ्यः तस्य धर्मा मिति एतस्मिन् अर्थे अञ् प्रत्ययो स्यात् । अयं ठकोऽपवादः । यावृ—स्वामिनः भ्रातुः पत्नी । यदा यावृगन्ता—याधातोः तृच् प्रत्ययेन निष्पन्नं रूपम् । तस्य धर्मा दावम्—अञ् प्रत्ययः । एवं होतुः धर्मा होतम् । पोतुः धर्मा पीतम् । उदगातुः धर्मा औदगावम् ।

दी— । नराच्चेति वक्तव्यम् । (वा) ॥ नरस्य धर्मा नारी ।

मित— । नरशब्दात् च पूर्वोक्ते एव अर्थे अञ् स्यात् । वृशब्दात् च इति भाषाहनिः—तेन तुः धर्मा नारी । अयं जातिवाचकशब्दः इति आगमः । तथाहि “नरजाती स्त्रियां नारी इति” ।

दी— । विश्वसितुरिड्लोपश्चाञ् च वक्तव्यः ॥ विश्वमितुः धर्मा म् वैशस्त्रम् ।

मित— । विपूर्वकात् श्मधातोः तृच् प्रत्ययेन यो विश्वसितु इति शब्द उत्पद्यते, तस्मात् अनेन तस्य धर्मा म् इति विषये अस्ति सति “इट्” लोपः स्यात् ।

दी— । विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ् च वाच्यः ॥ विभाजयितुः धर्मा य वैभाजितम् ।

मित— । विपूर्वकात् भजधातोः णिच् प्रत्ययस्ततः तृच्—तेन विभाजयितु इति रूपम् । अस्मात् अनेन अस्ति कृते णिच् लोपः स्यात् । अत्र णिच् प्रत्ययस्य एवलोपः न खलु इदंश्चापि । इट् अत्र खलु तिष्ठति तेनैव वैभाजितम् इत्येव इकारः श्रूयते ।

१५६६ । अवक्रयः ॥ ४।४।५० ॥

दी— । पथ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रये अर्थे । आपणस्य अवक्रयः आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यम् अवक्रयः ।

In the senses of अवक्रय—i.e. tax, the suffix ठक् is attached to words.

मित—। तस्य इति । तस्य इति षष्ठोसमर्थात् अवक्रय इति एतस्मिन् अर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात् । अवक्रीणीते अनेन इति अवक्रयः पिण्डकः—यः खलु राजयाज्ञं द्रव्यम् भवति । आपणस्य अवक्रयः आपणिकः । शुल्कस्य अवक्रयः शौल्किकः । शौल्किकः पिण्डः—शुल्कस्य पारिभाषिकं सूत्रम् । एवं आकरिकः । गौशिकः ।

ननु अवक्रयोऽपि धर्मादेव तर्हि किम् अनेन सूत्रेण । नैवम् “लोकपीडया धर्मातिक्रमेणावक्रयो भवती”ति काशिका । वृषतिः कदाचित् अन्यायमेव अवक्रयं गृह्णातीति न तस्य सदैव धर्मात् ।

१५६७ । तदस्य पण्यम् ॥४४५१॥

दो—। अपूपाः पण्यम् अस्य आपूपिकः ।

To denote a person dealing in something, the suffix ठक् is attached to the word expressive of the object of dealing in.

मित—। तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात्, यत् खलु प्रथमासमर्थं तच्चेत् षष्ठ्यर्थस्य पण्यं भवति । अपूपाः पिष्टकाः पण्यम् अस्य इति आपूपिकः । एवं नौदकाः पण्यम् अस्य नौदकिकः । शक्त्वा पण्यम् अस्य शाक्त्वालिकः ।

१५६८ । लवणाट् ठक् ॥४४५२॥

दो—। लावणिकः ।

The suffix ठक् (a bar to the suffix ठक्) is attached to the word लवण in the aforesaid senses.

मित—। तदस्य पण्यमिति विषये लवणशब्दात् ठक् स्यात् ।

१५६९ । किसरादिभ्यःष्टन् ॥ ४४५३ ॥

दी—। किसर'पण्यमस्य किसरिकः। पित्वान् डौष—
किसरिकी। किसर, उशीर, नलद इत्यादि। किसरादयः सर्व्वं
सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः।

The suffix ङन्—a bar to ठक्, is attached to the word
किसर and others passing by the name किसरादि in the aforesaid
sense.

मित—। किसर नलद उशीर इत्यादिभिः प्रातिपदिकभिः तदस्य पण्यम्
इति एतस्मिन् अर्थे ङन्प्रत्ययः स्यात्। ठकोऽपवादः। किसरादिशब्दा—किसर,
नरद, नलद, सुमंगल, तगर, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रायणी, हरिद्रु, म्यागल,
पर्णी। किसरादयः सर्व्वं गन्धद्रव्यविशेषवाचिनः। किसरस्थानं किसर इति काशिका
भाषाहतिथः।

१५७०। शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥४१४५४॥

दी—। ङन् स्यात् पक्षे ठक्। शलालुकः। शलालुकी।
शलालुकः। शलालुकी। शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः।

In the aforesaid sense, the suffix ङन् is optionally attached
to the word शलालु; शलालु is also a kind of scent.

मित—। तदस्य पण्यमिति एतस्मिन्नर्थे शलालुशब्दात् अन्यतरस्याम् (विकल्पेन)
ङन्प्रत्ययः स्यात्। शलालुः पण्यम् अस्य इति शलालुकः—ङन् स्त्रियां शलालुकी।
ङन् इत्यस्य अप्राप्तिपक्षे ठक्—तेन शलालुकः, स्त्रियां शलालुकी, शलालुशब्दोऽपि
गन्धद्रव्यविशेषवाची।

१५७१। शिल्पम् ॥ ४१४५५ ॥

दी—। मृदङ्गवादनम् शिल्पमस्य मादङ्गिकः।

To imply the person, who is to deal in some forte, the
suffix ठक् is attached to the word that stands for the
(said) forte.

मित— । तदस्य शिल्पम् इति । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्य इति षष्ठार्थे
ठक्प्रत्ययः स्यात्, यत् प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत् तदभवति । शिल्पं कौशलम् ।
नैपुण्यमिति । सृदग्ः वादायन्त्रविशेषः । लक्षणावस्था सृदग्शब्दः सृदग्वादान्
वर्त्तते । सृदग्ः सृदग्वादनं शिल्पम् अस्य इति सार्दंगिकः । पणवः
पणववादनम् शिल्पम् अस्य इति पाणविकः ।

१५७२ । मड्डुकभर्भर्रादणन्यतरसग्राम् ॥ ४।४।५६ ॥

दी— । मड्डुकवादनम् शिल्पम् अस्य मड्डुकः मड्डुकिः ।
भर्भरः । भर्भरिकः ।

The suffix अण् is optionally attached to the words मड्डुक
and भर्भर ।

मित— । मड्डुक भर्भर इति वादायन्त्रविशेष-वाचिनौ । एताभ्याम्
अन्यतरस्याम् (विकल्पेन) अण्प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पम् इति एतन्निन् विषये ।
अण्प्रत्ययस्य अप्रातिपक्षे ठक्—तेन मड्डुकिः, भर्भरिकः, अत्रापि शब्दद्वयं
लक्षणावस्था तत्तद्वादान् वर्त्तते ।

१५७३ । प्रहरणम् ॥ ४।४।५७ ॥

दी— । तदस्येतिव । असिः प्रहरणम् अस्य इति आसिकः ।
धानुष्कः ।

To denote the person that uses some kind of missile
(weapon), the suffix ठक् is attached to the word expressive
of the said missile.

मित— । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्य इति षष्ठार्थे ठक्प्रत्ययो भवति, यत्
प्रथमासमर्थम्, तच्चैत् प्रहरणं भवति, असिः प्रहरणम् अस्य इति आसिकः । धनुः
प्रहरणम् अस्य इति धानुष्कः । प्रासः प्रहरणम् अस्य इति प्रासिकः । पाशः प्रहरणम्
अस्य पाशिकः । अक्रः प्रहरणम् अस्य इति आक्रिकः ।

१५७४ । परश्चधाट् ठञ् च ॥ ४।४।५८ ॥

दो— । पारश्चधिकः ।

The suffix ठञ् is optionally attached to the word पारश्च in the aforesaid sense.

मित— । पारश्चः इति प्रहरणवाचिशब्दविशेषः । अस्मात् पूर्वोक्ते एव विषये ठञ् प्रत्ययः ठञ् च भवतः । पारश्चः प्रहरणम् असा इति ठञ् पारश्चधिकः । ठञ्—पारश्चधिकः । ठक् ठञोः नैव रूपे भेदः—अपि तु स्वरः ।

१५७५ । शक्तियष्टोरोकक् ॥ ४।४।५९ ॥

दो— । शाक्तीकः । याष्टीकः ।

The suffix ईकक् is attached to the words शक्ति and यष्टि in the aforesaid sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये शक्ति यष्टि इति एताभ्याम् ईकक् प्रत्ययः स्यात् । ठकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्या शाक्तीकः । यष्टिः प्रहरणमस्या याष्टीकः ।

१५७६ । अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः ॥ ४।३।१४६ ॥

दो— । तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येव' मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्त्येति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टम् इति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words अस्ति, नास्ति and दिष्ट in order to imply the person who has faith or belief in the next world—with reference to the words अस्ति and नास्ति ।

मित— । तदिति प्रथमासमर्थः अस्ति नास्ति, दिष्टम् इति एतेभ्यः शब्देभ्यः षष्ठार्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत् प्रथमासमर्थं मतिर्द्यत् तदभवति । अस्ति इति

मतिरस्य आक्षिकः, नास्ति इति मतिरस्य नाक्षिकः । दिष्टम् इति मतिरस्य दृष्टिकः ।
 मतिर्माननम् विशासः इति यावत् । अस्ति इत्यस्यात् नास्ति इत्यस्यात् च "मतिः"
 इत्याव स्तुलं विषये प्रत्ययो न दृश्यते, अपितु परलोकः अस्ति, परलोकः नास्ति इति
 एतस्मिन् विषये एव । तेन अस्ति परलोक इत्याव मतिर्यस्य स आक्षिकः, नास्ति परलोकः
 इत्याव मतिर्यस्य स नाक्षिकः । दिष्टम् प्रमाणानुपातिनी मतिर्यस्य स दृष्टिकः ।
 अस्ति नास्ति इति शब्दौ तिङन्तौ, इति कैचित् । सूत्रबलात् तिङन्ताभ्याम् एव एताभ्याम्
 प्रत्ययः । तिङन्तप्रतिरूपकौ निपातौ एतौ इति अन्ये । यथा अस्ति इति अस्मादर्थे
 निपातोद्गृह्यते, अस्ति इति युष्मदर्थे निपातो दृश्यते तद्वत् एव एतौ इति बोध्यम् ।

१५७७ । शीलम् ॥ ४।४।६१ ॥

द्वौ— । अपूपभक्षणम् शीलमस्य आपूपिकः ।

To denote a person, possessed of some special feature (or
 some particular character), the suffix ठक् is added to the
 word expressive of that special feature (particular character
 or habit).

नित— । तदस्य इति । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्ति इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति,
 यत् प्रथमासमर्थं शीलं चेत् तदभवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणम् पितृक-
 खादनम् शीलं स्वभावः यस्य स आपूपिकः । एवं मोदकभक्षणम् शीलम् अस्य इति
 मोदकिकः । शकुलभक्षणम् शीलम् अस्य इति शाकुलिकः । अपूप मोदक शकुल
 इति शब्दाः अत्र लक्षणावस्था तत्तदभक्षणे वर्तन्ते ।

१५७८ । कृत्वादिभ्योः ॥ ४।४।६२ ॥

द्वौ— । गुरोर्दीक्षाणामावरणम् कृत्रम्, तच्छीलमस्य
 कृत्रः ॥

In the aforesaid sense the suffix ञ् is added to the word
 कृत्वा and others, passing by the name of कृत्वादि ।

नित— । तदस्य शीलमिति एतस्मिन् विधये क्त्वं इत्यावमादिभ्यः शब्दभ्यः अण् इति प्रत्ययः स्यात् । ठकोऽपवादः । क्त्वादमात् आवरणात् क्तम् । गुरोर्दोषाणाभावरणम् क्तम् । ताच्छीलमस्य इति क्त्वातः णप्रत्ययः । गुरुकार्येषु अवहितः तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः शिष्य एव क्त्वातः । क्त्वादि र्वया—क्त्वं, शिष्या, तुमुच्चा, पुरीह, स्था, चुरा, उपस्थान, कृषिः, कर्मन्, विशुद्धा, तपस्, तस्य, अदृत, शिषिका, प्ररीह, तितित्ता, कृषि, विशिका, विशिखा, भक्षा, उदस्थान, पुरीहा, विचा, चुचा, मन्द । अत्र क्त्वादिगणे स्थाशब्दः पठ्यते स उपसर्गपूर्वोऽयं याज्ञः—यथा आस्था, अवस्था संस्था इत्यादयः । चुरा शीलमस्य इति चौरः । तपः शीलमस्य इति तापसः । शिष्या शीलम् अस्य इति शैलः ।

१५७८ । कामं स्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥

दी— । कामं इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कामः । नस्तद्धित इत्येव सिद्धे अणकार्यं ताच्छील्ये णेऽपि । तेन चोरी तापसी इत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् ? कामः णः ।

The टि of the word कर्मन् elides, whenever a suffix is added to it in the sense of ताच्छील्य i. e. तत् शीलम् अस्य ; this suffix is, of course, no other than the suffix ण sanctioned by the rule क्त्वादिभ्यो णः (४।४।६२)

नित— । ताच्छील्ये कामं इति टिलोपः स्यात् । अयमर्थः—क्त्वादिभ्योः (४।४।६२) इति सूत्रेण तत् शीलम् अस्य इति एतस्मिन्नर्थे कर्मन् इत्यस्मात् ण इति प्रत्यये विहिते सति कर्मन् इत्यस्य टिलोपः स्यात् ; तथा सति कामं इति रूपं प्रसक्तम् । कर्म शीलम् अस्य इति कामः—णप्रत्यये कृते, सम्भूते च टिलोपे इदं रूपम् । कर्मशीलः एव कामः ।

ननु “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेणैव टिलोपः स्यात्—तर्हि किम् अनेन सूत्रेण इति चेत्—उच्यते । आपकार्थम् इदम् । सूत्रमेतत् आपयति यत् तत्शीलम्

अस्य इति विषये ऋप्रत्यये विहिते सति अण् प्रत्ययवत् ऋप्रत्ययस्य फलं जायते । तथाहि अण्प्रत्ययान्तानां स्त्रियां “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५) इति सूत्रेण ङीप् स्यात्— यथा कुम्भकारः कुम्भकारी । अथ “कर्मणश्च” इति (१।२।१) अण् । औपगव औपगवी । एवम् ऋप्रत्ययान्तानामपि अण्प्रत्ययान्तवत् स्त्रियाम् ङीप् स्यात् चौरः—चौरी । तापस—तापसी । उक्तं च काशिकायाम् “शेषि क्वचिदण्कृतं कार्यं भवति— चौरी, तापसी ।” तत्शैलम् अस्य इत्यर्थे एव विहिते प्रत्यये टिलोपः स्यात् कर्मन् इत्यस्य नान्यस्मिन्नर्थे । तेन कर्मणः अयम् कामणः अथ न टिलोपः ।

१५८० । कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ४।४।६३ ॥

दी— । प्रथमान्तात् प्रष्टव्यं ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत् प्रथमान्तस्य अर्थः । ऐकान्तिकः । यस्य अध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं खलितमेकं जातं सः ॥

To denote the person making some irrelevancy or mistake in reproducing (or saying) his lessons, the suffix ठक् is affixed to the word that stands for the said mistake.

मित— । तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमिति । अध्ययने तत् कर्म अस्य वृत्तमिति वाक्यार्थः । अतएव तदिति प्रथमासमर्थान् असा इति प्रष्टव्यं ठक् प्रत्ययो भवति, यत् प्रथमासमर्थं सा चेत् अध्ययने वृत्ता या क्रिया सैव । एकम् अन्यत् (अध्ययने अपपाठलक्षणं कर्म वृत्तम्) असा इति ठक्—ऐकान्तिकः । एकम् अन्यत् इति वियङ्-वाक्यं कृत्वा आदौ “तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारं च” (२।१।५१) इति समासः. ततश्च ठक् प्रत्ययः । अध्ययने नियुक्तोद्यम्नातः परीक्षाप्रदानकाले एकवारम् विपरीतोच्चारण-रूपम् खलितम् (अपपाठम्) करोति स ऐकान्तिकः । एवं हो अन् (अध्ययने अपपाठलक्षणे कर्मणि वृत्ते) असा इति वैयाक्तिकः । तौणि अन्यानि (अध्ययने अपपाठलक्षणानि कर्मणि वृत्तानि) असा इति वैयाक्तिकः । उभयत “न युष्माग्न पदान्ताभ्याम् पूर्वौ तु ताभ्याम् ऐच्” (७।१।३) इति ऐजागमः ।

१५८१ । वद्वच् पूर्वपदाट् ठक् ॥ ४।४।६४ ॥

दी—। प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययेन वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्यजाता इत्यर्थः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठञ् (and not the suffix ठक्) is added, provided the first member of the compound word (to which the suffix is going to be affixed) contains more than one vowel.

मित—। तदस्य कर्म अधायने वृत्तम् इति एतस्मिन्नर्थे बहुस्वरवर्णयुक्तं पूर्वपदं यस्य तस्मात् बहुस्वरयनाद्यपूर्वपदात् प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् । ठक्ठोऽप-
वादः । द्वादश अन्यानि कर्माणि अधायने वृत्तानि अस्य इति ठञ्—द्वादशान्यिकः ।
परीक्षा प्रदानकाले द्वादश अपपाठाः अस्य जाताः इति भावः । एवम् त्रयोदश अन्यानि
कर्माणि अधायने वृत्तानि अस्य इति त्रयोदशान्यिकः । एवं चतुर्दशान्यिकः ।

ननु अन्यत् इति यत् वृत्तम् उच्यते तत् खलु कीदृशमिति चेत् उच्यते ।
उदात्ते कर्तव्ये योऽनुदात्तम् करोति स “अन्यत् करोति” इति उच्यते । ठक् इति
निषिद्धा ठञ् इति यत् विहितं तस्य किं फलम् ? उच्यते—त्रयोदशान्यिकः चतुर्दश-
न्यिक इत्यादौ आदिस्वरस्य वृद्धिर्नभवतीति फलम् ।

१५८२ । हितं भक्षाः ॥ ४१४॥ ६५ ॥

दी—। अपूपभक्षणं हितम् अस्मै आपूपिकः ।

To denote the person to whom some articles of food are conducive to health, the suffix ठक् is added to the word expressive of the said article of food.

मित—। भक्षद्रव्यवाचिनः प्रयमासमर्थात् ठक् प्रत्ययः स्यात्, तत् भक्षद्रव्यं
हितं भवति यस्मै तस्मिन्नेव वार्थे । आपूपिकः । एवं सौदक्षिकः, शाक-
सौदक्षिकः । सौदक्षभक्षणं हितम् अस्मै इति अर्थः । शाक-
सौदक्षभक्षणं हितम् अस्मै इत्यर्थः च ।

१५८३ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ४१४॥ ६६ ॥

दी—। अग्रभोजनम् नियतम् दीयते अस्मै आग्र-
भोजनिकः ।

To denote the person to whom something is regularly given, the suffix ठक् is added to the word expressive of the thing given.

मित—। तदिति प्रथमासमर्थात् अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवेत्, यत् प्रथमासमर्थं तज्ज्ञेत् नियुक्तं दीयते । नियुक्तं नियतम् । यदा नियुक्तं दीयते नियोगेन दीयते इत्यर्थः । नियोगेन अव्यभिचारिणः । अव्यभिचारो नियोग इति काशिका । अग्रभोजनम् नियुक्तम् (नियतम्) दीयते अस्मै इति आग्रभोजनिकः । एवं प्रथमकल्पः नियुक्तं दीयते अस्मै इति प्राथमकल्पितः—(The man to whom preference is always given).

१५८४ । आणामांसौदनाट् टिठन् ॥ ४।४।६७ ॥

दी—। आणा नियुक्तं दीयते अस्मै आणिकः । आणिकी ।
मांसौदनग्रहणं संखातविग्रहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः ।
औदनिकः ।

The suffix टिठन् (a bar to the suffix ठक्) is attached to the words आणा, मांसौदन, मांस and औदन in the aforesaid sense.

मित—। तदस्मै नियुक्तं दीयते इति एतद्विग्रहार्थं आणा मांसौदन इति एताभ्याम् टिठन् प्रत्ययः स्यात् । आणाः नियुक्तं दीयते अस्मै आणिकः । 'मांसौदन' नियुक्तं दीयते अस्मै इति मांसौदनिकः । टिठन् इति प्रत्यये इकारः उच्चारणार्थः । टकारस्तु स्त्रियां ङीवर्थः तेन आणिकी । मांसौदनिकी इति । "मांसौदनग्रहणम्—" इति—सर्वे मांसौदनमिति यद् ग्रहीतम् तस्य ग्रहणग्रहणम् अपि कर्तव्यम् । तेन मांसः नियुक्तं अस्मै दीयते इति मांसिकः । औदन नियुक्तं दीयते अस्मै औदनिकः । टिठन् प्रत्ययः ठक् प्रत्ययस्य अपवादः ।

ननु ठञ् टिटन् इति प्रत्यययो नै कश्चित् विशेषोऽस्ति, तर्हि कथं न ठञ् इति उक्तम् ? अत्र काशिका समाधत्ते—यदा मांसम् औदनम् इति पृथग् गृहीतं भवति, तदा औदनशब्दात् टिटन् इति प्रत्यये परे आदिस्वरस्य इङिर्नस्यात् । सा तु ठञ् प्रत्यये परे दुर्वारा एव । अतएव औदनिकः इति रूपं टिटन्प्रत्यये परे । म्रियाम् औदनिकी । परं एतन्न दीक्षितेन स्वीकृतमिति प्रतिभाति । भाषाह्निकारोऽपि नैतत् उररीकरोति तथापि औदनिकः इति रूपं दृश्यते ।

१५८५ । भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ४।४।६८ ॥

दी— । पक्षे ठक् । भक्तम् अस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः ।
भाक्तिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ण् is optionally attached to the word भक्त ।

मित्र— । तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये भक्त इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् (विकल्पेन) ण् स्यात् । तथाहि अमरकोषे—“भिषास्वी भक्तमन्त्रोऽनू”मिति ।

१५८६ । तत्र नियुक्तः ॥ ४।४।६९ ॥

दी— । आकरे नियुक्तः आकरिकः ।

To denote the person employed in any situation, the suffix ठक् is added to the word, expressive of the said situation.

मित्र— । तत्र इति सप्तमीसमर्थात् नियुक्तः इति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । नियुक्तः अधिकृतः, व्यापारितः । द्वारे नियुक्तः दौवारिकः । अत्र “न द्याभागम्—” [७।२।३] इति ऐचः आगमः । आपणे नियुक्तः आपणिकः ।

१५८७ । अगारान्ताट्ठन् ॥ ४।४।७० ॥

दी— । देवागारे नियुक्तः देवागारिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठन् (a bar to ठक्) is

added to a word ending in अगार (i. e. to a compound word the last member of which is अगार),

मित—। केवलात् अगारशब्दात् ठक्-एव—न तु ठन्—तेन अगारं नियुक्तः आगारिकः ।

१५८८ । अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ४।४।७१ ॥

दी—। निषिद्धदेशकालवाचकात् ठक्-स्यादधेतरि । श्मशाने अधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्याम् अधीते चातुर्दशिकः ।

To denote the person—who studies in some wrong place or time, the suffix ठक् is added to the word that stands for the name of such time or place.

मित—। अध्यायिनि अधेतरि । अदेशकालादिति—देशश्च कालश्च इति देशकालम् समाहारद्वन्द्वसमासः—“जातिरप्राशिनाम्” [२।४।६] इति सूत्रेण । यदा-देशसहितः कालः । अप्रशस्तो देशकालः अदेशकालः । तस्मात् । अप्रशस्तदेश-कालवाचकात् इत्यर्थः । यो देशः य कालश्च शास्त्रेण अध्यायनपक्षे निषिद्धौ सदेशः स कालश्च अत्र याच्यौ । तथाहि अधेतरि अभिधेये सति, अध्यायनविषये शास्त्रनिषिद्धं देशकालवाचकात् समीपसमर्थात् ठक्प्रत्ययः स्यात् । अदेशवाचकात् तावत्—श्मशाने अधीते इति श्माशानिकः । चतुर्थ्यर्थे अधीते इति चातुर्थ्यधिकः । श्मशानं चतुर्थ्यर्थे अध्यायनविषये शास्त्रेण प्रतिषिद्धं । अतएव ते अप्रशस्तस्थाने भवतः । अ-काल-वाचकात्—तावत्—चतुर्दश्याम् अधीते चातुर्दशिकः । एवं अमावासयाम् अधीते अमावासिकः । अष्टम्याम् अधीते इति आष्टमिकः । एतादृशेभ्यः अध्यायन-पक्षे प्रतिषिद्धाः—अतएव अप्रशस्तकालत्वात् अकाल इति संज्ञां भजन्ते । अदेशकालात् इति किम् ? सूत्रे अधीते—अत्र प्रत्ययाभावः । नहि सूत्रविषयः अध्यायनविषये शास्त्रेण प्रतिषिद्धः । पूर्वार्द्धे अधीते—अवापि न प्रत्ययः—पूर्वार्द्धस्य अध्यायनविषये शास्त्रेण प्रतिषिद्धत्वात् ।

१५८९ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ४।४।७२ ॥

दी— । तत्रेतेष्व । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः ।
वंशा वेणवः कठिना यस्मिन् देशे स वंशकठिनस्तस्मिन् देशे या
क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैव अनुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः ।
सांस्थानिकः ।

To denote the person—that follows some popular custom
or manners, the suffix ठक् is attached to the words—ending in
कठिन, as well as to the words प्रसार and संस्थान ,

मित— । तत्र व्यवहरति इति एतस्मिन् विषये कठिनान्प्रातिपदिकात् तथा
प्रसारशब्दात् संस्थानशब्दाच्च ठक्प्रत्ययो भवति । “व्यवहारः क्रियातत्वं—यथा
सौक्ष्मिक-व्यवहारः” इति काशिका । वंशा वेणवः कठिनाः (सन्ति) यस्मिन् देशे
स वंशकठिनः देशः ; तस्मिन् देशे या क्रिया जनैरनुष्ठेया, तां क्रियां यथावत्
अनुतिष्ठति यः जनस्तस्मिन् अभिधेये सति कठिनान्प्रातिपदिकात् वंशकठिन इत्यस्मात्
ठक्प्रत्ययो भवति—तेन वांशकठिनिकः । एवं वृक्षकठिने व्यवहरति इति चार्द्ध-
कठिनिकः । प्रसारं व्यवहरति इति प्रास्तारिकः । संस्थाने व्यवहरति इति
सांस्थानिकः । वृक्षकठिने प्रसारं संस्थाने च यथा व्यवहरत्यम् तथैव व्यवहरतीति
बोध्यम् ।

१५८० । निकटे वसति ॥ ४।४।७३ ॥

दी— । नैकटिको भिच्छुः ।

The suffix ठक् is attached to the word निकट, to denote the
person, that resides hard by.

मित— । निकटशब्दात् सप्तमीसमर्थत्वं वसतीत्यभिधेयं ठक्प्रत्ययो भवेत् ।
निकटे वसति इति नैकटिको भिच्छुः । शास्त्रविधिम् अनुसृत्य एव यो निकटे वसति,
तस्मिन् एव अभिधेये अयं विधिरिष्टः । अस्ति च शास्त्रम् यत् “भारण्यकेन भिक्षाया
यामात् क्रीशे वस्तव्यम्” इति । यामात् क्रौञ्चव्ययधानं तु निकटमेव ।

१५८१ । आवसथात् ठल् ॥ ४।४।७४ ॥

दो— । आवसथे वसति आवसथिकः । षित्वात् ङीष् ।
आवसथिकी ।

The suffix ठल् is attached to the word आवसथ to denote the person—that resides there.

मित— । आवसथ इत्यस्मात् सप्तमीसमर्थात् वसतीति विषये ठल् इति प्रत्ययः
स्यात् । स्त्रियां आवसथिकी—“विदगौरादिभाच” (४।१।४१) इति ङीष् ।

दो— । आकषात् पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात् किसरादेः पितः षडे ते ठगधिकारे । षडिति सूत्रषट्-
केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

In the province of the ठक् suffix, six rules sanction seven
suffixes—that elide प्रकारः ।

मित— । (१) आकषात् ठल् [४।४।८], (२) पर्पादिभ्यः ठन् [४।४।४०],
[३] भस्त्रादिभ्यः ठन् [४।४।१६], [४] कुसीद-दशकादशात् टन्टचौ [४।४।११],
[५] आवसथात् ठल् [६] “किसरादिभ्यः ठन्” विहिताः—ते च सर्वे पितः ।
अतएव तत्तत् प्रत्ययान्तिभ्यः स्त्रियां ङीष् स्यात् ।

इति ठकीऽवधिः समाप्तः ।

१५८२ । प्राग्वहिताद्यत् ॥ ४।४।७५ ॥

दो— । तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

The suffix यत् is sanctioned by all the rules coming herea-
fter till before the rule “तस्मै हितम्” (५।१।५).

मित— । प्राक् हितात् यत् इति सम्बन्धेदः । हितात् हितशब्दयवयवात्
प्राक् पूर्व यत्—यत्प्रत्ययः स्यात् । “तस्मै हितम्” [५।१।५] इति सूत्रे यत्

“हित” इति श्रूयते—तत्पर्यन्तं यानि सूत्राणि सन्ति, तैः सर्वैरेव “यत्” इति प्रत्ययो विधीयते इति । इतः परम् “तर्कं हितम्” इति सूत्रात् प्राक् च स्थितेषु सर्वेषु एव सूत्रेषु यत्—प्रत्ययाधिकारो वर्तते इति सरलार्थः ।

१५८३ । तद्धित-रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ४।४।७६ ॥

दी— । रथं वहति रथः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासजगते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्गः ।

The suffix यत् is attached to the words रथ, युग and प्रासङ्ग to imply those that draw or carry the same.

मित— । तद्धिति द्वितीयासमर्थान् रथशब्दात् युगशब्दात् प्रासङ्गशब्दात् च वहतीति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवेत् । रथं वहति इति रथः । तथाहि शिष्टपाठवदे—“सूत्रस्य रथाः परितः स्फुरन्ती”ति । रथो वोढा रथस्य इति अमरकोषे । रथसीताहलेभाः यत्प्रत्ययविधौ तदन्तविधिरपि श्रेयः—यतएव रथान्तात् अपि प्रातिपदिकात् यत्प्रत्ययः स्यात् । तेन परमरथं वहतीति यत्—परमरथः । युगं वहति इति युगाः । प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्गाः । प्रासङ्गशब्द-सार्धंस्तु दीक्षितेन विवृतः । भाषाठगधिकारस्तु द्विगुसमासनिष्पन्नादेव रथशब्दात् यत् प्रत्ययं स्वीकरोति नतु केवलरथशब्दात्—तेन हिरथ्यः चिरत्न्याः इति उदाहरणे प्रदत्तम् । एतन्न समीचीनं भाति ।

१५८४ । धुरो यद्धक् ॥ ४।४।७७ ॥

दी— । हलि चेति दीर्घे प्राप्ते—

The suffix यत् as well as the suffix ठक् is attached to the word धुर् in the aforesaid sense.

मित— । वहतीति एतस्मिन्नेव द्वितीयासमर्थान् धुर् प्रत्यक्षात् यत्प्रत्ययस्यैव ठक् प्रत्ययश्च स्याताम् । तेन धुर् + यत् इति स्थितम् । ततः “हलि च” [८।१।७७] इति लकारस्य दीर्घत्वं प्रसक्तम् । तत् वारयति—

१५८५ । न भकुर्कराम् ॥ ८।२।७८ ॥

दी— । भस्य कुर्करोच्चीपधाया दीर्घान स्यात् ।

The penultimate vowel of words ending in रकार or वकार is not lengthened—provided the same pass by the term भ; the penultimate vowel of कुर् as well as of कूरु is also not lengthened.

नित— । रकारान्तस्य वकारान्तस्य च भस्य तथा कुर्, कूरु, इत्येतयोश्च उपधायाः दीर्घो न भवति, तेन धुर् इत्यस्य उकारस्य न दीर्घत्वं धुर् इत्यस्य भसंज्ञात् “यचि भम्” [१।४।१८] इति सिद्धम् । अतः धुरं वहति इति धुर्याः । इक्—धीर्यः । [कुर्—कुर्यात् ; कूरु कुर्यात्—उभयश्च उपधायाः न दीर्घत्वम् ।]

१५८६ । खः सर्वधुरात् ॥ ४।४।७८ ॥

दी— । सर्वधुरं वहति इति सर्वधुरीणः ।

The suffix ख is added to the word सर्वधुर (सर्वधुरा) in the aforesaid sense.

नित— । सर्वा धुरिति सर्वधुरा, “श्वक्पूरवधूःपथामानवे” [५।४।७४] इति सूत्रेण समासान्तः अप्रत्ययः—ततः धुः इत्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् सर्वधुरा इति स्त्रीलिङ्गे एव प्रयोगः न्यायाः, अतएव सर्वधुरीं वहति इत्येव पाठः साधेयान्— स च काशिकायां भाषावृत्तौ च दृश्यते । सूत्रस्य अयमर्थः । सर्वधुराशब्दात् द्वितीयासमर्थान् वहतीति एतद्विपर्ययः खप्रत्ययः स्यात् । सर्वधुरां वहति इति सर्वधुरीणः ।

खः सर्वधुरायाः इत्येव स्त्रीलिङ्गे निर्द्देश एव कर्तव्यं सति यस्तु सूत्रे खः सर्वधुरात् इति पुलिंने निर्द्देशः स तु “सर्वधुर” इति प्रातिपदिकमात्रमेव अपेक्ष्य इति ज्ञेयम् ॥ “खः” इति योगविभागात् उत्तरधुरा दक्षिणधुरा इति एताभ्याम् अपि खप्रत्ययः स्यात् तेन उत्तरधुरां वहति उत्तरधुरीणः ; दक्षिणधुरां वहति इति दक्षिणधुरीणः । किञ्च धुरं वहति इति ख प्रत्यये धुरीणः स्यात् इति कैवाळिन्मतं भाषावृत्तिकारेण उपन्यस्तम् । तथाहि भाषावृत्तौ “धुरीणश्चैवत्ये” इति ।

१५८७। “एकधुराल्लुक् च” ॥ ४।४।७८ ॥

दी—। एकधुरं वहति एकधुरीणः। एकधुरः।

The suffix लुक् is attached to the word एकधुर (एकधुरा), in the said sense and the suffix optionally elides.

नित—। एका धूरिति एकधुरा—पूर्ववत् समासान्तः; अस्मात् द्वितीया-समर्थात् वहतीति एतस्मिन् नर्थे खप्रत्ययः स्यात्; तस्या च विकल्पेन लुक् भवति। अत्रापि एकधुरां वहति इत्येव पाठः साधीयान्। एकधुरां वहति इति एकधुरीणः। पक्षे प्रत्ययस्य लुक्—एकधुरः। लुक् एव ननु लुप्—तेन न युक्तवद्भावः।

१५८८। शकटादण् ॥ ४।४।८० ॥

दी—। शकटं वहति शकटो गौः।

In the aforesaid sense, the suffix ण् is attached to the word शकट।

नित—। द्वितीया-समर्थात् शकटशब्दात् वहतीत्येतस्मिन् विषये ण् प्रत्ययो भवति।

१५८९। हलसीराट्ठक् ॥ ४।४।८१ ॥

दी—। हलं वहति हालिकः। सैरिकः।

The suffix ठक् is attached to the words हल and सीर in the said senses.

नित—। द्वितीया-समर्थाभावात् हलसीर इति एताभ्यां ठकप्रत्ययो भवेत्, वहतीति विषये। हल इति तदन्तविधिरपि कर्त्तव्यः—तेन विहलं वहतीति वैहालिकः। हसीरं वहति इति हैसीरिकः। तिसीरं वहति इति तिसीरिकः इति भाषावृत्तिकारः।

१६००। संज्ञायां जन्धा ॥ ४।४।८२ ॥

दी—। जनी वधूः। तां वहति प्रापयति जन्धा।

The suffix यत् is attached to the word जनी, in the aforesaid sense, provided the word thus formed stands as a (particular) class name (i.e. as designation of something).

मित—। बहतीति विषये जनीशब्दात् द्वितीयासमर्थात् यत्प्रत्ययः स्यात्—
प्रत्ययान्तशब्देन चेत् संज्ञा गम्यते । जनीः बहुः । तां बहति इति यत् जन्वा ।
जानातुः यद्यस्या । साहि विवादेषु जनीं जामाद-समीपं प्रापयति ।

१६०१ । विधायधनुषा ॥ ४।४।८३ ॥

दौ—। द्वितीयान्ताद्विधायित्वर्थे यत् स्यात्, न चेत्तत्र धनुः
करणम् । पादौ विधान्ति पद्याः शर्कराः ।

The suffix यत् is attached to the word, expressive of something, which is pierced provided धनुः is not the instrument of piercing.

मित—। द्वितीयासमर्थात् प्रातिपदिकात् विध्यति इति विषये यत्प्रत्ययः स्यात्
नो चेत् तत्र वेधनस्य करणं धनुर्भवेत् । पादौ विध्यन्ति इति पद्याः शर्कराः ।
“पादः पत्” (६।४।१३०) इति पादस्थाने पत् इति आदेशः । एवं लरव्याः
कण्टकाः । “वान्ता यि प्रत्यये” (६।१।७६) इति अवादेशः । अधनुषा इति किम् ?
चौरं विध्यति धानुष्कः । पादौ विध्यति धनुषा ।

धनुष् प्रतिषेधेन तादृशी एव व्यधनक्रिया क्वचिता, यादृश्याम् खलु धनुषः करणत्वं
न सम्भवति । तेन चौरं विध्यति, शत्रुं विधायति देवदत्तः इत्यादिषु अपि प्रत्ययः न
स्यात् । कथम् ? एतेषु धनुषः करणत्वस्य सम्भवात् ।

१६०२ । धनगणं लब्ध्वा ॥ ४।४।८४ ॥

दौ—। ह्रस्वन्तमेतत् । धनं लब्ध्वा धन्यः । गणं लब्ध्वा
गण्यः ।

The suffix यत् is added to the word धन and गण to denote the gainer of the some.

मित—। लब्धा इति लभधातोः लङ्प्रत्ययेन सिद्धं रूपम् । तेन “न लोकाव्यय-
निष्ठाखल्येतनाम्” (२।३; ६८) इति सूत्रेण अस्य योगे “भनगर्थ” इति द्वितीयैव न तु
पठौ । तेन सूतस्यायमर्थः—द्वितीयासमर्थात् धनशब्दात् गणशब्दात् च लब्धा इति
एतच्छिन् विषये यत् प्रत्ययो भवेत् । धनं लब्धा धन्यः बालकः । गणं लब्धा गण्यो
रुमः ।

१६०३ । अन्ताण्णः ॥ ४।४।८५ ॥

दी—। अन्तं लब्धा आन्तः ।

The suffix ण is attached to the word अन्त in the said
sense.

१६०४ । वशं गतः ॥ ४।४।८६ ॥

दी—। वश्यः—परिच्छानुचारी ॥

The suffix यत् is added to the word वश (control) to denote
the person that is under the same.

मित—। द्वितीयासमर्थात् वश्यशब्दात् “गतः” इति एतच्छिन् विषये यत्
प्रत्ययो भवति । वशं गतः वश्याः । वश्याः परिच्छानुचारी—विधेयः इत्यर्थः ।
तथाहि—“वश्याः सर्वोऽङ्गनः स्तोत्राम्” ।

१६०५ । पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ४।४।८७ ॥

दी—। पद्यः कर्हमः । नातिशुष्कः इत्यर्थः ।

The suffix यत् is attached to the word पद to denote the
thing upon which the same (i. e पद = foot-print) is visible.

मित—। पद इति प्रातिपदिकात् प्रथमासमर्थात् “दृश्यते अस्मिन्” इति
सप्तम्यर्थे यत् प्रत्ययः स्यात् । पदं दृश्याम् अस्मिन् इति पद्यः कर्हमः । पद्यः पद्याः ।
नातिशुष्कः नातिद्रवो वा । पदशब्देन लक्षणया अतः पदचिह्नमेव बोधायम् ।
अतएव उक्तं काशिकायाम् “शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिसुद्रीत्पादनेन स पद्यः
कर्हमः, कर्हमस्यावस्था उच्यते ।” इति ।

१६०६ । मूलमस्यावर्हि ॥ ४।४।८८ ॥

दी—। आवर्हणम् आवर्हः उत्पाटनम् तदस्यास्तीति
आवर्हि, मूलम् आवर्हि येषां ते मूलाः मुदगाः ।

The suffix यत् is attached to the word मूल, to denote the thing which is plucked only by eradicating the मूल (root), i. e., by uprooting.

मित—। इह उद्यमे इति धातुः । आङ्पूर्वकात् इहधातोर्वञ् प्रत्ययेन आवर्हः । आवर्हः उत्पाटनम् अस्ति इति इन् प्रत्ययेन आवर्हि, मूल इति शब्दात् प्रथमासमर्थात् “आवर्हि” इति ईदृशगुणसम्पन्नात् षष्ठार्थे यत्प्रत्ययो भवेत् । मूलम् आवर्हि येषां ते मूलाः मुदगाः । मूलाः माषाः । येषां मूलम् आहृत्यते उत्पाद्यते ते मूलाः । मूलोत्पाटनेन विना गृहीतुं न शक्नन्ति इति भावः ॥ यथा कीमकत्वात् येषां मूलम् यद्वहणमात्रेण उत्पद्यते ते मूलाः ।

१६०७ । संज्ञायां धेनुष्या ॥४।४।८९॥

दी—। धेनुशब्दस्य पुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थं निपात्यते
संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

The suffix यत् is attached to the word धेनु, with a पुक् inserted between the stem and the suffix ; the word thus irregularly formed is धेनुष्या and it stands as a class name or designation ; धेनुष्या—the cow pledged to the creditor.

मित—। धेनुशब्दात् यत्प्रत्ययः स्यात्, पुक् इति आगमस्यापि स्वार्थं नामि गम्यमाने । धेनुष्या । इदं निपातनसिद्धं रूपम् । “धेनुष्या गौर्नहिषी वा यावत् या दुग्धे बन्धके स्थिता ।” इति भाषावृत्तिः । “या धेनुरुत्तमर्णाय ऋणप्रदानात् दोहनाय दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि” इति काशिका ।

१६०८ । गृहपतिना संयुक्तो जयः ॥ ४।४।८० ॥

दो— । गृहपतिर्यजमानस्तो न संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ।

The suffix *अ* is attached to the word *गृहपति* in the sense of *तेन संयुक्तम्* i. e. attached to him or presumed by him.

मित— । द्वितीयासमर्थोत् गृहपतिशब्दात् संयुक्तम् इति एतस्मिन् विषये आप्तव्यो भवति । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः । गार्हपत्यः अग्निरिति संज्ञायामेव एतदपि इति नानाव्यम् । तेन गृहपतिना संयुक्तो न अन्यः कश्चित् गार्हपत्यः स्यादिति ।

१६०९ । नौवयोधर्मं विषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थं तुला प्राप्यवधरानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ४।४।८१ ॥

दो— । नावा तार्थं नाव्यम् । वयसा तुलायौ वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वधयो विषयः । मूलेन आनाम्यं मूलम् । मूलेन समो मूलः । सीतया समितं सीत्यं चेत्यम् । तुलया समितं तुल्यम् ।

The suffix *यत्* is attached to the words *नौ*, *वयः*, *धर्म*, *विष*, *मूल*, *सीता* and *तुला* in the sense of *तार्थ* (navigable), *तुल्य* (equal), *प्राप्य* (accessible), *वधा* (deserving death), *आनाम्य* (fit to be bent down), *सम* (equal), *समित* (rendered fit) and *समित* (properly weighed or measured) respectively.

मित— । नौ, वयः, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता, तुला इति एतेभ्यः अट्ठभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः यथासंख्यं तार्थ्यम्, तुल्यं, प्राप्यं, वधाम्, आनाम्यं, समं, समितं, समितम् इति एतेष्वेवाद्येषु यत्प्रत्ययो स्यात् । नावा तार्थं नाव्यम् लट्ठकम्, तथाहि “नाव्यं पयः केचिदतारिषुर्भुजैः” । सीतया समितं सीत्यम् चेत्यम् । सीतया इल-फलकेन । समितं संगतं कर्षणयोग्यम् । “हिमोत्थं विमोत्थम्” इत्यादयोऽपि स्युरिति

भाषाप्रतिकारः । “रघुसीताङ्गुलीभ्यः यद्विधौ तदन्तविधिः” (२।१।७२, वार्त्तिक)
अतएव बहुसीत्यम्, उत्तरसीत्यम् इत्यादयः अपि । तुलया संमितं तुल्यम् कानकम् ।
संमितं समानं सदृशं, “यथा तुला (scale) परिच्छिन्नति परमेवम् तदपि”—
इति काशिका ।

१६१० । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ४।४।८२ ॥

दी— । धर्मादनपेतम् धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थग्राम् ।
न्याय्यम् ।

The suffix यत् is attached to the words धर्म, पथिन् and न्याय to denote the person or thing, that is not swerving from the same.

मित— । धर्म, पथिन् अर्थ न्याय इति शिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यः यत्प्रत्ययो भवति
अनपेत इति एतद्धिन् विधये । अनपेतम् अप्रवृत्तितम् ।

१६११ । छन्दसोनिर्मिते ॥ ४।४।८३ ॥

दी— । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृत-
मित्यर्थः ।

The suffix यत् is attached to the word छन्दस् (meaning will or intention) to denote the thing done or produced

मित— । छन्दस् इति एतस्मात् तृतीयासमवायु निर्मितम् इति एतद्धिन् अर्थे
यत्प्रत्ययः स्यात् । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । छन्दस्यं जगत् इति भाषाप्रतिः ।
निर्मितः कृतः उत्पादितः । छन्दस् इच्छा, इच्छया उत्पादित इत्यर्थः ।

१६१२ । उरसोऽण् च ॥ ४।४।८४ ॥

दी— । चाटु यत् । उरसा निर्मितः पुत्र श्रीरसः ।
उरस्यः ।

The suffix अण्, as well as the suffix यत् is attached to the word उरस् in the aforesaid sense,

मित—। उरस् इति एतस्मात् षष्ठीसमर्थात् निर्मितमिति एतस्मिन् विषये अणप्रत्ययो भवेत् ; स्वस्य चकारस्य वलात् यत् च । उरसा निर्मितः पुनः औरसः । यत् = उरस्यः पुनः । उरस्य औरसः इति शब्दद्वयं पुन एव अभिधेये प्रयुक्तम् स्यात्—नाम्यत इति शेषम् ।

१६१३ । हृदयस्य प्रियः ॥ ४।४।८५ ॥

दी—। हृद्यो देशः । हृदयस्य हृत्ते खेति हृदादेशः ।

The suffix यत् is attached to the word हृदय to denote the thing, dear to the heart. [Now see Tika],

मित—। हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थात् प्रिय इति एतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ततः “हृदयस्य हृत्ते स्वयदण्ठासिपु” (६।३।५०) इति सूत्रेण हृदयशब्दस्थाने “हृत्” इति आदेशः । तेन हृद्यमिति । हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । “पुनः”-भिधानम्” इति भाषाहतिः । तेन “हृदयस्य प्रियः पुनः इति ब्रह्म न भवती”ति काशिका ।

१६१४ । बन्धने चर्षी ॥ ४।४।८६ ॥

दी—। हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्तात् बन्धने यत् स्याद् वेदे अभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥

The suffix यत् is affixed to the word हृदय to denote a vedic text that binds,—i. e. holds or control.

मित—। बध्यते येन तद् बन्धनं तु अत्र प्रत्ययस्य अर्थः । अपि वेदः । “अजुत वदुपस्थिते” (६।१।१२८) इति सूत्रे च अपिशब्दस्य वेदः इति अर्थः यीमता दीक्षितेन उररीकृतः । बन्धनम् इति शब्दोऽत्र अपिरिति शब्दस्य विशेषणीभूतः । तेन सूत्रस्यायमर्थः—हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थात् बन्धने चर्षी अभिधेये यत् स्यात् । बन्धनं वशीकरणम् । तेन बन्धनविषये वशीकरणविषये यः अपिः वेदः वेदमन्त्रः इति यावत्, तस्मिन् अभिधेये सति हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थात् यत्प्रत्ययो भवति

इति भावः । हृदयस्य वन्धनं कर्षिः = हृद्यः, वशीकरणमन्त्रः । “परहृदयं
धनेन वधते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते” इति काशिका ।

१६१५ । मत-जन-हलात् करणजल्यकर्षेषु ॥ ४।४।८७ ॥

दी— । मतं ज्ञानं तस्य करणं भाव-साधनं वा मत्वम् ।
जनस्य जल्यो जन्यः । हलस्य कर्षः हलः ।

The suffix यत् is attached to the words मत, जन and हल to denote the करण (instrument) of मत, जन as well as of कर्ष [ploughing] of हल ।

मित— । षष्ठी-समर्थेभ्यः मत जन हल इति एतेभ्यः यत्प्रत्ययः स्यात् यथा-
संख्यं करणम् जल्यः कर्षः इति एतेष्वेव अर्थेषु । मन् धातोः क्तप्रत्ययेन सिद्धं मतम् ।
ज्ञानम् इत्यर्थः । मतस्य ज्ञानस्य करणं मत्वम् । करणं साधनम् । यद्वा कृधातोः
भावे लुट् इति करणं कार्यम् । तेन मतस्य करणम् कार्यं इति मत्वम् ।
भावसाधनम् कार्यम् इत्यर्थः । जनस्य जल्यः जन्यः । जनानां जल्यनाविषयीभूतः
इत्यर्थः । हलस्य कर्षः हल्यः । कर्षः कर्षणम् । “रथ सीता हलोः यदविधौ
तदन्त विधिः” (२।१।७२, वार्त्तिक) । अतएव द्विहलस्य कर्षः द्विहल्यः—विहलस्य
कर्षः विहल्यः ।

१६१६ । तत्र साधुः ॥ ४।४।८८ ॥

दी— । अये साधुः अग्रः । सामसु साधु सामान्यः । ये
चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

The suffix यत् is attached to words in the sense of तत्र साधु i. e. well up or expert in subjects—denoted by the self-same words.

मित— । तत्र इति सप्तमीसमर्थानां प्रातिपदिकात् साधुः इति एतन्निर्णयं यत्
प्रत्ययः स्यात् । साधु इत्यस्य योग्यः प्रवीणो वा अर्थः—न तु उपकारकः, उपकारक

इत्यर्थे तु द्यौर्त्वे “तस्मै हितम्” (५।१।५) इत्यनेन प्रत्ययो विधीयते । अयं साधुः इति अथाः । अयं स्यातुम् योग्यः इत्यर्थः । सामसु साधुः प्रवीणः इति सामन्यः विप्रः । एवं ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मण्याः । वंशे साधुः वंशाः । कर्मणि साधुः योग्यः इति कर्मण्यः । शरणे साधुः योग्यः इति शरण्यः ।

ननु यत् इति प्रत्यये परं “नसाहितं” (६।४।१४४) इति सूत्रेण सामन् कर्मन् इत्यादीनां टिलोपः प्रसक्तः—सत कथमत न दृश्यते इति चेत्—उच्यते । “यं चाभ कर्मणोः” (६।४।१६८) इति सूत्रवलेन यकारादौ तद्धितेऽभावकर्मणोरर्थधीरन् प्रकृत्या भवति—तेन अत्र टिलोपाभावः । [अभावकर्मणोरिति किम् ? राज्ञः भावः कर्म वा राज्यम्—अत्र टिलोपः] ।

१६१७ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ४।४।८८ ॥

दी— । प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्व-
जनीनः । वैश्वजनीनः ।

In the aforesaid sense, the suffix ख [a bar to यत्] is attached to the word प्रतिजन and others passing by the name प्रतिजनादि ।

मित— । तत्र साधुः इति एतस्मिन्नर्थे प्रतिजन इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः खञ्-प्रत्ययो भवति । जने जने इति प्रातिजनं, “अव्ययं विभक्ति—” (२।१।६) इति सूत्रेण अव्ययोभावः । प्रातिजने साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । सांयुगे साधुरिति सांयुगीनः । सार्वजने साधुः सार्वजनीनः । विश्वजने साधुः वैश्व-
जनीनः । इदंयुगे साधुरिति ऐदंयुगीनः ।

प्रातिजनादिर्यथा—प्रातिजन, सार्वजन, विश्वजन, सांयुग, ऐदंयुग, समयुग, परयुग, परकुल, परस्वकुल, अमुयकुल, पञ्चजन, महाजन ।

१६१८ । भक्ताण्यः ॥ ४।४।१०० ॥

दी— । भक्ते साधवः भक्ताः शालयः ।

The suffix ष [as a bar to यत्] is attached to the word भक्त in the aforesaid sense.

मित—। तव साधुरिति एतस्मिन् विषये भक्त इति एतस्मात् षप्रत्ययः स्यात् । यत्प्रत्ययस्य अपवादः । भक्तम् अन्नम् । भक्ते अन्ने साधुरिति भाक्तः । भाक्ताः शालयः ।

१६१८ । परिषदो ण्यः ॥ ४।४।१०१ ॥

दी—। पारिषदः । परिषद इति योग विभागान् णोऽपि । पारिषदः ।

The suffix ण्य is attached to the word परिषद in the aforesaid sense. [See Tika also].

मित—। परिषद इत्यस्मात् ण्यप्रत्ययः स्यात् तव साधुरिति एतस्मिन् विषये । परिषदि साधुः पारिषदः । अत्र योगविभागः क्रियते । तथाहि—परिषदो ण्यः इति सूत्रे परिषदः ण्यः इति अंशद्वयं एकसूत्रे युक्तम् विद्यते तस्य विभागः स्वीक्रियते । तेन “परिषदः” इति एकं सूत्रम् स्यात् । तस्य अर्थस्तु—परिषत् इत्यस्मात् षप्रत्ययः स्यात् पूर्वोक्ते विषये—अतएव परिषदि साधुरिति षः, तेन पारिषदः इति रूपम् । ततः “ण्यः” इति द्वितीयं सूत्रम् । तस्य अर्थस्तु—परिषद इत्यस्मात् पूर्वोक्ते विषये ण्यप्रत्ययः स्यात् । परिषदि साधुः इति ण्यः पारिषदः । इत्यम् योगविभागेन पदद्वयं सिध्यति । काशिकाभाषाप्रचिह्नतौ अपि एवम् स्वीकृततः ।

१६२० । कथादिभ्यष्टक् ॥ ४।४।१०२ ॥

दी—। कथायां साधुः काथिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix टक् is attached to the word कथा and some others passing by the name कथादि ।

मित—। तव साधुरिति एतस्मिन् विषये कथा इत्येवमादिभिः प्रातिपदिकेभ्यः टक्प्रत्ययः स्यात् । कथादि वैया—कथा, विकथा, वाचा, वितथा, विश्वकथा,

कृष्टचित् (कृष्टविद्), जनवादः, जनवादः, इति, सदगृह, गुण, गण, आयुर्वेद, संकथा, संशय ।

१६२१ । गुह्यादिभ्यष्ठञ् ॥ ४।४।१०३ ॥

दो— । गुह् साधुर्गौडिक इज्जुः । साक्तुका यवाः ।

The affix ठञ् is attached to the word गुह् and others passing by the term or falling under the category or list of गुह्यादि, in the aforesaid sense.

नित— । तत्र साधुरिति एतस्मिन् विषये गुह् इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः ठञ् प्रत्ययौ भवेत् । यत्-प्रत्ययस्य अपवादः । गुह् साधुः गौडिकः इज्जुः, सक्ती साधुः साक्तुको यवः, संशयि साधुः सांशयिको भट्टः, प्रवासे साधुः प्रावासिको वणिक्, कुन्दाय साधुः कौन्दायिकाः यवाः । गुह्यादिर्यथा—गुह्, कन्दाय, प्रवास, सक्तु, संशय, अपवाद, सांशयिक, इज्जु, वेषु, संघात, निवास, उपवास, संक्राम, संवाह ।

१६२२ । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ ४।४।१०४ ॥

दो— । पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसति-
स्त्र साधुवासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ।

In the aforesaid sense, the affix ढञ् is attached to the words पथिन् अतिथि, वसति and स्वपति ।

नित— । तत्र साधुरिति एतस्मिन् विषये—पथिन् अतिथि, वसति स्वपति इति एतेभ्यः ठञ् प्रत्ययः स्यात्, पथि साधुः पाथेयम् (provender), अतिथौ साधुः आतिथेयम् । वसधातोर्गौडादिकसूत्रनिहितेन अतिप्रत्ययेन सिद्धं स्यात् वसति इति, वसतिः वसनं वासः इत्यर्थः, तथाहि मेघदूते “यचश्चक्रे जनक-तनया ज्ञानपुण्ड्रीदकेषु, स्निग्धकायातरुषु वसतिं राम-गिर्याश्रमेषु” । तत्र साधुः इति वासतेयम्, तत्र साधुः इति ठञ्—स्त्रिया “टिड्ढाश्च—” (४।१।१५) इति सूत्रेण क्लीप्, तेन वासतेयी रात्रिः, स्वपती साधुः इति स्वापतेयः । स्वापतेयं धनम् ।

१६२३ । सभाया यः ॥ ४।४।१०५ ॥

दी— । सभ्यः ॥

The suffix य is added to the word सभा in the aforesaid sense.

नित— । ननु य—यतोः को विशेष इति चेत् ? स्वर एव विशेषः ।

१६२४ । समान-तीर्थे वासी ॥ ४।४।१०६ ॥

दी— । साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः ।

The suffix यत् is attached to the word समान-तीर्थ, to denote the person, that puts up there [i. e. with the same teacher or preceptor].

नित— । तत्र साधुरिति नात्र अनुवर्तते, वसति इति वस्-धातोर्णिनिप्रत्ययेन सिद्धं वासी इति, तेन सूत्रस्यायमर्थः—समानतीर्थे इति प्रातिपदिकात् सप्तमी-समर्थात् वासी इति एतच्चिन् विषये यत्-प्रत्ययो भवति, समानः तुल्यः इत्यर्थः, तीर्थः गुरुः, [“तीर्थं दर्शनं गुरुय” इति भाषाहत्तिकारः] समानतीर्थे वासो इति यत्=सतीर्थ्यः समानोपाधायः, “सतीर्थ्यैकगुरवः” इति भाषाहतिः, “तीर्थ्यं” (६।३।८०) इति सूत्रेण समानशब्दस्य सभावः ।

१६२५ । समानोदरे शयित ओचोदात्तः ॥ ४।४।१०८ ॥

दी— । समानोदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ।

The suffix यत् is attached to the word समानोदर—in the sense of तत्र शयितः—i. e. to denote the person that was once there [or rather that has been issued out of समानोदर—the same foetus] and the ओकार of समानोदर is to be pronounced with an उदात्त accent.

मित—। शयितः इति शीङ् धातोः कर्त्तरि क्त. स्थितः इत्यर्थः । तेन सूत्रस्य अयमर्थः—समानोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शयितः (स्थितः) इति अर्थे (यस्मात् शयितः तन्निर्गमिष्येति इति भावः) यत्प्रत्ययः स्यात् ; किञ्च कृते च प्रत्यये यः शब्दो जायते—तस्य श्रीकारस्य उदात्तो भवति । समानोदरे शयितः स्थितः समानोदर्यः भाता—सहोदरः इत्यर्थः ।

१६२६ । सोदरादयः ॥ ४।४।१८ ॥

दी—। सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥

In the aforesaid sense, the suffix य is attached to the word सोदर ।

N. B.—See also our Note under the rule “विभाषोदरे” ।

मित—। सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् तत्र शयित इति एतन्निर्गम्ये यप्रत्ययो भवति । समानोदरे शयितः इति यः—सोदर्यः । “अर्थः प्राग्वत्”—सोदर्यः इत्यस्य अर्थस्तु सहोदरः भाता इति यावत् । “विभाषोदरे” (६।१।८८) इति सूत्रेण यप्रत्यये परे समानोदर इति शब्दस्य समान इति अङ्गस्य वैकल्पिकः सभावः । “यो सोदात्तः”—इति पूर्वं सूत्रात् अत्र नानुवर्तते तेन सोदर्यः इत्यत्र यकारे स्वरः । यकार उदात्तः इत्यर्थः ।

इति प्राग्वितीयाः ॥

१६२७ । प्राक् क्रीताच्छः ॥ ५।५।१॥

दी—। तेन क्रीतम् इत्यतः प्राक् क्रीडधिक्रियते ।

The suffix छ is to be applied here till before (or up to) the rule “तेन क्रीतम्” [५।१।३७] ।

मित—। “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इति सूत्रं वक्ष्यति । तत्पूर्वपर्यन्तम् “छः” उप्रत्ययः ।

१६२८ । उगवादिभ्यो यत् ॥ ५।५।२ ॥

दी- । प्राक् क्रीतादितेव । उवर्णान्तात् गवादिभ्यश्च यत् स्यात् । कस्य अपवादः । “नामिनभं च” ॥ नभ्योऽञः । नभ्यम् अञ्जनम् । रथनाभौ एवेदम् । शुनः संप्रसारणम् वा दीर्घत्वम् । (वा) । शुन्यम् । ऊधसोऽनङ् च । ऊधन्यः ।

The suffix यत् [a bar to ऊ] is attached to words ending in उकार as well as to the word गौ and some others passing by the term गवादि in the same sense as ऊ is attached to words of the “प्राक् क्रीत” class ; i. e. in the sense of तस्मै हितम् and the like. (See below also).

मित- । प्राक् क्रीतात् उवर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा गो इत्येवमादिभ्यः यत्प्रत्ययो भवति प्राक् क्रीतीयेषु एव अर्थेषु । कृप्रत्ययस्य अपवादः अयम् । “तेन क्रीतम्” (५।१।३०) इत्यास्मात् प्राक् “तस्मै हितम्” (५।१।५) इत्यादिषु येषु येषु खलु अर्थेषु प्रातिपदिकेभ्यस्तत्प्रत्ययो विहितस्तेषु एव अर्थेषु उवर्णान्तात् प्रातिपदिकात् तथा गो इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः कृप्रत्ययस्य अपवादः यत्प्रत्ययो विधीयते इति सरलार्थः । उवर्णान्तात्—शङ्खे हितम् इति शङ्खुशब्दात् यत्—शङ्ख्यं दातुम् । गवादिभ्यः यथा—गोभ्यः हितम् इति गव्यम् । गवादिर्धन्वा—गो, हविस्, अक्षर, विध, वहिस्, अष्टका, खड्ग, युग, मेघा, सुच, कूप, खट्व, दर, असुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीत ।

दी- । “नामि नभं च” ॥

मित- । एतदपि गवादिषु मन्तव्यम् । तेन नामिशब्दात् “तस्मै हितम्” इति एतन्निबन्धे यत्प्रत्ययः स्यात् ; नामिशब्दस्य च नभम् इत्यादिशो भवति । नाम्ये हितः नभ्यः अचः । नाम्ये हितं नभ्यम् अञ्जनम् । अतः नामिशब्देन रथनाभिरेव ज्ञेयः । नभ्यं काष्ठम् । यस्तु शरीरावयव-वाचको नामिशब्दस्तस्मात् “शरीरावयवा-यत्” (५।१।६) इति यत्प्रत्ययः स्यात् । परं तत्र न नामिस्थाने नभम् इति आदिशः स्यात् । तेन नाम्ये हितं नाम्यं तैलम् ।

दौ—। शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥

मित—। शुन् इति शब्दोऽपि गवादिषु पठ्यते। एतस्मात् तर्था हितम् इति विषये यत्प्रत्ययः स्यात्। कर्तृ च प्रत्यये शुन् इत्यस्य सम्प्रसारणं भवति, किञ्च व-स्थाने आदिष्टस्य लकारस्य च विकल्पेन दीर्घत्वमपि स्यात्। शुने हितम् इति यत् = शुन्यं—शून्यम्। सूत्रे चकार गृहणात् तस्य च अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नकारस्य नलोपः अनुक्तः अपि नलोपाभावः अथ स्त्रीकरणीयः, (सूत्रस्य चकारस्य वलेन) इति भावः।

दौ—। ऊधसोऽनङ् च ॥

मित—। ऊधस् इत्यपि गवादिषु। अतएव एतस्मादपि तर्था हितमिति विषये यत् स्यात्। परे च प्रत्यये अस्य स्थाने अनङ् इति स्यात् तेन ऊधन्यः इति। ऊधन्यः कृपः। “ङिञ्”—(१।१।५२) इति सूत्रेण अनङ् इत्यस्य ङित्वात् अन्वादेशः।

१६२८। कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ५।१।३ ॥

दौ—। यत्स्यात्। कम्बल्यम् ऊर्णापलशतम्। संज्ञायां किम्? कम्बलौया ऊर्णा।

The suffix यत् [a bar to क] is attached to the word कम्बल provided the word, thus formed stands as a particular class name.

मित—। कम्बल इति प्रातिपदिकात् प्राक्कीर्तयेषु एव अर्थेषु (प्राक्कीर्ताङ् इत्यस्मात् पूर्वं येषु येषु अर्थेषु कप्रत्ययः इष्टः, तेषु एव अर्थेषु) यत्प्रत्ययः स्यात् संज्ञायां विषये। संज्ञायां विषये कम्बलविशेषनाम्नि गम्यमाने इत्यर्थः।

ननु अथ कस्मिन् अर्थे यत्प्रत्ययो विहितः संज्ञायाम्? उच्यते—तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ (५।१।१२) इति विकृतिवाचकात् गम्यमानायां संज्ञायाम् यत्। संज्ञायाम् इति किम्? कम्बलाय हिता इति कम्बलौया ऊर्णा। अथ “तर्था हितम्” (५।१।५) इति सूत्रेण क एव।

१६३० । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ५।१।४ ॥

दी— । आमिच्च' दधि । आमिचोयम् । पुरोडाश्या-
स्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ।

The suffix यत् is optionally added to the words expressive of a particular kind of हविः [butter], as well as to the word अपूप and others falling under the class अपूपादि ।

नित— । हविर्विशेषवाचिभास्तथा अपूप इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राक् क्रीतीयेषु एव अर्थेषु विकल्पेन यत् स्यात् ; यत्प्रत्ययस्य अप्रातिपदके कप्रत्ययः । हविस् इति शब्दस्य “उ-गवादिभ्यो यत्” (५।१।२) इति सूत्रप्रोक्तेषु गवादिषु पठ्यते तेन अस्मात् नित्यमेव यत् । हविषि हितम् इति हविष्यम् । आमिचा इति हविर्विशेषवाची [काना इति गौडीयाः] । तस्मै हितमित्यर्थं यत् आमिच्यम् । छ—आमिचोयम् । पुरोडाश इति हविर्विशेषवाची । तस्मै हितम् इत्यर्थं अस्मात् यत्—पुरोडाश्यम्, छ—पुरोडाशीयम् । अपूपा-दिर्यथा—अपूप, तण्डुल, अभूष, अभूष, पृथुक, अभूष, अर्गल, मुसल, यूष, कटक, कर्णवेष्टक, किण्व, प्रदीप, स्तूण, पाप, पत्र, अबोध, ओदन, दीप, इर्गल । एवं तण्डुलाय हितम् इति यत् तण्डुल्यम्, तण्डुलीयम् । अपिच—“अन्नविकारेभ्यश्च”, अन्नस्य शो विकारास्तेऽपि अपूपादिषु पठ्यन्ते—अत स्तेभ्योऽपि यत्प्रत्ययो विकल्पेन भवति, सुरा इति शब्दस्तु नद्यो वर्त्तते, सुरा तु अन्नस्य विकारः, सुरायै हितम् इति यत् सुर्याः, छ—सुरीयाः । सुरीयाः सुर्याः वा तण्डुलाः । “हलिच्” (८।२।७७) इति प्रसक्तस्य सुर्यास्य सुरीयस्य इति पदद्वयमा लकारस्य दीर्घत्वम् “नभक्तुर्ङ्” (८।२।७८) इति सूत्रेण बाध्यते ।

१६३१ । तस्मै हितम् ॥ ५।१।५ ॥

दी— । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खवे हितम् शङ्ख्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ।

Suffixes are added to words in the sense of तस्मै हितम् i. e. to denote the thing, beneficial or useful to the objects expressed by the said words.

मित—। तस्मै इति चतुर्थीसमवात् हितम् इति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितम् प्रतीयो भवति । हितम् प्रयोजनीयम् उपकारको वेति अर्थः । वत्सेभ्यो हित इति वत्सीयो गोधुक्, अत्र “प्राक्कीर्ताच्छः” (५।१।१) इति कप्रत्ययः । गोधुक्—यो गां दीग्धि स एव, गोदीह्नकारी इत्यर्थः । शङ्कु इति प्रातिपदिकम् । शङ्कुषु हितम् इति शङ्कुष्वम् दारु, अत्र “उगवादिभ्यो यदि”ति (५।१।२) यत्, गवे हितं इति गव्यम्—अत्रापि अनेनापि सूत्रेण यत् । रुषिषु हितम्—रुषिष्वम्, रुषिषु इत्यास्य गवादिषु पाठात् यत्., एवम् अवत्साय हितम् अवत्सीयम्, अपूपाय हितम् अपूपीयम्, अपूष्व च । पटवे हितम्—पटव्यम्, पशवे हितं पशव्यं, वत्सेभ्योहितं वत्सीयम् नवहणम् इति भाषाहस्तिकारः ।

१६३२ । शरीरावयवाद्यत् ॥५।५।६॥

दी—। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस् नासिकायाः—नस्यम् । नाभ्यम् ।

The suffix यत् is attached to words expressive of the limb of any creature.

मित—। शरीरं प्राणिकायः, शरीरस्य प्राणिकायस्य योऽवयवः, तदाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः यत्प्रत्ययी भवति तस्मै हितम् विषयं, कस्य अपवादः अयं प्रत्ययः । दन्ताय हितम् दन्ताम् । कण्ठाय हितं कण्ठाम् । नासिकायै हितं नस्यम् । “नस् नासिकाया यत्” । नस् इति नासिकास्थाने आदेशः । “सत्तु वर्णं नगरयोर्नेति वक्तव्यम्”—तेन नासिक्यः वर्णः, नासिक्यं नगरम् । नाभये हितं नाभ्यं तैलम् । शरीरस्य अवयववाचित्वात् न “नभम्” इति आदेशः । औष्टाय हितं औष्टम् । मूर्धने हितम् मूर्धन्यम् ॥ रथाय इति भाषाहन्तिः । रथाय हितं रथ्या प्रतीतो ।

१६३३ । ये च तद्धिते ॥५।१।६१॥

दी—। यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षणः । तद्धिते किम् ? शिरः इच्छति शिरस्यति ।

The base शिरस् is turned into शीर्षन् before any Taddhita suffix beginning with यकार ।

मित—। “शीर्षेच्छन्दसि” इति (६।१।६०) सूत्रम्, तदनु सूत्रमिदं वर्तते । पूर्वसूत्रात् शीर्षन् इति अनुवृत्तम् । अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—ये यकारादौ तद्धिते तद्धित-प्रत्यये परे सति शीर्षन् इति आदेशः स्यात् शिरस् इत्यस्य स्थाने, यस्य तद्धितप्रत्ययस्य आदिघर्णे यकारो भवति, तस्मिन् तद्धितप्रत्यये परे सति सिरस् इति शब्दस्थाने शीर्षन् स्यादिति कलितार्थः, शिरसि भव इति शीर्षणः, अत्र यत्-प्रत्ययः—“शरीरावयवात्—” (४।३।५५) इति सूत्रेण । शीर्षणः स्वरः, शीर्षणः सुख्यः इत्यर्थः । अत्र “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति शीर्षन् इत्यस्य नकारस्य लोपः प्रसक्तः । स च “ये चाभावकर्म्मणोः” (६।४।१६८) इति सूत्रेण निवारितः । तद्धिते इति किम् ? शिर इच्छति इति नामधातुप्रक्रियाविहितः क्यच्—[“सुप् आत्मनः क्यच्” (३।१।८) इति] तेन शिरस्यति इति रूपम् ।

शरीरावयवाद्यत् इति (५।१।६) यत्प्रत्ययः प्राक्कौतोद्याना मध्ये हितार्थं विहितः, प्रकरणाद्भवति । भाषावृत्तिकारस्तु यद्यपि प्रत्ययस्य अर्थनोवाच परं दृष्टान्त-प्रदर्शने तु दण्डेभ्यो (दन्तेभ्यः) हितम् दण्डा (दन्ता) इतिव कथयामास । काशिकाकारस्तु अस्य व्याख्यानं “शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति, तस्मै हितम् इति एतस्मिन् विषये” इति कथितवान् । भवार्थे तु—शरीरावयवाच्च (४।३।५५) इति सूत्रेण यत्प्रत्ययोऽप्यत्र साधुः स्यात् ।

दी—। वा केशेषु ॥ शीर्षणया शिरस्या वा केशाः ।

The base शिरस् is optionally changed to शीर्षन् before a Taddhita suffix beginning with य, provided “hair” is denoted by the word newly formed.

मित—। केशे गम्यमाने शिरस् इत्यस्य स्थाने शीर्षन् इति आदेशः विकल्पेन स्यात् यादौ तद्धिते परे । शिरसि भवाः शिरस्यः शीर्षण्याः वा केशाः । “शरीरावयवाच्च” (४।३।५५) इति यत्प्रत्ययः ।

दी—। अचि शीर्ष इति वाच्यम् । (वां) । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदम् स्थूलशीर्षम् ।

The base शिरस is changed to शीर्ष before any Taddhita suffix beginning with vowel.

मित—। अचि परे अजादौ तद्धिते परे इत्यर्थः । शीर्षः इति आदेशः । स्थूलं शिरः यस्य स इति बहुव्रीहिसमासि स्थूलशिराः इति पदम्, तस्य स्थूलशिरसः इदम् इति अण्प्रत्ययः—“तसोऽदम्” (४।३।१२०) इति सूत्रेण—तेन स्थूलशीर्षम्, स्थूलशीर्षम् वपुः, एवम् हस्तिशिरसोऽपत्यं पुमान् इति इज् प्रत्ययः—“वाक्कादिभ्यश्च” (४।१।८६) इति सूत्रेण—तेन हस्तिशीर्षः इति रूपम् । मृगशिरसा युक्ता तिथिः मार्गशीर्षो तिथिः, “नक्षत्रेण युक्तः कालः (४।२।२) इति अण् प्रत्ययः ॥ “टिड्ढाण्—” (४।१।१५) इति स्त्रियाम् लोप् ।

ननु का अस्य स्वस्य सार्थकता—शीर्षन् इति आदिष्टस्य रूपस्य अपि “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नकारलोपेन शीर्ष इतिव तिष्ठेत् ?—नैवम् । शीर्षन् इति आदेशे सति “अन्” (६।४।१६०) इति सूत्रेण शीर्षन् इति आदिष्टस्य रूपस्य प्रकृतिभाव एव प्रसक्तः स्यात्—तथा सति नलोपो न स्यात्—तच्च अनिष्टम्—इति एतत् कृतम् ।

१६३४ । खलयवमाषतिलवृषब्राह्मणश्च ॥५॥१।७॥

दी—। खलाय हितम् खलप्रम् । यव्यम् । माषप्रम् । तिल्यम् । वृषप्रम् । ब्राह्मणम् । चाद्रथया ।

The suffix यत् is added to the words enumerated in the sutra to imply the thing that is beneficial or useful to the objects expressed by the self-same words.

मित—। खल यव माष तिल वृष ब्राह्मण इति एतेभ्यः तर्ह्यै हितम् इति एतस्मिन् अर्थे यत्प्रत्ययः स्यात्, “वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितम् इति वाक्यमेव भवति (यत् प्रत्ययः न स्यादित्यर्थः) । छ-प्रत्ययोऽपि न भवति—अनभिधानात्,” इति काशिका । सूतस्थ-चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः, सूत्रे अनुक्तम् अपि वक्तुं चकारः

समुच्चिभोति तेन रथ इत्याद्यादपि यत् स्यात् । रथाय हिता रथ्या प्रतीक्षी, इदं प्रागेव उक्तसम्भाभिः ।

१६३५ । अजाविभ्याम् यान् ॥५॥१८ ॥

दी— । अजय्या यूथिः । अविथ्या ।

In the aforesaid sense, the suffix यन् is added to the words अज and अवि ।

मित— । अज अवि इति एताभ्याम् यान् प्रत्यायी भवति तस्मै हितम् इति एतस्मिन्नर्थे । अजाय हिता अजया यूथिः, अजया भूमिः, अवय हिता अविथ्या ।

१६३६ । आत्मन् विश्वजन भोगोत्तर-पदात् खः ॥ ५॥१९ ॥

The suffix ख is attached to the words enumerated in the sutra in the aforesaid sense.

मित— । आत्मन् विश्वजन इति एताभ्याम् शब्दाभ्याम् तथा भोगोत्तरपदात् (यस्य प्रातिपदिकस्य अन्तभागे भोग इति तिष्ठति) तस्माच्च तस्मै हितम् इति एतस्मिन् विषये ख-प्रत्ययी भवेत्, कस्य अपवादः । भोगः शरीरम् इति काशिका, तन्मतानुयायी भाषाहस्तिकारय । तथा सति मुच्यते अनेन इति करणवाच्ये घञ्-प्रत्ययेन सिद्धः भोगशब्दः । आत्मने हितम् इति ख-प्रत्ययः । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति आत्मन् इत्यस्या नकारस्य लोपे प्रसक्ते सति सूत्रवति—

१६३७ । आत्माध्वानौ खे ॥ ६।४।१६ ॥

दी— । एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितम् आत्मनोऽनम् । विश्वजनोऽनम् । कर्मधारयादेव इष्यते (वा) । पठेत्तत्पुरुषात् वचुव्रीहेश्च क्व एव । विश्वजनोऽनम् ।

The words आत्मन् and अध्वन् suffer no change [i. e. do not elide नकार], before the suffix ख । (See Tika also).

मित— । खप्रत्ययं परं सति आत्मन् अध्वन् इति एतौ प्रकृतिभावेन एव तिष्ठतः । एतयोः क्विचिद्गुणान्तरं न स्यात्, “नस्तद्धिते” इति सूत्रेण नलोपो न

सगादिति पलितार्थः । आत्मने हितम् आत्मनीनम्, अध्वानम् अलङ्गामी इति अध्वनीनः । यः सुष्टु पंधानम् गच्छति स अध्वनीनः । खप्रत्यये इति किम् ? आत्मानं प्रति प्रत्यात्मम् । प्रगतम् अध्वानम् इति प्राध्वम् । प्रत्यात्मम् इत्यत्र—लक्षण-नाभिप्रतीआभिमुख्ये (२।१।१४) इति अव्ययीभावसमासं मति “अनय” (६।४।१०८) इति समासान्तष्टच् प्रतायः । प्राध्वम् इत्यात् “उपसर्गादध्वनः” (५।४।८५) इति अच् प्रतायः । विश्वजनेभ्यो हितम् इति विश्वजनीनम् । “यन्मया विश्वजनीन-सुच्यते” । विश्वः जनः इति विश्वजनः कर्मधारयसमासः । एतस्मादेव कर्मधारय-समाससिद्धात् विश्वजनपदात् खप्रतायः इध्यते । विश्वः सर्व्वः इत्यर्थः, विश्वभा मूसखलसा धरित्रा इति यावत् जनः विश्वजनः पश्वीततपुस्यः । अस्मात् न खः स्यात् परम् क एव तेन विश्वजनाय हितम् विश्वजनीयम् । विश्वः जनी यस्या स विश्वजनः इति बहुव्रीहिसमासः । अस्मादपि न खः प्रतात कएव, तेन विश्वजनाय हितं विश्वजनीयम् ॥

दो— । पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पञ्चजनौनम् ।

The suffix ख is added to the word पञ्चजन in the aforesaid sense.

मित— । कर्मधारयसमाससिद्धादेव पञ्चजनात् ख-प्रतायः स्यात् । पञ्चजनः इति कर्मधारय—“दिक् सख्ये संज्ञायाम्” (२।१।५०) इति सूत्रेण । पञ्चजनाय हितम् इति खः पञ्चजनीनम् । “गायनवादक-नर्तक-दासीभण्डरतः खलु पञ्चजनीनः” । भण्डः परिहासचतुरः (buffoon). गायनवादकनर्तक दासी भण्डपुरत इत्यर्थः । पञ्चानां जनाणां समाहारः इति पञ्चजनम्—हिगुः । पादादिलात् न स्त्रीलिङ्गम् । पञ्चजनाय हितं पञ्चजनीयम्, अथ कएव न खप्रतायः, हिगुसमासत्वात् । एवम् पञ्चभाः जनेभ्यः हितम् इति तद्धितार्थहिगुसमासं अपि पञ्चजनौयम् ।

दो— । सर्व्वजनात् ठञ् खञ्च ॥ सर्व्वजनिकः । सर्व्व-जनोः ।

The suffix ठञ् as well as the suffix ख is added to the word सर्वजनः ।

मित— । सर्वोजनः इति सर्वजनः कर्मधारयसमाससिद्धात् सर्वजनशब्दात् तस्मै हितम् इति विषये ठञ् स्यात्, खञ् स्यात् । सर्वजनाय हितम्—इति ठञ्—सार्वजनिकम् । ख—सर्वजनीनम् । कर्मधारयात् अन्वय—सर्वेषां जनः सर्वजनः इति षष्ठीतत् ; सर्वः, जनी यस्या स सर्वजन इति बहुव्रीहिः । उभाभ्याम् एव क् स्यात्—न ठञ् नापि खः । तेन सर्वजनीयम् इति रूपम् ।

दी— । महाजनात् ठञ् ॥ महाजनिकः ।

The suffix ठञ् is be added to the word महाजनः ।

मित— । महाजन इति कर्मधारयनिष्पन्नोऽयः । प्रकरणवशात् । बहुव्रीहिसमास-
सिद्धात् तु क् एव स्यात्, महान् जनः यस्या स महाजनः, तस्मै हितं महाजनीयम् ।

दी— । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः ।
आचार्यादणत्व' च (वा) । आचार्यभोगीणः ।

मित— । मातृभोगः शरीरम् इति मातृभोगः । तस्मै हित इति खः—मातृ-
भोगीणः । पितृभोगीणः । उभयतः भोगीतरपदात् खप्रत्ययः । भोगीतर-
पदादिति किम् ? मातृ हितः—मातृयः, पितृ हितः पितृयः,—उभयत्रापि क्
एव । राजः भोगः इति राजभोगः,—तस्मै हितः इति राजभोगीणः । आचार्यस्य
भोगः आचार्यभोगः । तस्मै हितः आचार्यभोगीणः । भोगीतरपदाभ्याम्
राजाचार्याभ्याम् खप्रत्ययः स्यात् ; केवलाभ्याम् राजाचार्याभ्याम् न खः नापि
क् स्यात् ; राज्ञे हितम्, आचार्याय हितम् इति वाक्यमेव स्यात् न प्रत्ययः ।
आचार्यभोगीणः इत्यत्र “आचार्यादणत्वञ्” (४।१।४६, वार्त्तिक) इति श्रुत्याभावः ।

१६३८ । सर्वपुरुषाभ्याम् णठञौ ॥ ५।१।१० ॥

दी— । सर्वाण्येवेति वक्तव्यम् । (वा) । सर्वस्मै हितम्
सार्वभूम्यः सर्वेयम् ।

The suffix ण and the suffix ढञ् are attached to the words सर्व and पुरुष respectively in the aforesaid sense.

मित—। तथै हितमिति एतन्निर्णयं सर्वपुरुष इति एताभ्याम् यथासंख्यम् णप्रत्ययः ढञ्प्रत्ययश्च स्याताम् । कप्रत्ययस्य अपवादः । सर्वशब्दात् णः स्यात् सर्वस्य हितम् इति सार्वम् । पुरुषाय हितम् इति ढञ् पौरषेयम् । सर्व इत्यच्चात् णप्रत्ययः विकल्पेन स्यादिति वक्तव्यम् । तेन सर्वस्य हितम् इत्यर्थे कप्रत्ययोऽपि स्यात् सर्वोऽयम् ।

दी—। पुरुषादधविकारसमूहतेनकृतेषु । (वा) । भष्याकार-
प्रयोगात्तेनेत्यस्यद्वन्द्वमधेय निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरषेयः ।
तस्येदमिति अणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरषेयः । प्राणिरज-
तादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽपि अणि प्राप्ते । “एकाकिनो-
ऽपि परितः पौरषेय वृता इवे”ति माघः । तेन कृते अन्येऽपि प्राप्ते
अग्रन्थे तु प्रासादादौ अप्राप्त एवेति विवेकः ।

To imply वध, विकार, समूह and तेन कृतम्, the suffix ढञ् is attached to the word पुरुष ।

मित—। यध विकार समूह तेनकृतम् इति एतेष्वेव अर्थेषु पुरुषशब्दात् ढञ्प्रत्ययः स्यात् । पुरुषस्य वधः इति अर्थे गम्ये पुरुषशब्दात् ढञ् पौरषेयः वधः । “तत्सौदम” (४।३।१२०) इति पुरुषशब्दात् अत्र अण्प्रत्यये प्राप्ते तस्य अपवादः ढञ्प्रत्ययः विहितः । पुरुषस्य विकार इति अर्थे ढञ् । अत्र विकारि गम्ये सति “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (४।३।१५४) इति अञ् प्रत्ययः प्रातः ; तस्य अपवादः ढञ् अनेन विहितः, पुरुषाणाम् समूहः इति अर्थे अपि ढञ्—पौरषेयः—समूहः, अत्रापि “तस्यसमूहः” (४।२।३७) इति प्रसक्तस्य अण्प्रत्ययस्य अपवादः । तथाहि शिशुपालवधकाव्ये “एकाकिनोऽपि परितः पौरषेयवृता इवे”, पौरषेयवृताः पुरुषसमूहैः परिवेष्टिताः इत्यर्थः । अयं समूहाय पुरुषशब्दात् ढञ्प्रत्ययस्य

लडाहरणम् । पुरुषेण कृतः शब्दः इति विषये ढञ् तेन पौरुषेयी शब्दः । “कृते शब्दे” (४।३।११६) इति सूत्रेण अत्र अण्प्रत्यये प्रसक्ते सति, तस्य अपवादः ढञ् प्रत्ययः विहितः, किञ्च पुरुषेण कृतः प्रासादः इत्यर्थे “कृते शब्दे” इत्यनेन प्रत्ययी नेटः—प्रासादस्य अयं यत्वात्, परम् अस्मिन्नपि अर्थे पुरुषशब्दात् अनेन ढञ् स्यात्—तेन पौरुषेयः प्रासादः ।

ननु “पुरुषादध्वं विकारं समूहं कृतेषु” इति अनेनैव इष्टसिद्धौ कथं “तेन” इति अंशस्य अत्र सन्निवेशः ? भाष्यकारः भगवान् पतञ्जलिः एवं कृतवान्—तदनुसरणेन च श्रीमता दीक्षितेनापि इत्थम् लिखितं स्पष्टार्थम् ।

१६३८ । माणवचरकाभ्याम् खञ् ॥ ५।१।११ ॥

दी—। माणवाय हितम् माणवीनम् । चरकाय हितं चारकीणम् ।

The suffix खञ्—[a bar to ऊ] is added to the words माणव and चरक in the aforesaid sense.

मित—। माणव चरक इति एताभ्याम् तस्मै हितम् इति एतस्मिन् विषये खञ् प्रत्ययः स्यात् ; कस्य अपवादः । माणवाय हितं माणवीनम् । चरकाय हितं चारकीणम् ।

१६४० । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ ५।१।१२ ॥

दी—। विकृतिवाचकात् चतुर्थ्यन्तात् तदर्थ्यायां प्रकृतौ वाच्यायाम् कृप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि, प्राकारीया इष्टकाः । शङ्खव्यं दारु ।

The suffix कृ [or any other suitable suffix] is added to words implying विकृति [effect], to denote the corresponding प्रकृति [the material cause] of the self-same विकृति ।

मित—। प्रकृतिरुपादानकारणम् । विकृतिः प्रकृतेरेव अवस्थान्तरम् ; यस्मात् किञ्चित् जायन्ते साप्रकृति र्थे वा सुवर्णं, यत् खलु जायते सा विकृति र्थे वा कुण्डलम् ।

प्रकृतौ अभिव्ययाम् सत्याम्, विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात् ङ-प्रत्ययः स्यात् । ङ-प्रत्यय इति स्थाने तु यथाविहितः प्रत्ययः स्यादिति काशिका—भाषावृत्तिकारौ । काष्ठेभ्यः अङ्गाराणि जायन्ते—अतः काष्ठानि खलु प्रकृतिपद-वाच्यानि—अङ्गाराणि तु विकृतिसंज्ञकानि, काष्ठे वाच्ये अङ्गारात् ङ-प्रत्ययः स्यात् । तेन अङ्गारेभ्यः एतानि इति ङः अङ्गारीयाणि काष्ठानि । अङ्गारेभ्यः इत्याव चतुर्थी तु तादर्थ्या । एवं प्राकारः दृष्टकात् जायते अतः स विकृतिः । प्राकाराय एते इति ङः—प्राकारीयाः दृष्टकाः । शङ्खे इदं इति “उगवादिभ्यो यत्” (५।१।२) शङ्ख्यं दातुं । शङ्खुः खलु दातुण एव जायते अतः विकृतिः । एवं सूपीयं दातुं, पिचुः तुला (cotton) —तदर्थः कार्पासः पिचव्यः कार्पासः । विकृतेरिति किम् ? उदकार्यः कूपः । कूप उदकस्य प्रकृतिः परम् उदकं न कूपस्य विकृतिः—कूपस्य उदकस्य मध्यं तु अत्यन्तभेदात् । अतएव अत्र न प्रत्ययः । प्रकृतौ इति किम् ? अस्यार्था कोशौ, अस्मि लौहस्य विकृतिर्भवति—परं कोशौ तत्र न प्रकृतिः । (कोशौ = scabbard) । अत्र इदं ज्ञेयं—न खलु प्रकृतिविकृतिसंभवत्वात् एव प्रत्यायः परं तु विकृतार्थायाम् प्रकृतौ गम्यमानायां विकारवाचिनः प्रत्ययः ।

१६४१ । छदिस्यधिवलेढञ् ॥ ५।१।१३ ॥

दी— । छादिव्याणि वृणानि । वल्लियास्तण्डुलाः । उपधि-
शब्दात् स्वार्थे ङप्रत्यये उपधीयते इति उपधिः रथाङ्गं । तदेव
औपधेयम् ।

The suffix ङ [a bar to ङ] is attached to the words छदिस्, उपधि and वलि provided they stand as विकृतिः and their respective material causes [प्रकृतिः] are implied.

Or—“These take ङ in the sense तदर्थम् the word so formed qualifying the प्रकृति (the thing transformed of which छदिस् etc are the विकृति transformation.)”

नित— । विकृताद्यायाम् प्रकृतौ वाच्यायाम् विकृतिवाचिभ्याः कृदिस्, वलि
उपधि इति एतेभ्यो ढञ्प्रत्ययः स्यात् । कृ-प्रत्ययस्य अपवादः । कृदिभ्या एतानि
इति क्वादिष्वेयाणि लृणानि । कृदिः ऊर्ध्वारणं (root) । वलये एते इति ढञ्—
वाक्येयाः तङ्जूलाः । उपधीयते इति उपधिः रङ्गाङ्गम् । उपधिशब्दात् स्वाद्ये एव
अयं ढञ्प्रत्ययः स्यात् । उपधिरिव औपधेयम् । उपधि रथदारु औपधेयमपि
तदिति फलितार्थः ।

१६४२ । ऋषभोपानहोऽयः ॥ ५।१।१४ ॥

दो— । कस्य अपवादः । आर्षभो वत्सः । औपानह्यो
मुञ्जः । चर्मण्यप्रपथमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ।

The suffix अ is attached to the words ऋषभ and उपानह,
provided they stand as विकृति and their respective material
causes are implied.

नित— । विकृताद्यायाम् प्रकृतौ गम्यमानायाम् विकृतिवाचिभ्याम् ऋषभ
उपानह् इति एताभ्याम् अङ्प्रत्ययः । ऋषभोऽयः । तस्मै अर्थ इति अः—आर्षभः
वत्सः । उपानहे अयं इति औपानह्यः मुञ्जः । मुञ्ज ईषीकादृशम् । चर्म अपि
उपानहप्रकृतिर्भवेत् तेन चर्मणि गम्ये अपि उपानहो अः स्यात्—औपानह्यं चर्म ।
“चर्मणोऽञ्” [५।१।१५] इति अङ्प्रत्ययो न स्यात्, उपानह अन्यस्मिन् विषये
खलु तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।

१६४३ । चर्मणोऽञ् ॥ ५।१।१५ ॥

दो— । चर्मणो या विकृतिस्त्वाच्चात् अञ् स्यात् । वध्र्यं
इदं वाध्रं चर्म । वारत्नं चर्म ।

The अञ् [a bar to कृ] is attached to words, expressive of
any sort of विकृति of चर्म [i. e. anything made out of चर्म], to
imply the material cause [i. e. चर्म itself].

मित—। विकृतायां प्रकृती अभिव्यथायां चर्मणो वा विकृतिसहाचकात् प्रातिपदिकात् अज्प्रत्ययः स्यात्। कस्य अपवादः। वध्नां वदं वाध्नां चर्म, वध्नां चर्मरज्जुः। वरवायै इहमिति वारवं चर्म, वरवापि चर्मरज्जुः, उपानह इत्यास्मात् तु पूर्वो णैव आः—तेन औपानह्यं चर्म इति प्रागुक्तम्।

१६४४। तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ ५।१।१६ ॥

दो—। प्राकार आसाम् इष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः। प्रासादीयं दारु। प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः। इति-शब्दो लौकिकीं विवक्षाम् अनुसारयति। तेनेह—प्रासादो देव-दत्तस्य स्यादिति ?

To imply thing ['material], with which some particular object bears any sort of relation, or upon which some particular object is capable of standing or being erected, suitable suffixes are attached to the words that are expressive of that particular object.

मित—। तत् इति प्रथमासमर्थः। अस्य इति प्रत्यायार्थम्। स्यादिति प्रकृति-विशेषणं अस्मिन् इत्यापि प्रत्यायार्थः। अत्र चाक्यद्वयं वर्तते—[१] तदस्य स्यादिति [२] तदस्मिन् स्यादिति। तदस्य स्यादित्यस्य अर्थस्तु—तत् इति प्रथमासमर्थ्यात् अस्य इति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति—यत् प्रथमासमर्थं “स्यात्” चेत् तद्वर्तते। तदस्मिन् स्यादित्यस्य अर्थः—तदिति प्रथमासमर्थ्यात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं स्यात् चेत् तद्वर्तते। अतएव सूत्रस्य अर्थः फलिताद्यः—प्रथमासमर्थ्यात् प्रातिपदिकात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथायोग्यं प्रत्यय इष्यते, यत् प्रथमासमर्थं “स्यात्” चेत् तद्वर्तते, [स्यात् इति सम्भावनायां लिङ्—“संभावने-ऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगः” [३।१।१५४] इति सूत्रेण]। अलमिति चेत्—पर्याप्त-मिति एतन्मित्रर्थं सम्भावनायां लिङ् स्यात्। यद्वा स्यादिति सम्भावनाद्योतकम्

अव्ययं, “स्यात् अस्ति” कथञ्चित् अस्ति “स्यात् नास्ति” कथञ्चित् नास्ति इति जैन-दर्शने दर्शनात् । षष्ठ्यर्थः सम्बन्धार्थः । सप्तम्यर्थः अधिकरणार्थः । प्राकारः आसाम् इष्टकानां स्यात् [सम्भवेत्] इति प्राकारीयाः इष्टकाः । अत्र षष्ठ्यर्थे [इष्टके] नन्ये प्रथमासमर्थात् [प्राकारात्] क-प्रत्ययः, एवं प्रासादः अस्या दारुणः स्यात् [सम्भवेत्] इति कप्रत्ययः प्रासादीयं दारु, एवमपि षष्ठ्यर्थे प्रथमासमर्थात् प्रत्ययः । प्राकारौऽग्निन् [दीप्तिं] स्यात् [सम्भवेत्] इति प्राकारीयो देशः । अत्र सप्तम्यर्थे प्रथमासमर्थात् कप्रत्ययः, एवं प्रासादः अस्यां भूमौ सम्भवेत् इति प्रासादीया भूमिः ।

ननु “तदर्थं विवर्तितः प्रकृतौ” (५।१।१२) इत्यानेन एव इष्टसिद्धौ किम् अनेन सूत्रेण इति चेत्—सैवम् । अत्र प्रकृतिविवर्तिभावः तथा तादृशं च न विवर्तिते । किं तर्हि—योग्यतासातम् एव अत्र विवर्तितम्, अतएव अद्य पूर्वसूत्रस्य विषयो न भवति ।

सूत्रे “इति” शब्दः दृश्यते—तस्य तु विवक्षा एव अर्थः । विवक्षा हि अत्र लौकिकी विवक्षा एव । तेन प्रासादो दीवदत्तस्य स्यादिति प्रत्ययो न स्यात् । लोके हि इष्टकादयः एव प्रासादयोग्यतायाम् विवक्षिताः ।

१६४५ । परिखाया ढञ् ॥ ५।१।१७ ॥

टी— । पारिखेयी भूमिः ॥

The suffix ढञ् is added to the word परिखा in the aforesaid sense.

मित— । तदस्य तदग्निन् स्यादिति एतस्मिन् विषये परिखाशब्दात् ढञ् प्रत्ययः स्यात् । कस्या अपवादः । परिखा अस्याम् (भूम्याम्) स्यात् (सम्भवेत्) इति ढञ्—पारिखेयी भूमिः । “ढिङ् ङाणञ्—” (४।१।२५) इति स्त्रियां ङीप् । परिखा-निष्ठाणयोग्या भूमिरित्यर्थः ।

अथतोः पूर्वोऽवधिः ॥

१६४६ । प्राग्वतेऽञ् ॥५॥१॥१८॥

दी— । तेन तुल्यमिति वतिं वचयति ततः प्राक् ठञ् अधिक्रियते ।

The suffix ठञ् is to be added in the senses, spoken of in all the sutras that precede the rule—तेन तुल्यं क्रिया वेदतिः (५॥१॥१५) ।

मित— । “तेन तुल्यं क्रिया वेदतिः” (५॥१॥१५) इति सूत्रं वक्ष्यति आचार्यः, तत्र सूत्रे “वतिः” इति संशब्दानि । “वतिः” तस्मात् “वति” इति संशब्दनात् “प्राक्” पूर्वम् “ठञ्” प्रत्ययः ज्ञेयः । “वति” इति संशब्दनात् प्राक् स्थितेषु सूत्रेषु विभक्ताः प्रोच्यन्ते, तेनैव अर्थे ष्ठ ठञ् प्रत्ययो वेदितव्यः । यथा वक्ष्यति “तेन श्रौतम्” (५॥१॥३७) इति सूत्रम् । अस्मिन् श्रौताय ठञ् स्यात्—गोपुच्छेन श्रौतम् गोपुच्छकम् । वक्ष्यति “पारायणतुरायणचान्द्रायणे वर्त्तयति” (५॥१॥७२) इति सूत्रम् । तत्र “वर्त्तयति” इत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् । पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः ।

१६४७ । आह्वांदगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ ५॥१॥१८ ॥

दी— । तदहंतीतिरदभिव्याप्य ठञ् अधिकारमधो ठञोऽपवाद-
धमधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ॥

The suffix ठक्, a bar to ठञ्, should be added in the sense spoken of by all the sutras upto तदहंति (५॥१॥६३) (inclusive), except to the words गोपुच्छ as well as to words expressive of number or measure.

मित— । आ अहंति अगोपुच्छ संख्या परिमाणात्—ठक् इति पदच्छेदः । आ इति अभिविधिं द्योतयति, “आङ् मर्यादाभिविध्योः” (२॥१॥१३) इति सूत्रवलात्, “पञ्चमपाङ् परिभिः” (२॥१॥१०) इति आ अहंति इत्यत्र आ धीने पञ्चमी ।

आ अर्हात् = अर्हम् अभिव्याप्य इत्यर्थः । “अर्हात्” तदर्हतीति (५।१।६३) सूत्रे वत्
 “अर्ह” इति संशब्दनं तस्मात् ; “आ” तत् अर्हं शब्दसंशब्दनम् अभिव्याप्य ; तदर्हतीति
 (५।१।६३) सूत्रम् यावत् इत्यर्थः “ठक्” ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः ठक् इति प्रत्ययः
 वेदितव्यः ; “अगोपुच्छ संख्या परिमाणात्” गोपुच्छ इति शब्दम्, तथा संख्यावाचकं
 परिमाणवाचकं च प्रातिपदिकम् वर्जयित्वा । एतेभ्यः ठञ् एव स्यादित्यर्थः । तच्चाह
 —“तदर्हतीति” (५।१।६३) पठ्यन्तेषु “क्रीतम्” “निमित्त” “इच्छरः” “विदितः”
 “वापः” “तदन्निन्” “तद्धरति” “तद्वहति” “तदावहति” “सम्भवति” “अवहरति”
 “पचति” “सोऽस्य”-“तदस्य”-“तदर्हति” इति एतेषु एव अर्थेषु ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः
 ठक् प्रत्ययः भवेदिति वक्तव्यः । किञ्च गोपुच्छात् तथा संख्यावाचकात् परिमाणवाच-
 कात् “प्राग्बतेष्टञ्” (५।१।१८) इति ठञ् एवस्यात् । यथा—क्रीतार्थे निष्केण
 क्रीत इति ठक् नैष्किकः, गोपुच्छात् तु गोपुच्छेन क्रीतः गोपुच्छिकः इति ठञ् ।
 संख्यावाचकात्—समस्या क्रीतः सामयिकः—ठञ् । परिमाणवाचकात्—प्रस्तेन क्रीतः
 प्रास्थिकः—ठञ् । ठक् ठञ् इति प्रत्ययद्वयस्य स्वरौ एव भेदो वर्तते ।

१६४८ । असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ५।१।२० ॥

दी— । आर्हादित्यत्र तत्तेन क्रीतमिति यावत् सप्तदशसूत्रग्राम्
 अनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् सप्तात् आर्हार्थेष्वर्थेषु ।
 नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ।

The suffix ठक् (a bar to ठञ्) is attached to the word निष्क
 and also to others passing by the term निष्कादि, provided they
 (the said words) stand by themselves i. e. do not enter into
 a compound.

मित— । निष्कादि र्यथा—निष्क, पण, वाह, द्रोण, पाद, नाष, पटि । एतेभ्यः
 ठक् प्रत्ययः स्यात् असमासविषये आर्हार्थेषु एव अर्थेषु । आर्हार्थेषु इति केषु केषु
 अर्थेषु ? “आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्” (५।१।१८) इत्यारम्भ “तेन
 क्रीतम्” (५।१।२०) इति सूत्रम् यावत् ये ये अर्थाः प्रक्रान्ताः तेषु तेषु अर्थेषु ।

आर्हात् (आ-अर्हात्) इति तु “असमासे निष्कादिभ्यः” इत्यस्मात् “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इति यावत् ये सप्तदश मृताणि वर्तन्ते तेषां प्रत्येकम् एव अभि-
संभ्रमाति । निष्क्रेण क्रीतम् इति नैष्किकम् । समासे तु ठञ् एव स्यात् ।

१६४८ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशानयोः ॥ ७।३।१७ ॥

दी— । उत्तर-पद-वृद्धिः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किकः ।
असमासपहणं ज्ञापकं भवति-इतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन
सुगमम् । यवापृषम् । इतः ऊर्द्धं तु संख्यापूर्वपदानां
तदन्त-गूहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चातुकि । पारायणिकः । हँ-
पारायणिकः । अतुकिइति किम् ? हाभ्याम् शूर्पाभ्याम् क्रीतं
दिशूर्पम् । दिशूर्पेण क्रीते शूर्पाटञ् माभूत् । किंतु ठञ् ।
दिशौपिकम् ।

The first of all the vowels contained by a word expressive
of some measure itself added, as a last member, to a word,
(expressive of some number ?) takes its Briddhi substitute
before a Taddhita suffix eliding अकार, णकार, or ककार, except
in the case of the self-same words standing as a class-name,
as well as excepting the word शाण—standing as a second
number of a numerical word.

मित— । संख्यावाचक-शब्दस्तु यस्य पूर्वपदम् भवति, परिमाणवाचक-शब्दस्तु
यस्य उत्तरपदं भवति, तादृशस्य समस्तस्य पदस्य यत् उत्तरपदम् तस्य अर्चां मघा य
आदिरच-तस्य वृद्धिः स्यात् तद्धिते जिति, णिति, किति च परतः ; संज्ञायां विषये
(संज्ञायां गम्यमानायां) एतत् कार्यं न स्यात् ; किञ्च यदा शाण इति परिमाण-
वाचकं प्रातिपदिकम् उत्तरपदं स्यात् तदापि तस्य आदिस्वरवृद्धिर्न स्यात् । हाभ्यां

निष्काभां क्रीतम् इति समासे ठञ् द्वि-नैष्किकम् । एवम् द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतं द्वि-सौवर्णिकम् । “तेन क्रीतम्” [५।१।३०] इति विषये ठञ् । परम-निष्केण क्रीतं इति परमनैष्किकम्—ठञ् ।

ननु अत्र किञ्चित् विचार्यम् प्रतीयते । अस्य सूत्रस्य विवक्षितं दीक्षितः पठति “उत्तर-पदवृद्धिः स्यात् जिदादी ।” कस्य वृद्धिरिति आकाङ्क्षायाम् परिमाणान्तस्य इति आयाति । परिमाणान्तस्य इति अवपृच्छति परिमाणं कस्य अन्ते तिष्ठति—अत्र नीरवः त्रीणान् दीक्षितः । उदाहरणप्रदर्शने तु परम-नैष्किकः इति दृश्यते । अत्र निष्क इति परिमाणवाचकं तु परम इत्यस्य अन्ते तिष्ठति । “परिमाणा-न्तस्य—” इति सूत्रं तु “धर्मास्यभावविधिति” [५।१।१६] इत्यतः पश्चात् तिष्ठति—तत् पूर्वम् अस्ति “संख्यायाः संवत्सरसंख्याया च” [५।१।१५] इति सूत्रम् । काशिका—भाषावृत्तिकारमते तु “संख्यायाः” इत्यंशस्य अस्तिनपि सूत्रे अनुवृत्तिः—तेन संख्यायाः परस्वितस्य परिमाणान्तस्य वृद्धिः स्यात् ; उदाहरणप्रदर्शने तु द्विनैष्किकम् इति उक्तम् उभाभ्याम् । असमासे निष्कादिभाः [५।१।२०] इत्यत्र तु प्रतुदाहरणे भाषावृत्तिकृता द्विनैष्किकम् इति उक्तम् । अतः भाषावृत्तौ न काचिदसहतिर्वीत्यते । परम् “असमासे निष्कादिभाः” [५।१।२०] इत्यत्र प्रतुदाहरणे “परमनैष्किकम्” इति दृश्यते काशिकायाम् । तत् कथं संभच्छति ? नहि परम् इति संख्यावाचकः कश्चित् शब्दः, [मुधिभिर्विभाव्यमेतत्] । दीक्षित-वृत्तौ परमनैष्किकः इति भवेद्वान् । वयं तु अस्य व्याख्याने संख्यायाः परस्य परिमाणान्तस्य अङ्गस्य वृद्धिः स्यात् इति काशिका-भाषावृत्तिमतमनुसृत्य लिखितवन्तः । यस्य समसपदस्य उत्तर पदं तु परिमाणवाचकं भवति, तस्य उत्तर-पदस्य एव अच्चां भेदे आद्यस्य अचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च तद्विधेः प्रत्यये परे, संज्ञा-विषयं तथा शाण इति परिमाण-वाचकम् उत्तर-पदं च तज्जं चित्वा—इत्याव व्याख्याने खलु परमनैष्किकः इत्यस्य उदाहरणं संगतं स्यात् । संज्ञाविषये इति किम् ? पञ्च कपालानि परिमाणम् अस्य इति विग्रहे ठक्-प्रत्ययः । पाञ्चकपालिकम् । शाणे इति किम् ? द्वाभ्याम् शाणाभ्याम् क्रीतम् इति द्वौ शाणम् । “द्विपूर्वादाश् च” [५।१।१६] इति अण्-प्रत्ययोऽत्र ।

भवतु तावत् । असमासे निष्कादिभ्यः इत्यत्र असमास इति तु आपकमेव ।
 किं आप्यते अनेन ? एतत् आप्यते—यत् “अस्मात् सूत्रात् प्राक् खलु तदन्तविधिः
 स्वीकार्यः ।” अतएव यथा गवे हितम् इति तस्मै हितमिति विषये “उ-गवादिभ्यो
 यत्” [५।१।२] इति सूत्रेण यत् प्रत्ययः स्यात् एवं सुगवे हितं सुगव्यम् इति
 समासान्तात् अपि गीशब्दात् यत् स्यात् । इत्यम् अतिसुगव्यम् । अतिसत्यम् ।
 अन्यत्र—दन्ताय हितम् इति “शरीरायवाच्यत्” (५।१।६) इति यत् दन्ताम् । एवं
 तथैव दन्तानां राजा इति “राजदन्तादियु—” (२।२।६१) इत्यादि सूत्रनिष्पन्नात्
 राजदन्त शब्दादपि यत्—राजदन्ताम् । अपरं च-विभाषा हविरपूपादिभ्यः (५।१।४)
 इति अपूप्यं—अपूपीयम् । यत् च इति प्रत्ययौ सः विकल्पेन, अनदेव रीत्या समासात्
 यवापूप इत्यस्मात् एतौ अपि । तेन यवापूपं यवापूपीयम् । अस्मात् सूत्रात् परस्मिन्
 स्थितानां कियाम् तदन्तविधिः स्वीकरणीयः ? इति आकाङ्क्षायाम् उत्तरं पठति—
 “इतः कर्त्तुं त” इत्यादिना । “इतः कर्त्तुम्” अस्मात् “असमासे—” (५।१।२०)
 इत्यादि सूत्रान् कर्त्तुम् परम् “त” कियत् “संख्यापूर्वपदानाम्” येषां समस्तपदानाम्
 पूर्वस्मिन् पदे संख्यावाचकः शब्दस्तिष्ठति तेषाम् “तदन्तगच्छणम्” तदन्तविधिः—
 समासान्तर्गदपि प्रत्ययविधिरिति यावत्, “प्राप्त्यनेन” तेन तुल्यं किया भवति
 (५।१।२१५) इति सूत्रात् प्राक् “इत्यने” अभिव्यज्यते उररोक्तिघने इति यावत् ;
 “तथास्तुकि” लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते इति काशिका । येषां विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्
 स्यात्—तेषांसंख्यापूर्वपदानामपि तदन्तविधिर्नास्तीति कर्त्तव्यार्थः । उदाहरणं यथा—
 पारायणं वर्त्तयति इति ठञ् “पारायणं तुरायणं आन्द्रायणं वर्त्तयति” (५।१।७९) इति
 सूत्रेण—तेन पारायणिकः । संख्यापूर्वपदादपि अयं विधिः तेन—द्विपारायणं
 वर्त्तयति इति ठञ्—द्विपारायणिकः । इत्यं त्रिपारायणिकः । अस्तुकि इति
 किम् ? द्विर्प्रेषेण क्रीतम् इति विगच्छे तदन्तविधिप्रतिषेधात् “शूर्पादन्त्यतरस्याम्”
 (५।१।२६) इति अञ् न स्यात् । कथं तदन्तविधिप्रतिषेधः ? “अध्वजं—पूर्वाद्
 द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्” (५।१।२८) इति द्विगोः परस्य आर्हयस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति ।
 ततः सामान्यविहितः ठञ् प्रत्ययः स्यात् तेन द्विर्प्रेषेण क्रीतं द्विगोपिकम् । ननु
 ठञ् प्रत्ययस्य लुग् कथं न स्यात् । “ठञो द्विगुं प्रति अनभिज्ञात् लुगभावः”

इति क्वाशिका । अत्र न तद्धितार्थङिगुः । अनेन सह ठञ् इत्यस्य न कोऽपि सम्पर्कः—अतस्तस्य न खोपः । इत्थं गूपाभ्याम् क्रीतम् इति “अध्यङ्—” [५।१।२८] इति सूत्रेण तद्धितार्थङिगुसन्नासे सति प्रत्ययस्य लृग्-तेन द्वि-गूर्पम् । अत्र तद्धितप्रत्ययलुकि न तदन्तविधिः तेन तदन्तविधेरभावात् “ङि” इत्यस्य इकारस्य न वृद्धिः ।

१६५० । अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ ७।३।२६ ॥

शे— । अर्धात् (१ परस्य) परिमाण-वाचकस्य उत्तर-पदस्य आदेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च । अर्ध-द्रोणेन क्रीतं अर्धद्रौणिकम् । आर्धद्रौणिकम् ।

The first of all the vowels-contained by a word expressive of some measure or amount, itself forming the second member of a compound, the first member of which is the word अर्ध takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix eliding its ज, ण, or क ; and the first vowel of the word अर्ध itself, optionally takes the same under same circumstances.

मित— । अर्ध इति प्रातिपदिकात् परस्य परिमाण-वाचिनः उत्तरस्य अर्धात् परस्मितं यत् उत्तरपदम् परिमाणवाचकं तस्य इत्यर्थः अर्चा मध्ये आद्यस्य अचः वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धितप्रत्यये परतः । किञ्च पूर्वस्य पूर्वपदस्य अर्ध इत्यस्य अचाम् आदेरचश्च वृद्धिः स्यात् विकल्पेन पूर्वोक्तं प्रत्यये परतः । अर्ध-द्रोणेन क्रीतम् इति क्रीताद्ये ठञ् । अर्धद्रौणिकम्—उत्तरपदस्य वृद्धिः—पूर्वपदस्य न वृद्धिः । आर्धद्रौणिकम् उभयस्य च वृद्धिः । एवम् अर्धकौडविकम्—आर्धकौडविकम् । परिमाणस्य इति किम् ? अर्धक्रीशः प्रयोजनम् अस्य इति आर्धक्रीशिकम् ।

१६५१ । नातः परस्य ॥ ७।३।२७ ॥

दी—। अर्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा विदादौ। अर्धप्रस्थिकम्। आर्धप्रस्थिकम्॥ अतः किम्? आर्धकौडविकम्। अर्धस्वार्या भवा अर्धखारी। अर्धखारीभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य इति पुंवङ्गावनिषेधो न स्यात्।

The first अकार occurring in a word implying some measure or amount itself happening to be the second member of a compound, the first member of which is the word अर्ध, does not take its Briddhi substitute before a Taddhita suffix eliding अ, ख or क; the अकार of the first member अर्ध, optionally takes the same. (See Tika for the rest).

मित—। अर्धात् परस्य परिमाणवाचिनः शब्दस्य य आद्य अकारस्तस्य वृद्धिर्न स्यात् इति शिति किति च तद्धितप्रत्ययं परतः, पूर्वपदस्य [अर्धस्य इत्यस्य] आदिरसौ वृद्धित्वा वा स्यात्। अर्धप्रस्थे न क्रीतम् इति क्रीतार्थे ढञ्—अर्धप्रस्थिकम्। अकारस्य इति किम्? अर्धकौडविकेन क्रीतम्—इति आर्धकौडविकम्।

ननु सूत्रे "अतः" इति त-परकरणं कथम्? उच्यते। अर्धस्वार्या भवा इति अर्धखारी, "तत्रभवः" [४।१।५३] इति अण्—स्त्रियां ङीप्। एवमपि अर्धखारी भार्या यस्या स अर्धखारीभार्यः। अत्र "वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्यारक्तविकारः" [६।१।३८] इति सूत्रेण पुंवङ्गावप्रतिषेधः स्यात्, उत न स्यात् इति वितर्क उच्यते—स्यात्। अत्र अण्प्रत्ययः वृद्धिनिमित्तो न इति न वक्तुं शक्यते। ननु अर्धखारी इत्यत्र खकारान् परः आकारस्तु स्वाभाविकः—अस्य वृद्धित्वा आकार एव—माभूत् तस्य वृद्धिक्रम्यं रूपान्तरं परं अण् इति प्रत्ययस्तु वृद्धिनिमित्तं इति पुंवङ्गावप्रतिषेधः स्यात्। यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषिध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवङ्गावो न प्रतिषिध्यते। यथा वैयाकरणौ भार्या अस्या वैयाकरण-भार्यः। अत्र तु न तथा तेन नात्र पुंवङ्गाव—प्रतिषेधः इति सर्वम् अवदातम्।

१६५२ । शताच्च ठन्यतावशते ॥५॥१२१॥

द्वौ-- । शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् ? शतम् परिमाणमस्य शतकः संघः इह प्रत्ययार्थोवस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते तेन ठन्यतौ न किन्तु कनेव । असमास इतिव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ।

The suffix ठन् and यत् are added to the word शत in any of the आर्होय sense—provided शत (i. e. a collection or group of hundred) is not implied.

मित— । शत इति प्रातिपदिकात् आर्होयेषु अर्थेषु ठन् यत् इति प्रत्ययौ स्याताम्, अशते अभिधेयः । “शतात्” अन्यस्मिन् अभिधेये सति इत्यर्थः । शतेन क्रीतम् शतिकम्—ठन् । शतिकः कम्बुशः । शतेन क्रीतम्—शत्यम्—अव यत् । शत्यः अश्वः । परसूत्रेण यः कन्प्रत्ययः संख्यावाचकात् विधीयते तस्य अपवादभूतौ एतौ प्रत्ययौ । अशते इति किम् ? शतम् परिमाणम् अस्य इति शतकः सङ्घः । शतम् अध्यायाः परिमाणम् अस्य इति शतकं निदानम् । शतकम् काव्यम् । शते श्लोकः परिमाणमस्य काव्यस्य इत्यर्थः । एषु प्रत्ययस्य योऽर्थः स तु प्रकृतेरर्थात् न भिन्नः—तेन ठन्यतौ न स्याताम्—किन्तु परसूत्रेण कन् एव, शतकः सङ्घः इत्यादौ प्रत्ययस्य अर्थस्तु संघः—स च वस्तुतः शतमेव—अतः प्रकृतेरर्थात् शतपरिमाणात् स न भिद्यते । एवं शतकं निदानं—इहापि प्रत्ययस्य अर्थः सत्यः—स च शताध्यायसंज्ञायाः—प्रकृतेरर्थात् शतपरिमाणात् न भिद्यते अतः शतम् एव अयं अभिधेयम् इति (कारणात्) न ठन् यतौ । सूत्रे यद्यकारः विद्यते स हि असमासे इतिव अनुकर्षति—तेन असमासे ठन् यतौ । अतएव द्विशतेन क्रीतम् इत्यत्र कन् खलु स्यात्—द्विशतकम् । “प्राग्बतैः संख्यापूर्व-पदानां तदन्तराहणम् अलुकि” इति वचनम् अस्मिन् सूत्रे न फलति इतिव सूत्रस्थेन चकारिण ज्ञाप्यते इति, अतएव द्विशतेन क्रीतम् इति संख्यापूर्वपदादपि ठन् यतौ न इति आशयः ।

१६५३ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ ५।१।२२॥

दी—। संख्याया कन् स्यात् आर्ह्येऽर्थे नतु त्यन्तशदन्तायाः ।
पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु—साप्ततिकः ।
शब्दन्तायाः—चात्वारिंशत्कः ।

The suffix कन् is attached to words expressive of numbers in any of the आर्ह्ये senses—provided the selfsame numerical words do not end in ति (as सप्तति) or शत् (as चत्वारिंशत्) ; the suffix कन् here stands as a bar to टञ् ।

मित—। “ति” इति येषां संख्याशब्दानाम् अन्ते तिष्ठति, “शत्” इति च येषां संख्याशब्दानां अन्ते तिष्ठति, तान् संख्याशब्दान् वज्रं धित्वा अन्येभ्यः, संख्याशब्देभ्यः आर्ह्ये अर्थे कन्प्रत्ययः स्यात् । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुभिः क्रीतः बहुकः, गणैः क्रीतः गणकः । अति इति किम् ? सप्तत्या क्रीतः साप्ततिकः—अत्र टञ् । शत् इति किम्—चत्वारिंशता क्रीतः चात्वारिंशत्कः । अद्यापि टञ् । एवं पाञ्चाशत्कः । इति प्रत्ययान्तानां तु अर्थे विधिः न स्यात्—तत्रैव कतिभिः क्रीतः कातिकः । अत्र ति इति स्थिते अपि कन् एव ।

१६५४ । वतोरिङ् वा ॥ ५।१।२३ ॥

दी—। वत्वन्तात कन् इङ् वा स्यात् । तावतिकः ।
तावत्कः ।

Words ending in वत् and (at the samtime) expressive of numbers take the suffix कन् after them (by the previous rule) ; but an इङ् is optionally inserted between the base and the suffix.

मित—। आर्ह्येषु अर्थेषु “वतोः” वत् इति येषां संख्याशब्दानामन्ते वर्तते तैर्भ्यः कन्प्रत्ययः स्यात् पूर्वस्त्वण, परं शब्दानाम् कन्प्रत्ययस्य च मध्ये विकल्पेन

इट् इति आगमो भवति । तावता क्रीतः इति संख्यावाचकान् चत्वनान् तावत्
इत्यस्मात् कन्—इट्, च ; तेन तावतिकः ; इट्, अप्राप्तौ—तावत्कः ।

१६५५ । विंशति त्रिंशदभ्याम् ङ्वुन्नसंज्ञायाम् ।

५।१।२४॥

दी— । योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् ।
असंज्ञयां ङ्वुन् स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः ।
संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः ।

The suffix कन् is attached to the words विंशति and विंशत् ;
the suffix ङ्वुन् is attached to these two when a संज्ञा a proper
name or a class name is not implied.

मित— । “योगविभागः कर्तव्यः—” सूत्रम् तु द्विधा विभाज्यम् इत्यर्थः । विंशति
त्रिंशदभ्याम् इत्येकः अंशः । तस्य अर्थस्तु—विंशतिः इत्यस्मात् तथा विंशत् इत्यस्मात्
च आर्द्धेषु अर्धे कन् स्यात् ; “संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” (५।१।२२)
इत्यस्य प्रतिपक्षोऽयं (counter-exception). विंशत्या क्रीतः विंशतिकः ।
त्रिंशता क्रीतः त्रिंशत्कः । सूत्रस्य द्वितीयांशस्तु—“ङ्वुन् असंज्ञायाम्” । अस्यार्थः
—असंज्ञायाम् विषये एतावत्याम् ङ्वुन् इति प्रत्ययः स्यात् । कनोऽपवादः । विंशत्या
क्रीतः इति ङ्वुन्—तथा सति ‘तिविंशतेर्ङीतीति’ (६।४।१४२) टिलोपः । तेन
विंशकः इति रूपम् । त्रिंशता क्रीतः इति ङ्वुन् “टिः” (६।४।१४३) इति टिलोपः
तेन विंशकः इति रूपम् । विंशकः विंशकः इति तु असंज्ञायाम्—अतएव
विंशतिकः, विंशत्कः इति संज्ञायामेव । त्रिंशतिकः इति यत्तु कचिद् वृत्तौ दृश्यते
तत् प्रामादिकमेव ।

१६५६ । कंसाष्टिठन् ॥ ५।१।२५ ॥

दी— । टो ङीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः ।
कंसिको ।

The suffix टिठन् is attached to the word कश् in any आर्ह्य sense.

नित—। कश् इत्यस्मात् आर्ह्येषु अर्थेषु टिठन् इति प्रत्ययः स्यात् । ठञ् प्रत्ययस्य बाधः, टिठन् इति प्रत्यये टकारस्तु स्त्रियां ङोप् इति सूचयति—“टिङ्ङाणञ्” (४।१।१५) इति सूत्रेण । टकारात् पर इकार उच्चारणार्थः एव । नकारः स्वरार्थः । कस्मै न क्रीतः इति टिठन्—कंसिकः पठः । स्त्रियां कंसिकी ।

दी—। अर्धाच्चेति वक्तव्यम् । (वा) । अर्धिकः—अर्धिकी ।

नित—। अर्ध इत्यस्मादपि आर्ह्ये अर्थे टिठन् स्यात् । अर्धे न क्रीतः अर्धिकः—अर्धिकी ।

दी—। कार्षापणाट् टिठन् वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च वा ॥
(वा) ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ।

The suffix टिठन् is attached to the word कार्षापण ; and the word is optionally substituted (replaced) by “प्रति” ।

नित—। कार्षापण इत्यस्मात् आर्ह्येषु अर्थेषु टिठन् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्यये च परे कार्षापण इत्यस्य स्थाने विकल्पेन “प्रति” इति आदेशो वा स्यात्, कार्षापणेन क्रीत इति कार्षापणिकः । स्त्रियां कार्षापणिकी । प्रत्यादेशे तु कार्षापणेन क्रीतः इति प्रतिकः । स्त्रियां प्रतिकी ।

१६५७ । शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ ५।१।२६ ॥

दी—। शीर्षम् । शीर्षिकम् ।

The suffix अञ् is optionally affixed to the word शूर्प ।

नित—। आर्ह्येषु अर्थेषु शूर्प इत्यस्मात् अञ् प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; अव्योऽप्राप्तिपक्षे तु ठञ् । शूर्पेण क्रीतम् इति शीर्षम्—अञ् । शीर्षिकम्—ठञ् ।

१६५८ । शतमानविंशतिक-सहस्रवसनादण् ॥ ५।१।२७ ॥

दी- । एभ्यो अण् स्यात् ठञ्ठक्कनामपवादः ।
शतमानेन क्रीतम् शतमानम् । विंशतिकम् । सहस्रम् ।
वासनम् ।

The suffix अण् is attached to the words शतमान, विंशतिक, सहस्र and वसन in the आर्हीय sense.

सित- । आर्हीयेषु अर्थेषु शतमान विंशतिक सहस्र वसन इति एतेभ्यः अण् स्यात् । शतमानेन क्रीतम् शतमानम् । अत्र विहितोऽण् ठञः अपवादः । विंशतिकेन क्रीतम् इति विंशतिकम्—अत्र ठक्प्रत्ययस्य अपवादः अण् । सहस्रेण क्रीतम् इति सहस्रम् अत्र कन् प्रत्ययस्य अपवादः । वसनेन क्रीतम् इति वासनम् । अत्र अण् ।

१६५९ । अध्यर्ध-पूर्वाद्-द्विगोर्लृगसंज्ञायाम् ॥ ५।१।२८ ॥

दी- । अध्यर्धपूर्वात् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् ।

Any आर्हीय suffix, added to a compound word the first member of which is अध्यर्ध, elides, so does the same suffixes when after any द्विगु compound provided no propername or class-name is implied in any case.

सित- । अधार्धशब्दः पूर्वः यस्मिन् तस्मात् अधार्धपूर्वकात् प्रातिपदिकात् परस्य आर्हीयस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् असंज्ञायां विषये ; अपिच "द्विगोः" द्विगुसमासात् परस्य अपि आर्हीयस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् असंज्ञायां विषये । अध्यर्धकंसेन क्रीतम् इति अधार्ध-कंसम् । अत्र विहितस्य ठञ् प्रत्ययस्य लुक् । द्विगोः—दाभ्याम् कंसाभ्याम् क्रीतम् इति द्विकंसम्, एवं त्रिकंसम् । एवम् अधार्धशब्देण

क्रीतम् इति अधार्धं गुणम् । द्विगुणम् । त्रिगुणम् । असंज्ञायाम् इति किम् ? संज्ञायाम् न स्यात्—तद्याहि पञ्चभिः कलापिकाभिः क्रीतम् इति पाञ्चकलापिकम् । एवं पाञ्चकलापिकः ।

१६६० । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ ५।१।२८ ॥

दी— । लुक् वा स्यात् । अधार्धकार्षापणम् । अधार्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम्—द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनोः लुक् । पक्षे अधार्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अधार्धसहस्रम् । अधार्धसाहस्रम् । द्वि-सहस्रम् । द्वि-साहस्रम् ।

A suffix of the आर्हीय class that elides by the previous rule, elides optionally, when after the words कार्षापण and सहस्र ।

नित— । अधार्धपूर्वात् द्विगोत्र कार्षापण-सहस्रानादुत्तरस्य आर्हीयस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात् । पूर्वसूत्रेण लुकि नित्ये प्राप्ते अनेन विकल्पः विधीयते । अधार्धकार्षापणेन क्रीतम् अधार्धकार्षापणिकम् इति टिठन् । पक्षे लुक् अधार्धकार्षापणम् । इभाषाम् कार्षापणाभासम् क्रीतम् इति टिठन् । द्विकार्षापणिकम्—पक्षे लुक् द्विकार्षापणम् । अधार्धसहस्रेण क्रीतम् अधार्धसाहस्रम्—अण् । “शतमानम्—” (५।१।२७) इति सूत्रेण । पक्षे लुक्—अधार्धसहस्रम् । इभाषाम् सहस्राभासम् क्रीतम् इति पूर्ववत् अण् द्विसाहस्रम् । पक्षे लुक् द्विसहस्रम् । “कार्षापणात् टिठन् वक्तव्यः” इति यः टिठन् प्रत्ययः विधीयते लुक्पक्षे तस्य लुक् स्यात् । लुक् अप्राप्तिपक्षे “प्रतिरादेश्य वा” इति विकल्पिकः प्रतिरादेशः । तेन अधार्धप्रतिकम्, द्विप्रतिकम्, इत्यपि स्यात् । द्वि-साहस्रम् अधार्धसाहस्रम् इत्यादौ उत्तरपदद्वित्वात् “संख्यायाः संवत्सरसंख्याया च” (७।३।१५) इति सूत्रेण । अपिच—सुवर्ण-शतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ तेन अधार्धसुवर्णम्—अधार्धसौवर्णिकम् । द्वि-सुवर्णम्—द्वि-सौवर्णिकम् । अधार्धशतमानम्

—अधार्धशतमानम् । द्वि-शतमानम्—द्वि-शतमानम् । “परिमाणान्तस्य—” (७।३।१७)
इति सूत्रेण उत्तरपदवृद्धिः ।

१६६१ । द्वित्रिपूर्व्वान्निष्कात् ॥ ५।१।३० ॥

दो— । लुक्वा स्यात् । द्वि-निष्कम् । द्वि-नैष्किकम् ।
त्रिनिष्कम् । त्रि-नैष्किकम् । बहुपूर्व्वान्चेति वक्तव्यम् । (वा) । बहु
निष्कम् । बहुनैष्किकम् ।

A suffix of the आर्हय class coming after निष्क preceded by द्वि, त्रि (and also) in a द्विगु compound, optionally elides.

नित— । द्विपूर्व्वकात् त्रिपूर्व्वकात् च निष्कशब्दात् द्विगु समास-निष्पन्नात्
विहितस्य आर्हयस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात् ; बहुपूर्व्वकात् च एष विधिः
स्यात् । द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतम् द्वि-निष्कम्—प्रत्ययस्य लुक् । द्वि-नैष्किकम्
प्रत्ययस्य (उज्-प्रत्ययस्य) लुग्भावः । “असमासे निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति
उज् । तस्यैव विकल्पेन लुक् । “परिमाणान्तस्य—” (७।३।१७) इति उत्तर-
पद वृद्धिः, एवं विभिर्निष्कैः क्रीतम् विनिष्कम् विनैष्किकम् । बहुभिर्निष्कैः
क्रीतम् बहुनिष्कम् बहुनैष्किकम् ।

१६६२ । विस्ताच्च ॥ ५।१।३१ ॥

दो— । द्वि-त्रि-बहुपूर्व्वान्विस्तादार्हयस्य लुक्वास्यात् । द्वि-
विस्तम् । त्रिविस्तम् । द्वि-वैस्तिकम् इत्यादि ।

An आर्हय suffix coming after विस्ता preceded by द्वि, त्रि or
बहु (of course in a द्विगु compound) optionally elides.

नित— । द्विगुसमासवृत्तात् द्वि-त्रि-बहुपूर्व्वत् च विस्तात् विहितस्य
आर्हयस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लुग्भवति । द्वाभ्याम् विस्ताभ्यां क्रीतं द्वि-विस्तम्

अतः ठञ्प्रत्ययस्य लुक् । द्विवैस्तिकम् । एवं चिबिस्तम्—त्रिवैस्तिकम् । बहु-
विस्तम्—बहुवैस्तिकम् ।

१६६३ । विंशतिकात् खः ॥ ५।१।३२ ॥

दी— । अधार्धपूर्वात् द्विगोरिति च । अधार्धविंशति-
कीनम् । द्विविंशतिकीनम् ।

In an आर्ह्य sense, the suffix ख is attached to the word
विंशतिक when preceded by अधार्ध or when entering into a द्विगु
compound.

मित— । अधार्धपूर्वात् विंशतिकशब्दात् तथा कृतद्विगुसमासात्
विंशतिकशब्दाय आर्ह्येषु अर्थेषु खप्रत्ययः स्यात् । विधानसामर्थ्यात् तस्य
प्रत्ययस्य न लुक् । अधार्धविंशतिकीनम् । द्वि-विंशतिकीनम् । त्रिविंशति-
कीनम् । अधार्धविंशतिकेन क्रीतम्, द्वाभ्याम् विंशतिकाभ्याम् क्रीतम् इत्यादयः
प्रत्ययस्य अर्थाः ।

१६६४ । खार्या ईकन् ॥ ५।१।३३ ॥

दी— । अधार्धखारीकम् । द्वि-खारीकम् । केवलायाश्चेति
वक्तव्यम् । (वा) । खारीकम् ।

In an आर्ह्य sense, the suffix ईकन् is attached to the word
खारी preceded by अधार्ध, or entering into a द्विगु compound.

मित— । अधार्धपूर्वात् खारीशब्दात् तथा कृतद्विगुसमासात् च एत-
न्नात् आर्ह्येषु अर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अधार्धखार्या क्रीतम् अधार्ध-
खारीकम् । द्वाभ्याम् खारोभ्याम् क्रीतम् द्वि-खारीकम् । केवलात् अपि खारी-
शब्दात् अयं स्यात् खार्या क्रीतम् इति खारीकम् ॥ अपि च—एतादृशात् काकिनी-
शब्दादपि अयं स्यात् अधार्धकाकिनीकम् । द्वि-काकिनीकम् । त्रि-काकिनीकम् ।
काकिन्या क्रीतम् इति काकिनीकम्—केवलादपि काकिनीशब्दात् ।

१६६५ । पण-पाद-माष-शताद्यन्त ॥ ५।१।३४ ॥

दी—। अधार्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अधार्धपादम् ।
इह पादः पदिति न । “यसेति” लोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
पदप्रत्ययतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

In an आर्होय sense, the suffix यत् is added to the words पण, पाद, माष and शत when preceded by अधार्ध or when entering into a द्विगु compound.

मित—। अधार्धपूर्वकात् तथा कृतद्विगुसमासात् च पणशब्दात्, पादशब्दात्, माषशब्दात् शतशब्दाच्च आर्होयिषु अर्थेषु यत्प्रत्ययो भवेत् । अधार्धपणेन क्रीतमिति अधार्धपण्यम् । द्वाभ्यां पणाभ्यां क्रीतमिति द्विपण्यम् । एवं त्रि-पण्यम् अधार्ध-माषेण क्रीतमिति अधार्धमाष्यम् । द्वाभ्यां माषाभ्यां क्रीतमिति द्वि-माष्यम् । अधार्धशतेन क्रीतमिति अधार्धशल्यम् । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतमिति द्वि-शल्यम् । अधार्धपादेन क्रीतम् इति अधार्धपाद्यम् । द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतम् इति द्विपाद्यम् । एवं त्रिपाद्यम् ।

ननु अत्र “पादः पत्” (६।४।१३०) इति पदादेशः कथं न स्यात् ? तथाहि द्विपाद इत्यस्मात् यत् । यति परे “यसेति च” (६।४।१४८) इति अकारस्य लोपः तेन द्विपाद+यत् इति स्थितिः । ततः “पादः पत्” (६।४।१३०) इति सूत्रेण लुप्ताकारो यः पादशब्दः, तदनन्तरं अङ्गस्य [पाद इत्यन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थः] भस्य “पत्” इत्ययमादेशो भवेच्चेत् ततः “द्विपाद” इति शब्दस्य स्थाने “द्वि-पत्” इति रूपे प्रसक्ते सति कथयति—“यसेति” लोपस्य स्थानिवद्भावात् तत् न स्यात् । “यसेति च” [६।४।१४८] इति सूत्रेण खलु द्विपाद इत्यस्य यति परे अन्यस्य अकारस्य लोपे सति “पादः पत्” [६।४।१३०] इत्यनेन “पत्” इत्यस्य प्रसक्तिः स्यात् । परं तस्य अकार-लोपस्य स्थानिवत्ता स्वीक्रियते । तथा सति द्वि-पाद इति अकारस्य लोपेपि अकारः अस्येव इति मनसि आर्तव्यम् । तेन अकारस्य लोपजन्यं यत् कार्यं “पत्”

इति रूपान्तरं तत न स्यात् । अतएव द्विपाद + यत् = द्विपाद्यम् इति रूपम् । एवं अधार्धपाद्यम् ।

“पद्यत्यतदर्थे” [६।३।५३] इति सूत्रेण यत्प्रत्यये परे पत् इति आदेशः पादशब्दस्य स्थाने दुर्वार इति ज्ञेयं सैवम् तस्मिन् सूत्रे प्राणिनः शरीरसा अवयवो यः पादः स एव गृह्यते । परं “पणमाध—” इत्यत्र सूत्रे तु परिमाणवाचिनः पादशब्दः गृहीतः । तेन पदादेशो न स्यात् ।

१६६६ । शाणाद्धा ॥ ५।१३५ ॥

दी— । यत् स्यात् पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अधार्धशाणम् । अधार्धशाणम् ।

The suffix यत् is optionally added to the word शाण when preceded by अधार्ध or when entering in a द्विगु compound, in the aforesaid sense.

मित— । आर्हियेषु अधेष्टु शाण इत्यास्मात् अधार्धपूर्वकात् तथा कृतद्विगुसमासात् च विकल्पेन यत् प्रत्ययः स्यात् । यतोऽप्राप्तिपक्षे तु ठञ् स्यात् । तस्य पुनः ठञ् : “अधार्ध-पूर्व-द्विगुर्लुगसंज्ञायाम्” [५।१।१८] इति लुक् स्यात् । अधार्ध-शाणेन क्रीतम् इति अधार्धशाणम्—अत्र यत् । पक्षे अधार्धशानेन क्रीतमिति ठञ् “प्राग्वतेठञ्” [५।१।१८] इत्यनेन अधार्धशाण + ठञ् । तस्य लुक् “अधार्ध—” [५।१।१८] इत्यनेन—अधार्धशाणम् इति रूपम् । एवं डाभ्याम् शाणाभ्याम् क्रीतमिति यत् द्वि-शाणम् पक्षे ठञ्—तस्य लुक् तेन द्विशाणम् । एवं विशाणम्—विशाणम् । शताच्चेति वक्तव्यम्—अधार्धशतम्—यत् । अधार्धशतम्—ठञ् तस्य च लुक् । द्विशता—यत् । द्विशतम्—ठञ् तस्य च लुक् । एवं त्रिशतम् त्रिशतम् ।

१६६७ । द्वित्वपूर्वादिण् च ॥ ५।१।३६ ॥

दी— । शाणादित्येव । आदयत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणा-न्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्ययदासात् आदिबुद्धिरेव । द्वैशाणम् ।

द्विशाणम् । द्विशाणम् । इह ठजादयस्तयोदशप्रत्ययाः प्रकृता-
स्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाच्चाकङ्क्षितास्तदिदानीमुच्यते ।

The suffix अण् is optionally added to the word शाण coming after either हि or वि in any आर्हयि sense ; (for the rest see Tika).

नित— । हि-पूर्वकात् तथा विपूर्वकात् च शाणात् आर्हयिषु अर्थेषु अण् प्रत्ययश्च भवति । सूत्रे “च” इति कं समुच्चिनोति ? यत्प्रत्ययम् इति । तेन अस्मात् यत् अपि स्यात् । इध्याम् शाणाभ्याम् क्रीतम् इति अण्—इं शाणम् ।

“परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः” (७।३।१७) इति शाण इत्यस्य वर्जनात् न उत्तर-
पदद्विः अपितु आदिद्विरेव । तेन हि इत्यस्य इकारस्य द्विः । पक्षे यत् हि-शाणम् ।
पक्षे “अधार्थ—(५।१।२८)” इति सूत्रेण प्रत्ययस्य लुक्, तेन हि-शाणम् ।
एवं वैशाणम् अण् । त्रिशाणम्—यत् । त्रिशाणम्—प्रत्ययस्य लुक् । अतएव
“वैरूप्य” रूपवयं भवति ।

इह ठञ् प्रकृतयः त्रयोदशप्रत्ययाः कथिताः—तेषां “समर्थविभक्तयः” द्वितीया-
समर्थात् तृतीयासमर्थात् किं वा चतुर्थीसमर्थात् उत अपरस्याः कस्या विभक्तौ
विधीयन्ते, अपिच कस्मिन्नर्थे ते विधेय इत्यादयः अधुना कथ्यन्ते ।

१६६८ । तेन क्रीतम् ॥ ५।१।३७ ॥

दौ— । ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतम् गोपुच्छिकम् ।
साम्प्रतिकम् । प्रास्थिकम् । ठक्—नैष्किकम् ।

In the sense of क्रीतम् (purchased), a suitable suffix (ठञ्, etc) is added to the word, expressive of something which something is purchased.

नित— । तेन इति तृतीयासमर्थात् क्रीतम् इति एतस्मिन्नर्थे, प्राग् वतेष्टजादयः
ये त्रयोदशप्रत्ययाः सन्ति, तेषु यथायोग्यं कश्चित्प्रत्ययः स्यात् । ठञ्—यथा—
गो-पुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । साम्प्रत्या क्रीतं साम्प्रतिकम् । प्रस्थेन क्रीतं प्रास्थिकम् ।

*ठक्—निष्केष क्रीतं नैकिकम् । ठन् शतेन क्रीतं—शतिकम् । यत्—शतेन क्रीतं शत्यम् । कन्—पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् । हाभ्याम् क्रीतम् विकम् । विभिः क्रीतं विकम् । “संख्याया अतिशदन्त्यायाः कन्” (५।१।२२) इति सूत्रेण एषु कन् ।
~सूत्रे “तेन” इति यत् तृतीयान्तं पदं दृश्यते, तत् तु मूल्यवचनस्य करणकारकस्य प्रापकम् । तेन देवदत्तेन क्रीतम्—पाणिना क्रीतम् इत्यादी प्रत्ययो नेष्टः ।

१६६८ । इदु गोण्याः ॥ १।२।५० ॥

दो— । गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि ; लुकोऽपवादः ।
पञ्चभिः गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ।

In case of a Taddhita suffix eliding, with reference to the word गोणी, an इकार, is added to the same.

मित— । “लुक् तद्धितलुकि” (१।२।४६) इति सूत्रादनन्तरमिदम् । तेनाय-
मर्थः—“तद्धितलुकि” तद्धित-प्रत्ययस्य लुकि प्रसक्ते सति, गोणी इति शब्दस्य “लुक्-
तद्धितलुकि” इति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्, अपितु अस्मात् “इत्” इकारा-
देशः स्यात् । पञ्चभिः गोणीभिः क्रीतः पटः इति तद्धितार्थद्विगुसमासः । “अध्यर्थ—”
(५।१।२८) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य लुक् । प्रत्ययस्य लुकि सति गोणी इत्यस्य इकारस्य
स्त्रीप्रत्ययत्वात् लुक् प्रसक्तम् । तत् न स्यात् अपि तस्य स्थाने इकारः स्यात् तेन
पञ्चगोणिः पटः ॥ इदु गोण्याः इति योगविभागः । तेन पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः
पञ्चसूचि, दशसूचि इत्यपि स्यात् इति काशिकाभाषावृत्तिकारौ ।

१६७० । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ५।१।३८ ॥

दो— । संयोगः संबन्धः । उत्पात शुभाशुभसूचकः । शतिकः
शत्यः वा धनपतिसंयोगः । शत्यम् शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्यन्दनम् ।
शतस्य निमित्तम् इत्यर्थः ।

Suitable suffixes are added to words to imply the cause of the same (i. e of the things denoted by the selfsame

words), provided the cause is no other than संयोग (connection, or better association) or उत्पात (some incident fortelling or foreboding good or evil).

मित—। संयोगः संवन्धः—धाकथिकः सम्बन्ध इत्यर्थः । उत्पातः युभायुभ-
सूचकः । तथाहि—“उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या” इति स्थाने उत्पात-
शब्देन यदभिधीयते, तदपि अत्र याच्यम् । “तस्य” इति षष्ठीसमर्थात् “निमित्तम्”
इति एतन्निघ्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ; यत् खलु निमित्तं—स चेत् संयोग
उत्पातो वा । शतस्य निमित्तम् धनपतिना संयोगः इति एतन्निघ्नर्थे षष्ठीसमर्थात्
शतात् ठन्प्रत्ययः यत्प्रत्ययश्च “शतात् ठन् यतावश्ते” (५।१।२१) इति सूत्रेण ।
शतिकः धनपतिसंयोगः—ठन् । शल्यः धनपतिसंयोगः—यत् । शतस्य निमित्तं
दक्षिणाक्षिस्पन्दनं—शतिकं शतम् वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । दक्षिणाक्षिस्पन्दनरूपो य
उत्पातः, स तु शतस्य शतमुद्रालाभस्य निमित्तं भवतीति दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतिकं
शल्यं वा उच्यते । एवं सहस्रस्य निमित्तं अधमर्णसंयोगः इति साहस्रः अधमर्ण-
संयोगः । सहस्रस्य निमित्तम् दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्—इति साहस्रं दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् ।
सहस्रशब्दात् “शतमान—(५।१।२७)” इत्यनेन च १ ।

दी—। वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोस्त्वसंख्यानञ्चेति
वक्तव्यम् । (वा) । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् ।
पैतिकम् । श्लेष्मिकम् ।

Suitable suffix (ठक्) is added to the words वात, पित्त and
श्लेष्म to imply the cause that excites or suppresses these.

मित—। षष्ठीसमर्थेभ्यः वातपित्तश्लेष्मन् इति एतेभ्यः निमित्तम् इति
एतन्निघ्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् यत् खलु निमित्तं तर्हेत् एतेषां शमनं कोपनं
वा । शमनं निवर्त्तकं, कोपनं उत्तेजकम् । वातस्य शमनं कोपनं वा इति
ठक्—वातिकम् । पित्तस्य शमनं कोपनं वा पैतिकम् । श्लेष्मणः शमनं कोपनं वा
श्लेष्मिकम् ।

द्वौ—। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ सान्निपातिकम् ।

The word सन्निपात takes the suffix टक् after it to denote the cause that excites or suppresses it.

मित—। पूर्वोक्ते एव विषये सन्निपातशब्दादपि यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात् । सन्निपातस्य कोपनं शमनं वा सान्निपातिकम् । तथाहि "विकारे सान्निपातिके" इति कुमारि द्वितीयसर्गे ।

१६७१ । गोह्यचोऽसंख्यपरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ५।१।३८ ॥

द्वौ—। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । ह्यचः—
धन्यः । यशस्रः । स्वर्गः । गोह्यचो किम् ? विजयस्र
वैजयिकः । असंख्यत्यादि किम् ? पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् ।
प्रास्थिकम् । खारौकम् । आश्विकम् । आश्विकम् ।

To imply the cause that is either an association or a portending of evil or good, the suffix यत् is attached to the word गो, as well as to words containing only two vowels, excepting those that stand for the name of a number or a measure (or amount), and the word अश्व and others passing by the term अश्वदि ।

मित—। गोशब्दात्, तथा द्विस्वरवर्णसनाथात् च शब्दात् षष्ठौसमर्थात् संयोगरूपे उत्पातरूपे वा निमित्तं गव्यमानि यत्प्रत्ययः स्यात्, संख्यावाचकात्, परि-
माणवाचकात्, च शब्दात्, तथा अश्व इति एवमादीन् च वर्ज्यं यित्वा । गोशब्दात्
गोर्निमित्तं संयोगः उत्पातो वा गव्यः । 'मेधराशौ शनिवारपंचको गोर्विनाश-
सूचकः उत्पातो वा गव्यः' इति भाषाहृत्तिटोकायां सृष्टिधरः । मेधराशौ वैशाखे मासि
शनिवारपंचकः पंचशनिवारसंयोगः गोर्निमित्तत्वात् गव्यः । गोविनाशसूचकः
उत्पातश्च गव्यः—इति भावः । द्विस्वरविशिष्टात् यथा—धननिमित्तं संयोग
उत्पातो वा धन्यः, "धन्या धन्यहीति" सृष्टिधरः । षष्ठां यहाणां योगः इति

पङ्क्यही समाहारविगुः । पङ्क्यही धन्या धनविनाशमुचिका, “यस्यां सहासां गुरु
वर्जितानाम् ऐक्यं सहीनिर्धनतां प्रमाती”ति । एवं लग्ने चतुर्थी धन्या । “तत्र
जातस्य धनवृद्धिं करोतीत्यर्थः” इति सृष्टिधरः । यशसो निमित्तं संयोगः उत्पातो वा
यशस्यः । स्वर्गस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा स्वर्गः । एवं आयुषो निमित्तं संयोग
उत्पातो वा आयुष्यः । गोदाचः इति किम् ? विजयस्य निमित्तं संयोगः उत्पातो
वा वैजयिकः । अत्र विजयशब्दस्तु न द्विस्वरविशिष्टः अपितु त्रिस्वरविशिष्टः—
तेन अत्र न यत् अपितु ठञ् । संख्यावाचकशब्दवर्जनम् इति किम् ? पञ्चानां
निमित्तं पञ्चकम् । संज्ञानां निमित्तं सप्तकम् । उभयत्र “संख्याया अतिशदन्तायाः
कन्” (५।१।२२) इति कन् । परिमाणवाचकशब्दवर्जनम् इति किम् ? प्रत्येस्य
निमित्तं प्रास्थिकम् । अत्र ठञ् एव । ख्याय्या निमित्तम् इति खारीकम्—अत्र “ख्याया
ईकन्” (५।१।३३) इति ईकन् । अन्नादि इति किम् ? अन्नस्य निमित्तम् इति
आशिकम् । अत्र ठक एव । अग्निः निमित्तं इति आग्निक् ठक् । हस्तिनः
निमित्तं इति हास्तिकम्—अत्रापि ठक् । अन्नादि यथा—अन्न, अग्नि, हस्तिन्, गण,
ऊर्णा, उमा, वसु, वर्षा, भङ्ग, लण, गङ्गा ।

अस्मिन् सूत्रे विहितो यत्प्रत्ययस्तु ठञ्प्रवृत्तीनामपवादः इति ज्ञेयम् ।

दी— । ब्रह्मवर्चसादुसंख्यानम् ॥ ब्रह्मवच्च साम् ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् is added to the word
ब्रह्मवर्चसम् ।

नित— । पूर्वोक्ते विषये ब्रह्मवर्चसशब्दादपि यत् सगात् । ब्रह्मवर्चसस्य
निमित्तं गुरुणा संयोगः ब्रह्मवर्चसम् ।

१६७२ । पुत्राच्छ च ॥ ५।१।४० ॥

दी— । चादयत् । पुत्रीयः । पुत्रः ।

The suffix, छ—as well as the suffix यत् is added to the
word पुत्र, in the aforesaid sense.

मित— । पूर्वोक्ते विषये पुनश्चब्दात् कप्रत्ययः, सुवस्वचकारयत्नात् यत्प्रत्ययश्च
संज्ञाताम् । पुनस्तत्र निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुन्ययः—कः ; पुन्यः—यत् ।
दिसंख्यात् नित्यं एव प्राप्ते अनेन कस्यापि विधानम् ।

१६७३ । सर्वभूमि पृथिवीभ्यामगञौ ॥ ५११४१ ॥

दी— । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः,
पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दः अनुशक्तिकादिषु पठ्यते ।

The suffix अण् is attached to the word सर्वभूमि, and the
suffix अञ् is added to the word पृथिवी in the aforesaid
sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये सर्वभूमिः पृथिवी इति एताभ्याम् यथासंख्यां
अण् अञ् इति प्रत्ययौ संज्ञाताम् । सर्वभूमेर्निमित्तम् संयोग उत्पातो वा इति अण्
सार्वभौमः । सर्वभूमि इति शब्दः अनुशक्तिकादिषु पठ्यते अतएव “अनुशक्तिकादीनां
च” (७३।२५) इति पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च अचाम् आदेरचो वृद्धिः । पृथिव्याः
निमित्तं संयोग उत्पातो वा इति अञ्—पार्थिवः ।

१६७४ । तसेग्रश्वरः ॥ ५११४२ ॥

१६७५ । तत्र विदित इति च ॥ ५११४३ ॥

दी— । सर्वभूमिरोश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः ।
पार्थिवः ।

In the sense of तस्य ईश्वरः, as well as in the sense of तत्र विदितः,
the suffix अण् is attached to सर्वभूमि and अञ् to पृथिवी ; i. e. to
denote the lord thereon or the person—noted therein, the
suffixes अण् and अञ् are respectively attached to the words
सर्वभूमि and पृथिवी ।

मित— । तस्य इति षष्ठीसंज्ञाभ्याम् सर्वभूमि पृथिवी इति एताभ्याम्

यथासंख्यम् अण् अञ् इति प्रत्ययी ईश्वर इति एतस्मिन्नर्थे, अपिच तत्र इति सप्तमी-
समर्थाभ्याम् सर्वभूमि पृथिवी इति एताभ्याम् यथासंख्यम् अण् अञ् इति
प्रत्ययीषी विदित इति एतस्मिन्नर्थे । सर्वभूमिः ईश्वर सर्वभूमौ विदितो वा
सार्वभौमः । पृथिव्या ईश्वरः पृथिव्यां विदितो वा पार्थिवः । विदितः प्रकाशित इत्यर्थः ।

१६७६ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ॥ ५।१।४४ ॥

दो— । तत्र विदित इत्यर्थे, लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभय
पदवृद्धिः—सार्वलौकिकः ।

To denote something or some person, known therein, the
suffix ठञ् is attached to the words लोक and सर्वलोक ।

मित— । लोक सर्वलोक इति एताभ्याम् “तत्र” इति सप्तमीसमर्थाभ्याम्
“विदितः” इति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययः स्यात् । लोके विदितः इति ठञ्—लौकिकः ।
तथाहि “इह लौकिकवाक्येषु व्यभिचारीऽस्ति पुष्कलः” । सर्वलोके विदितः इति
सार्वलौकिकः । सर्वलोकशब्दस्य अनुशतिकादिषु पठ्यते तेन “अनुशतिकादीनां च”
(७।३।२०) इति उभयपदवृद्धिः । तथाहि मट्टिकान्ये “जिगाय तस्य जितारं स रामः
सार्वलौकिकः ।”

१६७७ । तस्य वापः ॥ ५।१।४५ ॥

दो— । उपपत्ते अस्मिन् इति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः
प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् ; खारीकम् ।

To denote the field thereof, suitable suffixes are added to
words.

मित— । तस्य इति षष्ठीसमर्थात् “वापः” इति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययी
भवति । उच्यते अस्मिन् इति वप् धातोरधिकरणे षञ् प्रत्ययेन सिद्धम् पदं वापः
इति । तस्य अर्थस्तु क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः (क्षेत्रम्) इति प्रास्थिकम्—अथ ठञ् ।
द्रौणस्य वापः क्षेत्रम् इति द्रौणिकम्—अथ निष्कादित्वात् ठक् । खार्याः वापः
खेतम् इति खारीकम्—अथ “खार्या ईकन्” (५।१।३९) इति ईकन् ।

१६७८ । पात्रात् ठन् ॥ ५११४६ ॥

दी— । पात्रस्य वापः क्षेत्रम् पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ।

To denote the field thereof, the suffix ठन् is attached to the word पात्र ।

मित— । पात्र इति एतस्मात् यङीसमर्थात् “वापः” इति एतस्मिन्नर्थे ठन् इति प्रत्ययः स्यात् । पात्रशब्दस्य परिमाणवाची ठन्प्रत्ययस्तु ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रत्यये यकारः स्त्रियां ङीप् इति ज्ञापयति । नकारस्तु स्वराद्यः । पात्रस्य वापः इति ठन् पात्रिकम् क्षेत्रम् । स्त्रियां पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । भक्तिः विभागः । पात्रिकीभूमिः ।

१६७९ । तदस्मिन् वृद्धप्रायलाभशुल्कोपदा दीयते

॥ ५११४७ ॥

दी— । वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रतिपक्षं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते इति पञ्चकः । शक्तिकः । शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूल्यातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्ये भागः आयः । विक्रेता मूलादादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्तकोच उपदा ।

Suitable suffixes are attached to words expressive of something, in which is given either interest, gain, tax or bribe.

मित— । तदिति प्रथमासमर्थात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं तच्चेत् वृद्धिकृत लाभः शुल्कः उत उपदा वा दीयते । वृद्धिः कुसौदः । आयः—ग्रामात् नगराद् यत् उत्तिष्ठति, अधीनरस्य कोषं

च गच्छति स एव आयः । लाभः—वाणिज्यात् वणिक् यत् लभते स लाभः ।
 युक्तः रचायीगात् राजा यत् प्रजाभ्य आदत्ते स युक्तः । उपदा—उत्कीचः ।
 पञ्च अग्निन् वृद्धिर्दीयते, आयो दीयते, लाभो दीयते, युक्तो दीयते, उपदा वा
 दीयते इति पञ्चकः, एवं सप्तकः । “संख्यायाः अतिशदन्तायाः कम्” (५।१।२२)
 इति कन् । शतम् अग्निन् वृद्धिः आयः लाभः युक्तः उपदा वा दीयते इति
 शतकः ; शत्यः । “शताच्च ठन्वतावशते” (५।१।२१) इति ठन्वती । सहस्रम्
 अग्निन् वृद्धिः आयः लाभः युक्तः उपदा दीयते इति साहस्रम् । “शतमान-
 विंशतिक सहस्रवसनादण्” [५।१।२०] इति ण् ।

दी— । चतुर्थार्थ उपसंख्यानम् । (वा) । पञ्चास्मै वृद्धादि-
 दीयते पञ्चकोदेवदत्तः । सममब्राह्मणे दानमिति वदधिकरण-
 विवक्षा वा ।

मित— । संप्रदाने या चतुर्थीविभक्तिरिष्टा, तस्या अपि अयं अयं स्यात्—पञ्च
 अस्मै वृद्धिः आयः लाभः युक्तः उपदा वा दीयते इति पञ्चकः देवदत्तः । शतिकः
 शत्यः वा विप्रः । “समम् अब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणवृत्ते” इत्यादौ अब्राह्मणे
 इत्यत्र यादृशी संप्रदाने अधिकरणत्वविवक्षा ; तादृशीम् अधिकरणविवक्षाम्
 स्वीकृत्य तदधिनिति सूत्रेणैव इदं सिद्धं स्यात्, तथा सति पञ्च वृद्धादिरग्निन् दीयते
 इति पञ्चकः देवदत्तः इति वाक्यं भवेत् ।

१६८० । पूरणाद्वाट् ठन् ॥ ५।१।४८ ॥

दी— । यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो
 वृद्धादिरग्निन् दीयते द्वितीयकः तृतीयकः । अर्धिकः । अर्ध-
 शब्दोरूपकस्याद्धं रुट् ।

In the aforesaid sense, the suffix ठन् is added to ordinal
 numerals—as well as to the word अर्धं ।

मित— । तदधिनं वृद्धादिलाभयुक्तोपदादीयते इति एतधिनं विषये
 पूरणवाचकात् शब्दात्, तथा अर्धशब्दात् च ठन् प्रत्ययः स्यात् । अयं ठक्

प्रत्ययस्य अपवादः । तथा अर्धोच्च इति [५।१।२५] विहितस्य टिठन् प्रत्ययस्य वापवादः ।
 द्वितीया इतिः उपदा तथा द्वितीयः आयः लाभः शुल्को वा अस्मिन् दीयते इति
 द्वितीयिकः, एवं तृतीयो वृद्धादिरस्मिन् दीयते इति तृतीयिकः, एवं पञ्चमिकः
 सप्तमिकः । अर्धः वृद्धादिरस्मिन् दीयते इति अर्धिकः । अर्धशब्दस्य कोऽर्थः ?
 रूपकस्य रौप्यसुद्रायाः अर्धे अर्धं खण्डे रुद्रः, रुद्रिहस्या अर्धशब्देन अर्धरौप्यसुद्रा
 ज्ञायते । [अर्ध = a half rupees price] [आधुलि इति गौडीयः] ।

१६८१ । भागादपच ॥ ५।१।४८ ॥

दी— । चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्य अर्धेरुद्रः ।
 भागो वृद्धादिरस्मिन् दीयते इति भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या
 भागिका विंशतिः ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् as well as the
 suffix ठन् is added to the word भाग meaning a half rupee
 piece.

मित— । भागः रूपकस्य अर्धः । भागः वृद्धायलाभशुल्कोपदा वा अस्मिन्
 दीयते इति एतस्मिन् अर्थे भागशब्दात् यत्प्रत्ययः, तथा सूतस्यचकारवृत्तात्
 ठन्प्रत्ययोऽपि भवेत् । भागो वृद्धिरायः लाभः शुल्कः उपदा वा अस्मिन् दीयते
 इति यत् भाग्यम् । ठन्—भागिकम् । ठज्प्रत्ययस्य अपवादोऽपि । भाग्यं भागिकं
 वा शतम् । भाग्या विंशतिः, भागिका वा विंशतिः ।

१६८२ । तद्धरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः

॥ ५।१।५० ॥

दी— । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्
 प्रातिपदिकं तत्-प्रकृतिकात् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति
 वहति आवहति वा वांशभारिकः । ऐन्दुभारिकः । भाराहंशा-
 दिभ्य इत्यस्य व्याख्यानतरं भारभूतभ्यो वंशादिभ्य इति । भार-
 भूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐन्दुकः ।

Suitable suffixes are added to the word भार—if joined to the word वंश or to some other word—that pass by the term वंशदि to denote the person that either takes away, steals, raises, or produces the things expressed by the said compound word which takes the suffix after itself.

This sutra admits of double interpretation—the second interpretation is—suitable suffixes are added to the word वंश—and some others passing by the term वंशदि to denote the person that either takes away, pilfers, raises, or produces the things expressed by the self same words, provided the said things (expressed by the words) serve as burden upon the person.

मित—। हरति चोरयति, यदा हरति देशान्तरं प्रापयति—नयतीत्यर्थः। वहति ऊहम् उत्तोल्य धारयति। आवहति—उत्पादयतीत्यर्थः। वंशादिर्यथा वंश, कुटज, वल्लज, स्तूण, स्तूणा, अक्ष, अश्व, अश्वमन, यवण, मूल, इक्षु, खड्ग, खट्वा। “भारात् वंशादिभ्यः”। वंशादिभ्यः—वंश इत्येवमादिभ्यः परस्थितात् भारात् भार इत्यस्मात्। सूत्रार्थः—तदिति द्वितीयासमर्थ्यात् हरति, वहति, आवहतीति एषां कस्मिंश्चिदेव अर्थे यथायोग्यं प्रत्ययो भवति यत् खलु द्वितीयासमर्थं स चेत् वंश इत्येवमादिभ्यः परस्थितः भार इति शब्दः। वंशनां भारः वंशभारः। वंशभारं हरति वहति आवहति वा इति ठक् वंशभारिकः। इक्षुभारं वहति हरति आवहति वा इति ठक् ऐक्षुभारिकः। एवं बाल्लजभारिकः, कौटजभारिकः। भारात् इति किम्? वंशं हरति इति प्रत्ययो न स्यात्। वंशादिभ्यः इति किम्? त्रीहिभारं हरति अत्रापि प्रत्ययाभावः। सूत्रस्य द्वितीयाव्याख्या—तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः “वंशादिभ्यः” वंश इति एवमादिभ्यः “भारात्” भार-सूतेभ्यः वहतीत्यादिष्वर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। अस्मां व्याख्यायाम् भारात् इति पदम् अवधारण एव वंशादिभ्यः इत्यस्य विशेषणम्। भारात् वंशादिभ्यः—भारसूतेभ्यः (भार-स्वरूपेभ्यः

इत्यर्थः) वंश इत्येवमादिभ्यः । भारभूतान् वंशान् हरति वहति आवहति वा इति ठक्—वांशिकः, एव' ऐल्लकः, कौटलिकः, वाल्लजिकः । भारादिति किम् ? वंश' (नतु भारभूतम् वंशम्) हरति वहति आयच्छति वा इति प्रत्ययः न स्यात् । वंशादिभ्यः इति किम् ? भारभूतान् श्रीडोन् हरति वहति आवहति वा इति प्रत्ययाभावः ।

१६८३ । वस्त्रद्रव्याभ्याम् ठन्कनौ ॥ ५।१५१ ॥

दी— । यथासंख्यस्तः । वस्त्रं हरति वहति आवहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यकः ।

The suffixes ठन् and कन् are attached to the words वस्त्र and द्रव्य respectively in the aforesaid sense.

मित— । द्वितीयासमर्थभायाम् वस्त्र द्रव्य इति एताभ्याम् हरति वहति आवहति वा इत्येतेषु अर्थेषु यथासंख्यं ठन् कन् इति एतौ प्रत्ययौ स्याताम् । वस्त्रं हरति वहति आवहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यं हरति वहति आवहति वा द्रव्यकः ।

१६८४ । संभवत्यवहरति पचति ॥ ५।१५२ ॥

दी— । प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन् समावेशयति इत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी—प्रस्थम् अवहरति पचति वित्यर्थः ।

Suitable suffixes are attached to words to imply the person that either fills-up, pounds or cooks the things expressed by the said words.

मित— । संभवः आश्रयस्व प्रमाणातिरेकः इति काशिका । अतएव संभवति पूरयति समावेशयति इत्यर्थः । अवहारः संहरणम् इति भाषावृत्तिः । उपसंहरणम् इति काशिका । अतएव अवहरति चूर्णयति इत्येवार्थः प्रतीयते । पचति पाकं करोति । संभवति अवहरति पचति इति एतेष्वेवार्थेषु द्वितीयासमर्थभाः प्रातिपदिकिभ्यः यथाविहितं प्रत्ययौ भवेत् । प्रस्थं संभवति इति प्रास्थिकः कटाहः ।

प्रस्थम् स्त्रियन् (कटाहान्तरं इत्यर्थः) समावेशयति । कटाहः आत्मनः अभान्तरं
अपूर्य्य प्रस्थान् स्थापयति इति कटाहः प्रास्थिकः सच्यते । यथा प्रस्थ पचति इति
प्रास्थिकः कटाहः । अत्र ठञ् प्रत्ययः । प्रस्थं पचति, प्रस्थम् अवहरति वा इति
ठञ्—स्त्रियां “टिङ्ङाण्—” (४।१।१५) इति ङीप्—प्रास्थिको ब्राह्मणो । एवं
कुङ्कुमं पचति, अवहरति संभवति वा इति ठञ्—कौडविकः । खारिं संभवति,
अवहरति पचति वा इति “स्त्राव्या ईकन्” (५।१।३९) इति सूत्रेण ईकन्
स्त्रीकः ।

दो— । तत् पचतीति द्रोणादण्च् ॥ चाट्ठञ् । द्रोणं
पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी ।

नित— । पचतीति एतस्मिन्नर्थे द्रोणशब्दात् द्वितीयासमर्थात् अण् स्यात् ; ठञ्
च । द्रोणम् पचतीति अण् द्रौणः कटाहः । स्त्रियां ङीप् द्रौणी स्यात् । द्रोणं
पचति इति ठञ् द्रौणिकः कटाहः । स्त्रियां ङीप् द्रौणिकी स्यात् । उभयव
“टिङ्ङाण्—” (४।१।१५) इति ङीप् ।

१६८५ । आदकाचित-पात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५।१।५३ ॥

दो— । पच्चे ठञ् । आदकं संभवति अवहरति पचति
वा आदकीना—आदकिकी । आचितीना—आचितिकी ।
पात्रोणा पात्रिकी ।

The suffix ख, as well as the suffix ठञ्, may be added to
the words आदक, आचित and पात्र in the aforesaid sense.

नित— । आदक आचित पात्र इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः “अन्यतरस्याम्”
विकल्पेन खप्रत्ययः स्यात् संभवति अवहरति पचति इति एतेषु अर्थेषु ; खप्रत्ययस्य
अप्राप्तिपच्चे तु ठञ् । आदकं संभवति अवहरति पचति वा इति खः—आदकीनः
स्त्रियां आदकीना । ठञ्—आदकिकः—स्त्रियां आदकिकी । आचितं संभवति
अवहरति पचति इति खः—आचितीनः—स्त्रियां आचितीना । ठञ्—आचितिकः

स्त्रियां आचितिकी । पात्रं संभवति अवहरति पचति वा इति पात्रीणः—स्त्रियां पात्रीणा । ठञ्—पात्रिकः—स्त्रियां पात्रिकी ।

१६८६ । द्विगोऽष्टञ् ॥ ४।१।५४ ॥

दी— । आदकाचितपात्रादित्येव । आदकाद्यन्ताद्विगोः संभवत्यादिषु अर्थेषु ठन् खी वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्याध्यर्त्तेति लुक् । पित्वान् डीप् । द्वादकिकी । द्वादकीना । द्विगोरिति डीप् । द्वादकी । द्वाचितिकी । द्वाचितिनी । अपरिमाणेति डीप् निषेधात् द्वाचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ।

The suffixes ठन् and ख are optionally added (i. e. the three ठन्, ख, and ठञ्, are added) to the words आदक, आचित and पात्र, entering into द्विगु compound in the aforesaid sense.

मित— । “द्विगोः” छत-द्विगुसमासात्, आदकाचितपात्रात् ठन्प्रत्ययः स्यात् संभवति अवहरति पचति इति एतेष्वर्थे अर्थेषु ; तथा सूत्रस्वरचकारवलात् खप्रत्ययोऽपि स्यात् ; अपिच पूर्वसूत्रात् अन्यतरस्याम् इति अत्र अनुवृत्तम् । तेन ठन् ख इति पतयोर्बकल्पिकत्वान् ठञ् प्रत्ययोऽपि स्यात् ; तस्य पुनः “अध्यर्त्तेपूर्वद्विगोर्लुक्-संज्ञायाम्” (५।१।९८) इति सूत्रेण लुक् । ठन् ख इत्यनयोः खलु एतेन लुक् न स्यात्—विधानसामर्थ्यात् । ठन् इति प्रत्यये षकारः स्त्रियाम् “विहोरादिभ्यश्च” (४।२।४१) इति डीप् । नकारस्य तु स्वरप्रक्रियायाम् उपयोगिता । द्वाभ्याम् आदकाभ्याम् संभवति अवहरति पचति वा इति ठन्—द्वादकिकः । स्त्रियां द्वादकिकी । खः—द्वादकीनः, स्त्रियां द्वादकीना । ठञ्—तस्य चलुक् तेन द्वादक—स्त्रियां द्वादकी । द्विगोः (४।१।९१) इति स्त्रियां डीप् । द्वाभ्याम् आचिताभ्याम् संभवति अवहरति पचति वा द्वाचितिकः—ठन् । स्त्रियां द्वाचितिकी । ख—द्वाचितिनीः—स्त्रियां द्वाचितिनीना । ठञ्—तस्य च लुक्—तेन द्वाचित ।

“अपरिमाणविस्त्राचितकम्बलीभ्यो न तद्धितलुकि” (४।१।२२) इति ङीप्: प्रतिषेधः
तेन स्त्रियां द्याचिता । द्वाभ्याम् पाठाभ्याम् पचति संभवति अवहरति वा इति
द्विपातिकः—ठन् । स्त्रियां द्विपातिकी । खः—द्विपाचीणः—स्त्रियां द्विपाचीणा ।
ठञ्—तस्य लुक् द्विपात्र । ‘द्विगोः’ (४।१।२१) इति स्त्रियां ङीप्—
द्वि-पात्री ।

१६८७ । कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५।१।५५ ॥

दौ— । कुलिजान्ताद्विगोः संभवतीत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ
वास्तः । चात् ठञ्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी ।
द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ।

In the aforesaid sense, the suffix (of course ठञ्),
attached to the word कुलिज entering into a द्विगु compound,
optionally elides ; whereas, the suffixes ख as well as ठन् may
be added to the same in the self same sense and under self-
same condition ; these, of course, do not elide.

नित— । द्विगोरित्त्व । तेन कृतद्विगुसमासात् कुलिजशब्दात् संभवति,
पचति अवहरति इति एतेषु अर्थेषु विहितस्य प्रत्ययस्य (ठञः इत्यर्थः) लुक् स्यात्,
तथा अस्मात् खप्रत्ययोऽपि स्यात् ; किञ्च सूतस्यचकारवलीन अस्मात् ठन् प्रत्ययोऽपि
भवेत् । तथाच “अन्यतरस्याम्” इति अतापि अनुवर्तते तेन लुक् खानु विकल्पेन
भवति, तथा सति लुक्: अप्राप्तिपचो ठञ्प्रत्ययसिद्धति । द्वैकुलिजं संभवति
अवहरति पचति वा इति ठञ्—तेन द्वैकुलिजिकः । स्त्रियां द्वैकुलिजिकी । ठञ्प्रत्ययस्य
लुक्—द्विकुलिज । स्त्रियां तु “द्विगो” रिति (४।१।२१) ङीप् द्विकुलिजी ।
खप्रत्ययः—द्विकुलिजीनः—स्त्रियां द्विकुलिजीना । ठन् प्रत्ययः—द्विकुलिजिकः—
स्त्रियां द्विकुलिजिकी । खप्रत्यये कृते सति द्विकुलिजीना इति भवेत्, एतद्वि भाषावर्तौ
दृश्यते । परम् अत्र काशिकायां च द्वैकुलिजीना इति दृश्यते ; तस्य साधुत्वं
चिन्ताम् ।

१६८८ । सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५।१।५६ ॥

दी—। अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वैतनम् ।
पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वा अस्य पञ्चकः ।

Proper suffixes are added to words to denote a part or price or wages of the thing expressed by the said words.

मित—। स इति प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, यत् खलु प्रथमासमर्थं अंशो वस्त्रो भृतयश्चेत् ता भवन्ति । पञ्च अंशः वस्त्रः भृतिर्वा अस्य इति पञ्चकः । अत्र “संख्यायाभृतिशब्दनायाः कन्” (५।१।२२) इति कन् । एवं सप्तकः । सहस्रं वस्त्रः भृतिरंशो वा अस्य इति “शतमान—” (५।१।२७) इत्यादिसूत्रेण अण्—साहस्रः । शतं वस्त्रः भृति रंशो वा अस्य इति शतिकः शत्यः वा, “शताच्च ठन्यतावशते” (५।१।२१) इति ठन् यती ।

१६८९ । तदस्य परिमाणम् ॥ ५।१।५७ ॥

दी—। प्रस्थं परिमाणमस्य इति प्रास्थिको राशिः ।

Proper suffixes are affixed to words to denote the measure or amount of the thing, expressed by the said word.

मित—। तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् । यत् खलु प्रथमासमर्थं तच्चेत् परिमाणमेव । प्रस्थं परिमाणमस्य इति ठञ् प्रास्थिकः राशिः । खारी परिमाणमस्य इति खारीकः—अत्र “खार्या ईकन्” (५।१।३६) इति ईकन् । शतम् परिमाणमस्य इति शत्यः—यत् ; शतिकः—ठन् । सहस्रं परिमाणमस्य इति साहस्रः—अण् । वर्षशतम् परिमाणमस्य वार्षशतिकः वागः । अत्र ठञ् ।

१६९० । संज्ञायाः संज्ञासंघसूत्राध्यायनेषु ॥ ५।१।५८ ॥

दी—। पूर्वसूत्रम् अनुवर्त्तते । तत्र “संज्ञायां स्वार्थे

प्रत्ययो वाच्यः ।" (वा) । यद्वा द्वे कयोरितिवत् संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पंचैव पंचकाः शकुनयः । पंच परिमाण-
मेवां इति वा । संघे—पंचकः । सूत्रे—अष्टकम् पाणिनीयम् ।
संघशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तम् । पंचकम्
अध्यायनम् । स्तोमे ङविधिः । (वा) । पंचदश मन्त्राः परिमाणमस्य
पंचदशस्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः
क्रियमाणा पृथ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ।

Proper suffixes are added to numerical words to imply some measure (amount) with reference to a संज्ञा (proper name or particular class name), संघ (group of animals), सूत्र (group of rules) and अध्ययन (study, reading). (Rest easy).

मित— । तदस्य परिमाणम् इत्यस्य अनुवृत्तिः । "तदि"ति प्रथमासमर्थान् प्राति-
पदिकात् संख्यावाचकात् "अस्य" इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत्—यत् सूत्रं
प्रथमासमर्थं संख्यावाचकं तच्चेत् संज्ञाविषयकं संघविषयकम्, सूत्रविषयकम्—
अध्ययनविषयकम् वा परिमाणम् । संघविषयकं परिमाणं यथा—पञ्च परिमाणम्
अस्य इति कन्—पंचकः संघः । सूत्रविषयकम्—अष्टौ अध्यायाः परिमाणम् अस्य
सूत्रस्य इति अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । एवं दशकम् वैयाकरणदीयम् । त्रिकं
काशकतृक्षम् ।

ननु अध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव तर्हि सूत्रस्य कथं पृथक् गृह्यणम् इति चेत् ; नैवम् ।
प्राणिनां समूहे एव संघः प्रसिद्धः । तेनैव सूत्रस्य पृथगुपादानम् । पंच आहतयः
परिमाणम् अस्य अध्ययनस्य इति पंचकम् अध्ययनम् । संज्ञाविषयं तु = स्मार्थं एव
प्रत्ययः स्यात् । पंच एव इति कन् पंचकः । पंचकाः नकुलाः । पंचकाः
शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । यद्वा "त्रैकयोर्द्विवचनैकवचने" (१।४।२२) इत्यत
यद्वा द्विशब्देन द्वित्वं इति गृह्यते, एकशब्देन एकत्वमिति गृह्यते, तथा अत्रैव
"संख्यामात्रवृत्तेः" संख्यामात्राभिधायिन पंच दश एवमादिः, "परिमाणिनि" पंच-

परिमाणविशिष्टे दशपरिमाणविशिष्टे इत्यादी वाच्ये खलु प्रत्ययः स्यात् । पञ्च परिमाणमेषां शकुनीनाम् इति पञ्चकाः शकुनयः । अत्र परिमाण-शालिनि अभिधेयं सति संख्यामात्रवाचकैर्भाः पञ्चदश एवमादिभाः प्रत्ययः इति भावः । “सोमोऽभिधिः”—सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणाः “पृष्ठ” “प्रहृष्ट” इत्यादिनाम्ना प्रसिद्धाः स्युः । सोमशब्देन उच्यते । तस्मिन् सोमो अभिधेये सति संख्यावाचकात् उप्रत्ययः स्यात् परिमाणविषये । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणम् अस्य (सोमस्य) इति पञ्चदशः सोमः । सप्तदश मन्त्राः परिमाणम् अस्य इति सप्तदशः सोमः । एकविंशतिः मन्त्राः परिमाणम् अस्य इति एकविंशः सोमः ।

१६८१ । पङ्क्ति विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टि सप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५।१।५८ ॥

टी— । एते रुडिशब्दा निपात्यन्ते ।

The words enumerated in the sūtra are irregularly formed in the aforesaid sense.

मिति— । तदस्य परिमाणम् इति एतस्मिन् विषये पङ्क्तिप्रभृतयः निपातनेन सिध्यन्ति । एते रुडिशब्दाः—अर्धविंशति रुदाः । यज्ञकण्ठेनानुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धम् । तथाहि पङ्क्तिशब्दः । अत्र पञ्चशब्दस्य टिलोपः, तथा त्रि-प्रत्ययश्च । विंशतिः—द्वौ दशतौ परिमाणम् अस्य संप्रसार इति विंशतिः । त्रिंशत् इति कथं सिद्धम् ? उच्यते—वयोदशतः परिमाणमस्य इति त्रिंशत् । चत्वारो दशतः परिमाणम् अस्य इति चत्वारिंशत् । पञ्च दशतः परिमाणम् अस्य इति पञ्चाशत् । षड् दशतः परिमाणम् अस्य इति षष्टिः । सप्तदशतः परिमाणमस्य इति सप्ततिः । अष्टौ दशतः परिमाणम् अस्य इति अशीतिः । नवदशतः परिमाणम् अस्य इति नवतिः । दश दशतः परिमाणम् अस्य इति शतम् । पङ्क्तिः इति क्रमसन्निवेशे अपि वर्तते—यथा ब्राह्मणपङ्क्तिः । पिपीलिकापङ्क्तिः । उदाहरणमात्रमेतत् । सहस्रादयः अपि एवं द्रष्टव्याः ।

१६८२ । पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ५।१।६० ॥

दी— । पञ्च परिमाणम् अस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पञ्च
पञ्चकः । दशकः ।

The words पञ्चत् and दशत् are irregularly formed to imply a वर्ग (group); these are optional and do not disallow the suffix कन् ।

मित— । वर्गः गणः । तस्मिन् वर्गे अभिधेये सति पञ्चत् दशत् इति एते निपातनेन सिध्यन्तः, तदस्य परिमाणम् इति एतस्मिन् विषये । अत्र विकल्पविधिः । पञ्च परिमाणम् अस्य इति पञ्चत् । पञ्चत् वर्गः । कन्—पञ्चको वर्गः । दश परिमाणम् अस्य इति दशत् वर्गः । दशको वर्गः । “संख्याया” (५।१।२२) इति कन्प्रत्यये नित्ये प्राप्ते सति अनेन विकल्पः । विकल्पपक्षे पञ्चत् दशत् इति निपातनेन सिध्यति ।

१६८३ । त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङ्

॥ ५।१।६२ ॥

दी— । त्रिंशदध्यायाः परिमाणम् एषां ब्राह्मणानां त्रैशानि ।
चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ।

In the sense of तदस्य परिमाणम्, the suffix ङ् is attached to the words त्रिंशत् and चत्वारिंशत्, to denote the name of a particular kind of “Brahman” (the prose portion of the vedas).

मित— । ब्राह्मणं वेदानां कर्मकाण्डानां (मन्त्रव्यतिरिक्तः) गद्यभागः । “ब्राह्मणे” ब्राह्मणे अभिधेये सति “संज्ञायां” संज्ञाविषये “त्रिंशत् चत्वारिंशतोः” त्रिंशत् चत्वारिंशत् इति एताभ्याम् ङ् प्रत्ययः स्यात्, तदस्य परिमाणम् इति एतस्मिन्नर्थे । ब्राह्मणविशेष- नास्ति वाच्ये सति परिमाणविषये त्रिंशत् चत्वारिंशत् इति एताभ्याम् ङ् प्रत्ययः स्यात् इत्यर्थः । त्रिंशत् अध्यायाः परिमाणम् एषां ब्राह्मणानाम् इति ङ्—

वैशानि ब्राह्मणानि । चत्वारिंशदध्यायाः परिमाणमेषां चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि ।
कानिचित् ब्राह्मणानि विंशदध्यायसनाथानि कानिचित् च चत्वारिंशदध्याययुक्तानि
तेनैव हि तानि तत्तत् सङ्गया आख्यायन्ते ।

१६८४ । तदर्हति ॥ ५।१।६३ ॥

दी— । लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् ठआदयः
सुः । श्वेतकृत्रम् अर्हति इति श्वेतकृत्रिकः ।

Proper suffixes are added to words to imply the person that deserve the things, expressed by the said word.

मित— । तदिति द्वितीयसमर्थात् “अर्हति” योग्यो भवति, लब्धुं योग्यः
भवतीति एतस्मिन् विषये ठआदयः यथायोग्यं प्रत्ययाः सुः । श्वेतकृत्रम् अर्हति इति
श्वेतकृत्रिकः । कृत्रम् अर्हति इति कृत्रिकः । शतम् अर्हति इति शत्यः शतिकय ।
अथ यत्प्रत्ययः—ठन्प्रत्ययश्च । सदसुम् अर्हति इति सादसुः—अथ अण् । तस्व-
युग्मम् अर्हति इति बास्वयुग्मिकः—अथ ठञ् ।

१६८५ । क्खेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५।१।६४ ॥

दी— । नित्यम् आभीक्ष्ण्यम् । क्खेदम् नित्यम् अर्हति
क्खेदिकः वेतसः । क्खिन्नप्ररूढत्वात् ।

Proper suffixes are added to words of the क्खेदादि class, to denote the person or thing that always or ever deserve those expressed by the words of the क्खेदादि class.

मित— । नित्यम् आभीक्ष्ण्यम् सततम् इत्यर्थः । नित्यमिति प्रत्ययार्थविशिष्टम् ।
नित्यम् अर्हतीति एतस्मिन् विषये क्खेद एवमादिभ्यः यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् । क्खेदम्
नित्यमर्हति इति क्खेदिकः । क्खेदिकः वेतसः । क्खिन्नप्ररूढत्वात् वेतसन्निष्पन्नः
एव प्ररोहति—अतः स क्खेदिकः । क्खेदादि रैषा—क्खेद, भेद, द्रोह, वच, कर्ष,
संप्रयोग, विप्रयोग, प्रपण, विप्रकर्ष, दोह, नर्त्त, तीर्थ, संयोग, प्रयोग, विकर्ष,
प्रकर्ष, संपन्न, विप्रन्न ।

दी—। विरागं विरज्जं च ॥ विरागं नित्यम् अर्हति
वैरागिकः। वैरज्जिकः।

मित—। नित्यमर्हति इति एतस्मिन् विषये विरागशब्दो विरज्जादेशं लभते।
विरागं नित्यम् अर्हति इति ठक् (आहीयः) वैरागिकः। वैरज्जिकः।

१६८६। शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ५।१।६५ ॥

दी—। शिरश्छेदं नित्यम् अर्हति शीर्षच्छेदः।
शीर्षच्छेदिकः। यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो
निपात्यते।

The suffix यत् or any other suitable suffix is added to the
word शीर्षच्छेद—in the aforesaid sense.

मित—। शिरसः छेदम् नित्यम् अर्हतीति विषये शीर्षच्छेदशब्दात् यत्-प्रत्ययः
स्यात्। सूत्रस्थचकारवज्जात् यथाविहितं प्रत्ययस्यापि। स च ठक् एव। शिरश्छेदम्
नित्यम् अर्हतीति इति यत्—शीर्षच्छेदः। पक्षे ठक्—शीर्षच्छेदिकः। यत् ठक्
इति प्रत्ययद्वय-सन्नियोगेन “शिरस् छेदः” इति शिरस् इत्यस्य स्थाने निपातनेन शीर्षं
इति भवति। तेन शीर्षच्छेद इति सूत्रे निर्देशः। तथाहि उत्तररामचरिते—
“शीर्षच्छेदः स ते राजन्”।

१६८७। दण्डादिभ्यो यत् ॥ ५।१।६६ ॥

दी—। एभ्यो यत् स्यात्। दण्डम् अर्हति दण्डः। अर्घ्यः।
वधः।

The suffix यत् is attached to the word दण्ड and others
coming within the category of दण्डादि, to imply the person
that deserves the thing or things expressed by the said
words.

मित— । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः अर्हतीति एतस्मिन् विषये यत् प्रत्ययो भवति । यत् स्थाने य इति काशिकाभाषातत्कारयोरपवादः । ठकोऽपवादः । दण्डम् अर्हति इति दण्डाः । अर्थम् अर्हति इति अर्थः । वधम् अर्हति इति वधाः । तथाहि मनुस्मृतौ—अदण्डान् दण्डयन् राजा, दण्डान् चापि अदण्डयन् । दण्डान् दण्डयोग्यान् । दण्डादिर्यथा—दण्ड, सुसल, नधुपर्क, कया, अर्थ, मेघ, मेघा, सुवर्ण, कठ, धन, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इम, भङ्ग ।

१६८८ । पात्रात् घञ् ॥ ५।१।६८ ॥

दी— । चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्रः ।

In the aforesaid sense, the suffix घञ् as well as the suffix यत् is attached to the word पात्र ।

मित— । पात्र इत्यच्चात् घञ् स्थात्, स्वस्थचकारवलात् यत् च, तदर्हतीति एतस्मिन् विषये । ठक् ठजोरपवादः । “पात्रम् परिमाणम् अप्यस्ति” इति काशिका । पात्रम् अर्हति इति घञ् पात्रियः । यत्-पात्रः ।

१६८९ । कड़करदक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥

दी— । चाद्यत् । कड़ करोतीति विग्रहे निपातनात् खच् । कड़करं माषमुद्गादिकाष्टम् अर्हति इति कड़करीयो गौः । कड़कर्यः । दक्षिणाम् अर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

The suffix छ as well as the suffix यत् is attached to the words कड़कर and दक्षिणा in the aforesaid sense.

मित— । कड़ मदे इति पदमञ्जरीकृतं हरदत्तः । कड़तीति कड़ः । कड़ करोतीति विग्रहे निपातनेन खच् प्रत्ययः । तेन कड़कर इति सिध्तिः । कड़कर शब्देन माषमुद्गादिकाष्टम् उच्यते । कड़करवुसं क्रीडे इत्यमरः । कड़करशब्दात् तथा दक्षिणाशब्दाच्च अर्हतीति एतस्मिन् अर्थे छप्रत्ययो भवति, स्वस्थचकारवलात् यत् च । ठकोऽपवादः । कड़करम् अर्हतीति कड़कर्यः—यत्, कड़करीयः—छ ।

कङ्करीयः कङ्करीयो वा गौः । दक्षिणाम् अर्हति इति दक्षिणीयः—भिन्नः । यत् = दक्षिण्यः ब्राह्मणः ।

१७०० । स्थालीविलात् ॥ ५।१।७० ॥

दी— । स्थालीविलमर्हतीति स्थालीविलीयास्तण्डुलाः ।
स्थालीविलयाः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

In the aforesaid senses, the suffix क् as well as यत् is attached to the word स्थालीविल ।

मित— । स्थाल्याः विलम् इति स्थालीविलम् रन्ध्रनपाताभान्तरम् इत्यर्थः ।
द्वितीयासनयात् स्थालीविलशब्दात् अर्हतीति एतस्मिन् विधये क् प्रत्ययः, यत्
प्रत्ययश्च । स्थालीविलम् अर्हति इति कः—स्थालीविलीयाः, यत्—स्थालीविल्याः ।
स्थालीविलीयाः स्थालीविल्याः वा तण्डुलाः । पाकयोग्याः इत्यर्थः ।

१७०१ । यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ ॥ ५।१।७१ ॥

दी— । यथासंख्यस्तः । यज्ञं ऋत्विजं वा अर्हति ।
यज्ञियः । आत्विजीनो यजमानः ।

In the aforesaid sense, the suffix घ is attached to the word यज्ञ, and the suffix खञ् is attached to the word ऋत्विज् ।

मित— । अर्हतीति एतस्मिन् विधये यज्ञशब्दात् घप्रत्ययः स्यात्, ऋत्विज् शब्दात्
खञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञम् अर्हतीति यज्ञियः ब्राह्मणः । अथ खप्रत्ययः ।
ऋत्विजमर्हतीति खञ्—आत्विजीनो यजमानः ।

दी— । यज्ञत्विग्भ्याम् तत्कर्माहंतीतुरपसं खानम् । (वा) ।
यज्ञियोदेशः । आत्विजीनो ऋत्विक् ।

The said suffixes are also affixed to the said words to imply the person, place or thing that deserve the कर्म (function) of a यज्ञ (sacrifice) or a ऋत्विग् (priest).

मित—। यज्ञकर्म अर्हतीति विषये यज्ञशब्दात्, तथा ऋत्विक्कर्म अर्हतीति विषये ऋत्विज्शब्दाच्च यथासंख्यं च खञ् इति एतौ सः । यज्ञकर्म अर्हतीति यज्ञियः देशः । ऋत्विक् कर्म अर्हतीति आर्त्विजीनो ऋत्विक् ।

॥ आर्हयानां उगादीनां ङादशानां पूर्वोऽवधिः ॥

दी—। “अतः परं ठञेव” । [अग्यात् परं तु “प्राग्बतेठञ्” (५।१।१८) इति ठञ् प्रत्ययः अधिक्रियते] ।

१७०२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ५।१।७२ ॥

दी—। पारायणं वर्त्तयति इति पारायणिकम्बन्धः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the words पारायण, तुरायण and चान्द्रायण to denote the person that practises those.

मित—। पारायण तुरायण चान्द्रायण इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः वर्त्तयतीति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयति अर्धेति इति पारायणिकः क्तावः । द्वै-पारायणिकः । चै-पारायणिकः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तत् वर्त्तयति निर्व्वहतीति तौरायणिकः यजमानः । चान्द्रायणं वर्त्तयति पालयति इति चान्द्रायणिकः तपस्वी । [‘वर्त्तयति’ इति णिजन्तो भूदिस्तु गृह्यते । नात्र सर्व्वं कर्त्तुं मिप्रायवि-
वधास्ति । अतो“णिचय” इति नात्मनेपदम्] ॥

१७०३ । संशयमापन्नः ॥ ५।१।७३ ॥

दी—। संशयविषयोभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the word संशय— to denote the thing, that is an object of the same (i. e. संशय—doubt)].

मित—। द्वितीयासमर्थात् संशयशब्दात् आपन्न इति एतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयम् आपन्नः प्राप्तः इति सांशयिकः स्थाणुः । स च संशयविषयोभूतः—
‘अयं’ सरो वा स्थाणुर्वेति ।

१७०४ । योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४ ॥

दी— । योजनिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the word योजन to denote the person that travels the same.

मित— । चतुर्भिः क्रीडैः योजनं स्यात् । इतीयासमर्थात् योजनशब्दात् गच्छ-
तीति एतस्मिन् विषये ठञ् स्यात् । योजनं गच्छति इति योजनिकः पान्यः ।

दी— । क्रीशशत-योजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ (वा) ॥
क्रीशशतं गच्छति क्रीशशतिकः । योजनशतिकः ।

In the same sense, the suffix ठञ् is attached to the words क्रीशशत् and योजनशत् ।

मित— । पूर्वोक्ते विषये आभ्याम् ठञ् स्यात् ; क्रीशशतं गच्छति क्रीशशतिकः
दूतः । योजनशतं गच्छति योजनशतिकश्चरः ।

दी— । ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ (वा) ॥ क्रीश-
शतादभि- गमनमर्हतीति क्रीशशतिको भिक्षुः । योजनशतिकः
आचार्यः ।

The suffix ठञ् is attached to the words क्रीशशत and योजनशत, to imply the person—that deserves a welcome from these far places.

मित— । ततः इति पञ्चमीसमर्थाभ्याम् क्रीशशतम् योजनशतम् इति एताभ्याम्
ठञ् प्रत्ययो भवति, अभिगमनम् अर्हतीति एतस्मिन्नर्थे । क्रीशशतात् अभिगमनम्
प्रत्यादयानम् अर्हति इति क्रीशशतिकः भिक्षुः । योजनशतात् अभिगमनम् अर्हतीति
योजनशतिकः आचार्यः ।

१७०५ । पथः पथन् ॥ ५।१।७५ ॥

दी— । पथो ङीष्पथः । पथ्यानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

The suffix **यन्** is added to the word **पथिन्** to denote the person, that travels the way.

मित—। पथिन् इति प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थात् गच्छतीति एतस्मिन् नर्थं यन् प्रत्ययो भवति । प्रत्यये षकारः स्त्रियां ङीष् इति सूचयति—“पिदगौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति सूत्रेण । नकारस्य स्वरप्रकरणे उपयोगिता । पन्थानं गच्छति इति पथिकः । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपः । स्त्रियां पथिकी ।

१७०६ । पन्थो ण नित्यम् ॥ ५।१।७६ ॥

दी—। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ।

The suffix **ण** is attached to the word **पथिन्**—[which is changed to **पन्थ** before **ण**], to imply the person that ever [always] travels the way.

मित—। नित्यं इति प्रत्ययार्थविशेषणम् ; तेन नित्यं गच्छतीति एतस्मिन् विपर्यये पथिन् इत्यस्मात् णप्रत्ययो भवेत्, पथिन् इत्यस्य स्थाने च पन्थादेशः स्यात् । पन्थानं नित्यं गच्छतीति पान्थः । पान्थः भिक्षां याचते । “पान्थः प्रसन्नः युवा” । स्त्रियां टाप्—पान्था । नित्यमिति किम् ? पन्थानं गच्छतीति पथिकः ।

१७०७ । उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५।१।७७ ॥

दी—। उत्तरपथेन आहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ।

The suffix **ठञ्** is attached to the word **उत्तरपथ**—to denote the thing, that is brought through the same, or to imply the person that travels there.

मित—। उत्तरपथेन आहृतं च अर्थे, षकारात् गच्छतीति एतस्मिन् अपि अर्थे च ठञ् प्रत्ययः स्यात् । उत्तरपथेन आहृतम् औत्तरपथिकम् दाह । उत्तरपथेन गच्छति इति औत्तरपथिकः दूतः । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः ।

दी—। आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्वादुप-
संख्यानम् ॥ वारिपथिकम् ।

मित—। तेन आहृतम्, तेन गच्छतीति एतयोरर्थयोः वारिजङ्गलकान्तार—
पूर्वात् पथिन् शब्दात् ङञ्प्रत्ययो भवति । वारिपथेन आहृतं वारिपथिकम् । वारि-
पथेन गच्छति वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं—जाङ्गलपथिकम् । जाङ्गलपथेन
गच्छति जाङ्गलपथिकः । कान्तारपथेन आहृतं कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन
गच्छति कान्तारपथिकः ॥ अपिच अजपथशङ्खपथाभ्याम् च इति वक्तव्यम् । अज-
पथेन आहृतं गच्छति वा अजपथिकम् अजपथिकः । शङ्खपथेन आहृतं गच्छति वा
पाङ्कपथिकं—शाङ्खपथिकः । किञ्च “स्थलवारिभ्याम् पथौ मधुकमरिचयोरण्” ।
स्थलपूर्वकात् पथिन्शब्दात् तथा वारिपूर्वकात् पथिन्शब्दात् अण्प्रत्ययः स्यात्
आहृतमिति विषये, मधुके, मरिचे च गन्तमाने । स्थलपथेन आहृतं मधुकम् स्थलपथं
मधुकं, स्थलपथेन आहृतं मरिचं स्थलपथं मरिचम् । वारिपथेन आहृतं मधुकं वारि-
पथं मधुकम् । वारिपथेन आहृतं मरिचं वारिपथं मरिचम् ।

१७०८ । कालात् ॥ ५।१।७८ ॥

दी—। वृथादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥

This is an अधिकार सूत्र i.e. a rule that denotes jurisdiction
or pervasion. The word कालात् i. e. “after words—expressive
of any division of time” is to be taken in connection with
all the succeeding rules till the rule—वृथादिभ्योऽण् [५।१।८७]

मित—। अधिकारसूत्रमिदम् । “कालात्” कालवाचकशब्देभ्यः इत्यस्य अधिकारः
वृथादिभ्योऽण् (५।१।८७) इति सूत्रं यावत् वर्तते ।

१७०९ । तेन निवृत्तम् ॥ ५।१।७९ ॥

दी—। अङ्गा निवृत्तम् आङ्गिकम् ।

The suffix टञ् is attached to word expressive of any

division of time, to denote something, completed within the said period of time.

मित—। तेनेति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् “निवृत्तम्” इति एतस्मिन्नेव ठञ् प्रत्ययो भवति । अज्ञानिवृत्तम् आज्ञिकम् । “अज्ञटस्त्रोरव” (६।४।१४५) इति नियमात् अव टिप्पो न स्यात् । निवृत्तम् सम्पन्नम् । मासिन निवृत्तम् मासिकम् । आर्हीमासिकम् । द्वि-सांवत्सरिकम्—अव “संख्यायाः संवत्सरं संखास्य च” (७।२।१५) इति उत्तरपदद्वयः ।

१७१० । तमधीष्टोभूतोभूतोभावी ॥ ५।१।८० ॥

दी—। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्त्वया व्यासः कालः । भावी तादृश एव अनागतकालः । मासम् अधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासंभूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ।

Proper suffixes [or rather the suffix ठञ्] are added to words expressing any division of time, to denote the person who is respectfully engaged, or who is stipulated to work for wages for the said period of time, or to imply a thing, that existed [or that had duration] or will exist [will last] for the said time.

मित—। तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचकप्रातिपदिकात् अधीष्टः भूतः भूतः भावी इति एतेष्वेव अर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः (ठञ् प्रत्ययो वा) भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः—सत्कारपूर्वकम् कस्मिन्नापि कर्मणि नियोजितः । आदर-पूर्वकम् किमपि कर्म कर्तुं नियोजितः इत्यर्थः । मासम् अधीष्टः मासिकः अध्यापकः । संवत्सरं अधीष्टः सांवत्सरिको गुरुः । मासं संवत्सरम् इत्यादौ “कालाध्यगोरत्यन्तं संयोगे” (२।३।५) इति द्वितीया । मासं संवत्सरं वा व्याप्य सादरम् अध्यापन-

कर्मणि नियोजितः इत्यर्थः । भूतो वितनेन क्रीतः—वितनप्रदानेन कर्मणि नियोजितः । मासं भूतः मासिकः कर्मकरः । संवत्सरं भूतः सांवत्सरिकः दासः । भूतः—स्वसत्त्वया व्याप्तकालः । स्वसत्त्वया भूतशब्देन द्वयद्वस्तु अभिप्रेतम्, तस्यैव वस्तुनः सत्त्वया अस्तित्वेन व्याप्तः परिमितः कालः । अतीतकालः इत्यर्थः । वर्त्तमानध्वंस प्रतियोगित्वम् अतीतत्वम् इति सारमञ्जरी । मासं भूतो मासिकः व्याधिः । संवत्सरं सांवत्सरिकः व्याधिः । यो व्याधिः स्वसत्त्वया (व्याधिसत्त्वया आत्मनः अस्तित्वेन इत्यर्थः) मासं व्याप्तवान् स मासिकः व्याधिः—यो व्याधिः संवत्सरं स्व-सत्त्वया व्याप्तवान् स सांवत्सरिको व्याधिः । भावी अनागतकालः । भविष्यत्कालः—वर्त्तमानप्रागभावप्रयोगित्वम् भविष्यत्त्वम् इति सारमञ्जरी । मासं भावी मासिकः उत्सवः ; संवत्सरं भावी सांवत्सरिकः उत्सवः । य उत्सवः स्वसत्त्वया मास-परिमितं संवत्सरं परिमितं वा कालं व्याप्स्यति (मासं संवत्सरं वा यावत् स्थास्यति) स उत्सवः मासिकः सांवत्सरिको वा ।

१७११ । मासाद्वयसि यत्खञ् । ५।१।८१ ॥

दो— । मासं भूतो मास्यः । मासीनः ।

The suffixes यत् as well as खञ् are attached to the word मास to imply the age of something.

मित— । मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूतः इति विषये यत् प्रत्ययः स्यात् ; खञ् प्रत्ययश्च वयसि गम्यमाने । ठञोऽपवादौ । मासं भूतो मास्यः—यत् । मासं भूतः मासीनः—खञ् । मास्यः गोवत्सः । मासीनः शिशुः । वयसि इति किम् ? मासिकः कर्मकरः । भाषावृत्तिवृत्तये मासं भावो मास्यः इत्यर्थे अपि अयं विधिः स्यात् ।

१७१२ । द्विगोर्यप् ॥ ५।१।८२ ॥

दो— । मासाद्वयसीत्यनुवर्त्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

The suffix यप् is added to the word मास, entering into a द्विगु compound, under the aforesaid condition.

मित—। मासादयसि इत्यनुवृत्तम् । तेन अयमर्थः—कृतद्विगुसमासात् मासशब्दात् भूत इति विषये यप् प्रत्ययः स्यात् वयसि गम्यमाने । डी मासौ भूतः इति द्विमास्यः एव विमास्यः । मन्थामदौ प्रत्ययोऽयं यत्खञ् प्रत्यययोः अपवादः । यत्-यप् प्रत्यययोस्तु स्वरौ एव भेदः इत्यपि स्मर्तव्यम् ।

१७१३ । षण्मासाण् खञ्च ॥ ५।१।८३ ॥

दी—। वयसि इति एव । यवपि अनुवर्तते । चाट्ठञ् । षण्मास्यः । षाण्मास्यः । षाण्मासिकः ।

The suffix खत्, as well as the suffix यप् (also the suffix ठञ्) is attached to the word षण्मास in the aforesaid sense.

मित—। षण्मासशब्दात् भूत इति विषये खत् च स्यात् वयसि गम्यमाने । अत्र यप् अपि अनुवर्तते—तेन यवपि स्यात् ; तथा सूत्रस्थचकारवलात् ठञ् अपि—अतएव पदद्वयं सिध्यति । षट्मासान् भूतः इति खत्—षाण्मास्यः । यप्—षण्मास्यः । ठञ्—षाण्मासिकः ।

१७१४ । अवयसि ठञ्च ॥ ५।१।८८ ॥

दी—। चाण्णयत् । षण्मासिको व्याधिः । षाण्मास्यः ।

The suffix ठन् as well as the suffix खत् is attached to the word षण्मास—to imply anything other than age.

मित—। अवयसि अभिधेये षण्मासशब्दात् ठन् प्रत्ययो भवति—सूत्रस्थचकारवलात् खत् च । षण्मासान् भूतः इति षण्मासिकः व्याधिः । अत्र ठन् । खत्—षाण्मास्यः रोगः । [भाषावृत्तिमते ठञपि स्यात्—तेन षाण्मासिकः इत्यपि] ।

१७१८ । समायाः खः ॥ ५।१।८८ ॥

दी— । समाम् अधीष्टो भूतो भूतो वा समीनः ॥

The suffix ख is affixed to the word समा in all the four senses—अधीष्ट, भूत, भूत and भावी enumerated in the rule no 80 of this section of Panini.

मित— । द्वितीयासमर्थात् समाशब्दात् अधीष्टः, भूतः भूतः, भावी इति एतेषु अर्थेषु खप्रत्ययः स्यात् । समाम् अधीष्टः भूतः भूतः भावी वा समीनः । अयं ठञ्-प्रत्ययस्य अपवादः । केषिन् "तेन निर्वातम्" (५।१।७८) इति निर्वातार्थे अपि खप्रत्ययमिच्छन्ति—तेन समया निर्वात इति समीनः ।

१७१६ । द्विगोर्वा ॥ ५।१।८६ ॥

दी— । समायाः ख इति । 'तेन परिजय्येत्यतः प्राङ्' निर्वातादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।

The suffix ख is optionally attached to the word समा—entering into a द्विगु—compound, in all the five aforesaid senses (i. e. in the senses of निर्वात, अधीष्ट, भूत, भूत and भावी) ।

मित— । समायाः ख, इति अनुवृत्तम् । तेनायम् अर्थः—कृतद्विगुसमासात् समाशब्दात् निर्वातः अधीष्टः, भूतः, भूतो भावी इति एतेषु पञ्चसु अर्थेषु खप्रत्ययः विकल्पेन स्यात् ; "समायाःखः" (५।१।८५) इति खप्रत्यये नित्ये प्राप्ते अनेन विकल्पविधानम् । द्विसमीनः—अतःखः । द्वाभ्याम् समाभ्याम् [समाशब्दस्य एकत्वाद्वा अपि प्रयोग इष्टः] निर्वातम्, वे समे अधीष्टः भूतः भूतः भावी वा द्वि-समीनः । पञ्चे ठञ् द्वै-समिकः । "तेन परिजयालभ्यकार्यसुकरम्" (५।१।८३) इति सूत्रात् प्राक् निर्वातादिषु पञ्चसु अर्थेषु प्रत्ययाः वेदितव्याः ।

१७१७ । रात्रिहः संवत्सराच्च ॥ ५।१।८७ ॥

दी— । द्विगोरिति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयज्ञिकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ।

The suffix ख is attached to the words रात्रि, अहन् and संवत्सर, entering into a द्विगु compound in the aforesaid five senses ; by dint of the च in the sūtra, ठञ् may be optionally added to these.

मित—। द्विगोरित्यत अनुवर्तते । कृतसमासात् रात्रिशब्दात्, तादृशात् अहःशब्दात्, तथा एवम्भूतात् संवत्सरशब्दाच्च—निर्वातादिषु पञ्चसु अर्थेषु खप्रत्ययः स्यात् ; सुखस्यचकारवलात् ठञ् प्रत्ययोऽपि । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वातः । हे रात्रौ अधीष्टः भूतः सुतः भावी वा इति खः—द्विरावीणः ; ठञ्—द्वैरात्रिकः । द्वाहीनः—खः । हे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्वाहीनः “अहष्टखीरेव” (५।४।१४६) इति सूत्रेण टिलोपः । द्वैयज्ञिकः—ठञ् ।

ननु “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।६१) इति टच्प्रत्ययाभावः अत्र कथम् ? समासान्तविधिरनित्यः इति न्यायात् । द्वैयज्ञिकः—इत्यत्र “न युष्मभ्याम् पदान्ताभ्याम् पूर्वोत्तु ताम्रामैच्” (७।३।३) इति सूत्रेण ऐजागमः । “अज्ञोपोऽनः” इति भसंज्ञायाम् अनः अकारलोपय । द्वि-संवत्सरीयः—अत्र खः । ठञ्प्रत्यय कृते तु किंरूपं स्यात् ? अत्र सूयान्तरस्य अपेक्षा विद्यते—अतः सूत्रं कथयति—

१७१८ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ ७।३।१५ ॥

टी—। संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् जिदादौ । द्विसंवत्सरिकः । हे षष्ठी भूतो द्विषाधिकः । संख्यायाः परिमाणान्तस्य इतिव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्य अग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपद-वृद्धिर्न ।

The first of all the vowels contained by the word संवत्सर or by any word, expressive of a particular number, takes its Briddhi substitute before any Taddhita suffix—eliding ज, ञ,

or क, provided the said word संवत्सर or the numerical words occur after another numerical word. For rest see Tika.

मित—। संख्यावाचकशब्दात् परस्थितस्य संवत्सरशब्दस्य तथा संख्यावाचकशब्दात् परस्थितस्य अन्यस्य अपि संख्यावाचकशब्दस्य अचां मघे आद्यस्य एव अचो ह्रिः स्यात् अिति णिति किति च तद्धितप्रत्यये परे सति । द्वाभ्याम् संवत्सराभ्याम् निर्वृत्तः, यदा—ह्रीं संवत्सरौ अधोष्टो भूतो भूतो भावौ वा इति ठञ् द्विसंवत्सरिकः । इं षष्ठी भूतः द्वि-षाष्टिकः । एवं द्वि-सप्ततिकः, वि-सप्ततिकः ।

ननु “परिमाणान्तरासंज्ञाशब्दयोः” (७३।१७) इति सूत्रेण संख्यावाचकात् शब्दात् परस्थितस्य परिमाणवाचकस्य प्रातिपदिकस्य अचां मघे आद्यस्य अचो ह्रिः अिति णिति किति च तद्धिते परे । संवत्सरशब्दोऽपि काल-परिमाणवाचक इति तन्नैव सूत्रेण अस्य वृद्धिर्भवति—तर्हि कथम् अत्र सूत्रे संवत्सर इत्यस्य ग्रहणम् इति संशये सति समाधत्ते—“परिमाणग्रहणे”—इत्यादिना । “परिमाणग्रहणे” यदा परिमाणवाचकः शब्दः गृह्यते तत्र खलु “काल-परिमाणस्याग्रहणार्थम्” कालपरिमाणवाचिनः शब्दाः न गृह्यन्ते । कालपरिमाणवाचिनः प्रातिपदिकाः खलु नैव परिमाणवाचकशब्दानाम् अन्तर्मुक्ताः इत्यर्थः । तेन द्वाभ्याम् समाभ्याम् निर्वृत्तः, इं समे अधोष्टो, भूतो भूतो भावौ वा इति ठञ्—इं समिकः—अत्र वत्सरवाचिनः समाशब्दस्य परिमाणवाचकानां मघे गणनाभावात् न उत्तरपदह्रिः ।

अत्र किञ्चित् प्रसङ्गतो आर्त्तव्यमस्ति—

“तदस्य परिमाणम्” इति (५।१।५७) सूत्रम् । तत्र षष्टिः जीवितपरिमाणमस्य षष्टिकः—कनूप्रत्ययः । अपिच इं षष्ठी जीवितपरिमाणम् अस्य इति वाक्ये विहितस्य ठञ्प्रत्ययस्य “अघाहं पूर्व—(५।१।५८)” इति सूत्रेण लुक् । पूर्वसूत्रे “सोऽस्याश्वसंभृतयः” (५।१।५६) इति सोऽस्य निर्दिष्टम् । पुनरपि परसूत्रे तदस्य इति निर्दिश्यते । पुनरपि तदस्य इति निर्दिष्टात् ज्ञाप्यते यत् अत्र “अघाहं—” (५।१।५८) इति सूत्रेण ठञी लुकि प्रसक्ते अपि पुनरपि ठञ् । तस्य च ठञः विधानसमर्थान् न लुक् । ततः “संख्यायाः संवत्सरसंख्याया च” इति उत्तरपदह्रिः—तेन द्वि-षाष्टिकः इतिरूपम् । एवं द्वि-सप्ततिकः । वि-सप्ततिकः ।

१७१८ । वर्षाब्जुक् च ॥ ५११८८ ॥

दी— । वर्षशब्दान्तात् द्विगोर्वाखः । पच्चे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्वि-वर्षाणो व्याधिः । द्वि-वार्षिकः । द्वि-वर्षः ।

The suffix ख as well as the suffix ठञ्, is added to the word वर्ष entering into a द्विगु compound in the five aforesaid senses ; these two suffixes may optionally elide also.

नित— । निर्वृत्तादिषु पञ्चसु अर्थेषु कृतद्विगुसंज्ञात् वर्षशब्दात् खप्रत्ययः विकल्पेन स्यात् ; पच्चे ठञ् प्रत्ययः ; प्रत्ययद्वयमा च पच्चे लुक् अपि स्यात् । अतएव त्रीणि रूपाणि भवन्ति ; द्वे वर्षे भूतः इति खः—द्वि-वर्षाणो व्याधिः । एवं त्रिवर्षाणो व्याधिः । द्वे वर्षे भूत इति ठञ्—द्वि-वार्षिकः । एवं त्रिवार्षिकः । द्वे वर्षे भूतः भूत इति ठञ् प्रत्ययः खप्रत्ययो वा तयोर्लुक्—द्वि-वर्षः ।

ननु द्वि-वार्षिकः इत्यत्र उत्तरपदस्य कर्त्तृ इतिरिति प्रश्ने समाधानं प्रदातुं सूत्रम् उपन्यस्यति—

१७२० । वर्षस्याभविष्यति ॥ ७३१६ ॥

दी— । उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्वि-वार्षिकः । भविष्यति तु द्वै-वार्षिकः । अधीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्वि-वार्षिको मनुष्यः ।

The first of all the vowels contained by the word वर्ष—coming after a word, expressive of some particular number, takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix that elides ज्, य् or क् ; provided the said suffix is affixed—not in the sense of future—i. e. provided the suffix be not an

indicator of any thing to come (i. e. any future occurrence).
See Tika also.

नित— । संख्यावाचकप्रातिपदिकात् परस्थितस्य वर्षशब्दस्य अर्चा मध्य
आदास्य अर्चो ऋद्धिर्भवति तद्धिते जिति श्रिति किति च परे, स चैत् तद्धित-प्रत्ययो
भविष्यत्यर्थे न स्यात् । इे वर्षे भूतः इति द्वि-वार्धिकः । द्वाभ्याम् वर्षाभ्याम्
निवृत्तम् द्विवार्धिकम् । इे वर्षे भूतो ऽधीष्टो वा द्विवार्धिकः । एवं त्रिवार्धिकः ।
एवं बहुवार्धिकः । अभविष्यतीति किम् ? इे वर्षे भावीति द्वै-वार्धिकः । द्वैवार्धिकं
भूतम् । एवं त्रैवार्धिकं धाम्यम् ।

तथाहि—यस्य त्रैवार्धिकं धाम्यं निहितं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्यते स सीमं पातुमर्हति ॥

इे वर्षे अधीष्टः, इे वर्षे भूतः इति वाक्यद्वये अभविष्यतीति प्रतिषेधः (उत्तर-
पद-ऋद्धि-निषेधः) न स्यात् । एतयोः भविष्यत्ता गम्यते नाम, परं तर्हि तार्थविषये
भविष्यत्ता न गम्यते । एतयोस्तु तद्धित-प्रत्ययः भविष्यत्यर्थे न विहितः इति भावः ।
इे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्धिकः मनुष्यः । अत्र गम्यमानेऽपि
भविष्यत्यर्थे उत्तरपदऋद्धिप्रतिषेधो न स्यात् ।

१७२१ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशरणयोः ॥७३॥१७॥

दी— । द्वौ कुड्वौ प्रयोजनमस्य इति द्वि-कौडविकः ।
द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतम् द्विसौवर्णिकम् । द्वि-नैष्किकम् ।
असंज्ञेति किम् ? पञ्च कपालाः परिमाणमस्य इति पञ्च-
कपालिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वै-शाणम् । कुलिजशब्दमपि
केचित् पठन्ति—द्वैकुलिजिकः ।

The first of all the vowels contained by a word expressive
of some measure or amount, coming after numerical words
takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix that

elides अ च or क ; this rule does not hold good with reference to the word शाण as well as in case of proper names or special class-names.

मित—। संख्यावाचकशब्दात् परस्मितस्य परिमाणवाचकस्य शब्दस्य अचो मध्ये आद्यस्य अचो द्विः स्यात् जिति णिति किति च तद्धितप्रत्यये परे ; शाणशब्दस्य तु एतत् न स्यात्, संज्ञायां विषयेऽपि एतन्न भवति । द्वौ कुङ्कुमौ प्रयोजनमस्य इति ठञ् द्विकौटुहिकः । द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतम् इति ठञ्, “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इत्यनेन = द्विसौवर्णिकम् । द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतम् इति “असमासे निष्कादिभ्यः” (३।१।२०) इत्यनेन द्विनैष्किकम् । अत्र संज्ञायां विषये न स्यात् इति किम् ? पञ्च कपालाः परिमाणमस्य इति ठञ्, “तदस्य परिमाणम्” (५।१।५०) इत्यनेन । तेन पाञ्चकपालिकम् । “तद्धितान्तः संज्ञा”—तद्धितान्तस्य अयं समुदायः संज्ञा । पाञ्चकपालिकम् इत्येव संज्ञा इत्यर्थः । द्वाभ्याम् शाणाभ्यां क्रीतम् द्वैशाणम् । कुलिजशब्दादपि—इति कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः । अत्रापि पूर्वपदद्विः । असंज्ञाशाणकुलिजानाम् इति केचित् पठन्ति—अतः कुलिजशब्दे परे सति द्वै-कुलिजिकः इति पूर्वपदद्विः ।

ननु द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतम् इत्यत्र विहितस्य ठञ्, “अध्यर्ज—(५।१।२८)” इति सूत्रेण लुक् स्यात् तर्हि कथं द्विसौवर्णिकमिति रूपम् ? उच्यते “विभाषा कार्पाषथ्—” इत्यत्र ‘सुवर्ण-शतमानयोरुपसंख्यानम्’ इति वचनेन लुक् विकल्पाते । लुकोऽप्राप्तिपक्षे अयं विधिः, एवं द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतमित्यत्र “द्वि-ति-पूर्वात्—” (५।१।३०) इति लुक् विकल्पाते । किञ्च द्वाभ्याम् शाणाभ्याम् क्रीतम् इति स्थाने तु “द्विपूर्वादण् च” (५।१।३६) इति लुक् विकल्पाते, तस्य अप्राप्तिपक्षे तु अण् ।

१७२२ । चित्तवति नित्यम् ॥५।१।८८॥

दी—। वर्षशब्दान्तात् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः ।

A suffix attached to the word वर्ष—entering into a दिग्

compound, in any of the aforesaid five senses, elides—provided a living being is implied.

मित—। चित्तमस्य अस्ति इति चित्तवान्। सचेतनः इत्यर्थः। तस्मिन्, चित्तवति। चित्तवति सचेतने प्राणिनि अभिधेये सति कृत-दिशु-समासात् वर्षशब्दात् निर्वाचादिषु अर्थेषु विहितस्य प्रत्ययस्य नित्यमेव लुक् स्यात्। “वर्षाङ्गुक् च” (५।१।८८) इति सूत्रेण लुक्; विकल्पे प्राप्ते अनेन नित्यत्वं विधीयते। द्वे वर्षे भूतः इति द्विवर्षः दारकः। दारकः=पुत्रः। तथाहि श्रीश्रीगोपालध्याने—“पञ्चवर्षमतिदीप्तम्” इत्यादि। चित्तवति इति किम्? द्वि-वर्षोऽणो व्याधिः। व्याधिरचेतनत्वात् अत्र प्रत्ययस्य लुक् वैकल्पिकः। अतएव लुकोऽप्राप्तिपक्षे स्वप्रत्ययोपि।

१७२३। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥५।१।८९॥

दी—। बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीया-
न्तात् कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते।

The suffix कन् is attached to the word षष्टिरात्र to denote some particular kind of paddy that ripens by sixty nights (षष्टिरात्र), and before the suffix the रात्र portion of षष्टिरात्र elides.

मित—। षष्टिरात्र इति तृतीयासमवायुत् कन्प्रत्ययो भवति पच्यन्ते इति एतस्मिन्नर्थः; प्रत्ययसन्निधौर्गेन “रात्र” इत्यस्य च लोपः स्यात्। षष्टिरात्रेण पच्यन्ते इति कन्—रात्रांशस्यलोपः—तेन षष्टिकाः धान्यविशेषाः। षष्टिकः इति धान्यविशेषस्य संज्ञा—तेन सुहादिषु नासाप्रसङ्गः।

ननु सूत्रे बहुवचनदर्शनात् षष्टिकशब्दस्य एकवचने प्रयोगो नाभूदिति चेत्?—
सैवम्। बहुवचनम् अतन्त्रम् अनियामकम्। बहुवचनेन अयं बहुवचने एक
प्रयोक्तव्यमिति नियमो न विधीयते—तेन षष्टिको ब्रीहिरित्याहुः।

१७२४। तेन परिजव्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥५।१।९०॥

दो—। मासेन परिजय्यो जितुं शक्यो मासिको व्याधिः ।
मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ।

The suffix ठञ् is attached to words expressive of time, to imply the thing which is either परिजय्य (capable of being subdued), लभ्य (capable of being gained), कार्य (fit to be performed) or सुकर (easy to be done) within the said period of time.

नित—। तेन इति द्वितीयासमर्थात् कालवाचकशब्दात् परिजय्य (जितुम् शक्यं), लभ्य (लब्धुं शक्यं), कार्य (कर्त्तव्यं) सुकरम् (अनायासमाधायम्) इति एतेषु अर्थेषु ठञ् प्रत्ययः स्यात् । मासेन परिजय्यः जितुम् शक्यः मासिकः । मासिको व्याधिः—यो व्याधिः मासेन जितुं शक्यः । एवं सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यं मासिकम् । मासिकः पटः । मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रादणम् । एवं मासेन सुकरं मासिकम् । मासिकः प्रासादः ।

१७२५ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५।१।८४॥

दो—। द्वितीयान्तात् कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यम् अस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्ह मासिको ब्रह्मचारी । यद्वा प्रथमान्तात् अस्य इत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्य इति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ।

The suffix ठञ् is attached to words expressive of any particular division of time, to denote the person who observed ब्रह्मचर्य (the vow of a ब्रह्मचारी) for the said period.

नित—। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् अस्य इति षष्ठ्यां ठञ् प्रत्ययः स्यात्, ब्रह्मचर्ये गम्यमाने । द्वितीयासमर्थात् इत्यत्र तु द्वितीया अत्यन्तसंयोगे एव, “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (१।३।५) इति सूत्रेण । मासं

(मासं व्याप्य इत्यर्थः) ब्रह्मचर्यम् अस्य इति मासिकः ब्रह्मचारी । मासशब्दात्
ठञ् । एवं सावत्सरिकः ब्रह्मचारी, आर्द्धमासिकः ब्रह्मचारी, [ब्रह्मचर्यं हि
सुखातो वीर्यं भारणमेव] ।

यस्य अगोऽर्थः सम्भवति—स च कथ्यते । तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति
यथाथे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत् तत् अस्य इति निर्दिष्टं, ब्रह्मचर्यं चेत् तद्विवेत् ।
मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य इति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । अर्द्धमासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य इति
आर्द्धमासिकं ब्रह्मचर्यम् । एवं सावत्सरिकं ब्रह्मचर्यम् ।

ननु सुखस्य यत् अर्थद्वयं सम्भवति, तयोर्थयोः को भेद इति चेत् उच्यते ।
पूर्यम् प्रतिपादितो योऽर्थस्तत्र प्रत्ययस्य अर्थः स्यात् ब्रह्मचारी । मासिकः
ब्रह्मचारी । पश्चात् प्रतिपादितो योऽर्थस्तत्र प्रत्ययस्य अर्थः स्यात् ब्रह्मचर्यम्—
मासिकं ब्रह्मचर्यम् ।

दी—। महानाम्नादिभ्यः पठ्यन्तेभ्यः उपसंख्यानम् । (वा) ॥
महानाम्नो नाम विश्वमघवज्रित्याद्याः ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य
माहानाम्निकः । हरदत्तसु भस्माद—इति पुं वद्भावात्सहानाम्निक
इत्याह ।

The suffix ङ् is attached to the word महानाम्नी to denote
the person, that practises the vow—connected with the
hymn महानाम्नी ।

मित—। “तासां ब्रह्मचर्यम् अस्य माहानाम्निकः” । महानाम्नाः ऋचः,
तत्—सहचरितं व्रतमपि महानाम्नाः इति संज्ञा भजते । ताः महानाम्नीः चरति
इति ठञ् माहानाम्निकः । अतएव वाक्येन तासां ब्रह्मचर्यम् अस्य इत्येवार्थः
प्रतीयते । हरदत्तः—काशिकावृत्त्या पदमन्त्ररौतिविहिते श्रुते तस्याः प्रणीता । स तु
अथ भस्मादे इति वार्तिकसूत्रेण (६।१।२५ वार्तिक) पुं वद्भावं स्वीकरोति तेन
अथ महानाम्निक इति पदम् । महानाम्नादयः—महानाम्नी, आदित्यव्रत, गोदान
इत्यादि । आदित्यव्रतं चरति इति आदित्यव्रतिकाः, गोदानं चरति इति गोदानिकाः ।

हरदत्तमते महानामिकः इत्यत्र भस्त्रादे इति पुं वदभावप्राप्तौ ङीप् प्रत्ययी निवर्त्तते, ततः “नस्तद्धिते” (६।१।१४४) इति टिलोपः । [अपिच—अवान्तरदीचादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीचा तिलव्रत—एतंभ्यः पूर्वार्थे ङिनिप्रत्ययः स्यात् । अवान्तरदीक्षां चरति इति ङिनिः—अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती, देवव्रती । ङिनि इत्यत्र ङकारः टिलोपाद्यः । “किञ्च—अष्टचत्वारिंशतो ङुन् ङिनिश्च वक्तव्यः । अष्टचत्वारिंशत् वर्षाणि व्रतं चरति इति ङुन् अष्टचत्वारिंशकः । ङिनि—अष्टचत्वारिंशी विप्रः । विप्रः प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतं चरन् अष्टचत्वारिंशकः, अष्टचत्वारिंशी वा उच्यते । अन्यच्च—चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङुन् ङिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति इति ङुन् यलोपश्च चातुर्मासकः । ङिनि यलोपश्च—चातुर्मासी ।]

दी— । चतुर्मास्यण्यो यज्ञे तत्रभव इत्यर्थे । (वा) । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्मणि ।

The suffix ण्य is added to the word चतुर्मास, to imply some sacrifice that lasts for four months.

मित— । चतुर्मास इति प्रातिपदिकात् सप्तमीसमर्थात् भवः इति एतस्मिन् विषये ण्यः प्रत्ययः स्यात् यज्ञे गम्यमाने । चतुर्षु मासेषु भवति इति चातुर्मास्यं यज्ञकर्म । चातुर्मास्याणि यज्ञकर्मणि । अत्र ण्यप्रत्ययः ।

दी— । संज्ञायामण् ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी । पौर्णमासी । अण्णन्तत्वात् ङीप् ।

The suffix अण् is added to the words expressive of any division of time, to denote the name of a particular kind of sacrifice, that lasts for the said period.

मित— । कालवाचिनः प्रातिपदिकात् सप्तमीसमर्थात् भवः इति एतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययः स्यात् यज्ञे गम्यमाने संज्ञायाम् विषये । चतुर्षु मासेषु भवति इति चातुर्मासी व्रतविशेषः । एवं पौर्णमासी, आषाढी, कार्तिकी, फाल्गुनी, ।

सर्वाः व्रतविशेषस्य संज्ञा । सर्वतः च अण् प्रत्ययानन्तात् “टिङ् टाणञ्—” (४।१।१५)
इति स्त्रियां ङीप् ।

१७२६ । तस्य च दक्षिण-यज्ञाख्येभ्यः ॥ ५।१।८५ ॥

दी— । द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्या-
ग्रहणादकालादपि । आग्निधोमिकी । वाजपेयिकी ।

The suffix टञ् is added to the words, expressive of some sacrifice, to denote the दक्षिणा (gift or remuneration) of the said sacrifice.

नित— । तस्य इति षष्ठोऽसमर्थोत् “यज्ञाख्येभ्यः” यज्ञविशेषवाचिनः, यज्ञनामा-
भिधायिनः इति यावत्, उञ् प्रत्ययः स्त्र्यात् दक्षिणा इति एतस्मिन्नर्थे, द्वादशाहस्य दक्षिणा
द्वादशाहिकी ।

ननु कालाधिकारमर्था पठितत्वात् किम् कालविशेषव्यापित्वात् कालविशेषनाम्ना
प्रसिद्धस्य यज्ञस्य तत्र यज्ञणम् उत सर्वेषाम् एव यज्ञानाम् अपिशेषेण ? समाधत्ते—
“आख्याग्रहणादिति” । “आख्याग्रहणात्” सूत्रे यज्ञाख्येभ्यः इति आख्याग्रहणस्य
प्रयोगदर्शनात्, “अकालादपि” काल-विशेषनाम्नाप्रसिद्धात् यज्ञात् तथा तस्मात्
इतरादपि यज्ञात् प्रत्ययः णट्, तेन अग्निधोमस्य दक्षिणा आग्निधोमिकी ।
वाजपेयिकी ।

१७२७ । तत्र दीयते कार्यं भववत् ॥ ५।१।८६ ॥

दी— । प्राहुषि दीयते कार्यं वा प्राहुषेणम् । शारदम् ॥

Suffixes that are added to words in the sense of “तत्रभवः”,
are also to be attached to words expressing time in the sense
of तत्र दीयते given or offered therein, or तत्र कार्यम्—fit to be
performed therein.

नित— । तत्र इति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कालवाचिभ्यः दीयते इति
अर्थे कार्यम् इति अर्थे च “भववत्” तत्रभव इत्यर्थे द्वादशाः प्रत्ययाः विहिताः

तादृशा एव प्रत्ययाः भवन्ति । प्राहृषि दीयते, प्राहृषि कार्यं वा प्राहृषिणम् । “प्राहृष एण्डः” (४।३।१७) इति एण्डः । शरदि भवः इति शरदम्—अण्प्रत्ययः । अतएव शरदि दीयते, शरदि कार्यं वा इति अण् शरदम् । एवं मासिकम् । सांवत्सरिकम् ; वासन्निकम्—वासन्नम् । हैमन्निकं हैमन्नम् इत्यादयोपि श्रियाः ।

[काशिकाकारः अत्र योगविभागं स्वीकरोति । तद्याहि तत्र च दीयते इत्युक्तोऽंशः । तत्र दीयते इत्यर्थे यञाख्येभ्यः ठञ् स्यात् तेन अग्निष्टोमं दीयते—इति आग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूये दीयते इति राजसूयिकम् । वाजपेये दीयते इति वाजपेयिकम् । तत्रचदीयते इति प्रथमांशे यञाख्येभ्यः इति पूर्वसुवानुवृत्तम् तेन ईदृशीऽर्थः । एवं “कार्यं भववत्” इति सूत्रस्य द्वितीयांशः । अत्र च दीयते इति अनुवृत्तम् । अतएव ‘तत्र च दीयते कार्यं भववत्’ इत्यस्य योऽर्थः प्राक् उक्तः स एव द्वितीयांशस्य अर्थः] ।

इति कालाधिकारस्य पूर्वोऽवधिः ॥

१७२८ । वृष्टादिभ्योऽण् ॥ ५।१।८७ ॥

दी—। वृष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । वृष्ट, तीर्थं, संग्रामः, प्रवास इत्यादि ।

The suffix अण् is added to the word वृष्ट and others coming under the वृष्टादि class in the sense of तत्र दीयते or तत्र कार्यम् ।

नित—। तत्रेति सप्तमीसमर्पणं भवति दीयते कार्यं इति अर्थे अण् स्यात् । वृष्टं सूर्योदयकालः । तत्र दीयते कार्यं वा इति अण् वैयुष्टम् । अत्र “न च्वाभ्याम्—” (७।३।३) इति ऐजागमः । नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यम् । वृष्टादिर्यथा—वृष्ट, तीर्थं, संग्रामः, प्रवास निष्क्रमणः, प्रवेशनः, संभ्रमः, आस्तरणः, संघातः, अग्निपदः, पीलुसूत्रः, उपसंक्रमणः, उपवासः ।

१७२८ । तेन यथाकथाच-हस्ताभ्याम् ण्यतौ ॥ ५।१।८८ ॥

दी—। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्त्वृत्तीयान्तात् हस्तशब्दाच्च

यथासंख्यं गयतौस्तः । अर्थाभ्याम् तु यथासंख्यं नेष्यते । यथा-
कथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं
वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्तराम् ।

The suffix य as well as the suffix यत् are attached respectively to the words यथाकथाच and हस्त in the aforesaid sense. See Tika also.

मित— । तेन इति तृतीयासमर्थाभ्याम् यथाकथाच हस्त इति प्रातिपदिका-
भ्याम् यथासंख्यं य यत् इति स्यात् दीयते कार्यम् इति पतयोरर्थयोः ।
“अर्थाभ्याम् तु”—इत्यादि । दीयते कार्यम् इति अर्थयोस्तु यथासंख्यत्वं नास्ति तेन
दीयते कार्यम् इति पतयोरर्थयोः प्रत्येकम् अभिसम्बन्धः । “यथाकथाच इति
अव्ययसमुदायीऽनादरार्थकः” इति भाषावृत्तिः । यथाकथाच प्रथमतः तृतीयाविभक्ति-
रर्चमातम् नतु तृतीयासमर्थविभक्तिः—अव्ययत्वात् अस्मात् विभक्तिर्ज्ञेयत्वा । यथा-
कथाच दीयते कार्यं वा इति य—याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा
हस्तराम् ।

१७२८ । संपादिनि ॥ ५।१।८८ ॥

दी— । ठञ् । तेनेतेव । कर्णवेष्टकाभ्याम् संपादि
कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालङ्काराभ्याम् अवश्यं शोभते
इत्यर्थः ।

The suffix ठञ् (according to some ठञ् also) is attached to words which goes to adorn or decorate other things.

मित— । तेन इत्येव । तेन इति तृतीयासमर्थात् संपादिनि अभिधेयं सति ठञ्
प्रत्ययः स्यात् । “गुणीतकषः सम्प्रतिः । आवश्यकेणिनिः”—इति काशिका ।
अतएव संपादिनि इत्यस्य शोभिनि इत्येव अर्थः । कर्णवेष्टकाभ्याम् संपादि इति
ठञ्—कार्णवेष्टकिकं मुखम् । यन्मखं कर्णालङ्काराभ्याम् अवश्यं शोभते तत्

कार्णवैष्टकिकम् । एवं वस्त्रयुगाभ्याम् सम्पादि (शोभि) इति वास्तयुगिकं शरीरम् ।
“चन्दनेन सम्पादि शोभि इति चान्दनिकम् वपुचान्दनिकं यस्या कार्णवैष्टकिकं
मुखं”—इति भाषावृत्तिकारः ।

१७३० । कर्मविषादयत् ॥५॥१॥१००॥

दी— । कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । विषेण सम्पादि
विषयो नटः । विषः कृतिमाकारः ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् is attached to the words
कर्म and विष ।

मित— । तृतीयासमर्थाभ्याम् यस्मै विष इति एताभ्याम् संपादिनि इति
एतस्मिन् अर्थे ठञ्—प्रत्ययापवादः यत्प्रत्ययः स्यात् । कर्मणा संपादि कर्मण्यं
शौर्यम् । कर्मण्यं शरीरम् । विषेण सम्पादि विष्यः नटः । विषः कृतिमाकारः ;
अभिनयोपयोनि वस्त्रादिकम् । तथाहि साहित्यदर्पणे “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स
चतुर्विधः—आश्रितः आश्रित्यैवमाश्रयः सात्विकः । आश्रयः अवस्थानुकारः
विपरत्ननादि” । [अथ विष इति स्थाने विष इति भाषावृत्तिः । तत्र “विश्या स्त्री, विश्यं
वपुः” इति दृश्यते] ।

१७३१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ ५॥१॥१०१ ॥

दी— । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ।

The affix ठञ् is attached to words, passing by the term
सन्तापादि, to denote the object that is able to cause सन्ताप
(oppression, pressure, torture) or anything implied by the
said words.

मित— । तस्मै इति चतुर्थीसमर्थोभ्याः सन्ताप इति एवमादिभ्याः प्रातिपदिकेभ्यः
प्रभवति इति एतस्मिन् विषये ठञ्प्रत्ययः स्यात् । प्रभवति समर्थो भवति, शक्तः स्यात् ।
उभयार्थे चतुर्थी, “नमः स्वस्ति—” (१।१।१६) इति सूत्रेण । सन्तापाय प्रभवति

सान्नायिकः । संशमाय प्रभवति सांशामिकः । सन्नापादि यथा—सन्नाप, संशान, सनाह, संयोग, संपराय, संपेय, निसर्ग, असर्ग, विसर्ग, उपवास, प्रवास, संघात, संभोदन सक्तु, मांस, भोदन, मांसोदन, सविशन, निषेध, सर्ग, उपसर्ग, सेवास । सक्तये प्रभवति शक्तुकः । मांसाय प्रभवति मांसिक, भोदनाय प्रभवति भोदनिकः । मांसोदनाय प्रभवति मांसोदनिकः ।

१७३२ । योगादयञ्च ॥ ५।१।१०२ ॥ ॥

दी— । चाट् ठञ् । योगाय प्रभवति योग्यः, योगिकः ।

The suffix टञ्, as well as the suffix यत् is attached to the योग, to denote the person who is fit for the same.

मित— । योगः संयोगः । यथा—योगः कर्धसुकौशलम् इति श्रौतज्ञगवद्दीक्ष, यथा—योगचिन्तितनिरोध इति परब्रह्मि, 'संयोगविशेषो योगः'—इत्यापान्वत । योगाय प्रभवति इति विषये योगशब्दात् यत्प्रत्ययः, सूत्रस्थकारणत्वात् ठञ्-प्रत्ययश्च ; यत्—योग्यः ; ठञ् योगिकः ।

१७३३ । कर्मण उक्कञ् ॥ ५।१।१०३ ॥

दी— । कर्मणे प्रभवति कामुकम् ।

In the aforesaid sense, the suffix उक्कञ् is attached to the word कर्मण् ।

मित— । तर्धं प्रभवतीति अर्थे कर्मशब्दात् उक्कञ् प्रत्ययो भवेत् । उक्कोऽप्रवादः । कर्मणे प्रभवति इति कामुकम्, कामुकं धनुः । "धनुषोऽन्यत न भवति—धनमिधानात्"—इति काशिका ।

१७३४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ ५।१।१०४ ॥

दी— । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ।

The suffix टञ् is attached to the word समय, to denote the thing, with reference to which, time is come or time is ripe.

मित—। समय इति प्रातिपदिकात् तदिति प्रथमासमर्थान् अस्य इति षष्ठार्थे ठञ् प्रत्ययः स्यात्, यत्स्थलं प्रथमासमर्थं तत् प्राप्तम् चेद्भवति । अत्र समय एव प्रथमासमर्थः अतः समय एव प्राप्तः इति एतस्मिन्नेव एव प्रत्ययः इष्टः । समयः प्राप्तः अस्य इति सामयिकम् । सामयिकम् कार्यम्—उपगतकालमित्यर्थः । [“किम् असासयिकं वितन्वता” इति भारविः] ।

ननु समय इति प्रथमान्त एव सूत्रं दृश्यते । तर्हि—“तत्” इति प्रथमासमर्थ-विभक्तिः कथं पुनरुक्तैः ? उच्यते । परस्मिन्नेषु सूत्रेषु अपि प्रथमासमर्थ-विभक्तिरनुवर्तते इति ज्ञापयितुमीव । “तदस्य” इत्यस्य अनुवर्तिनो “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति” (५।१।१४५) इति सूत्रात् प्राक् प्रवर्तते ।

१७३५ । ऋतोरण् ॥ ५।१।१०५ ॥

दी—। ऋतुः प्राप्तोऽस्य इति आर्तवम् ।

The suffix अण् is attached to the word ऋतु in the aforesaid sense.

मित—। तदस्य प्राप्तमिति अनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थान् ऋतुशब्दात् अस्य इति षष्ठार्थे अण् प्रत्ययः स्यात् “तदस्य प्राप्त”मिति एतस्मिन् विधौ । ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवं पुण्यम् । आर्तवं कलम् ॥ उपवस्त्रादिभ्योऽपि अकार्थे अण् स्यात् इति अन्यत्र ।

१७३६ । कालाद्यत् ॥ ५।१।१०७ ॥

दी—। कालः प्राप्तोऽस्य इति काल्यं शीतम् ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् is attached to the word काल ।

मित—। तदस्य प्राप्तमिति विधौ कालशब्दात् यत् स्यात् । कालः प्राप्तोऽस्य इति काल्यं शीतम् । काल्यं वस्त्रम् । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यागीः प्रजने ।

१७३७ । प्रकृष्टे ठञ् ॥ ५।१।१०८ ॥

दी—। कालादितेयव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः
कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ।

The suffix ठञ्, is attached to the word काल to denote the thing, for which there is high time.

नित—। प्राप्तमिति नानुवृत्तम् । प्रकृष्टं प्रकर्षं गति काली इत्यर्थः । प्रकर्षं गतात् कालात् प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवेत् । सूत्रे ठञ्-ग्रहणं विषयद्वयमेव । प्रकृष्टः दीर्घः कालोऽस्य कालिकम् वैरम् । कालिकम् अणम् ।

१७३८ । प्रयोजनम् ॥ ५।१।१०८ ॥

दी—। तदस्येतिव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् ।
प्रयोजनं फलं कारणं च ।

The suffix ठञ्, is attached to the words to imply things which stand in need of the object denoted by the said words.

नित—। तदिति प्रथमासमर्थात् अस्य इति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययः स्यात् ; यत् खलु प्रथमासमर्थं तथेत् प्रयोजनं भवेत् । प्रयोजनम् इत्यस्य कौऽर्थः ? प्रयोजनं फलं (कार्यं) कारणं च । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य इति ऐन्द्रमहिकम् । मन्त्रमहः प्रयोजनम् अस्य इति मात्रामाहिकम् । उत्सवः प्रयोजनम् अस्य इति रीतिसविकम् ।

१७३९ । विशाखाषाढादणमन्थदण्डयोः ॥ ५।१।११० ॥

दी—। आभ्याम् अण् स्यात् प्रयोजनमित्यर्थे कमान्मन्थ-
दण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनम् अस्य वैशाखो मन्थः ।
आषाढो दण्डः ।

The suffix अण् is attached to the words विशाखा and आषाढ

to respectively denote मथ् (churning) and दण्ड (stick), that require the need of the said things viz विशाखा and आपाद ।

मित— । तदस्य प्रयोजनम् इति एतच्चिन् विषये विशाखा आपाद इति एताभ्याम् अणप्रत्ययः स्यात्, मथ् दण्डे च यथासंख्यं गम्यमाने । विशाखा प्रयोजनम् अस्य इति विशाखः मथः । तथाहि “दुस्तरकरदधाः क्षिप्तविशाखशैले” । आपादः प्रयोजनमस्य इति आपादो दण्डः । [“आपादः पलाशवृक्षः”] । तथाहि कुमारसम्भवे—“अथाजिनापादधरः प्रगल्भवागिति” । यथा—“पूर्वापादायां यतिभिर्दण्डो गृह्यते इति प्रयोजनम्”—इति आपादतिटोकायां मृष्टिधरः ॥

दी— । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ चूडा—चौडम् । अडा—आडम् ।

मित— । चूडा इत्येवमादिभ्यः तदस्य प्रयोजनम् इत्यर्थे अणप्रत्ययः स्यात् । चूडा प्रयोजनम् अस्य इति चौडम् । अडा प्रयोजनमस्य इति आडम् । खट्वा प्रयोजनमस्य इति खाट् ।

१७४० । अनुप्रवचनादिभ्यश्च ॥ ५।१।१११ ॥

दी— । अनुप्रवचनम् प्रयोजनम् अस्य अनुप्रवचनीयम् ।

In the aforesaid sense, the suffix च् is attached to the words that pass by the term अनुप्रवचनादि ।

मित— । तदस्य प्रयोजनम् इति एवमर्थे अनुप्रवचन इत्यादिभ्यश्चप्रत्ययः स्यात् । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनम् प्रयोजनम् अस्य इति अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रयोजनम् प्रयोजनमस्य अनुप्रयोजनीयम् । उत्थापनं प्रयोजनम् अस्य उत्थापनीयम् । अनुप्रवचनादिर्यथा—अनुप्रवचन, उत्थापन, अनुप्रयोजन, अनुप्रवेशन, प्रवेशन, संयोजन, अनुवेशन, अनुवचन, अनुवादन, अनुवासन, आरम्भण, आरोहण, अव्यारोहण, प्ररोहण । आकृतिगणोऽयम् ॥ [अपिच—

(१) पुग्राहवाचनादिभ्यो लुक् वक्तव्यः । विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

पुण्याहवाचनम् प्रयोजनम् अस्य इति पुण्याहवाचनम् कर्म । स्वस्तिवाचनम् । शान्ति-
वाचनम् ।

(२) स्वर्गादिभ्यो यत् । एभ्यो यत् स्यात् पूर्वोक्ते विषये । स्वर्गः प्रयोजनम्
अस्य सर्गः । एवं यशसः, आयुषः, धन्यः, काम्यः । तथाहि श्रीमद्भागवते दशम-
स्कन्धे रासलीलायाम् “यस्वर्गामयशसं फल्गुलक्षं भयावहम् । जुगुप्सितञ्च
सर्वत्र स्त्रीपपत्यं कुलस्त्रियाः” ।

(३) विशिष्टि पदिरुद्धिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदात् उपसर्गख्यानम् । सपूर्वपदात्
पूर्वपदसनाद्यात् अनन्तात् “अन्” इति अन्ते स्वरहीना व्रतमानानां विशि-
ष्टि पदि रुद्धि इति धातुभ्यः निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् तदस्य प्रयोजनम् इति विषये
छः स्यात् । विशि—गैहानुप्रवेशनीयम् । पुरि-प्रपापूरणीयम् । प्रपा = प्रणाली ।
पदि-अश्वप्रपदनीयम् । गो-प्रयदनीयम् । रुद्धि-अश्वारोहणीयम् । प्राप्तादारीहणीयम् ।
पदि स्थाने पति इति काशिका—अश्वप्रपतनीयम् ।] ।

१७४१ । समापनात् सपूर्व्वात् ॥५।१।११२॥

दी— । व्याकरणसमापनम् प्रयोजनम् अस्य इति व्याकरण-
समापनीयम् ।

In the aforesaid sense, the suffix छ is affixed to the word
समापन preceded by some other word.

मित— । तदस्य प्रयोजनम् इति एतस्मिन् विषये विद्यमानपूर्वपदात्
समापनशब्दात् छ प्रत्ययोभवति । ठञोऽपवादः । व्याकरणसमापनम् प्रयोजनम्
अस्य इति व्याकरणसमापनीयम् । छन्दःसमापनं प्रयोजनम् अस्य इति छन्दः-
समापनीयम् । एवं व्रतसमापनम् प्रयोजनम् अस्य इति व्रतसमापनीयम् भोजनम् ।
कलङ्कसमापनीयम् दानम् ।

ननु सूत्रे “सपूर्व्वात्” इत्यनेनैव इष्टसिद्धौ कथं सपूर्वपदात् इति निर्द्देशः ?
उच्यते अनेन बहुवृत्त्ययविशिष्टस्य समापनस्य अग्रहणं ज्ञाप्यते । ईदृशसमापनम्
इति बहुवृत्त्ययः बहुसमापनम् । तस्मात्प्रत्ययो न स्यात् बहु इत्यास्य पदत्वाभावात् ।

१७४२ । ऐकागारिकट् चौरः ॥ ५।१।११३ ॥

दी— । एकम् असहायम् अगारम् प्रयोजनम् अस्य मुमुषिषोः
स ऐकागरिकचौरः ।

The word ऐकागारिकट् (ऐकागारिकः) is irregularly formed with the suffix ठञ् being attached to the word ऐकागार to denote a thief thereby.

मित— । मुमुषिषोः—नीयितुम् चोरयितुम् इच्छीः । चौरि अभिधेयं सति, एकम् असहायम् अगारं प्रयोजनम् अस्य मुमुषिषोः चोरयितुम् इच्छीः इति ऐकागारणन्दात् ठञ् स्यात् ; विहिते प्रत्यये ऐकागारिकट् इति पदं निपातनेन सिध्यति । ऐकागारिकः चौरः । टकारान्तत्वं स्त्रियां ङीप्, इति यीत्यति तेन ऐकागारिकी ।

१७४३ । आकालिकडादयन्तवचने ॥ ५।१।११४ ॥

दी— । समानकालावादनन्ती यस्य इत्याकालिकः । समान-
कालस्य आकाल-आदेशः आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वं दिने
मध्याह्नादौ उत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्यति इति वा ।

The suffix इकट् is attached to the word आकाल—a substitute for the word समानकाल, to frame irregularly the word आकालिकट् (आकालिकः), provided it denotes some thing which has got आकाल—i. e. समानकाल (same time or little time) in the beginning as well as in the end.

मित— । समानकाली आदयन्ती यस्य स इति वाक्ये समानकालशब्दस्थाने आकाल इति आदेशः स्यात्, तस्मात् च इकट् इति प्रत्ययः स्यात्—तेन आकालिकट् इति (निपातनेन) सिध्यति । समानः तुल्य एव काल यस्य स समानकालः । समानकाली आदयन्ती यस्य स आकालिकट् आकालिकः इत्येव रूपम्—टकारान्तत्वात् स्त्रियां ङीप् । आकालिकः आशुविनाशी । यदैव जन्म तदैव मृत्युः यस्य स आकालिकः । आकालिकी विद्युत् । “जन्मनातुल्यकालविनाशः” ।

उत्पन्नान्तरं विनाशिनी इत्यर्थः—इति काशिका । भाषावृत्तिकृत्यते तु “लोक-
कालयौराश्रमयोर्बचनस्य” निपात्यते । आकालिको भेदः” इति । कुमारसम्भवे च
“आकालिकौ वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” । इममेव अर्थं मनसिकृत्य श्रीमता दीक्षितेन
“पूर्वदिने” इत्यादि उक्तम् । अतएव आकालिकः इत्यस्य अर्थस्तु सर्वविनाशी अल्प-
कालस्यायौ वा ।

दी—। आकालाट् ठञ् ॥ आकालिका विदुः ।

The suffix ठञ् is as well added to the word आकाल ।

मित—। आकाल इत्यात् ठञ् च स्यात् । आकालिका विदुः ।

उजः पूर्वोऽवधिः ॥

१७४४ । तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः ॥ ५।१।११५ ॥

दी—। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रियाचेदिति
किम् ? गुणतुल्यं माभूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

The suffix वति is attached to words, to imply some action that is equal with that of the object, expressed by the said words.

मित—। तेनेति तृतीयासमर्थात् तुल्यमिति एतद्विग्रहे वतिप्रत्ययः स्यात्,
यत् खलु तुल्यं सा चेत् क्रिया एव भवति । ब्राह्मणेन तुल्यम् अधीते चवियः इति
वाक्ये ब्राह्मणवत् अधीते चवियः । अत्र ब्राह्मणेन इति तृतीयासमर्थात् वति-
प्रत्ययः, अधायनक्रियायां तुल्यायां सत्याम् । चवियस्य यदधायनं तत् ब्राह्मणस्य
अधायनेन एव तुल्यम् । “क्रियायाः तुल्यत्वं क्रियाया एव सम्भवति” इति भाषावृत्तिः ।
ब्राह्मणवत् अधीते चवियः इत्यत्र ब्राह्मणकर्तृका या अधायन-क्रिया, सा तु ब्राह्मणे
एव वर्तते—अतएव ब्राह्मणशब्दात् एव वतिप्रत्ययः । एवं पुत्रं निववदाचरेत्
इत्यत्र यथा मितेण तुल्यं पुत्रम् आचरेत् इति वाक्ये आचरणक्रियायास्तुल्यत्वम् ।
मिते यादृशम् आचरणम् कर्तव्यं पुत्रे अपि तादृशम् इत्येव अर्थः । मितकर्तृका

स्या आचरणक्रिया सा पुर्वेपि प्रयोक्तव्या इति भावः । अतएव मित्तशब्दात् वतिः । एवं गुरुवत् गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् । गुरुणातुल्यं गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् इति भावः, गुर्वधिकरणकता वा प्रवर्त्तनक्रिया सा गुरुपुत्रेषु अपि आचरणयोग्या इति गुरुशब्दात् वतिः । सृते “क्रिया” इति कथं गृह्यते ? उच्यते क्रियासामि एव प्रत्ययः स्यात्—तेन गुणमासी, द्रव्यमासी वा अयं न । गुणसामि—पुत्रेण तुल्यः स्थूलः, पुत्रेण सह पिङ्गलः, अथ स्थूलगुणसाम्ये पिङ्गलगुणसाम्ये च प्रत्ययो नैष्टः, द्रव्यसाम्ये यथा—पुत्रेण तुल्यो गोमान् अथ गौ इति द्रव्यस्य साम्ये सति प्रत्ययो नैष्टः ।

१७४५ । तत्र तसेव ॥ ५।१।११६ ॥

दी—। मथुरायामिव मथुरावत् स्तुप्ते प्राकारः । चैत्रसेव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः ।

The suffix वति is attached to words expressive of some objects in which or of which, something bears comparison with another thing.

मित्त—। तत्र इति सप्तमीसमर्थात्, तथा तस्य इति षष्ठीसमर्थात् च प्रातिपदिकात् “इव” इति एतस्मिन्नर्थे (तुल्यार्थे इत्यर्थः) वतिप्रत्ययः स्यात् । मथुरायाम् इव स्तुप्ते प्राकारः मथुरावत् स्तुप्ते प्राकारः । पाटलिपुत्रे इव साकिने परिखा, पाटलिपुत्रवत् साकिने परिखा । चैत्रस्य इव मैत्रस्य गावः चैत्रवत् मैत्रस्य गावः । देवदत्तस्य इव यशदत्तस्य दन्ताः यशः = देवदत्तवत् यशदत्तस्य दन्ताः यशः ।

१७४६ । तदहम् ॥ ५।१।११७ ॥

दी—। विधिमर्हति विधिवत् पूज्यते । क्रियाग्रहणम् मण्डूकमुत्या अनुवर्त्तते । तेनेह न राजानमर्हति कृतम् ।

The suffix वति is added to words—to imply the same action (or something), that deserves the objects—denoted by the said words.

मित—। अर्हंतीति अर्हम्। पचायच्। योग्यम् इत्यर्थः। तदिति द्वितीया-
समर्थात् “अर्हम्” इति एतस्मिन्नर्थे बतिप्रत्ययः स्यात्। यत् अर्हम् सा चेत् क्रिया
एव। विधिम् अर्हंति इति विधिवत् पूज्यते। “तेन तुल्यम्—”(५।१।११५) इत्यादि
सूत्रात् अथ सूत्रे मण्डूकप्रतिन्यायेन क्रिया इति अनुवर्तते। तेन राजानम् अर्हंति
इवम् अथ क्रियायाः अर्हलाभावात् न प्रत्ययः। काशिकाभाषाहत्तिकारौ एतत् न
स्वीकृतवतः। तेन राजानम् अर्हंति इति राजवत् पालनम् तथा राजानम् अर्हंति इति
राजघत् इणम्, सुनिवत् अरिवम्, अघिवत्, अविद्यवत् इत्यादि तत्तन्मते स्यात्।
विशिष्यस्य अपि अर्हत्वे प्रत्ययः स्यात् इति तथोपपन्नः। विप्रम् अर्हंति दधीत्यत्र न
स्यात्—अनभिधानादिति भाषाहत्तिकारः।

१७४७। तस्य भावस्त्वन्तौ ॥ ५।१।११८ ॥

दी—। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः भावः। गोर्भावी गोत्वम्।
गोता। त्वान्तं क्लौव तत्तन्तं स्त्रियाम्।

The two suffixes ल्व as well as त्व are attached to words to
imply the भाव i. e. nature or identity of the objects, expressed
by the said words.

मित—। भवतः अभिधानप्रत्ययौ अस्मात् इति भावः—इति काशिकाभाषा-
हत्तिकारौ। अभिधानं संज्ञा—प्रत्ययबोधः। शब्दप्रकृतिनिमित्तं ज्ञान्यादिवस्तु-
धर्मैः भावशब्देन कथ्यते। अतएव उक्तं दीक्षितेन—‘प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः भावः’।
प्रकृतिवस्तुभावः। तज्जन्योद्योबोधस्तत्र यः प्रकारः स एव भावः। भावः वस्तुनः
असाधारणो धर्म इति सरलार्थः। प्रकारः विशेषणम्। प्रकारता—विशेषणता।
प्रकार इति नैयायिकानां संज्ञाविशेषः। प्रकृतिजन्यबोधे वस्तुनः स्वरूपबोधे, वस्तुनः
स्वधर्मबोधे च य प्रकारः यत् विशेषणम्—य खलुः तत् वस्तु विशेषयति इत्यर्थेभ्यो
व्यावर्तयति प्रयक् करोति इति यावत्—स एव भावः। अतएव वस्तुनो यो हि
असाधारणधर्मः व्यावर्तकधर्मो वा स एव भाव इति फलितार्थः। यथा गौः इत्यस्य
स्वरूपबोधे स्वधर्मबोधे च गोत्व (गोता वा) इति तस्य असाधारणः धर्मः। स एक

भावः । गोलं हि गावं इतरिभ्यो व्यावर्त्तयति— नहि गोरन्ध्रं गोलं विद्यते । भावस्तु
असाधारणधर्माः, व्यावर्त्तकधर्माः, अवच्छेदक इत्यपि कथ्यन्ते प्राज्ञैः । तस्य इति
पठौचसर्चात् भाव इति एतन्निमित्तं त्वं तल् इति प्रत्ययौ स्तः । गोः भावः गोलम् ।
त्वप्रत्ययान्ताः शब्दाः स्त्रीवि एव प्रयुज्यन्ते । गोः भावः गोता, तत्वप्रत्ययान्ताः शब्दाः
स्त्रीलिङ्गि एव प्रयुज्यन्ते । अश्वस्य भावः अश्वत्वं अश्वता । शक्रस्य भावः शक्रत्वम्
शक्रता । रूपत्वं रूपता । क्रियात्मन् क्रियाता । रसत्वं रसता । एवं कृतप्रत्यय-
निष्पन्नात् अपि शब्दात्प्रत्ययः स्यात्—पाचकस्य भावः पाचकत्वम् । समासान्तात्
—राजपुरुषत्वम् । तद्धितप्रत्ययान्तात्—यायास्त्रीणत्वम् । यद्वच्छागच्छात् स्वरूपमात्रं
एवप्रत्ययः स्यात्—द्वित्वत्वं, त्रित्वत्वम् । द्वित्वं काष्ठमथो गजः । एवं कुलं
(कवर्णत्वं इत्यर्थः), गुलं (चर्मणत्वं इत्यर्थः) ।

१७४८ । आचत्वात् ॥ ५।१।१२० ॥

दी— । “वृह्मणस्त्वः” इत्यतः प्राक् त्व-तलौ अधिक्रियते ।
अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि, विधानार्थं
चेदम् । चकारो नञ्स्त्रजभ्याम् समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः
स्त्रीणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंसम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ।

The scope of त्व as well as of तल् extends as far as the
commencement of the sūtra ब्रह्मणस्तः (५।१।१२६) । See Tika.

मित— । ब्रह्मणस्तः (५।१।१२६) इति सूत्रात् प्राक् त्व—तल् इति
प्रत्ययद्वयस्य अधिकारसिद्धिः । तच्चाहि वदिष्यति “पृथ्वादिभ्य इमनिञ्चा” (५।१।१२२)
तच्च पृथ् इत्येवमादिभ्य इमनिच् वा स्यात्, विकल्पपक्षे त्वतलौ स्याताम् तथीरधिकार-
वशात् । अतएव पृथोर्भावः प्रथिमन्—इमनिच्, पृथ्त्वं—त्व । पृथुता—तल् ।
एवं पठौर्भावः इत्यत्र “इगन्ताच्च लघूपृज्जात्” (५।१।१२१) इति अण्—पाठवम् । यच्च
त्वतलौ—पटुत्वं, पटुता । “पृथ्वादिभ्य इमनिञ्चा” (५।१।१२२) इति तत्र तत् सूत्रं
त्व—तलोपवादमुक्तं प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः स्यादिति अनेन सूत्रेण प्राप्यते ।
अपि च इदमपि अनेन प्राप्यते—यत् “गुणवचनब्रह्मणादिभ्यः कर्मणि च”

(५।१।१२४) इति सूत्रेण प्रोक्ते कर्मणि च त्व-तलौ विधीयते । आचत्वात् इति सूत्रस्थयकारो ज्ञापयति यत् नञ्, खञ् इति एताभ्याम् सहापि त्व-तलीः समावेशः स्यात् । तेन क्रियाः भावः इति नञ्-स्त्रीषम् । त्व-स्त्रीत्वं, तल-स्त्रीता । पुं-सोभाव इति खञ्-पौंसम् । त्व-पुंस्त्वम् । तल-पुंस्त्वा । “स्त्री-पुंसाभ्याम् नञ्, खञौ भवनात्” (४।१।८७) इति नञ्सञ्जोः विधानम् । गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च त्व-तलौ स्याताम्—यथा जडस्य क्रिया जडत्वं जडता । क्रमस्य क्रिया—क्रमता—क्रमत्वम् । अथर्वञ्, प्रत्ययेन सङ्गतयोः समावेशः—अञ्, प्रत्ययस्य लडाहरणं—जाञ्, कर्त्तव्यम् ।

१७८५ । न नञ्, पुष्वात्तत्, पुष्पादचतुर-सङ्गत लवण-वट-युध-कतरसलसिभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥

दी— । इतः परं ये भाव-प्रत्ययान्तास्ते नञ्, तत्पुरुषाच्चसप्त-चतुरादीन् वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्, पुष्वात् किम् ? वार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात् किम् ? नास्य पटवः सन्तीति । अपटुस्तस्य भाव आपटवम् । अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गतम् । आलवण्यम् । आवय्यम् । आयुधम् । आकतम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

The suffixes, that are attached to words to imply the special nature of the objects, expressed by the said words, and that are going to be treated later on, are not to be attached to words, that have entered into a Tatpurnsha compound with the particle नञ्, save in the cases of the words—enumerated in the sutra—they being अचतुर, असङ्गत, अलवण, अवट, आयुध, अकत, अरस, and अलस ।

मिति— । अष्वात् सूत्रात् परं ये प्रत्ययाः भावे विधीयन्ते, ते खलु कृतनञ्-

तत्पुरुषात् प्रातिपदिकात् न स्याः ; चतुर, सङ्गत, लवण, वट, बुध, कत, रस, लस
इति स्तननञ् तत्पुरुषान् शब्दान् वर्जयित्वा । तथाहि “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः यञ्”
(५।१।१९८) इति पत्यन्तात् यक् विधीयते, तद्वत्स्यते भावः वाङ्मयत्वम् । एतत् नञ्-
तत्पुरुषात् न स्यात्—तेन अपत्येर्भावः इति न यक्—अपितु ल तली एव तेन
अपत्यत्वम्, अपत्यता । तथाहि “काले वारिधराणाम् अपत्यितया न शक्नोते स्यादुनि”ति
साहित्यदर्पणे । पटोर्भावः इति “इगन्ताच्च लघुपूर्व्वान्” (५।१।१९१) इति अण
अपाठवम् । परं अपटोर्भावः इत्यत अण न स्यात्—तेन—अपटवम् । अपटुता ।
एवम् अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्व्वदिति किम् ? इहस्पतिर्भावः
इति यक्—वाङ्मयत्वम् । अत नञ्पूर्व्व-भित्तवान् खलु इहस्पतिः इति पत्यन्तात्
प्रातिपदिकात् यक् । एवं प्राजापत्यम् । न खलु नञ्पूर्व्वकानाम् निर्दिष्टः, अपितु
नञ् तत्पुरुषाणाम् । तेन न अस्य पटवः सन्ति इति बहुव्रीहिसमासनिष्पत्तात्
अपटुशब्दान् तस्य भावः इति अण् स्यात् अपाठवम् । एवं न अस्य लघवः
सन्ति इति अलघुत्वस्य भावः इति अण्—अलघवम् । अचतुरादिभ्यः इति किम् ?
अचतुरस्य भावः इति आचतुर्यम् । असङ्गतस्य भाव इति आसङ्गत्वम् । अलवणस्य
भावः इति आलवण्यम् । अवटस्य भावः इति आवट्यम् । अबुधस्य भावः इति आबुध्यम् ।
अकतस्य भावः इति आकत्यम् । अरसस्य भावः इति आरस्यम् । अलसस्य भाव इति
आलस्यम् । आलवण्यम् इत्यत्र “वर्ण ह्रदादिभ्यः ञञ् च” (५।१।१९९) इति ञञ्—
लवण इत्यस्या ह्रदादिनञो पठितत्वात् । आलसम् इत्यत्र ञञ् “गुणवचनब्राह्मणा-
दिभ्यः कर्मणि ञ्” (५।१।१९४) इति सूत्रेण । अलस इत्यस्या ब्राह्मण्यदिनञो
पाठात् । अचतुर, असङ्गत, अबुध, अवट, अकत, अरस, इति एतैर्भगोऽपि ञञ्-
अनेनैव सूत्रेण, एतैर्षो गुणवचनत्वात् । युधस्यानेन युध इति भाषातत्सिद्धत् पठति ।

१७८६ । पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ॥ ५।१।१२२ ॥

दो— । वा वचनम् अणादिसमावेशार्थम् ।

The suffix इमनिच् is attached optionally to the words
that pass by the term पृथ्वादि ।

मित—। पृथु इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः भावे गम्यमाने इमनिच् प्रत्ययः स्यात् वा । वा इत्यस्य विकल्प एव अर्थः । अतएव इमनिच् इत्यस्य अप्रातिपक्षी अण् इत्यादीनां प्रत्ययानां समावेशः । त्व-तलो तु “आचत्वात्” (५।१।१२०) इत्यनेनैव समाविश्यते । यथा—तनु इति पृथ्वादिगणपठितः कश्चित् शब्दः । तस्मात् अनेन इमनिच् स्यात्—तेन तनिमा इति रूपम् । साधन-प्रणाली तु पश्चात् द्रष्टव्या । इमनिचः अप्रातिपक्षी “इगन्ताच्च लङ्पूर्वात्” (५।१।१२१) इति अण् । तेन तानवम् । “आचत्वात्” इति त्व-तलो ज—तेन तनुत्वम्, तनुता । अतएव चत्वारि रूपाणि सम्भवन्ति । पृथ्वादि रथ्या—पृथु, मृदु, मृदत्, पटु, तनु, ससु, वहु, साधु, वैष्णु बहुल, गुरु, दण्ड, खण्ड, जण्ड, बाल, अक्षिज्जन, होत, पान, वत्स, मन्द, स्याट्, आशु, जस्य, दीर्घ, प्रिय, चिप्र, जडु, चद्र, अणु, पाक ।

१७८७ । र ऋतो हलादेर्लघोः ॥६।४।१६१ ।

दी—। हलादेर्लघोर्भृकारस्य रसः स्यात् इष्टे मियम्सु ॥

Before any of the suffixes इष्टन्, इमनिच् and ईयसुन्, the short अ of a word, itself beginning with a consonant, is changed into र ।

मित—। इष्टन्, इमनिच्, ईयसुन् इति एतेषु प्रत्ययेषु परतः हलादिः प्रातिपदिकस्य यो लघुः ऋकारस्य स्थाने रः स्यात् । प्रथोर्भावः इति इमनिच्, पृथु इत्यस्य ऋकारस्य स्थाने रकारः तेन प्रथिमा । सम्पूर्णा साधन-प्रणाली परस्वरे द्रष्टव्या । इष्टन्—प्रथिष्ठ, ईयसुन्—प्रधीयान् । हलादिः इति किम् ? ऋजु इति पृथ्वादिषु पठ्यते । ऋजोर्भावः इति इमनिच्, ऋजिमा । इष्टन्—ऋजिष्ठः । ईयसुन् ऋजोयस् । अतः ऋजु इत्यस्य हलादित्वाभावात् न रकारादेशः । लघोः ऋकारस्य इति किम् ? ऋणस्यभावः इति इमनिच्—“वर्णद्वयादिभ्यः ष्वल् च” (५।१।१२३) इति । ततः इमनिचि परे ऋणिमा इतिरूपम् । “संयोगे गुरुः” (१।४।११) इति वचनात् “ष्व” इति संयुक्तवर्णे परतः ऋकारस्य गुरुत्वाङ्गीकारात् । इष्टन्—ऋणिष्ठः । ईयसुन्—ऋणीयान् । अपिच—

“इय्” सट्, रुशं चैव कृशं च इदमेव

परिपूर्वं इदं चैव षड्ङितान् र-विधौ कारेत” —इति वचनात्, पृथु, सट्, रुशं कृशं, इदं परिइदं इति एतेषां षड्ङानामेव रकारादेशः तेन एमोऽन्त्य न इति काशिका—भाषा-
ज्ञप्तिकारौ, तेन कृतस्य भावः इति कृतिमा—इमनिच् । इहन्—कृतिः, ईयसन्—
कृतीयान् । कुदापि न रकारादेशः ।

१७८८ । टिः ॥ ६।४।१५५ ॥

टी—। भस्य टि लोपः स्यात् इण्टेयमेसस् । पृथोर्भावः
प्रथिमा । पार्थवम् । स्रदिमा । मर्दवम् ।

The टि (i. e. the last vowel of a word and the portion thereafter of a म (i. e. a word standing before a Taddhita suffix beginning with a vowel or a यकार, standing before a suffix of the ऋदि list excepting the first five सृ षीट जस्, ञम, षी), elides before the suffixes इहन्, इमनिच्, and ईयसन् ।

नित—। इहन् इमनिच् ईयसन् इति एतेषां कश्चिद्विदपि प्रत्यये परतः, “यच्चिमम्” (१।४।१८) इति भसंज्ञाप्रातस्य प्रातिपदकस्य टिः लोपः स्यात् । ततः पृथोर्भावः इति इमनिच्—रकारादेशात्—प्रथिमा इति रूपम् । एवं इमनिचि प्रथिमा, ईयसुनि प्रथीयान् । “पृष्ठादिभ्य इमनिच्वा” (५।१।१२२) इति सूत्रस्येन वा-
वचनेन अयादिप्रत्ययानां समावेशः—तेन पृथोर्भावः इति “इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” (५।१।१३१) इति अण् तथासति पार्थिवम् । एवम्—“था च त्वात्” (५।१।१२०) इत्यनेन त्व-त्वलौ अपि समाविश्यते । तेन—पृथुत्वं पृथुता च । सृदीर्भावः इति इमनिच् अस्य पृष्ठादिषु पाठात् टिलोपः—रकारादेशः—तेन स्रदिमा । (इहनि—
स्रदिहः, ईयसुनि सदीयान् । उभयव टिलोपः, रकारादेशश्च) । एवं सृदीर्भावः इत्यत्रापि पूर्व्वत् अण्—मर्दवम् । तथाहि “मर्दव” ज्ञीरवापलम्” इति श्रीमद्भगवद्गी-
तायाम् । त्व-त्वलौ च सृद्वत् सृदुता । एवं पटोर्भावः पटिमा इमनिच्, पाटवम्—
अण् । पटुत्वम्—त्व । पटुता—तल । इहनि—पटिहः । ईयसुनि—पटीयान् ।

लघोर्भावः—लघिमा—इमनिच् । लाघवम्—अण् । लघुत्वं—त्व । लघुता—तल ।
दृष्टम्—लघिष्ठः । ईयम्—लघीयान् ।

१७८८ । वर्ण-दृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ ५।१।१२३ ॥

दौ— । चादिमनिच् । शौक्लाम् । शुक्लिमा । दार्ढ्यम् ।
पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढानामिव रत्वम् । दृढिमा । षो
ड्डीषर्थः । औचितो । याथाकामी ।

To imply भाव, the suffix ष्यञ् as well as the suffix इमनिच् is added to words expressive of some particular colour, and also to words that pass by the term दृढादि ।

मित— । वर्णविशेषाभिधायिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा दृढ इति एवमादिभ्यश्च तस्य भाव इति एतन्निमित्तं ष्यञ् प्रत्ययः स्यात् ; सूत्रस्थकारवलात् इमनिच् अपि । शुक्लः इति वर्णविशेषः तस्य भावः इति ष्यञ् शौक्लाम् । इमनिच्—शुक्लिमा । लतकीच शुक्लत्वम् । शुक्लता । कृष्णस्य भावः इति ष्यञ् कृष्णाम् । इमनिच्—कृष्णिमा । त्व—कृष्णत्वम् । तल्—कृष्णता । दृढस्य भावः इति ष्यञ् दार्ढ्यम् । त्व-तली च—दृढता । दृढिमा इति अत रकारादेशः “र कतोः—(४।४।११६)” इत्यनेन । टिः (६।४।१५५) इति टि लोपश्च । परम् अयं रकारादेशः पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढानामिव स्यात्—नान्वेषो इति । एतच्च मितभाविष्यो प्रागेव प्रकटीकृतम् । दृढादि यथा—दृढ, परिवृढ, कृश, कृण, वक्र, शक्र, चक्र, आस, कृण, लघण, ताम्र, शीत, लण, जड, वधिर पण्डित मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, बाल, तरुण मन्द दीर्घ, अस्त्र, इत्यादि । एवं सधुरस्य भावः साधुर्यं, सधुरिमा, सधुरत्वं, सधुरता । अपिच (१) वैराग्यलाभमतिमनः शारदानाम्, (२) समो मतिमनसोरितिगणसूत्रद्वयम्, विजात, विलाभ, विमति, विमनस्, सम्मति, सम्मनस् इति एतेभ्यः इमनिच् ष्यञ् च स्याताम् । विमनसोर्भावः इति विमनस्यम्—ष्यञ्, विमनिमा—इमनिच् । ष्यञ् इति प्रत्यये प्रकारः इत् । स तु स्त्रियां ङीष्प्रत्ययं ज्ञापयति “विदगौरादिभ्यश्च” (४।१।४०) इति सूत्रेण । तेन उचितस्य भावः इति परसूत्रेण ष्यञ् औचित्यम् । स्त्रियां

ङीष् औचित्ये ["हलन्तद्धितस्य" (६।४।१५०) इति यकारलोपः] यथाकामस्य भावः इति परस्मैण व्यञ्—याथाकाम्यम् । स्त्रियाम्—ङीष्—याथाकामी । पूर्व्वत यकारलोपः । एवं आनुपूर्व्वम्—आनुपूर्व्वी । वैदग्ध्यं—वैदग्धी । [वैदग्ध्यं culture, तथाहि मोक्षीयाः—वैदग्धी परीक्षिते—इति औचित्यमङ्गलि । (to test his culture)] ।

१७८० । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ ५।१।३२ ॥

दी— । ब्राह्मणे । जडस्य कर्मभावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च । अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराक्षतिगणः ।

The suffix व्यञ् is attached to attributive words as well as to the words that pass by the term ब्राह्मणादि to imply their भाव (nature) or कर्म (action or duty). For rest see Tika.

मित— । गुणम् उक्तवन् इति गुणवचनाः । गुणवाचकाः विशेषणाः इत्यर्थः । गणवचनैभ्यः प्रातिपदिकिभ्यः तथा ब्राह्मण इत्यव्ययैर्भादिभ्यः पञ्चमसमर्थे भाः व्यञ् प्रत्ययः स्यात्, कर्मणि अभिधेये, सूत्रस्य चकारवलात् भावे च अभिधेये मति । कर्म किया इत्यर्थः । जडस्य भावः कर्म वा इति व्यञ्—जाड्यम् । जडस्य भावः इत्यर्थे इमनिच् च अस्य ङङादिषु पाठात्—जडिमा । त्व-तलौ च—जडत्वं जडता । त्व-तलौ भावे कर्मणि च "आचत्वात्" (५।१।१९०) इति सूत्रेण । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् (व्यञ्) । त्व-तलौ च—मूढत्वं मूढता । एवं क्लृप्तस्य भावः कर्म वा इति क्लृप्तम्—व्यञ् । त्व-क्लृप्तम् । तल्—क्लृप्ता । भावे गर्ग्ये इमनिच् च—अस्य ङङादिषु पाठात्—क्लृशिमा । रकारादेशः टिलोपश्च । एवं स्थूल्यं—स्थूलत्वं, स्थूलता । ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा इति व्यञ् ब्राह्मण्यम् । त्व—ब्राह्मण्यत्वं । तन् ब्राह्मण्यता । दूतस्य कर्म भावः इति व्यञ्—दौत्यम् । अपिच प्रातिपदिकयङ्गणे लिङ्गविशिष्टस्य रहणं—तेन दूतीनां कर्म इति व्यञ् दौत्यम् । "आगत-प्रिय-सखैरभिदौत्यम्" ॥ अर्हतो नुम् च । व्यञ् परे अर्हत् इत्यस्य नुमागमः स्यात् । तेन—अर्हतः भावः कर्म वा इति

यञ्—नुमागमः=आर्हन्ताम् । स्त्रियां—आर्हन्ती । “ब्रह्मसहितम्” (६।४।१५०)
इति यलोपः । अर्हत्—जेनसत्रासी । ब्राह्मणादिर्यथा—ब्राह्मण, द्रव, चपल,
निपुण, चोर, कुशल, पित्तल, मधाय्य, दायाद, कवि, अक्षेत्रज्ञ, विदग्ध, उचित,
अनुकूल, परिमण्डल, ईश्वर, साक्षिन्, आस्तिक, नास्तिक, मानुष, साणव, भूक, राजन्,
अधिपति, अलस, पिशाच, वशापति, दीन, उदामीन, यथाकाम, प्रकाम, विश्वरूप,
तरतम, अमृगंश, अनीकर, युवराज इत्यादयः । आकृतिगणोऽयम् ।

१७८१ । यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ७।३।७१ ॥

दी— । नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तर-पदयोः पर्यायेणादेरचो
वृद्धिर्जिदादौ । अयथातथाभावः आयथातथ्यम् । अ-याथातथ्यम् ।
आ-यथापुर्थम् । अयाथापुर्थम् । आपाद-समाप्तिर्भावकश्चा-
धिकारः ।

The first vowel of the first part of the words अयथातथ and
अयथापुर, (i. e. the initial अ of the words) as well as the first
of all the vowels of the second part (i. e. the अ coming after
य) takes, by turn, its Briddhi substitute before a Taddhita
suffix that elides अ, य or क ।

मित— । यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेण अचाम् आदेरचो
वृद्धिः स्यात् तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । तथाहि अयथातथ अयथापुर इति
एतयोः सकृत् आयस्य अकारस्य वृद्धिः स्यात् ; पक्षे यकारात् परस्मिंतस्य च अकारस्य
वृद्धिः स्यात् जिदादौ तद्धिते परतः । “यथाऽसादृशे” (१।१।७) इति सूत्रेण कृत-
समासी एतौ यथातथ—यथापुरौ । ततः नञ् समासः—तेन अयथातथम् अयथापुरम्
इति रूपम् । एतदर्थं ब्राह्मणादिषु पठ्यते । अतएव अयथातथाभावः इति विषये
ब्राह्मणादिभिरात् यञ्—पूर्वपदवृद्धिः—तेन आयथातथ्यम् । उत्तर-पदवृद्धिः—
अयाथातथ्यम् । एवं आयथापुर्थम् । अयाथापुर्थम् । आपाद इति—भावे

कर्मणि च अभिधेय प्रत्यय-व्यवस्था प्रादपरिसमाप्तिं यावत्—“वृद्धं न ह्यस्त्वः”
(५।१।२६) इति सूत्रं यावत् इत्यर्थः—इति त्रिंशत् ।

दी—। चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥ चत्वारो
वर्णाः चातुर्वर्णम् । चातुरात्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् ।
सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्य-
मित्यादि ।

मित—। चतुर्वर्णम् इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे एव व्यञ्ज्यं विधीयते । चत्वारो
वर्णाः एव इति व्यञ्ज्—चातुर्वर्णम् । “चातुर्वर्णम् नया सृष्टम्”—श्रीश्रीगीता ।
चत्वारः आत्रमाः चातुरात्रम्यम् । त्रीणि स्वरानि—त्रैस्वर्यम् । षड्गुणाः एव
षाड्गुण्यम् । सेना एव सैन्यम् । सान्निधिः एव सान्निध्यम् । समीप एव सामीप्यम् ।
उपमा एव उपम्यम् । त्रयो लोकाः एव इति त्रैलोक्यम् । चतुर्वर्णादि यथा—चतुर्वर्णं,
चातुरात्रम्, तिस्रः, षड्गुणः, सेना, सान्निधिः, समीप, उपमा, त्रिलोकः, अन्धभावः, युगपत्,
तदर्थः, अनन्तर, सुख, इतिष्ठ, सन्निक, सर्ववेदः, चतुर्वेदः । तथाहि अन्यभाव एव
आन्धभाव्यम् । युगपदेव योगपदम् । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । संहित एव साहित्यम्
[—“निर्दोषी गुणसम्पन्नी सालङ्कारी रसान्वितौ । शब्दार्थौ संहितौ काव्यमतः साहित्य-
मुच्यते ।”] । अनन्तर एव आनन्तर्यम् । सुख एव सौख्यम् । इतिष्ठ एव ऐतिष्ठम् ।
सन्निक एव सान्निध्यम् । अपिच—

दी—। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वादिरिति
लुक् । स एव सार्ववेदाः—सार्ववेदाः (?) ।

मित—। सर्ववेद इति यः शब्दचतुर्वर्णादिषु पठ्यते तस्मात्प्राप्तं प्रत्यय-व्यवस्थां
च प्रदर्शयति । सर्वे वेदाः सर्ववेदाः इति कर्मधारयः । तान् अधीते इति सर्ववेदः ।
“सर्वादः सादेव लुग्वक्तव्यः” (४।१।६०, वार्तिक) इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् ।
सर्ववेदः एव इति व्यञ्ज् तेन सार्ववेदः । सार्ववेदाः इत्यत्र उभयपदवृद्धिश्चिन्तनीया ।

दी—। चतुर्वेदस्रोभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदान् अधीते

चतुर्वेदः । स एव चातुर्वेदः । चतुर्विद्यस्य इति पाठान्तरम् ।
चतुर्विद्य एव चातुर्वेदः ।

मित— । चतुर्वेदादिषु चतुर्वेद इति पठ्यते । अथ प्रत्यये परतः तस्य उभय-
पदद्विः स्यात् । चतुर्वेदोऽपि इति चतुर्वेदः । अस्मात् विहितस्य प्रत्ययस्य
“विगोर्लुक्—” इति लुक् । चतुर्वेदः एव इति स्वार्थे षञ् उभयपदद्विः—
तेन चातुर्वेदः । चतुर्वेदस्योभयपदद्विः इति स्थाने चतुर्विद्यस्य उभयपदद्विः
इति पाठास्तरं दृश्यते । तथासति चतुर्विद्य एव इति स्वार्थे षञ्—उभय-पदद्विः
—चातुर्वेदः ।

१७८२ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ॥ ५।१।१२५ ॥

दी— । नेति संधातगूहणम् । स्तेनचौर्ये—पचादश्च ।
स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य
स्तेन्यमिति प्रत्ययान्तमपि केचदिक्रन्ति ।

To imply the nature (भाव) or function (कर्म) of a स्तेन
(thief), the suffix यन् is attached to the said word (स्तेन) and
before the suffix the न of स्तेन elides. Some authorities split
this rule into two halves :—(i) स्तेनात् (ii) यन्नलोपश्च and argue
that by the first half, the suffix यञ् is attached to स्तेन and
by the second half, the suffix यन्—and before this यन् the न
elides.

मित— । स्तेन इति कश्चित् धातुरीर्यो वर्त्तते । तस्मात् “पचादश्च” इति
अच-प्रत्यये विहिते सति स्तेनः इति रूपं स्यात् । स्तेनः तत्परः । स्तेनस्य भावः
कर्म वा इति शब्दगाने स्तेनशब्दात् यन्-प्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययसन्निधौनेन च स्तेन
इत्यस्य नकारो लुप्यते । अतएव स्तेनस्य भावः कर्म वा इति स्तेयम् । स्तेयं
चौर्यम् । कश्चित् (जयादित्य-प्रभृतयः) स्वमिदं विधा विभजन्ति ; स्तेनात् इत्येको-
ऽंशः । यन्नलोपश्च इति द्वितीयोऽंशः । स्तेनात्—इत्यस्यार्थः—स्तेनशब्दात् भावे

कर्मणि वा गम्ये ष्यञ् स्यात् । तेन स्तेनस्य भावः कर्मवा इति सौम्यम् । यन्नलोपश्च
इत्यस्यादौ पूर्वोक्ते ष्यञ् सौम्यशब्दात् यत् स्यात् नलोपश्च—तेन सौम्यम् ।
श्रीमतः दौवितस्यद्वयौ “नेति संधात यच्चणम्” इति यद्दृश्यते तस्य अर्थस्तु—यत्
एति प्रत्ययः तथा नकारलोपश्च युगपदीवभवेत् ।

१७८३ । सख्यर्थः ॥ ५।१।१२६ ॥

दी— । सख्यर्भावः कर्म वा सख्यम् ।

The suffix य is attached to the word सखि in the aforesaid sense.

दी— । दूत-वणिग्भ्याम् च । (वा) । दूतस्य भावः कर्म वा
दूत्यम् । वणिजमिति काशिका । माधवस्तु वणिजशब्दः स्वभावात्
स्त्रालिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो नतु कर्मणि इत्याह ।
भाष्ये तु दूतवणिग्भ्याम् चेति नास्तेष्व । ब्राह्मणादित्वात्
वाणिजमपि ।

The suffix य is attached to the words दूत and वणिज् in the
selfsame sense. For rest see Tika.

नित— । पूर्वोक्ते एव शिष्ये दूतशब्दात् वणिज्शब्दात् च यत्स्यात् । दूतस्य
कर्मभावो वा दूत्यम् । वणिजः कर्मभावो वा वणिज्यम् । एतत् काशिका-
मतम् । माधवस्तु वणिज्या इति स्वाभाविकम् स्त्रीलिङ्गशब्दम् आह । [तथा च
विश्रुतचरिते “वणिजया बर्हयन्तः”] । भाषावृत्तिकारोऽपि एवम् । भाष्ये तु एतत्
न दृश्यते । वणिज् इत्यस्य ब्राह्मणादिषु पाठात् ष्यञ् च स्यात् एव—तेन
वाणिज्यम् । एतत् काशिकाभाषावृत्तिकारोऽपि स्वीकुरुतः । दूतस्य भावः कर्म
वा दौत्यं (पाञ्) इत्यपि ।

१७८४ । कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ ५।१।१२७ ॥

दी— । कापेयम् । ज्ञातियम् ।

In the aforesaid sense, the suffix डक् is attached to the words कपि and ज्ञाति ।

नित— । प्रागुक्ते विषये कपि ज्ञाति इति एताभ्याम् डक् स्यात् । कपेः कर्मभावो वा कपेयम् । ज्ञातेर्भावः कर्म वा ज्ञातेयम् । तथाहि—“एतद्व्यस्य कपेयं यदकमुपतिष्ठति ।”

१७८५ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ ५।१।१२८ ॥

दी— । सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । राजाऽसि = राज-शब्दोऽस्यमासे यकं लभते इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् षण् । अधिराज्यम् ।

In the aforesaid sense, the suffix यक् is attached to words ending in पति as well as to the words—that pass by the term पुरोहितादि ।

नित— । पति इति एतदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा पुरोहित एवमादिभ्यः यक् प्रत्ययः स्यात् पूर्वोक्ते विषये । पत्यन्तात्—सैनापतेर्भावः कर्म वा सैनापत्यम् । एवं प्राजापत्यम् गार्ग्यपत्यम् । अधिपति—गणपतिशब्दौ ब्राह्मणादिषु द्रष्टव्यौ । पुरोहितस्य भावः कर्म वा पौरोहित्यम् । पुरोहितादि-र्यथा—पुरोहित, राजाऽसि, शामिक, पिण्डिक, संशामिक, ऋषिक, धर्मिक, खण्डिक, सुहित, कज, मन्द, दण्डिक, धर्मिक, कृतिक, मिलिक, लनिक, कथिक, पूतिक, पतिक, प्रतिक, आज्ञानिक, सलनिक, सूनिक, राज्ञर, शाज्ञर, नागर, पणिक, सूतक, सारथिक, जलिक, सूतिक, अजमिक, शर्मिक, धर्मिक, कर्मिक, शीलिक, मूलिक, तिलिक, ऋषिक, पुतक, विद्विक, अज्ञातका, पथिक, पूजनिक, शामिक, अज्ञानिक, श्रविक, पर्यिक, आस्तिक, नास्तिक, संरक्ष, चूडिक, स्वरिक ॥ राजाऽसि इति—राजन् इति शब्दः असमासे एव पुरोहितादिषु पठ्यते तेन राज्ञः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादिषु अस्य पाठः—तेन अधिको राजा अधिराजः, तस्य भावः कर्म वा अधिराज्यम् ।

१७८६ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोदुगात्वादिभ्योऽञ्

॥ १।१।१२८ ॥

दी— । प्राणभृत्जाति—आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन—
कौमारम् । कैशोरम् । (उदुगात्वादि)—औदुगात्वम् । औन्नैत्वम् ।
सौष्ठवम् । दीष्टवम् ।

In the aforesaid senses, the suffix ञञ् is attached to the words that stand for the names of a living species, or that denote some particular age ; as well as to the words that pass by the term उदु गात्वादि ।

मित्र— । प्राणान् विभर्ति प्राणधत् सञ्चितम्, प्राणिभृत्, चासी जातिरिति प्राणिभृज्जातिः सञ्चितमजातिरित्यर्थः । प्राणिभृज्जातिवाचिभाः त्रयोविशेष-वाचिभाः तथा उदुगात् इत्येवमादिभाः प्रातिपदिकेभाश्च तस्य भावः कर्म वा इति एतस्मिन् ण्यर्थे ञञ् प्रत्ययः स्यात् । प्राणधृज्जातिवाचिभाः—अवयव भावः कर्म वा यावम् । उदुस्त्व भावः कर्म वा—औष्ट्रम् । त्रयोविशेषवाचिभाः यथा—कौमारस्य भावः कर्म वा कौमारम् । किशोरस्य भावः कर्म वा कैशोरम् । उदुगात्वादिभाः—उदुगातुः कर्म भावो वा औदुगात्वम् । औन्नैतुः भावः कर्म वा औन्नैत्वम् । सुष्ठोः कर्मभावो वा सौष्ठवम् । दीष्टोः भावः कर्म वा दीष्टवम् । उदुगात्वादि र्थेया—उदुगात्, उन्नैत्, सुष्ठु, दृष्टु, प्रतिवृत्तु, प्रशास्त्, ङीत्, पीत्, हत्, रथगणक, पतिगणक, अश्वयुग्, वधु, सुभग, मन्त्र ।

१७८७ । ह्ययनान्त युवादिभ्योऽण् ॥ १।१।१३० ॥

दी— । द्वैह्ययनम् । त्रैह्ययनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ।

The suffix ञञ् is added to the words that end in ह्ययन, as well as to the words that pass by the term युवादि, in the aforesaid sense.

मित—। हायन इति एवमन्तिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा युवन् इत्येवमादिभ्यश्च अण्प्रत्ययो भवति तस्य भावः कर्म वा इति एतच्चिन् विधये । हायनान्तिभ्यः यथा—वि-हायनस्य भावः कर्म वा वैहायनम् । ति-हायनस्य भावः कर्म वा तैहायनम् । युवन् इत्येवमादिभ्यः यथा—यूनीः भावः कर्म वा यूवनम्, स्थविरस्य भावः कर्म वा स्थविरम् । पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम् । युवादि र्यथा—युवन्, स्थविर, सुष्ठु, दुहृद, चपल, निपुण, कुशल, क्षेत्रज्ञ, पिशुन, कुतूहल, ङीव, यजमान, कामण्डलू, याव, श्वण, कुल्ली, सुल्ली, सहृदय, सुभाज, हपल, दुर्भाज, परित्राजक, सम्ब्राम्चारिन्, कुतुक, कटुक, दुःस्त्री, दुहृदय, अश्वशंस, अश्वेवच, [अपिच—हृदय पुरुष इति एतद्वयम् अचमानी एव युवादिषु पठ्यते], श्रोत्रिय ।

दी—। श्रोत्रियस्य यलोपश्च । (व) । श्रौत्रम् ।

The word श्रोत्रिय, which is included in the युवादि list, elides its य before the suffix अण् ।

मित—। श्रोत्रिय इति युवादिषु पठ्यते । अण्प्रत्यये प्रतीत्यस्य यकारलोपः । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रौत्रम् । श्रौत्रम् कर्म ।

दी—। कुशल-चपल-निपुण-पिशुन-कुतूहल-क्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलम् इत्यादि ।

१७८८ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ ५।१।१३१ ॥

दी—। शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् ? कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् घञ् ।

In the aforesaid sense, the suffix अण् is attached to words ending in इक (प्रत्याहार) provided the इक् itself is preceded by a letter, following a short vowel.

मित—। इक् यस्य अन्तः, तत्पूर्वस्य योऽक्षरस्य आदण् स्यात् भावे कर्मणि वा

नञ् । यच्चि इति इगन्तः प्रातिपदिकः । इकारात् पूर्वो यो वर्णश्चकारसम्भवात् पूर्वं खलु उकारस्तिष्ठति—स च लघुः । अतएव यच्चिर्भावः कर्मविति यच्चिशब्दादण् = शीचम् । मुनेर्भावः कर्म वा मौनम् । पटु—पाटवम्, लघु—लाघवम्, गुरु—गौरवम् नगरी—नागरम्, हरीतकी—हारीतकम् । “आचत्वात्” (५।१।१२०) इत्यनेन त्व-तली अपि—तेन लघुता, लघुत्वं, पटुता—पटुत्व, यच्चिता—यच्चित्वम् इत्यादयः । लघुपूर्वादिति किम् ? पाण्ड्यीर्भावः कर्म वा पाण्ड्यता—अत्र त्व-तली एव न खलु अण् । कथम् इति चेत् ?—उकारात् पूर्वो योवर्णस्तिष्ठति स खलु संयुक्तवर्णः । अतएव “संयोजे गुरुः” (१।४।११) इति सूत्रेण तत्पूर्ववर्णः अकारश्च गुरुसंज्ञा भजते । एवं कण्ड्वं कण्ड्वता नात्र कण्ड्वशब्दात् अण् ।

ननु कवेः कर्म (कवेः कृतिरित्यर्थः) इति काव्यम् कथं सिध्यति ? कविशब्दश्च ब्राह्मणादिषु पठ्यते । तेन पठ्यञ् ।

१७८८ । योपधाद् गुरुपोत्तमाहुञ् ॥ ५।१।१३२ ॥

दी— । रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । सहायाहा ।

(वा) । साहाय्यम् । साहायकम् ।

In the aforesaid sense, the suffix वुञ् is attached to words, that have got penultimate यकार, preceeded by a long vowel, provided the same occurs after at least three letters.

नित— । “विप्रभृतीनाम् अन्त्यम् उत्तमम् । तत्-समोपम् उपोत्तमम्” इति भाषावृत्तिः । गुरुपोत्तमाद् योपधात् वुञ् स्यात् भाव-कर्मणोः । अयमर्थः मृतस्य प्रतिभाति—तस्य भावः कर्मविति अभिधेयं सति, यस्य प्रातिपदिकस्य उपधायां यकार-स्तिष्ठति तत् पूर्वं च गुरुवर्णो विद्यते, तस्मात् वुञ् स्यात्, स च तत् गुरुवर्णः विप्रभृतीनां वर्णानाम् अन्ते स्थितो भवेत् । रामणीयस्य भावः कर्म वा इति रामणीयशब्दे यकारः उपधाभूतः ; तत्पूर्वं गुरुवर्णो दीर्घः । ईकारश्च विद्यते, स च दीर्घः ईकारः र अ न अ न इति पञ्चभ्याः वर्णभ्याः (तिस्रंस्थ्याकात् वर्णात् अधिक-तरेभ्याः इत्यर्थः) परमेव विद्यते, अतएव अस्मात् वुञ् स्यात् । रामणीयकम् । तथाहि भारवी—

“पुरीषनीतं ह्य रामणीयकम्” । अभिधानीयस्य भावः कर्म वा आभिधानीयकम् । एवं वसनीय—वासनीयकम् । आचार्य—आचार्यकम् । शीपघात इति किम् ? विमानस्य भावः कर्म वा विमानत्वम् । गुरुपीतमादिति किम् ? चक्षियस्य भावः कर्म वा चक्षियत्वम् । अत्र दृष्टारः ज्ञस्वः—अतएव न वृज्—प्रत्युत त्व-तलो, चक्षियता । सहायशब्दात् वृज् वा स्यात्—सहायस्य भावः कर्म वा साहायकम् । श्रुञोऽप्राप्तिपक्षे, अस्य ब्राह्मणादिषु पाठम् उररीकृत्य ष्यञ् । तत्र साहाय्यम् । भागहत्तिम् अत्र ष्यञ् नैच्छति ।

१८०० । द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।१।१३३ ॥

दौ— । शैषोपाध्यायिक । मनोज्ञकम् ।

In the aforesaid sense the suffix कृज् is attached to words that have entered into a dvandva (द्वन्द्व) compound, as well as to those words, that pass by the term मनोज्ञादि ।

मित— । भावे कर्मणि च अभिधेयौ, कृत-द्वन्द्व-समासेभ्यः तथा मनोज्ञ इत्येवमादिभ्यश्च वृज् स्यात् । कृतद्वन्द्वसमासेभ्यः यथा—शिष्यश्च उपाध्यायश्च शिष्योपाध्यायौ । तयोर्भावः कर्म वा इति वृज् शैषोपाध्यायिका । एवं पितृश्च पुत्रश्च पितापुत्रौ—तयोः कर्मभावो वा पितापुत्रिका । कृतस्य कुसिकश्च कृतसकुशिकौ—कौतुसकुशिका । स्वीत्वम्—अभिधानात् । मनोज्ञादिर्यथा—मनोज्ञस्य कर्मभावो वा मनोज्ञकम् । कल्याणस्य भावः कर्म वा कल्याणकम् । मनोज्ञादि र्यथा—मनोज्ञ, कल्याण, प्रियरूप, अतिरूप, अमृष्यपुत्र, अमृष्यकुल, आण्ड, छात्र, छात्रद्वय, मेषा, विद्र, कुलपुत्र, श्रोत्रिय, चौर, धूर्त, विचर्दिव, युवन्, शम्भुपुत्र, शम्भुखण्ड, शम्भुकुमार, शतपुत्र, कुशल, मेषाविन्, कुपुत्र, शम्भुषण्ड, शम्भुकुलान्न, सुकुमार, वहुल, अवयव । सारपत्र, तथाहि—प्रियरूपस्य भावः कर्म वा प्रियरूपकम् । अभिरूपस्य भावः कर्म वा अभिरूपकम् । अमृष्यपुत्रस्य भावः कर्म वा अमृष्यपुत्रिका स्वीत्वम् अभिधानात्, एवं अमृष्यकुलस्य भावः कर्म वा अमृष्यकुलिका—अर्वापि अभिधानिक स्वीत्वम् ।

१८०१ । गीतचरणाच्चाघात्याकारतद्वेतिषु ॥ ५।१।१३४ ॥

दी—। अत्याकारोऽधिष्ठेपस्तद्वेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावं-
कर्माणि प्राप्तः। अवगतवान् वा। गार्गिक्या स्थापते।
गार्गित्वेन विकल्पते इत्यर्थः। गार्गिक्या—अत्याकुर्वते। गार्गिका-
मवेतः। काठकेन स्थापते।

In the aforesaid sense, the suffix इञ् is added to the words
expressive of गोत्र or चरण, with reference to boasting (स्थापते),
censuring (अत्याकार) or obtaining (तद्वेत) or knowing
(तद्वेत) only.

नित—। स्थापना विवक्षितम्। आत्मप्रशंसा इति यावत्। अत्याकारः पराधि-
क्षेपः। अत्याकुर्वते परान् अधिचिपति इत्यर्थः। तद्वेतः—तत् अवेतः, तत्प्राप्तः।
तत् ज्ञातः अवगतवान् इति वा। गोत्रवाचिभ्यः तथा चरणवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकिभ्यः
भावं कर्माणि ऋज् प्रत्ययः स्यात्, स्थापनां पराधिक्षेपे तथा तत् प्राप्तः तत् ज्ञातो वा
इति विषयः। गोत्रवाचिभ्यः स्थापनाविषये यथा—गार्गिक्या स्थापने अर्थे विप्रः।
अर्थे विप्रः गार्गीगोत्रीयः अतः गार्गीत्वेन स्थापते इति गार्गीशब्दात् गोत्रवाचकान्
ऋज् तेन गार्गिका, “आपत्यस्य तद्धितेऽनाति” (६।४।१५, ८) इति यमोपः। चरण-
वाचिभ्यः स्थापनां यथा काठिक्या वा काठकेन स्थापते। काठत्वेन स्थापने इत्यर्थः।
चरणवाचिभ्यः काठशब्दात् ऋज्—तेन काठकं वा काठिका। अत्याकारं यथा—
गार्गिक्या अत्याकुर्वते काठिक्या अत्याकुर्वते। आत्मने गार्गीत्वेन काठत्वेन वा परान्
अधिचिपति। तद्वेत इति विषये यथा—गार्गिक्या अवेतः। काठिक्या अवेतः।
गार्गीत्वं काठत्वं वा प्राप्तः, गार्गीत्वं काठत्वं वा अवगतवान्। स्थापनादिभ्यः अन्यत्र विषये
ऋज् न स्यात् यथा काठत्वं गार्गीत्वम् इति त्व-तर्का।

१८०२। होत्राभ्यञ्छः ॥ ५।१।१३५ ॥

दी—। होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहु-
वचनात् विशेषग्रहणम्। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छा-
वाकीयम्। मित्रावहणीयम्।

The suffix **ह** is attached in the aforesaid sense, to the words, that denote some kind of vedic priests (होवा) ।

मित—। होवा इति प्रातिपदिकम् स्त्रीलिङ्गं प्रयुज्यते, अस्य अर्थस्तु ऋत्विक् । होवाभाः इति बहुवचनं स्वरूपविधिं निरूपयति, ज्ञापयति च यत् होवाविशेषवाचिभाः प्रत्ययः स्यात् ।

तस्य भावः कर्म वेति विषये होवाविशेषवाचिभाः प्रातिपदिकिभाः कप्रत्ययः स्यात् ; अच्छावाकः इति होवाविशेषस्यभावः कर्म वा अच्छावाकीयम् ; मिवावरण इति ऋत्विग् विशेषः । तस्य भावः कर्म वा मिवावरणीयम् । एवं ब्राह्मणाच्छंसिन् इति ऋत्विग् विशेषः । तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणाच्छंसियम् । एवं पोवा—पोवीयम् । लघ्ना—लघ्वीयम् ।

१८०३ । बृह्मणस्त्वः ॥ ५।१।१३६ ॥

यो—। होवावाचिनो बृह्मणशब्दात् त्वः स्यात् । कस्यपवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलोवाधनार्थम् । ब्राह्मणपयर्थात् ब्रह्मणशब्दात् त्वतलो । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ।

In the aforesaid sense, the suffix **त्व** is attached to the word **ब्रह्मण** that stands for the name of a special kind of vedic priest.

मित—। 'होवाभाः' इति पूर्वसूत्रात् अस्य अनुवर्त्तते । तेन अयमर्थः—होवाविशेषवाची यो ब्रह्मण इति शब्दस्यैवात् भावे कर्मणि वा अभिव्येये त्व-प्रत्ययः एव स्यात् । अयं कप्रत्ययस्य अपवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा बृह्मत्वम् ।

ननु "होवाभास्वी न तु बृह्मणः" इत्यनया रीत्या पूर्वसूत्रम् चेत् कियत्, तर्हि एकेनैव सूत्रेण इदमिदं निरूपयितुं शक्यम् ; यतस्तर्हि बृह्मण इत्यस्मात् कप्रत्यये निषिद्धे सति "आचत्वात्" इति सूत्रवलात् "तस्य भावः स्त-तलो" इति त्व-प्रत्यय एव विहितः स्यात् । तथा सति किम् अनेन सूत्रेण इति चेत् उच्यते ? उड्, सीहि यन्तः आचष्टे अधिकं फलमिति न्यायात् सूत्रम् इदं किञ्चिदधिकं फलं दद्यात् ।

तत् च इदम्—अतः त्वप्रत्ययविधानेन श्राप्यते यत् अस्मात् तन्प्रत्ययो न स्यात् । तेन वृद्ध्-मत्वम् इति त्व-प्रत्ययान्तम् एकमेव रूपम् ।

अपिच वृद्ध्-मणवाचो वृद्ध्-मण्योऽप्यस्ति । तत्र तु ल-तत्तौ एव स्याताम्—
तेन वृद्ध्-मणः वृद्ध्-मणस्य भावः कर्म वा वृद्ध्-मत्वम् । वृद्ध्-मता ।

नञ्स्त्रजोरधिकारः समाप्तः ।

१८०४ । धान्यानां भवने चेत्रे खञ् ॥ ५।२।१ ॥

दी— । भवन्ति अस्मिन् इति भवनम् । सुत्रानां भवनं चेत्रं मौद्गलीनम् ।

The suffix खञ् is attached to the words that stand for the name of a particular kind of paddy, to denote the fields where such "paddies" grow.

मित— । धान्यं शस्यविशेषः, अथ भाषावृत्तिटोप्यतां श्रीमलः श्रीमन्द्वयवर्ति-
पादाः—“यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कः कुलत्थकाः । माषासुद्धा ममूराश्च निष्पावाः
श्यामसर्पपाः । मवेधुकाश्च नीवारश्च आदुक्काश्च सतीनकाः । अणकाश्चौणकाश्चैव
धान्यान्वष्टादशीव तु” ॥ इति स्मार्त् । [यव is barley, गोधूम = wheat, धान्यग्रीहि
(paddy), कङ्क = प्रियङ्गु = काउनि = panick seed, ममूर = lentil, श्याम
= श्यामाक, नीवार = आरण्याग्रीहि । आदुक्की = रहरी = तुवरी ; सतीनक =
कलाय = कलइ = सतीन = peas ; अणक = झोला = वुट = gram. कीरदूषस्तु
कोद्वय इत्यसरः = some grain. मतान्तरे कोद्वय is मङ्गा । कुलत्थ is some
corn.” इति । भवनम्—उत्पत्तिस्थानम् । भवन्ति अस्मिन् इति भवनम् [भूधातोर्लुङ्
अधिकरणवाच्ये] । स्वार्थस्तु—धान्यानां धान्यविशेषवाचिनां भवने आलये अभिधेये
सति, धान्यविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः खञ् प्रत्ययः स्यात्, चेत्रं चेतृ तज्जनं
भवति । सुत्रानां भवनं चेत्रम् इति सुदृशब्दात् खञ् मौद्गलीनम् । धान्यानां भवनं
चेत्रम् धान्वीनम् । कुलत्थानां भवनं चेत्रं कौलत्थीनम् । कोद्ववानां भवनम् चेत्रं
कोद्ववीनम् । धान्यानां इति किम् ? लघ्वानां भवनं चेत्रम्—अतः प्रत्ययो न ।

ननु समासस्तु "समर्थ-पदविधिः" (२।१।१) इति सूत्रात् समर्थानामिव पदानामेव इति नियमः, कथं तर्हि सर्वः चर्माणा कृतः इति विरुद्धे सर्वशब्दः चर्मशब्देन सह समासभावः प्राप्नोति इति चेत् सत्यम् । तत आह—“असामर्थ्येऽपि निपातनात् समासः”, यद्यपि अत्र सामर्थ्याभावस्तथापि निपातनादेव समासः । यल्लक्षणीनानुत्पन्नम् तत् सर्वं निपातनात् सिद्धमिति निपातनम् । अतएव उक्तं काशिकायाम् “तदासमर्थसमासो द्रष्टव्यः” ।

१८०८ । यथामुख-संमुखस्य दर्शनःखः ॥५।२।६॥

टी— । मुखस्य सदृशम् यथामुखं प्रतिविम्बम् । निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्य अन्तर्लोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ।

The suffix ख is attached to the words यथामुख and संमुख to denote “दर्शनं”—something upon which reflection may be cast.

मिति— । मुखस्य सदृशम् इति यथामुखम् अव्ययीभावः ।

ननु “यथाऽसादृश्ये” (२।१।७) इति असादृश्ये एव समास इष्टः, कथं तर्हि सादृश्ये ? निपातनादेव इति । यथामुखं प्रतिविम्बम् । समं सर्वं मुखम् इति सममुखम् । समशब्दस्य अन्तिमस्य अकारस्य निपातनेनैव लोपः । समस्य सर्वपर्यायत्वम् यथा “अग्निं सर्वनाम्न सुटः” (७।१।५९) इति सूत्रे शीमान् दीक्षितः—“समः सर्वपर्यायः” इति । सूत्रस्य अर्थस्तु—यथामुखशब्दात् सममुखशब्दात् च यद्वी-समर्थात् दर्शनम् इति एतन्निर्णये खप्रत्ययः स्यात् । दृशाते अभिन् इति दर्शनः । आदर्शादिप्रतिविम्बादयः प्रीच्यते । यथामुखं दर्शनः इति खः यथामुखीनः । भाषावृत्तौ तु यथामुखस्य दर्शनः यथामुखीनः इति दृशाते । यथामुखीनः दर्पणः । तथाहि भट्टिकाव्ये “यथामुखीनः सीतायाः पुत्रुर्वै बहुलीभवन्” इति ।

१८०६ । तत् सर्वदिः पथग्रन्थकर्मपात्रं व्याप्नोति ॥ ५।२।७ ॥

दी— । सर्वदिः पथग्रन्थान्तात् द्वितीयान्तात् खः स्यात् ।
सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वज्ञीनः । सर्वकर्मिणः ।
सर्वपात्रीणः ।

The suffix ख is attached to the words पथिन्, अङ्ग, कर्म and पात्र, each of them coming after the word सर्व, to imply the thing that cause all these.

मित— । तद्विति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोति इति प्रत्ययस्य अर्थः ।
अतएव स्वार्थः—“तदि”ति द्वितीयासमर्थान् “सर्वादिः” सर्वपूर्वात् “पथग्रन्थ-
पात्र” पथिन् अङ्ग कर्म पात्र इति एवमन्तात् “व्याप्नोति” इति एतच्चिन् अर्थे खप्रत्ययः
स्यात् । सर्वः पथाः सर्वपथः । “लघूपुरन् भूपथामानले” (५।४।७४) इति
समासान्तः । सर्वपथं व्याप्नोति इति खः सर्वपथीनो रथः । सर्वज्ञं व्याप्नोति इति
सर्वज्ञीनस्यापः । सर्वज्ञीनं वासः । सर्वकर्म व्याप्नोति इति सर्वकर्मिणः पाणिः ;
सर्वकर्मिणः पुरुषः । सर्वपात्रम् व्याप्नोति सर्वपात्रीणः शोदनः । काशिका-भाषा-
उक्तिकारास्तु, सूत्रकलेवरं प्रवमिति अधिकं प्रठन्ति ; सर्वपत्रम् व्याप्नोति इति सर्व
पत्रीणः सारथिः ।

१८०७ । आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ५।२।८ ॥

दी— । पादस्य अथम् प्रपदम् । तन्मय्यादीकृत्य आप्रपदम् ।
आप्रपदीनः पटः ।

The suffix ख is attached to the word आप्रपद in the sense to denote the piece of cloth that reached the same.

मित— । पादस्य अथभागः प्रपदम् उच्यते । प्रपदम् मय्यादीकृत्य इति विग्रहे
“आङ् मय्याभिधिः” (२।१।१९) इति अथयीभावसमासः ।

स्वार्थः—आप्रपद इति प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थान् प्राप्नोति इति विग्रहे

स्त्रप्रत्ययौ भवति । आप्रपदम् प्राप्नोति इति आप्रपदीनः पठः । “शरीरेण संबद्धस्यापि पठस्य प्रमाणम् आख्यायते”, [आप्रपदीनः = Pantor trousers,]

१८०८ । अनुपदसर्वाङ्गानयनयं वद्धाभक्षयतिनेयेषु

॥ ५१२८ ॥

दो— । अनुरायामि सादृश्ये च । अनुपदं वद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वाङ्गानिभक्षयति सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तन्नेय अयानयीनः शारः ।

The self-same suffix is added to the word अनुपद, to denote the thing that is fastened to it, to the word सर्वाङ्ग to imply the person that eats the same, as well as to the word अयानय to denote the thing that is caused to move (that is brandished right and left) right and left being the meaning of the word अयानय ।

मित— । अनुपदम् पदमह्वम् । “अव्ययं—” (२११६) इति सूत्रेण सादृश्ये अव्ययीभावसमासः । यदा “यस्य च आयामः” (२११६) इति आयामे चार्थे अव्ययीभावसमासः । अयः प्रदक्षिणम् । अयात् अयः अनयः । अनयः प्रसव्यम् । सव्यम् कथम् ? अयानयः इत्यस्य अर्थस्तु “प्रदक्षिणप्रसव्य-गामिनाम् शाराणाम् (शराणाम्) यस्मिन् पर-शारैः पदानाम् असमावेशः” इति काशिका ।

सूत्रार्थः—अनुपद, सर्वाङ्ग अयानय इति एतेभ्यः शब्देभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः यथासंख्ये वद्धा भक्षयति नेये इति एतेषु अर्थेषु स्त्रप्रत्ययः स्यात् । अनुपदम् वद्धा अनुपदीना । वद्धा इति निद्धंशात् स्त्रीलिङ्गत्वम् । अनुपदीना पादप्रमाणा उपानत् । [अनुपदीना—stockings], सर्वाङ्गानि भक्षयति इति सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयानयं नेयः अयानयीनः शारः । “कलकशिरः स्थितः” इत्यर्थः । दीक्षितस्तु, अयानयः स्थलविशेषः इति मत्वा अयानयीनः शार इति आह ।

१८०८ । परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रमनुभवति ॥ ५१२९ ॥

दो—। परांश्चावरांश्च अनुभवतीति परोवरीणः। अवरस्य उच्चं निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति इति परम्परीणः। प्रकृतिः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्परा-शब्दस्य अत्रात्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं, तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्याम्। कथं पारोवर्थावदिति। असाधुरेव। स्वप्रत्यय-सन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ॥

The suffix ण is attached to the words परोवर, परम्पर, पुत्र-पौत्र to denote the person that feels these (i. e. sees these). For rest see Tika.

भित्त—। द्वितीयासमर्थेभ्यः परोवर परम्पर पुत्र-पौत्र इति एतेभ्यः अनुभवति इति एतन्निन् अर्थे स्वप्रत्ययी भवति। परान् च अपरान् च अनुभवतीति स्वप्रत्ययः; प्रत्ययसन्नियोगेन च अवर इति असा अकाराभ्याम् उकारादेशेन परोवरीणः इति। परान् च परतरान् च अनुभवति इति स्वः। प्रत्ययसन्निधानेन च “पर-परतर” इति प्रकृतिः “परम्पर” इति रूपं स्यात् निपातनेन—तेन परम्परीणः इति पदं सिध्यति। पुत्र-पौत्रान् अनुभवति इति स्वः—पुत्र-पौत्रीणः। तथाहि “लक्ष्मीं परम्परीणाम् त्वं पुत्र-पौत्रीणतां नय”।

ननु भक्तिपरम्परा मन्त्रं भिनत्ति इति परम्पराशब्दः प्रत्ययं विना अपि दृशाति ? सत्यम्। तत् अत्रात्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं एव प्रयुज्यते। तस्मात् एव शब्दान् स्वार्थे ष्यञ् प्रत्यये विहिते सति पारम्पर्यामिति रूपं सिध्यति। कथं तच्च पारोवर्थावदिति ष्यञ् प्रत्ययान्तः परोवरशब्दः प्रयुज्यते ? एवमशब्दः असाधुरेव मन्त्राव्ययः, यतः स्वप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरशब्दस्य स्थाने परोवर इति रूपं स्यात्। एतस्मादन्वयः न हि परोवर इति रूपं साधु भवितुमर्हति।

१८१०। अवारपारात्यन्तानुकामं गाम्भी ॥ १८११॥

दो—। अवारपारं गाम्भी अवारपारीणः। अवारिणः।

पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः, भृशं गन्ता इतरर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता (? इतरर्थः) ।

The suffix ख is attached to the words अवार पार, अत्यन्त and अनुकाम to denote the person, that is very likely to travel अवारपार or run fast (अत्यन्त) or run enough (अनुकाम) ।

नित— । गमिष्यतीति गमी इतिप्रतायः, णिनौतुगामी । “भविष्यति गम्यादयः” (१।१।३) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य भविष्यत्कालता विहिता । अत भाषाहतिः—“गामीति भविष्यतिङ्गो षौचिवाचः” । गन्तुमात्रे प्रत्ययः” । अतएव यत् मान-गन्तारि, अतीत-गन्तारि, भविष्यद्गन्तारि वा, अभिषेये प्रत्ययः स्यादिति भाषाहतिकृतामाशयः । सूत्रार्थं तु— द्वितीयासमर्थेभ्यः अवारपारं इत्यादिभ्यो गामी इत्यर्थे खः—अवारपारीणः ।

ननु अवारपारम् इत्यत्र “कर्तृकर्मणोःकृति” (२।३।६५) इति षष्ठी भवितुमर्हति तर्हि कथमत्र द्वितीयासमर्थविभक्तिः स्यात् ? उच्यते । “अकर्मोर्भविष्यदाधमस्यर्थोः” (१।३।७०) इति षष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयासमर्थविभक्तिः स्यात् । अवारपार इति विपरीतम् अपि यावत्—तेन पारावारं गामी इति खः पारावारीणः । विपरीतम् अपि यावत्—तेन अवारोणः, पारीणः । अत्यन्तं गामी इति खः अत्यन्तीनः । अत्यन्तं भृशं गन्ता इत्यर्थः । अत्यन्तम् अत्र क्रियाविशेषणे द्वितीया । अनुकामं गामी इति खः—अनुकामीनः । अनुकामं यथेष्टं गन्ता इत्यर्थः । अत्रापि क्रियाविशेषणे द्वितीया । तथाहि “अनुकामीनता त्यज” । अनुकामीनता स्त्रेच्छा-गमनमित्यर्थः ।

१८११ । समां समां विजायते ॥ ५।२।१२ ॥

दी— । यलोपोऽवशिष्टविभक्ते रलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । ‘समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते’ । खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः ॥ समां समां विजायते । समायां समायां वा ।

The suffix ख is attached to the word समांसमा to denote the female who conceives or delivers every year.

मित— । विजायते गर्भधारयति, यहा विजायते गर्भमुच्यति, प्रसूति इत्यर्थः । समा अव्यः ; समांसमां इति वीप्सायां द्वि-रुक्तिः । द्वितीया तु अव्यन्तसंयोगे । समां समां विजायते गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यते इत्यर्थः । समां समां विजायते इति एतस्मिन्नर्थे समांसमा इति एतच्छात् खप्रत्ययः स्यात् ; अपिच समांसमा इत्यस्य पूर्वपदै (समां इत्यंशे) विभक्तेः (द्वितीया विभक्तेः) अलुक् स्यात् । तेन समांसमीनः इति रूपम् । समांसमीना गौः । समांसमीना वड्वा । समांसमीना प्रत्यव्दगर्भा । इयमेव व्याख्या-काशिकासम्भृता ; परम् श्रीमान् दीक्षितः व्याख्यान्तरं स्वीकरोति । तस्य खलु अयम् आशयः—विजायते प्रसूति । गर्भमीचने द्वि विजि-निर्वर्त्तते । समायां समायाम् इति वीप्सायां समायां इति विकृतात् प्रातिपदिकात् खप्रत्ययः स्यात् । खप्रत्ययसन्निधौनेन प्रकृतेः “समायां समा” इति स्थितिः । तथा सति “यलोपीऽवशिष्ट विभक्तेरलुक् च पूर्वपदै निपात्यते” ; पूर्वपदै “समायां समा” इति प्रकृतेः “समायाम्” इति अंशे यलोपः “समायां” इत्यस्य विभक्ति-चिह्नभूतानां यकारः आकारः अनुस्वारश्च इति एतेषां त्रयाणाम् मध्ये यकारस्य लोपः ; “अवशिष्ट विभक्तेः” आकारस्य अनुस्वारस्य च इत्यर्थः “अलुक्” लुगभावः “निपात्यते” निपातनेन जायते ; तेन पूर्वपदै समा यां इति स्थिरम् । ततः सन्धिवलेन समां इति स्थितिः । एवं समांसमा इति प्रकृतिः स्थिता । तथात् खः—तेन समांसमीनः इति रूपम् । समांसमीना गौः । “प्रत्यव्दगर्भा इत्यर्थः” इति भाषावृत्तिः । अपिच “खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा यक्तव्यः”—समायां समायां विजायते इत्यत्र खप्रत्ययस्य अवगमनात् प्रागेव यलोपः स्यात् विकल्पेन इति वाच्यम् । तेन समायां समायां विजायते इति वाक्यं स्यात् । एवं यलोपस्य वैकल्पिकत्वात् समां समां विजायते इत्यपि वाक्यं स्यात् । द्वितीयाम् समां व्याख्यामपि काशिका प्रकरोति ।

१८१२ । अद्यश्चीनावष्टब्धे ॥ ५।२।१३ ॥

दी— । अद्य श्चो वा विजायते अद्यश्चीना वड्वा । आसन्न-प्रसवा इत्यर्थः । केचित्तु विजायते इति नानुवर्त्तयन्ति । अद्यश्चीनम् मरणम् । आसन्नम् इत्यर्थः ।

The suffix ख is added to the word अद्य an irregular compound, and in the aforesaid senses, and the word अद्यधीन is, at once, formed irregularly.

मित—। अद्यधीना अवष्टब्धे इति सूत्रच्छेदः । विजायते इति अनुवर्तते तेन सूत्रस्य अयमर्थः—“विजायते” इति एतस्मिन् विषये “अवष्टब्धे” आसन्नप्रसवे इति न्ययमाने “अद्यधीना”—अद्य अः इति प्रतिपदिकात् खप्रत्ययं विधाय, स्वीकृत् अद्यधीना इति रूपं जायते । अद्यः शो वा विजायते इति अद्यधीना वङ्वा ; अद्यधीना गौः । अद्यधीना आसन्नप्रसवा इत्यर्थः ।

ननु अद्यशो वा भविष्यति इति अद्यधीनं मरणम् । एवम् अद्यधीनी वियोगः इत्यादयः कथं साधयः स्युरिति प्रश्ने समाधत्ते—“केचित्” इत्यादिना । “केचित्” केचित् वैयाकरणैः “विजायते इति नानुवर्तयन्ति” विजायते प्रत्यक्षस्य पूर्वसूत्रात् अस्मिन् सूत्रे अनुवर्तिम् न उररीकुर्वन्ति । अवष्टब्धमात्रे खसु एव स्यात् इति ते आहुः । तेनैव अद्यधीनं मरणम् इत्यादीनां साधनम् ; परं सूत्रे स्वीकृतिर्निर्देशात् सत् न स्यात् इति भागवतिर्ज्ञापयति ।

१८१३ । आगवीनः ॥ ५।२।१४ ॥

दी—। आङ्पूर्वादौ गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ।

The suffix ख is attached to the irregularly compounded word आ गोः, and the word आगवीनः is at once formed, to denote the person who serves somebody till his cow (pledged to the employer) is returned.

मित—। आङ्पूर्वात् गोशब्दात् खप्रत्ययः स्यात् निपातनेन, आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि अभिधेयं सति । आ गो ख इति आगवीनः । यो गवां यतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् स आगवीनः । गोः प्रत्यर्पणं यावत् यः कर्म करोति स आगवीनः । [N. B.—The idea is, this :—a debtor

puts his cow as pledge in the house of a creditor; he has to employ in the house of his creditor, till the cow is released; such a man (debtor) is called आगवीनः.]

१८१४ । अनुग्वलं गामी ॥ ५।२।१५ ॥

दी— । अनुगु गोः पश्चात् पयात् गच्छति इति अनुगवीनो गोपालः ।

The suffix ख is attached to the word अनुगु to denote the person that runs after the cow.

मित— । अनुगु अलं गामी इति सूत्रवृद्धिः । गोः पयात् इति अनुगु । “अव्ययं” इत्यादिना (२।१।६) सूत्रेण पयात् इति अर्थः अव्ययीभावः । “गोन्विदीरुप-सर्जनस्य” (१।२।४८) इति ह्रस्वत्वम् । अलं पयात्निवचने । अले पयात् गमिष्यति इति अलंगामी । अयं गन्तुमात्रे प्रत्ययः, तेन अलंगामी इत्यस्य अर्थः—यः पयात् गच्छति सः । अलंगामी इति एतच्चिदर्थे अनुगुशब्दात् खप्रत्ययः स्यात् । अनुगु (गोः पयात्) अलंगामी (पयात् गच्छति) इति खः—अनुगवीनः । अनुगवीनः गोपालः । गोपालः—गौरक्षकः ।

१८१५ । अध्वनो यत्-खौ ॥ ५।२।१६ ॥

दी— । अध्वानम् अलं गच्छति—अध्वन्यः । अध्वनीनः । “ये चाभावकर्म्मणोः”, “आत्माध्वानी खे” इति सूत्राभ्याम् प्रकृति-भावः ।

The suffix यत् and the suffix ख as well are added to the word अध्वन् in the aforesaid sense.

मित— । द्वितीयासमर्थात् अध्वन् इति प्रातिपदिकात् अलंगामी इति एतच्चिन् विषये यत्प्रत्ययः खप्रत्ययश्च स्याताम् । अध्वानम् अलं गच्छति इति यत् = अध्वन्यः । अध्वानम् अलं गामीति ख—अध्वनीनः ।

ननु प्रत्ययसन्निधौ न “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नलोपः कथम् अत्र न स्यादिति चेत् ? उच्यते—“ये चाभावकर्मणोः (६।४।१६८) इति सूत्रेण यत्प्रत्यये परे प्रकृतिभावः, किञ्च “आत्माध्वानी खे” (६।४।१६९) इति खप्रत्यये परे अपि अध्वन् प्रत्यस्य प्रकृतिभावः ।

१८१६ । अभ्यमित्राच्छः ॥ ५।२।१७ ॥

दी— । चात् यत्खौ—अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्रः ।
अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्टु गच्छतीत्यर्थः ।

The suffix छ as well as the suffixes यत् and ख are attached to the word अभ्यमित्र in the aforesaid sense.

N. B.—न मित्रम् = अमितः । The word is masc. by the सिद्धान्त-शासनसूत्र “भातमित” । This is Bhattoji's view. But Haradatta says that अमित is derived as अम (धातु) + इत्वच्—so it is masc.

मित— । अमितम् अमि (अमितखम्) इति अभ्यमितम् । “लक्षणेनाभिप्रती-
अभिमुख्य” (२।१।१४) इति संज्ञासः । अभ्यमित्रशब्दात् द्वितीयासंभर्थात् अलं
गामीति विषये उपप्रत्ययः स्यात् ; अपिच सुवस्यकारवक्तात् यत्प्रत्ययः खप्रत्ययश्च ।
अभ्यमितम् अलं गामी अभ्यमित्रीयः—अत्र उपप्रत्ययः । अत्रामित्राः—यत् । अभ्य-
मित्रीणः—खः । अस्य अर्थस्तु अमित्राभिमुखं सुष्टु गच्छति यः सः ।

१८१७ । गोष्ठात् खञ् भूत-पूर्वं ॥ ५।२।१८ ॥

दी— । गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ।

The suffix खञ् is attached to the word गोष्ठ to imply the place which previously served the purpose of गोष्ठ (grazing field).

मित— । गोष्ठिहन्ति अत्र इति गोष्ठः । गोचारणभूमिः । गोष्ठशब्दात्
खञ् प्रत्ययः स्यात् भूतपूर्वं—यस्मिन् देशे पूर्वं गोष्ठः आसीत् तस्मिन् देशे अभिधेयं

सति—इत्यर्थः । गौष्ठः सूतपूर्वः यत्र स गौठीनी देशः । यस्मिन् देशे पुरा गौष्ठः आसीत् सदेशो गौठीनः इत्यर्थः । भूतपूर्वग्रहणं किम् ? गौष्ठः अधुना अत वर्तते इति प्रत्ययो न स्यात् ।

१८१८ । अश्वसैरकाहगमः ॥ ५।२।१८ ॥

दो— । एकाह्नेन गम्यते इति एकाहगमः, आश्वीनोऽध्या ।

The suffix खञ् is attached to the word अश्व to denote the way, that a horse can cover (walk or run) in a single day.

मित— । एकम् अहः इति एकाहः । “उत्तमैकभ्याम् च” (५।४।८०) इति समासः । एकाह्नेन गम्यते इति एकाहगमः । एकाहगम इति एतस्मिन्नर्थे अश्व-शब्दात् षष्ठीसमर्थात् खञ् प्रत्ययः स्यात् । अश्वस्य एकाहगमः अथवा इति आश्वीनः अथवा । “आश्वीनामि शतं पतिता” इति काशिका ।

१८१९ । शालीनकौपीनि अधृष्टाकार्ययोः ॥ ५।२।१९ ॥

दो— । शालाप्रवेशम् अर्हति शालीनः अधृष्टः । कूप-पतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत् साधनत्वात् तद्वद् गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि ।

The suffix खञ् is attached to the words शाला and कूप and the words शालीन and कौपीन are irregularly formed in the senses of “meek” and “avoidable” respectively.

मित— । अधृष्टः अप्रगल्भः । अकार्यम् अकरणाच्च विरुद्धम् इत्यर्थः । शालाम् लक्षण्या शालाप्रवेशम् अर्हति इति विषये “अधृष्टः अप्रगल्भः” इति गम्ये सति शालाशब्दात् खञ् प्रत्ययो निपात्यते शालीनः । शालीनः अधृष्टः अप्रगल्भः इत्यर्थः । शालीनः जडः, शालीना बधूः । “शशाक शालीनतया न वक्तुम्” । अपिच कूपम् लक्षण्या कूपपतनं (कूपप्रवेशम् इति भाषावृत्तिः, कृपावतारम् इति काशिका) अर्हति इति विषये “अकार्यम्” करणानुचितम् इति गम्ये कूपशब्दात् खञ् प्रत्ययः निपात्यते—

कौपीनम् । कौपीनं पापम् । कौपीनम् अकार्यम् । पुरुषस्य लिङ्गं बहुशः पापं साधयति । तेन तत्साधनत्वात् पाप-साधनत्वात् (कौपीन-साधनत्वात्) इति यावत् पुरुष-लिङ्गमपि कौपीनमुच्यते । किञ्च पापं यथा मोघं तथा पुरुषलिङ्गमपि, तेनैव हितुनाच पुरुषलिङ्गं कौपीनम् उच्यते । अपिच पुरुषलिङ्गसम्बन्धात् तस्य पुरुष-लिङ्गस्य यत् आच्छादनम् (शासः) तदपि कौपीनम् उच्यते ।

१८२० । ब्रातेन जीवति ॥ ५।२।२१ ॥

दी— । ब्रातेन शरीरायासेन जीवति नतुबुद्धिवैभवेन स ब्रात्यः ।

The suffix खञ् is attached to the word ब्रात to denote the person that earns his living by ब्रात (physical labour only).

नित— । “ये शरीरम् आयास्य जीवन्ति ते ब्राताभ्याधादयः तत् कर्मापि ब्रातम्” इति भाषाहतिः । “ब्रात-शब्दात् तृतीयासमर्थात् जीवतीति एतद्विपर्ययं खञ् प्रत्ययोभवति” इति काशिका । ब्रातेन शरीरायासेन जीवति = नतु बुद्धिवैभवेन इति ब्रातशब्दात् खञ्—तेन ब्रातीनः । ब्रातीनौ विप्रः । “ब्रातीनसंघाः प्रकटं नरेन्द्रं सौ राजसाः सङ्कटमास नीता इति व्योमः”—भाषाहती ।

१८२१ । साप्तपदीनं सख्यम् ॥ ५।२।२२ ॥

दी— । सप्तभिः पदै रवाप्यते साप्तपदीनम् ॥

To imply सख्य (friendship), the suffix खञ् is attached to the word सप्तपद and the word साप्तपदीनम् is at once formed.

नित— । सप्तभिः पदैः (पादपातैः शब्दीशारणैर्वा) अवाप्यते इति विषयं सख्यम् वञ्चुत्वम् इति गम्ये सति सप्त-पदशब्दात् खञ् प्रत्ययः स्यात्—तेन साप्त-पदीनम् इति तद्वितार्थे द्विगुसमासनिष्पन्नं पदम् सिध्यति । साप्तपदीनं सख्यम् इत्यर्थः । तथा च कुसारे “सतां सर्वसंगतिं सन्नतं साप्तपदीनमुच्यते” ।

ननु साप्त्पदीनः सखा, साप्त्पदीनं निवम् इत्यादि-प्रयोगः कथं संभवति ?
उपधारात् सख्यवान् सखा अपि साप्त्पदीनः सखा ।

१८२२ । ह्यङ्गवीनं सञ्जायाम् ॥ ५।२।२३ ॥

दी— । ह्यो गोदीहस्य ह्यङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ् च
निपात्यते । दुह्यति इति दीहः चीरम् । ह्यो गोदीहस्य विकारो
ह्यङ्गवीनं नवनीतम् ।

The suffix खञ् is attached to the word ह्यो गोदीह in the sense
of विकार, i. e. some production out of it, and before the suffix,
the stem is changed to ह्यङ्गु—so that the word ह्यङ्गवीन is at
once formed to mean some particular kind of clarified
butter.

नित— । ह्यो गोदीहः इति ह्यो गोदीहः सुप्सुपा । अस्मात् प्रातिपदिकात्
“तस्य विकारः” इति एतस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययः स्यात् सञ्जायाम्—प्रत्ययसन्निधौ गेन अ
ह्यो गोदीह इत्यस्य स्थाने ह्यङ्गु इति आदेशः निपात्यते । दुह्यति य स दीहः
इति । कर्मणि वाच्ये खञ् प्रत्ययः—तेन दीहः इत्यस्य चीरम् इत्येवार्थः । ह्यः
(पूर्वदिने) गोदीहः इति सुप्सुपा इति कौटः । तस्य ह्यो गोदीहस्य पूर्वोद्गः सूतस्य
गी-चीरस्य विकारः इति खञ् । ततः प्रकृतिस्थाने ह्यङ्गुरिति आदेशः । तेन
ह्यङ्गवीनम् = हुत-विशेषस्य सञ्जा—नवनीतम् इत्यर्थः । तेन एतस्मात् अन्यत्र न
स्यात्, यथा ह्यो गोदीहस्य विकार उदचित् इत्यत्र प्रत्ययो नेष्टः । नहि उदचित्
हुत-विशेषः । [“ह्यङ्गवीनमादाय” इति रघुवशे] ।

१८२३ । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कृण्व् जाहचौ
॥ ५।२।२४ ॥

दी— । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्ण-
जाहम् ।

The suffix कृणप् is attached to the words that pass by the

term पीन्नादि to imply the cooking of the same, and the suffix जाहच् is attached to the word कर्ण and others of the कर्णादि class to denote the root (or source) of the same.

मित— । तस्य इति षटीसप्तमर्थेभ्यः, पीलु एवमादिभ्यः कुणप् प्रत्ययः स्यात् पाक इति एतस्मिन् विषये, तथा कर्ण एवमादिभ्यः जाहच्प्रत्ययः स्यात् मूलमिति एतस्मिन्नर्थे । पीलु कलविशेषः । शीतन्दावनादी लभ्यते । अस्य भक्षणकथा श्रीचैतन्यचरितान्तरे दृश्यते च । पीलूनां पाकः इति पीलुकुणः । कर्कश्व, वंदरी । तस्य पाकः कर्कश्व-कुणः । शष्पाः पाकः शमीकुणः । पीन्नादिर्यथा—पीलु, कर्कश्व, शमी, करीर, कुबल, बदर, अजल्य, खदिर । कर्णादिभ्यो यथा—कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम्, “कर्णजाह-विलोचना ।” अघ्राणः मूलमिति अघ्रिजाहम् । कर्णादि र्यथा—कर्ण, मूत्र, मुख, केश, पाद, भ्रू, गुहफ, शीट, ग्रंथ, अक्षि, दन्त, घट, अंगुष्ठ ।

१८२४ । पक्षातिः ॥ ५।२।२५ ॥

दी— । मूलग्रहणमात्रम् अनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ।

The suffix ति is added to the word पक्ष to denote the मूल (root—source or beginning) of the same.

मित— । पूर्वसंज्ञात् मूलम् इत्येव अनुवर्तते—नान्यत् । पक्षशब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् तस्य मूलमित्येव अर्थः । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । पक्षतिः पक्षस्य मूलं = प्रतिपत् । “चन्द्रल्लेखेव पक्षतौ” । विहगानां पक्षमूले अपि पक्षतिः प्रयुज्यते—“चक्षत्पक्ष-तिभिः खगैः ।”

१८२५ । तेन वित्तञ्चुच्चुप्चणपौ ॥ ५।२।२६ ॥

दी— । यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्-संज्ञा । विद्यया चित्तः विद्याचुच्चु । विद्याचणः ।

The suffix चुच्चुप्, as well as the suffix चण is (or—are)

attached to words to denote the person that is an adept in the subjects implied by the said words.

मित—। विताः प्रतीतः ज्ञानः इत्यर्थः । तेन इति द्वतीयासमर्थान् विताः इति एतस्मिन्गर्थे चुच्चप् चणप् इति एतौ प्रत्ययो भवतः । विद्यायां विताः विद्याचुच्चः, विद्याचणः । वेदान्तेन विताः वेदान्ताचुच्चः । केशेनविताः केशचणः । “रामोऽपि मायाचणसन्तुचुः” इति भट्टिकाव्ये ।

ननु “चुट्” (१।२।७) इति सूत्रेण चुच्चप् चणप् इति प्रत्ययद्वयस्य आदिस्थितौ चकारो इतो भवितुम् अर्हतः । कथं तन्न स्यादिति चेत्—उच्यते—“यकारः” इत्यादि । प्रत्यायद्वयस्य आदौ यकारो लुप्तस्तिष्ठति इति निर्दिष्टम् । तेन अत्र चकारस्य प्रत्यायादिलाभावात् न इत् ।

१८१६ । विनज्भ्यां नानाञी न सह ॥ ५।२।२७ ॥

दी—। असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ ।

विना । नाना ।

The suffix ना is attached to the particle वि, and the suffix नाज् to the particle ना—both in the sense of separation.

मित—। न सह इति प्रकृतिविशेषणं न सह असहार्थः, पृथग्भावः इत्यर्थः । न सहः यो विः तथा न सहः यो ना, ताभ्याम् ना नाज् इति प्रत्यायीतः । अतएव असहार्थे (पृथग्भावे) वर्तमानः यो “विः”—तस्मात् तथा असहार्थे वर्तमानः यो “ना”, तस्मात् च स्वार्थे ना नाज् इति प्रत्यायी यथासंख्यं सः, विना, नाना । “धर्मं विना कृतः सुखम् ? नाना नार्यो निष्फला लोकयात्रा” ।

१८१७ । वेः शालचुक्कटचौ ॥ ५।२।२८ ॥

दी—। क्रिया-विशिष्ट-साधन-वाचकात् स्वार्थे । विस्तृतम् ।

विशालम् । विशङ्कटम् ।

The suffixes शालच् and शङ्कटच् are attached to the particle वि ।

नित— । विः इत्यात्मात् शालच् शङ्कटच् इति एतौ प्रतीयौ स्तः स्वार्थे—
विशालम् । विशङ्कटम् ।

ननु विः इत्यास्य कौट्यः, येन स्वार्थे प्रतायः इष्यते ? उच्यते—“क्रियाविशिष्ट-
साधनवाचकात् स्वार्थे” इति, क्रिया-विशिष्ट-साधन-वाचकात् साधन-क्रियावचनात्
उपसर्गात् स्वार्थे एतौ प्रतीयौस्तः । वि=इत्यास्य विस्त्रुतम् इतोऽव स्थितिरिति ज्ञेयम् ।
तेन विस्त्रुतम् इति शालच्—विशालच् । शङ्कटच्—विशङ्कटम् । “विः—विततार्थः”
इति भाषावृत्तिः ।

१८१८ । संप्रोदश्च कटच् ॥ ५।२।२८ ॥

दी— । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् ।

The suffix कटच् is attached to सम् प्र उद्, and also to वि ।

नित— । सम् प्र उद् इति एतेभ्यः कटच् प्रतायः स्यात्, संकटम्, प्रकटम्,
उत्कटम् । सूत्रे यस्यकारोऽङ्गात्, तस्य वलात् वि इत्यात्मादपि—तेन विकटम् । नि
इत्यात्मादपि इति भाषावृत्तिस्तेन निकटम् ।

दी— । अलावुतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसुप्रसंख्यानम् ॥

नित— । रजसि वाच्ये अलावु तिल उमा भंगा इति एतेभ्यः कटच् स्यात् ।
अलावूनां रजः अलावुकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भंगाकटम् । अपिच—माषकटम्
अणुकटम् इति इयमपि स्यात् इति भाषावृत्तिः ।

दी— । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं
गोगोष्ठम् ।

नित— । पशुनाम् नामवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः गोष्ठच् इतोऽवनादयः प्रतायाः
स्युः स्थानम् एवम् आदिषु अभिधेयेषु । तथाहि स्थाने गव्ये पशुवाचिभ्यः गोष्ठच्
स्यात् यथा गवां स्थानं गोगोष्ठम् । महिषीनां स्थानं महिषीगोष्ठम् । एवं उष्ट्रगोष्ठम् ।
अविगोष्ठम् ।

दो—। संघाते कटच् ॥ अवीनां संघातः अविकटः ।

मित—। संघातः समष्टिः । संघाते अभिधेये सति, येषां संघातलोभाः कटच्प्रत्ययः स्यात् । अवि' नेपः । अवीनाम् संघातः अविकटः । 'अविसमूहः' इत्यर्थः । अविशब्दादेव कटच् स्यात् इति भाषाशक्तिः ।

दो—। विस्तारि पटच् ॥ अविपटः ।

मित—। विस्तारः प्रसारः । विस्तारि अभिधेये, यस्य विस्तारस्तथाचकात् शब्दात् पटच्प्रत्ययः स्यात् । अवीनां विस्तारः अविपटः ।

दो—। द्वित्वे गोयुगच् ॥ द्वावुष्टौ उद्गोयुगम् ।

मित—। (पशूनाम्) द्वित्वे अभिधेये गोयुगच् इति प्रत्ययः स्यात् ; द्वौ उष्ट्रौ इति गोयुगच् प्रत्ययः—तेन उद्गोयुगम् । द्वौ अश्वौ अश्वगोयुगम् । द्वौ गायत्री गौ-गोयुगम् ।

दो—। षट्त्वे षड्गवच् ॥ अश्व-षड्गवम् ।

मित—। (पशूनाम्) षट्-संख्याकत्वे अभिधेये सति षड्गवच्प्रत्ययः स्यात् । अत्रानां षट्कम् अश्वषड्गवम् । इक्षिणां षट्कम् इक्षिषड्गवम् ।

दो—। स्त्री ह्येतैलच् ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ।

मित—। स्त्री ह्ये स्त्री ह्येतैलम् (oily substance) अभिधेये सति, यस्य स्त्री ह्यः अभिधीयते तस्मात् तैलच्प्रत्ययः स्यात् । तिलस्य स्त्री ह्यः तिलतैलम् । सर्षपस्य स्त्री ह्यः सर्षपतैलम् । एरण्डस्य स्त्री ह्यः एरण्डतैलम् । इक्षुद्याः स्त्री ह्यः इक्षुदी-तैलम् ।

दो—। भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनी ॥ इक्षुशाकटम् ।

इक्षुशाकिनम् ।

मित—। भवने क्षेत्रे यस्मिन् क्षेत्रे उत्पन्नः सन् इक्षुद्वाराद्विद्यति तस्मिन् क्षेत्रे अभिधेये सति शाकट शाकिन इति प्रत्ययौ स्तः । इक्षुनां भवनं क्षेत्रम् इक्षु-

शाकटम् । इच्छुशक्तिनम् । मूलकानां भवनं क्षेत्तम् मूलकशाकटम् । मूलक-
शक्तिनम् ।

१८१८ । अवात् कुटारच् ॥ ५।२।३० ॥

दी— । चात् कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अव-
कटः ।

The suffix कुटारच्, as well as the suffix कटच्, is added to अव ।

नित— । अव इत्यस्मात् कुटारच्प्रत्ययः स्यात् ; सूतस्थचकारवलात् कटच्-
प्रत्ययोऽपि । अवाचीनो अवकुटारः । अवकटः । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात् एव
प्रत्ययो मन्तव्यस्तेन अवाचीनः (अवकुटारः) इति एवम्भूतं वाक्यं दर्शितम् ।

१८२० । नतं नासिकायाः संज्ञायां टोटञ्-नाटञ्-भटच् :

॥ ५।३।३१ ॥

दी— । अवादितेयव । नतं नमनं । नासिकायाः नतं
अवटोटम् । अवनाटम् । अवभटम् । तदुयोगात् नासिका
अवटोटा । पुरुषोऽपि अवटोटा ।

The suffix टोटञ्, नाटञ् and भटच्, are added to अव to denote
the hanging or bending state of nose ; the nose itself or the
owner of such nose may also be implied by the words thus
formed.

नित— । नतम् नमनम् । नमूधातोर्भावे कप्रत्ययः । नासिकायाः नमने
अभिधेये सति संज्ञायां विधेये अव इत्यस्मात् टोटञ् नाटञ् भटच् इति प्रत्ययाः स्युः ।
नासिकायाः नतम् अवटोटम्, अवनाटम्, अवभटम् । अपिच अवटोटम् अवनाटम्
अवभटम् इति एतेषां योगात् नासिका अपि अवटोटा वा अवनाटा वा इति कथ्यते ।
किञ्च एवम्भूतायाः नासिकायाः स्वामी पुरुषोऽपि अवटोटी वा अवनाटी वा
अवभटो वा उच्यते ।

१८२१ । नेर्विडज् विरीसचौ ॥ ५।२।३२ ॥

दी— । निविडम् । निविरीसम् ।

The suffix विडच् as well as the suffix विरीसच् is (or—are) added to the particle नि ।

नित— । नि इत्यङ्गात् विडच् विरीसच् इति प्रत्ययौ स्तः ; निविडम् ; निविड् वस्त्रम् ; निविडाः केशाः । निविरीसम् ; “उरु निविरीसनितम्भमारुदि” । अत्र नासिकायाः नते एव वाच्ये प्रत्ययः इष्ट इति काशिका । तादृशनामिकायोगात् पुरुषोऽपि निविडः, निविरीसः ; निविडाः केशाः निविडम् वस्त्रम् इत्यादयस्तु लपमानात् भविष्यन्ति इति काशिकायाः मतम् ।

१८२२ । इनच् पिटच् चिकचिच ॥ ५।२।३३ ॥

दी— । नेरितेयव । नासिकाया नते अभिधेये इनच् पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च । कप्रत्ययचिकादेशौ च यत्तय्यौ ॥ (या) ॥ चिकिनम् । चिपिटम् । चिककम् ।

The suffix इनच् and पिटच् are attached to the particle नि to denote some inclination of the nose ; before the suffix इनच् the particle नि is replaced by चिक and before पिटच्, by चि ; the suffix क is also affixed to नि in the self-same sense, and नि is replaced by चिक ।

नित— । नासिकायाः नते अभिधेये नि इत्यङ्गात् इनच् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्यय-सन्निधौनेन निःप्रत्यस्य स्थाने चिक् इति आदेशः ; नि इनच् = चिक् ‘इन = चिकिनः । तथा पूर्वोक्ते विषये पिटच् प्रत्ययः अपि स्यात् ; तस्मिन् परे निः प्रत्यस्य स्थाने चि इति आदेशः ; नि पिटच् = चिपिट = चिपिटम् ; अपिच पूर्वोक्ते विषये कप्रत्ययोऽपि स्यात्—तथासति निः प्रत्यस्य स्थाने चिक् इति आदेशः ; नि क = चिक् क = चिकम् ।

दी—। क्लिन्नस्य चिल्पिक्लञ्चास्य चक्षुषी । (वा) । क्लिन्न
चक्षुषी अस्य—चिह्नः । पिह्नः ।

नित—। अपि च “क्लिन्ने अस्य चक्षुषी” इति अभिव्यक्तिं सति क्लिन्नशब्दात् ल-
प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययसन्निधौ क्लिन्न इत्यस्य स्थाने चिल् इत्यादेशः तथा पिक्
इत्यादेशश्च स्याताम् ; क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति क्लिन्न-शब्दात् लप्रत्ययः ; चिल्
इति आदेशः—तेन चिह्नः इति रूपम् । पिक् इति आदेशः—तेन पिह्न
इति रूपम् ।

दी—। चुल् च ॥ (वा) । चुह्नः ।

नित—। च लादेशश्चापि स्यात्, क्लिन्ने चक्षुषी अस्य इति चुह्नः, चक्षुषीरेवा-
भिधाने प्रत्यय इष्यते—तेन क्लिन्ने चक्षुषी इतिवक्तव्ये चिह्ने पिह्ने, च ह्ने इति
एते साधवः स्याः ; एतेषां योगात् पुरुषोऽपि चिह्नः पिह्नः च ह्ने वा इति
एतदपि स्यात् ।

१८२३ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ॥ ५।२।३४ ॥

दी—। संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । पर्वतस्य आसन्नं स्थलम्
उपत्यका । आरूढं स्थलम् अधित्यका ।

The suffix त्यक्न् is attached to उप to denote the adjacent
land (vale, valley or dale) of the mountain, and the same
suffix is attached to अधि to denote the high land of mountains
(tableland, pleateaux).

नित—। संज्ञायाम् इत्यस्य अनुवृत्तिः । अतएव अयमर्थः—संज्ञायां विषये
‘उप अधि’ इति एताभ्याम् त्यक्न् प्रत्ययः स्यात् यथासंख्यम् आसन्नः आरूढ इति
‘एतयोरेव अर्थयोः । उप त्यक्न् उपत्यका । पर्वतस्य आसन्नं स्थलम् । अधि
त्यक्न् अधित्यका—पर्वतस्य आरूढं स्थलम् । तथाहि “उपत्यकाद्रेः आसन्नाभूमि-
रूढं अधित्यका” इत्यमरः । अनयोः स्त्रीलम् अभिधानादेव ।

ननु “प्रतायस्यात्कात्पूर्व” स्यात् इदाम्यसुपः” (७३।४४) इति प्राप्तम् इत्वं कथं न स्यात् ; उच्यते—संज्ञाधिकारादेव ; तथाहि “न यासयोः” (७३।४५) इति सूत्रे “यत्तदोः प्रतिषेधे ताकन उपसंख्यानम्, उपताका, अधिताका,” इति काशिका ; किञ्च समुद्रस्य अपि आसन्नाभूमिरुपताका इतापि वक्तुं शक्यं स्यात् । तथाहि भाषावृत्तौ “समुद्रस्यासन्ना भूमिरुपताका समुद्रस्य वनराजी । गिरिमधिर्द्विधाऽधिताका गिरिः । समुद्रोपताका द्वेमी पर्वताधिताका पुरीति भट्टिः ।”

१८२४ । कर्मणि घटोऽठच् ॥ ५।२।३५ ॥

दी— । घटते इति घटः । पचादृच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

The suffix अठच् is added to the word कर्मन् to denote the person that is expert in the same.

नित— । घटते अयम् इति घटधातोर्च् प्रतायः—“नन्दि यद्धि पचादिभ्यः—” (३।१।१३४) इति सूत्रेण । घटः साधुः कुशलः इत्यर्थः । कर्मशब्दात् सप्तमी-समर्थान् घटः इति एतस्मिन् विषये अठच् प्रतायः स्यात् । कर्मणि घटते इति कर्मन्-शब्दात् अठच् । “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नलोपः । “यस्येति च” (६।४।१४८) इति अकारलोपः—तेन कर्मठः इति ।

१८२५ । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ५।२।३६ ॥

दी— । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृति-गणोऽयम् ।

The suffix इतच् is added to words that pass by the name तारकादि, to denote the things which are endowed with the objects, expressed by the said words of the तारकादि class.

नित— । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यः तारका इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अस्य इति षष्ठ्या इतच् इति प्रतायः स्यात् । तारकाः संजाताः अस्य इति तारकितं

नभः । तारकादिराकृतिगणः । केचित् तारकादिगणपठिताः लिख्यन्तेऽव—
 तारका, पुष्प, सुख, दुःख, फल, कुसुम, सुकुल, कुङ्कुम, तन्त्रा, वसुधा, पिपासा, ज्वर
 रोग, व्रण, व्याधि, लज्जा, उत्कण्ठा, विचार, प्रचार, वेग, अज्ञा, भर, इत्यादयः । पथितः
 वचः, कुसुमित,—"कुसुमकुसुमित द्रुमदलशोभिनी" । वसुचितः—"वसुचितः किं न
 करोति पापम्," पञ्चतन्त्रम् । अपिच गर्भादप्राणिनि—प्राणिनः अन्यस्मिन् अभिषेये
 सति, गर्भशब्दः अत्र पठ्यते, गर्भिणीः शालयः । अप्राणिनि इति किम् ? गर्भिणी
 नौः ।

१८२६ । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नच्मात्रचः ॥ ५।२।३७ ॥

दी— । तदस्येति अनुवर्तते । उरु प्रमाणमस्य इति ऊरुद्वय-
 सम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् ।

The suffixes द्वयसज्, दघ्नच्, and मात्रच् are added to words that stand for some measurement.

मित— । तदस्य इति अनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात्
 अस्य इति षष्ठ्यर्थे द्वयसज्, दघ्नच्, मात्रच् इति प्रत्यया भवन्ति, यत् खलु प्रथमासमर्थं
 प्रमाणं चेत् तत् स्यात् । ऊरु प्रमाणमस्य इति ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम्, ऊरुमात्रम् ।
 एवं जानुप्रमाणमस्य जानुद्वयसम्, जानुदघ्नम्, जानुमात्रम् । ऊरुद्वयसम् वयः ।
 जानुद्वयसौ नदी । "गिरिकूटदघ्नैः" इति भट्टौ ।

दी— । प्रमाणे लः ॥ (वा) ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ।

मित— । लः इति लुकाः पूर्वाचार्यैः विहितसंज्ञा । प्रमाणशब्दा इति ये
 प्रसिद्धास्तेभ्यः उत्पन्नस्य द्वयसज्, दघ्नच्, मात्रच् इति प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
 शमश्चतुर्दशगुलः । शमः प्रमाणमस्य इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् तेन शम इति
 दिष्टिः प्रमाणमस्य इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् दिष्टिः । वितस्तिः प्रमाणमस्य
 इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्—वितस्तिः । एवं ऋक्षप्रमाणमस्य इति ऋक्षः । सुष्टिः
 प्रमाणमस्य इति सुष्टिः ।

दी- । द्विगोर्नित्यम् ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य इति द्विशमम् ।

मित— । द्विगुसमासे प्रमाणवाचिभ्यः शब्देभ्यो विहितस्य द्वयसजादीः प्रतायस्य लुक्, स्यात् नित्यम् । द्वौ शमौ प्रमाणम् अस्य इति द्विसमम् । एवं द्वि-विस्मति, विसमम्, चि-वितस्ति । द्वि-जानु जलम् इति भाषावृत्तिः । अतएव तन्मते द्विगुसमासे यथा प्रसिद्ध-प्रमाण-वाचिभ्यो विहितस्य प्रतायस्य लुक्, 'स्यात्, तथा यत् किञ्चिदपि प्रमाणम् वक्ति यः शब्दः तस्मादपि विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्, स्यात् । द्विगु-समासे तन्मते अविशेषेणैव लुक् इति द्वि-जानु जलमिति दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रतीयते इति ।

ननु “नित्यम्” इति कथं सूत्रे गृह्यते ? उच्यते । “प्रमाण-परिमाणभ्याम् संख्यायाश्चापि संशये मातृच् वक्तव्यः” इति संशये विधीयमानस्य मातृच् इति प्रतायस्य अपि द्विगुसमासे लुक्, स्यात् इति ज्ञापयितुम् । यथा—अस्य परिमाणम् द्वे दिष्टौ स्याताम् वा नवा इति द्वि-दिष्टिः—अत्र विहितस्य मातृच् प्रतायस्य लुक् ।

दी— । प्रमाणपरिमाणभ्याम् संख्यायाश्चापि संशये मातृच् वक्तव्यः । (वा) ॥ शममात्रम् प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ।

मित— । प्रसिद्ध-प्रमाण-वाचिभ्यः, परिमाण-वाचिभ्यस्तथा संख्यायाश्चापि संशये (संदिग्धविषये) मातृच् प्रतायः स्यात् । उभयकोटिकं ज्ञानं संशयः । प्रमाण-वाचिनस्तावत्-शमः प्रमाणम् अस्य स्यात् न वा इति शममात्रम् । एवं हस्तमात्रम् दिष्टिमात्रम् । परिमाण-वाचिभ्यः—प्रस्थं परिमाणं स्यादस्य नवेति प्रस्थमात्रम्, एवं कुड्बमात्रम् । संख्यायाः—पञ्च परिमाणम् अस्य स्यान्नवेति पञ्चमात्रम्, एवं दशमात्रम् । “दशमात्रा गावः” इति काशिका ।

दी— । वत्सन्तात् स्वार्थे द्वयसञ्जमात्रचौ बहुलम् । (वा) । तावदेव तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

मित— । चतु प्रतायनित्यन्तभ्यः शब्देभ्यः स्वायें द्वयसञ्जं मातृच् इति एतौ

स्तः, तावदेव तावद्वयसम्—तावदेव तावन्मात्रम् । एतावदेव एतावद्वयसम्—एतावन्मात्रम् । बहुल यद्वशात् अन्यत्रापि दृश्यते—तदेव तन्मात्रम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

१८२७ । पुरुष-हस्तिभ्यामण् च ॥ १।२।३८ ॥

दी—। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ।

The suffix अण् may, as well, be added to the words पुरुष and हस्तिन् when they stand for some measurement.

नित—। तदस्य इतिव । प्रमाणे वर्त्तमानाभ्याम् पुरुष हस्तिन् इति एताभ्याम् अण्प्रत्ययः स्यात् षष्ठ्यर्थे । सूत्रस्थ—चकारवलात् द्वयसञ्, दघ्नञ्, मात्रञ् इति त्रयमपि स्यात् । पुरुषः प्रमाणम् अस्य इति अण् पौरुषम्, पौरुषम् अन्तः, पुरुषद्वयसम् । हस्ति प्रमाणम् अस्य इति अण् हास्तिनम्, “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति नलोपस्य प्रसक्तौ “इनण्यनपतो” (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः । हस्तिद्वयसम् । हस्तिदघ्नम् । हस्तिमात्रम् । द्विगोर्नित्यं लुक्—तेन द्विपुरुषम् उदकम् । विपुरुषम् उदकम् । द्वि-हस्ति, वि-हस्ति, स्त्रियां द्वि-पुरुषी, वि-पुरुषी, द्वि-हस्तिनी, वि-हस्तिनी । द्विपुरुषा, विपुरुषा इत्यादि—“पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति” (४।१।२४) सूत्रेण ।

१८२८ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ १।२।३९ ॥

दी—। यत्-परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

The suffix वतुप् is added to the words यद्, तद्, and एतद् in the sense of measurement.

नित—। तदस्य इति अनुवर्त्तते । यद् तद् एतद् इति एतेभ्यः प्रथमा-समर्थेभ्यः परिमाणे वर्त्तमानेभ्यो वतुप्प्रत्ययः स्यात् । यत्-परिमाणमस्य इति यद्वश्यात् वतुप् तेन यावत् इति । पुंलिङ्गे यावान्, स्त्रियां यावती, क्लीबे यावत् । तत् परिमाणमस्य इति तावान् । एतत् परिमाणमस्य इति एतावान् ।

वतुपि परे आकारादेशस्तु “आ सर्वनामः” (६।१।८८) इति सूत्रेण भवति । सूत्रे परिमाणम् इति कथं गृह्यते—पूर्वसूत्रात् “प्रमाणे” इत्यादिन् अनुवर्तमाने सति । “प्रमाणयङ्येऽनुवर्तमाने परिमाणयङ्यं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्” इति काशिका ।

१८२८ । किमिदंभ्रां वोधः ॥ ५।२।४० ॥

दी— । आभ्याम् वतुप् स्यात् वस्य च घः । कियान् ।
इयान् ।

The suffix वतुप्—added to the words इदम् and किम् in the aforesaid sense, changes its व into घ ; (घ = इय) ।

भित— । किम् इदम् इति एताभ्याम् प्रथमासमर्थाभ्याम् प्रमाणे वर्तमानाभ्याम् वतुपप्रतापः स्यात् षष्ठाथे ; तथा वतुप् इत्यास्य चकारस्य घकारादेशश्च भवति । किं परिमाणमस्य इति कियान् । स्त्रीलिङ्गे कियती । इदं परिमाणम् अस्य इति इयान्—स्त्रियां इयती । वतुपि परे “इदं किमौरीश्वकी” (६।१।८०) इति सूत्रेण किम् स्थाने की, इदं स्थाने ई (ईश्) इति भवतः । ततः की वान ई वान इति स्थिते सति वस्थाने घादेशः । यस्तु तद्धितविषयः इयः । ततः ई इयान् की इयान् इति स्थिते सति “यसीति व” (६।४।१४८) इति ईकारलोपः—तत्र इयान् कियान् इति रूपव्ययम् ।

१८३० । किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ॥ ५।२।४१ ॥

दी— । चाङ्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या
येषां ते कति—कियन्तः । चेपि तु न । का संख्या एषां दयानाम् ।

The suffix ङिति as well as the suffix वतुप् is added to the word किम् to denote the counting of members ; and the व of वतुप् is replaced by घ, i. e. इय । For rest see Tika.

भित— । संख्यायाः परिमाणं संख्यापरिमाणं संख्यापरिच्छेदः इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किम् इत्यस्मात् ङितिप्रत्ययः स्यात् ; तथामूलस्य चकारस्य

बलात् वतुप्, अपि भवति ; वतुप् प्रत्ययस्य वकारस्थाने घ इति आदेशश्च वेदितव्यः । घस्थाने इयः स्यादिति बोध्यम् । का संख्या येषां ते कति । किम् शब्दात् इति प्रत्ययस्य डित्वात् टेलोपक्षेने कति इति रूपम् । अयं नित्य-वहुवचनान्तः । कति-ब्राह्मणाः । कति गुणिनः । का संख्या येषां ते कियन्तः । किम्शब्दात् वतुप् । साधनाप्रक्रिया तु पूर्ववत् । कियन्तो ब्राह्मणाः, कियन्तः गुणिनः । निन्दायां गम्यमानायामेतत् न भवति ; अत आह 'लेपे तु न' इत्यादि । लेपे सति संख्यापरिमाण-मतात्त्विकम् ।

१८३१ । संख्याया अवयवे तयप् ॥ ५।२।४२ ॥

दौ— । पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु ।

The suffix तयप्, is attached to any numerical words—that denotes some part (or portion) of some thing (of the whole).

मित— । तदस्य इति अनुवर्तते । अवयवे वर्तमानेभ्यः संख्यावाचिभ्यः तयप् प्रत्ययः स्यात् षष्ठ्यर्थे । “घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोस्तेषु जातिश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः” इति भाषापरिच्छेदकारिकातः अवयवैः सह अवयविनः समवायरूपः सम्बन्धो ज्ञायते । अतएव “अवयवा अवयविनः सम्बन्धिनः इति सामर्थ्यात् अवयवौ प्रत्ययायौ विज्ञायते” इति काशिका । अवयविनि अस्मिध्वे सति अवयववृत्तेः संख्यायास्तयप् प्रत्यय इष्ट इति भावः । पञ्च अवयवा अस्य इति पञ्चतयं दारु । चतुष्टयी रज्जुः ।

१८३२ । द्वित्रिभ्याम् तयस्यायज्वा ॥ ५।२।४३ ॥

दौ— । द्वयं-द्वितयम् । त्रयं-त्रितयम् ।

The suffix तयप्—when added to द्वि as well as to त्रि, is optionally changed to अयच् ।

मित— । द्वि-त्रि इति एताभ्याम् पूर्वसूत्रेण तयप् स्यात् । तस्य तयप् स्थाने

विकल्पेन अयच् इति आदेशो भवेत् । इी अवयवी अस्य इति तयप् = दितयम् । त्रयः अवयवा अस्य इति तयप्—वितयम् । “माता मितं पितापिति स्वभावाच्चित्तयं दितम्” इति । एके तयपः स्थाने अयच् इति आदेशः—तेन चि अयच् इति स्थिति “यस्येति च” (६।४।१४८) इति इकारस्थलोपसर्गेण वयम् इति रूपम् । एवं वयम् । स्त्रियां त्रयी, त्रयो, दितयी वितयी । तथाहि सर्व्वदर्शनसंयुक्ते “अग्निहोत्रम् त्रयीविद्या” ।

ननु अयच् इति प्रत्ययान्तरम् अकृत्वा कथं तय-स्थाने अयजादेशः कृत इति चेत् उच्यते । स्थानिनिर्देशार्थं नैव तयस्थाने अयजादेशः । तेन अयचि तयपः स्थानिवत्त्वम् आश्रित्य “प्रथमचरमतयात्” (१।१।३३) इति सूत्रेण असि विकल्पेन सर्व्वगानसंज्ञा । अतएव असि इये, इयाः इतिरूपद्वयम् । किञ्च त्रयी विद्या इति स्त्रियाम् ईकारः अपि तयनिवन्धनः इति काशिका ।

१८३३ । उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५।२।४४ ॥

दी— । उभयशब्दात् तयपोऽयच् आदेशः स्यात् । सच आदुदात्तः । उभयम् ।

The suffix तयप्, added to the word उभ, is always changed into अयच् giving rise to the word उभय—the first syllable of which is उदात्त ।

मित— । किम् उभयशब्दः संख्यावाची ? भवति चेत्, तस्मात् “संख्याया अवयवे तयप्” (५।१।४२) इति सूत्रेण तयप् स्यात् । तथासति अस्य सूत्रस्य अयमर्थः— “उभात्” उभ इति प्रातिपदिकात् विहितस्तयप् “नित्यम्” नित्यमेव अयच् स्यात् ; “उदात्तः”—अयचि त्रिहिते यः शब्द उत्पद्यते स शब्दः (उभय इत्यर्थः) आदुदात्तो भवति । इदमप्यत कर्त्तव्यम्—“उभादुदात्तो नित्यम्” इति नित्यशङ्कस्य इदं प्रयोजनम् वृत्तिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगीनामूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् इति उभयत इत्यादि भवति इति कौयटः ॥ अथ उभयशब्दस्य संख्यावाचीति न उररीक्रियते, तर्हि अयं सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः । सच ईदृशः—

(१) उभात् (२) उदात्तो नित्यम् । उभादिति—“उभात्” उभ इति प्राति-

दी—। भागस्य मूलेषु वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् संख्या-
वाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योद-
श्चिद्भागस्य द्विमयमुदश्चिद् यवानाम् । गुणस्य इति किम् ? द्वौ
ब्रौह्मिवौ निमानमस्य उदश्चितः । निमाने किम् ? द्वौ गुणौ
क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ।

The suffix मयट् is affixed to numerical words, standing
for the value of some part of a thing to denote another thing,
which is valued at (i. e. whose value is determined by) the
value of the part of the said thing.

मित—। “तदस्य संज्ञातम् तारकादिभ्य इतच्” (५।२।३६) इत्यातः तदस्य
इति अथ अनुवर्त्तते । “तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् असेति
षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमासमर्थं गुणस्य चैत्रिमाने वर्त्तते । “गुणो
भागः निमानं सूत्र्यम्”—इति काशिका । द्विमयम् उदश्चित् यवानाम्—एवं त्रिमयम् ।
चतुर्भयम् । “त्रिमयी द्राक्षा गुडस्य” इति भाषावृत्तिः ।

१८३७ । तस्य पूरणे डट् ॥ ५।२।४८ ॥

दी—। एकादशानां पूरण एकादशः ।

The suffix डट् is attached to words that stand for cardinal
numerals, to denote ordinal numerals.

मित—। संख्यायाः इत्यनुवर्त्तते । ततः ‘तस्य’ इति संख्याशब्दस्य । पूर्यते
अनेन इति पूरणम् । “येन संख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते तत्तस्याः पूरणम् ;
तस्य इति षष्ठीसमर्थात् प्रातिपदिकात् पूरण इति एतस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययः स्यात् ।
एकादशानां पूरण एकादशः । एकादशः सर्गः । त्रयोदशानां पूरणः इति त्रयोदशः ।
चतुर्दशः पुत्रः । एवं शदशः बालकः । विंशी कारिका । चतुर्दशी तिथिः ।

१८३८ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ५।२।४९ ॥

दी—। डटोमडागमः सप्तात्। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः।
नान्तात् किम्? विंशः। असंख्यादेः किम्? एकादशः।

मट् is affixed to डट—with reference to words denoting cardinal numerals, provided they end in नकार, and no other word, expressive of cardinal numerals, be prefixed to them by way of samasa.

मित—। “नान्तात्” नकारान्तात् संख्यावाचकात् शब्दात् “असंख्यादेः”
डटो मट् इति आगमः स्यात्। पञ्चानां पूरणः इति डट्। मट् इति आगमः
—तेन पञ्चमः इति रूपम्। एवं सप्तानां पूरणः सप्तमः। दशानां पूरणः दशमः।
त्रयोविंशतिः। अष्टमः। “नान्तात्” इति किम्? विंशतिः पूरणं विंशः।
विंशतिर्नान्ताभावात् न मट्। “असंख्यादेः” इति किम्? एकादशानां पूरणः
एकादशः। एव दशान् इत्यस्य नान्तत्वेऽपि एकादशिका दशान् एकादश इति
संख्यापूर्वकत्वात् नात्र मट्।

१८३८। षट् कति कतिपयचतुरां युक् ॥ १२।५० ॥

दी—। एषां युगागमः सप्ताडडटि। षष्ठां पूरणः षष्ठः।
कतिथः। कतिपयशब्दस्य असंख्यात्वेऽपि अतएव शापकात् डट्।
कतिपयथः। चतुर्थः।

युक् is affixed to डट when added to the words षट्, कति,
कतिपय and चतुर।

मित—। षट् कति कतिपय चतुर इति एतेभ्यः विहितो यो डट् तस्मिन् परे
सति युक् इत्यस्य आगमः स्यात्। षष्ठां पूरणः इति डट्। युक् इत्यस्य आगमः—
तेन षष्ठः इति रूपम्। साधनप्रक्रिया तु षष् डट् = षष् युक् डट् य ततः युक्
इत्यस्य टिलोपस्येन षष् य् डट इति स्थितिः—ततः दुनाष्टः (८।४।४१) इति सूत्रेण
षष् ठ् डट् इति। ततः षष्ठ् डट् इति—

ततः षष्ठः । डट् इत्यस्य अकार एव तिष्ठति = शिष्यते इत्यर्थः । कतिथः ।
कतिप्रधानां पूरणं इति कतिप्रत्ययः ।

ननु कतिप्रत्यय इति शब्दस्तु न संख्यावाची—तर्हि कथम् अस्मात् डट् इति चेत्—
उच्यते अनेन सूत्रेण ध्रुवागमस्य विधानेन ज्ञाप्यते यत् कतिप्रत्ययशब्दस्य असंख्या-
वाचकत्वेऽपि अस्मात् डट् स्यात् । स्त्रियां कतिथी । कतिप्रत्ययश्च ।

दी— । चतुरश्रक्यतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ तुरीयः । तुर्यः ।

मित— । पूरणे गम्ये सति चतुर् इत्यस्मात् क्व यत् इति प्रत्ययौक्तः ; प्रत्यय-
सन्निधौ च चतुर् इत्यस्य आद्यक्षरस्य लोपः स्यात् । चतुर्णाम् पूरणः इति
कः—इत्यादिशः—तेन तुरीयः । यत्—तुर्यः । उभयत्र चतुर् इत्यस्य आद्यक्षर-
लोपः ।

१८४० । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५।२।५२ ॥

दी— । डट् इति । पूग-संघयोरसंख्यात्वेऽपि अतएव
डट् । बहुतिथः इत्यादि ।

तिथुक् is affixed to डट् when added to बहु, पूग, गण, and
संघ ।

मित— । बहु पूग-गण-संघ इति एतेषां डट् प्रत्यये परे तिथुक् इत्यस्य आगमः
स्यात् । बहुनां पूरणः बहुतिथः । बहुतिथे गते काले इत्यादयः प्रयोगाः द्रष्टव्याः ।
गणानां पूरणः गणतिथः । पूग संघ इति द्वौ यद्यपि न संख्यावाचकौ तथापि अत्र
तिथुगागम-विधानेन एताभ्याम् डट् स्यात् इति ज्ञापितम् । पूगानां पूरणः पूगतिथः ।
संघानां पूरणः संघतिथः । तथाहि “भिन्दन् संघतिथान् दिधः” इति ।

[किञ्च बह्वीनां पूरणीति वाक्ये “भस्मादे तद्विते पुं वज्जावो वताम्यः” (६।३।३५,
वार्त्तिक) इति वार्त्तिकेण पुं वज्जावः । ततस्तिथुगागमः—तेन बहुतिथी इति
रूपम् ।]

१८४१ । बतोरिथुक् ॥ ५।२।५३ ॥

दो—। ड्योतीत्र । यावतिथः ।

इयुक् is affixed to डट्—when added to words ending in वतु ।

मित—। वतु इत्यन्ताः शब्दाः संख्यावाचकाः । तेन एभाः डट्, विहितः—
“तस्य पूरणे डट्” (५।२।४८) इत्यनेन । डटि परे वत्त्वानाम् इयुक्, इति
आगमः स्यात् । यावतां पूरणः इति डट्—ततः इयुक्—तेन यावतिथः इति
रूपम् । तावतां पूरणः तावतिथः । एतावतां पूरणः एतावतिथः ।

१८४२ । द्वितीयः ॥ ५।२।४४ ॥

दी—। ड्योऽपवादः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः ।

In the aforesaid sense (i.e. to imply ordinal numeral),
the suffix तौय—(and not डट्) is attached to the word द्वि ।

मित—। तस्य पूरण इति एतच्छिप्रार्थे विग्रह्यात् तौयप्रत्ययः स्यात् । डटो
वाचः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः ।

१८४३ । त्रैः संप्रसारणं च ॥ ५।२।५४ ॥

दी—। तृतीयः ।

The suffix तौय is added to त्रि in the aforesaid sense, and
before the suffix the word त्रि undergoes संप्रसारणं ।

मित—। पूर्वोक्ते विषये त्रि इत्यध्यात् तौयप्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययसन्निधौनेन
अस्य संप्रसारणं च भवति । त्रयाणां पूरणः तृतीयः ।

ननु तृतीय इत्यात्र संप्रसारणे सति “हलः” (६।४।२) इति सूत्रेण ऋकारस्य
दीर्घत्वं प्रसक्तम् । तत् कथं नात्र दृश्यते इति चेत्—उच्यते । “द्वितीये पूर्वस्य
दीर्घोऽणः” (६।३।१११) इति सूत्रात् “अणः” इत्यास्य अनुवृत्तिः “हलः” (६।४।२) इति
सूत्रे अस्ति ; तेन अणः इत्यात्र दीर्घत्वं स्यात् । अतएव तृतीय इत्यात्र ऋकारस्य न
दीर्घत्वम् ।

१८४४ । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्वतरस्याम् ॥ ५।२।५६ ॥

दी— । एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः ।

विंशः । एकविंशतितमः । एकविंश ।

तमट् is optionally affixed to डट्—when added to words expressive of cardinal numerals विंशति and the like.

मित— । विंशतिः इति एवमादिभ्यः, “तस्य पूरणे डट्” (५।२।४८) इति विहितस्य डटः तमट् इति आगमो वा स्यात् । विंशतेः पूरणः—विंशतितमः, विंशः । एकविंशतेः पूरणः एकविंशतितमः, एकविंशः । एवं विंशत्तमः—विंशः । विंशतिशब्देन लौकिकाः संख्याशब्दा एव याच्याः—न खलु “पङ्क्ति विंशति—” (५।२।४९) इति सूत्रपठिताः ।

१८४५ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५।२।५७ ॥

दी— । शतस्य पूरणः शततमः । मासादेरतएव डट् ।

मासतमः ।

तमट् is permanently (नित्यं) affixed to डट् when added to the words standing for any cardinal numeral beginning with शत (hundred), as well as to the words मास अर्द्धमास and संवत्सर ।

मित— । शत एवमादिभ्यः संख्यावाचक-शब्देभ्यस्तथा मास अर्द्धमास संवत्सर इति एतेभ्यो विहितस्य डटो नित्यं तमड् इत्यस्य आगमः स्यात् ।

ननु मास अर्द्धमास संवत्सर इति एतेभ्यः डट् केन विधीयते ? उच्यते । अत्र तमट् इत्यस्य आगमविधानेन डट् प्रत्यय एतेभ्यः स्यादिति बोध्यम् । शतस्य पूरणः शततमः । एकशतस्य पूरणः एकशततमः । एवं सहस्रतमः । द्वि-सहस्रतमः । त्र्य-सहस्रतमः । सप्तत्य-सहस्रतमः । मासस्य पूरणः मासतमः दिवसः—संक्रान्तिदिवसः इत्यर्थः । अर्द्धमासस्य पूरणः अर्द्धमासतमः दिवसः । एवं संवत्सरतमः दिवसः ।

१८४६ । षष्ठ्यादेऽन्तासंख्यादिः ॥ ५।२।५८ ॥

दी— । षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्ठः, एकषष्ठितमः ।

तमट्, is permanently affixed or added to words standing for cardinal numerals, beginning with षष्ठि, provided the same are not joined to any other numerical words by way of samasa.

नित— । षष्ठि इति एवमादिभ्यः संख्याशब्दपूर्वत्वरहितेभ्यो विहितस्य ङटः तमट्, इत्यास्य आगमो नितरां स्यात् । नित्यामिति पूर्वसूत्रादत्र अनुवर्तते । “विंशत्यादिभ्यः समहन्वतरस्याम् (५।२।५६) इति तमटः विकल्पे प्राप्ते अनेन नित्यात्वं विधीयते । षष्ठि सप्तति अशीति नवति इति एतेभ्य एव विहितस्य ङटः नितरां तमट्, स्यादिति भावः । षष्ठेः पूरणः षष्ठितमः । एषः सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः । असंख्यादेः—इति किम् ? संख्यापूर्वकिभ्यो विहितस्य ङटः “विंशत्यादिभ्यः—” इति तमटः वैकल्पिकत्वमेव । अतएव एकषष्ठेः पूरणः एकषष्ठः, एकषष्ठितमः । ङट् प्रतायः अत्र समाप्तिं गतः ।

१८४७ । मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५।२।५९ ॥

दी— । मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । बारवन्तीयं साम ।

To imply सूक्त (hyin) or सामन्, the suffix छ is attached to a word that is contained by the said सूक्त or साम ।

नित— । मतौ इति मत्वर्थोऽभिप्रेतः । मत्वर्थे सत्तुप् प्रत्ययस्य अद्यो (तदस्य-सौख्यर्थे इति यावत्) प्रातिपदिकात् छप्रत्ययः स्यात्, सूक्ते सामनि च अभिधेये सति । अच्छावाक इति शब्दोऽस्मिन् सूक्ते अस्ति इति छप्रतायः—तेन अच्छावाकीयं सूक्तम् । मिवावरुण इति शब्दोऽस्मिन् सूक्ते अस्ति इति मिवावरुणीयम् सूक्तम् । बारवन्त इति

शब्दोऽस्ति अस्मिन् सान्नि इति वारयन्तीयम् साम । यच्चायञ्शब्दः अस्मिन्नस्तीति यच्चा-
यन्तीयम् साम । अत्र अच्चावाक इत्यादयः शब्दाः अनुकरणशब्दा एव—तेन ते
स्वरूपमात्रप्रधानाः (न खलु अर्थप्रतिपादनपराः), तथापि विधानबलात् तेभ्यः
प्रतायः स्यात् । अतएव ईदृशः प्रतायः अनेकपदादपि सिध्यति यथा “असा वाम्”
इति शब्दद्वयम् अस्मिन् अत्र सूक्ते इति कः—असावानीयं सूक्तम् । कथायुभि इति शब्द-
द्वयम् अस्ति अस्मिन् सान्नि इति कथायुभीयम् साम ।

१८४८ । अध्यायानुवाकयोरुक् ॥ ५।२।६० ॥

दी— । मत्वर्थस्यकस्य । अतएव शापकात् तत्रकः ।
विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभा-
ण्डीयः ।

The aforesaid suffix optionally elides when they signify
any अध्याय (chapter) or अनुवाक (a particular chapter of the
vedas).

मित— । सतौ कः इति अनुवर्त्तते । मत्वर्थे विहितो यन्श्चप्रत्ययः, अध्याये अनुवाके
गम्यमाने तस्य लुक् वा स्यात् ।

ननु केन सूत्रेण पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव लुक्वचनं कप्रत्ययविधानं
ज्ञापयति इति बोध्यम् । अतएव “शापकात् तत्र कः” इत्युक्तं ग्रीमता
दीक्षितेन । पुनरपि चोदयति—प्रत्ययस्य लुक् चित्, तद्विधानस्य का सार्थकता ?
सत्यम् । परं विधानसामर्थ्यात् लुक् विकल्पेन एव स्यात् । अतएव अयमेव
सरलायः—मत्वर्थे प्रातिपदिकेभ्यश्चप्रत्ययः स्यादध्यायेऽनुवाके वा वाच्ये ; तस्य
प्रत्ययस्य च विकल्पेन लुक् स्यात् । गर्दभाण्ड इति शब्दः अस्मिन् अस्ति इति कः—
गर्दभाण्डीयः अनुवाकः अध्यायो वा । प्रत्ययस्य लुक्—गर्दभाण्डः अनुवाकोऽध्यायो
वा । एवं फलितस्तम्भः—फलितस्तम्भीयः ।

१८४९ । विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ५।२।६१ ॥

दौ— । मत्वर्थेऽण स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽ-
स्मिन्नस्तीति वैमुक्तः । देवासुरः ।

The suffix अण् is attached to the words-passing by the name विमुक्तादि, to imply an अनुवाक or अध्याय (chapter).

नित— । विमुक्त एवम् आदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अण्प्रत्ययः स्यात् मत्वर्थे,
अध्याये अनुवाके वा गम्यमाने । विमुक्तशब्दः अस्मिन्नस्तीति अण्—वैमुक्तः, वैमुक्तः
अध्यायः अनुवाको वा । देवासुरशब्दोऽस्मिन्नस्तीति अण्—देवासुरः अध्यायो-
ऽनुवाको वा । विमुक्तादिर्यथा—विमुक्त, देवासुर, वसुमत, सत्वत, उपसद, दशार्च
पयस, हविर्धान, महिषी, सोमापूषन्, अधाविष्णू, इतहन् इडा, रक्षीसुर, सदसन्,
परिषादक, परिहारक, वसु, महत्त्वन्, पवीर्यन्, महीतल, दशार्च वयस, पतति,
सोम, ईतु, सुवर्ण सत्वन्, उर्वशी ।

१८५० । गोषदादिभ्योवुन् ॥ ५।२।६२ ॥

दौ— । मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ।

The suffix वुन् is attached to गोषद and others—called गोषदादि in the aforesaid sense.

नित— । मत्वर्थे गोषद एवमादिभ्यो वुन् स्यात् अध्याये अनुवाके वा वाच्यं ।
गोषदशब्दः अस्मिन् अस्ति इति गोषदकः—अध्यायोऽनुवाको वा । इषेत्व इति शब्दोऽस्मि-
न्नस्तीति इषेत्वकः अध्यायोऽनुवाको वा । मातरिवुन् इति शब्दः अस्मिन् अस्तीति
मातरिवकः । गोषदादिर्यथा—गोषद, इषेत्व, मातरिवुन्, देवस्यत्वा, देवीरापः,
कृष्णास्त्रारैटः । देवीभियम्, रक्षीहन्, अज्जन, प्रभूत, प्रतूत, ज्ञानु ।

१८५१ । तत्रकुशलः पथः ॥ ५।२।६३ ॥

दौ— । वुन् स्यात् । पथिकुशलः पथकः ।

The suffix वुन् is attached to the word पथिन्—to imply the person, that is expert in travelling.

मित—। तव इति सप्तमीसमर्थात् पथिन् इति प्रातिपदिकात् कुन्प्रत्ययो भवति, कुशल इति एतच्चिन्नर्थे । पथि कुशलः पथकः । नस्तद्विति (६।४।१४४) इति टिप्पणः । [पथिक इति बाह्यमनीरमायां दृश्यते । तत् खलु चिन्ताम्]

१८५२ । आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ५।२।६४ ॥

दी—। आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफ-रहितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः ।

The suffix कन् is affixed to the word आकर्षे (आकर्ष) and others known as आकर्षादि in the aforesaid sense (i. e. expert in those).

मित—। तव इति कुशल इति च अनुवर्तते । तव इति सप्तमीसमर्थेभ्यः आकर्षे इत्येवमादिभ्यः कुशल इति अस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशलः इति कन् आकर्षकः । आकर्षे स्थाने आकर्ष इति पाठस्तु साधोपासं मन्यते श्रीमान् दीक्षितः । आकर्षः निकषः (touch stone—कष्टिपाथर) । जये कुशलः जयकः । आकर्षादिर्धेया—आकर्षे, जय, तसक, पिचक, पिशाच, पिपासा, अशनि, अश्वन्, विषय, चय, आचय, अय, नय, निपाद, गदगद, दीप, ज्जद, ज्जाद, शकुनि, विजय । दीपे कुशलः इति दीपकः, राग- विशेषः ।

१८५३ । धनहिरण्यात् कामे ॥ ५।२।६५ ॥

दी—। काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

The suffix कन् is attached to the words धन and हिरण्य to imply the desire of somebody for these.

मित—। तव इति कन् इति च अनुवर्तते । तव इति सप्तमीसमर्थाभ्याम् धन हिरण्य इति एताभ्याम् काम इति अस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । कामः इच्छा

अभिलाषः इत्यर्थः । धने कामोऽभिलाषः धनकः । धनको देवदत्तस्य । हिरण्यो
कामोऽभिलाषः हिरण्यकः देवदत्तस्य । “देहिऽपिनिःस्पृहस्य ससुखीर्धनकः कुतः”
इति ।

१८५४ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ५।२।६६ ॥

दी— । केशेषु प्रसितः केशकः । तद्वचनायां तत्परः
इत्यर्थः ।

The suffix कन् is attached to words—expressive of any
part of a body, to imply the person, who has got marked
dexterity with reference to these.

मित— । तव इति कन् इति चानुवर्तते । तवीति सप्तमीसमर्थभाः स्नात-
वाविभ्यः प्रसित इति एतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययी भवति । प्रसितः प्रसक्तः तत्पर
इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः इति कन् केशकः । केश-रचनायां तत्परः । एव नखेषु
प्रसितः नखकः—नखच्छर्दि पटुरित्यर्थः । दन्तेषु प्रसितः दन्तकः—दन्तमाश्रये
दन्तः इत्यर्थः । स्वाङ्गेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् “स्नात-समुदाय-शब्दादपि यथा
स्यात् । दन्तीष्टकः । केशनखकः ।” इति काशिका ।

१८५५ । उदराट्ठगादूने ॥ ५।२।६७ ॥

दी— । अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । वुभुक्षया
अत्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आदूने किम् ?
उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

To denote a glutton, the suffix ठक् is attached to the word
उदर ।

मित— । आदूनः अविजिगीषुः । उदरशब्दात् सप्तमीसमर्थोत् ठक् प्रत्ययः
स्यात् प्रसित इति एतस्मिन्नर्थे, यः खलु प्रसितः स चैत् आदूनः एव । उदरेऽवि-
जिगीषुर्भवेत् (आदूनः) इति काशिका । वुभुक्षया अत्यन्तपीडितः सन् यः खलु

उदरे प्रसितः स औदरिकः—अत उदरशब्दात् ठक् । अयं ठक् पूर्वस्वविहितस्य कन् प्रत्ययस्य अपवादः । आदूने इति किम् ? उदरे उदरपरिमाणनादौ प्रसितः इति उदरकः—पूर्वस्वस्य कन् ।

१८५६ । ससेयन परिजातः ॥ ५।२।६७ ॥

दौ— । कन् स्वर्ध्यते नतु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शसेयनेति पाठान्तरम् । ससेयन गुणेन परिजातः संवद्धः सस्यकः साधुः ।

The suffix कन् is attached to the word सस्य (or शस्य) to denote the thing which is resplendent (with merits and the like).

मित— । शस्य इति पाठान्तरम् । ससेयन (शसेयन वा) इति द्वतीयासमर्थात् सस्यशब्दान् (शस्यशब्दान् वा) “परिजातः” सम्पन्नः इति एतस्मिन्ध्ये कन् प्रत्ययो भवति । गुणाणाम् कस्यश्चात् अत्र ठक् प्राप्तः सतु न स्यात् ? तदेवाह—“कन् स्वर्ध्यते”—पूर्वाच्चायं अत्र कन् प्रत्यय एव स्वर्ध्यते नतु ठक्—(स्वरितत्वेन प्रति-
श्रायते । ततः स्वरितेनाधिकारः इति कन् वाचिक्रियते) । परिजातः—अत्र “परि सम्पत्तोभावे वर्तते । यो गुणैः संवर्द्धो जायते । यस्य किञ्चिदपि बहुगुणं नास्ति तस्य इदम् अभिधानम्”—इति काशिका । सस्यशब्दोऽत्र गुणवाची एव नतु धान्यवाची । ससेयन गुणेन परिजातः संवद्धः सस्यकः साधुः । सस्यकः शालिः । सस्यको वत्सः ससेयन गुणेन परिजातः सम्पन्नोऽयं सस्यको मुनिः आकरगृहः इत्यर्थः ।

१८५७ । अंशं हारी ॥ ५।२।६८ ॥

दौ— । हारीत्यावश्यको शिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः ।

The suffix कन् is attached to the word अंश to denote the man who is entitled to it.

मित—। हारी इति हधातोर्णिनिप्रत्ययेन सिधाति स च प्रत्ययः “आवश्यक-
धमर्ण्योर्णिनिः” (२।२।१७५) इति सूत्रेण आवश्यकार्थे विहितः । अतएव अस्य
योगे “कर्त्तृकर्मणोः कृति” (२।२।१५) इति प्राप्ता गतौ “अकीनीर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः”
(२।२।७०) इति सूत्रेण वार्ध्यते । मृताव्यन्तु—अंशम् इति द्वितीयासमर्थान्
अंश इत्यध्यात् हारीति एतस्मिन् अर्थे कन् स्यात् । अंशं हारी इति अंशको दावादः ।
अंशकः पुचः ।

१८५८ । तन्वादचिरापहत ॥ ५।२।७० ॥

दी—। तन्वकः पटः । प्रत्ययः इत्यर्थः ।

The suffix कन् is added to the word तन्व to denote the thing
(of course, a piece of cloth)—which has been newly woven
(or brought).

मित—। तन्वशब्दात् पञ्चमीसमर्थान् कन् प्रत्ययो भवति अचि-पहत
इत्यस्मिन् अर्थे । अचिरापहतः स्तोक-कालापहत इति काशिका । तन्वात्
अचिरापहतः तन्वकः पटः । प्रत्ययः इत्यर्थः । प्रत्ययः नवः । “तन्वको नवकपटः”
इति भाषावृत्तिः । तन्वकः प्रावारः ।

१८५९ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ५।२।७१ ॥

दी—। आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन् देशे स ब्राह्मणकः ।
अल्पम् अन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागुः । अन्नशब्दस्य उष्णा-
देशो निपात्यते ।

The suffix कन् is attached to ब्राह्मण and अन्न and the words
ब्राह्मणक and उष्णिका—standing as proper names (or particular
class names) are irregularly formed.

मित—। ब्राह्मणशब्दात् कन् स्यात् संज्ञायां विषये ; तेन ब्राह्मणक इति रूपम् ।
यस्मिन् देशे अन्नजीविनः ब्राह्मणाः प्रतिवसन्ति सदेशो ब्राह्मणक इत्युच्यते । एष

अल्पम् अत्रं यस्यां सा इति वाक्ये अत्रशब्दात् कन् स्यात् ; प्रत्ययसन्नियोगेन च अत्रस्य स्थाने उष्ण इति आदेशो निपातनेन जायते । तेन उष्णिका इति रूपम् ।
उष्णिका ध्वारुः ।

१८६० । शीतोष्णाभ्याम् कारिणि ॥ ५।२।७२ ॥

दी— । शीतं करोति इति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ।

The suffix कन् is affixed to the words शीत and उष्ण—to denote, respectively, the persons, that do anything tardily or immediately.

मित— । शीतं उष्णम् इति क्रियाविशेषणम् अनयोः क्रिया-विशेषणत्वात् द्वितीया समर्थविभक्तिः । सूत्रार्थस्तु—शीत उष्ण इति एताभ्याम् द्वितीयासमर्थभ्याम् कारिणि अभिधेये सति, कन्प्रत्ययः स्यात् । शीतं शिथिलं करोति इति शीतकः अलसः अक्षर्यः । उष्णं शीघ्रम् करोति इति उष्णकः शीघ्रकारी दक्षः इत्यर्थः ।

१८६१ । अधिकम् ॥ ५।२।७३ ॥

दी— । अध्यारुद्ध-शब्दात् कन् उत्तरपदलोपश्च ।

The suffix कन् is attached to the word अध्यारुद्ध and the word अधिक is irregularly formed.

मित— । अधिपूर्वं रुद्धादीः कर्त्तरि कर्मणि वा क्तः तेन अध्यारुद्ध इति रूपम् । तस्मात् अध्यारुद्धशब्दात् कन्प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययसन्नियोगेन अस्या उत्तरपदः आरुद्ध इति अंशः लोपं गच्छति, तेन अधिकम् इति पदं सिध्यति ।
“अधिकः द्रोणः खार्याम् ; अधिका खारो द्रोणेन”—इति वाशिका ;

१८६२ । अनुकाभिकाभोकः कमिता ॥ ५।२।७४ ॥

दी— । अन्वभिभ्याम् कन् ॥ अभेः पालिकोदीर्घश्च ॥
अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ।

The suffix कन् is attached to अनु and अभि to denote the person that cherishes or desires ; the इ of अभि is optionally lengthened.

मित—। अनु अभि इति एताभ्याम् कन् प्रत्ययः स्यात् “कमिता” इति एतस्मिन् अर्थे । कमिता कामयिता यः कामयते स इत्यर्थः । अनु कामयते यः स इति अनुकः । अभि कामयते यः स अभिकः । अभि इत्यस्य इकारस्य विकल्पेन दीर्घत्वं तेन अभीक इत्यपि ।

१८६३ । पार्श्वे नान्विच्छति ॥ १२।७५ ॥

दी—। अनृजुरूपायः पार्श्वः । तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

The suffix कन् is attached to the word पार्श्व to denote the person that adopts crooked measures.

मित—। अनृजुः उपायः पार्श्वः । अनृजुः असरसः कुटिलः इत्यर्थः । पार्श्व-शब्दात् तृतीयाश्रमवात् कन् प्रत्यये भवति अन्विच्छतीति अस्मिन् नृत्वे । पार्श्वेन कुटिलेन उपायेन अर्थान् अन्विच्छति इति पार्श्वशब्दात् कन्—पार्श्वकः । पार्श्वकः शठः ; साध्यावी जालिको वा ।

१८६४ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम् ठक्ठञौ ॥ ५।२।७६ ॥

दी—। तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयः-शूलिकः साहसिकः (इतरर्थः) । दण्डाजिनं दम्भः तेन अन्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

The suffixes ठक् and ठञ् are attached to the words अयः-शूल and दण्डाजिन in the aforesaid sense.

मित—। अयःशूलः तीक्ष्ण उपायः । दण्डाजिनं दम्भः । तीक्ष्णोपायवाचिनः अयःशूलशब्दात् तथा दम्भवाचिनः दण्डाजिनशब्दाच्च ठक् ठञ् इति प्रत्ययौ सः “तेन अन्विच्छति” इति एतस्मिन्नर्थे । अयःशूलेन अन्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः तीक्ष्णकारी इत्यर्थः । दाण्डाजिनिकः दाम्भिकः इत्यर्थः ।

१८६५ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ५।२।७७ ॥

दो— । कन् स्यात्, पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकम्
द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेण रूपेण ग्रहणम् ।
तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो नित्यं चलुक्, (वा) । षष्ठेन
रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

The suffix कन् is added to words themselves formed with
a suffix used in the sense of पूरण, and the कन् optionally
slides, provided acceptance (ग्रहण) of something is implied by
the said words. For rest see Tika.

मित— । तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्णातेऽनेन इति ग्रहणम् । एतत् प्रकृति-
विशेषणम् । पूरण इति अर्थे विहितेन प्रत्ययेन निधन्तात् प्रातिपदिकात् ग्रहणम्
इत्यत्र अर्थस्य द्योतकान् सार्धं कन् प्रत्ययः स्यात् तथा कन् प्रत्ययसन्नियोगेन च
पूरणप्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात् । द्वितीयेण रूपेण ग्रहणं गृह्णाति इति
द्वितीयकं ग्रहणम्—द्विकम् ग्रहणम् । एवं द्वितीयकं—द्विकं वा ग्रहणम् । चतुर्थकं
चतुष्कम् । सूत्रे “इति” शब्दस्य या अवस्थितिः सा आपद्यति यत् ग्रन्थविषये एव
ग्रहणे अभिहितः नान्यविषये खलु इति काशिकाकृदाशयः । “तावतिथेन गृह्णातीति
कन् वक्तव्यो नित्यं च लुक्”—तावतिथेन गृह्णातीति यद्यतरे अभिधेयं सति
पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययः स्यात् । तथा कन् प्रत्ययसन्नियोगेन
च पूरणप्रत्ययानां लुक् स्यात् । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति इति षट्को देवदत्तः । षष्ठ
शब्दात् कन् प्रत्ययः प्रत्यये परे “षट्कृतिः” (५।२।५१) इत्यादि सूत्रेण विहितस्य
युक् इत्यस्य च नित्यं लुक् । एवं पञ्चमेन रूपेण गृह्णातीति पञ्चकः । पञ्चकः
मेधावी । अत्र कन् प्रत्ययपरि “नान्तादसंख्यादिर्मट्” (५।२।४४) इति मटो लुक्
तेन पञ्चकः इति रूपम् । एवं चतुष्कः ।

१८६६ । स एषां ग्रामणीः ॥ ५।२।७८ ॥

दी- । देवदत्तो सुखोऽस्य देवदत्तकः । त्वत्कः ।
मत्कः ।

The suffix कन् is added to words expressive of a leader, to denote the thing over which leadership is established.

मिति— । स इति प्रथमासमर्थात् एषामिति पष्ठार्धे कन्प्रत्ययौ भवति, यत् खलु प्रथमासमर्थं स चेत् यामणीः एव भवति । यामणीः नेता सुखाः इति यावत् । देवदत्तो यामणीः (सुखाः) अस्य यामस्य इति देवदत्तको यामः । यज्ञदत्तः यामणीः नेता एषां जनानां यज्ञदत्तकाः जनाः । त्वमेव यामणीः अस्य इति त्वत्कः यामः । अहमेव यामणीः अस्य इति मत्कः यामः । दृष्टान्तस्य “त्वमाविकवचने” (७।१।८०) इति युष्मद्व्यङ्ग्यः स्थाने यथासंख्यं त्वत् मत् इति आदिशः । तथा च भट्टिः—
“नैतन्मत्तं मत्कमिति वृथायः” ।

१८६७ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ५।२।७८ ॥

दी- । शृङ्खलकः करभः ।

The suffix कन् is attached to the word शृङ्खल to imply a young camel (करभ) which is chained.

मिति— । प्रथमासमर्थात् शृङ्खलशब्दात् अस्य इति पष्ठार्धे कन् स्यात् ; यत् प्रथमासमर्थं तत् चेत् शृङ्खलं भवेत्, यीहि पष्ठार्धेः सचेत् करभ एव स्यात् । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य इति शृङ्खलकः करभः । करभः उद्दिश्यः ।

१८६८ । उत्क उन्मनाः ॥ ५।२।८० ॥

दी- । उन्नतमनस्क-वृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः ।

The suffix कन् is attached to the उत् standing for उन्मनाः and the word उत्क is formed giving the same meaning as उन्मनाः ।

मित—। उद्गतं मनः यस्य न उद्गतमनाः—उद्गतमनस्कः । “शेषहिभाषा”
(५।४।१५४) इति वैकल्पिकः कप् । अपिच उन्मनाः—उन्मनस्कः इति द्वयमपि
“प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यः वाच्योत्तरपदलोपयेति” वचनात् । “उन्मनाः” उद्गतमनस्कः
इत्येव चर्थे वर्तमानात् “उत्” इत्यस्मात् स्त्राघे एव कन्प्रत्ययः स्यात् तेन उत्क इति
पदं सिधति । उत्कः उन्मनाः—उत्कण्ठिकः उत्सुकः इति यावत् । “उत्को
देवदत्तः उत्कःप्रवासौ” इति काशिका । मेघदूते च “तच्छ्रुत्वा ते वचणसुभर्ग
मर्जितं मानसीतका” इति ।

१८६८ । काल-प्रयोजनाद्वोगे ॥ ५।१८६१ ॥

टी—। कालवचनात् प्रयोजनवचनाच्च कन् सप्ताद्वोगे ।
द्वितीयेऽह्निभवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य
फलं वा, विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णम् कार्यम् मस्य
उष्णकः । रोगि किम् ? द्वितीयो दिवसोऽस्य ।

To imply a particular disease, the suffix कन् is attached
to words expressive of any division of time with reference to
the said disease, as well as to words denoting the cause or
the effect of the same.

मित—। कालवाचिभ्यः तथा प्रयोजनवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकिभ्यः यथायोगं समर्थ-
विभक्तियुक्तेभ्यः कन्प्रत्ययो भवति रोगे अभिधेयं सति । प्रयोजनं खलु रोगस्य कारणं
फलं वा । कारणम् निदानं फलं कार्यम् लक्षणम् इति यावत् । द्वितीये अह्नि
भवो ज्वरः इति द्वितीयकः ज्वरः । चतुर्थे दिने भवः रोगः चतुर्थको रोगः । दिवसे
सम्भवति सार्वकः व्याधिः । प्रयोजनवाचिभ्यः—विषपुष्पैर्जनितो ज्वरः विषपुष्पकः ।
काशपुष्पैर्जनितो व्याधिः काशपुष्पकः । “तापेन भाविना प्रयुक्तस्तपकः । शीतकः ।”
इति भाषावृत्तिः । एषु उदाहरणेषु प्रयोजनं खलु निदानम् । उष्णकः ज्वरः । शीतम्
कार्यम् अस्य इति शीतको ज्वरः । उदाहरणद्वये प्रयोजनं हि फलम् । रोगे इति

किम् ? द्वितीयो दिवसः अस्य उत्सवस्य इति न प्रत्ययः—उत्सवस्य रोगत्वाभावात् ।

१८७० । तदस्मिन्नन्तं प्राये संज्ञायाम् ॥ ५।२।८२ ॥

दी— । प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत् प्रथमान्तमन्तं चेत्प्रायविषयं तत् । गुड़ापूपाः प्रायेण अन्नमस्रां गुड़ापूपिका पौर्णमासी ।

The suffix कन् is attached to words, expressive of objects, that very often plays the part of food (i. e. which constitute the principal food stuff) in some particular period of time.

नित— । “तत्” इति प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात् “अस्मिन्” इति सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः स्यात् । यत् खलु प्रथमासमर्थम् अन्नं चेत् प्रायेण (वाहुल्येन) तद्विषयम् । “प्राये वाहुल्यम्” इति काशिका । अयं खलु संज्ञाविषये एव । गुडमिश्राः अपूपाः इति गुड़ापूपाः इति शाकपार्थिबादित्वात् समासः—यद्वा गुडं अपूपाः गुडायपूपाः इति तृतीयातत्पुरुष एव—“भक्ष्येण मिश्रीकरणम्” (२।१।३५) इति वचनात् । गुड़ापूपाः प्रायेण अन्नम् अस्रां तिथौ इति गुड़ापूपिका पौर्णमासी तिथिः ।

इयं पौर्णमासीविशेषस्य संज्ञा । एवं तिलापूपाः प्रायेण अन्नमस्यां तिथौ इति तिलापूपिका पौर्णमासी तिथिः । इयमपि पौर्णमासीविशेषस्य संज्ञा । [मन्थामष्टे अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रात् काल इत्यस्य अनुवृत्तिरिति । स च कालः अत विभक्तिविपरिणामप्रणान्धा काले इति सप्तम्यन्तः स्यात् । तेन अत सूत्रे यः सप्तम्यर्थः स काल एव भवितुमर्हति न खलु स्थानम् ; अतः, काशिकाश्रमं भाषावृत्तौ च नैव कुवापि स्थानम् अभिहितम् परम् सर्वत्रैव काल एव अभिधेयपदम् प्रापित इति दिक् ।]

दी— । वटकेभ्य इनिर्वाच्यः । वटकिनी ।

In the aforesaid sense the suffix इनि is added to the word वटक ।

मित—। वटक इति शब्दात् पूर्वोक्त-विषयं इनिप्रत्ययः स्यात् । वटकम् प्रायेण अन्नम् अस्याम् इति वटकिनी पौर्णमासी । इयमपि सञ्ज्ञा ।

१८७१ । कुल्माषादञ् ॥ ५।२।८३ ॥

दी—। कुल्माषाः प्रायेण अन्नमसाम् कौल्माषी ।

In the aforesaid sense the suffix अञ् is attached to the word कुल्माष ।

मित—। पूर्वोक्त एव विषये कुल्माषशब्दात् अञ् स्यात् ; कुल्माषः प्रायेण अन्नम् अस्यां तिथौ इति कौल्माषी पौर्णमासी तिथिः । इयमपि सञ्ज्ञायाम् । कुल्माषः सुष्ठुः । अञ् इति प्रत्ययस्य जित्वात् आदिस्य-इतिः स्वरार्थमपि च जित्-करणम् ।

१८७२ । श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ ५।२।८४ ॥

दी—। श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेऽछान्दसः ।

The suffix चन् is attached to the word छन्दस् to imply the person who studies the same, and the word श्रोत्रिय is irregularly formed ; अञ् may also be added to the same, giving rise to the word छान्दसः ।

मित—। छन्दः वेदः । छन्दोऽधीते इति छन्दसाम् अधेतरि अभिधेयं सति, छन्दस् इत्यस्मात् चन् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययसन्निधौ च छन्दस् इत्यस्य स्वान् श्रोत्र इति आदेशः । प्रत्ययं नकारस्तु स्वरार्थ एव । तेन छन्द अधीते इति श्रोत्रियः । श्रोत्रियः ब्राह्मणः । “तावतियं सङ्गमिति कुम्वा” (५।२।७०) इति सूत्रात् वा इति अत्र अनुवृत्ते, तेन चन् प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वं सति “कुल्माषादञ्” (५।२।८३) इति अञ् प्रसक्तिसिद्धेन छन्दोऽधीते इति अञ्—छान्दसः । छान्दसो ब्राह्मणः ।

१८७३ । आद्यमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ५।२।८५ ॥

दी—। आही। आहिकः।

The suffix इनि as well as the suffix ठन् are attached to the word आह to imply the person that dines on the occasion of the same (or who eats the food stuff of sradh).

मित—। अहया आचरितम् यत् तत् आहम् । सत्तया इत्या आहशब्देन आहद्रव्यानि कथ्यन्ते । आहम् आहद्रव्यम् अनेन भुक्तम् इति भोक्तारि अभिधेयं सति आहशब्दात् इनि ठन् इति प्रत्ययौ सतः । इनि—आही । ठन्—आहिकः ।

१८७४ । पूर्वादिनिः ॥ ५।२।८६ ॥

दी—। पूर्वकृतम् अनेन पूर्वी ।

The suffix इनि is attached to the word पूर्व to imply the agent who has done some act previously.

मित—। पूर्वत्वात् अनेन इति अनुवर्तते । ‘अनेन’ इति हि अनुक्त कर्ता । क्रिया कुत ? नच क्रियामन्तरेण कर्ता सम्भवति अतः स कर्ता अत्र क्रियापेक्षः कर्तव्यः । तेन इदमत्र बोध्यं—यां काचित् क्रियाम् अध्याह्न्य पूर्वशब्दात् इनिप्रत्ययः स्यात्, अध्याह्न्यायाः क्रियायाः कर्तारि अभिधेयं सति । पूर्वं कृतम् अनेन इति पूर्वशब्दात् इनिः—पूर्वी । पूर्वम् अनेन अशितं—ग्रहीतं—गतं भुक्तं पीतं वा इति इनिः पूर्वी । दिवचने पूर्व्विणो । बहुवचने पूर्व्विणः ।

१८७५ । स-पूर्वाच्च ॥ ५।२।८७ ॥

दी—। कृतपूर्वी ।

The self same suffix is attached to the self same word even when it becomes the last member of a compound word.

मित—। सपूर्वाच्च पूर्वादिनिः इति योजना । “विद्यमानं पूर्वं यथादिति सपूर्वम्”—इति काशिका । “सपूर्वात्” पूर्वपदसनानात् “च” पूर्वं इत्यप्यात पूर्वोक्ते विषये इनिः स्यात् । कृतं पूर्वम् अनेन इति सुप्सुपा-समासं कृत्वा पञ्चात्

इनिः विधीयते—तेन कृतपूर्वी । कृतपूर्वी कटान् । एवं भुक्तं पूर्वम् अनेन इति आदौ सुप्सुपा समासं कृत्वा पद्यादिनिः तेन भुक्तपूर्वी । भुक्तपूर्वी ओदनम् कटान् ओदनम् इति एतयोः कर्मणि द्वितीया न कथम् ? यत्तु व्या अतः श्रीमती दीक्षितस्य उक्तिः—[“कतृ कर्मणोः कृति” (२।३।३५) इत्यत्र] “कृतिकिम् ? तत्रिते मासूत् कृतपूर्वी कटम्” ।

१८७६ । इष्टादिभ्यश्च ॥ ५।२।८८ ॥

दी— । इष्टम् अनेन इष्टी । अधीती ।

The suffix इनि is attached to words that pass by the term इष्टादि to imply the agent ।

मित— । अनेन इति अनुवर्तते । अनेन इति कर्तरि अभिधेये सति इष्ट इति एवमादिभ्यः शब्देभ्यः इनिप्रत्ययः स्यात् । इष्टम् अनेन इति इष्टी । इष्टी यागे । अधीतम् अनेन इति अधीती व्याकरणे । पूर्वीं याज्ञे । गृहीती । निराकृती । “कृती श्रुती वदमतेषुधौमान्” इति भट्टिः । इष्टादि यथा—इष्ट, पूर्ण, अधीत, उत्सादित, निगदित, गृहीत, निराकृत, परिवादित, निकथित, संकलित, निपठित, संकल्पित, अनुष्ठित, विकलित, संरक्षित, निपतित, पठित, परिकलित, अष्ठित, परिचय, पूजित, परिगणित, उपगणित, अवकौश, पथित, आयुक्त, आचात, श्रुत, आसेवित, अपवायित, उपकृत, निराकृत, अवकल्पित, उपाकृत, अनुयुक्त, उपनत, अनुगुणित, अनुपठित, व्याकृत, नियुहीत, परिगदित, निषादित, परिरक्षित । भट्टिकार-माधव-मङ्गिनाथादि-मते अने गणे “कृत” शब्दोपि पठनीयः । तेन कृती इति । किन्तु कृधातोः नपुंसके भावे क्ते सति मत्वर्थोऽयमितिप्रत्ययेनापि कृती इति लभ्यते । इदमप्यतः कर्तृव्यम्—अधीती व्याकरणे—इष्टी यज्ञे—इत्यादी व्याकरणे यज्ञे इति एतेषु या सप्तमी सा खलु “कस्मैविषयस्य कर्मणोऽसंख्यानम्” (२।३।३६, वार्तिक) इति सूत्रेण सिध्यति ।

१८७७ । कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि

॥ ५।२।८९ ॥

दी— । लोकेतु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ।

The suffix इनि is attached to the words परिपन्थ and परिपर and the words परिपन्थिन् and परिपरिन् are irregularly formed in the sense of an opponent; these are vedic words.

मित—। पन्थानं परिगतः इति परिपन्थः—अयं निपातर्त्तनं सिध्यति। एवं परं परिगतः परिपरः। पर्यवतिष्ठते इति पर्यवस्थाता। “पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते” इति काशिका। तथाच भारविः—“अस्तकः पर्यवस्थाता जनिमनः सन्ततापदः”। पर्यवस्थातरि प्रतिपक्षे अभिधेये सति, परिपन्थशब्दात् तच्चा परिपरशब्दाच्च इनिप्रत्ययः स्यात्—तेन परिपन्थिन् परिपरिन् इति शब्दौ जायेते। एतौ तु वेदे एव प्रयुज्यते—यथा “मा त्वा परिपरिणो विदन् । मा त्वा परिपन्थिणो विदन्”—इत्यादि। अतएव एतयोर्लौकिकसाहित्ये प्रयोगो न न्यायः इति श्रीमतां दीक्षितानाम् आशयः। परं परिपन्थिन् इत्यस्य प्रयोगः लौकिकसाहित्ये मनोः सप्तमाध्याये (१०७ श्लोके) गौडीयभाषायाम् च दृश्यते इति मन्यामहे।

१८७८। अनुपदन्वेष्ट ॥ ५।२।८० ॥

दी—। अनुपदम् अन्वेष्टा अनुपदी।

The suffix इनि is attached to the word अनुपद to imply the person that runs (or seeks) after (the heels of) animals.

मित—। अन्वेष्टा इति वाक्ये अनुपदशब्दात् इनिः स्यात्। पदस्य पश्चात् अनुपदम्। अनुपदम् अन्वेष्टा इति अनुपदादिनिः—अनुपदी। अनुपदी गवाम्। अनुपदी उष्ट्राणाम्। “सगस्यानुपदी रामः”।

१८७९। साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ५।२।८१ ॥

दी—। साक्षात् द्रष्टा साक्षी।

The suffix इनि is attached to the word साक्षात् to denote the person who is an eye witness.

मित—। साक्षात् शब्दोऽव्ययम्। तथात् इनिः स्यात् द्रष्टरि वाक्ये संज्ञाचेत्। साक्षात् द्रष्टा इति इनिः—साक्षी। साक्षिणी। साक्षिणः।

ननु संज्ञायाम् इत्यस्य ग्रहणेन किं ज्ञायते ? इति चेत्—श्रूयताम् । ऋषदानादि क्रियायाम् यो दाता स दानकर्त्तृणः द्रष्टा, ग्रहोता अपि च तस्य द्रष्टा । एताभ्याम् अन्योऽपि कश्चित् द्रष्टा दानकाले तिष्ठति परं “संज्ञाग्रहणात् उपद्रष्टा एव उच्यते— न दाता गृहीता वा” इति काशिका । उपद्रष्टा यः समीपे तिष्ठन् ऋषदानादिक्रियां यश्नति स एव ।

१८८० । चेतृयच् परचेत्वे चिकित्सः ॥ ५।२।८२ ॥

दी— । चेतृयो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्सः । अप्रती-
कार्यः इत्यर्थः ।

The suffix चच् is attached to the word परचेव in the sense of “to be treated therein” and the word चेतृय is irregularly formed.

मित— । परम् अन्यत् चेत् शरीरमिति परचेत्तम् शरीरान्तरम् । जन्मान्तर-
शरीरम् इत्यर्थः । तवाहि श्रीभगवदुक्तिः—“इदं शरीरं कौन्तेय जैवमिव्यभिधीयते” ।
“परचेत्वे” अन्यस्मिन् जन्मनि धृते कलिवरे “चिकित्सः” प्रतीकार्यः इति एतस्मिन्
विषये परचेत्तशब्दात् सप्तमीसमर्थात् घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययसन्निधौ च “पर”
इत्यस्य लोपः—अतएव चेतृयच् इति रूपम् । चकारः स्वरार्थः । चेतृयो व्याधिः ।
चेतृयः परचेत्वे प्रतीकार्यः नैव अस्मिन् जन्मनि तेन अप्रतीकार्यः इत्यर्थः ।
चेतृयः कुष्ठव्याधिः—असाध्यः इत्यर्थः । [सुखस्य व्याख्यानान्तरं काशिकायां दृश्यते—
तच्चात्र लिख्यते । “अथवा चेतृयं विप्रम् । यत् परचेत्वे परशरीरे (अन्यस्य
शरीरे इत्यर्थः) संक्रमस्य चिकित्सारे । अथ वा चेतृयाणि कृष्णानि । यानि
सस्यायं चेतृवे जातानि चिकित्सानि नाशयितव्यानि । अथवा चेतृयः पारदारिकः ।
(परदारगामो इत्यर्थः) । परदाराः परचेत्वे, तत्र चिकित्सः नियतीतव्यः । सर्वं
चेत्तत् प्रमाणम्”] ।

१८८१ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र-
दत्तमिति वा ॥ ५।२।८३ ॥

श्री—। इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं करणेन कर्तृरनुमानात् ।
इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

The suffix च is attached to the word इन्द्र giving irregularly to the rise of the word इन्द्रिय, to imply something that is either the instrument of इन्द्र or is observed, created, or offered by इन्द्र ।

मित—। इन्द्रशब्दात् घट्टीसमर्थात् घप्रत्ययः स्यात्, लिङ्गमिति एतस्मिन्नर्थे, तथा लतीयासमर्थादपि इन्द्रशब्दात् घप्रत्ययः स्यात् “हट्टम्” “खट्टम्,” “जुट्टम्,” “दत्तम्” इति एतेष्वकार्येषु, सर्वत्र खलु प्रत्ययसन्नियोगेन घप्रत्ययो निपात्यते । लिङ्गं करणं साधनं हेतुरिति यावत् । इन्द्रस्य लिङ्गं करणम् इति इन्द्रियम्—घप्रत्ययः । चक्षुरादिषु करणेषु अयं शब्दो रुद्धः । “इन्द्रः सायाभिः पुनरुप देयते” इति वेदोक्तिदर्शनात् इन्द्रशब्दस्य आत्मा एव अर्थः । इन्द्रस्य आत्मनः लिङ्गम् करणम् इति इन्द्रियम् । “करणेन कर्तृरनुमानात्”—कर्तृधीनं करणम् ; अतएव यत्र यत्र करणम् अस्ति तत्र तत्र कर्ता अपि अस्ति इति अनुमीयते । आत्मा नैव अस्माकम् प्रत्यक्षगोचरः । एवं सति चक्षुरादिभिः एकादशभिः करणैः अनुमीयते ; यत् चक्षुरादीनि अचेतनान्यपि प्रवर्तन्ते, तत् आत्मनः एव शक्तिप्रभावतः । अतएव एतानि खलु आत्मनोऽनुमाने करणानि लिङ्गानि इति यावत् । सांख्यतत्त्वकौमुद्यास्यपि ईदृशी व्याख्या दृश्यते । अपि च ऋग्वेदे—“जनयन्त्यः इन्द्रियं” । अत्र सायनः—इन्द्रियम् इन्द्रधीयम् । आत्मा खलु इन्द्रियद्वारेणैव स्वशक्तिं प्रकटयति इति चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि उच्यन्ते—अलमिति विस्तरेण । इन्द्रेण आत्मना हट्टम् इन्द्रियम् इन्द्रेण आत्मना खट्टम् इन्द्रियम् । इन्द्रियम् आत्मना कृतेन युग्मेन अयुग्मेन वा कर्मणा उत्पन्नमित्यर्थः । इन्द्रेण आत्मना जुट्टं सेवितम् इन्द्रियं चक्षुरादिद्वारेण विज्ञानीत्पादनादिति बोधम् । इन्द्रेण आत्मना विषयभ्यः दत्तम् यथा यथा गृह्णाय इति इन्द्रियम् । सूत्रे इतिशब्दः दृश्यते स च प्रकारार्थः ; तेन “सति सम्भवे ब्रह्मत्पत्तिरन्यापि कर्तव्या, रुद्धेरनियमादिति”—इति काशिका ।

‘अतएव इन्द्रोऽयं दुर्जयम् इन्द्रियम् इति अर्थान्तरं कल्पयति त्रीमान् दीक्षितः । तृते वाशब्दसु प्रत्येकमभिसंवधमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति । रुद्रिशब्दानां वृत्तपत्तेरनियमः—अतएव सुदृक्तं भाषावृत्तिकृता—“संज्ञाशब्दानां वृत्तपत्तेरनियम-दर्शनार्थोऽयं योगः” ।

१८८२ । तदस्यास्त्वस्मिन्निति मतुप् ॥ ५।२।८४ ॥

दी—। गावोऽस्यस्मिन् वासन्ति गोमान् । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ।

The suffix मतुप् is attached to words to denote the persons or things that are possessed of the objects expressed by the said words.

नित—। तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिः । अस्ति इति प्रकृतिविशेषणम् । अस्या अस्मिन् इति द्वयमपि प्रत्ययार्थः । सूत्रार्थस्तु अयमेव—तदिति प्रथमासमर्थात् प्रातिपदिकात् अस्य इति यत्पर्ये अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत खलु प्रथमासमर्थम् “अस्ति” चेत् तज्जयति—तस्यविद्यमानता चेत् स्वादित्यर्थः । गावोऽस्य अस्मिन् वा सन्ति इति गोमान् । तृते य इतिशब्दोऽस्ति, स अर्थनियमं ज्ञापयति । को वा अर्थनियम इति आकाङ्क्षाम् पूरयति इयं कारिका । कारिकायाम् प्रकाशितेषु एव अर्थेषु मतुप् प्रभृतयः—इति विन् मतुप् इत्यादयः—प्रयुज्यन्ते । भूमा प्रातुर्यम् । भूनि तावत्—(भूमा प्रातुर्येण) गावः अस्य सन्ति इति गोमान् । निन्दायाम्—कुष्ठम् अस्य अस्ति इति कुष्ठो । “उपस्यकुष्ठिनी वेष्ट्या” इति । प्रशंसायाम्—(प्रशंसं) रूपम् अस्य अस्ति इति रूपवान् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे—दीरम् (नित्यमेव) अस्य अस्ति इति दीरौ द्वयः । अतिशायने—(अतिशयितं) उदरम् अस्या अस्ति इति उदरिणी कन्या । संसर्गे—दण्डेण सह अस्य संसर्गः अस्ति इति दण्डी, एवं कृत्वा । अस्तिविवक्षायाम्—अस्तिमान् ।

१८८३ । रसादिभ्यश्च ॥ ५।२।८५ ॥

दी—। मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीय-

निवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह—गुणात् ; एकाचः—स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

The suffix मतुप् is attached to the words, that pass by the term रसादि in the aforesaid sense. The word गुण in the रसादि list specifies the words रस etc ; that is रस etc take मतुप् only when they are गुणवाचक ।

मित— । रस इत्यादिभ्यः पूर्वोक्ते विषये मतुप् स्यात् ।

ननु पूर्वोक्तं यैव मतुप् सिध्यति तर्हि कथं पुनरस्य सूत्रस्य सट्टिरिति चेत् उच्यते—“अन्य—” इत्यादिना । एभ्यः मतुप् प्रत्ययं विहाय अन्ये मत्वर्थीयाः प्रत्ययाः इति प्रकृतयो न सृष्टिरिति वचनार्थमेव । रसादयः शोभता एव उक्ताः ; रसः अस्ति अस्ति इति रसवान् । रूपम् अस्ति अस्ति इति रूपवान्, वर्णवान्, गन्धवान्, स्पर्शवान्, शब्दवान्, स्नेहवान् । एकस्वरविशिष्टा अपि रसादिषु पठ्यन्ते—“तेन स्वं धनम् अस्ति अस्ति इति स्ववान् । “भाव्यकारस्य तु सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानम् अभिमतम् । रसिको राजा । रूपिणोऽभिरसः । स्पर्शी वायुरित्यादि दर्शनात्” इति भाषावृत्तिः । अथ काशिका—“रसादिभ्यः पुनर्वचनम् अन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीयानां भुवन्ति । कथंरूपिणी कन्या ; रसिको दारकः ? प्रायिकमेतद्वचनम् । अथवा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियादियाद्या गुणास्तेषामत्र पाठः । इह मामुत—रूपिणी । रूपिक इति । अथ शोभा दोग्धता गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः” ॥ रस, रूप, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह—गुणात् । एकाचः । अत आह—“गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्” । शोभता दीप्तितेन तु शिषोक्तं मतम् आश्रित्य स्ववृत्तौ गुणात् इति पठित्वा “गुणग्रहणम् रसादीनां विशेषणम्” इति उक्तवान् । अस्य अयमाशयः—चक्षु-प्रोर्विषयः रूपम् । जिह्वायाः रसः । नासिकायाः गन्धः । त्वचः स्पर्शः । कर्णयो-राकाशः । स्नेहशब्दः रसवाची । एते गुणवाचकाः शब्दाः (इन्द्रिय-याज्ञेभ्यः) गुणवाचकेभ्यः एव एतेभ्यः शब्देभ्यः मतुप् स्यात् नान्यः मत्वर्थीयः । अतएव साधुक्तं

“गुणात्”, “गुणग्रहणम् रसादीनां विशेषण”मिति । “गुणात्” गुणवाचकात् एव
 एभ्यः प्रत्ययः इष्ट इत्यर्थः । गुणशब्देन (गुणवाचकत्वेन इत्यर्थः) रसादिशब्दाः
 विशिष्यन्ते । यदात् एते इन्द्रियग्राह्यगुणवाचकाः न मुक्तदा एभ्योन्मल्लर्थाः भवेयुः ।
 रूपिणी, रूपिक इत्यत्र रूपशब्दो न इन्द्रियग्राह्यगुणवाची, परं तु शोभायोग्यता
 एताभ्याम् गम्यते । तेन प्रत्ययान्तरद्वयं साधु । रसिको नटः इत्यत्र रसशब्दो भाववाची ।
 न खलु लिङ्ग-ग्राह्यगुणवाची । तथाहि साहित्यदर्पणे—“विभावेनानुभावेन व्यक्तः
 संचरिषा तथा, रसतामेति रत्यादिः स्यायिभावः सचेतसाम्” ॥ रसिको नटः—अत्र
 रसशब्देन स्थायी भावो यो रसः स एव अभिमतः । एवं रूपिणी रूपिक इत्यादि
 स्थले यो रूपशब्दः—स तु शोभायाः अङ्गमेव वाचयति । यथा साहित्यदर्पणे “रूपयौवन
 लालित्यभोगार्थैरङ्गभूषणम् शोभा चोक्ता” । इन्द्रियग्राह्यगुणवाचिभाः एभ्यः केवलं
 मतुप् स्यात् । अत्र एकम् उदाहरणम् उल्लिख्यते—“स्पर्शवर्तिशेषगुणः” इति
 भाषापरिच्छेदटीकायाम् (मुक्तावल्याम्) । तदर्थस्तु—स्पर्शवताम् विशेषणगुणः इत्यर्थः ।
 स्पर्शवताम् स्पर्शशालिनाम् इतिभावः ।

१८८४ । तसौ मत्वर्थे ॥ १।४।१८ ॥

दी— । तान्तसान्तौ भ-संज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः
 संप्रसारणम् । विदुषान् ।

Words, ending in तकार or सकार, pass by the technical term
 भ, (i. e. should be taken as भसंज्ञक) when the suffix मतुप्,
 or any other suffix bearing the same sense, is joined to
 them.

मित— । मतुप् प्रत्यये तथा मतुप् प्रत्ययस्य अर्थम् प्रकाशयति यः प्रत्ययस्तादृशे
 प्रत्यये च परे तकारान्तस्तथा सकारान्तस्य शब्दः भसंज्ञां भजति । विदुषान्, अस्मिन्,
 अस्ति इति वाक्ये विदुषःशब्दात् मतुप् । मतुपि परे विदुषः इत्यस्य अनेन भ-संज्ञा ;
 अत्र सकारान्तत्वात् । ततः “वसोः संप्रसारणम्” (१।४।१८)—वस्त्रेण वसो
 सम्प्रसारणम् स्यादिति विदुषः इत्यस्य भत्वात् संप्रसारणं भवेत् तेन विदुषान् इति
 रूपम् । सकारस्य यत्वं तु “इष्कोः” (८।३।५०) इत्यादिसूत्रेण ।

दी—। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ (वा) ॥ शुक्लो-
गुणोऽस्य अस्ति इति शुक्लः पठः । कृष्णः ।

मित—। गुणः पदार्थविशेषः । तथाहि भाषापरिच्छेदे—“द्रव्योगुणस्तथा
कर्मा सामान्यं सविशेषकम्, समवायस्तथाभावः पदार्थाः सत्रकौर्चिताः । गुणः खलु
द्रव्याश्रितः स्यात् । “गुणवचनेभ्यः” गुणवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “मत्तुपः” अन्वर्थे
विहितस्य मतुप् प्रत्ययस्य “लुक्” “इष्टः” अभिप्रेतः शास्त्रकृतमिति शेषः । शुक्लः
इति गुणवाची शब्दः । शुक्लोगुणोऽस्य अस्ति इति मतुपः लुक्—शुक्लः पठः । एवं
कृष्णोगुणोऽस्य अस्ति इति मतुपः लुक्—कृष्णः पठः । इत्थं ज्ञेयः । शुक्लादयः शब्दाः
गुणवाचिनः विशेष्याच्च यदा भवन्ति तदैव तेभ्योविहितस्य प्रत्ययस्य लुक् ।

१८८५ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ८।२।८ ॥

दी—। मवर्णावर्णान्तामवर्णावर्णोपधाश्च यवादिर्वर्जितात्
परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् ।
लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादिस्तु यवमान् ।
भूमिमान् ।

The म of मतुप् is changed to व with reference to the words
that have got either म, अ or आ as their last or penultimate
letter except with reference to the words that are listed
under यवादि class ।

मित—। येषां प्रातिपदिकानाम् अन्ते उपधायां वा मकारः अवर्णो वा तिष्ठति,
तेभ्योविहितस्य मतुपो मकारस्थाने वकारी भवति ; परं यव इत्येवमादीनां तु तथा
न स्यात् । किम् अस्य अस्ति इति किंवान् । “रसादिभ्यश्च” (५।२।८५)
इति रसादिषु एकाच् विशिष्टस्यशब्दस्य पाठान् “किम्” इत्यस्मात् मतुप् स्यात्
तस्य च मकारः अनेन वः इति भवति मकारान्तत्वात् । ज्ञानमस्य अस्ति इति
ज्ञानवान्—मकारान्तत्वात् मस्याने वः । विद्या अस्य अस्ति इति विद्यावान्—

अस्य आकारान्तत्वात् स स्थाने वः । लक्ष्मीरस्य अस्ति इति लक्ष्मीवान्—सकारो-
पधत्वात् । यश्च अस्ति इति यश्चस्त्वान्—अकारोपधत्वात् । भाः अस्य अस्ति
इति भास्त्वान् आकारोपधत्वात् । एवं शवान्, शमीवान्, हृत्त्ववान्, खट्वावान्,
पयस्त्वान् इत्यादयः । सादुपधायाः इति किम् ? अग्निमान्, सतिमान् । अग्नवादिः इति
किम् ? यवादिस्तु मतुप् एव स्यात् । यवः अस्य अस्ति इति यवमान् । भूमिरस्य
अस्ति इति भूमिमान् । यवादिः—यव, भूमि, कृमि, कर्मि, ककुद्, गरुत्, वशा, कुबा,
द्राक्षा, इक्षु, मधु, दुग्ध, धूम, ध्रुजि, हरित्, दुः, सज्जि, व्रजि इति आकृतिगणोऽयम् ।

१८८६ । भयः ॥ ८।२।१० ॥

दी— । भयन्तात् मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वात् न
जश्त्वम् । विद्युत्त्वान् ।

The म of मतुप् with reference to words that end in any of
the letters contained in the प्रत्याहार “भय्” is changed to
वकार ।

मित— । भयः इति भय्प्रत्यहारः । भयः परस्य मतुपो मकारस्य वः स्यात् ।
विद्युत् अस्य अस्ति इति मतुप् ; विद्युत् इत्यस्य भयन्तत्वात् अस्मात् परस्मिन्तस्य मतुपः
मस्थाने वकारस्तेन विद्युत् मतुप् इति स्थितिः । ततः विद्युत् इत्यस्य तान्त्रत्वात् “तस्मै
मत्वर्थे” (१।४।१८) इति सूत्रेण अस्य पदसंज्ञा गता—भसंज्ञा च स्वीकृता । तथा
सति “भलां जशोऽन्ते” (८।२।१८) इति सूत्रेण विहितस्य जश्त्वस्य अत्र न प्राप्तिः—
स्तेन विद्युत्वान् इति । विद्युत्वान् वलाङ्कः । तथाहि मेघदूते—“विद्युत्त्वान्
ललितवनिताः सेन्द्रचापम्” । एवं मरुत् अस्य अस्ति इति मरुत्वान् । “वभौ
मरुत्वान् विकृतसमुद्रः” इति भट्टिकाव्ये । एवं हि उदञ्चित्वान् घोषः । अग्निचित्वान्
यामः । किञ्च गरुत् अस्य अस्ति इति, ककुत् अस्य अस्ति इति उभयव यवादित्वात्
मनुप्—तेन गरुत्वान्—ककुत्त्वान् । भ-संज्ञावशात् जश्त्वम् ।

१८८७ । संज्ञायाम् ॥ ८।२।११ ॥

दो—। मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती, मुनिवती—
शरादीनां चेति दीर्घः ।

The म of मतुप् is changed to वकार with reference to words that are proper nouns.

मित—। संज्ञायां विषये (नास्ति अभिधेये सति) मतोर्मस्यवः स्यात् । अहयः सन्ति अस्याम् नद्याम् इति अहीवती नदी । मुनयः सन्ति अस्यां नगर्ण्याम् इति मुनीवती नगरी । एवं मणयः सन्ति अस्यां नद्याम् इति मणीवती नदी । शराः सन्ति अस्यां नद्याम् इति शरावती नदी । बापयः सन्ति अस्याम् इति बापोवती नगरी । सर्व्वत्र “नद्यां मतुप्” इति (४।१।८५) मतुप् । “शरादीनाञ्च” (६।३।१२०) इति इकारस्य दीर्घत्वम् । शर अद्भि मुनि मणि कपि भूम वंश शुचि इति शरादिः । एवं वंशावती । भूमावती—दशसु महाविद्यासु अन्यतमा ।

१८८८ । आसन्दीवदृष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वचर्मण्वती

॥ ८।२।१२ ॥

दो—। एते षट्संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्य आसन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्र आसन्नवान् । अस्थिशब्दस्य अष्टीभावः । अष्टीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमान् अन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान् नाम राजा । चक्रवान् अन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवान् नाम ऋषिः । कक्ष्यावान् अन्यत्र । लवणशब्दस्य रूमण् भावः । रूमण्वाशाम् पर्व्वतः । लवणवान् अन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवती अन्यत्र ।

The words enumerated in the sutra such as आसन्दीवत् अष्टीवत्, चक्रीवत्, कक्षीवत्, रूमण्वत् and चर्मण्वत् are irregularly formed to denote संज्ञा ।

नित—। यस्मि अभिधेये सति आसन्दीवत्, प्राण्यङ्गे अभिधेये सति अष्टीवत्, राजनि गम्ये सति चक्रीवत्, च्छयो वार्धे सति कचीवत्, पर्व्यते गम्यमाने रुमण्यत्, तथा नद्यां वाच्यायां चर्मण्यत् इति षट् शब्दाः संज्ञायाम् एव निपात्यन्ते । आसन्नम् अस्त्र अस्तीति मतुप् आसन्नशब्दस्य आसन्दीरूपधारणं तेन आसन्दीवान् । मतुप् प्रत्ययस्य संस्थाने वकारः पूर्वस्त्वेनैव सिद्धम् । अत्र सूत्रे प्रकृतिस्थाने आदेशः खलु निपात्यन्ते । आसन्दीवत् अहिस्थलम् इति काशिका । अन्यत्र आसन्नवान् । आसन्नवत् रटहम् । आसन्दी इति कथित् शब्दोऽपि अस्ति यथा औदुम्बरी राजासन्दो भवतीति । सञ्चकटिकोऽपि च आसन्दिका इति शब्दोऽप्यस्ति । आसन्दी-शब्दादपि विहितो मतुप् प्रत्ययः संज्ञायाम् विषये “संज्ञायाम्” (८।२।११) इति संस्थाने बलं प्राप्नोति । तर्हि कथम् आसन्नशब्दस्य अपि आसन्दीभावः कियते इति चेत्—उच्यते काशिकाकृतद्वयम्—“आसन्दीवदित्येतत् प्रपञ्चाद्यभिहितं पठ्यते”—इति । एवम् अस्त्रिशब्दस्य अष्टीभावः स्यात् संज्ञायाम्—तेन अस्थोनि सन्ति अस्त्रा इति अष्टीवान् । “अष्टीवान् इति शरीरैकदेशस्य संज्ञा”—इति काशिका । लङ् च समासप्रकरणे—“अचतुर”—(५।४।७७) इति सूत्रे लङ् च अष्टीवन्तो ऊर्ज्यष्टीवम् । पदष्टीवम् । अन्यत्र अस्त्रिमान् । यथा—अस्त्रिमान् प्राणी । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान् राजविशेषः । अन्यत्र चक्रवान् श्रीकृष्णः ; कल्या इति शब्दस्य निपातनेन संप्रसारणं स्यात् । कल्या अस्त्रा अस्ति इति कचीवान् नाम ऋषिः । अन्यत्र कच्चावान् । लवणम् अस्त्रा अस्ति इति मतुपि संज्ञायाम् विषये वतुप्—लवणशब्दस्य रुमन् इति भावः तेन रुमण्वान्—पर्वतविशेषः (संज्ञा वा) । अतः रामण्वान् इति लट्पथराजस्य कस्यचित् मन्त्रिणः संज्ञा भासविरचिते खप्रवासवदन्तम् इत्याख्ये नाटके वीक्ष्यते । अन्यत्र लवणवान् समुद्रः । केचित् तु वदन्ति यत्—रुमन् इति शब्दान्तरं विद्यते । तस्मादेव संज्ञायाम् मतुपि कृते सति प्रसक्तो नलोपो निपातनेनैव न स्यात् अपिच नकारस्य शत्वमपि निपात्यते । अत्र भाषाहर्षटोपश्याम् श्रीमन्तः श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिनः—“रुमा लवणाकार इति केचित् । तथाहि असम्बद्धान्वाक्योदाहरणे भोजः—जरद्वयः कम्बलपाटकाभ्याम् द्वारं स्थितो गायति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लवणस्य

कोऽर्थः” इति सरस्वतीकण्ठाभरणे—[लघुनस्य कोऽर्थ इति पाठान्तरम्] । चर्चाणि अस्या
सन्ति इति मतुप् संज्ञायां मस्थानि वकारः—तेन चर्चन् मतुप् इति स्थितिः । ततः
प्रसक्तो नलोपो निपातनैव न स्यात् चर्चन् इत्यस्य नकारस्य शत्वमपि निपात्यते
—तेन चर्चन्मतो इति । इयं नदीविशेषस्य संज्ञा । अस्या आधुनिकी संज्ञातु
चम्बल इति । अन्यत्र चर्चवती ।

१८८८ । उदन्वानुदधौ च ॥ ८।२।१० ॥

दी— । उदकस्य उदन्भावो मतौ संज्ञायां च । उदन्वान्
समुद्रः कृषिश्च ।

The word उदक in changed to उदन्—when the suffix मतुप्
is attached to it to imply a proper name.

मित— । “उदधौ” समुद्रे अभिधेये सति तथा “च” संज्ञायाम् गन्ध-
मानायाम् “उदन्वान्” उदकस्य उदन् इति भावः—मत्तुप् प्रत्यये परे भवति ।
उदकम् अस्या अस्ति इति मतुप्—संज्ञायाम् (८।२।१) इति मस्थानि वकारः उदकस्य
उदन् इति भावय तेन उदन्वान् इति रूपम् । उदन्वान् नाम कृषिः—“यस्य उदन्वतः
पुत्रः” इति काशिका । अन्यत्र उदकवान् । यथा—उदकवान् घटः ।

१८८९ । राजन्वान् सौराज्ये ॥ ८।२।११ ॥

दी— । राजन्वतीभूः । राजवान् अन्यत्र ।

The नकार of the word राजन् does not elide (though it should
have in accordance with the rule “नलोपः—”(८।२।७), before
the suffix मतुप् and the word राजन्वान् is (irregularly) formed
to mean a country blessed with good administration (i. e.
good ruler).

मित— । संज्ञायां विषये मत्तुप् प्रत्यये परे राजन् इत्यस्य “नलोपः—”
(८।२।७) इति प्रसक्तः नलोपो न स्यात्, सौराज्ये अभिधेये सति । शोभनो राजा

यस्मिन् इति स राजन्वान् देशः । राजन्वतो भूः । भूः पृथ्वी । तथाहि रघुवंशे
“राजन्वतोमाहुरर्न भूमिम्” इति । अन्यत्र राजवान् । तथाहि “सुराग्निं देशे
राजन्वान् स्यात्, ततोऽन्यत्र राजवान्” ।

१८८१ । प्राणिस्थादातो लजन्वतरस्याम् ॥ ५।२।८६ ॥

दो— । चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् ?
शिखावान् दीपः । आतः किम् ? हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव—(वा) ।
नेह मेधावान् । प्रत्यय-स्वरणेव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽ-
सीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदाद इति स्वरितवाधनार्थश्चकारः ।

In the sense of मनुप्, the suffix लच् is optionally added
to words ending in आ, that stand for the limb of any
animal. For rest see Tika.

मित— । “प्राणिस्थात्” प्राणिनि तिष्ठति यस्त् तदाचकात्—प्राण्यङ्गवाचिनः
इत्येव ज्ञेयं, “आतः” आकारान्तात् प्रातिपदिकात् “लच्” मनुपोऽयं लप्रत्ययो भवति
“अन्यतरस्याम्” विकल्पेन । चूडा अस्य अस्ति इति चूडालः—लच् । चूडावान्
मनुप् । कर्णिका अस्य अस्ति इति कर्णः—कर्णिकालः । मनुप् कर्णिकावान् । एवं
शिरालः शिरावान् । जङ्गलः—जङ्गलवान् । तथाहि भट्टिकाव्ये “शिरालजङ्गलैः गिरिकूट
दन्तैः” । प्राणिस्थात् इति किम् ? शिखा अस्य अस्ति इति शिखावान् प्रदीपः ।
नहि प्रदीपः प्राणी नवा शिखा अव प्राणिनि तिष्ठति । आकारान्तादिति किम् ?
हस्तवान् । अव मनुप् एव । प्राणिस्थात् इत्यनेन प्राण्यङ्गवाचिन एव प्रत्यय इष्टः—न
खलु प्राणिहितं वस्तुनरं वाचयति यः शब्दस्तस्मादपि—तेन मेधा अस्य अस्ति इति
मेधावान् । चिकीर्षावान्—जिह्वीर्षावान् । एतेषां प्राणिस्थितत्वेऽपि न प्राण्यङ्ग-
वाचकत्वं तेन न लच् परं मनुप् एव ।

ननु चूडाल इत्यादीनां प्रत्यय-स्वरणेव अन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तर्हि कथं प्रत्ययस्य
(लच् इत्यस्य) चकारत्वं विधाय “चितः” (६।१।१६२), “तद्धितस्य” (६।१।१६४)
इति सूत्राभ्याम् अन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति इति चेत् उच्यते—सत्यं खलु “इत्यनुव-
न्ध्याम्

मनुप्” इति मनुप्: अन्तोदात्तत्वं स्यात् । परं चूडालोऽसि इत्यादी अस्ति इत्यस्य
“धातोः” (६।१।१६२) इति अन्तोदात्तत्वं । तथा सति “स्वरितो वानुदात्त-
ऽपदादी” (८।२।६) इति सूत्रेण अनुदात्तं पदादी परे (अस्ति इति परे इत्यर्थः) ।
चूडालः इति अन्तोदात्तत्वेन सह एकादेशः स्वरितो विकल्पेन प्रसक्तः तन्मासुदिति
लच्प्रत्ययस्य चकारोत्करणेन प्राप्यते ।

१८८२ । सिधादिभ्यश्च ॥ ५।२।८७ ॥

दी— । लज् वा स्यात् । सिधलः । सिधवान् ।
अन्यतरस्याग्रहणं मनुप्समुच्चयार्थं नतु प्रत्यय—विकल्पार्थम् ।
तेनाकारान्तेभ्य इनिठ्ठनौ न ।

In the aforesaid sense, the suffix ल् is optionally added to the words that pass by the term सिधादि; the word अन्यतरस्याम् here got from the prior rule is to take up the affix मनुप् as well and not to allow option of other मत्वर्थीय affixes; see Tika also.

नित— । लज् अन्यतरस्यामिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । मनुप्प्रत्ययस्य अर्थे सिधा
एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च लच्प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । सूत्रस्य चकारः “प्राधि-
स्यादातो इति एतेन सह सिधाधीन् समुच्चिनोति । यथा प्राधिस्यादातो
लच् स्यात् मनुप् प्रत्ययस्य अर्थे तथा सिधादिभ्योऽपि स्यादिति आशयः । अपिच
“अन्यतरस्याम्” इति यद्वानुवर्तते, तत् न खलु लच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वं
सूचयति, परं तु मनुप्प्रत्ययेनैव लच्प्रत्ययस्य समुच्चयं प्रापयति—तेन सिधादिभ्यः
लच् स्यात्, मनुवपि स्यादिति भावः । सिधलः, सिधवान् । “माटुपधायाच—”
(८।२।८) इति मनुपो मस्थाने वकारः । सिधादि र्थाणां—सिध, गङ्, मणि, नाभि,
जीव, बीज, बीणा, कृष्ण, निधाव, पांसु, सक्त, हत, मांस, परशु, पर्ण, उदक, यज्ञा,
सख, पात्र, गख, सक्धि, यन्त्र, कर्ण, खेड, शीत, श्याम, पिङ्ग, पिप्त, युक्त, पृथ्वी,

भट्ट, मङ्गु, पत, चट्ट, कपि, कण्ड, स'ञ्जा, यी, कुश, धारा, श्लेषान्, कु, वर्मन्, पेश, पचन्, कुण्ड । कानिचित् प्रसिद्धोदाहरणानि अत्र लिखन्ते—पेशल, पञ्जल, पृथुल, मटुल, मङ्गुल, चटुल, कपिल, यील, कुशल, श्यामल, पिङ्गल, शीतल, मांसल ।

ननु अत्र गणे ये अकारान्ताः पठ्यन्ते, तेभ्यः “अत इति ठनी” (५।२।११५) इति ठनी च भवताम्—लच्-प्रत्ययप्रसङ्गे अन्यतरस्याम् इत्यस्य सङ्गणात् इति चेत् । समाधत्ते—नैवम् । सिधादिभ्यः विहितस्य लच्-प्रत्ययस्य प्रसङ्गे अन्यतरस्याम् इत्यस्य सङ्गणेन लचः नैव वैकल्पिकत्वम्—येन लचोऽप्राप्तिपक्षे अकारान्तभ्यां पत्र इत्यादिभ्यः इति ठनी स्याताम्—अपितु अन्यतरस्याम् इति लच्-प्रत्ययेन सह मतुप् समुच्चिनोति तेन लच्-प्रत्ययः—तस्य अप्राप्तिपक्षे तु मतुप् एव स्यात्—नान्यत् किञ्चित् इति सर्व्वम् अवदातम् । तेन पत्रलः—पत्रवान्, कुण्डलः—कुण्डवान्, इत्यादय एव साधवः । पञ्जन्—पञ्जलः । तथाहि पदालूढते—“दौत्यं कर्तुं मुरहरपदं लक्षणं पञ्जलाचो” ।

दी—। वातदन्त-वल-ललाटानामूङ् च ॥

मित—। वात दन्त वल ललाट इति एते सिधादिषु पठ्यन्ते । अतएव एभ्यो लच्- स्यात्, प्रत्यये परे च एषाम् ऊङ् इत्यागमय भवेत् । वातूलः, दन्तूलः, वलूलः, ललाटूलः । गलादपि इति काशिकाभाषावृत्तिकारी—तेन गलूलः । किञ्च—

(१) पार्श्वधिधमनीर्दीर्घश्च । पार्श्वं धमनि इति एतौ सिधादिषु पाठ्यौ, एताभ्याम् लच्- स्यात्, प्रत्यये परे अनयोरिकारश्च दीर्घत्वं भजति—पार्श्वीलः—धमनीलः ।

(२) जटा घटा कालात् धोपेण । चोपे निन्दायाम् एभ्यो लच्- स्यात्—जटालः, घटालः, कालालः ।

(३) क्षुद्रजन्तुपतापाय ॥ क्षुद्रजन्तुवाचिभास्तथा उपतापवाचिभाः शब्देभ्यः लच्-प्रत्ययः स्यात् । उपतापः सन्तापजनकः व्याधिः । क्षुद्रजन्तुभासावत्—यूकः—युक्तालः । मक्षिका—मक्षिकालः । उपतापवाचिभाः—सूक्ष्मा—सूक्ष्मालः । विचर्चिका—विचर्चिकालः । विपादिका—विपादिकालः ।

१८८३ । वत्सांसाभ्याम् कामवले ॥ ५।२।८८ ॥

दी— । आभ्यां लज् स्यात् यथासंख्यं कामवति वलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ।

The suffix लच् is (optionally) added to the words वत्स and अंश to imply a doting person (fond of one) and a strong one respectively.

मित— । कामः स्नेहः, कामवति स्नेहवान् इत्यर्थे वत्सशब्दात् लच् स्यात्—तेन वत्सलः, वत्सलः पिता, एवं वलवान् इत्येव अर्थे अंसशब्दात् लच् स्यात् अंसलः वलवान्, अंसली युवा । दीचितवृत्तौ यत् “वा” इति तत्तुर्न व भाषा-उचितत्वात् नापिच काशिका छररीकरोति । काशिकामते अनयोरेव अर्थयोर्लच् नित्यमेव स्यात्—तेन अन्यत्र अंसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः इत्यादयः एव भवेयुः ।

१८८४ । फेनादिलञ्च ॥ ५।२।८९ ॥

दी— । चाल्लच् । अन्यतरस्याम् ग्रहणं मतुप् समुच्चयार्थ-मनुवर्त्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ।

The suffix इलच् as well as the suffixes लच् and मतुप् are added to the word फेन । [The word फेनिल occurs in Bengali also, as in “उत्तालतरङ्गमयी फेनिल नग्नदा ।”]

मित— । अन्यतरस्यामिति अनुवर्त्तते । “फेनात्” फेनशब्दात् “इलच्” इलच् प्रत्ययो भवति मतुपोऽर्थे, “च” तथा लच् प्रत्ययोऽपि स्यात्, “अन्यतरस्याम्” अतः मतुप् भवति । फेनः असा अस्ति इति इलच्—फेनिलः, लच् फेनलः, मतुप् फेनवान् ।

१८८५ । लोमादि—पामादि पिच्छादिभ्यः शने लचः ॥

५।२।१००॥

दौ—। लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः ।
 रोमवान् । पामादिभ्यो नः—पामनः । अज्ञात् कल्याण । अज्ञना ॥
 लक्ष्म्या अच् । लक्ष्मणः ॥ विष्वगितुत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ।
 (वा) । विषुणः ॥ पिच्छादिभ्यः इलच् । पिच्छलः । पिच्छवान् ।
 उरसिलः । उरस्वान् ।

In the aforesaid sense (i.e. in the sense of मनुष्य) the suffix is attached to words known as लोमादि, न is affixed to words passing by the term पामादि and इलच् is added to words falling within the category of पिच्छादि ।

मित—। मनुष्यप्रत्ययस्य अर्थे लोमन् एवमादिभ्यः शः स्यात्, पामन् एवमादिभ्यः नः स्यात्, पिच्छ इत्यादिभ्यः इलच् स्यात्; तथा विकल्पेन मनुष्य अपि एभ्यः सन्धेभ्यः स्यात् । लोमादिभ्यः शप्रत्ययः—यथा लोमानि अस्य सन्ति इति लोमशः—पक्षे लोमवान्, रोमाणि अस्य सन्ति इति रोमशः—पक्षे रोमवान् । लोमादिर्यथा—लोमन्, रोमन्, वस्त्र, वस्त्र, कपि, सुनि, तरु, अरि, गिरि, कर्क, कपिरस्य अस्ति इति कपिशः, एवं गिरिशः । पामादिभ्यः नप्रत्ययः स्यात्—यथा पामानि अस्य सन्ति इति पामनः—पक्षे पामवान्, एवं शेषाणः, हेमनः, बलिनः, वामनः । पामादि यथा—पासन, वामन, वेमन्, हेमन्, शेषान् कट्ट, बलि, सामन्, उपमन्, कृमि, श्रेष्ठ इत्यादि इति काशिका । अपिच—अज्ञात् कल्याण, कल्याणम् इति अभिधेये सति अज्ञशब्दात् न-प्रत्ययः स्यात् । कल्याणं शोभनम् अज्ञम् अस्यः अस्ति इति अज्ञना, स्त्रियामाप, प्रशसाङ्गौ इत्यर्थः । लक्ष्म्या अच्—लक्ष्मीशब्दादपि नप्रत्ययः स्यात्, प्रत्यये परे तस्य शब्दस्य ईकार स्थाने अच् स्यात्, लक्ष्मीः अस्य अस्ति इति लक्ष्मणः, । “विष्वगिति”, विषु अस्ति इति विषुशब्दात् अन्वधातोः क्तिनिविष्वक् इति रूपं स्यात्, तथात् विष्वच्शब्दात् नप्रत्ययो भवेत्, प्रत्यये परे सति, विषु अच् इति सन्धि-कारणात् प्राक् यदेवम् रूपमासीत्, तस्य यत् उत्तरपदम् “अच्” इति तस्य लोपः स्यात्, तथासति विषुणः इति रूपम् । पिच्छादिभ्यः इलच् स्यात्, यथा—पिच्छलः,

पच्—पिच्छवान्; उरस्—उरसिलः—पर्ज उरस्वान्, एव जटिलः—जटावान्,
पिच्छादि र्थया—पिच्छ, उरस्, भुवक्, ध्रुवक्, वर्ण, उदक, पङ्क, प्रज्ञा ।

१८८६ । प्रज्ञायद्वाच्चाभ्योणः ॥ ५।२।१०१ ॥

दी— । प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । आहः । आर्चः ।
वृत्ते च—वार्त्तः ।

The suffix य is attached to the words प्रज्ञा, यहा, अर्चा and
वृत्ति in the aforesaid sense.

मित— । प्रज्ञा यहा अर्चा वृत्ति इति एतेभ्यः मतुपोऽर्थे णप्रत्ययः स्यात्,
मतुप् तु सर्वत्र समुच्चोयते । प्रज्ञा अस्य अस्ति इति प्राज्ञः प्रज्ञावान् । स्त्रियां तु प्राज्ञा ।
यहा अस्य अस्ति इति आहः—यहावान् । अर्चा अस्य अस्ति इति आर्चः—
अर्चावान् । वृत्तिरस्य अस्ति इति वार्त्तः—वृत्तिमान् ।

१८८७ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ ५।२।१०२ ॥

दी— । विनीन्योरिकारो नकारपरित्वाणार्थः । तपस्वी ।
सहस्री । असन्तत्वात् अदन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा वाधा मा
भूदिति । सहस्रोत्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

In the aforesaid sense, the suffix विनि is attached to the
word तपस् and the suffix इनि is attached to the word सहस्र ।
The final इकार in these affixes is to save the elision of न (if
final in these affixes); mark the affixing of विनि after तपस् here,
but विनि owing to its असन्तत्वात् was due; and सहस्र being अकारान्त
इनि is due after it by 'अत इनिठनौ'—still this injunction
suggests that the later sūtra “अणच” should not bar this and
सहस्र should not take ठन् being अकारान्त ।

मित— । मतुपोऽर्थे तपस्यशब्दात् विनिः तथा सहस्रशब्दात् इनिप्रत्ययश्च ।

विनि इनि इत्यनयोरेतानि इकारस्तु कथम् इति चेत् ?—उच्यते “विनीन्यो” रित्यादिना, यथा ठनादिप्रत्यये प्रत्ययावयवभूतो नकारो लुप्यति तथा विनि इनि इत्यनयोरपि नकारो न लुप्यताम् ? —अन्तिम इकारः स्वयमेव इत् सन् प्रापयति यत् नैव नकारो लोपं याति इति एवमेव उक्तं ओमता दीक्षितेन—“विनीन्योरिकारो नकार-परिवाणार्थः” इति बाक्ष्येन । तपोऽस्त्रादिन् वा विद्यते इति तपस्वी । तथाहि कुमारः—“तपस्विने तावत्का करेण” । सहस्रम् अस्त्रं अस्त्रिन वा अस्ति इति सहस्रौ । तथाहि यद्यतन्त्रे “सहस्री बाञ्छति लक्षम्” ।

ननु “अस्माया-मेधामुजो विनिः” (५।१।११) इति सूत्रेण तपस्-शब्दात् विनिप्रत्ययः सिध्यति—अस्य असन्तत्वात् ; एवं सहस्रशब्दादपि “अत इनिठनी” (५।१।११५) इति इनिः सिध्यति—अस्य अदन्तत्वात् । तर्हि कथं सूत्रस्य अस्य प्रथमप-न्यासः ? उच्यते—अस्मात् परं “अण् च” (५।३।१०३) इति सूत्रं विद्यते । तत्सूत्रेण एताभ्याम् विहितेन अण्-प्रत्ययेन विनि इनि इति एतयोर्बाधा न स्यादिति प्रापयितु-मेव । किञ्च “अत इनिठनी” (५।१।११५) इति प्रसक्तः ठनप्रत्ययः सहस्र-शब्दात् न स्यादित्यपि सूचयितुम् च ।

१८८८ । अण् च ॥ ५।२।१०३ ॥

दी— । योग-विभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ।

In the aforesaid senses, the suffix अण् is also attached to तपस् and सहस्रम् । For the significance of making this sūtra a separate one—see Tika below.

मित— । तपस् सहस्रम् इति एताभ्याम् मतपोऽर्थे अण्प्रत्ययश्च भवति । तपः अस्य अस्त्रिन वासि इति तापसः । सहस्रमुनस्त्रिन अस्य वा अस्ति इति साहस्रः ।

ननु अण् इति प्रत्ययं पूर्वसूत्रे एव अन्तर्भाव्य एकमेव सूत्रम् रचितं भवेत् चेत्—लाघवं स्यात् । तथासति कथं नाम अण्प्रत्ययं पूर्वसूत्रात् आच्छिद्य “अण् च” इति पृथक् सूत्रं कृतम् इति चेत्—समाधत्ते—योगविभाग इत्यादिना । “योगविभागः” “तपः सहस्राभ्याम् विनीनौ” इति सूत्रात् अण्प्रत्ययस्य न्याय्यं योगं विभज्य यत्

अण् च इति पृथक्स्वरचनं तत् तु 'उत्ताराय' परस्मै अपि अणप्रत्ययस्य अनु-
वृत्तिम् सूचयितुम् ।

दी— । ज्योत्स्नादिभ्यः उपसंख्यानम् ॥ ज्योत्स्नः ।
तामित्रः ।

नित— । ज्योत्स्ना तमित्रा कुण्डल कुतपं विसर्पं विपादिका इति ज्योत्स्नादिः ।
एभ्यो मतपप्रत्ययस्य अर्थे अण् स्यात् । ज्योत्स्ना विद्यते अस्मिन् पक्षे ज्योत्स्नः
पक्षः, शुक्रः पक्षः इत्यर्थः । तमित्रा विद्यते अस्मिन् पक्षे इति तामित्रः पक्षः कृष्णः
पक्षः । एवं कौण्डलः, कौतपः, विसर्पः, विपादिकः ।

१८८८ । सिकताशर्कराभ्याम् ॥ ५।२।१०४ ॥

दी— । सैकतो घटः । शार्करः ।

In the said sense, the said suffix अण् is taken by the words
सिकता and शर्करा ।

नित— । सिकता शर्करा इति प्रातिपदिकाभ्याम् मतुपीऽर्थे अण् प्रत्ययौ भवति
देशान् अन्वस्मिन् वस्तुनि गन्धमाने । सिकताः अस्मिन् सन्ति इति सैकतो घटः ।
बालुकानिर्झितो घटः इत्यर्थः । शर्करा अस्मिन् अस्ति इति शार्करं मधु । देशे
अभिधेये तु—

१८०० । देशे लुविलची च ॥ ५।२।१०५ ॥

दी— । चाटण् मतुप् च । सिकताः अस्त्यस्मिन् देशे
सिकताः । सिकतिलः । सैकतः—सिकतावान् । एवं
शर्करेत्यादि ।

The suffixes इलच्, अण्, मतुप् are attached to the words सिकता
and शर्करा to imply place; the suffixes may optionally
elide as well.

नित— । "देशे" स्थाने इत्यर्थः । तस्मिन् अभिधेये सति "लुप्"—सिकता-

शर्कराभ्याम् विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ; “—इलच्” आभ्याम् इलच् प्रत्ययस्य स्यात्, “च” अण् मनुष्यौ च स्तः । तर्हि “कस्य पुनरयं लुप् । मनुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात्” इति काशिका । सिकता अस्मिन् विद्यन्ते सिकता देशः । अत्र प्रत्ययस्य लुप् । सिकतिलो देशः—इलच् । सैकतः—अण् । सिकतावान् देशः—मनुप् । एवम् शर्करा विद्यते अस्मिन् देशे शर्करा देशः । अत्र प्रत्ययस्य लुप् । “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” (१।२।५१) इति शर्करा देशः इत्यत्र शर्करा इत्यस्य स्त्रीत्वम् । शर्करिलः देशः—इलच् । शर्करः देशः—अण् । शर्करावान् देशः—मनुप् । देशे इति किम् ? सैकतो घटः—शर्करा मधु । अण् । सिकतो देशः इति प्रामादिकः पाठः । भाषावृत्तिकारिणापि “सिकता देशः” इत्युक्तम् । यतः “लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने” (१।२।५१) इति निश्चिंशत् सिकताः अस्मिन् विद्यन्ते इति वाक्ये प्रत्ययस्य लुपि सति सिकता इत्यस्य स्त्रीत्वं बहुत्वमेव च न्याय्यम् ।

१८०१ । दन्त उन्नत उरच् ॥ ५।२।१०६ ॥

दो— । उन्नताः दन्ताः सन्ति अस्य दन्तुरः ।

The suffix उरच् is attached to the word दन्त to denote the person, that has long teeth.

मित— । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त शब्दात् उन्नतोपाधिकात् उरच् प्रत्ययो भवति मनुष्योऽर्थे । उन्नताः दन्ताः सन्ति अस्य इति दन्तुरः । उन्नत इति किम् ? दन्ताः सन्ति अस्य इति दन्तवान् ।

१८०२ । जषसुषिसुष्कमधोरः ॥ ५।२।१०७ ॥

दो— । जषरः । सुषिरः । सुष्कोऽण्डः । सुष्करः । मधु माधुर्यं—मधुरः ।

The suffix र is added to the words जष सुषि सुष्क and मधु in the aforesaid sense.

मित— । जष सुषि सुष्क मधु इति एतेभ्यः मनुष्योऽर्थे रप्रत्ययः स्यात् । जषो

ऽस्मिन् विद्यते इति 'क्षर' चोक्तम् । सुधिरम् आकाशम् । सुधिरं सद्धिद्रमित्यर्थः । सुधिरं काष्ठम् । सुष्करः पयः । मधुरः गुडः । "सर्वं तु अभिधेयनिधनं करोति । ब्रह्म न भवति । क्षयोऽस्मिन् घटे विद्यते, मधु अस्मिन् घटे विद्यते इति"—काशिका । विशिष्टे एव अर्थे एते प्रयोक्तव्याः—न खलु यत्र कुत्रापि इति काशिकाकृतः-आशयः ।

दी— । र-प्रकरणे ख-मुख-कुञ्जभ्यः उपसंख्यानम् ॥ (वा) ॥

खरः । मुखरः । कुञ्जोहस्तिवनुः । कुञ्जरः ।

The suffix र is added to ख, मुख and कुञ्ज in the selfsame sense.

मित— । ख मुख कुञ्ज इति एतेभ्यः मत्वर्थीयौ रप्रत्ययः स्यात् । खम् अस्य अस्ति इति खरः । मुखमस्यास्तीति मुखरः । कुञ्जः हस्तिनी गण्डर्देशः । सोऽस्यस्तीति कुञ्जरः ।

दी— । नग-पांसु पाण्डुभ्यश्च (वा) । नगरः । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरशब्दस्तु अवुत्रात्पञ्च एव ।

The suffix र is attached to नग, पांसु and पाण्डु, also.

मित— । नग पांसु पाण्डु इति एतेभ्योऽपि रः स्यात् । नगरः । पांसुरः । पाण्डुरः । दीक्षितस्तु पाण्डुरशब्दम् अवुत्रात्पञ्च (अज्ञात-प्रकृतिप्रत्ययम्—primitive) मन्यते ।

दी— । कच्छा ऋक्षत्वं च ॥ (वा) ॥ कच्छुरः ।

The suffix र is added to the word कच्छा in the same sense, and the आ of कच्छा is shortened before the suffix.

मित— । कच्छाशब्दात् रप्रत्ययः स्यात् मनुष्योऽयं । प्रत्यये परे कच्छायाः अन्तः अकारो भवति । कच्छा अस्ति अस्य इति कच्छुरः ।

१८०३ । द्युद्रुभ्यां मः ॥ ५।२।१०८ ॥

दी— । द्युमः । द्रुमः ।

The suffix म is added to the words दु and द्रु in the aforesaid sense.

मित—। द्रु दु इति एताभ्याम् मत्वर्थीयो मप्रत्ययो भवति । द्रुमः । द्रुमः । एताभ्याम् मतुवपि भवितुमर्हतीति चेत्—न । “रदिशब्दौ एतौ । रदिषु च न मतुव् विकल्पाते ।” इति काशिका । द्रुमशब्दः वृक्षेकदः ।

दी—। केशाहोऽन्यतरस्याम् ॥ ५।२।१०८ ॥

दी—। प्रकृतेनान्यतरस्याम् ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणम् इनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ।

The suffix व is optionally added to the word केश in the aforesaid sense. Besides व, इनि ठन्, and मतुप may be attached to the same.

मित—। केशशब्दात् मत्वर्थे वप्रत्ययः स्वात् अन्यतरस्याम् ।

ननु “अन्यतरस्याम्” इति पूर्वेष्वेव प्रक्रान्तं—तेन यत्र यत्र मत्वर्थीयः प्रत्ययः तत्र तत्रापि मतुप् समुचीयते । तर्हि किम् पुनरत्र अन्यतरस्याम् इत्यस्य उल्लेखः इति चेत् ? समाधत्ते—“प्रकृतेन” इत्यादिना । अत्र पुनरपि—मत्तुप् अन्यतरस्याम् इत्यस्य उल्लेखस्तु केशशब्दात् “अत इनिठनौ” (५।२।११५) इति इनिठनौ स्यातामिति ज्ञापयति । अतएव वप्रत्ययेन सह मतुप् पूर्वप्रसङ्गेनैव समुचीयते । सूत्रस्थः अन्यतरस्यामिति शब्दस्तु वप्रत्ययेन सह इनिठनौ समुच्चिनोति । तस्मात् केशशब्दात् चलारः प्रत्ययाः । (प्रशस्ताः) केशाः अस्मा संति इति वः—केशवः ; इन्—केशी । ठन्—केशिकः । मतुप्—केशवान् ।

दी—। अनेग्रभ्योऽपि दृश्यते । (वा) । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निघ्नविशेषः । अर्णो लोपश्च (वा) ।—अर्णवः ।

The suffix व is seen to be attached to several other words,

मित—। ऊनोभगोऽपि केभाचित् प्रातिपदिकेभ्यः वप्रत्ययो मत्वर्थे दृश्यते । यथा मणिवः—नामविशेषः । मणिशब्दात् वः । हिरण्यवः—निधिविशेषः । अत्र हिरण्य-शब्दात् वः । एवं राजीवम् पद्म, इष्टकावः, कुङ्गावः, कररावः, कुसारवः । अर्णवः जलम् । अर्णवः शब्दात् वप्रत्ययो भवति, अस्य सकारलोपश्च—अर्णवः समुद्रः ।

[किञ्च—सिधारथाभ्याम् मिरन्तिरचौ इति केचित् । सिधाशब्दात् इरन्—सिधिरः । रथशब्दात् इरच्—रथिरः । “रथिररथिकौ रथी” इत्यमरः । “रथिर is the owner of a car” इति भाषाहचिटीपत्र्याम् श्रीमच्चन्द्रचक्रवर्तिनः ।]

१८०४ । गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ॥ ५।२।११० ॥

दी—। ऋस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्वे ण निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम्—अर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ।

The suffix व is attached to गाण्डी or गाण्डि, and अजग in the aforesaid sense, to denote proper nouns (names).

मित—। गाण्डी अजगात् संज्ञायाम् इति सूत्रोदः—यदा गाण्डि अजगात् संज्ञायाम् इति । लभयत हि “इको अणचि” (६।१।७७) इति तुल्यं प्रयुज्यते । अतएव गाण्डि गाण्डी इति लभयोरपि ग्रहणमुचितम् । गाण्डि गाण्डी अजग इति एतेभ्यः वप्रत्ययो भवति मत्वर्थेयः संज्ञायां विषये । संज्ञायां नाञि इत्यर्थः । गाण्डीवं गाण्डिवं वा । एतदञ्जुनस्य धनुषी नाम । तथाहि किराताञ्जुनीये महाकाव्ये—“अधिरोहति गाण्डिवं सहैव” इति । महाभारते लयौगपर्वणि च “जानामि ते गाण्डीवं तालमात्रम्” । अजगवं—पिनाकः । पिनाकः महादेवस्य धनुः । “अजो विष्णुः । को ब्रह्मा । तद्योगादजकवम् इत्यर्थे” इति भाषाहचौ ।

१८०५ । काण्डाण्डीदीरजीरचौ ॥ ५।२।१११ ॥

दी—। काण्डीरः । अण्डीरः ।

The suffix ईरन् is added to the word काण्ड, and ईरच is affixed to अण्ड in the aforesaid sense.

मित—। काण्डशब्दात् मत्वर्थीयः ईरन्—तथा अण्डशब्दात् मत्वर्थीयः ईरच् स्यात्। काण्डीरः—अण्डीरः। ईरन् ईरच् इति प्रत्यययोः स्वरौ भेदः। काण्डीरः काण्डवान्। अण्डीरः अण्डवान्।

१८०६। रजःकृष्यासुतिपरिषदो बलच् ॥ ५।१।१३५ ॥

दो—। रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। बल इति दीर्घः। आसुतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः पर्वदिति। पाठान्तरम्। पर्वद्वलम्।

The suffix बलच् is attached to the words रजस्, कृषि आसुति and परिषद् in the aforesaid sense.

मित—। रजस्, कृषि आसुति परिषत् इति एतेभ्यः मत्वर्थीयो बलच् प्रत्ययः स्यात्। रजः अस्याः अस्ति इति रजस्वला। रजस्वला स्त्री। तथाहि महाभारते—“रजस्वला नाथवतीमनाद्यवत्”। कृषिरस्य अस्ति इति कृषीवलः कर्षकः। “वले” (५।१।१८) इति दीर्घः। तथा च भारवि—“मुखेन लभ्यादधतः कृषीवलेः”। आसुतिरस्य अस्तीति आसुतीवलः शौण्डिकः। पूर्ववत् दीर्घः। परिषत् अस्य अस्तीति परिषद्वलो वृषतिः। या संप्रति प्राक् परिषद्वलानाम् इति भाषावृत्तौ लङ् वृत्तम्; परिषद्वलान् महाप्रज्ञैरितिच भट्टिकाव्ये। परिषत् इति स्थाने पर्वद् इति पाठान्तरम्। तथासति पर्वद्वलम् इति रूपं स्यात्। सर्व्वं त विषयनियमः सम्बध्नाते। तेन इह न भवति—रजोऽवित् यामे विद्यते इति।

दो—। अन्येभ्योऽपि कृष्यासुतिपरिषदोऽपि (वा)। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। बल इत्यत्र सञ्ज्ञायाम् इत्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः।

The suffix बलच् is seen to be affixed to several other words as well.

मित—। अनेभ्योऽपि कृष्यासुतिपरिषदोऽपि (वा)। भ्रातृवलः। शत्रुवलः। पुत्रोऽस्य अस्तीति पुत्रवलः। एतेषु “वले” (५।१।१८) इति प्रसक्तं दीर्घत्वं न स्यात्। कथमिति

चेत्—उमाधत्ते । “बली” इति सूत्रे “संज्ञायाम्” इत्यस्य अनुवृत्तिः “विद्यते” ।
तेन संज्ञायाम् खलु एषा दीर्घत्वं नास्ति । सर्वमेतत् समासप्रकरणेऽपि “बली”
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

१८०७ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ५।२।११३ ॥

दी— । दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ।

The suffix वलच् is added to the words दन्त and शिखा to denote some proper or particular class name.

मित— । दन्तशब्दात् तथा शिखाशब्दाच्च वलच् प्रत्ययो भवति मतुपोऽर्थे
संज्ञायां गन्धमानायां सत्वाम् । दन्त अस्ति अस्य इति दन्तावलो हस्ती । “बली”
(५।२।११८) इति संज्ञायां दीर्घः । दन्तावलं सैन्यं—काशिका । शिखा अस्या अस्ति
शिखावलः केकी । केकी मधुरः । “शिखावलं नगरं । शिखावलं स्थूणा”
इति काशिका ।

१८०८ । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विनूर्जस्वलगोमिन-
मलिनमलीमसाः ॥ ५।२।११४ ॥

दी— । मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपोनश्चप्रत्ययः ।
ज्योत्स्ना । तमसः उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वम-
तन्त्वम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच्—शृङ्गिणः । उर्जसोवलच्—
तेन बाधा माभूदिति विनिरपि—ऊर्जस्वी—ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽ
सुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदुज्जन्ते-
नैवोपपत्तेः । गोशब्दान्निनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् ।
मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः ।

The eight words ज्योत्स्ना, तमिस्रा, शृङ्गिणो, ऊर्जस्वी, ऊर्जस्वल, गोमिन,
मलिन and मलीमस are irregularly formed in the sense of मतुप ;
these, of course, stand for class names.

मित—। ज्योत्स्ना प्रभृतयः सूत्र-पठिताः शब्दाः मतुपोऽर्थे संज्ञायां विषये निपातनेन सिध्यन्ति । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा—स्त्रीत्वम् अभिधानात् ।

ननु ज्योतिषः प्रकारः कथं हन्तात्वं गच्छति इति चेत् ?—उच्यते । “इष्कीः” (८।१।५७) इति सूत्रेण इकारात् परस्य सकारस्य षत्वं संजातम् । अतएव सकारस्य पत्वे इकारः खलु निमित्तम् । अधुना इकारः लोपं गच्छति—तथासति “निमित्ताभावे नैमित्तिकस्यापामावः” इति न्यायात् प्रकारस्य पुनरपि सकारत्वं संभूतमिति सर्व्वमवदातम् । तमिस्रा इति । तमिस्रा राविः । ननु सूत्रे तमिस्रा इति स्त्रीलिङ्गे एव पाठः—तर्हि किम् लिङ्गान्तरे अस्य प्रयोगेन स्यादिति प्रश्ने समाधत्ते—“स्त्रीत्वमन्तम्” इति । अतः सूत्रे यत् तमिस्रा इत्यस्य “स्त्रीत्व” इत्यन्ते तत्तु “अतन्तम्” अनियामकं, स्त्रीलिङ्गे एव अयं प्रयोक्तव्यः—नान्यत्र इति नियमं न करोति । तथा रुति लिङ्गान्तरेऽपि अस्य प्रयोगोभवेत्—यथा तमिस्रं नमः । शनिः इति सर्व्वसूत्रे लज्जम् । कर्जस्त्रलः—वलच् प्रत्ययेन “अस्मायामिधासूजीविनिः” (५।१।१९१) इति विनिप्रत्ययस्य बाधा माम्भूत—तेन विनिरपि—कर्जस्त्री । काशिकाहत्तौ दृश्यते “कर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलचौ प्रत्ययौ । कर्जस्त्री । कर्जस्त्रलः” । तस्य तावत् अयमर्थः—कर्जः शब्दात् विनिः वलच् इति प्रत्ययौ स्याताम् । प्रत्यययोः सन्निधौ कर्जशब्दात् असुक् इत्यस्य आगमो भवति । तेन कर्जस्त्री कर्जस्त्रल इति रूपद्वयम् । श्रीमान् दीक्षितस्तु नैतत् साधु न मन्यते । अस्य आयमाशयः—“कर्जोऽसुगागम इति हस्तिस्तु चिन्ता” । कर्जशब्दात् असुक् इत्यागमः स्यादिति यत् काशिकाहत्तौ दृश्यते तत्तु चिन्तनीयम् । कथम् ? “कर्जस्त्रती इति”—कर्जस्त्रती इति शब्दो यथा अस्मागान्तात् कर्जस् इति शब्दात् मतुप् प्रत्ययेन सिध्यति तथा तस्मादपि अस्मागान्तात् कर्जस् शब्दात् विनिप्रत्ययेन कर्जस्त्री, वलच् प्रत्ययेन कर्जस्त्रल इत्यपि सिध्यतः ; तथा सति किम् निपातनेन असुगागमस्वीकारप्रयासेन ? गोमिन् इति—गोशब्दात् विनिप्रत्ययः । मलिनः इति । मलशब्दात् इनच् प्रत्ययः—तेन मलिनः । मलिनः कलङ्कितः । मलशब्दात् ईमसच् इति प्रत्ययः—तेन मलीमसः । तथा च रघौ “उपक्रोशमलीमसैः—” ।

१८०८ । अत इनिठनौ ॥ ५२।१५ ॥

दी— । दण्डी—दण्डिकः ।

The suffixes इनि and ठन are attached to words ending in अकार, in the sense of मनुष्यम् ।

सित— । “अतः” अकारान्तात् प्रातिपदिकात् “इनिठनौ” इनिः ठन् इति प्रत्ययौ स्याताम् मनुष्यार्थे । अतः “अन्तरसगम्” इत्यस्य अधिकारः—तेन अकारान्तात् प्रातिपदिकात् मनुष्यप्रत्ययोऽपि स्यात् । दण्डीऽस्य अस्ति इति दण्डी । अत इन् । दण्डीऽस्य अस्ति इति ठन्—दण्डिकः । ठन् स्थाने इक इति आदेशः । उदाहरणान्तराणि—कृषी कृषिकः । तण्डुली तण्डुलिकः । कार्थी कार्थिकः । मनुष्यं च सर्वत्र—दण्डवान्, इत्यवान्, तण्डुलवान्, कार्थवान्, । तच्चित् अनभिधानात् इनि ठनौ न स्याताम्—यथा खवान् व्याघ्रवान् इत्यादयः । एभ्यः मनुष्य एव नखलु इनिठनौ । तद्याह्नि कारिका—“एकाक्षरात् कृतो जातिः सप्तम्याश्च नतौष्मती तद्धितानां विधाने यदभिधानमपेक्षते” इति ।

(क) एकाक्षरशब्दात् इनिठनौ न स्याताम्—यथा खवान् । भवान् । खम् आकाशः । भं नक्षत्रम् । अत मनुष्य एव ।

(ख) “कृतः” कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नात् शब्दात् न स्याताम् तौ—यथा, कारकवान् । अत मनुष्य एव ।

(ग) जातिः जातिवाचकशब्दात् न स्याताम्—व्याघ्रवान् । इक्षवान् । सिंहवान् ।

(घ) सप्तम्यां—सप्तम्यर्थे मनुष्यप्रत्यये विहिते सति मनुष्यः स्थले इनिठनौ न स्याताम्—यथा दण्डः असगम् सन्ति इति दण्डवती शाला । अत मनुष्य एव ।

कचिल् एभ्यः इनिठनौ भवतः—यथा कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नात् शब्दात्—कार्थी हार्यी, कार्थिकः हार्यिकः । जातिवाचकात्—तण्डुली तण्डुलिकः । अतएव सुष्ठुत् कारिकारी “तद्धितानां विधाने यदभिधानम् अपेक्षते” । सर्वत्रैव अभिधानापेक्षया करणविधिरिति श्रेयम् ।

ननु स्वं "अतः" इति तकारनिर्देशः कथम् ? उच्यते । "तपरस्तत्कालस्य" (१।१।७०) इति सूत्रात् ज्ञायते यत् अकारान्तात् एव इनिठनौ न खलु आकारान्तात् अपि । तेन खट्वावान् । लज्जावान् इत्यादौ इनिठनौ न ।

१८१० । व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ५।२।११६ ॥

दी— । व्रीहौ । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनौ इष्यते । किं तर्हि । शिखामाला संज्ञादिभ्यः इनिः । यवखदादिभ्यः इकः । (वा) ॥ अनेग्रभ्य उभयम् ।

The suffixes इनि and ठन् are attached to the words falling within the category of व्रीह्यादि ; but something is to be noted in this connection that any and every word of the said class does not necessarily take both the suffixes ; but words such as शिखा माला संज्ञा take इनि ; words like यव खद take इक (ठन्) ; whereas the remaining words of this class take both ; मतुप् is course, may be added to all of them.

नित— । व्रीहि इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थेभ्यः इनिः तथा तादृशः ठन् च स्याताम् । व्रीहिरस्यसि इति व्रीहौ—इनिः । व्रीहिकः—ठन् । मतुप् तु सर्वत्र व्रीहिमान् । परमत कश्चित् नियमो ज्ञातव्यः—न खलु सर्वेभ्यः एव व्रीह्याद्यन्तर्गतप्रातिपदिकेभ्यः इनिठनौ उभाविव—स्याताम् । किं तर्हि ? शिखा माला संज्ञा इति एवमादिभ्य इनिरेव स्यात् न तु ठन् । केते ? शिखा, माला, संज्ञा, मेखला, बलाका, वीणा, गदा (?) बड़वा, अष्टका, पताका, कर्मन्, चर्मन्, हंस, एभ्यः इनिरेव । शिखी, माली, मेखली, वीणी, संज्ञी, कर्मौ, चर्मौ, हंसी, पताकी, बलाकी, बड़वी, अष्टकी, वमी इति च भाषावृत्तौ दृश्यते । पातकी इति च कश्चित् । मतुप् तु एभ्यः भवितुम् अर्हति—शिखावान् । शालावान् इत्यादयः । यव-खदादिभ्यः इक (ठन्) एव स्यात्—न खलु इनिः । केते ? यव—खद, कुमारी, नौ । यवखदिकः, याविकः, कुमारिकः । मतुप् तु एभ्यः अवश्यमेव स्यात्—यवखदवान् इत्यादि । शिखामालादीनतया

यवस्त्रदादीन् वर्जयित्वा अन्येभ्यः त्रीन्नादिगण—पठितेभ्यः इतिठनौ उभावपि स्याताम् । ते यथा—ब्रीहि, द्रष्टा, माया, शाला, अशीर्षः । द्रष्टा दन्तः, सोऽस्य अस्तीति द्रष्टी, द्रष्टिकः, द्रष्टवान् । माया अस्य अस्तीति मायी, मायिकः, मायावान् ; तथाहि भारविकार्य—भवन्ति मायाविष्य येन मायिनः । अशीर्षो अशीर्षिकाः, अशीर्षवान् । भाषावृत्तिकारस्तु मनीषाशब्दं शिखादिषु पठित्वा मनीषी इत्येवमाह ।

ननु यदि द्रष्टृशौ एव व्यवस्था तर्हि कथं तु “ब्रीह्यादिभ्यश्च” इति ब्रीहिशब्दग्रहणम् ? उच्यते । परस्मैपठिते तुन्दादिगणे ब्रीहिशब्दो गृह्यते । ततश्चकारिण इतिठनौ यथा विधीयते ।

१८११ । तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ५।२।११७ ॥

दी— । चादिनिठनौ मतुप् च ॥ तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, ब्रीहि । स्वाङ्गादि वृद्धौ ॥ “विबुद्धपाधिकात् स्वाङ्गवार्चिनः इलजादयः सुः” । विबुद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः कर्णवान् ।

The suffix इलच्, is added to the words that pass by the denomination तुन्दादि । इनि, टन, and मतुप् may also be attached to this class.

सित— । “तुन्दादिभ्यः” तुन्द एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “इलच्” । “च” तथा इतिठनौ मतुप् अपि एभ्यो भवन्ति । तुन्दिलः—इलच्, तुन्दी—इनि, तुन्दिकः—टन्, तुन्दवान्—मत्तुप् । “तुन्दिलः स्थूलोदरः” । तथाहि महाकालध्याने— “महाकालं यजेद्देव्याः दक्षिणे धूस्ववर्णकम् । तुन्दिलम्” इत्यादि । तुन्दादिग्रंथा—उदर—उदरिलः, उदरिकः, उदरी, उदरवान् । पिचण्ड—पिचण्डिलः पिचण्डी, पिचान्डकः पिचण्डवान् ; यविलः यविकः यवी यवमान् । ब्रीहि—ब्रीहिलः ब्रीहिकः

ब्रीहौ ब्रीहिमान् । एवं स्वल्बु “स्वाज्ञात् विवृद्धौ” । अस्या व्याख्या—विवृद्धुः प्राधिकात् इति । विशिष्टा वृद्धिः विवृद्धिः । अधिकोन्नतिरित्यर्थः । “विवृद्धुः प्राधिकात् स्वाज्ञवाचिनः” विवृद्धिसनाद्यं स्वाज्ञं वाचयन्ति ये शब्दाः तेभ्यः “इलजादयः” इलच् प्रत्ययः प्रत्ययाः “सुः” भवेयुः । समुदायेन (प्रत्ययान्तेन पदेन) चेत् अभिधेयस्य जनस्य अज्ञं काचित् विवृद्धिर्भवेति इति भावः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स इति वाक्ये स इति अभिधेयस्य जनस्य अज्ञविशेषे कर्णे विवृद्धिर्भवेति । अतएव कर्णशब्दात् इलजादयः—तेन कर्णिलः कर्णौ कर्णिकः कर्णवान् इति चत्वारि रूपाणि । भाषावृत्तिकारसु विवृद्धौ मतुपं न च्छति । तस्य उक्तिः—“स्वाज्ञाद् वृद्धौ च” । स्यूल्लक्षणः—कर्णौ, कर्णिलः कर्णिकः । अत्रञ्चौ तु कर्णवान् । नञ्चत, तुन्दादिगणे काशिकाकारो घटशब्दं पठति, भाषावृत्तिकृत् तत्र पिच्छिण्यशब्दमपि पठति । किञ्च तुन्दादिगणे यः ब्रीहिशब्दः पठ्यते—तस्य अर्थग्रहणमपि कर्तव्यमिति काशिका भाषावृत्ती मन्यते । अतएव ब्रीहिवाचकात् शालिशब्दादपि एते प्रत्ययाः सुः—शालिलः, शालिकः, शाली, शालिमान् ।

१८१२ । एकगोपूर्वाट् ठञ् नित्यम् ॥ ५।२।११८ ॥

दी— । एकशतमस्यस्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ।

The suffix ठञ् and ठञ् alone are attached to compound words the first member of which is either एक or गौ ।

मित— । एकपूर्वात् प्रातिपदिकात् तथा गोपूर्वात् च प्रातिपदिकात् नित्यमेव ठञ् प्रत्ययः स्यात् मतुपोऽर्थ, नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् इति भाषावृत्तिकृत् । एकशतम् अस्य अस्ति इति ऐकशतिकः । एकसहस्रम् अस्य अस्तीति ऐकसहस्रिकः । गौः शतम् अस्य अस्ति इति गौशतिकः । गौसहस्रम् अस्य अस्तीति गौसहस्रिकः । [अकारान्तात् एव प्रातिपदिकात् अयं प्रत्ययः काशिकाकारेण दृश्यते ; तेन तन्मात्रे एकविंशतिरस्य अस्तीति इकारान्तात् प्रातिपदिकात् न स्यात् । कथं तर्हि ऐकनधिकः । एकः गौः इति “गौरतद्धितलुकि” (५।४।८९) इति सूत्रेण समासान्तात्

एकगवशब्दात् एव ठञ् । कथं गौशकटिकः ? शकटीशब्देन तुल्यार्थः शकट-
शब्दोऽपि अस्ति, तस्मादेव ठञ् । अयं प्रयासः कथम् इति चेत् ताम्रामिव लिखितं
“अवश्यं अतः इत्यनुवर्त्यम् ।” “इन्दीपताप—” (५।२।११८) त्वे अस्मात् सूतात्
अतः इति अनुवर्त्तते—इति । अपिच—अत्र “नित्यसङ्घर्षं मनुष्यो बाधनाद्यम् ।
कथम् ‘एकद्रव्यवत्त्वात्’ इति ?—नैवायं साधुः, एकेन वा द्रव्यवत्त्वात् इति
समाधेयम् ।

१८१३ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ५।२।१२८ ॥

दो— । निष्कात् परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्
प्रातिपदिकाट्ठञ् सप्रान्तत्वर्थे । नैष्कश्रितिकः । नैष्क-
सहस्रिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the words शत and सहस्र when coming after the word निष्क in some compound.

मित— । यदा शतम् इति प्रातिपदिकम्—तथा सहस्रमिति प्रातिपदिकं च
निष्कशब्देन सह समस्तं सत् उत्तरपदं भवति, तदा आभ्याम् मनुष्योऽर्थे ठञ्
प्रत्ययो भवति । निष्कानां शतमिति निष्कशतम् । निष्कशतसंज्ञास्ति इति नैष्क-
श्रितिकः । निष्कानां सहस्रम् इति नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णं निष्कशतम् अस्य अस्तीति
अत्र तु प्रत्ययो नैष्ठ—अनभिधानात् ।

१८१४ । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ ५।२।१३० ॥

दो— । आहतं रूपम् अस्य अस्तीति रूप्यः कार्षापणः ।
प्रशस्तं रूपम् अस्य अस्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् ?
रूपवान् ।

The suffix यप् is added to the word रूप in the sense of मनुष्य
provided the said रूप implies that it is somewhat superb
(प्रशंसा योग्य) or it is produced by striking against the posse-

sor of रूप (i.e. the said रूप (colour) is due to hammer-strike.)

मित—। “रूपात्” रूपशब्दात् । यप् इति प्रत्ययनाम । आहतप्रशंसयो रिति । आहत प्रशंसा इति च प्रकृतेः (रूपस्य) उपधाधिहय (विशेषणहय) । तथाहि “आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे” वर्तमानात् रूपशब्दात् यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे—इति काशिका । आहतं रूपम् अस्य अस्तीति रूप्यः कार्वापणः, एवं रूप्यः दीनारः, रूप्यः केदारः । आहतम् इत्यस्य कौशर्थः ? उच्यते, “निघातिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्वाच्यते”—इति काशिका—[निघातिका—हातुडौ hammer] । प्रशंसायाम्—प्रशंसं रूपम् अस्य अस्तीति रूप्यो गौः, रूप्यः पुरुषः, आहतिति किम् ? रूपम् अस्य अस्ति इति रूपवान्, नात्र रूपस्य आहतत्वम् ।

दी—। अनेभ्योऽपि दृश्यते । हिमराः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

This suffix is seen to be attached to some other words.

मित—। अयं यप् प्रत्ययो दृश्यते अन्येभ्योऽपि प्रातिपदिकेभ्यः । यथा—हिमनवास्तीति हिम्यः ; हिम्याः पर्वताः ; गुणोऽस्मास्तीति गुण्यः ; गुण्याः ब्राह्मणाः । एवं पदम् अत्र अस्तीति पद्यम् ; पद्यं श्लोकः ; तथाहि “अर्धिनं गुण्यारण्य इति न व्यचारयत्—” अर्थो किं गुण्यः उत अगुण्यः इति न विचारितवान् इत्यर्थः ।

१८१५ । असमायामेधास्त्रजो विनिः ॥ ५।२।१३१ ॥

दी—। यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । ब्रीह्यादि पाटादिनिठनौ । मायो । मायिकः । क्तिन्नन्तात्कुः—सखी ।

The suffix विनि is attached to words ending in अस्, as well as to the words माया, मेधा and मृज ।

मित—। असन्नात् प्रातिपदिकात् (यस्य प्रातिपदिकस्य अस्ते अस् इति विद्यते तस्मात्), तथा माया मेधा मृज् इति एतेभ्यो मनुष्येभ्यो विनिः इतिप्रत्ययो

भवति । मनुप् त् सर्वत्र समुच्चीयते एव । असन्तात् तावत्—यशः अस्या अस्ति इति यशस्वी—अत विनिः, मनुप्—यशस्वान् । एवं पयः अस्या अस्ति इति पयस्वी, पयस्वान् । मासा—माया अस्या अस्ति इति मायावी । अयं ग्रीष्मादिषु पठ्यते अतएव “ग्रीष्मादिभाष्य” (५।२।११६) इति इनिठनौ च स्याताम्, इनि—मायी, ठन्—मायिकः । मेधा अस्या अस्ति इति मेधावी । खज् इति शब्दस्तु सज्जधातोः किन् प्रत्ययेन सिद्धम् । खज् अस्त्व अस्ति इति विनिः । प्रत्यये परे “किन्प्रत्ययस्य कुः” (८।२।६९) इति स्तुतेण जकारस्थाने गकारः । तेन सुखी इति रूपम् ।

ननु “एकगोपूर्वाट् ठञ् निव्यम्” (५।२।११८) इत्यत्र प्रत्ययस्यनित्यत्वदृष्टेन प्रत्ययान्तराणां मनुपादीनां निरासः स्यात् । तर्हि अस्मात् परस्थितेषु सूत्रेषु मनुप् अपि समुच्चीयते इति कायं वक्तुम् शक्यम्—इति चेत् ? उच्यते—“तसौ मत्वर्थे” (१।४।१६) इति सूत्रे भस्त्रा-प्रदर्शनप्रसङ्गे पयस्वान् यशस्वान् इति उदाहरणद्वयं भाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिना लिखितम् । असन्ताभ्यामपि एताभ्याम् विनिप्रत्ययस्य प्रसङ्गेन मनुपे दर्शनात् “एक-गोपूर्वाट् ठञ्” (५।२।११८) इति सूत्रात् परम् अपि मनुप् समुच्चीयते इति भाषाहृतिकाराणाम् अनुमानम् । सरस्वान् सरस्वती इत्यत्र विनिप्रत्ययो न स्यात् अनभिधानात् ।

दी— । आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च ॥ आमयावी ।

मित— । आमयः रोगः । आमयशब्दात् विनिः स्यात्, आमयस्य दीर्घत्वं च ।

दो— । शृङ्गवृन्दभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥

मित— । शृङ्ग वृन्द इति एताभ्याम् आरकन् प्रत्ययो भवति मनुपोऽर्थः । शृङ्ग-मस्मास्तीति शृङ्गारकः, वृन्दम् अस्त्व अस्तीति वृन्दारकः, स्त्रियां वृन्दारिका । तथाहि भट्टिकाव्ये—“योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी” ।

दी— । फलवर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः । वर्हिणः ।

मित— । फल वर्ह इति एताभ्याम् मनुपोऽर्थः इनच् प्रत्ययो भवति । वर्हम् मयूरपुच्छम् । फलमस्य अस्तीति इति फलिनः । वर्हम् अस्त्व अस्तीति वर्हिणः । वर्हिणो मयूरः । आभ्याम् इनिप्रत्ययस्य दृश्यते—फली, वर्ही ।

दी—। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ इन्ठनी मतुप् च ।
हृदयालुः । हृदयो । हृदयिकः । हृदयवान् ।

मित—। हृदयशब्दात् आलुप्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् मतुपोऽयं । अन्यतर-
स्याम् इति यङ्गणात् इनिठनी मतुप् प्रत्ययं च सूचयति ।

दी—। शीतोष्णतृपेभ्यस्तदसहने ॥ शीतं न सहते शीतालुः ।
उष्णालुः । स्फायितं चीति रक् । तृप्ः पुरोडाशः । तं न
सहते तृपालुः । तृप् दुःखमिति माधवः ।

The suffix आलु is added to the words शीत उष्ण and तृप् to
imply the persons that does not stand these.

मित—। शीत उष्ण तृप् इति एतेभ्यः आलुप्रत्ययः स्यात्, “तदसहने”—यः खलु
एतानि न सहते तस्मिन् अभिधेयं सति । “कुत्सायाम् अभिधानम्” इति भाषाहतिः ।
यः खलु एतानि न सहते तस्य निन्दा एव एतैः शब्दैः दीव्यते इति भावः ।

दी—। हिमाच्चे लुः ।—हिमं न सहते इति हिमालुः ।

The suffix आलु is also added to the word हिम in the self-
same sense.

मित—। पूर्वोक्ते एव विषये हिमशब्दात् आलुप्रत्ययश्च स्यात् ।

दी—। वलादूलः ।—वलं न सहते वलूलः ।

The suffix लूलः is attached to the word वल in the said
sense.

दी—। वातात् समूहे च ॥—वातं न सहते वातस्य समूहो
वा वातूलः ॥

The suffix लूलः is added to the word वात in the aforesaid
sense as well as in the sense of a collective amount of it.

दी—। तपःपर्वमरुदभगाम् ॥ पर्वतः । मरुतः ।

The suffix तप् is added to the words पर्वन् and मरुत् in the latter sense (i. e. to imply a collective number of them).

नित—। तस्य समूहः इति एतस्मिन् विषये पर्वन्शब्दात् मरुत्शब्दात् च तप् प्रत्ययो भवति ; पर्वणां समूहः पर्वतः ; मरुतां समूहः इति मरुतः ।

१८१६ । ऊर्णायायुस् ॥ ५।२।१२३ ॥

दी—। सित्वात् पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र कन्दसीति केचिदनुवर्त्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥

The suffix युस् is added to the word ऊर्णा in the sense of मनुष्य । Some rightly drag down “कन्दसि” in this sūtra. (Now see Tika).

नित—। ऊर्णाशब्दात् मनुष्योऽर्थे युस्प्रत्ययो भवति । ऊर्णाः सन्ति अस्या इति ऊर्णायुः मेघकम्बलः । “सिति च” (१।४।१६) इति सूत्रेण सूकारित् प्रत्यये परे पूर्वस्य पदसंज्ञाम् एव ज्ञापयति न खलु भ-संज्ञाम् । अस्मात् स्वात् पूर्वम् “बहुलं कन्दसि” (५।२।१२२) इति यत् सूत्रं तस्मात् अत्र कन्दसीत्यस्य अनुवृत्तिं केचिदत्र स्वीकुर्वन्ति । तथा सति ऊर्णायुः इति कन्दसि एव स्यात् । दीक्षितस्तु एतन्मते साधु मन्यते । अन्यथा “अहं शुभमोर्युस्” (५।२।१४३) इति सूत्रे एव ऊर्णाशब्दम् अन्तर्भाव्य इष्ट-सिद्धिरभविष्यत् । यत् सूत्रकारेण तदकृत्वा “यद्यक् सूत्रमिदं रचितवान् तेनैव कन्दसि एव अस्य विषयो भवितव्यः इति श्रीमतां दीक्षितानामाशयः ।

१८१७ । वाचो ग्मिनिः ॥ ५।२।१२४ ॥

दी—। वाग्मी ।

नित—। वाक्शब्दात् मनुष्योऽर्थे ग्मिनि प्रत्ययः स्यात् । वाक् अस्या अस्ति कतिवाग्मी—वाग्मिनो, वाग्मिनः । अत्र भाषावृत्तिकारस्तु वाग्मी इति द्वि-गकारं पठति ।

१८१८ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ ५।२।१२५ ॥

दी— । कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥ (वा) ॥ कुत्सितं बहु-
भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग् बहु भाषते स
वाग्मीतिव ।

The suffix आलच्, as well as the suffix आटच्, is added to the word वाच् to denote the person who talks much and consequently talks in vain (or talks nonsense).

मित— । यः खलु कुत्सितं बहु भाषते तस्मिन् अभिधेये सति, वाचशब्दात्
आलच् आटच् इति प्रत्ययौ स्तः । मिनि-प्रत्ययस्य अपवादभूतौ एतौ, कुत्सितं बहु
भाषते इति आलच्—वाचालः ; आटच्—वाचाटः ; यः खलु सम्यक् बहुभाषते स तु
वाग्मी एव ; तस्य वाचः कुत्सितत्वाभावात् ।

१८१९ । स्वामिनैश्वर्य्ये ॥ ५।२।१२६ ॥

दी— । ऐश्वर्य्यवाचकात् स्व—शब्दात् मत्वर्थे आमिनच् ।
स्वामी ।

The suffix आमिनच्, is added to the word स्व meaning ऐश्वर्य्य
to denote the person who is prosperous.

मित— । स्वशब्दात् ऐश्वर्य्यवाचकात् आमिनच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । स्वम्
ऐश्वर्य्यम् अस्या अस्ति इति स्वामी—स्वामिनौ, स्वामिनः । ऐश्वर्य्यवाचकात् इति किम् ?
स्वः निजजनः अस्या अस्ति इति स्ववान् ।

१८२० । अर्श आदिभ्योऽच् ॥ ५।२।१२७ ॥

दी— । अर्शांसि अस्य विद्यन्ते इति अर्शसः । आकृति-
गणोऽयम् ।

The suffix अच् is added to words that pass by the denomi-
nation अर्श आदि, in the sense of मनुष्य ।

मित—। मत्पुत्रप्रत्ययस्त्वैवाद्ये अशंस इति एवमादिभ्यः अच् प्रत्ययो भवति ।
अशंसि विद्यन्ते अस्य इति अशंसः, उरीविद्यते अस्य इति उरसः, अशंआदि हिं
आकृतिगणः । केचित्शब्दास्तु अत्र लिख्यन्ते—अशस्, उरस्, अघ, तुन्द, चतुर,
पलित, जटा, घटा, अभ, कर्हम्, अस्र, लवण, आम इत्यादयः । वर्णवाचिनः शब्दा
अत्र अर्थान्ते यथा—मलिन, युक्त, नील, काल, मोधुल । अङ्गहीनत्ववाचकाः शब्दा
अपि यथा—काण, खुन्न । एते अच्प्रत्ययान्ताः यथा—मलिनः, कालः, काणः इत्यादि ।
किञ्च “यत्र अभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत् सर्व्वम् दृढ द्रष्टव्यम्—” इति
कारिका । अत्र उदाहरणं यथा—पापं कलङ्, तदस्यास्तीति अच्—पापः कलङ्गी,
“पापोऽहम् पापकर्माहम् ।”

१८२१ । इन्द्रोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः ॥ ५।२।१२८ ॥

द्वौ—। इन्द्रः । कटकवलियनो । शङ्खनुपुरिणी । उप-
तापो रोगः । कुक्षी । किलासी । गर्ह्य निन्द्यम् । ककुदा-
वर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात् किम् ? पुष्पफलवान् घटः ।
प्राण्यङ्गान्न । (वा) । पाणिपादवती । अत इतीव । चित्रकलला-
टिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिवाधनार्थम् ।

The suffix इनि is attached to words ending in अकार which have either entered into a इन्ध compound or which are expressive of some disease or some censurable (or blameable) thing, provided the objects denoted by the इन्ध compound or the said disease or blameable things occur in the person of living beings, but are not any part of their bodies.

मित—। “अतः इनिठनौ” (५।२।१२५) इति सूत्रात् अतः इति अनुवर्तते,
इन्द्रः इन्द्रसमासः, उपतापः रोगः, गर्ह्य निन्द्यं, प्राणिस्थात् प्राणिस्थितान् ।

सूत्रार्थो यथा—अकारान्तभ्यः प्राणिस्थितवस्तुवाचिभ्यः इन्द्रसमासप्रविष्टशब्देभ्यः,

तथा अकारान्तेभ्यः प्राणिस्त्रितवस्तुवाचिभ्यः रोगनामभ्यः, एवम् अकारान्तेभ्यः प्राणि-
 स्त्रितवस्तुवाचिभ्यः गर्ह्यविषयाभिधायिभ्यश्च शब्देभ्यो मनुप् प्रत्ययस्यैव अर्थे इनिः
 प्रत्ययः स्यात् । इन्वसनासप्रविष्टशब्देभ्यस्तावत्—कटकं च वल्लयश्च कटकवल्लयी,
 तौ स्तोऽस्य इति इनिः—कटक-वल्लयी, स्त्रियां कटक-वल्लयिनी । शङ्खश्च नूपुरं च
 शङ्खनूपुरे, ते स्तोऽस्य इति इनिः—शङ्खनूपुरी, स्त्रियां शङ्खनूपुरिणी । उपतापवाचिभ्यः
 —कुष्ठम् अस्य अस्ति इति कुष्ठी । एवं रक्तपिच्छी, चयी, काशी, गल्ली । उक्तं च
 “गल्ली कदवाशनात्” । अपिच—वासायाम् विद्यमानायाम् आशायाम् जीवितस्य
 च, रक्तपिच्छी चयी काशी किमर्थमवसौदति । गर्ह्यं निन्दनीयं, तद्वाचिभ्यो यथा
 ककुदावर्त्तम् अस्य वर्त्तते इति ककुदावर्त्ती, काकतालुकम् अस्य वर्त्तते इति
 काकतालुकी । प्राणिस्थान् इति किम् ? पुष्पं च फलं च पुष्पफले वर्त्तते अग्निं
 घटे इति पुष्पफलवान् घटः । नहिघटः प्राणी, अतएव नात्र इनिः परं मनुप् एव ।
 एवम् पुष्पफलवान् तरुः । प्राणिनाम् अंगवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अर्थं प्रत्ययो
 नेष्यते ; यथा पाणिश्च पादश्च पाणिपादम्, “इन्व्यप्राणित्यूषेसीनांगानामि”ति
 (१।४।९) समाहारः । तदस्य अस्ति इति न इनिः । पाणिपादम् इत्यस्य प्राण्यङ्ग-
 वाचित्वात्—अपितु मनुप् एव—तेन पाणिपादवान्, स्त्रियां पाणिपादवती ।
 अकारान्तादिव इति किम् ? चित्रं च ललाटिका च चित्रललाटिके । ते अग्निं
 स्त इति मनुप् एव—ललाटिका इत्यस्य आकारान्तात्वात् । तेन चित्रललाटिकावान्,
 स्त्रियां चित्रललाटिकावती, एवं सूच्छा अस्य अस्ति इति सूच्छावान् ।

ननु “अतः इनिठनी” (५।१।१२५) इति सूत्रेणैव इनिप्रत्ययः सिध्यति तर्हि
 किमर्थम् अस्य सूत्रस्य उपन्यास इति चेत्—उच्यते । एभ्य इनिरेव स्यात्—न तु ठन्
 अन्यः कश्चित् प्रत्ययो वा इति आप्तनार्थमेव पृथक्सूत्रकरणम् इति टीकाकृतामाशयः ।
 इदमपि कथं नवज्ञव्यम् ?—अदन्तादनेभ्यश्च एष्वर्थेऽपि इनिरेव स्यात् इति
 अस्मादभिप्रायः इति सुधियो विभावयन्तु ।

१८२२ । वातातीसाराभ्यां कुक् च ॥ ५।२।१२८ ॥

दौ— । चादिनिः । वातकी । अतीसारकी । रोगे चायम्
 इष्यते । नेह—वातवती गुहा । पिशाचाच्च ॥ पिशाचकी ।

The suffix इनि is added to the words वात and अतिसार; between the suffix and the base, कृक् is inserted.

मित— । वातो रोगविशेषः न तु वायुः । अतिसार इत्यपि रोगनाम । अत्र अतिसार इति काशिकाभाषाहस्तिकारौ पठतः । वात अतिसार इति एताभ्याम् इनि-प्रत्ययौ भवति मत्वर्थीयः, प्रत्ययसन्नियोगेन च एतयोः कृक् इति आगमः स्यात् । एतयो-रुपतापवाचित्वात् पूर्वसूत्रेणैव इनिप्रत्ययसिद्धेः सति कृक् इत्यस्य आगमं ज्ञापयितुम् अस्य सूत्रस्य अवतारणा, वातः अस्य अस्तीति वातकौ । अतिसारोऽस्य अस्ति इति अतिसारकौ । रोगवाचिनः एव वातशब्दात् प्रत्ययः इष्टः—तेन वातः वायुः बाहुल्ये-नैव अस्ति अस्याम् गुहायाम् इति वातवती गुहा । अत्र न इनिः—अपितु मनुप् एव । एवं च पिशाचशब्दादपि मत्वर्थीयः इनिप्रत्ययः इष्यते कृक् च । पिशाचः अस्य अस्ति अनुचरत्वेन इति पिशाचकौ वैप्रवणः ।

१८२३ । वयसि पूरणात् ॥ ५।२।१३० ॥

दौ— । पूरणप्रत्ययान्तात् मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि गम्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्य अस्तीति पञ्चमी उद्भूः । ठन्-वाधनार्थमिम् । वयसि किम् ? पञ्चमवान् ग्रामः ।

The suffix इनि is added to ordinal numerals, in the sense of मनुप् to imply one's age.

मित— । “वयसि” वयसि गम्यमाने सति “पूरणात्” पूरणप्रत्ययान्तात् प्राति-पदिकात् इनिप्रत्ययः स्यात् । पञ्चमो मासः पञ्चमः संवत्सरो वा अस्य अस्तीति पञ्चमी उद्भूः एवं दशमी उद्भूः । नवमी गौवत्सः । “अत इनिठनौ” (५।२।१३५) इत्यने-नैव सिद्धे खलु एभ्यो ठन् न स्यादिति ज्ञापयितुमेव अस्य अवतारणा । वयसि गम्ये इति किम् ? पञ्चमः पञ्चमवर्षं अस्मिन् अस्ति इति पञ्चमवान् ग्रामः । अतः पञ्चम-शब्देन चातुर्वर्ग्यादिलक्षणः पञ्चमवर्षः कथ्यते । एवं पञ्चमः पञ्चमरागः (यस्य ‘पा’ इति सङ्केतः) अस्मिन् ग्रामरागे अस्ति इति पञ्चमवान् ग्रामः ।

१८२४ । सुखादिभ्यश्च ॥ ५।२।१३१ ॥

दी— । इनि मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माला चेपे—
माली ।

The self same suffix only is added to words that pass by the denomination सुखादि ।

मित— । सुख इतिवत्मादिभ्यः मत्वर्थीयः इनिः स्यात् । सुखमस्यासीति सुखी । दुःखमस्यासीति दुःखी । चेपे निन्दायाम् तु मालाशब्दोऽत्र पठ्यते—माला अस्य असीति माली । चेपे तु मालाशब्दात् मतुप् न स्यात् । चेपादन्यत्र त् मालाशब्दो ब्रीह्यादिषु पठ्यते । तेन “ब्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६) इत्यनेन तत्र इनिः ठन् मतुप् च स्रजः । सुखादि र्वेधा—सुख, दुःख, चेपे माला, कृच्छ, अलोक, असु, तप्त (तप्त), आस, करुणा, कृपण, सोढ, शील, हल, प्रणय, प्रतीप, दल, कच ।

१८२५ । धर्माशीलवर्णान्ताच्च ॥ ५।२।१३२ ॥

दी— । धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मण-
शीली । ब्राह्मणवर्णी ।

The suffix इनि is attached to words that end in धर्म, or शील or वर्ण, in the sense of मतुप् ।

मित— । अन्ताच्च इति अन्तशब्दः धर्मम् शीलम् वर्णम् एतत्तृणयम् अभि-
सम्बध्यते । अतएव सूत्राद्यंस्तु—धर्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्च प्रातिपदिकात् मतुप्
प्रत्ययस्य अर्थे इनिप्रत्ययो भवति । ब्राह्मणधर्मः ब्राह्मणधर्मः । सोऽस्य असीति
ब्राह्मणधर्मी । एवं निजधर्मी । ब्राह्मणस्य शीलम् इति ब्राह्मणशीलम् । तदस्या-
सीति ब्राह्मणशीली । एवं भिक्षुशीली । ब्राह्मणस्य वर्णमिति ब्राह्मणवर्णम् ।
तदस्यासीति ब्राह्मणवर्णी ।

१८२६ । हस्ताज्जातौ ॥ ५।२।१३३ ॥

दी— । हस्ती । जाती किम् ?—हस्तवान् पुरुषः ।

The suffix इनि is added to the word हस्त provided the word thus formed stands for the name of some species (some kind of animal).

मित— । मनुष्यप्रत्ययस्य अर्थे हस्तशब्दात् इनिप्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययान्तेन पदेन चेत् जातिरभिधीयते ।

१८२७ । वर्णाह् वृत्तचारिणि ॥ ५।२।१३४ ॥

दी— । वर्णी ।

The suffix इनि is added to the word वर्ण so that the newly formed word means a ब्रह्मचारी—(a student observing नियम).

मित— । वर्णशब्दात् इनिप्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन पदेन चेत् ब्रह्मचारी अभिप्रेतः । प्रशस्तं वर्णम् अस्य अस्ति इति इनिः—वर्णी, वर्णिनी, वर्णिनः । “ब्रह्मचारी वै वर्णिकोऽभिप्रेतः । स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति नियम-भासेवते इत्यर्थः”—इति काशिका । अतः इति—“वै वर्णिको ब्रह्मचारी वर्णीति परिकीर्तयते” । तथाहि किराते—“स वर्णिलिङ्गो विदितः समाययी” । कुमारे च—“अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः ।” ब्रह्मचारिणि इति किम् ? वर्णवान् ।

१८२८ । पुष्करादिभ्यो देशे ॥ ५।२।१३५ ॥

दी— । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् ? पुष्करवान् करो ।

The suffix इनि is added to the words पुष्कर and others—called by the name पुष्करादि in the sense of मनुष्य to imply some space (or site).

मित— । पुष्करादि र्थेणा—पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुसुम, नङ्ग, कपिल, विस, भृगुल, कर्दम, शालूक, विगर्ह, करीष, शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कैरव, तरङ्ग, कल्लोल, प्रयम्, तट, पङ्कज, सरोज, राजीव, नालीक, अरविन्द, अम्बोज, कमल ।

दी—। वाङ्मरूपं पदादलात् ॥ वाङ्मवली । उरुवली ।

The suffix इनि is attached to the word वल if it follows either वाङ् or उरु ।

दी—। सर्वदिश्य । (वा) । सर्वधनी । सर्ववीजी ।

The suffix इनि is attached to compound words that have सर्व as their first member.

दी—। अर्थाच्चासन्निहिते ॥ (वा) । अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ।

The suffix इनि is added to the word अर्थ to denote the person who is without his pocket.

मित—। “अर्थात्” अर्थशब्दात् “च” एव मत्वर्थीयः इनिः स्यात् “असन्निहिते” अर्थस्य असन्निहितत्वे गम्यमाने सति । असन्निहितत्वम् अभावः । असन्निहितोऽर्थः धनम् अस्या इति अर्थी दरिद्रः । सन्निहिते तु—अर्थः सन्निहितोऽस्या अस्तीति अर्थवान् धनी । [परमेतन्न भाष्यसम्मतम् । अत्र अयमाशयः—धनवचनात् अर्थशब्दात् सतुप् स्यात् न तु इनिः—धनवान् । याच्ञावचनात् अर्थशब्दात् इनिटनी भवतः—नतु सतुप्—तेन अर्थो अर्थिकः इति] ।

दी—। तदन्ताच्च । (वा) । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।

The suffix इनि is also added to words that end in अर्थ ।

मित—। अर्थ इति येषां प्रातिपदिकानामन्तं तिष्ठति, तेषामेऽपि मत्वर्थीयः इनिः स्यात् । धान्येन अर्थ इति धान्यार्थः । “तृतीया तत्कृतार्थेण गुणवचनेन” (२।१।६०) इति समासः । धान्यार्थः अस्या अस्तीति धान्यार्थी । हिरण्येन अर्थः इति हिरण्यार्थः । पूर्ववत् समासः । सीऽस्यास्तीति हिरण्यार्थी । एवं धनार्थी ।

१८२८ । वलादिभ्योऽमत्वन्तरस्याम् ॥ ५।२।१३६ ॥

दी—। वलवान् । वली । उत्साहवान् । तसाही ।

The suffix मतुप् as well as the suffix इनि is added to words falling in the वलादि class.

मित—। वल इति एवमादिभ्यः मतुप् स्यात्, “अन्यतरस्याम्” इत्यस्य यङ्गत्वेन इतिरपि । वलमस्यसीति वलवान् वली । उत्साहः अस्य असीति उत्साहवान् उत्साही । वलादि यैषां—वल, उत्साह, उद्वास, उद्वास उद्वास, शिखावल, देश, कुल, आराम, व्यायाम, आरोह, अवरोह, उपशम, परिणाह, युद्ध । तथाहि कुमारे “परिणाहि रूपम्” । परिणाही विशालता,—परिणाहवान् ।

१८३० । संज्ञायाम् मन्माभ्याम् ॥ ५।२।१३७ ॥

दी—। मन्मन्तान्मान्ताच्चे निम्त्वर्थे । प्रथिमिनी ।
दामिनी । ह्रीमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम्?—सोमवान् ।

The suffix इनि is affixed to words ending either in मन् or न, provided the words thus formed, stand as class names, (i. e. as names of some particular class).

मित—। मन् इति येषां प्रातिपदिकानाम् अन्तर्भागे द्वयत्वे । तथा म इति येषां च अन्ते तिष्ठति, तादृशेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इनिप्रत्ययो भवति मत्वर्थीयः, समुदायेन चित् संज्ञा गम्यते । मन् भागान्तात्—प्रथिमन् विशालता । सोऽस्य असीति प्रथिमिन् । “नक्तवित्” (६।४।१३८) इति नलोपः । स्त्रियां प्रथिमिनी । इयं काचित् संज्ञा । दामन् अस्य असीति दामिन्—स्त्रियां दामिनी, इयं विद्युत्सः संज्ञा, एव यामिनी, ह्रीमिनी । मान्तात् तावत् ह्रीमः अस्य अस्ति इति ह्रीमिन् स्त्रियां ह्रीमिनी । इयमपि संज्ञा । ह्रीमोऽस्य असीति ह्रीमिन् स्त्रियां ह्रीमिनी । संज्ञायां किम्? सोमः सोमरसः अस्य असीति सोमवान् यज्ञः, सोमवान् ब्राह्मणः । सोमशब्दः—सोमवत् आकाशम् ।

१८३१ । कंशंभ्याम् वभयुस्तितुतयसः ॥ ५।२।१३८ ॥

दी—। कंशम् इति मान्ता । कमित्पदक-उत्थयोः । शम् इति

उखे । आभगाम् सप्तप्रत्ययाः छः । युस् यसोः सकारः पदत्वार्थः ।
 कंवः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः ।
 शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः ।
 अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकार-यकारपरसगानु-
 नासिकौ वयौ ॥

seven suffixes viz व, भ, युस्, ति, तु, त and यस् are attached to
 the words कं and शं in the sense of सतुप् ।

मित— । कम् इति सकारान्तम् अस्य अर्थस्तु उदकं (जलं) तथा सुखम् ।
 एवं शम् इति सकारान्तम् । अस्य अर्थस्तु सुखं, कल्याणं च । एतौ शब्दौ “स्वरादि-
 निपातमव्ययम्” (१।१।१७) इति स्वरादिषु पठ्यन्ते । एताभ्याम् शब्दाभ्याम् व, भ,
 युस्, ति, तु, त, यस् इति एते सप्तप्रत्ययाः सत्यर्थे स्युः । कम् जलम् अस्य अस्ति
 इति कंवः = मेषः । “मोऽनुस्वारः” (८।३।२३) इति अनुस्वारः । पक्षे “वा पदान्तस्य”
 (८।३।५८) इति विकल्पेन पर-सवर्णः । किञ्च अयं वकारः अन्तस्य एव, “थो वा
 प्रत्ययसन्धिजः” इति वचनात्—अस्य वकारस्य प्रत्ययत्वात् ; तथा सति वकारे परे
 पूर्वस्य अनुस्वारस्य स्थाने अनुनासिको वकार एव अतएव कंय्व इति रूपम् । एवं
 शंय्व इति रूपम् । [एतत् रूपद्वयं भाषावृत्तौ न दृश्यते, श्रीमते दीक्षितस्य वृत्तौ
 अपि न । परम् “वकारयकारपरसगानुनासिकौ वयौ” इति तस्य उक्तिवत्त्वात्
 रूपद्वयम् अस्माभिरनुमीयते । काशिकायाम् तु कम्ब शम्ब इति रूपद्वयं दृश्यते तत्तु
 प्रामादिकं मन्यामहे । नहि प्रत्ययवकारः खलु वर्गीयः येन तस्मिन् परे पर-
 सवर्णो न एव स्यात्] भ-प्रत्ययः कंभः, कंयः, शंभः, शंयः, पूर्ववत् अनुस्वारः, पर-
 सवर्णश्च । युस्-प्रत्ययः—कं युः । शं युः । “यचिभम्” इति (१।३।१८) प्राप्ता
 भस्य आ तु युस्-प्रत्ययस्य सिच्चात् “सिति च” (१।३।१६) इत्यनेन बाध्यते । अतएव
 युस् परे कं शं एतयोः पद-संज्ञा एव । तथासति पूर्ववत् अनुस्वारः । पक्षे
 अनुस्वारस्थाने परसवर्णः । यकारपर अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णः अनुनासिक-

यकार एव स्यात्—तेन कयुः, शयुः इति रूपद्वयम् अनुनीयते । तथाहि “कुर्वाणा पश्यतः शयुः इति” । तिः—क’तिः श’तिः । पक्षे परसवर्णः—कन्तिः, शन्तिः । तुः—क’तुः, श’तुः ; पक्षे कन्तुः, शन्तुः । यस्—क’यः, श’यः, प्रत्ययस्य सित्वात् पूर्वस्य पदसंज्ञा—तथा सति मस्त्वान् अनुस्वारः । पक्षे परसवर्णः—कय्यः, शय्यः ।

१८३२ । तुन्दिबलिवटिभः ॥ ५।२।१३६ ॥

दी— । वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्ध्न्योपधोयमिति माधवः ।
तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्बलिनोऽपि ।

The suffix भ is attached to the words तुन्दि, and वटि in the sense of मतृप् ।

मित— । तुन्दि बलि वटि इति एतेभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । तुन्दिः वृद्धा-नाभिः, सा अस्य अस्ति इति तुन्दिभः । तुण्डिरिति माधवः । तथाहि “मूर्ध्न्योपधोऽयमिति माधवीयधातुवृत्तौ । बलिः अस्य अस्ति इति बलिभः । “दधाना बलिभं मध्यं—” बलिभं बलि-सनायं, मध्यं कटिदेशं, दधाना धारयन्ती । बलिशब्दः पामादिष्वपि पठ्यते । अतएव “लोमादि पामादि—” (५।२।१००) इति नप्रत्ययोऽपि । तथा सति बलिनः इति रूपम् । वटिरस्य अस्तीति वटिभः वृत्तः ।

१८३३ । अहं शुभमोयुः ॥ ५।२।१४० ॥

दी— । अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे ।
अहंयुः । अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ।

The suffix युस् is added to the words अहम् and शुभम् ।

मित— । अहमिति मकारान्तम् अव्ययम्—अस्य अर्थस्तु अहङ्कारः, शुभमित्यपि मकारान्तम् अव्ययम्—अस्य अर्थस्तु कल्याणम्, आभ्याम् मतृप् प्रत्ययसंग्रहे युस् प्रत्ययो भवति । अहम् अस्य अस्ति इति युस् । प्रत्ययस्य सित्वात् “सिति च” (१।४।१६) इति अहम् इत्यस्य पदसंज्ञा न तु भ-संज्ञा । ततः “नोऽनुस्वारः” (८।३।२३) इति अनुस्वारः—अहंयुः । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभम् अस्य अस्ति इति

शुभं युः । शुभं युः शुभान्वितः कल्याणवान् इति यावत् । उक्तं च भट्टी “अहं यु-
नाद्यः चितिपः शुभं युश्च” ।

ननु अहं युः शुभं युः इत्यनयोः “वा पदान्तरम्” (८११५२) इति परसर्वर्णो न
समादिति चेत् भवेन्नान्तरम् । परं भाषायां तादृशपदयोः प्रयोगो न—इति मत्वर्थीयाः—
मत्पुं प्रत्ययस्य अर्थे विहिताः प्रत्यायाः समाप्तिं गताः ॥

१६३४ । प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५।३।१ ॥

दी—। ‘दिक् शब्दे भग्न’ इत्यतः प्राग् वक्तव्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-
संज्ञाः स्याः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमा-
दिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्तते एव ।

The suffixes that are going to be spoken hereafter and will continue as far as the rule “दिक् शब्दे भग्नः—” (५।३।१०), are termed विभक्ति—(i. e. will pass by the name विभक्ति) । For rest see Tika.

मित—। “दिशः”—“दिक् शब्दे भग्नः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्दिश-
कालेष्वस्मात्” (५।३।२७) इति सूत्रे यत् दिक् इति शब्दस्य श्रवणं तस्मात् पूर्वं
यावत् तसिल् इत्यादयः ये प्रत्यया वक्तव्ये, ते तु विभक्तिसंज्ञां भजन्ति । तथाहि वक्तव्येति
“पञ्चम्यास्तसिल्” (५।३।२७)—कुतः, यतः, इत्यादयः । एते तसिलादयः विभक्ति-
संज्ञकाः स्याः ।

ननु एतेषां प्रत्ययानां विभक्तित्वे किं प्रयोजनमिति चेत्—उच्यते । “त्वदादीनामः”
(७।३।१०८) इति विभक्तिपरे यदकारोऽस्तादेशः स्यात्, तदप्राप्तं प्रयोजनम् । स्वर-
प्रकरणविषयिनो उपयोगिता च कुवाप्राप्ति—यथा “इदमो विभक्तिस्वरश्च” इति
काशिका ।

“अथ” अनन्तरं “स्वार्थिकाः” स्वार्थे एव विहिताः प्रत्यया उच्यन्ते । “समर्थानां
प्रथमाद्या” (४।३।४२) इति सूत्रे “समर्थानाम्” इत्यस्य, “प्रथमात्” इत्यस्य, “वा”
इत्यस्य च इति त्रयाणामेवाधिकारः तद्धितप्रकरणे अस्ति । विज्ञापितम् तत्र यत्-
समर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्रकृतित्वे निहार्थ्यते । परम् अथम् अधिकारविधिः

स्वार्थिकप्रत्ययावधिरिति बोधाम् । इतः परं स्वार्थिकप्रत्ययाः वक्ष्यन्ते । अतएव समर्थानाम् इत्यस्य तथा प्रथमादित्यस्य च अधिकारीऽस्मात् परं नाख्येयम् । किन्तु 'वा' इत्यस्य अधिकारीऽस्मात् परमपि विद्यते—तेन तत्सिलादयः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः विकल्पेन भवन्ति—यथा कुतः कयात् । कुव कस्मिन् इति ।

ननु समर्थानाम् इत्यस्य प्रथमादित्यस्य च अधिकारी निवृत्तौऽत्र कथं नाम इति चेत् ? उच्यते काशिकाकृता "इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययान्तेषु समर्थधिकारः प्रथम-सहस्रम् च प्रतियोग्यपेक्षलाघ्रीपयुज्यते इति निवृत्तम् ।"

१८३५ । किं सर्व्वं नामवहुभ्योऽह्यादिभ्यः ॥५॥३॥२ ॥

दी-- । किमः सर्व्वं नाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

The suffixes—that are going to be treated of, up to the sūtra "दिक् शब्दभ्यः—(५ ३१२७)" are to be attached to the words किम्, and all pronouns excluding हि, अस्मात्, युष्मात्, and भवत् ।

मिति— । "दिक् शब्दभ्यः—" (५३१२) इति सूत्रात् पूर्वं यावत् ये तत्सिलादयः प्रत्ययाः वक्ष्यन्ते, ते प्राग्दिशः प्रत्ययाः इति आख्यायन्ते । ते खलु किम् इत्यस्मात्, सर्व्वं नामशब्दभ्यः, तथा बहु इत्यस्मात् च विधीयन्ते ; परम् "ह्यादिभ्यः" न विधीयन्ते । ह्यादयः यथा—हि, अस्मात्, अस्मात्, भवत्, किम् इति पञ्च । एषु किम्-शब्दात् प्रत्यय इष्टः इति किमः सहस्रमस्ति । अतएव हि, अस्मात्, युष्मात्, भवत् इति चतुर्भाः प्रत्ययो न विधीयते इति सरलार्थः । बहु शब्दश्च अयं संख्यावाची न तु विपुलता-वाची । किम्शब्दात्प्रत्ययः यथा—क, कुव ।

१८३६ । इदमो इश् ॥ ५॥३॥३ ॥

दी— । प्राग्दिशीये परे ।

Before any of the प्राग्दिशीय suffix—(i. e. the suffixes to be treated of hereafter,) the word इदम् is changed to इश् ।

मित—। प्राग्दिशीये प्रत्यये परे सति, इदम्शब्दस्थाने इश् इति स्यात् ।
अतः शकार इत्—सत् “अनेकाल् शित्सर्वसा” (१।१।५५) इति सर्वादेशः
सूचयति ।

१६३७ । एतेतौ रथोः ॥ ५।३।४ ॥

दी—। इदंशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तोरेफादौ
यकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

The word इदं is changed to एत before a प्राग्दिशीय suffix that begins with रकार, and to इत before a प्राग्दिशीय suffix that begins with a यकार ।

मित—। रकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परे इदं शब्दस्य स्थाने एत इति आदेशः
स्यात् ; एवं यकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परे इदं शब्दस्य स्थाने इत इति आदेशः
स्यात् । उभावैव इश् प्रत्ययस्य अपवादभूतौ, सूत्रे रकारे योऽकारो दृश्यते, सत्
उच्चारणार्थ एव ज्ञेयः ।

१६३८ । एतदोऽन् ॥ ५।३।५ ॥

दी—। योग-विभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौस्तो
रथोः । अन् । एतदइत्येव । अनेकालत्वात् सर्वादेशः । नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्य ।

The word एतद is changed to एत before a प्राग्दिशीय suffix, beginning with a रकार, and to इत before a प्राग्दिशीय suffix beginning with a यकार ; whereas it is changed to अन् before any other suffix of the said class ; the न, of course, elides by the rule “नलोपः प्रातिपदिकस्य” (८।२।७)”

मित—। सूत्रस्य अस्य योगविभागः कर्त्तव्यः । स तु इत्यमीव स्यात्—(१)
एतदः । (२) अन् । “एतदः” इत्यस्य अर्थः—एतद इत्यस्य स्थाने एत इति

स्यात् रकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परे ; तथा इत इति स्यात् षकारादौ प्राग्दिशीये परे । “अन्” इत्यस्य अर्थः—एतत् इति शब्दस्य स्थाने “अन्” इति स्यात् षकारादिसंज्ञा रकारादिरन्यस्मिन् प्राग्दिशीये प्रत्यये परे । अन् इति प्रत्ययस्य “अन् काल्पित् सर्वस्य” (१।१।५५) इति सूत्रेण सर्वादेशत्वं भवेत् । ततो नकारः खलु “नलोपः प्रातिपदिकस्य” इति (८।२।७) सूत्रेण लोपं गच्छति ।

१८३६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ५।३।६ ॥

दी— । प्राग्दिशीये ढकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सी वा स्यात् ।

The word सर्व is optionally changed to स—before a प्राग्दिशीय suffix that begins with ढ ।

मित— । यस्य प्राग्दिशीयप्रत्ययस्य आदौ ढकारस्तिष्ठति, तस्मिन् प्रत्यये परे सति, सर्वशब्दस्थाने विकल्पेन स इति आदेशः स्यात् । यथा दाप्रत्यये परे—सर्वदा, सदा । प्राग्दिशीये एव प्रत्यये परे—तेन सर्वं ददाति इति कृदन्त-क-प्रत्यये परे स्त्रियां सर्वदा ब्राह्मणी इत्यत्र न स्यात् ।

१८४० । पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ५।३।७ ॥

दी— । पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ।

The suffix तसिल् is optionally attached to the words बहु and किम् and to all pronouns save those of the ह्यादि list named in the rule (५।३।९) to denote the sense of the fifth case-ending.

मित— । “पञ्चम्याः” पञ्चम्यन्तेभ्यः किम् सर्वनाम बहुभ्यः “तसिल्” तसिल् इति प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन । ह्यादिभ्योऽपि तसिल् न स्यादिति श्रेयः ।

१८४१ । कुतिहोः ॥ ७।२।१०४ ॥

दी— । किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः ।

कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः ।
बहुतः । इत्यादिस्तु हाभ्याम् ।

The pronoun किम् is changed to कु before a suffix that begins with तकार or हकार ।

मित— । किम् इत्यन्ये स्थाने कु इति भवति तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः । “तिङोः” इत्यत्र तकारे इकार उच्चारणार्थ एव । कस्मात् इति तसिल् प्रतायः—तकारादौ तसिल् प्रताये परे कु इत्यादेशः तेन कुतः इति रूपम् । तसिल् प्रताये लकारः इत्, इकारः उच्चारणार्थः, तस् इति तिङ्गति, विकल्पेन प्रतायः इष्टः अतः प्रतायस्य अप्राप्तिपक्षे पञ्चमी विभक्तिरेव स्यात्—तेन कस्मात् इति वैकल्पिकं ‘पदं प्रदत्तं श्रौमता दीक्षितेन । एवं यस्मात् यवः, तस्मान् तवः, एतस्मात् अतः, “एत-दोऽन्” (५।३।५) इति सूत्रेण अन् इति आदेशः । अस्मात् इतः । “इदम् इम्” (५।३।३) इति इशादेशः । अमुष्मात् अमुतः, “अदसोऽसि दादुदो मः” (८।२।८०) इति अदस् शब्दस्य दकारात्तकारेणैव दस्थाने मकारः । वङ्गोः—बहुतः । इत्यादिस्तु तसिल् प्रतायो नष्टः—तेन एभ्यः विभक्तिरेव स्यात्—यथा हाभ्याम् ।

१८४२ । तसेच्च ॥ ५।३।८ ॥

दी— । किं सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् ।
स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ।

The suffix तस् is changed to तसिल्—(i. e. it should be as good as तसिल्, when added to किं, बहु, or any pronoun—save हादि) ।

मित— । कर्मप्रवचनीयेन “प्रति” इत्यनेन योगे या पञ्चमो विभक्तिः “प्रतिनिधि प्रतिदानं च यस्मा” इति (२।४।११) सूत्रेण विहिता, यदन्तात् तसिः इति प्रत्ययो भवति “प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः” (५।४।४४) इति सूत्रेण ; यथा प्रयुज्यो वासुदेवतः अति, अभिमनुरारज्यन्तः प्रति, अपिच “अपादानं चाङ्गीयरुहोः” (५।४।४५) इति

सुखे च अपादाने वा पञ्चमी विभक्तिः, तस्याः पञ्चम्याः विकल्पेन तसिप्रतायो भवति । यथा यामतो यामात् आगच्छति । परं यदा ईदृशस्तसिप्रतायः किं सर्वं नाम बहुभ्यो विहितः स्यात्, तदा अस्य तसिः स्थाने तसिल् इति आदेशो भवति—अयमेव इत्यर्थः । उदाहरणानि—कुतः आगतः, यतः, ततः, बहुत आगतः ।

ननु तसिस्थाने तसिल् इत्यास्य करणे का साधकता इति चेत् ?—समाधत्ते—“स्तरार्थम्” इत्यादिना । “स्तरार्थम्” स्तर एव तत् प्रयोजनम् । अयमर्थः—तसिल् इति प्रताये लकार इत्, अतएव “लिति” (६।१।१८३) इति सूत्रेण प्रतायात् पूर्वम् उदात्तं स्यात्, एवं तसि इति प्रतायस्य स्थाने तसिल् इत्यास्य करणेन अतापि प्रतायात् पूर्वम् उदात्तं स्यात्, प्रतायात् पूर्वस्य उदात्तत्वमेव प्रयोजनं तेनैव हि तसिस्थाने तसिलादेश इति भावः । किञ्च “प्राग्दिषो विभक्तिः” (५।३।१) इति तसिप्रतायस्य विभक्तिर्ज्ञा प्रापयितुम् अपि अस्य स्थाने तसिलादेशप्रकरणम् ।

१६४३ । पर्यभिभ्यां च ॥ ५।३।६ ॥

दी— । आभ्यां तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः सर्वतः इत्यर्थः । अभितः—उभयतः इत्यर्थः ।

The suffix तसिल् is attached to परि—meaning all, as well as to अभि—meaning उभय ।

मित— । सर्व इत्यर्थः प्रकाशयतः परिशब्दात् तथा उभय इत्यर्थः प्रकाशयतः अभिशब्दाच्च तसिल् प्रतायो भवति । परितः सर्वतः इत्यर्थः, अभितः उभयतः इत्यर्थः । तथाहि किराते—“विधाय रचान् परितः परेतान्” ।

१६४४ । सप्तम्यास्तल् ॥ ५।३।१० ॥

दी— । कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

The suffix तल् is added to pronouns (save हादि)—to the words किं and सर्वं to imply the sense of the seventh case-ending.

नित—। “सप्तम्याः” सप्तम्यन्तोभाः किं बहुसर्वनामभाः तल् प्रतीयो भवति ।
कश्चिन् इत्यर्थे कुव, यश्चिन् इति यत्, तश्चिन् इति तत्, वद्गो इति बहुव ।

१८४५ । इदमो हः ॥ ५।३।११ ॥

दी—। तलोऽपवादः । इशादेशः—इह ।

The suffix ह standing as a bar to तल् is added to इदम् ।

नित—। इदम् शब्दात् ह प्रत्ययः स्यात् सप्तम्यर्थे । तल् प्रत्ययस्य अपवादः ।
कश्चिन् इति इदमं शब्दात् हः । “इदम् इश्” (५।३।१) इति इशादेशः—तेन इह
इति रूपम् ।

१८४६ । किमोऽत् ॥ ५।३।१२ ॥

दी—। वा-ग्रहणमपकथ्यते । सप्तम्यन्तात् किमोऽद्वा स्यात् ।

पक्षे तल् ।

The suffix अत् is added to the word किम् in the sense of
तल् ; by drawing in “वा” from a later sūtra तल् may also be
attached to it.

नित—। “किमः” किमशब्दात् “अत्” अत् इति प्रत्ययो भवति सप्तम्यर्थे ;
किञ्च “वा ह चन्दसि” (५।३।१२) इति परस्मैतात् “वा” इति-अत्रापि अपकथ्यते
आनीयते, तेन अत्प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; अस्य अप्राप्तिपक्षे तल् एव स्यात् ।
कश्चिन् + अत् । अधुना सूत्रान्तरस्य अपेक्षा अस्ति । तत् च—

१८४७ । क्वाति ॥ ७।२।१०५ ॥

दी—। किमः क्वादेशः स्यादति । क्वात् कुव ।

Before the suffix अत्, किम् is replaced by क्वा ।

नित—। अत् इति प्रत्यये परे किम् शब्दस्य स्थाने क्वा इति आदेशः स्यात् ।
अत् प्रत्यये तकार इत्, क्वा । पक्षे तल्—कुव । मन्वे स्यकारभाष्यकारमते भाषायां
किमशब्दात् तल् नेष्यते । किन्तु भासकालिदासयोः प्राकृतच्छायायां “कुव” इति

दृश्यते । श्रीशौचश्रीयन्त्रे च “रूपञ्च शतभयकार्यतिहारि कुत्र” इति, अमरकोषे “साहचर्याच्च कुत्रचि” इति । काव्यमीमांसायन्येऽपि—“कविः कुत्रमनेतिच” । नैषधस्य तृतीयसर्ग—“नान्यत् कुत्रापि च साभिलाषम्” इति । अतः अभियुक्तप्रयोगात् भाषायां “कुत्र” इति साधु भवति—इति समर्थनीयम् । एतदपि कलापटोकायां कविराजिन दूयितं यथा—“कुत्रेति कौचिदित्यत्र । तद् भाष्यकारस्यापि असाधु” ॥

१६४८ । वा ह च छन्दसि ॥ ५।३।१३ ॥

दो—१ कुह स्यः कुह जन्मथुः ।

In the vedic literature, suffix ह् is optionally added to the word किम् in the sense of the seventh case-ending.

मित—। “छन्दसि” वैदिक-साहित्ये “वा” विकल्पेन “ह” इति प्रत्ययः “च” स्यात् किम्शब्दादिति । पठ्ये अत्, वल्, च । कश्चिन् इति कुह, कुह स्यः, कुह जन्मथुः, क—क ज्ञातृणस्य शायकाः । कुत्र-कुत्रचिदस्य सा दूरः ।

१६४९ । एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ २।१।३३ ॥

दो—। अन्वादेशविषये एतदोश् स्यात्, स च अनुदात्त-स्त्रतसोः परतः तौ च अनुदात्तौस्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽत्राधोमहे । अतो न गन्तास्मः ॥

When एतद् is used to refer to something about which something has been already stated, it is replaced by अथ् ; provided either of the suffixes व and तस् are added to it. The substitute अथ together with the suffixes are अनुदात्तः ।

मित—। “अन्वादेशविषये” उक्तस्य पश्चादुक्तौ एतद् इति शब्दस्य स्थाने अथ् इति आदेशः स्यात् वप्रत्यये तस् प्रत्यये च परतः । आदेशस्य श्रित्वात् “अनेकालं शित्त्वं सर्वं स्” (१।१।५५) इति सर्वोद्देशः । अपिच अथ् अथ् तथा ततस् इति प्रत्ययौ च सर्वे एव अनुदात्ता त्रयोः । उदाहरणं यथा, एतस्मिन्—मित्र । एतस्मान् अतः ।

१६५० । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ५।३।१४ ॥

दो— । पञ्चमोऽसप्तमोऽतरविभक्त्यान्तादपि तसिन्नादयो दृश्यन्ते । दृशिपहणात् भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुषान् ।

The suffix तस्, त, तसिन् (and the like) may be used in the sense of any other case-ending than the fifth and seventh ones ; they are often seen to be joined to words like भवत्, दीर्घायुः, आयुषान् and देवानां प्रियः ।

नित— । “इतराभ्यः” पञ्चमोऽविभक्तिस्तथा सप्तमोऽविभक्तिरेत्याभ्यः विभक्तिभ्यः अपि—तस्, तसिन्, त इति एते प्रत्ययाः विहिताः दृश्यन्ते ; अपि च तादृशेषु शेषेषु एते प्रत्ययान्ताः शब्दाः खलु भवत्, दीर्घायुः, आयुषान्, देवानां प्रियः इति एतेषां अन्यतमेन सङ्ग युक्ताः भाषायां प्रयुज्यन्ते । उदाहरणानि—स भवान् । ततो भवान्, तत्र भवान् । स भवान्—अतः स इति पदे विभक्तिरेव तिष्ठति । ततो भवान्—अत्र तसिन् प्रत्ययः । तत्र भवान्—अत्र त्वप्रत्ययः । तं भवन्तं, तेन भवता, तस्मै भवते, तस्मात् भवतः, तस्य भवतः, तस्मिन् भवति ; एवं ततो भवन्तं, ततो भवता, ततो भवते, ततो भवतः, ततो भवतः ततो भवति—तत्र भवान्, तत्र भवन्तं, तत्र भवता, तत्र भवते, तत्र भवतः, तत्र भवतः, तत्र भवति—अत्र भवान्, अत्र भवन्तं, अत्र भवते, अत्र भवतः, अत्र भवतः, तत्र भवति—यथा, तत्र भवान् शङ्कराचार्यः, अत्र भवान् कविः कालिदासः । एवं दीर्घायुः, आयुषान्, देवानां प्रियः इति एतेषु अपि उदाहार्यम् । यथा—स दीर्घायुः, स आयुषान्, स देवानां प्रियः, देवानां प्रियः इति तु सूखे गम्यमाने अलुक्-समासः, परम् अत्र दीर्घायुरायुषतोर्मध्ये पाठात् देवानां प्रियः इत्यपि दीर्घायुःपठ्यायः इति कैचित् मन्यन्ते ।

१६५१ । सर्वे कान्यकिं यत्तदः काले दा ॥ ५।३।१५ ॥

दो— । सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्व-
स्मिन् काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा ।
काले किम् ? सर्वत्र देशे ।

The suffix दा (standing as a bar to वल्) is attached to सर्व, एक, अन्य किम्, यत्, and तत्—to denote time.

मित— । “सप्तम्यास्वल्” (५।३।१०) इति सूत्रात् “सप्तम्याः” इति अनुवर्तते ।
अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—सप्तम्यन्तोभ्यः सर्व, एक, अन्य, किम्, तद्, तद् इति एतेभ्यः
काले वर्त्तमानेभ्यः दा इति प्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् काले इति सर्वदा । “सर्वस्य
सोऽन्यतरस्याम् दि” (५।३।६) इति विकल्पेन स इति आदेशः, तेन सदा । एकस्मिन्
काले एकदा, अन्यस्मिन् काले अन्यदा, कस्मिन् काले कदा, यस्मिन् काले यदा, तस्मिन्
काले तदा । अयं दाप्रत्ययः वल् प्रत्ययस्य अपवादः । काले इति किम् ? सर्वस्मिन्
देशे सर्वत्र, अत्र वल् एव नतु दा ।

१८५२ । इदमोर्ङिल् ॥ ५।३।१६ ॥

दो— । सप्तम्यन्तात् काले इतिव । हस्यापवादः । अस्मिन्
काले एतर्हि । कालेकिम् ? इह ।

The suffix ङिल् (a bar to ह) is attached to इदम्—to imply time.

मित— । “सप्तम्याः” इति “काले” इति च अनुवर्तते । सप्तम्यन्तात् काले
वर्त्तमानात् इदम्यञ्दात् ङिल् प्रत्ययो भवति । “इदमो हः” (५।३।११) इति ह
प्रत्ययस्य अपवादः । अस्मिन् काले इति ङिल् । “एतौ रथीः” (५।३।४) इति एत
इति आदेशः । तेन एतर्हि इति रूपम् । तथाहि किराते—“भवन्तमेतर्हि” मगस्त्रि-
गर्हिते । काले इति किम् ? एतस्मिन् देशे इति हप्रत्यय एव—तेन इह ।

१८५३ । अधुना ॥ ५।३।१७ ॥

दो— । इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे ऽधुना-
प्रत्ययः स्यात् । इश् । यस्येति लोपः । अधुना ।

The suffix अधुना is attached to the word इदम् (which is consequently replaced by इश्) ending in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यान्तात् काले वर्त्तमानात् इदम् शब्दात् अधुना इति प्रत्ययः स्यात् स्थाये । तस्मिन् काले इति बोधे इदम् अधुना इति स्थितिः, ततः “इदम् इश्” (५।३।६) इति सूत्रेण इश्, तेन इश् अधुना इति स्थितिः, शकारः इत्—तेन इ अधुना इति स्थितिः, ततः “यस्येति च” (६।४।१४) इति इकारलोपः, तेन अधुना इति भवति । काशिकामते तु धुना इति प्रत्ययः—इदमी निपातनात् अश् भावय ।

१८५४ । दानीं च ॥ ५।३।१८ ॥

दी—। इदानीम् ।

The suffix दानीं is added to इदम् used in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यान्तात् काले वर्त्तमानात् इदम् शब्दात् दानीं प्रत्ययोऽपि भवेत् ।

१८५५ । तदो दा च ॥ ५।३।१९ ॥

दी—। तदा । तदानीम् । तदीदावचनमनर्थकम् विहितत्वात् ।

The suffix दा as well as the suffix दानीं are added to the word तद् used in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यान्तात् काले वर्त्तमानात् तदशब्दात् दाप्रत्ययः स्यात्, दानीं प्रत्ययश्च । तस्मिन् काले तदा, तदानीम् । अथ दाप्रत्ययविधानम् अनर्थकम् यतः “सर्वकाम्यकिञ्चतदः काले दा” (५।३।१९) इति प्रागेव दाप्रत्ययः तदशब्दात् विहितः इति दीक्षितस्याशयः । किन्तु मन्त्रे दानींविधानेन दाप्रत्ययस्य बाधा ना भूत् इति पुनरपि अवसरे दाविधानम् । काले इति किम् ? तस्मिन् स्थाने तव । अथ “सप्तम्यास्त्रय” (५।३।१५) इति बल् एव—न, खलु दा दानीं वा ।

१६५६ । अनद्यतने हि लन्यतरस्याम् ॥ ५।३।२१ ॥

दी— । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ।
एतस्मिन् काले एतर्हि ।

The suffix हिँल is optionally attached to pronouns (save दादि) as well as to the words किम् and यद् denoting the sense of the seventh case-ending and implying time which is other than the present day.

मित— । “अनद्यतने” अनद्यतनात् अन्तस्मिन् कालविशेषे । तस्मिन् काल-
विशेषे वर्तमानेभ्यः किं सर्व्वं नाम बहुभ्यः सप्तत्यन्तभ्यः हिँल प्रत्ययो भवति “अन्यतर-
स्याम्” । तस्मिन् काले इति किम् शब्दात् हिँल । “किम् कः” (५।३।१०३) इति
किम्शब्दस्थाने क इति आदेशः । तेन कर्हि इति रूपम् । अन्यतरस्याम् इति
वचनात् हिँल प्रत्ययस्य अप्रापतिपत्तेः तु “सर्व्वे कान्य—(५।३।१५)” इति दा—कदा,
यस्मिन् काले यर्हि यदा । तस्मिन् काले—तर्हि ; तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि ।
अस्य वैकल्पिकं पदं नास्ति प्रत्ययान्तराभावात् ।

१६५७ । सद्यः परतुपरार्यैषमः परेध्वदपृवै दुरन्धे दुरन्ध-
तरेदुरन्तरेदुरपरिदुरधरेदुरभयेदुरस्तरेदुरः ॥

दी— । एते निपात्यन्ते ।

The words enumerated in the sutra are irregularly
formed.

मित— । सूचीद्विखितानि पदानि निपातनेन सिद्धानि । तत्तु इति च उक्तम् ;

दी— । समानस्य सभावो दास् चाहनि ॥ समानेऽहनि
सद्यः ।

मित— । समाने अहनि इति वाक्ये समानशब्दस्य स्थाने स इति भवति ;
तस्मात् दास् इति प्रत्ययो विधीयते—सद्यः इति पदं च तेन निपातनेन जायते ।

दी— । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीचप्रत्ययौ संवत्सरे ॥

मित— । संवत्सरे अभिधेये सति पूर्वशब्दात् उत् प्रत्ययः स्यात्, पूर्वशब्दस्य च स्थाने पर इति आदेशो भवति, एवं संवत्सरे गम्यमाने पूर्वतरशब्दात् आरि प्रत्ययः स्यात्, पूर्वतर शब्दस्य स्थाने च पर इति आदेशः ; यथा पूर्वस्मिन् संवत्सरे इति पठत्, पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे इति परारि ।

दी— । इदम् इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे ॥ अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः ॥

मित— । संवत्सरे अभिधेये सति इदमशब्दात् समसण् प्रत्ययो भवति, इदम् शब्दस्य च स्थाने इशादेशः । अस्मिन् संवत्सरे इति इश् समसण् इति स्थितिः । समसण् इति प्रत्ययस्य शित्वात् इश् इत्यस्य इकारस्य वृत्तिर्नाम ऐषमसण् इति स्थितिः । समसण् प्रत्ययो णकार इत् । तत्पूर्वस्थितोऽकार उच्चारणार्थ एव— तेन ऐ समस् इति स्थितिः । ततः “इष्कौः” (८।१।५०) इति यत्नम्, तेन ऐषमः ।

दी— । परस्मादेदव्यहनि ॥ परस्मिन् अहनि परे-
दावि ।

मित— । पूर्वविवक्षे परशब्दात् एदविप्रत्ययः स्यात् । परस्मिन् अहनि इति परेदवि ।

दी— । इदमोऽश् द्यश्च ॥ अस्मिन्नहनि अद्य ।

मित— । अहनि अभिधेये इदमशब्दात् द्यप्रत्ययो भवति, इदम् स्थाने अशादेशश्च । अस्मिन् अहनि इति अद्य ।

दी— । पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्न्येदुयस् ॥ पूर्वस्मिन् अहनि पूर्वदुयः । अन्यस्मिन् अहनि अन्यदुयः उभयोरह्नोरुभयेदुयः । दुयश्चोभयाद्वक्तव्यः । उभयदुयः ।

To imply some particular day, the suffix एदम् is added

to the following words :—पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय, and उत्तर ।

मित— । अहनि अभिधेयं सति, पूर्वं अन्य अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय उत्तर इति एतेभ्यः एयास प्रत्ययी भवति, पूर्वस्मिन् अहनि पूर्वः; । अन्यस्मिन् अहनि अन्यः; । अन्यतरस्मिन् अहनि अन्यतरे;; इतरस्मिन् अहनि इतरे;; । अपरस्मिन् अहनि अपरः; । अधरस्मिन् अहनिअधरे;; उत्तरस्मिन् अहनि उत्तरे;; । उभयोः अज्ञोः उभयोः; । उभयशब्दात् अहनि अभिधेयं कृष् प्रत्ययश्च भवति तेन उभयोः अज्ञोः इति वाक्ये उभयशुः इत्यपि स्यात् ।

१६५८ । प्रकारवचने थाल् ॥ ५।३।२३ ॥

दी— । प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यश्चाल् स्यात् स्वार्थे ।

तेन प्रकारेण—तथा । यथा ।

The suffix थाल् is added to pronouns (save ह्यादि) as well as to किं and बहु—to imply “means” or “ways”.

मित— । “किं सञ्चनोम बहुभ्योऽद्यादिभ्यः” इत्यत्र अनुवर्त्तते । “सप्तम्याः” इति “काले” इति च नानुवर्त्तते । तेन सूत्रस्य अयमर्थः—“प्रकारवृत्तिभ्यः” प्रकारे वर्त्तमानेभ्यः—प्रकार इत्येवमर्थम् व्योतयद्भ्यः इति यावत्, “किमादिभ्यः” किं सर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः “थाल्” प्रत्ययी भवति स्वार्थे । प्रकारस्य लक्षणम् उक्तम् काशिकायाम्—“सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकार इति हि प्रकृत्यैव विशेषणं न खलु प्रत्ययस्य—अतएव प्रकारवाचिभ्यः किमादिभ्यः थाल् स्यात् स्वार्थे इत्युक्तिः संशङ्कते । तेन प्रकारेण इति तद् शब्दात् थाल् । “त्यदादीनामः” (७।१।२०९) इति अकारादेशः—तेन तथा इति रूपम् । येन प्रकारेण इति यथा, साधनप्रक्रिया तु पूर्ववत्, सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । [किञ्च इदमप्यत्र अवधेयम्—जातीयरूपप्रत्ययोऽपि प्रकारे एव विधीयते । परं स तु स्वभावात् प्रकारवति वर्त्तते । यस्य प्रकारम् वाच्यं, तद्वस्तु एव अभिदधातीत्यर्थः । थाल् प्रत्ययः पुनः प्रकारमात्रे वर्त्तते । प्रकारमेव थाल् प्रत्ययः अभिदधाति न खलु प्रकारवद्वत् ।]

१६५६ । इदमस्थसु ॥ ५।३।२४ ॥

दी— । थालोऽपवादः । एतदोऽपि वाच्यः ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्यम् ।

The suffix यम् is attached to the word इदम् as well as to the word एतद् in the aforesaid sense. This suffix bars थाल् ।

मित— । प्रकारवाचिनः इदंशब्दान् तथा तादृशादेव एतदशब्दाच्च यम् प्रत्ययी भवति स्थाय्ये । यदा अयमेव अर्थः—इदंशब्दात् तथा एतद् शब्दात् च यम् प्रत्ययी भवति प्रकारं अभिधेयं सति । त्वम् प्रत्ययी लकार इत् । तस्य कथम् अत उच्चारणमिति चेत् सकारपरिवाद्यायः इति काशिका । अभिधेयानि हि लकारे अस्य प्रत्ययस्य सकारोऽपि “हलन्तम्” (१।१।३) इति इत् अभिधीयते । यम् इति प्रत्ययस्य आकृतौ तु यम् इति तिष्ठति ; लकार इत् भवति । अनेन प्रकारेण इति इदम् शब्दात् यम् । “एतेतौ रघोः” (५।१।४) इति इदं शब्दस्थानं “इत्” आदेशः । अतएव इत् यम् इति स्थितिः । ततः इत्यम् इति रूपम् । एतेन प्रकारेण इति एतदशब्दान् यम् । “एतदोऽन्” (५।१।७) इति सूत्रे योगविभागात् एतदशब्दस्थानं इत् इति आदेशः । ततः इत्यम् इति रूपम् । अयं यम्प्रत्ययः थाल् प्रत्ययस्य अपवादः ।

१६६० । किमथ ॥ ५।३।२५ ॥

दी— । केन प्रकारेण कथम् ।

The suffix यम् is added to the word किम् in the aforesaid sense.

मित— । किम्शब्दात् प्रकारवचने यम् प्रत्ययः स्थात् । केन प्रकारेण इति किम् शब्दात् यम् । किम् शब्दस्य स्थानं “किमः कः” (७।२।१०३) इति क इति आदेशः । ततः क यम् इति स्थितिः सति कथम् इति रूपं भवति ।

दी— । इति विभक्तिसंज्ञकं प्रकरणं ।

The suffixes that pass by the denomination विभक्ति end here.

मित—। ये खलु तद्धितप्रत्ययाः “प्राग्विशो विभक्तिः” (५।३।१) इति सूत्रेण विभक्तिसंज्ञया आख्यातास्ते अतः समाप्तिं गताः ॥

अथ प्राग्वीयप्रकरणम्

मित—। अनन्तरम् “इयं प्रतिज्ञाती” (५।३।८३) इत्यध्यात् पूर्वम् प्रकरणमेकम् व्यस्यति । एतत् तु प्राग्वीयप्रकरणम् इति संज्ञया आख्यायते इय-प्रत्ययात् प्राग्वस्थितत्वात् । “अध्यायानुशाकयौलुक्” इति विकल्पेन इयशब्दात् कप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

१८६१ । दिक् शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तीति ॥ ५।३।२७ ॥

टी—। सप्तमपञ्चमप्रथमाभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः
स्वार्थेऽस्तीतिप्रत्ययः स्यात् ।

The suffix अस्तीति is affixed (स्वार्थे) to words naturally expressive of some particular cardinal point of the horizon, provided they are used in either of the seventh, fifth or first case-endings, and stand for the name of a cardinal point or some space with reference to some particular direction or time.

मित—। दिशी शब्दाः दिक् शब्दाः । दिशि रुदाः शब्दा इत्यर्थः । ये शब्दाः स्वभावेनैव दिशं वाचयन्ति ते शब्दाः इत्यर्थः । “दिक् शब्देभ्यः” दिशि रुदाः ये शब्दान्तेभ्यः “सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः” सप्तमान्तेभ्यः, पञ्चमान्तेभ्यस्तथा प्रथमा-

न्तभाञ्च "दिग्देश-कालेषु" दिग्देश-कालवृत्तिभा — दिग्देशकाले वा वर्त्तमानेभाः इत्यर्थः "अस्तातिः" अस्ताति इति प्रत्ययो विधीयते "स्थार्थे" एषां अन्यतमै एव अर्थे समामाने । सप्तम्यन्तात्—पुरस्तात् वसति, पञ्चम्यन्तात्—पुरस्तादागतः, प्रथम्यन्तात् पुरस्तात् रमणीयम् । दिक्शब्देभा इति किम् ? ऐन्द्रियं दिशि वसति, न प्रत्ययः कृतः । यतो नहि ऐन्द्रीशब्दः दिशि रुढः । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभाः इति किम् ? पूर्वं यामं गतः । अथ द्वितीयान्तात् दिक्वाचिनः पूर्वशब्दात् न प्रत्ययः । दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभाः इति किम् ? पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । नहि पूर्वशब्दोऽवदिग्देश-कालवाची । अस्ताति इत्यत्र अन्ता इकारस्तु इत् ।

१६६२ । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवद्यैषाम् ॥ ५।३।३६ ॥

दी— । एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्व्योमे चैषां क्मात् पुर, अध, अव, इत्यादेशाः छः ।

The suffix असि is attached to the words पूर्व, अधर, and अवर used in either of the first, seventh and fifth case-endings, and these words are replaced by पुर, अध, and अव respectively.

मित— । सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभाः पूर्व अधर अवर इति एतेभाः असि प्रत्ययो भवति अस्तातिप्रत्ययस्यैवार्थे ; प्रत्ययसन्निधौ न च एषां स्थाने पुर, अध, अव इति यथासंख्यम् आदेशाः भवन्ति । किं तर्हि असिप्रत्ययः अस्तातिरपवादः इति संशये सूत्रान्तरसा अपेक्षासि ; सूत्रं च लङ्हरति—

१६६३ । अस्ताति च ॥ ५।३।४० ॥

दी— । अस्ताती परे पूर्वादीनां पुरादयः छः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वावा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ।

The words पूर्व, अधर, and अवर are replaced respectively by पुर, अध, and अव, before the suffix अस्ताति ।

मित—। अस्तात् इति प्रत्ययस्य स्वरूपम् । अतएव अस्ताति इति सप्तम्यान्तम् । ततः वृत्तस्य अवसर्गः—“अस्ताति” प्रत्यये परतः, “अ” एव खलु पूर्वं अधर अधर इति एतेषां स्थाने यथासंख्यम् पुर् अघ् अघ् इति आदेशो ज्ञेयः ।

ननु एभ्यः पूर्वसूत्रेण असिप्रत्ययः स्यात् अस्ताति तु केन सूत्रेण इति चेत् ?—अनेनैव ; “अस्ताति अ” इति प्रथमानिर्द्देशोऽपि कर्तव्यः । तेन अयमपि अर्थः सूत्रस्य—पूर्वं अधर, अधर इति एतेभ्यः “अस्ताति” इति प्रत्ययः “अ” स्यात्, “अ” इति अस्तातिप्रत्ययेन सह असिप्रत्ययम् समुच्चिनोति । तेन नहि असिप्रत्ययः अस्तातिरपवादः । एतेभ्यः उभावपि स्याताम् । [कथं “पुरतः” इति ? अत्रात्पदमव्ययं स्वरादिगणे पठनीयम् । पुर अयमने भ्रातृभ्रातृ इत्युपधलचये कप्रत्यये सति तसि इति नागेशः । दाक्षित्यं मनोरमायाम् एतं शब्दम् अप्रामाण्यकमित्याह । जगन्नाथोपि एतमपवादं प्राह ।

१६६४ । विभाषाऽवरस्य ॥ ५।३।४१ ॥

दो—। अवरस्य अस्तातो परेऽब् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रुद्धेभ्यः किम् ? ऐन्द्र्यां वसति । सप्तमान्तेभ्यः किम् ? पूर्वं ग्रामंगतः । दिगादि-वृत्तिभ्यः किम् ? पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । “अस्तातिचे”ति आपकादसिरस्तातिं न बाधते ।

The word अवर is optionally changed to अब् before अस्ताति । Rest easy—see Tika under the rule “दिक् शब्दैभ्यः—” ।

मित—। अस्तातिप्रत्यये परतः अवरस्थाने अब् इत्यादिभ्यः विकल्पनं स्यात्, पूर्व-सूत्रेण नित्यं प्रापते अनेन विकल्पविधानम् । असिप्रत्यये परतस्तु नित्यम् अपवादश्च । दिशिरुद्धात् दिग्-वाचकात् प्रत्ययः एष उदाहरणेषु विहितः । “एवं देशे काले” च “एवं” अनेनैव प्रकारेण “देशे” दिशिरुद्धात् देशवाचकात् अपि अयं प्रत्ययो विधीयते ; “काले च” एवं दिशिरुद्धात् कालवाचकात् अपि प्रत्ययविधानं ज्ञेयम् ; उदाहरणं यथा—“रवश्चावाव्यतिकर इव

प्रत्ययेनैतत् पुरस्तात्"—मेवदूते । अथ दिशिदृढात् दिशेषाचकात् सप्तम्यन्तात्पूर्व-
शब्दात् अस्माति प्रत्ययो भवति । "त्वया पुरस्तादुपेयाचितो यः"—इति रघुवंशे ।
अथ दिशिदृढात् कालेषाचकात् पूर्वशब्दात् सप्तम्यन्तादिष्व अस्मातिप्रत्ययः । किञ्च
श्रीमद्वृत्तार्थव्यने—"अथस्नानाद्विषं तद्वदिशिरक्तं प्रदर्शयित्" । अतः दिशिदृढात्
दिशेषाचकात् सप्तम्यन्तात् अधरशब्दात् अस्मातिप्रत्ययः । दिशि दृढेभ्यः इति किम् ?
ऐन्द्रो वसति । इन्द्रेण अधिष्ठिता योदिकः सा ऐन्द्री दिक् । पूर्वो दिक्
इत्यर्थः । तस्मात् ऐन्द्राम् दिशि वसति इति सप्तम्यन्तात् ऐन्द्रीशब्दात् दिशेषाचकात्
न अस्मातिप्रत्ययः ; कथम्-इति चेत् ?—उच्यते । नहि ऐन्द्री शब्दः मुख्यया वृत्त्या
(रुद्धिवृत्त्या वा) पूर्वस्यां दिशि वर्तते—तेनैवात्र प्रत्ययाभावः । इत्यादि प्रागे-
उक्तं सुगमं च । "अस्माति चेति ज्ञापकात् अस्मिरस्माति न जायते" । अस्माति च
इति (५।३।४०) यत् तु ज्ञापकम् । इदं ज्ञापयति यत्—विधान-सामर्थ्यात्
अस्मातिप्रत्ययः अस्मिप्रत्ययेन न जायते । एतत्तु भया प्रागेव विरूपणीकृतम् इति
अक्षरम् विस्मरेत्वाव ।

१६६५ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसृच् ॥ ५।३।२८ ॥

दी— । अस्तातिरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

The suffix अतसृच् is added to the words दक्षिण and उत्तर in the aforesaid sense by barring अस्ताति ।

नित— । दक्षिण उत्तर इति एताभ्याम् दिशिदृढाभ्याम् दिग्दिशकाल-
वृत्तिभ्याम् सप्तमीष्वचसीप्रवृत्त्याभ्याम् स्तार्थे (अस्तातिरपवादो इत्यर्थः) अतसृच्
प्रत्ययो भवति । अयम् अस्तातिप्रत्ययस्यापवादः ।

१६६६ । विभाषापरावराभ्याम् ॥ ५।३।२९ ॥

दी— । परतः । अवरतः । परस्तात् । अवस्तात् ।

The suffix अतसृच् is optionally added to the words पर and अवर in the aforesaid sense.

मित—। सुगमाः।

१६६७। अथै लृक् ॥ ५।३।३० ॥

दो—। अब्रह्मन्तादिक् शब्दात् अस्ताति लृक् स्यात् । “लृक् तद्धितलृकि” । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक्—प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ।

The suffix अस्ताति attached to words that are derived from the root अश्, and that stand for the name of cardinal points, glide, consequently the feminine suffix affixed to such words also glide by the rule—लृक् तद्धितलृकि ।

मित—। “अश्”ः अश्च् धातोः निष्पन्नात् दिग्वाचकात् (दिशि दृढात् दिग्देशकालेषु वर्षमाणात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात्) प्रातिपदिकान् विहितस्य अस्तातिप्रत्ययस्य “लृक्” स्यात् । प्र-पूर्वाच्चात् अश्च् धातोः किन् विहितः ततः प्राच् इति रूपम् । अस्य अर्थेन पूर्वोदिक् । प्राच्यां दिशि वसति इति सप्तमान्तात्, तथा प्राच्याः दिशः आगतः इति पञ्चमान्तात्, एवम् प्राची दिक् रमणीया इति प्रथमान्तात् च प्राच् इति शब्दात् विहितः अस्तातिप्रत्ययः । स च अनन्तं लृक् भवति । ततः अस्तातीति तद्धितप्रत्ययस्य लृकि सति “लृक् तद्धित लृकि” (१।२।४८) इति सूत्रेण स्त्रीप्रत्ययस्य अपि लृग् भवति । तथासति प्राग् वसति, प्राग् आगतः, प्राग् रमणीयम् इति रूपं भवति । एवम् उदीच्यां दिशि वसति इति उदक् वसति ; उदीच्याः दिशः आगतः उदक् आगतः ; उदीची दिक् रमणीया उदक् रमणीयम् इत्येवमेव रूपम् ।

ननु “उद ईत्” इति (६।४।१३८) सूत्रेण उदः परस्य लुप्तनकारस्य भस्य अचतेः अकारस्य स्थाने ईकारो भवति—यथा उदीची । परं स्त्रीप्रत्ययस्य लृकोऽनन्तरम् तस्य—ईकारस्य उच्चारणं कथं न श्रूयते इति धित ?—उच्यते—स्त्रीप्रत्ययस्य यो ईकारः तद्धित एव परतः अचतेः भसञ्ज्ञा स्त्रीक्रियते—अधुना तु स्त्रीप्रत्ययस्य लृकि सति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याभावात् अचतेः भसञ्ज्ञा निवृत्ता । तथा सति

“उद ईत” इति भ-संज्ञानिमित्तकः अकारस्थाने ईकारोऽपि प्रतिष्ठते । तेन उदकं
वसति उदक आगतः उदक रमणीयम् इति स्थूलवधे उदक इति रूपमेव साधु, एवं
देशे वर्तमानात् काले वर्तमानादपि ईदृशात् शब्दान् विहितस्य लुक् ।

देशे वर्तमानात्—यथा प्राचिदेशे वसति इति प्राग् वसति । प्राचः देशात्
आगतः इति प्राक् आगतः । प्राक् देशः रमणीयः इति प्राक् रमणीयम् ।

काले वर्तमानात्—प्राचि काले अवसति इति प्राग् वसति । प्राचः कालात्
आगतः इति प्राग् आगतः । प्राक्कालो रमणीयः इति प्राग् रमणीयम् ।

१६६८ । उपर्यपरिष्ठात् ॥ ५।३।३१ ॥

दो— । अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्य उपादेशः स्यात् ; रिल्
रिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति, आगतो
रमणीयम् वा ।

The suffixes रिल् and रिष्ठातिल् are attached to the word ऊर्ध्व
in the sense अस्ताति, and before the suffixes the base is repla-
ced by उप ।

मित— । दिशिऋदात् दिग्देशकालेषु वर्तमानात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात्
ऊर्ध्वशब्दात् अस्तातेरेवाधे रिल् रिष्ठातिल् इति प्रत्ययौ स्याताम् ; प्रत्ययसन्निधौ च
ऊर्ध्वशब्दस्य स्थाने उप इति आदेशः । ऊर्ध्वायाम् दिशि वसति इति उपरि वसति ।
रिल् प्रत्ययः । उपरिष्ठात् वसति—रिष्ठातिल् प्रत्ययः । ऊर्ध्वायाः दिशः आगतः इति
उपरि आगतः—उपरिष्ठात् आगतः । ऊर्ध्वादिक् रमणीया इति उपरि रमणीयम् ।
उपरिष्ठात् रमणीयम् ।

१६६९ । पश्चात् ॥ ५।३।३२ ॥

दो— । अपरस्य पश्चभाव आतिष्ठ प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

The suffix आति is added to the word अपर in the sense of
अस्ताति, and before the suffix, the base is replaced by पश्च ।

मित—। दिशिर्दृष्टात् दिग्देशकालेषु वर्तमानात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमानात्
अपर इत्यस्मात् अस्मातिप्रत्ययस्यैव अर्थे आतिप्रत्ययो भवति ; प्रत्ययसन्नियोगिन च
अपरशब्दस्थाने पञ्च इति आदेशः स्यात् । अपरस्यां दिशि वसति इति पश्चात् वसति ।
अपरस्याः दिशः आगतः इति पश्चादागतः । अपरा दिक् रमणीया इति पश्चात्
रमणीयम् । किञ्च—

(क) पूर्वोक्ते एव विषये दिक्पूर्वपदस्य अपरस्यपञ्चमी वक्तव्यः । आतिश्च
प्रत्ययः—यथा दक्षिणपश्चात्, उत्तरपश्चात् ।

(ख) अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य च अपरशब्दस्य पञ्चमावो वक्तव्यः । यथा
दक्षिणपश्चात् : । उत्तरपश्चात् : ।

(ग) अर्धोत्तरपदस्य अपर इत्यस्य विनापि पूर्वपदेन पञ्चमावो वक्तव्यः—यथा—
पश्चात् : ।

१८७० । उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ५।३।३४ ॥

दी—। उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

In the aforesaid sense, the suffix आति is attached to उत्तर,
अधर, and दक्षिण ।

मित—। दिशिर्दृष्टंभ्यः दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमी
प्रथमान्भ्यः उत्तर अधर दक्षिण इति एतेभ्यः आतिप्रत्ययो भवति अस्मातिप्रत्ययस्यैव
अर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति इति उत्तरात् वसति । उत्तरस्याः दिशः आगतः इति
उत्तरात् आगतः । उत्तरा दिक् रमणीया इति उत्तराद्रमणीयम् । एवम् अधरस्याम्
दिशि वसति इति अधराद्वसति ।

१८७१ । एनवन्यतरस्यामद्वरेऽपञ्चमाः ॥ ५।३।३५ ॥

दी—। उत्तरादिभ्यः एनच्वा स्यात् अवध्यवधिमतोः सामीप्ये
पञ्चमग्रन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे
यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीनननुवर्त्तन् दिक्शब्दमात्रा-
देनपमाहुः—पूर्व्वेण ग्रामम् अपरेण ग्रामम् ।

The suffix एनप् is optionally attached to the words उत्तर, दक्षिण and अधर used in either the seventh or in the first case-ending (but not in the fifth), provided nearness between these and the objects referred to, is thereby implied. Some by not dragging 'उत्तर' etc, here wish एनप्, after any दिक् शब्द ।

मित— । “एनप्” एनप् इति प्रत्ययः “अधतरस्याम्” विकल्पेन स्यात्, उत्तर अधर दक्षिण इति एतेभ्यः सप्तत्यक्तेभ्यः प्रथमान्तैर्भाष्ये ननु, पञ्चम्यन्तेभ्यः एभाः । “अदूरं”—अवधिः (उत्तरादीनां इत्यर्थः) अवधिमत्तः (येषां उत्तरादिव दृष्टं तेषां इत्यादि) सामीप्यं गम्यमानं सति । अस्मात् ईषार्थे अवप्रत्यायः अतएव अस्मात् अद्याप्तिपक्षे अस्मात्तिप्रत्ययः यथायोग्यं प्रत्याया भवति । सप्तत्यक्तात्—उत्तरस्यां दिशि वसति इति उत्तरं वसति—अत एनप् । पक्षे उत्तरात् वसति—अत पूर्व सूत्रेण भात् । तस्मिन् अपि उत्तरतो वसति । प्रथमान्तात्—उत्तरा दिक् रमणीयम् इति उत्तरं रमणीयम् । उत्तरात् रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । तथाहि मेघदूते—तवागारम् धनपतिगृहानुत्तरं ऋषादीयम् । एवं दक्षिणेन वसति, दक्षिणतो वसति । दक्षिणात् रमणीयम् । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । तथाहि शाकुन्तले—अये । इच्छाटिकायाः दक्षिणेन आकाप इव श्रूयते । एवं अधरेण वसति ; अधरात् वसति । अधस्तात् वसति । अधः वसति [“पूर्वातर—” (५।३।२८), तथा “अस्तात् च” (५।३।४०) इति सूत्रेण] । एवम् अधरेण रमणीयम् । अधरात् रमणीयम् । अधस्तात् रमणीयम् । अधः रमणीयम् । अपञ्चम्या इति किम् ? उत्तरात् आगतः । अव आतिरेव । अदूरं इति किम् ? उत्तरात् वसति । अयं दूरत्वं गन्तव्यं—तेन आतिरेव । केचित् तु अतस्तु उत्तरादीन् नानुवर्तयन्ति, किन्तु “दिक्शब्देभ्यः—(५।३।१७) इत्याद्यात् दिग्वाचिनः एव शब्दान् अनुवर्तयन्ति—न तु उत्तरादीन् । अतएव तेषां मते तु पूर्वेषां याम् अपरेण यामम् इत्यादयः साधवः स्युः ।

दी—। अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपंचमया
इतीव दक्षिणादागतः ।

The suffix आच is added to the word दक्षिण in the aforesaid sense.

मित—। अदूरे इति निवृत्तम् । अपंचमया इति अनुवर्तते । अतएव
सूत्रस्य अयमर्थः—दिशिर्दृष्टात् दिग्देशकालेषु वर्तमानात् सप्तम्यन्तात् प्रथमान्ताच्च
“दक्षिणात्” दक्षिण इति शब्दात् “आच्” इति प्रत्ययौ भवति अस्तारिवाय । दक्षिणस्यां
दिशि वसति इति दक्षिणा वसति । दक्षिणा दिक् रमणीया इति दक्षिणा रमणीयम् ।
अपंचमया इति किम् ? दक्षिणस्याः दिशः आगतः इति दक्षिणात् आगतः—अत आति-
प्रत्यय एव ; यद्वा दक्षिणतः आगतः—अतसूच प्रत्ययः । न च आच् ।

१८७३ । आहि च दूरे ॥ ५।३।३७ ॥

दी—। दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् चादान् । दक्षिणाहि ।
दक्षिणा ।

This suffix आहि as well as the suffix आच् is affixed to the
word दक्षिण—in the aforesaid sense, provided considerable
distance between this (i. e. the direction दक्षिण) and the object
with reference to which this word (i. e. दक्षिण) is used, is
thereby implied.

मित—। अपंचमया इति अत्र अनुवर्तते । सूत्रस्यायमर्थः—दिशिर्दृष्टात् दिग्-
देशकालेषु वर्तमानात् प्रथमान्तात्सप्तम्यन्तात् वा दक्षिणशब्दात् “आहि”
इति प्रत्ययौ भवति, “च” चकारात् आच् प्रत्ययश्च, “दूरे”—दक्षिण इति
अवस्थितया यस्मात् दक्षिणा तस्य अवधिमतश्च दूरत्वं चित् गमात् । दूरे दक्षिणस्यां
दिशि वसति इति दक्षिणाहि वसति दक्षिणा वसति वा । दूरे दृश्यमाना
दक्षिणादिक् रमणीया इति दक्षिणाहि रमणीयम् दक्षिणा रमणीयम् । दूरे इति

किम् ? सान्निध्यं दक्षिणस्यां दिशि वसति इति दक्षिणतो वसति—अथ अतसुच् एव ।
अप'चम्या इति किम् ? दक्षिणत आगतः ।

१८७४ । उत्तराच्च ॥ ५।३।३८ ॥

दी—। उत्तराहि । उत्तरा ।

The suffix आच् as well as the suffix आहि is added to the word उत्तर in the aforesaid sense.

मित—। दूरे इति अप'चम्या इति च अनुवर्त्तते । अनात् सुगमम् ।
दूरे इति किम् ? सान्निध्यं उत्तरया दिशा प्रयाति इति उत्तरेश प्रयाति—अथ एनप
एव । अप'चम्या इति किम् ? उत्तरात् आगतः—अथ आतिप्रत्यय एव ।

१८७५ । संख्याया विधार्थे धा ॥ ५।३।४२ ॥

दी—। क्रियाप्रकारार्थे वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे
धा स्यात् । चतुर्धा । पंचधा ।

The suffix धा is added to cardinal numerals, to denote
“ways” (means or lines).

मित—। “संख्यायाः” संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “विधार्थे” विधा
इति शब्दे [विधा प्रकारः । सतु सर्व्वं क्रियाविषय एव गृह्यते] । अतएव सूत्रस्याय-
मर्थः—“संख्यायाः” संख्या-वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “विधार्थे” क्रियायाः प्रकारार्थे
वर्त्तमानेभ्यः धा-प्रत्ययो भवति स्वार्थे । स्वार्थे इति वचनात् अनुमायते यत् क्रिया-
प्रकारत्वं प्रकृतौ (अथ संख्यायाम्) एव वर्त्तते, प्रत्ययः (अथ धामप्रत्ययस्य) तस्य
क्रियाप्रकारत्वस्य उद्बोधकम् । चतुष्पुकारः इति चतुर्धा । पंचप्रकारः इति
पंचधा । यथा—इयं नदी चतुर्धा विभक्ता सती ससुद्रं गच्छति । विधा गच्छति ।
एकधा भुङ्क्ते ।

१८७६ । अधिकरणविचाले च ॥ ५।३।४१ ॥

दी—। द्रव्यस्य संख्यानन्तरापादने संख्याया धा स्यात् ।
एकं राशिं पञ्चधा कुरु ।

The suffix धा is added to cardinal numerals to denote the division of a thing (or sometime—the unification of many things).

नित—। अधिकरणं द्रव्यम् । तस्य विचालः संख्यानन्तरापादनम् तत् तु एकस्य अनेकीकरणम् अनेकस्य एकीकरणम् । “अधिकरणविचाले” द्रव्यस्य संख्यानन्तरापादने गम्यमाने “ल” संख्यायाः धाप्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । एकम् पनसम् अष्टधा विभाजय । अनेकम् कलम् एकधा कुरु ।

१८७७। एकाद्विधसुजन्यतरस्याम् ॥ ५।३।४४ ॥

दी—। ऐकध्यम् । एकधा ।

The suffix धा added to एक, is optionally replaced by धमुज् ।

नित—। “एकात्” एकशब्दात् परस्य “धी” धाप्रत्ययस्य “धामुज्” इति आदिशो भवति “जन्यतरस्याम्” विकल्पात् । अनेकं राशिम् एकधा कुरु ; अथ धा । अनेकराशिम् ऐकधा कुरु—अथ धामुज् । धामुज्प्रत्यये अकारः इत् स तु आदिस्वरद्विनिमित्तकः । उकारः उच्चारणार्थः । एकधा भुङ्क्ते । ऐकधा भुङ्क्ते ।

१८७८। द्वित्रयोश्च धमुज् ॥ ५।३।४५ ॥

दी—। आभ्याम् धा इत्यस्य धमुज् स्याद्वा । द्विधम्—द्विधा ।
त्रिधम्—त्रिधा ।

The suffix धा added to the words द्वि and त्रि is optionally replaced by धमुज् ।

नित—। पूर्वसूत्रात् धा इति अनुवृत्तम् । द्वये सयकारो दृश्यते स तु

पूर्वसूत्रात्, “अन्तरस्याम्” इति अत्र सूत्रे अनुकर्षति । अतः सूत्रस्य अयमर्थः—
 “द्विगोः” द्वि इत्यस्मात् तथा वि इत्यस्माच्च विधाये अधिकरणविचारे वा विहितस्य
 धा-प्रत्ययस्य स्थाने “ञ” विकल्पेन “धमुञ्” इति आदेशः स्यात् । द्विधा—अत्र धा ।
 द्वैधम्—अत्र धमुञ् । विधा—धा । त्रैधम्—धमुञ् ॥

दी— । धमुञ्जन्तात् स्वार्थे ङदर्शनम् । पथि हौ धानि ।

The suffix ङ is optionally seen to be attached to words to which धमुञ् has been already affixed—the sense not being thereby altered (स्वार्थे) ।

मित— । “धमुञ्जन्तात्” धमुञ् प्रत्ययान्तात्, “स्वार्थे” “ङदर्शनम्” ङप्रत्ययः
 विहितो दृश्यते । पथि हौ धानि संख्ययन्ते । पथि त्रैधानि संख्ययन्ते । द्वैधम्
 त्रैधम् इति एताभ्याम् धमुञ् प्रत्ययादनन्तरं ङप्रत्ययो विहितः । प्रत्ययस्य कृत्वात्
 टेलोपः ।

१८७६ । एधाञ् ॥ ५।३।४६ ॥

दी— । द्वेधा । त्रैधा ।

The suffix धा coming after द्वि or वि may also be replaced by एधाञ् ।

मित— । द्वि वि इति एताभ्यां विहितस्य धाप्रत्ययस्य स्थाने एधाञ् इति
 आदेशो विकल्पेन स्यात् । द्वेधा, त्रैधा—अतएव द्वीनि कृपाणि—द्वेधा, त्रैधम्,
 द्विधा । त्रिधा, त्रैधम्, त्रैधा ॥

१८८० । यापे पाशप् ॥ ५।३।४७ ॥

दी— । कुत्सितो भिषक् भिषक् पाशः ।

The suffix पाशप् is added to words to imply censure.

मित— । याप्यः कुत्सितः । यापे वर्त्तमानात् प्रतिपदिकात् स्वार्थे पाशप्
 प्रत्ययो भवतीति काशिका । यदा “यापे” याप्यः कुत्सितः इति विषये (कुत्सित इति

गमामाने) प्रातिपदिकात् पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः (कुतस्मितः
वैयाकरणः) इति वैयाकरण-पाशः । कुतस्मिती भिषक् भिषकशाशः । एवं
शाशक-पाशः ।

ननु यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणः परं चारित्र्येण दुःशीलः तस्मिन् समे वैयाकरण-
पाशः इति रूपम् भवितुमर्हतीति नवा इति विप्रतिपत्तिः । समाधानं तु—न स्यादिति ।
कस्मात् ? नहि अत्र वैयाकरणत्वं निन्द्यते परम् चारित्र्यमेव । तेनैव हेतुना । “यस्य
गुणस्य सदभावात् द्रव्ये शब्द-निर्वेशस्तत्कृतसाधाम् प्रत्ययः” इति काशिका । अयमर्थः
—यस्य गुणस्य वर्तमानतावशात् शब्दस्य संज्ञा निर्णयिते । तस्य एव कृतसाधाम्
गमामानायाम् पाशप् प्रत्यय इष्टः । अत्र वैयाकरणत्वगुणसदभावात् कश्चित् जनः
वैयाकरण उच्यते । यदि तस्य वैयाकरणत्वं कृतसाधोग्यं स्यात् तर्हि स वैयाकरण-
पाशः इति कथयितुम् शक्यते । अन्यथा वैयाकरणत्वस्य कृतसाधोग्यत्वरहितत्वे
दुःशीलत्वे अपि तस्य वैयाकरणपाश इति प्रत्ययो न स्यात् । एवं यस्य चिकित्सा-
शास्त्रज्ञानं कुत्सा-योग्यम् स एव भिषक्पाशः ।

१८८१ । पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ५।३।४८ ॥

दी— । द्वितीयो भागः द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे
विशेषः ।

The suffixes अन् is attached to words to which the suffix
तौच in the sense of पूरण (order) has been already affixed,
provided भाग (division) is thereby implied ; the adding of अन्
does not affect the sense.

मित— । तौच इति यः पूरणप्रत्ययोऽस्ति, तदन्तात् प्रातिपदिकात् भागे वर्तमाने
सति स्त्रार्थे अन् प्रत्ययो भवति । द्वितीयो भाग इति शब्दे द्वितीयः । तृतीयो भाग
इति शब्दे तृतीयः ।

ननु का अस्त्र-स्त्रार्थिकप्रत्ययस्य साधकता इति चेत् ?—समाधत्ते । “स्वरे

विशेषः”, कृते तु अनुप्रत्यये स्वरविषये पार्श्वकम् उत्पद्यते तदेवात प्रयोजनम् । भागे इति किम् ? द्वितीयो कनकः । तृतीया कन्या ।

अनु पूरणविषयात् अन्यस्मिन्नर्थे तीयो न दृश्यते ; सुखतीय इत्यादयस्तु अनर्थका एव । तथा सति कथम् अत्र सूत्रे “पूरणात्” इति पूरणशब्दस्य सङ्गम् इति चेत्—
उच्यते । परसूत्रे अस्य अनुवृत्तिम् द्योतयितुमिति ।

दी— । तीयादीकक् स्वार्थं वाच्यः । द्वितीयोक्तः—द्वितीयः ।
तार्त्तीयोक्तः—तृतीयः ।

The suffix ईकक् is added to words to which तीय has already been added, without any alteration in the sense.

मित— । “तीयात्” तीयप्रत्ययान्तात् स्त्राये ईकक् इति प्रत्ययो भवति । प्रत्ययस्य किञ्चात् आदिस्वरवृद्धिः द्वितीयः—द्वितीयोक्तः—ईकक् । तृतीयः—
तार्त्तीयोक्तः—ईकक् ।

दी— । न विद्यायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विद्या इत्येव ।

मित— । विद्यायां गण्यमानायाम् ईकक् प्रत्ययो भवति ।

१८८२ । प्रागिकादशभ्योऽकृन्दसि ॥ ५।३।४८ ॥

दी— । पूरणप्रत्ययान्तात् भागेऽन् । चतुर्थः । पंचमः ।

The suffix अन् is attached to all ordinal numerals upto ten, without affecting the sense to imply “division” (भाग), says in the vedic literature.

मित— । “अकृन्दसि”—अकृन्दस् वेदः । एतस्मादन्त्यत विषये । पूरणान्ता इति अत्र अनुवर्तते । अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—“प्रागिकादशभ्यः” एकादश इति संख्यायाः प्राक् ये दशादशः संख्यावाचिनः शब्दाः वर्तन्ते तेभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यः स्त्राये अनुप्रत्ययो भवति भागे गण्यमाने अकृन्दसि विषये—वैदिक-साहित्यात् अन्यस्मिन्

साहित्ये, लौकिकसाहित्ये इत्यर्थः । चतुर्थः भाग इति चतुर्थः—अनुप्रत्ययः । पञ्चमो भागः इति पञ्चमः—अन् । एवं सप्तमः, नवमः, दशमः, यष्टः, अष्टमः । स्वर-
भिन्नत्वम् एव अतः प्रयोजनम् । प्रागैकादशभाः इति किम् ? एकादशः । द्वादशः—
नैव अन् । अष्टमि इति किम् ? पञ्चममिन्द्रियमस्यापाकानम् इति वैदिक-
साहित्ये अन् न स्यात् । भाग इति किम् ? चतुर्थः कनकः । पञ्चमी कन्या ।
न खलु अन् ।

१८८३ । षष्ठाष्टमाभ्याम् अ च ॥ ५।३।५० ॥

दी— । चाटन् ॥ षष्ठी भागः षाष्टः—षष्ठः । आष्टमः ।
अष्टमः ।

The suffix अन् as well as the suffix अ may be added to the words षष्ठ and अष्टम in the aforesaid sense.

मित— । भाग इति, अष्टमि इति च अनुवर्त्तते । षष्ठ अष्टम इति एताभ्याम्
भागं अभिधेयं अष्टमि विधये अप्रत्ययी भवति ; सप्तम्यचकारवत्तात् अन्प्रत्ययीऽपि ।
अ इति प्रत्ययस्य जित्वादादिस्वरङ्गिः । षष्ठी भागः इति षाष्टः—अप्रत्ययः । षष्ठः—
अन् । अष्टमो भागः इति आष्टमः अप्रत्ययः । अष्टमः—अन् ।

१८८४ । मान-पञ्चत्रयोः कन्लुक्चौ च ॥ ५।३।५१ ॥

दी— । षष्ठाष्टमशब्दाभ्याम् क्रमेण कन् लुक्चौ स्तो माने
पञ्चत्रये च वार्त्ते । षष्ठ्यो भागः मानं चेत्—अष्टमो भागः पञ्चत्रयं
चेत् । अस्य अनो वा लुक् । चकारात् यथाप्राप्तम् । षष्ठः ।
षाष्टः । अष्टमः । आष्टमः । मन्वाविभाषया सिद्धे लुक्चनम्
पूर्वत्र जानी नित्याविति ज्ञापयति ।

The suffix कन् as well as the suffixes अन् and अ—are attached to the word षष्ठ to denote any division in some particular measure ; the suffixes अन् and अ—that are added

to the word अष्टम by the previous rule, may optionally slide—
if any part of the body of a beast is implied thereby.

मित—। षष्ठ इति शब्दात् कन्प्रत्ययी भवति, तथा सूत्रस्थचकारवलात्
पूर्वसूत्रेण विहितौ अनूजौ च स्याताम्, मानस्य भागे अभिधेयं सति ; एवं अष्टम-
शब्दात् पूर्वसूत्रेण विहितः अनूप्रत्ययः तथा अप्रत्ययश्च लुक् भवति ; सूत्रस्थचकार-
वलात् प्रत्ययद्वयस्य स्थितिरपि भवति, पशोरङ्गस्य भागे एव समानानि सति । षष्ठको
भागः—अतः कन् ; यः खलु षष्ठको भागः स चेत् परिमाणविशेषः स्यात्, तर्हि षष्ठको
भाग इति एवं चेत् शक्यं स्यात् । पक्षे सूत्रस्थचकारवलात् अनू—षष्ठः ;
अप्रत्ययश्च षष्ठः । अष्टमः भागः पशोरङ्गस्य इति विषये अष्टमशब्दात् विहितस्य
अनूप्रत्ययस्य—अप्रत्ययस्य अलुक् । पक्षे सूत्रस्थचकारवलात् अनू—अप्रत्ययश्च ।
तेन अष्टमः—षष्ठमः ।

ननु अनू ज इति एतयोः स्मार्थिकप्रत्यययोः लुक् स्यात् इति वचने का स्मार्थिकता ?
अनुक्ते अपि लुकि नास्ति कापि हानिरिति चेत् ?—समाधत्ते । “सहाधिभाषया सिद्धे”
स्मार्थिक-प्रत्ययस्य स्वभावनिष्ठैव वैकल्पिकत्वं सिद्धं सति “लुक्वचनम्” अथ अष्टमशब्दात्
विहितयोः अनूप्रत्यययोः लुक् स्यादिति उक्तिस्तु—“पूर्वव” पूर्वसूत्रे “षष्ठाष्टमाभ्याम्
जञ” (५।१।५०) इति सूत्रे “आनी” ज अनू इति प्रत्ययौ “नित्यौ” न तु स्मार्थिक-
त्वान् वैकल्पिकौ “इति” एवं तच्च “आपयति” सूचयति । “षष्ठाष्टमाभ्यां ज च”
(५।१।५०) इति सूत्रे विहितौ अनू ज इति प्रत्ययौ यद्यपि स्मार्थिकौ, तथापि एतयो-
र्मित्यत्वम् एव श्रियम् । कथम् तन् भाषते ? मानपञ्चद्वयोरिति अथ अष्टमशब्दात्
विहितयोः प्रत्यययोरुक्तकरणेन इति सर्वसम्बन्धताम् ।

१८८५ । एकदाकिनिच्चासहाये ॥ ५।३।५२ ॥

दी—। चात् कन्लुको । एकः । एकाकी । एककः ।

The suffix आकिनिच् too is attached to the word एक to
denote “ones own-self”.

मित—। “एकान्” एकशब्दात् “असहाये” असहाय इति विषये अभिधेयं

सति, “आकिनिच्” आकिनिच् इति प्रत्ययः “च” अपि भवति । सूत्रस्यचकारवलात् कन्प्रत्ययोऽपि स्यात् तथा प्रत्ययस्य लुक् अपि । अयं चकारः आकिनिच्प्रत्ययेन सह पूर्वसूत्रविहितौ कन्लुक्तौ समुच्चिनोति । एक एव इति आकिनिच् = एकाकी । एकाकी अहं तत् गमिष्यामि । कन्—एककः । प्रत्ययलुक्—एकः । एक एव अभिमन्युः सत्तरथिनः आचक्राम । असहाययदृशं कथम् ? यदा एकशब्देन संख्या उच्यते—तदा सामूहिकेति आपनार्थम् ।

१८८६ । भूतपूर्व^१ चरट् ॥ ५।३।५३ ॥

दी— । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः ।

The suffix चरट् is added to the words to denote the previous existence (or former state) of the things implied by the said words.

मित— । पूर्व^२ भूत इति भूतपूर्वः । सहस्रपेति समासः । भूतपूर्वः अति-क्रान्तकालवचनः इति काशिका । कस्यचित् वस्तुनो भूतपूर्वत्वं अभिधेयं सति, तद्वत्तत्वावकात् प्रातिपदिकात् चरट्प्रत्ययो भवति । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः । यः खलु पुरा आढ्यः (धनशाली) आसीत् अधुना तु न तथा स आढ्यचरः । एवं सुकुमारचरः । प्रत्ययस्यटिच्चात् स्त्रियां क्लीप्—आढ्यचरी । सुकुमारचरी । तथाहुयकं वैश्यावाचार्यैः—अनर्पितचरीम् चिरात् कारुण्यावतीर्णः कली... ।

१८८७ । षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५।३।५४ ॥

दी— । षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्व^३ ऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः—कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्य अपरिगणितत्वात् न पुं वत् । शुभ्रायाः भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ।

In the aforesaid sense, the suffix रूप्य (as well as the suffix चरट्) is (or—are) added to words that is (or—are) bound to end in the sixth case-ending. For rest see Tika.

मित—। “पठ्याः” पठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् भूतपूर्वो अर्थे “कृष्यः” कृष्य इति प्रत्ययो भवति, “च” चकारात् चरट् प्रत्ययोऽपि । कृषास्य भूतपूर्वो गौः कृषकृष्यः—कृष्य ; कृषाचरः—चरट् । एवं देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तकृष्यः—देवदत्तचरः ।

अत इदम् अवधेयम् । पूर्वसूत्रे प्रथमान्तात् चरट् प्रत्ययो विधीयते—भूतपूर्वो अर्थे । तत्र भूतपूर्वम् इति तु प्रकृतेरेव विशेषणम् । आकाशशब्दात् चरट् स्यात्—आकाशः प्रकृतिः—चरट् प्रत्ययः । भूतपूर्वम् इति तु “आकाश” इतिवन्मेव विशेषयति । परमत सूत्रे तु चरट् कृष्य इति तु प्रत्ययो दृष्टान्तप्रातिपदिकात् विधीयते—अत भूतपूर्वो एव । अत भूतपूर्वमिति तु प्रत्ययार्थश्च एव विशेषणम् न प्रकृतिः । कृषास्य भूतपूर्वो गौः इति कृषाशब्दात् चरट् कृष्य इति च स्याताम्—परम् अत भूतपूर्वत्वम् न स्यात् कृषा इत्यस्मिन् अस्ति, परम् कृषाशब्दात् विकृतिं चरटि कृष्ये वा बोध्यः प्रत्ययस्य अभिधीयते तस्यैव विशेषणम् । कृषाचरः गौः कृषाकृष्यः गौः—इति स्थाने त भूतपूर्वत्वं गौः इत्यस्मिन् विशेषणम् ॥ तस्मिन्नादिषु इति,—“तस्मिन्नादित्वाकृत्यसुचः” (५।१।१५) इति सूत्रेण तस्मिन्नादिषु कृत्यसुचंत्वं पुंस्त्वस्य पुंस्त्वस्य स्यात् । परिगणनं तत कर्तव्यम् । परं तत परिगणनप्रसङ्गो न कृष्यप्रत्ययस्य परिगणनं नास्ति । अतएव कृष्यप्रत्यये परतः स्त्रीलिङ्गान्तप्रकृतिः पुंस्त्वज्ञातो न स्यात् ; तेन शक्यताः भूतपूर्वः इति शुभाकृष्यः ।

१८८८ । अतिशयने तमविष्टनौ ॥ ५।३।५५ ॥

दी—। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वाथे एतौ स्तः ।

अयमेवामतिशयेन आद्यः आद्यतमः । लघुतमो—लघ्विष्टः ।

The suffixes तमप् and इष्टन् are attached to words to denote the excessiveness of the things expressed by the said words ; i. e. in the sense of the superlative degree, the suffixes तमप् and इष्टन् are attached to words.

मित—। अतिपूर्व्वक-शोधातीर्णुऽपि अतिशयनम् इति रूपम् । अतिशयनमेव अतिशयनम्—निपातनादिव दीर्घः इति काशिका । अतिशयनम् अतिशयः उत्कर्षः

प्रकर्षः इति यावत् । “अतिशय-विशिष्टाद्ये-वर्ततेः”—प्रकर्षाधिकसनाद्ये अर्थे वर्तमानान् प्रातिपदिकात् “स्वाथे” “एतौ” तमप् इष्टन् इति प्रत्ययौ “स्वाः” भवतः । अतिशय-विशिष्टत्वं हि प्रकृतौ एव तिष्ठति । तस्मात् स्वाथे प्रत्ययः विहितः सन् अतिशय-विशिष्टत्वम् इति अर्थं द्योतयति नाम । अर्थं जनः एवाम् जनानाम् अतिशयेन आख्याः इति आख्यातमः । कृष्णः माधुर्येण माधुराणां वा आख्यातमः । अयम् एषु एषां वा अतिशयेन लघुः इति लघुतमः—तसप् । लघिष्ठः इष्टन् । जनेषु जनानां वा याचकः लघिष्ठः—जघुतमौ वा । एवं दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । तमप् प्रत्यये परे पुंवदभावः—एषा नाराणाम् नारीषु वा अतिशयेन दर्शनीया इति दृग्गोच्यतमा एषा नारी । इयं रमणीयासु रमणीसु अतिशयेन पटुः इति पटुः कृते तमप् प्रत्यये पुंवदभावो न स्यात् ; कथमिति चित् ? उच्यते । “अक्षपकल्प—” (६।१।४६) इत्यादि सूत्रविहिता जस्रन्त्यपस्या परत्वात् पुंवदभावम् बाधते । तत्र पटितमा इयं रमणी । अयं जस्रन्त्यमेव । अयमेवाम् अतिशयेन पटुः इति इष्टन् पटिष्टः । किञ्च “यदा च प्रकर्षवर्ता पुनः प्रकर्षः विप्लव्यते तदा आतिशयि-जानादपरः प्रत्ययो भवतीत्येव । देवो वः सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । सुभिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुराणा”मिति काशिका । अपरः प्रत्ययः—आदौ इष्टन् विहितश्चेत् तर्हि पुनः प्रकर्षे तमप् स्यादिति बोध्यम् ।

१८८६ । तिङञ्च ॥ ५।३।५६ ॥

दो— । तिङन्तादतिशये द्योतेर तमप् स्यात् ।

This तमप् is also added to तिङन्त verbs in the aforesaid sense.

नित— । तिङन्तादपि अतिशयने गस्ये तमप् प्रत्ययो भवति । “ङ्गाप-प्रातिपदिकात्” (३।१।१) इति सूत्रे प्रोक्तं यत् (आ-पञ्चमाध्याय-परि-समाप्तेः यत्/वक्तव्यं) तच्च ङ्गाप-प्रातिपदिकादेव विहितं स्यात् । अनेन तिङन्तोभ्यः तमप् प्रत्ययो वारित आसीत् स तु अनेन विधोयते । तिङन्तात् इष्टन् न स्यात्—तसप्

गुणवचने एव नियमितत्वात् । सर्व्वे इमे पचन्तीति अयम् एवाम् अतिशयेन पचतीति पचतितमप् इति स्थितः । ततः सूत्रान्तरस्य अपेक्षा असती द्रष्टव्यम् ।

१८८० । तरप् तमपौघः ॥ १।१।२२ ॥

दी— । एतौ घ-संज्ञौ स्तः ॥

The suffixes तरप् and तमप् pass by the name घ ।

भित्त— । “तरप् तमपौ” तरप्, तमप् इति प्रत्ययौ “घः” घ इति संज्ञौ मज्जते । तत् कश्च यथा—प्राज्ञश्चित्तमा इत्यत्र “घटपकान्प—” (६।३।४२) इत्यादि सूत्रेण ज्ञेयम् ।

१८८१ । किमेत्तिङ्घ्यय—घादाम्ब्रव्यप्रकर्षे ॥ १।४।११ ॥

दी— । किम् एदन्तात्तिङ्घ्ययाच यो घस्तदन्तासुः स्याज्जतु द्रव्यप्रकर्षे । किं तमाम् । प्राज्ञे तमाम् । पचतितमाम् । उच्चै-
स्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चै तमस्तुः ।

The aforesaid च (i. e. the suffixes तरप् and तमप्), when joined to the word किम्, to any word ending in एकार, or to any verb (तिङन्त) or to any indeclinable, takes the suffix आसु (i. e. आम्) after it—except in the case where the excellence of any object (द्रव्य) is implied.

भित्त— । किमेत्तिङ्घ्ययधात् इति । किम् एत् तिङ्, अव्यय धात्, आसु अव्यय प्रकर्षे इति पदच्छेदः । किमेत्तिङ्घ्ययधात् इति प्रकृतिः । आसु इति प्रत्ययः । किम् इत्यस्मात् एकारान्तात् प्रातिपदिकात् तिङन्तात् तथा अव्ययात् च विहितः यो घः (तरप्, तमपौ), तदन्तात् प्रातिपदिकात् आसु इति प्रत्ययो भवति—द्रव्य-प्रकर्षे वर्ज्जयित्वा । आसु इति प्रत्यये लकारः इत्—स तु मकारपरिवाणार्थम् एव तिष्ठति ।

ननु द्रव्यस्य स्तुतः प्रकर्षो नास्ति तर्हि कथमुक्तं अद्रव्यप्रकर्षे इति चेत् ?— सत्यम् ।

यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति, तथापि गुणजन्यः क्रियाजन्यश्च प्रकर्षः द्रव्ये
उपचर्यते । तादृशं स्थूलं अयं प्रतिषेधः । तर्हि कुत इयं व्यवस्था फलवती इति
चेत् ?—उच्यते । यदा क्रियायाः गुणस्य प्रकर्षो वर्तते न स्त्रुलु स प्रकर्षः द्रव्ये
उपचर्यते—तदैव अयम् आनुप्रत्ययः स्यात् । किम्.—किं तन्मा । किं तन्मा ।
(किन्तन्मा, किन्तराम् इति च सन्धिसूत्रेण) । एकारान्तात्—प्राङ्गतन्मा । पूर्वोक्त-
तराम् । तिङन्तात्—पचतितन्मा । जयतितन्मा । अव्ययात्—उच्चैतराम् ।
नीचैतराम् । तथाहि—जयतितराम् जगन्नाडजं हरं नाम । अव्ययप्रकर्षे इति
किम् ? द्रव्यप्रकर्षे तु अयं न स्यात् । यथा—उच्चैतरः तरः । नीचैतरः पर्यतः ।
अत उदाहरणद्वये द्रव्यस्य (एकश्च तरीः, अन्यत् इत्यस्य) प्रकर्षः विद्यते तेन न
आसुः । स अतिशयेन पचति इति पचतितराम् ।

१६६१ । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥५॥३॥५॥

दी— । द्वयोरैकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप् तिङन्ता-
देतौस्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुलघुतरः ।
लघोयान् । उदीच्याः प्राचीभ्यः पटुतराः पटीयांसः ।

The suffixes तरप् and ईयसुन् are attached to words—when
the excellence of either of the two is implied (i. e. in the
sense of the comparative degree).

सित— । द्वयोरर्थयोर्वचनम् इति द्विवचनम् । विभज्यः विभक्तव्यः । निपातनात्
यत् इति काशिका । द्वयोर्वचनौर्मध्ये एकस्यातिशये अभिप्रेत्य सति, तथा उपपदे
च विभक्तव्ये, सुप्तात् तथा तिङन्तात् च तरप् ईयसुन् इति प्रत्ययोक्तः । तरप्
इति तमपः बाधा । ईयसुन् इति इष्टस्य बाधा । द्वौ इमौ लघु—अयम् अनयीः अतिशयेन
लघुः इति लघुतरः । लघुतरीत्यं जनः । अत द्वयोरैकस्य अतिशयोक्तिर्भवेत् । ईयसुन्
= लघोयान् । पर्व आढ्यतरः । सुकुमारतरः । पटीयान् । गरीयान् इत्यादयः ।
विभाज्योपपदे—उदीच्याः प्राचीभ्यः पटुतराः पटीयांसौ वा, माधुराः पाटनौपुत्रेभ्यः
आढ्यतराः । पाटलिपुत्रेभ्यः इत्यत “पञ्चमीविभक्ते” (२।३।४२) इति पञ्चमी ।

अथ निहारणादया विभक्तिः (विभागः) विद्यते । अतएव विभज्योपपदं इति अस्या
उदाहरणम् एतत् । तिङन्तात् पचाततराम् । पूर्वसूत्रेण आसुः ।

१६६२ । अजादीगुणवचनादेव ॥ ५।३।५८ ॥

दी— । इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह—पाचकतरः ।

पाचकतमः ।

The suffixes इष्टन् are इयसुन् are attached only to adjective
whereas तरप् and तमप् may be added to all.

नित— । तरप्, तमप्, इष्टन्, इयसुन् इति चत्वारोऽतिशायने विहितः प्रत्ययाः ।
एष इष्टन्, इयसुन् इति प्रत्ययो तु अजादा । उभयोरप्युत्तरम् खलु अच्, एव ।
“अजादौ” प्रत्ययचतुष्टयानां मध्यांशे अजादौ इष्टन्, इयसुन् इति, तौ “गुणवचनादेव”
गुणवाचकात् प्रातिपदिकात् नाम, विशेषणपदात् इत्यर्थः—संज्ञातम् । तरप्,
तमप् तु सर्वत्र । पदः इति विशेषणपदम् । तस्मात्—प्रतीयान्, पटिष्ठः ।
खवीयान्, क्षपिष्ठः । गरीयान्, गरिष्ठः । पाचक इति विशेषणपदः—तेन अस्मात्
तौ न संज्ञातः ; तरप् तमपौ तु संज्ञातामिव । पाचक-तरः । पाचक-तमः । उभाविव
पाचकौ, अयम् अनयीरतिशयेन पाचकः इति पाचकतरः । सर्वं पाचकास्तौ अयम्
अतिशयेन पाचका इति पाचक-तमः ।

१८८४ । तुम्हन्दसि ॥ ५।३।६० ॥

दी— । लन्तृजन्तादिष्टन्इयसुनौ स्तः ।

The Suffixes इष्टन् and इयसुन् are added to words ending in
ल (whether these are adjectives or not) in the Vedic literature.

नित— । लः इति ल इत्यस्य पञ्चमो विभक्त्युपपदः । ल-इति लन् तथा लच्, प्रत्ययस्य ।
लन् प्रतायानिष्पन्नात् तथा लच् प्रतायानिष्पन्नाच्च प्रातिपदिकात् क्न्दसि विषये इष्टन्,
इयसुन् इति स्तः ।

१८८४ । तुरिष्टे मेयः ॥ ६।३।१५४ ॥

दी— । तृशब्दस्य लोपः स्याद्विष्टेभ्यः परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दीहीयसी धेनुः ।

Words ending in ङ lose its ङ portion when any one of the suffixes इष्टन्, इमनिच् or ईयसुन् is added to it.

मित— । इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इति प्रत्ययेषु परतः लङ्प्रत्ययनिष्पन्नस्य प्रातिपदिकस्य लङ्प्रत्ययस्य लोपः स्यात् । अयम् अनयोरतिशयेन कर्ता इति करिष्ठः । “आसुतिं करिष्ठः” । एवं विजयिष्ठः बहिष्ठः इति चेदं दृश्यते । दीहीयसी (मित्र्या) [दीहिषी इत्यर्थः] धेनुः । दृष्ट्वासीमुच्—दीहिता इति चेदिकं रूपम् । ततः ईयसुन् । अर्त्तमानसूत्रेण लङो मित्रलिङ्गिप ।

१८६६ । प्रशस्यस्य अः ॥ ५।३।६० ॥

दी— । अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ।

The word प्रशस्य is replaced by ङ before the suffix इष्टन् and ईयसुन् ।

मित— । अजादी इति अनुवर्तते । तत्र विभक्तिविपरिणामरीत्या सप्तम्यां परिणमते । अजाद्योः इत्यर्थः । अजाद्योः इष्टन् तथा ईयसुन् इति प्रत्ययद्वये परतः प्रशस्य इति स्थाने अ इति आदेशो भवति ।

१८६७ । प्रकृत्यैकाच् ॥ ६।४।६३ ॥

दी— । इष्टादिषु एकाच् प्रकृत्या स्यात् । अष्टः । अयान् ।

Before suffixes इष्टन्, ईयसुन् and इमनिच्, the base that passes by the denomination भ and contains only one vowel, suffers no change.

मित— । इष्टन्, इमनिच्, ईयसुन् इति एतेषु परतः यत् भ-संज्ञकम् एकाच् तत् प्रकृत्यैव तिष्ठति । सव्ये एव प्रशस्यः । अयमेव अतिशयेन प्रशस्यः इति

याक्वे प्रशस्य इष्ट इति स्थितिः । पूर्वसूत्रेण आदेशः—तेन अ इष्ट इति स्थितिः । ततः “यस्येति च” (६।४।१४८) इति अ इत्यस्य अकारलोपः प्रसक्तः ; टिः (६।४।१५५) इति सूत्रेण च टिलोपः प्रसक्तः । अतएव अकारस्य लोपे प्राप्ते सति अनेन प्रकृत्या अवस्थानं विधीयते । तेन नैव अकारस्य लोपः । तथा सति श्रेष्ठः इतिरूपम् । एवम्—अयान् ।

१८६८ । जय च ॥ ५।३।६१ ॥

दी— । प्रशस्यस्य जयादेशः स्यादिष्टेयसोः ॥ जयष्ठः ।

The base प्रशस्य is also replaced by जय before इष्टन् and ईयन् ।

१८६९ । जयादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥

दी— । आदेः परस्य । जयायान् ॥

The ईकार of ईयन् is replaced by जय when it comes after जय ।

मिति— । जयात् जयात् ईयसः इति पदच्छेदः । “जयात्” जय इत्यस्यात् पर-स्थितस्य “ईयसः” ईयस्यन् इति प्रत्ययस्य “जयात्” आकारः इति आदेशः स्यात् । इसी प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः इति याक्वे जय ईयस् इति स्थितिः । ततः अनेन आकारादेशः—तेन जय आयस् इति स्थितिः—ततः जयायस् इति रूपम् । प्रथमैकवचनं पुल्लिङ्गे जयायान् ।

२००० । वृद्धस्य च ॥ ५।३।६२ ॥

दी— । जयादेशः स्यादजाद्योः ॥ जयष्ठः जयायान् ।

The word वृद्ध is also replaced by जय before the aforesaid suffix.

जाह्नविनाशः—जाह्नवि ईयस्यन् च परे वृद्धशब्दस्य स्थानेऽपि जय इति आदेशः ।

२००१ । अन्तिकवाङ्योर्नेदसाधौ ॥ ५।३।६३ ॥

दो— । अजाद्योः ॥ नेदिष्टः—नेदीयान् । साधिष्ठः—
साधीयान् ।

Before the suffixes above spoken of, the base अन्तिक is replaced by नेद and वाङ् by साध ।

मित— । अन्तिक इति शब्दः नैकट्यं वर्तते ; वाङ् इति सूत्रौ च । इदमि
दं यस्मिन् च अन्तिकस्थाने नेद इति । वाङ्स्थाने साध इति च भवति ।

२००२ । स्थूल-दूर-युव-ऋस्व-क्षिप्र-क्षुद्राणां यणादिपरं
पूर्वस्य च गुणः ॥ ६।४।१५६ ॥

दो— । एषां यणादिपरं लुप्यते । पूर्वस्य च गुण
द्विषादिषु । स्थविष्टः । दविष्टः । यविष्टः । ऋसिष्टः । क्षेपिष्ठः ।
क्षोदिष्ट एवसीयम् । ऋस्वक्षिप्रक्षुद्राणाम् पृथ्वादित्वात्—ऋसिमा ।
क्षेपिमा । क्षोदिमा ।

Before the suffixes इष्टन्, ईयस्मिन्, and इमनिच्, the यण् (i. e. यवरज—as the case may be) of the words स्थूल, दूर, युव, ऋस्व, क्षिप्र and क्षुद्र, elide and the vowels in these words takes the guna substitute. ऋस्व etc take इमनिच्, also being of पृथ्वादि class.

मित— । इष्टनि, इमनिचि, ईयस्मिन् च परतः स्थूल, दूर, युव, ऋस्व, क्षिप्र, क्षुद्र
इति एतेषाम् अन्यं यण् लुप्यते ; ततः यणः पूर्वस्थितस्य अचो गुणः स्यात् । स्थूल
इष्टन् इति स्थितिः । लकारस्य नागः लकारस्य गुणः—तेन स्वी इष्ट इति स्थितिः ।
यतः सन्धिवर्जिनः स्थविष्टः इति । एवं स्थवीयान् । एवं क्षोदिष्टः—क्षोदीयान् । ऋस्व
क्षिप्र क्षुद्र इति शब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । अतएव “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा” (५।४।१५६)
इति सूत्रे ष अथ इमनिच् स्यात् । ऋस्वस्य भावः ऋसिमा इति । अन्यत्सुगमम् ।

२००३। प्रिय-स्थिर-स्फिरोखबहुलगुरुबृहत्प्र-दीर्घ-हृन्दार-
काणां प्रस्थस्फ-वर्ध-हृग्वर्ध-र्षि-त्रप-द्राघिहृन्दाः ॥ ६।४।१५७ ॥

दी—। प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्थुरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः ।
स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वर्धिष्ठः । वर्धेष्ठः । गरिष्ठः । वर्धिष्ठः ।
त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । हृन्दिष्ठः । एवमीयसन् । प्रेयान् ।
प्रियोरु बहुल-गुरु-दीर्घाणां घृष्वादित्वात् प्रेमत्यादि ।

Before the suffixes वृत्तन्, वृमनिच्, and ईयसन्, the words प्रिय, स्थिर, स्फिर, लरु, बहुल, गुरु, बृह, वृप्र, दीर्घ, and हृन्दारक—are replaced respectively by प्र, स्फ, स्फ, वर्, वर्ध, गर, वर्धि, वप, द्राधि and हृन्द ।

मित—। इष्टनि वृमनिचि तथा ईयसुनि च परतः प्रिय स्थिर स्फिर लरु बहुल गुरु बृह वृप्र दीर्घ हृन्दारक इति एतेषां स्थाने यथाक्रमम् प्र स्फ स्फ वर् वर्ध गर वर्धि वप द्राधि हृन्द इति आदेशाः स्याः । प्रिय—इष्टनि प्रेष्ठः । ईयसुनि—प्रेयान् । एषां मध्ये प्रिय लरु बहुल गुरु दीर्घ इति एते घृष्वादिषु पठ्यन्ते । अतएव एभ्यः घृष्वादिभ्य इमनिच्वा (५।१।२२) इति इमनिच् इष्यते । प्रिय—प्रेमा—इमनिच् ।

२००४। बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ ६।४।१५८ ॥

दी—। बहोः परयोः रिनियसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः ।
भूमा । भूयान् ।

The first vowel of the suffixes वृमनिच् and ईयसन् elides when they are attached to बहु and the base is replaced by भू ।

मित—। बहु इत्यस्य लृत्तयोरिमनिचः ईयसुनश्च लोपः स्यात् । तथा बहु-
स्थाने भूरिति आदेशोऽपि भवति । अयमनयोरतिशयेन बहु इति वाक्ये बहु ईयसन्
इति स्थितिः । ततः भू ईयसन् इति ; ततः ईयसन् इत्यस्य ईकारलोपः—तेन भूयस्
इति स्थितः—भूयान् । एवं बहोर्भावः इति इमनिच् “घृष्वादिभ्य इमनिच्वा” ।

इति सूत्रेण । बहु इमनिच् इति स्थितिः—ततः भू इमनिच् इति ; ततः इकारलोपः
तेन भूमन् इति = भूमा । लोपः इत्यनेन इमनिच् इत्यनूनञ् आद्यवर्णलोपा बोध्यः ।

२००५ । इष्टस्य यिट् च ॥ ६।४।१५८ ॥

दी— । वक्षोः परस्य इष्टस्य लीपः स्यात् यिडागमश्च ।
भूविष्टः ।

The इकार of इष्ट slides when attached to वक्ष् ; and यिट् is inserted between the base and the suffix—वक्ष् being replaced by भू ।

२००६ । युवाल्पयोः कनन्वतरस्याम् ॥ ५।३।६४ ॥

दी— । एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः ।
कनोयान् । पक्षे यविष्ठः ; अलिष्ठः इत्यादि ।

Before the suffix इहन् and ईयन्—the bases युव and अल्प are optionally replaced by कन् ।

मित— । इष्टनि ईयन्नि च परतः “युवाल्पयोः” युवन अल्प इति एतयोः स्यान्ति
“कन्” आदेशो भवति “कनन्वतरस्याम्” विकल्पेन । सर्व्वे इमे युवानः ; अयम्
एषु अतिशयेन युवा इति कनिष्ठः—पक्षे यविष्ठः । “अल्परू—” (६।४।१५६)
इत्यादि सूत्रेण वलीपः लकारस्य गुणश्च । द्वौ इमे युवानौ अयमनयोरातिशयेन युवा
इति कनोयान् । पक्षे यनोयान् । सर्व्वे इमे अल्पाः । अयमेव अतिशयेन अल्पः
इति कनिष्ठः—पक्षे अलिष्ठः ।

२००७ । विन्मतोर्लुक् ॥ ५।३।६५ ॥

दी— । विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन
सखी सजिष्ठः । सजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्—त्वचिष्ठः ।
त्वचोयान् ।

Before the suffixes इष्टन् and ईयन्, words that end in विन् or मतृप् (that is words formed with these two suffixes), lose विन् or मतृप् portion.

मित— । इष्टनि तथा ईयन्नि च परतः विन् प्रत्ययान्तानां मतृप् प्रत्ययान्तानां शब्दानां लोपः स्यात् । सज् माजा । सा अस्य अस्ति इति विन्—सखी । सज् शब्दात् विन् प्रत्ययः । सर्वे इमे सखिणः—अयम् एवाम् अतिशयेन सखी इति तावत् सखिन् शब्दात् इष्टन् । सखिन् इष्ट इति स्थितिः, अनेन विन् इत्यस्य लुक् तिग सज् विन् इत्यस्मात् विन् निवर्तते । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्य अपि अभावः इति पुनरपि गकार स्थाने लकारः—तेन सज् इष्टः इति स्थितिः—तथासति सखिणः इति रूपम् । लघिष्ठ इत्यत—“लघिभम्” (१।४।१८) इति पूर्वस्य पक्षभावात् “भक्षा जघोऽन्” (८।२।१६) इति सन्निर्घात् ।

२००८ । प्रशंसायां रूपम् ॥ ५।३।६६ ॥

दी— । सुवन्तातिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

The suffix रूपम् is attached to words (including verbs) in the sense of praising ; to imply some speciality the suffix रूपम् is added to words as well as to such verbal forms as pass by the denomination तिङन्तः ।

मित— । प्रशंसा क्षतिः । तस्यां गव्यभानायाम् “रूपम्” इति प्रत्ययो भवति ; कस्मात् ? सुवन्तात् तथा तिङन्तादपि । तिङ्श्च (५।३।५६) इत्यस्मात् “तिङ्ः” इति अव अनुवर्तते । काशिकामते तु प्रशंसा इति प्रकृतेरेवार्थम् विशेषयति अतएव तन्मते अवमेव अर्थः—प्रशंसाविशिष्टे अर्थे वर्तमानात् सुवन्तात् तथा तिङन्तादपि प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतेरेव अर्थ-विशेषसा द्योतकाः भवन्ति । प्रशस्तं पटुः इति पटुरूपः । प्रकृतेरेवार्थसा कश्चित् वैशिष्ट्ये एव प्रशंसा भवति अतएव अयम् उपलक्ष्यो यः सुरां पलायना पिवति ।

तिङ्न्तादपि अयं प्रत्ययः स्यात् यथा प्रशस्तं पचति इति पचितिरूपम् । प्रत्ययान्तानां सदैव स्त्रीत्वम्—एकवचनं च । पचितिरूपम् इत्यादयः ।

२००८ । ईषदसमाप्ती कल्पव-देश्य-देशीयरः ॥ ५।३।६७ ॥

दो— । ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यश्चकल्पम् । यजुश्चकल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचितिकल्पम् ।

The suffixes कल्प, देश्य and देशीयर, are added to words (also to तिङन्त forms) in the sense of "a little inferior or a little below or a little short of".

मिति— । असमाप्तिः असम्पूर्णता, ईषदसमाप्तिः स्त्रीकेन असम्पूर्णता—किञ्चिन्मूलं इति यावत् । "ईषदसमाप्ती" किञ्चिन्मूलं इत्येव अर्थे अभिप्रेते मतिः, सुबन्तात् तथा तिङन्तात् कल्प, देश्य देशीयर इति प्रत्ययाः भवन्ति । ईषदूनो विद्वान् इति विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः ।

२०१० । विभाषा णपी बहुच् पुरस्तात् ॥ ५।३।६८ ॥

दो— । ईषदसमाप्ति विशिष्टे ऽर्थसुबन्ताद्बहुच् वा स्यात् स च प्रागेव नत् परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः । णः किम् ? यजतिकल्पम् ।

In the aforesaid sense, the suffix बहुच् may, also be added to words (but not to तिङन्त forms); and the said suffix takes its position before the base and not after it. Why do we say सुप् here? witness यजतिकल्पम् as without बहुच् (for it is not a सुप् but तिङ्).

मिति— । ईषदसमाप्तिविशिष्टे अर्थे वर्तमानात् सुबन्तात् बहुच् इति प्रत्ययो विकल्पेन भवति । अर्थं च प्रकृतेः प्रागेव तिष्ठति—नत् परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः ; पटुकल्प, इत्यादयः । तिङन्ताभ्याभूत् ईषदूनं यजति इति बहुच् न स्यात् ।

कल्प्, इत्यादयस्तु सार्वे यजतिकल्प्, बहुच इति चकारस्य इत्वं अस्य, अन्तोदात्तत्वं सूचयति ।

तथाहि सूत्रम्—“चित्” (५।१।१६१) = अन्त उदात्तः स्यात् ।

२०११ । प्रकारवचने जातीयर् ॥ ५।३।६८ ॥

दी— । प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटु प्रकारः—पटुजातीयः ।

The suffix जातीयर् is added to words which imply the प्रकार (nature or speciality) of something ; [प्रकारः—differentiation].

मित— । प्रकारः—“सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः” इति काशिका । यत् किञ्चित् वैशिष्ट्यम् एकतोऽन्यम् व्याकर्तयति स एव प्रकारः इत्यर्थः । “प्रकार-वचने” प्रकारस्य अभिधानं सति, सुवन्तादेव प्रातिपदिकात् जातीयर् इति प्रत्ययो भवति ।

अनु प्रकारवचने थाल् प्रत्यय इत्यने—यथा, सर्वथा । को भेदीनयोः प्रत्यययोरिति चेदुच्यते । प्रकारमात्रे थाल् स्यात् । थाल् प्रत्ययस्य प्रकारमेव गमयति—नैव यस्य प्रकारोऽस्ति तन्नाम वस्तु ; जातीयर् पुनः प्रकारवति अभिधेये सति विधीयते ; यस्य प्रकारः स एव अभिधीयते चेत्, जातीयं विधीयते इति सरलार्थः । पटुप्रकारः इति पटु-जातीयः । मृदुप्रकारः इति मृदुजातीयः । एवं दधेनीयजातीयः । भ्रियो पटु-जातीया इत्यादि ।

२०१२ । प्रागिवात् कः ॥ ५।३।७० ॥

दी— । “इवे प्रतिकृतौ” इत्यतः प्राक् काधिकारः ।

The suffix क is to pervade in all the sutras that precede “इवे प्रतिकृतौ” (५।३।८६)

मित— । प्राक् इवात् कः इति पदच्छेदः । “इवात्”—“इवे प्रतिकृतौ” (५।३।८६) इति सूत्रस्य इवशब्दस्य शब्दनात् “प्राक्”—“प्राक् कर्तुं” इत्यत्राण्यु “क”

प्रत्ययोऽधिकृतौ वेदितव्यः । वक्ष्यति—“अत्राते” (५।३।७२) । तत्र कप्रत्ययो भवति इति बोध्यम् । तिङन्तात् तु अयं प्रत्ययो नैष्यते ।

२०१३ । अव्ययसर्वानाम्नामकच् प्राक् टे ॥ ५।३।७१ ॥

दी— । “तिङ्य” इत्यनुवर्त्तते ।

The suffix अकच् is added to indeclinables, pronouns and तिङन्त forms in any one of the senses, spoken of before the rule इवे प्रतिज्ञतौ, and the suffix takes its position before the टि portion of the base.

मित— । तिङ्य इति (५।३।७६) अनुवर्त्तते । तिङन्तात्, अव्ययात् तथा सर्वनामस्य अकच्प्रत्ययो भवति इत्यशब्दसंशब्दनात् प्राक्चिञितेषु अर्थेषु (प्राग्विधीषु अर्थेषु) । स च प्रत्ययः टिः प्राक् एव तिष्ठति न तु परतः । अयं कप्रत्ययस्य अपवादः । तिङन्तात् यथा, जल्पति इत्याद्यात् अकच्—टिः प्राक् अस्य स्थितिसंज्ञा जल्पत् अकच् इ इति परिस्थितिः, ततः जल्पतकि इति रूपम् । अव्ययात् यथा—उभयः—इत्याद्यात् अकच्—तेन उभय अकच् ऐः इति स्थितिसंज्ञा—उभयैः इत्येव । सर्वनामः—सर्वे इति अद्यात् अकच्—तेन सर्वे अकच् ए इति स्थितिसंज्ञाः सर्वैक इति ।

२०१४ । कस्यचदः ॥ ५।३।७२ ॥

दी— । कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः सप्तादकच् च ।

The final ककार of indeclinables is replaced by दकार when the aforesaid suffix अकच् is attached to them.

मित— । “कस्य” ककारस्य स्थाने “च” अकच्प्रत्ययसन्निधौ न “दः” इति आदेशो भवति ।

ननु कस्य ककारस्य इति चेत् ?—अव्ययस्य एव ननु सर्वनामः—ककारान्तस्य सर्वनामः असम्भवात् । ककारान्तस्य अव्ययस्य कस्थाने द इति भवति अकच्प्रत्ययसन्निधौ—इति सुरक्षार्थः । धिक् इति कान्तम् अव्ययम् । अद्यात् अकच्—य

अकच इक इति स्थितिः ; अनेन अन्तिमस्य कस्य स्थाने दः—तेन ध अक इदं इति ; ततः धकिद इति स्थितिः ; “वाक्सान्” इति (८।४।५६) सूत्रेण धकित् इत्यपिरूपम् ।

२०१५ । अज्ञाति ॥ ५।३।७३ ॥

दी— । कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ।

Any suitable suffix (falling within the category of प्राग्वीय) may be affixed to words (including the लिङ्गन् forms), to denote something which is not particularly known (अज्ञाति अर्थे) ।

भित— । “अज्ञातः” इत्यनेन विशेषेण अज्ञातः—सामान्येन तु ज्ञातः इति बोध्यम् । “अज्ञाति” विशेषेण अपरिचिते अर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् तथा लिङ्गादपि सार्धे यथायीयः प्राग्वीयः प्रत्ययः स्यात् । कस्य अयम् अश्वः अज्ञातः—अतएव अत अयमश्वदात् कप्रत्ययः—तेन अश्वकः इति रूपम् । अथः इति स्त्रेण रूपेण ज्ञातः—परम् कस्य अथ अश्वः इति स्त्रान्वितस्त्वन्नेन अज्ञातः । अतएव स्त्रेण रूपेण सामान्यतः ज्ञाति, स्त्रान्वितस्त्वन्नेन विशेषेण अज्ञाति खलु अर्थे कप्रत्ययो विधीयते । अथैः इति अव्ययम् । अथ अज्ञाति इति यथायीयम् अज्ञातता विशेषेण । अस्मात् “अव्यय सर्वनामकच प्राकटैः” (५।३।७१) इति अकच ।

दी— । ओकार—सकार—भकारादौ अपि सर्वनाम्नष्टैः प्रागकच् ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकाश्च । अस्मकाश्च । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारित्वादि किम् ? त्वयका । मयका ।

Before any सुक्ल suffix beginning with ओकार, सकार or भकार, the suffix अकच is placed before the टि portion of any pronoun.

- भित— । यद्य सुप्रत्ययस्य आदौ ओकारस्तिष्ठति, सकारी भकारी वा तस्मिन् सुप्ति परतः सर्वनामप्रातिपदिकाणां टिः प्रागैव अकच भवति । ओकारादौ सुप्ति

यथा—ओस्प्रत्ययः । युष्मद् शब्दस्य षष्ठ्यां सप्तम्यां दिवचने—युवयोः इति रूपं स्यात् । “युवावौ दिवचने” इति (७।२।६२) युव इति आदेशः । युव ओस् इति स्थितिः । ततः अकच्—तेन युव् अक् अ—ओस् इति स्थितिः । टिः प्राक् अकच् । ततः युवक् ओस् इति । ततः योऽचि (७।२।८६) इति यकारादेशः—तेन युवक् ओस् इति तथा सति युवकयोः इति रूपम् । एवं अन्यत्र सकारादौ सुपि परे सर्वनाम्नः प्रातिपदिकस्य टिः प्राक् अकच् यथा—युष्मदशब्दस्य सुप इति सप्तमीवहुवचन-विभक्तौ युष्मद् सुप इति स्थितिः । ततः युष्मदस्मादीनादेशे (७।२।८३) इति युष्मा सु इति स्थितिः ततः अकच्—तेन युष्म अक् आ—सु इति । ततः युष्मकाम् इति रूपम् । एवं भकारादौ सुपि परे सर्वनाम्नः प्रातिपदिकस्य टिः प्राक् अकच् । ओकार सकार भकारमुपि इति किम् ? एवम् अन्यतरस्याम् विभक्तौ परतः सुबन्तस्य एव टिः प्राक् अकच् ।

दो— । अकच् प्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ॥ मित्वा-
दन्त्यादयः परः । तूष्णीकाम् आस्ते ।

The suffix काम्—equivalent to the suffix अकच् is added to the indeclinable तूष्णीम् । Now see Tika.

मित— । तूष्णीम् इति अव्ययात् काम् इति प्रत्ययो भवति अकच् प्रत्ययस्यैवार्थः अकचोऽपवादः इति । काम् इति मित्—अतएव “मिदचोऽन्त्यात् परः” (१।१।४७) इति सूत्रेण अन्त्याच्च अचः परतस्तस्य स्थितिः—तेन तूष्णी काम् न् इति स्थितिसतः तूष्णीकाम् इति रूपं, तूष्णीकाम् आस्ते, तूष्णीकां तिष्ठति ।

दी— । शीले को मलोपश्च ॥ तूष्णींशीलः स्तूष्णीकः ।
पचतकि । जल्पतति । धकित् । हिरकुत् ।

In the sense of तूष्णींशीलः (habitually taciturn) the suffix क is affixed to तूष्णीम्, the सकार of which elides in this case.

२०१६ । कुत्सिते ॥ ५।३।७४ ॥

दी— । कुत्सितोऽश्वः अश्वकः ।

Any suitable suffix may be added to words to imply the blamability (censurability—censure) of the objects expressed by the said words.

मित—। कुत्सितो निन्दितो गर्हित इति यावत् । पदार्थस्य कुत्सितत्वं द्योतयितुम् प्रातिपदिकात् यथायोग्यः प्राग्वीयः प्रत्ययः स्यात् । कुत्सितोऽयं अश्वकः ।

२०१७ । संज्ञायां कन् ॥ ५।३।७५ ॥

दी—। कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चित् संज्ञा गम्यते ।
शूद्रकः । राधकः । स्वराध्वं वचनम् ।

The suffix कन् instead of क, is attached to words to imply censure, provided the word thus formed, stands as a proper noun. कन् in place of क is for स्वर ।

मित—। कुत्सितत्वं द्योतयितुम् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययान्तेन पदेन चित् कस्यचित् संज्ञा गम्यते । कप्रत्ययस्य बाधा । कुत्सितो शूद्रोऽयम् इति शूद्रकः । अयं कस्यचित् नाम ।

ननु कप्रत्ययेनैव इष्टमिहै किमर्थं पुनरपि कन्प्रत्ययविधानमिति चेत्—
समाधत्ते “स्वराद्यं वचनम्” इत्यन्तेन—स्वर प्रकरणे अस्य उपयोगिता चेति ।

२०१८ । अनुकम्पायाम् ॥ ५।३।७६ ॥

दी—। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्रः इत्यर्थः ।

Any suitable suffix is to be added towards to imply that the objects expressed by the said words are objects of compassion.

मित—। कारुण्येन अनुपपत्तिः परस्य = अनुकम्पा इति काशिका । तस्यां अनुकम्पायां गम्यमानायां सुबन्तात् तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति ; अनुकम्पितः पुत्रः—पुत्रकः, कप्रत्ययः ; एवं अनुकम्पितो वत्सः—वत्सकः, वुभुक्षितकः । तिङन्तात् यथा—विश्वसितकि, स्थापितकि—आभ्याम् अकच ।

२०१८ । नीती च तदुक्तात् ॥ ५।३।७७ ॥

दी—। साम-दानादिरूपा सा नीतिस्तस्मात् गम्यमानायां
अनुकम्पायुक्तात् क-प्रत्ययः स्यात् ॥ हन्त ते धानकाः । गुडकाः ।
एहिकि । अहिकि । पूर्वेण अनुकम्पमानात् प्रत्ययः । अनेन
तु परम्परासम्बन्धे ऽपीति विशेषः ।

Suitable suffixes are added to words—which denote
objects of compassion provided any one of the (four) means,
(or ways or expedients), is thereby implied. By the prior
sutra क is attached to the person who is an object of pity,
but this rule directs क after an article that is being given to
an अनुकम्पमान person.

मित—। नीती इति । नीतिश्च चतुर्विधा—सामी दानं भेदी दण्डश्च ।
“नीती” सामादीनान् अन्यतरस्याम् गम्यमानायाम् “च तदुक्तात्” अनुकम्पा-समाधात्
प्रातिपदिकात् यथाधिकितम् प्रत्ययः (यथा कप्रत्ययः) स्यात् । हन्त ते धानकाः ।
हन्त ते तिजकाः । हन्त ते गुडकाः । एतु कप्रत्ययः । एहि इत्यर्थे कः—एहिकि ।
अहि इत्यर्थे कः—अहिकि । अत तिङन्तात्प्रत्ययः । सम्बन्धे दानम् गम्यते—
अनुकम्पा च । हि हरिद्र अत एहिकि, अन्नम् अस्तु । अनुकम्पमानः अत दानं न
तोष्यते ।

ननु पूर्व्वेणैव सिद्धे किमर्थमिहमिति चेत् नैवम् । पूर्व्वसूत्रे यो जनः अनुकम्पा-
मानः तस्मात् एव प्रत्यय इष्यते । अत सूत्रे तु अनुकम्पमानाय यत् वस्तु दीयते,
तस्मात् एव प्रत्ययो विधीयते । अतएव पूर्व्वसूत्रे अनुकम्पमानवस्तुनः साक्षादेव
प्रत्ययः अत तु परम्परासम्बन्धे इति सूत्रार्थयोर्विशेषः । एवम् अनुकम्पमानस्य
वस्तुनः सम्बन्धो यो भेदवाचको दानवाचकः साम-वाचको वा शब्दसत्त्वादपि अनर्धेव
पीत्या कप्रत्ययः स्यात् ।

२०२० । वद्वचो मनुष्यनाम्नष्ठवा ॥ ५।३।७८ ॥

दी— । पूर्वसूत्रद्वयविषये ।

The suffix ठच् is added, in the aforesaid sense, to words possessed of more than two vowels provided they stand for human names.

मित— । “बह्वचः” बहु-स्वर-विशिष्टात् प्रातिपदिकात् “मनुष्यनामः” मनुष्य-नामधेयात् “ठच्” इति प्रत्ययो, “वा” विकल्पेन भवति, अनुकम्पायां तथा नीती च गम्यमानायाम् । उदाहरणं तु पश्चात् द्रष्टव्यम् ।

२०२१ । घनिलचौ च ॥ ५।३७८ ॥

दी— । तत्रैव ।

In the aforesaid sense, two other suffixes चन् and इलच् may also be added.

मित— । पूर्वोक्ते विषये चन् इलच् इति एतौ प्रत्ययौ अपि स्याताम् । अतएव अस्मिन् विषये चलारः प्रत्ययाः-सुतः—(१) ठच् (२) घन् (३) इलच् (४) सूत्रस्थ-चकार वलात् यथाप्राप्तमपि प्रत्ययः स्यादेव । उदाहरणं पश्चात् द्रष्टव्यम् ।

क-प्रत्ययाधेयस्य काचित् कारिका अस्ति सच अस्माभिरव समुद्भूयते । “अल्पाज्ञात-दद्या ऋस्व कुतुमास्वक् स्यात् प्रयोगतः । अनुकम्पायुताघ्रोती बह्वर्णा जातिप्रत्यये” इति । अत्र अक् = क इत्यर्थः—श्रीरामतर्कवागीशकृतायाम् सुगधवीध-टीकायाम् इयं दृश्यते ।

२०२२ । ठाजादाबूर्ध्वम् द्वितीयादचः ॥ ५।३।८३ ॥

दी— । अस्मिन्प्रकरणे यष्टीऽजादिप्रत्ययस्य, तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादचः ऊर्ध्वं सर्वं, लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे क-विधानार्थम् । वायुकः । पितृकः ।

Before the suffix ठ or any other suffix—beginning with a vowel (such as इलच्, or इय (च) the base (to which these suffixes are to be attached), lose its portion that comes after the second vowel of its body (the body of the base)—so far as this chapter is concerned. Here ठ only in the sūtra in place of ठच्, indicates direction of क (after 2nd उक् vowel) in place of usual इक of ठक्; see the rule “इसुम् कृ—” (ante). •

नित—। ठ अजादौ ऊर्ध्वम् द्वितीयात् अचः इति सूत्रच्छेदः । अस्मिन्प्रकरणे “ठ” इति प्रत्यये परे तथा “अजादौ” येषां प्रत्ययानाम् आदौ अच् तिष्ठति, तादृशे च प्रत्यये परतः, “द्वितीयादचः” प्रकृते शौ द्वितीयः स्वरवर्णसमादुत्तरतः योऽंशः प्रकृतेरस्ति, तदंशो लुप्यते । अस्मिन् प्रकरणे क-प्रत्ययस्य अनुकम्पायां नीती च विहितं प्रत्ययान्तरं यत्र प्रकरणे विद्यते तस्मिन् प्रकरणे इत्यर्थः । अनुकम्पितः देवदत्तः इति ठच् प्रत्ययः “वह्वचः—” (१।३।७८) इति सूत्रेण; ठच् स्थाने इक इति स्यात् । देवदत्त इक इति स्थितिः । अनेन द्वितीयस्वरवर्णात् उत्तरस्य दत्त इत्यंशस्य लोपः तेन देव इक इति स्थितिः—ततः देविकः इति । “यस्मेति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण देव इत्यस्य अन्यस्य अकारस्यलोपः । पक्षे घन् इलच् इति प्रत्ययो । देवदत्तशब्दात् घन् घञस्थाने इय । पूर्व्ववत् प्रक्रिया—तेन देवियः इति । देवदत्तशब्दात् इलच् पूर्व्ववत् प्रक्रिया—तेन देविल इति रूपम् । पक्षे यद्याप्राप्ते कप्रत्ययः—तत्र देवदत्तकः इति । एवम् अनुकम्पितः यज्ञदत्तः—इति क—यज्ञदत्तकः । घन्—यज्ञियः । इलच्—यज्ञिलः । ठच्—यज्ञिकः ; अनुकम्पितो वायुदत्तः इति कप्रत्ययः—वायुदत्तकः ।

अथ तत्रे ठच् इति अग्रहोक्ता ठ इति ग्रहीतम् । तत् कथमिति चेत् समाधत्ते—“ठग्रहणम् उक्तो द्वितीयर्त्त” इति । अनेन ठग्रहणेन ज्ञाप्यते यत् यदा उक् एव द्वितीयस्वरवर्णत्वेन ग्रह्यते, तदा तदनन्तरम् “ठ”—इक इति असा प्रत्ययस्य स्थाने क इत्यादशः जायते न तु इकः [इसुमुक्तेरान्तात् इति सूत्रं द्रष्टव्यम्] । यथा अनुकम्पितो

वायुदत्तः इति वायुदत्तशब्दात् इक इति प्रत्ययः । द्वितीयस्वरात् उत्तरस्य भागस्य लोपः—इकप्रत्ययस्थानि क इति आदेशः तथा सति वायुकः इति रूपम् । एवं अनुकम्पितः पितृदत्तः इति कप्रत्ययः—पितृदत्तकः । पत्ने घन् इलच् इक = पितृकः—पूर्ववत् प्रक्रिया ।

ननु वङ् वचो मनुष्यनामष्टया इति सूत्रे वङ्गचः इति किम् ? अनुकम्पितो दत्तः इति दत्तकः, अनुकम्पितो गुप्तः इति गुप्तकः । अत उदाहरणद्वये प्रकृतेर्ङाच्त्वात् न ठच् घन् इलच् वा—प्रतुत क एव । मनुष्यनामः इति किम् ? अनुकम्पितः मद्रवाहुः मद्रवाहुकः । अनुकम्पितो मद्रवाहुः मद्रवाहुकः । एतौ न मनुष्यनाम तेन नैव ठच्, घन्, इलच् वा । प्रतुत क एव ।

दी— । चतुर्थादयः ऊर्द्धस्य लोपो वाच्यः ।

If the first member of the base contains four vowels, then the portion coming after the fourth vowel elides before ठच् or other suffix beginning with a vowel.

नित— । यदि प्रकृतौ पूर्वपदे चत्वारः स्वरवर्णान्तिष्ठन्ति तर्हि चतुर्थात् स्वरवर्णात् उत्तरस्य अंशस्य लोपः स्यात् एतत् प्रकरणविहिते ठचि अजादौ च प्रत्यये परतः । अनुकम्पितः ब्रह्मपतिदत्तक इति ठच् ब्रह्मपतिकः । घन् ब्रह्मपतियः । इलच् ब्रह्मपतिलः । पत्ने यथाप्रातः कः ब्रह्मपतिदत्तकः ॥

दी— । अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः ।

देवकः ।

The portion of the base which is to elide before any suffix beginning with a vowel, optionally elides before a suffix that does not begin with a vowel.

नित— अस्मिन् प्रकरणे अजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्यस्य अंशस्य लोपो भवति, तस्य अंशस्य “अनजादौ” प्रत्यये परे “च” “विभाषा” विकल्पेन “लोपः” स्यात् इति “वक्तव्यः” वाच्यः । अनुकम्पितो देवदत्तः इति कप्रत्ययः—तेन देवदत्तकः—देवकः ।

दी—। लोपः पूर्वपदस्य च ॥ दत्तिकः । दत्तियः ।
दत्तिलः । दत्तकः ।

Before the suffix दत्च् or any other suffix of this class whether beginning with vowel or not, the first member of a compound word may elide.

मित—। ठच्च अजादी तथा अनजादी च एतत्-प्रकरणीयं प्रत्ययं परतः
पूर्वपदस्यापि लोपः स्यात् ; अनुकम्पितो देवदत्तः इति कप्रत्ययः । पूर्वपदस्य लोपः
दत्तकः । दत्च् दत्तिकः । दत्तल् दत्तिलः । दन् दत्तियः ।

दी—। विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥
देवदत्तः । दत्तः । देवः । सत्यभामा । भामा । सत्या ।

Either the first member or the last member of a compound word may optionally elide without any suffix being attached to it provided the aforesaid sense is thereby implied.

मित—। अनुकम्पायां गत्यमानायां प्रत्ययं विनाऽपि पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा
लोपः स्यात् । अनुकम्पितो देवदत्तः इति देवदत्तः । अत्र न प्रत्ययः । प्रत्ययं विना
अपि अयमेव भवितुम् अर्हति । “विनाऽपि प्रत्ययम्” इति वचनात् । दत्तः—अत्र
प्रत्ययाभावः पूर्वपदलोपश्च । देवः—अत्र प्रत्ययाभावः उत्तरपदलोपश्च । एवं सत्यभामा-
अनुकम्पायां गत्यमानायां प्रत्ययं विनाऽपि स्वरूपेण अवस्थितिः । भामा अत्र पूर्वपद-
लोपः । सत्या अत्र उत्तरपदलोपः । उत्तरपदलोपे सति सत्य इति तिष्ठति । परं
अभिधेयस्य स्वीत्वात् अकारान्त-स्त्रीलिङ्गशब्दस्य च अभावान् स्त्रियां सत्या इति
“अजायतष्ठाप्” (४।१।४) इति सूत्रेण सिध्यति । अननुकम्पायानपि एतद्वार्तिकं
लौकिके प्रयुज्यते । तथा च भासः—“वलस्य त्वां मुञ्जीं पाताम्” (वलस्य = वलदेवस्य),
रघौ अपि “अवानुगोदम्” इत्यादि ।

दी—। उवर्णाक्ष इलस्य च ॥ भानुदत्तः । भानुलः ।

The इ of the suffix इलच् when coming after उवर्ण, elides ; or इलच् after उवर्ण, is replaced by ल ।

दी— । ऋवर्णादपि ॥ सवित्रियः । सवितृलः ।

The aforesaid rule holds good with reference to words ending in ऋवर्ण ।

दी— । चतुर्थादिनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाङ्ग इलस्य च ॥१॥

Before suffix whether beginning with a vowel or a consonant, the second member of the base coming after the fourth vowel slides optionally ; the first member of the base—may also elide in stead of the last member (the member after the fourth vowel) ; such rule holds good even where there no affix is added ; whereas the इलच् coming after a base ending in उवर्ण is replaced by ल ।

मित— । चतुर्थात् इति । "अनजादौ च" येषां प्रत्ययानाम् आदौ अचोऽन्यः वर्णोऽस्ति तादृशे प्रत्यये परतः—यथा अप्रत्यये परे । एवम् चकारात् अजादौ च परे येषां प्रत्ययानाम् आदौ अच् तिष्ठति तादृशे अपि प्रत्यये यथा—ठचि, घनि, इलचि वा, "चतुर्थात्" चतुर्थात् अचः ऊर्हस्य प्रकृतेः अंशस्य "लोपः" स्याद्वा । "पूर्वपदस्य च" पक्षे प्रकृतेः पूर्वपदस्यापि लोपः स्यात् ; किञ्च "अप्रत्यये" विनाऽपि प्रत्यय—यत्र प्रत्ययो न विधीयते तादृशेऽपि स्थले प्रत्ययः "तथैवेष्टः" तथा एव अभिप्रेतः, पूर्वपदस्य वा लोपः स्यात् पक्षे चतुर्थादूर्हस्य वा लोपः स्यादित्यर्थः । अपिच "उवर्णात्" उवर्णानात् प्रातिपदिकात् उत्तरस्य "इलस्य" "च" "लः" स्यादिति कारिकाशः ।

२०२३ । प्राचासुपादे स्तब्जुचौ च ॥ ५।३।८० ॥

दी— । उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात् पूर्व-विषये अडच्

वुच् एतौ स्तः । चाद् यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् ।
अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः—उपङ् । उपकः । उपिकः । उपियः ।
उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड्-रूपाणि ।

According to old professors the suffix अडच् and वुच् are optionally also attached to words the first portion of which begins with उप, in the aforesaid sense.

मित— । प्राचां इति प्राचीनानां वैयाकरणानां मतमिदम् । अत आह—
“प्राचाम् ग्रहणं पूजार्थम्” । पूर्ववत् सर्वम् अत सूत्रं अनुवर्तते—यथा अनु-
कम्पायाम्, नीती च तदुक्तात्, वङ्गचो मनुष्यनामष्टजा, घनिलचौ च इति । अतएव
सूत्रस्य अयमर्थः—“प्राचां” प्राचीनानां वैयाकरणानाम् मते तु “उपादेः”
उपपूर्वकात् प्रातिपदिकात्—(यस्य प्रातिपदिकस्य पूर्वभागे उपइति दृश्यते
तस्मादित्यर्थः), वङ्गचो मनुष्यनामः अडच् वुच् इति एतौ प्रत्ययौ स्याताम्, तथा सूत्रस्य
चकारवशात् यथाप्राप्तम्=घन् इलच् ठच् क इति एतेऽपि भवन्ति, अनुकम्पायाम्
गन्धमानायाम् नीती च । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः इति यावत्—अडच् प्रत्ययः ;
उपेन्द्रदत्त—अडच् इति स्थितिः । “ठाजा—” (१।१।८२) इति सूत्रेण उप इति
द्वितीयादचः परस्य लोपः तेनः इन्द्रदत्तः इति लुप्यने उप इति तिष्ठति । उप अडच्
इति स्थितिः “यस्येति च” (६।४।१४८) इत्यकारलोपस्तेन उपङ् इति रूपम् ।
उपेन्द्रदत्तात् वुच् इति प्रत्ययः । पूर्ववत् लोपो वक्तव्यः इति लोपः—तेन
उप वुच् इति स्थितिः । वुच् भ्याने अकस्तेन उपकः इति पूर्ववत् सिद्धम् ।
उपेन्द्रदत्तात् ठच् । “ठाजा—” इति लोपस्तेन उप ठच् इति तिष्ठति । ततः उप
इक इति । ततः “यस्येति च” (६।४।१४८) इति पूर्वस्य अकारस्य लोपः—तेन
उपिकः इति रूपम् । घन्प्रत्ययः—तेन उपेन्द्रदत्त घन् इति । पूर्ववत् लोपः—तेन
उपइय इति—ततः उपिय इति । इलच्—पूर्ववत् लोपः—तेन उपिलः ।
क-प्रत्ययः—तेन उपेन्द्रदत्तकः । अनजादौ विभाषा लोपस्तेन लोपे सति उपक
इत्यपि रूपम् । षड्-रूपाणि एकवीकृत्य लिख्यन्ते सन्ध्या—

उपेन्द्रदात्तः कः—उपेन्द्रदात्तकः ; उपकः (अनजादी च विभाषा लोपः) ।

” वुच्—उपकः । (अलोदात्तं रूपम्) ।

” उच्—उपिकः ।

” घन्—उपियः ।

” इलच्—उपिलः ।

” अडच्—उपडः ।

स्वरभेदम् अङ्गीकृत्य सप्त एव रूपाणि—अन्यथा षट् रूपाणि । कप्रत्ययान्त उपकः
आद्युदात्तः ; वुच् प्रत्ययान्त उपकः अलोदात्तः ।

२०२४ । जातिनाम्नः कन् ॥ ५।३।८१ ॥

दी— । मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेय-
स्तस्मात् कन् स्यात् अनुकम्पायाम् नीतौ च ॥ सिंहकः ।
शरभकः । रासभकः ।

The suffix कन् is attached to words which originally standing for class-names, are used to stand for the name of a human being.

मित— । “जातिशब्दः” जातिवाचकः शब्दः यः खलु मनुष्यस्य कस्यचित्
नामनि व्यवहियते ; तस्मात् शब्दात् अनुकम्पायाम् नीतौ च कन् प्रत्ययः स्यात् ;
यथा सिंह इति कश्चित् जातिवाचकः शब्दः ; स तु कस्यचित् जनस्य नाम ; अतएव
अनुकम्पितः सिंह इति वाक्ये कन् स्यात्—सिंहकः । अनुकम्पितो व्याघ्रः
व्याघ्रकः । अनुकम्पितः शरभः शरभकः । अनुकम्पितः रासभः रासभकः । काशिकाकारस्तु
सिंहं व्याघ्र इति शब्दाभ्याम् इलच् प्रत्ययमपि इच्छति यथा—सिंहिलः । व्याघ्रिलः ।

दी— । द्वितीयं सन्ध्यचरं चेत्तदादेलोपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः
कहोडः कहिकः ।

In the case of the elision of a word's portion after the

second vowel, the second vowel too elides, provided it be a compound vowel (i. e. एच् vowel).

मित— । “ठाजादाबुध्मं द्वितीयादचः (५।३।८३) इति सूत्रेण यदा द्वितीयादचः कर्ध्वसा लोपप्रसङ्गः स्यात्, तदा द्वितीयोऽच् सम्वाचर’ (सम्भिजातम् स्वरवर्णम्) चेत् तस्यापि लोपः । [‘सम्वाचरम् इत्यनेन एच्वर्णः सञ्ज्ञते । एच् सम्वाचरमिति प्रार्था संज्ञा] । अनुकम्पितः कङ्क्षोः इति वाक्ये “वहचो—” (५।३।७८) इति उक्त्वा । “ठाजादा—” (५।३।८३) इति द्वितीयादचः कर्ध्वसा लोपप्रसङ्गः । परम् अथ यो द्वितीयोऽच् ओकारः स तु सम्वाचरमेव । अकारेण सावर्ण्यम् उकारस्य सन्धिम् कृत्वा ओकारम् उत्पदादयन्ति नैयाकरणाः । अतएव अत ओकारस्य अपि लोपस्येन आहो कङ्क्षोऽङ्क इति स्थितिस्ततः कङ्क्षोऽङ्क इति । ततः कङ् इति ततः कङ्क्षि इति रूपम् ।

दी— । एकाचरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥

जागाशीर्दन्तः वाचिकः ।

With reference to compound words, the first member of which contains a single vowel only, the first member only remains and the other portion elides.

मित— । येषां समस्तपदानां पूर्वपदम् एकस्वरविशिष्टम् भवति, एतत्प्रकरणविहितस्य लोपस्य प्रसङ्गः सति, तेषाम् उत्तरपदस्य एव लोपो भवति । अनुकम्पितः जागाशीर्दन्त इति उक्त्वा । वाक् इति पूर्वपदे एकएव स्वरवर्णोयुक्तः अतएव अस्मात् उत्तरस्य लोपो भवति । तथा सति वाक् इति स्थितिः । ततः वाच् इति स्थितस्ततः वाचिक इति रूपम् ।

अनु कथम् वाच् इति चेत्—उच्यते । “यच्चिभम्” (१।४।१८) इति वाक् इत्यस्य भस्त्रावागम् सत्याम् “भक्त्या जज्ञोऽन्त” (८।२।३६) इति जज्ञ्वल् न—“चोः कुः” (८।२।३०) इति कुलमपि न ; अतएव वाच् इति स्थितिर्भवितुमर्हति । ततः वाचिक इति रूपम् । एवम् अनुकम्पितः त्वागाशीर्दन्त इति त्वचिकः ।

दी—। कथं षडङ्गुलिदत्तः षडङ्क इति ? षषष्ठाजादि-
वचनात् सिद्धम् । (वा) ।

How the form षडङ्क is established with षक (ङ) attached to षडङ्गुलिदत्त ? This is owing to the varttika that the member after षष्, elides when ङ or अजादि affixes follow herein.

२०२५ । शिवलक्षपरिविशालवरुणार्थ्यमादीनां तृतीयात्
॥ ५।३।८४ ॥

दी—। एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादी परं तृतीयादच्च ऊर्ध्वं
लोपः स्यात् ॥ पूर्वस्य अपवादः । अनुकम्पितः शिवलदत्तः
शिवलिकः । शिवलियः । शिवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः ।
वरुणिकः । अर्थ्यमिकः ।

The words शिवल सुपरि विशाल वरुण अर्थ्यमा, when standing for human names, elide the portion after the third vowel, before the suffix ठच्च and others—beginning with a vowel. This nullifies prior rules.

मित—। शिवल सुपरि विशाल वरुण अर्थ्यमा इति एतेषां मनुष्यनाम्नां ङचि
अजादी च प्रत्यये परतः तृतीयादच्चः एव ऊर्ध्वं लुप्यते—न तु द्वितीयादच्चः ।
अत आह—“पूर्वस्यापवादः” । अन्यत् सुगमम् ॥

२०२६ । अजिनान्तस्रोत्तरपदलोपश्च ॥ ५।३।८२ ॥

दी—। अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नांऽनुकम्पया कन् तस्य
चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनः व्याघ्रकः । सिंहकः ।

The suffix कन् is attached to words ending in अजिन and standing for human names—to imply endearment and then the उत्तरपद (i. e. अजिन here) slides.

मित—। संज्ञायां कन् तथा यञ्चो मनुष्यनाम् इत्यस्मात् मनुष्यनाम् इति पानुवर्त्तेत । अजिनम् इति येषां प्रातिपदिकानाम् अन्ते तिष्ठति, तादृशेभ्यः मनुष्यनाम्भ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कन्प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ; प्रत्ययसन्निधौनेन अजिन इति अशस्य लोपीऽपि जायते । व्याघ्राजिनः इति कस्यचित् मनुष्यस्य नाम । सोऽनुकम्पितः इति व्याघ्रकः । सिंहजिनः इति कसित् मनुष्यः । अनुकम्पितः सिंहजिनः इति सिंहकः । उभयतः कन्—उत्तरपदलोपय ।

२०२७ । अल्पे ॥ ५।३।८३ ॥

दी—। अल्पं तैलं तैलकम् ।

Proper suffixes (such as क, अकच्) are attached to words to imply scantiness (or slightness) of the objects expressed by the said words.

मित—। अल्प इति परिमाणार्थलोपकः शब्दः । एतत् प्रकृतेरेव विशेषणम् । पदार्थस्य अल्पत्वे अभिधेयं सति, तत्पदार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्याः । अल्पं तैलं तैलकम् । अल्पं घृतं घृतकम् । एवं सर्वकम् ; विश्वकम् । तिङन्तादपि प्रत्यय इध्यते—पततकि, जल्पतकि । अव्ययादपि—भीचकः ; उच्चकः ।

२०२८ । ऊर्ध्वे ॥ ५।३।८४ ॥

दी—। ऊर्ध्वो वृक्षः वृक्षकः ।

Proper suffixes (such as क etc) are attached to words to imply the shortness (short stature) of the things expressed by the said words.

मित—। ऊर्ध्वः दीर्घं प्रतिशोनी । एतदपि प्रकृतेरेव विशेषणम् । पदार्थस्य ऊर्ध्वत्वे अभिधेये सति तत्पदार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् यथायोग्यं प्रत्ययाः स्याः । ऊर्ध्वः वृक्षः वृक्षकः । [वृक्षकः—a plant], एवं ऊर्ध्वः वृक्षः वृक्षकः ।

२०२६ । संज्ञायां कन् ॥ ५।३।८७ ॥

दी— । ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् ।
पूर्वस्य अपवादः । वंशकः । वंशुकः ।

The suffix कन् is added to words to imply their denomi-
nation due to shortness (short stature).

नित— । “संज्ञायाम्” ङस्यत्वमेव यस्याः संज्ञायाः हेतुत्वम् गच्छति, तदस्याम्
गम्यमानायां प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति ; विधिर्यः पूर्वस्य अपवादः ।
वंशकः—ङस्तो वंशविशेषः । वंशुकः—ङस्त्वः वंशविशेषः । एवं ङस्त्वः दण्डविशेषः
दण्डकः ।

२०३० । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ५।३।८८ ॥

दी— । ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ।

The suffix र is added to words कुटी शमी and शुण्डा to imply
their short stature.

नित— । ङसत्वे गम्यमाने सति कुटी शमी शुण्डा इति एतेभ्यः रप्रत्ययो
भवति । कप्रत्ययस्य अपवादः । ङस्या कुटी कुटीरः । ङस्या शमी शमीरः । ङस्या
शुण्डा—शुण्डारः ।

ननु प्रत्ययानाम् स्वार्थिकत्वेऽपि कथं स्त्रीलिङ्गास्तानामेषां पुंस्त्वमिति चेत्—
सच्यते । “स्वार्थिकत्वेऽपि पुंलिङ्गता लोकावयवाद्भिन्नस्य”ति काशिका । तथाहि
“कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतिती विद्वद्वचनानि अतिक्रामन्ति” इति ।

२०३१ । कुत्वा ह्रपच् ॥ ५।३।८९ ॥

दी— । ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । “कुतूः कृत्तैः स्नेहपात्रम्”
ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥

The suffix ह्रपच् is attached to the word कुतू—to imply
its short stature (the diminutive form of कुतू) ।

मित—। कृतृरित्वावपनस्याख्या इति काशिका । “कृतृः कृतेः खेदपाठम्” ।
कृतिः पशुवशं । कृतेः खेदपाठम्—चर्ममयतैलादिभाजनम् इत्यर्थः । अस्वत्वे
गम्यमाने कृतृशब्दात् उपच, इति प्रत्ययी भवति । अस्मा कृतृरिति उपच ; डिच्वात्
टेलीपः । चित्त्वात् चलोदात्तत्वम् । तेन कृतुप इति वपम् । कृतुपः इति अस्मिन् चर्म-
निर्मितम् तैलादिपात्रम् ।

२०३२ । कास्तृगोणीभ्यां ण् ऋच् ॥ ५।३।८० ॥

दी—। आयुधविशेषः कास्तृः । ह्रस्वा सा कास्तृती ।
गोणीतरी ।

In the aforesaid sense, the suffix ण् is attached to the
words कास्तृ and गोणी ।

मित—। कास्तृ गोणी इति एताभ्याम् ण् प्रत्ययी भवति एतयोर्भूषणत्वे गम्य-
माने सति । कास्तृ आयुधविशेषः । अस्मा कास्तृः इति ण्—कास्तृती । अस्मा
गोणी इति गोणीतरी । अयं प्रत्ययः कप्रत्ययस्य अपवादः । प्रत्ययस्य पिङ्गात्
स्त्रियाम् औप् ।

२०३३ । वत्सोच्चाश्वर्यमेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ५।३।८१ ॥

दी—। वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राज्ञः । उच्चतरः ।
अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ।

The suffix ण् (तर) is added to वत्स उच्चन् अश्व and ऋषभ to
imply their childhood (i.e. feebleness due to childhood).

मित—। ह्रस्वत्वम् इति नानुवर्तते । वत्स उच्चन् अश्व ऋषभ इति एतेभ्यः
ण् प्रत्ययः स्यात् तनुत्वे शीघ्रत्वम् सति । तनुत्वं शीघ्रत्वम् । कस्य तनुत्वम्
अभिप्रेतमिति चेत् ?—“यस्य गुणस्य हि भावान् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वं
प्रत्ययः”—इति काशिका । अयमर्थः—कस्य गुणः कश्चिद्विदुस्त्वं विद्यमानः सन् तस्य
तद्गुणनिमित्तां काञ्चित् मञ्जां जनयति । यथा श्यामवतुः श्रीकृष्णं विद्यमानः सन् तस्य

श्याम इति संज्ञाम् उत्पदादयति । तादृशस्य संज्ञाजनकस्य गुणस्य तनुत्वे धीव्यमाने
सति वत्सादिभ्यः ण्यप्रत्ययी वेदितव्यः । जातस्य प्रथमावस्था वत्सः । वत्सत्वं
बालत्वम् । तस्य तनुत्वे सति द्वितीयं वयः प्राप्नोति—अतएव वत्स इत्यस्मात् ण्यच्
प्रत्ययः—वत्सतरः । वत्सतरः—यो वत्सः बालत्वम् अतिक्रम्य “द्वितीयं वयः प्राप्तः”
स एव । तरुणः वृषः उचा । तस्य उचत्वस्य तनुत्वे तृतीयं वयः प्राप्तः—अतएव
अस्मात् ण्यच् उचतरः । उचतरः अतिक्रान्तधीवनः वृषः । वृषभः अनड्डान् ।
तस्य तनुत्वम् वारुण्यजनितं भारवहने मन्दशक्तिता । अस्मात् ण्यच् वृषभतरः ।
भारवहने मन्दशक्तिको वृषः इत्यर्थः । अन्धं न अन्धायाम् उत्पन्नोऽन्धः । तस्य तनुत्वम्
अन्धपिष्टकता—अतएव अन्धं न गृह्णां उत्पन्नोऽन्धः । तस्य तनुत्वम्
ण्यच्—अन्धतरः ।

“प्रवृत्ति-निमित्ततनुत्वं अयम्”—अयमेव अर्थः सया प्राक् स्फुटीकृतः । अत्र
यत् तनुत्वम् कथितं तस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । गुण-वाचकः शब्दः गुणवति प्रवर्त्त-
मानः सन् संज्ञाम् जनयति । तस्य गुणस्य एव तनुत्वे अत्र प्रत्यय इत्येते । अतएव
तनुत्वं गुण-वाचकस्य शब्दस्य प्रवृत्ति-निमित्तमेव । वत्सतरादी वत्सत्वगुणः तनुत्व-
मेव भजन् प्रवर्त्तते इति दिक् ।

२०३४ । किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरिकस्य डतरच्

॥ १३१६२ ॥

दी— । अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः ।

सहाविभाषया—कः । यः । सः ।

The suffix डतरच् is added (optionally) to the words किम्
यद् and तद् to imply singling out either of the two (i. e. One
out of the two).

मित— । उद्देश्यतावच्छेदकधर्मयुक्त्यै सामान्यधर्मावच्छिन्ने विधेयताभावः
निर्द्धारणम् इति नैयायिकाः । आत्मा क्रियया गुणेन संज्ञया वा समुदायात् एकदेशस्य
प्रत्यक्षकरणम् निर्द्धारणम् । “द्वयोः” इति समुदायनिर्द्देशः । एकस्य इति निर्द्धारणम्

मात्रस्य निश्चयः । इत्यं सूत्रार्थः—“इयोः” इयोर्वसुनोर्मध्ये “एकस्य” “निर्धारणे” सति, “किं यद् तद्” इति एतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “इतरच्” इति प्रत्ययो भवति । अनयोः कः खलु वैष्णव इति वाक्ये अनयोः कतरः वैष्णवः । किमशब्दात् इतरच् । प्रत्ययस्य टिलात् टिलोपः, यदशब्दात्—यतरः । तदशब्दात्—ततरः । अनयोः कतर आगच्छतु । भवतोः यतरस्य गच्छतु । महाविभाषया प्रत्ययः विकल्पते—तेन यः, कः, सः इत्यपि सुार्थया—अनयोः कः खलु वैष्णवः । भवतो यः खलु स तव गच्छतु ।

२०३५ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच् ॥ ५।३।८३ ॥

दी— । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे इतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातम् आकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वायङ्ग्यम् अकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया—यः । सः ।

The suffix इतमच् is added to किम्, यद् and तत् to imply singling out of one out of many. The inclusion of जातिपरिप्रश्न in the sutra is rejected in the भाष्य । “वा” in the sutra is to allow अकच् after the pronominal bases यद्, तद् etc.

सित— । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गण्यमाने सति किम्, यद्, तद् इति एतेभ्यो इतमच् प्रत्ययो भवति । भवताम् कतमः कठः । किमशब्दात् इतमच् । सूत्रे वा इति द्व्यन्ते । सत् “अन्वय—” (५।३।७९) इति सूत्रविहितस्य अकच् प्रत्यय-भ्यापि विधानमव विकल्पेन करोति । तेन यदशब्दात् अकच् यकः । यको भवतां कठः । तदशब्दात् सकः—एष सकः आगच्छतु । “योकार सकार भकारादौ सुपि सर्वनाम्नः प्रागकच्” इति सूत्रस्य प्राक् टिः अकच्, नतु प्रातिपदिकस्य । महाविभाषया प्रत्ययस्य विकल्प इति यत् पूर्वसूत्रे प्रोक्तम् तत् अद्यापि अनुवर्तते—तेन प्रत्ययविकल्पः । तथा यः, सः, कः इत्यादयः । को भवताम् कठः । यो भवताम् कठः स एव अत्र आगच्छतु ।

अथ जातिपरिप्रश्नविषये एव किमादिभः प्रत्ययौ विहितः । परम् “जातिपरिप्रश्न” इति आकरेभाष्ये प्रत्याख्यातम्—सार्थकताऽभावात् । श्रीमतादीक्षितेनापि तदेव अनुमतम् ।

दी— । किमोऽस्मिन् विषये उत्तरजपि ॥ कतरः ।

In the aforesaid subject, the suffix उत्तरच् may also be added to किम् ।

मित— । “अस्मिन् विषये” बहूनाम् मध्ये निर्धारणविषये “किम्” किम्-शब्दात् उत्तरच् प्रत्ययोऽपि भवति । कतरो भवतां कलापः इति । “कतर-कतसौ जातिपरिप्रश्न” (२।६३) इति सूत्रे जातिपरिप्रश्ने कतरशब्दः स्वीकृतः आचार्येण । सोऽयं द्वातृपादितः ।

२०३६ । एकाच्च प्राचाम् ॥ ५।३।८४ ॥

दी— । उत्तरच् उत्तमच्च स्यात् । अनयोरेकतरः मैत्रः ।
एषामेकतमः ।

The suffixes उत्तरच् and उत्तमच् may also be attached to एक in the aforesaid sense.

मित— । “प्राचा” प्राचीनानां वैयाकरणानां सति “एकात्” “च” एकशब्दादपि द्वयोरेकस्य निर्धारणे उत्तरच्, बहूनाम् एकस्य निर्धारणे उत्तमच् इति प्रत्ययौ भवतः । अनयोरेकतरः मैत्रः । एषाम् एकतमः यादवः । पूर्व्ववत् प्रत्ययस्य विकल्प इत्यतः तेन अनयोरेको मैत्रः । एषामेकः यादव इत्यपि च ।

२०३७ । अवक्षेपणेकन् ॥ ५।३।८५ ॥

दी— । व्याकरणकेन गर्वितः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितं तु ‘कुत्सिते’ इत्यस्य (उदाहरणम्) ।

The suffix कन् is added to words to imply censure. Here the example will be when कन् is to attach to a word by

which another is condemned ; but कृत्स्नि कन् is to be attached when कृत्सा of one's own is implied.

मित— । अवशिष्यते कृत्स्नते येन तदवशिष्यम् । तस्मिन् अवशिष्यते गम्यमाने सति, येन वस्तुना कश्चित् अवशिष्यते तद्वस्तुवाचिनः प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययः स्यात् । व्याकरणकेन त्वं गर्भितः । अतः कृत्सा तु व्याकरणमाश्रित्य एव तेन तस्मादेव प्रत्ययः । अतएव सुष्ठुक्तं शोभता दीक्षितेन—“येन इतरः कृत्स्नते तदिहोदाहरणम् ।” “येन” वस्तुना “इतरः” अन्यः कश्चित् “कृत्स्नते” निन्दते “तदिहोदाहरणम्” तस्मात् एव प्रत्ययं विधाय उदाहरणम् प्रदर्शितम् । “स्वतः कृत्स्नितं तु कृत्स्नि इत्यस्य—” स्वतः “कृत्स्नितं” यत् पुनः आत्मनः कृत्स्नितं तव “कृत्स्नितं” इति (५।३।७४) सूत्रेणैव कन्प्रत्यया भवति यथा कृत्स्नितोऽयं अश्वकः । कृत्स्नितो देवदत्त- देवदत्तकः । एवं यज्ञदत्तकः ।

इति स्वार्थिके प्राग्विधायप्रकरणम् ॥

२०३८ । इवे प्रतिकृतौ ॥ ५।३।८६ ॥

दो— । कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् ? गौरिव गवयः ।

The suffix कन् is added to words to denote the likeness (the prototype) of the objects, expressed by the said words.

मित— । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकं प्रतिमिति यावत् । इवे इवार्थे । इवार्थः सादृश्यार्थः । “इवे” इवार्थे सादृश्यार्थे इत्यर्थः “प्रतिकृतौ” प्रतिरूपके अन्विष्टे सति प्रातिपदिकेभ्यः कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । एवम् उष्ट्रकः, गर्दभकः । प्रतिकृतौ इति किम् ? गौरिव गवयः,—नहि गवयः गोः प्रतिरूपकम् अपितु गोसदृशः अन्यः कश्चित् प्राणी ।

२०३८ । संज्ञायांच ॥ ५।३।८७ ॥

दी— । इवार्थे कन् सप्तात् समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते ।
अप्रतिष्ठत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा—अश्वकः । उट्टकः ।

The self same suffix is also added to words to imply semblance provided the word thus formed stands for particular class names.

मित— । “इवार्थे” सादृश्यार्थे गम्यमाने कन् सप्तात् “संज्ञायाम्” समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । पूर्वसूत्रे प्रतिष्ठतौ एव प्रत्ययः—अथ तु सादृश्याभावे एव, संज्ञा चेत् समुदायेन गम्यते न खलु प्रतिष्ठतौ । अतश्चाह—“अप्रतिष्ठत्यर्थमारम्भः” । अश्वसदृशस्य जन्तुनः संज्ञा अश्वकः, उट्टसदृशस्य उट्टकः, एवं गृहभक्तः ।

२०४० । लुम्ननुषे ॥ ५।३।८८ ॥

दी— । संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् सप्तात् मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृणमयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यश्च । वभिर्नका ।

The कन् of the aforesaid nature, elides, provided the class name implied stands for human name only.

मित— । संज्ञायामिति यः कन् विहितः सत् समुदायेन मनुष्ये अभिधेये सति लुप् सप्तात् । लृणनिर्मितः पुरुषः चञ्चा इति कथ्यते, चञ्चा इव मनुष्य इति संज्ञायाम् कन् विहितः । सत् जनेन लुप्यते तेन चञ्चा मनुष्यः । वभिर्नका इव मनुष्यः इति वभिर्नका । वभिर्नका ब्राह्मणवष्टिका । एवं दामो, खरकुटी ।

२०४१ । जीविकार्थे चापण्ये ॥ ५।३।८९ ॥

दी— । जीविकार्थं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन् वाच्ये कनो लुप् सप्तात् । वासुदेवः । शिवः । स्वन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिष्ठतिष्विदम् । अपण्ये किम् ?—हस्तिकान् विक्रीणीति ।

The suffix कन् elides, if thereby the means (or instruments) of livelihood other than any merchandise (i. e. other than anything for sale) is implied.

मित—। विक्रीयने धत् तन् पण्यम् । तथादितरदपण्यम् । “जीविकार्थे” जीविकायाः उगार्ज्जनाय अवलम्बितं धत् ‘अपण्यम्’ तस्मिन् अपि अभिव्येयं कन्प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । वासुदेवः, शिवः, कन्दः, विष्णुः, आदित्यः—सर्वत्र विहितस्य कनो लुप् । एतेषां कोऽर्थः ? “देवजनानां” देव-सेविनाम् “जीविकार्थासु” जीविकार्ज्जनाय अवलम्बितासु ‘देव-प्रतिष्ठतिषु’ देव-प्रतिष्ठाम् इदम् । तथाहि वासुदेवः इति श्रीकृष्णस्य प्रतिमूर्तिं संप्रदर्श्य देवलकाः पथिकेभ्यः अर्घं गृहीत्वा सर्वेषां जीविकाम् अर्ज्जयति । एवं शिवः—शिवप्रतिमा—शिवलिंगं च । कन्दः कार्त्तिकप्रतिमा । आदित्यः—सूर्यप्रतिमा । विष्णुः—विष्णुप्रतिमां । “इवे प्रतिष्ठती” (५।१।८६) इति प्रतिष्ठती गम्यमानायां यः कन् विहितः स अनेन लुप्यते इति बोध्यम् । ‘अपण्ये’ इति किम् ? हस्तिकां विक्रीणीति । हस्तिशब्दान् “इवे प्रतिष्ठती” (५।१।८६) इति कन्—तेन हस्तिकः इति रूपम् । हस्तिकः हस्तिप्रतिमूर्तिः । हस्तिकान् विक्रीणीति हस्ति-प्रतिमूर्तिः विक्रीय जीविकाम् अर्ज्जयति । एवम् अश्वकान् विक्रीणीति ।

२०४१ । देव-पथादिभ्यश्च ॥ ५।३।१०० ॥

दी—। कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः ।

The suffix कन् attached to the word देवपथ and other passing by the denomination देव-पथादि—(either by the rule इवे प्रतिष्ठती or संप्रदायां च) elides.

मित—। “ इवे प्रतिष्ठती” (५।१।८६), “संप्रदायां च” (५।१।८०) इति सूत्राभ्यां विहितस्य देवपथ इति एवमादेरुत्तरस्य कन् प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । देवपथः, हंसपथः । देवपथादिर्यथा—देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, जनपथ, रथपथ, स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्खपथ, सिन्धुपथ, सिंहगति, उद्वीच ; पथरज्ज, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुष्प, मत्स—आकृतिगणोऽयम् । तथाहि—“अर्चासु पूजनायां

चित्कर्म्मभ्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपद्यादिषु ।” असा भावार्थो यथा—इवे प्रतिकृतौ इति सूत्रेण विहितस्य कनः एषु अभिधेयेषु लोपः स्यात्—(१) अर्चासु । अर्चाप्रतिमा—तस्यां गम्यमानायाम्, यथा—शिवः, विष्णुः ; (२) चित्रकर्म्मणि अभिधेये यथा—अजुनः, दुर्योधनः, (३) भ्वजेषु अभिधेयेषु यथा—कपिः, गरुडः, सिंहः, (४) देवपद्यादिषु विहितस्य च कनः लोपो स्यात् यथा—देवपद्यः ।

२०४२ । वस्तो ढञ् ॥ ५।३।१०१ ॥

दी—। इवित्यनुवर्त्तते एव । प्रतिकृतौ इति निवृत्तम् ।
वस्तिरिव वास्तो यम् । वास्तो यी ।

The suffix ढञ् is attached to the word वस्ति to imply similarity (इव) ।

मित—। “इवे प्रतिकृतौ” (५।३।२६) इति सूत्रात् इवे इत्यनुवर्त्तते—प्रतिकृतौ इति तु नानुवर्त्तते । अतएव “इतः प्रचति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च” इति काशिका । सूत्रार्थस्तु—“वस्तोः” इत्यस्मात् इवार्थे (सादृश्यात्) दोष्यं ढञ् प्रत्ययोभवति । वस्तिरिव इति वास्तो यः । “टिङ् ढाण—” (४।१।१५) इति स्त्रियां ङीप् = वास्तो यी ।

२०४३ । शिलाया ढः ॥ ५।३।१०२ ॥

दी—। शिलाया इति योगविभागाद् ढञपोत्ये के । शिले व
शिले यम् । शैले यम् ।

The suffix ढ as well as the suffix ढञ् is added to the word शिला in the aforesaid sense. This is by योगविभाग of this rule.

मित—। अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः यथा—(१) शिलायाः (२) ढः । प्रथमांशस्य अर्थः—“शिलायाः” शिला इत्यस्मात् इवार्थे ढञ् स्यात् ; शिला इव शैले यम् । अथ ढञ् । शैलेयं दधि । (२) “ढः”—शिलाशब्दात् इवार्थे ढः अत्ययोऽपि भवति ; शिला इव शिलेयम् दधि = अथ ढः ।

२०४४ । शाखादिभ्यो यः ॥ ५।३।१०३ ॥

दी— । शाखेव शाख्यः । सुख्यः । जघनमिव जघन्यः ।
अग्र्यः । शरण्यः ।

The suffix य is added to the word शाखा and other words called शाखादि in the aforesaid sense.

मित— । शाखा इति एवमादिभ्यो यप्रत्ययौ भवति इत्यर्थे । शाखा इव शाख्यः ।
सुखमिव सुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्र इव अग्र्यः । शरणमिव शरण्यः ।
शाखादिर्यथा—शाखा, सुख, जघन, अग्र, शरण, शृङ्ग, मीघ, अभ, चरण, क्लृप्त, क्लृप्त,
उरस्, शिरस् ।

२०४५ । द्रव्यं च भव्ये ॥ ५।३।१०४ ॥

दी— । द्रव्योयं ब्राह्मणः ।

The suffix य is added to the word द्रु in the aforesaid sense giving rise to the word द्रव्य in the sense of भव्य, worthy.

मित— । भव्यः आत्मवान् इत्यर्थः । तस्मिन् अभिषेये सति द्रुशब्दात् इत्यर्थे
यप्रत्ययः स्यात् । द्रव्यः अयं ब्राह्मणः । द्रव्योऽयम् राजपुत्रः । द्रव्योऽयं साधवकः ।
अभिप्रेतानाम् अर्थानाम् उपायभूत एव द्रव्य उच्यते इति काशिकाकृतानाशयः ।
[द्रव्यमयम् ब्राह्मणः इति पाठोपि दृश्यते । तत्र साधु इति सन्धानम्] ।

२०४६ । कुशाग्राच्छः ॥ ५।३।१०५ ॥

दी— । कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

The suffix छ is added to the words कुशाग्र in the aforesaid sense.

मित— । इत्यर्थे कुशाग्रशब्दात् छप्रत्ययः स्यात् । कुशाग्रम् इव इति कुशाग्रीयः ।
सुज्ञानम् एव अतः सादृश्यम् । कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वस्त्रम् । कुशाग्रमिव

सूच्या बुद्धिः । कुशाग्रमिव सूक्ष्म वस्त्रम् इत्यर्थः । उक्तं च—“अहञ्च भाष्यकारस्य
कुशाग्रीयधियाबुभौ”

२०४७ । समासाच्च तद्विषयात् ॥ ५।३।१०६ ॥

दी— । इवार्थ-विषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो
देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशचौरसमागम
इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशसु प्रत्ययार्थः ।
अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

In the aforesaid sense, the suffix छ is attached to words
that are compounded in the sense of इव । In काकतालीयः देवदत्तस्य
वधः there are two उपमानपक्ष (इवार्थ) :—one is—advent of चौर is like
coincidence of crow and ताल and this is denoted in the समास
here ; the second is—death of देवदत्त by thieves is accidental
like the death of crow by falling of ताल, this is the प्रत्ययार्थ
here.

नित— । “तद्विषयात्” इवार्थविषयात् । “तद्विषयात्” इवार्थविषयात् “समासात्”
कृतसमासात् शब्दात् छप्रत्ययो भवति अपरस्मिन् इवार्थे अभिधीते सति । काकतालम्
इव देवदत्तस्य वधः इति काकतालशब्दात् छ—काकतालीयौ देवदत्तस्य वधः ।

“ननु काकतालम् इति किम् इवार्थे समासः ? अथकिम् । उक्तं च काशिकाकृता—
“काकस्त्रागमनम् यादृच्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालिन पतता काकस्य वधः
कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तालागमनम् ; दसूनां चोपनिपातः ; तस्य तस्य वधः कृतः ।
तव यो देवदत्तस्य दसूनां समागमः स काकतालसमागमसदृश इति द्वितीयम्
उपमानम् । तव प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । “अतएव अत्र द्वौ एव इवार्था
वर्त्तन्ते । काकागमनमिव तालपतनम् इति प्रथमे इवार्थे समासः—काकतालम् ।
केन सूत्रेण समासः ? अत्र काशिका—“समासशायमस्मादेव ज्ञापकात् । नञ्स्यापरं
लक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा समासः । स च एवं विधय एव” । ततः काकतालम्

इव देवदत्तस्य वधः (तत्र देवदत्तस्य इति कर्मणि षष्ठी) इति द्वितीयो द्वाये प्रत्ययः
—काकतालीयो देवदत्तस्य वधः ।

ननु काकागमनमिव तालपतनमिव इति विषये काकतालम् इति यः समासभाव
अर्थस्य बोधः कौटुशः इति चेत् उच्यते । “इतिविषये काकतालशब्दौ काकताल-
समवेतक्रियावाचिनौ” । काकशब्देन काकागमनं तालशब्देन च तालपतनम्
खलु बोध्यमित्यर्थः । तत्र काकागमनम् देवदत्तस्य आगमनस्य उपमानम् । ताल-
पतनम् च दत्तानाम् समागमस्य उपमानम् । तालेन यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य
दत्ताभिः वधस्य उपमानम् । तस्मात् वधः काकतालीय इति कथ्यते । अतएव प्रोक्तं
दीक्षितेन—‘इह काकतालसमागमसदृशचौरसमागमः इति समासार्थः’ । अयमर्थः—
समासे द्वायार्थः वर्तते स प्रथमः द्वायार्थः । स च इत्यम्—काकतालसमागम इव चौर-
समागमः । चौराणां देवदत्तस्य च समागमः इत्यर्थः । “तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु
प्रत्ययार्थः—” तत्प्रयुक्तचौरप्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु काकस्तुतुल्यस्तु देवदत्तस्य
सुतः इति प्रत्ययार्थः । अयं द्वितीयः द्वायार्थः ॥ अजाकृपाणीयः । अजाकृपाण
इव इति क्तः । अतर्कितोपनतः । एवम् अन्यकवर्त्तकौयम् । अतर्कितोपनतं
विवेकीकरणम् अन्यकवर्त्तकौयमुच्यते ।

२०४८ । शर्करादिभ्योऽण् ॥ ५।३।१०७ ॥

दी— । शर्करेव शर्करम् ।

The suffix अण् is attached to the words that pass by the
term शर्करादि in the aforesaid sense.

मित— । शर्करा इति एवमादिभ्यः शब्देभ्यः अण् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शर्करा
इव शर्करम् । कपालिका इव कपालिकम् । शर्करादिर्यथा—शर्करा, कपालिका,
कपाटिका, पुण्डरीक, शतपत्र, गोलोमन्, गोपुच्छ, सिकता, नकुल, कनिष्ठिका,
खीमन्, नराची ।

२०४९ । अङ्गुल्यादिभ्यश्च ॥ ५।३।१०८ ॥

दी— । अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । भर्जिव भारुजिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words that are called अङ्गुल्यादि in the aforesaid sense.

मित—। अङ्गुली इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इवार्ये ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुली इव आङ्गुलिकः । भरुजः (भरुजा) इव इति भारुजिकः । शष्कुली इव शाष्कुलिकः । अङ्गुल्यादिर्यथा—अङ्गुली, शष्कुली, भरुज, वधु, मण्ड, मण्डुर, मण्डल, हरि, कपि, मुनि, रुद्र, खल, उदयित, गोपी, उरस्, कुलिश, शिखा ।

२०५० । एकशालायाष्ठजन्यतरस्राम् ॥ ५।३।१०८ ॥

दी—। एकशालाशब्दादिवार्येठज्वा पक्षे ठक् । एकशाले व एकशालिकः । ऐकशालिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is optionally attached to the word एकशाला ।

मित—। एकशालाशब्दात् इवार्ये ठक् वा स्यात् । पक्षेठक् । एकशाला इव इति ठक् एकशालिकः । ठक् ऐकशालिकः ।

२०५१ । कर्कलोहितादीकक् ॥ ५।३।११० ॥

दी—। कर्कः शुक्तोऽश्वः स इव कार्कीकः । लोहितकः स्फटिकः ।

The suffix ईकक् is attached to words कर्क and लोहित in the aforesaid sense.

मित—। कर्क लोहित इति एताभ्याम् ईकक् स्यादिवार्ये । कर्कः र्येतवर्णः अश्वः । स इव (तेन सदृशः इत्यर्थः) कार्कीकः । लोहित इव इति लोहितकः स्फटिकः । “स्वयम् अलोहितोऽपि उपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते”—इति काशिका ।

२०५२ । पृमाज्जपोऽग्रामणीध्वान्त ॥ ५।३।११२ ॥

दी—। इवार्यो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयो-

स्यैकामप्रधानाः संघाः अस्मास्तद्वाचकात् स्वार्थे ज्ञः स्यात् ।
लौहितध्वजः ॥

The suffix ज्ञ is added to words denoting groups without altering the sense (स्वार्थे) ।

मित— । इदार्थे इति निश्चयम् । पूगवाचकात् प्रातिपदिकात् अयामणीपूर्वात् स्वार्थे एव प्रत्ययो भवति । पूगाः संघाः । ते लौहिताः ? “नानाजातीयाः” विविधाः “अनियतवृत्तयः” अनिर्दिष्टजीविकाः “अर्थकामप्रधानाः”—नतु धर्ममोक्षप्रधानाः “संघाः” एव पूगाः इति कथ्यते । लौहितध्वज इति पूगविशेषः । स एव इति स्वार्थे ज्ञः—लौहितध्वजः [दिवचने—लौहितध्वजौ, बहुवचने लौहितध्वजाः । “तद्राजसा बहुषु तेनैवास्त्वियम्” (१।४।६२) इति लृप् भवति । तद्राजसंज्ञातु एषा “आदयस्तद्राजाः” (५।२।११८) इति बहुवचनसूत्रेण भवति । एवं लौहितध्वजः एव लौहितध्वजः । शिविः एव इति शैव्यः । चातक एव इति चातकः । बहुवचने यथा-मम लौहितध्वजाः, शिवयः, चातकाः—इति काशिका । अयामणीपूर्वात् इति किम् ? देवदत्तो यामणीर्वै यां त इमे देवदत्ताः, एवं यज्ञदत्ताः ।

२०५३ । वातचक्रजोरस्त्रियाम् ॥ ५।३।११३ ॥

दी— । वात—कापोतपाक्षः । चक्रज्—कौञ्जायन्यः ।

ब्राह्मण्यः ।

The self-same suffix (ज्ञ) is attached in the self-same sense to words standing for वात (a host or nomad tribe or marauding hordes) and also to words that are themselves derived with the suffix चक्रज् ।

मित— । वातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा चक्रज्प्रत्ययनिष्पन्नेभ्यश्च स्वार्थे ज्ञप्रत्ययो भवति—न तु स्त्रियाम् । वातास्तु नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः उत्तरेष्वजीविनः संघाः । वातवाचिनो यथा—कापोतपाक्ष एव इति कापोतपाक्षः । दिवचने कापोतपाक्षौ । बहुवचने कापोतपाक्षा इति काशिका (पूर्वस्वटीका द्रष्टव्या) । एवं

ब्रौहिमतः एव ब्रौहिमव्यः, ब्रौहिमव्यौ, बहुवचनं—ब्रौहिमताः । च्प्रत्ययप्रत्यय—
निष्पन्नेभ्यः यथा—कौञ्जायनः एव कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ—बहुवचनं कौञ्जायनाः ।
अस्त्वियामिति किम् ? स्त्वियाम् तु कपोतपाक्षी—ब्रौहिमती—कौञ्जायनी—वाभ्रायणी ।

२०५४ । आयुधजोविसङ्घाज्जराङ्गाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्
॥ ५।३।११४ ॥

दी— । वाहीकेषु य आयुध-जीवि-सङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थं
जट् । चौद्रकः । मालव्यः । टित्वान्ङोप्—चौद्रकी ।
आयुधेति किम् ? मन्त्राः । संघेति किम् ? सम्वाट् । वाहीकेषु
इति किम् ? शवराः । अब्राह्मणेति किम् ? गोपालकाः ।
शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूप-
ग्रहणम् ।

The suffix जट् is attached without altering the sense to words denoting groups of mercenaries in the land of the Vahikas—except in the case of words that can stand for the name of brahmanas and khatryias. For rest see Tika.

मित— । आयुधजोविसङ्घात् जट् वाहीकेषु अब्राह्मण—राजन्यात् इति
पदच्छेदः । आयुधैः अस्त्रैः जीवन्ति ये ते आयुधजीविनः । तेषां संघः इति
आयुधजोविसङ्घः । वाहीकेषु इति अधिकरणेन आयुधजोविसङ्घो विशिष्यते ।
स्वार्थः—“वाहीकेषु” वाहीकदेशस्थितो य आयुधजोविसङ्घस्तस्मात् एव “आयुध
जीविसङ्घवाचिनः शब्दात्”—वाहीकदेशीयायुधजीविसङ्घवाचिनः प्रातिपदिकात् इति
यावत्, “अब्राह्मणराजन्यात्” ब्राह्मणराजन्यवर्जितात् जट् प्रत्ययो भवति स्वार्थे ।
चुद्रकः इति वाहीकेषु कश्चिदायुधजीविसङ्घस्तस्मात् स्वार्थे जट्—चौद्रकः । द्विवचनं
चौद्रकी । बहुवचनं चुद्रकाः । तद्राजत्वात् प्रत्यय-लोपः । मालवः इति वाहीकेषु
आयुधजोविसङ्घविशेषस्तस्मात् स्वार्थे जट्—मालव्यः, मालव्यौ, मालवाः । जट् इति
प्रत्यये टकार इत् सन् स्त्रियां ङोप् प्रत्ययं प्रापयति अतएव स्त्रियो चौद्रकी । मालवी

—“हलसहितस्य” (६।४।१५०) इति सूत्रेण यलीपः । एवं कौण्डोहसः—इत्यस्मात्
स्वार्थे आट्, कौण्डोहसः, कौण्डोहसी । कौण्डोहसाः—प्रत्ययस्य स्त्रीपः, स्त्रियां कौण्डो-
हसी । आयुधजीवि इति किम् ? मल्लाः । मल्लानां संघो विद्यते नाम—परं नहि मल्लाः
आयुधजीविनः—अतएव मल्लानां संघः आयुधजीविसंघः इति कथयितुम् न शक्यते
तेनात्र न प्रत्ययः । संघ इति किम् ? सभाट् । सत्यं खलु सभाट् आयुधेन
राजापालनात् जीविकाम् अर्जयति । परं सभाट् इत्यत्र संघो नास्ति तथादत्त
प्रत्ययो नोक्तः । बाह्यैकेषु इति किम् ? श्वराः, पुलिन्दाः । भवतुनाम श्वरशब्दः
पुलिन्दशब्दश्च आयुधजीविसंघवाची परं बाह्यैकेषु श्वराः पुलिन्दाः वा न हस्यान्ते
अतएव अत्र नैव प्रत्ययः । अत्राक्षणेति किम् ? गोपालकाः—गोपालकाः इति
आक्षेपविशेषाः । अत्राक्षेप इति तु आक्षेप-विशेषस्यैव यत्तन्म । अतएव आक्षेप-
विशेषवाचिनः गोपालकशब्दात् नप्रत्ययः । एवं शालङ्कायनाः । शालङ्कायनाः आक्षेप-
विशेषाः । सूत्रे तु राजन्यशब्दस्य स्वरूपयत्तन्म । तेन राजन्यशब्दात् नप्रत्ययः—
अतएव राजन्य इत्येव रूपं तिष्ठति—नास्मात् आट् प्रत्ययो भवति ।

२०५५ । अकारोऽख्यन् ॥ ५।३।११५ ॥

दी—। आयुधजीविसङ्घवाचकात् स्वार्थे । वाक्येण्यः ।

आयुधेति किम् ? जातिशब्दान्माभूत् ।

The suffix ट्ख्यन् is attached without altering the sense to the word हक that belongs to the आयुधजीविसंघ—class.

मित—। आयुधजीविसंघवाचकात् इति च अनुवर्तते । अतएव सूत्रार्थः—
आयुधजीविसंघविशेषवाचिनः हकशब्दात् स्वार्थे ट्ख्यन् प्रत्ययो भवति । प्रत्यये टकारः
स्त्रियां ङीप् इति तथा णकारस्तु आदिस्वरहङ्गिरिति च आपयति । हक—ट्ख्यन्
इति स्थितिः—ततः हक एण्यः इति स्थितिः । ततः आदिस्वरहङ्गिस्तेन चार्क एण्य
इति । ततः “यस्येतिच” (६।४।१४८) इत्यकारलीपः तेन चार्क एण्य इति । तथा
अस्ति चार्केण्यः इति रूपम् । चार्केण्यौ । बहुवचने हकाः—तद्वाजलाट् प्रत्ययलीपः ।
आयुधजीविसंघात् इति किम् ? जातिवाचकात् हकशब्दात् माभूत् । “कामक्रोधौ

मनुष्यानां खादितारौ इवाविब' । स्त्रियां वाकेशी । "हलसाहितस्य" (६।४।१५०) इति यत्तुपः ।

२०५६ । दामन्याद्विगर्तषष्ठाच्छः ॥ ५।३।११६ ॥

दी— । दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः
स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ।

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौटुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथजानकिः । १ ।

दामनीयः । दामनीयी । दामनयः । औलपि—औलपीयः ।

त्रिगर्तषष्ठाः—त्रिगर्तीयः । कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ।

The suffix छ is added, without any alteration in the sense to the words दामनी and others passing by the denomination दामन्यादि and also to other six words beginning with त्रिगर्त (and thus passing by the term त्रिगर्तषष्ठः).

मित— । दामनी इत्येवमादिभ्यस्तथा त्रिगर्त इति अन्येभ्यः षष्ठ्याश्च आयुध-
जीवि-संघवाचिभ्यः स्वार्थे षष्ठ्यस्य स्यात् । त्रिगर्तषष्ठः—त्रिगर्तः एव षष्ठः वर्गः
येषां शब्दानां ते त्रिगर्तषष्ठाः । केते ? उच्यते—आहुस्त्रिगर्तषष्ठाः । तथाहि—
कौण्डोपरथ, दाण्डकि, कौटुकि, जालमानि, ब्रह्मगुप्त, जानकि इति त्रिगर्तषष्ठाः ।
त्रिगर्त इति च गृहीत्वा अतः सप्तशब्दाः गृह्यन्ते । अतएव सुदृक् काशिकया "येषामायुध-
जीविनां संघानां षड्वर्गोऽस्ति च त्रिगर्तः षष्ठः" । अतः त्रिगर्त इति कश्चित् आयुध-
जीविनां संघस्य च कौण्डोपरथ प्रथमः षष्ठः अन्तर्वर्गः सन्ति इति भावः ।
दामन्यादियेषां—दामनि, औलपि, औलवापि, औदकि, औदकि, आपुतन्ति, आपुत-
दन्ति, शाकुन्तकि, पाकिदन्ति, औडवि, काकदन्तकि, शातन्तपि, सार्वसेनि, विन्दु-
वैन्दवि, तुलम, मौञ्जयनि, काकन्दि, सावितीपुत्र ।

दामनिः एव इति स्वार्थे छः—दामनीयः । द्विवचने—दामनीयी । षष्ठ्यवचने

दात्मनयः—तद्वाजलात् प्रत्ययस्य लोपः । एवं जानकीय जानिकीयः । [जानिक इति स्थाने तु जानकि इति काशिका] । बहुवचने यथासंख्य—विगर्ताः । जानिकाः (जानकयः) इत्यादयः । बहुवचने सर्वत्र प्रत्ययस्य लोपः ।

२०५७ । पश्चादि-यौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ५।३।११७ ॥

दी— । आयुधजीविसंघवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्ये । पाश्चवः पाश्चवौ—पश्चवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ।

The suffixes अण् and अञ् are attached without any alteration in the sense to the words of the पश्चादि class as well as of the यौधेयादि class i.e.—which are names for mercenaries (persons living by weapons).

नित— । आयुधजीविसंघ-वाचिभ्यः पशुं इति एवमादिभ्यामणञौ यौधेय इति एवमादिभ्यामणञौ प्रातिपदिकिभ्यः यथाक्रमं अण्, अञ् इति प्रत्ययौ स्तः स्वार्ये । पश्चादिभ्याः अण्—यौधेयादिभ्याः अञ् इत्यर्थः । पशुं एव इति स्वार्ये अण्—पार्श्ववः । बहुवचने प्रत्ययस्य लोपः । यौधेय एव इति स्वार्ये अण्—यौधेयः, यौधेयौ, यौधेयाः, एवं शीक्रेय शब्दान् अञ् शीक्रेयः । पश्चादि यथा—पशुं असुर, रक्षस, वाङ्मौक्त, वयस, मरुत् सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अश्वनि, विशाल, कार्यापण, वसु । तथाहि रक्षस, राक्षसः, मासतः, सात्वतः, दशार्हः, पेशाचः, यैशाली नगरो । यौधेयादिर्धन्वा—यौधेय, कौशेय, शीक्रेय, शीक्रेयः, धीसेय, धासेय, ज्वालाणेय, विगर्त, भरत, उशीनर, वात्सेय, जावाणेय ।

४

२०५८ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णा-

वच्छमदणो यञ् ॥ ५।३।११८ ॥

दी— । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्ये यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । विदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शमीवत्यः । और्णावत्यः । और्मत्यः ।

The suffix यञ् is attached to the words अभिजित्, विदभत्, शालावत्, शिखावत्, रमीवत्, उर्णावत् and श्रुमत्—after the suffix अण् has already been added to these.

नित—। अण्प्रत्ययान्तेभ्यः अभिजितादिभ्यः सूयपठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्थाये यञ् प्रत्ययी भवति । अभिजितोऽपत्यम् इति अण्—“अथन्वक्-इणिकुरुभाश्च” (५।१।११५) इति सूत्रेण । तत्सदन्तात् अनेन यञ्—आभिमजिभ्यः । आभिमजिभ्यो बहुवचने—आभिजिताः । विदभतोऽपत्यम् इति अण् ततः यञ् वेदभन्व्यः, वेदभन्व्यो, वेदभन्ताः, सर्वत्र बहुवचने यञ्प्रत्ययस्य लोपोभवति । अण् च तिष्ठति । अविच अत योऽण् प्रोक्तः स तु गोतप्रत्ययस्य अण् एव—तेन अभिजितो सुहर्षः इति अभिजितः सुहर्षः इत्यत्र यञ्प्रत्ययी न स्यात् । आभिजितः इत्यत्र अण्प्रत्ययस्य अगोतप्रत्ययत्वात् ।

२०५८ । अरादसस्तद्राजाः ॥ ५।३।११६ ॥

दी—। पूगाञ् अण् इत्यारभ्य उक्ताः एतत्संज्ञाः सुयः । तेन अस्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । आधायनाः इत्यादि ।

All the suffixes beginning from ञ् of the sūtra “पूगाञ्—” (५।३।११६) and ending with यञ् of the sūtra “अभिजित्—” (५।३।११५) are termed “तद्राज” ।

नित—। “पूगाञ् अणो—” (५।३।११६) इति सूत्रे यो ञ्प्रत्ययः प्रोक्तः—तस्मात् आरभ्य “अभिजित्—” (५।३।११५) इति सूत्रे यो यञ्प्रत्ययः कथितस्तम् यावत् सर्वे प्रत्ययाः “तद्राज” इति संज्ञा भवन्ति । एतत् संज्ञाविधानस्य किं फलमिति चेत् उच्यते । “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (२।३।६९) इति सूत्रेण अस्त्रियाम् बहुषु प्रत्ययस्य लुक् । यथा लोहितध्वज्यः इत्यास्य बहुवचने लोहितध्वजाः, कपोतपाकाः—अस्य बहुवचने कपोतपाकाः । कौञ्जायन्यः अस्य बहुषु कौञ्जायनाः । आधायन्यः इति बहुषु आधायनाः प्रपञ्चितमिदमस्माभिः प्रागेव ।

२०६० । पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायांबुन् लोपश्च

॥ ५।४।१ ॥

दी— । लोपवचनम् अनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानि-
वत् । “पादः पत्” । “तद्धितार्थ—” इति समासे कृते प्रत्ययः ।
बुद्धन्तम् स्त्रियामेव । हौ हौ पादौ ददाति द्वि-पदिकाम् । द्वि-
शतिकाम् ।

The suffix बुन् is attached to compound words the first member of which is any cardinal numeral and the second member is either पाद or शत, when वीप्सा (pervasion or multiplicity—taking more than one at a time) is implied ; and the last letter of the compound slides before the suffix.

नित— । “वीप्सायाम्” गम्यमानायां “पादशतान्तस्य”—यस्य अन्ते पादः शतं वा तिष्ठति तादृशस्य प्रातिपदिकस्य, “संख्यादेः” संख्यापूर्वकस्य—यस्य अन्ते पादः शतं वा तिष्ठति आदौ च संख्यावाचकशब्दस्तिष्ठति तादृशस्य प्रातिपदिकस्य, बुन् इति प्रत्ययो भवति ; “लोपश्च”—प्रत्ययसन्निधौ च प्रातिपदिकस्य अन्तोवर्णः लोपः याति ।

ननु “यस्येति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेणैव लोपः सिध्यति तर्हि कथं पुनरपि अत्र लोपो विधीयते इति चेत् ?—समाधत्ते । “लोपोवचनम् अनैमित्तिकत्वार्थम्” इत्यनेन । अद्यार्थः—“लोपवचनम्” अतसूत्रे लोपस्य विधानम् “अनैमित्तिकत्वार्थम्” निमित्तात् जातः इति नैमित्तिकः तस्मात् अन्य इति अनैमित्तिकः, तस्य भावः इति अनैमित्तिकत्वम् । तथै इदम् इति अनैमित्तिकत्वार्थम् । लोपो हि अत्र न कस्मादपि निमित्तात् जातः इति श्राप्यते, पुनरपि लोपविधानेन । तथाहि = “यस्येति च” इति लोपस्तु परनिमित्तकः । कथम् इति चेत् उच्यते । अकारे परे तद्धिते इवर्णान्तस्य अवर्णान्तस्य भस्य लोपोभवति । तस्मात् इकाराकारयोर्लोपः-
परस्थिततरनिमित्तकः—तद्धितनिमित्तकः । परस्थितः अकारस्तथा तद्धितस्य तत्र लोपो

निमित्तमित्यर्थः । यस्मात् लोपस्तत्र परनिमित्तकः—तस्मात् तत्र लोपस्य स्थानिवत्ता विद्यते । तत्र स्थानिवत्तासदभावविषये सूत्रं यथा—“स्थानिवत्तादेशोऽनन्विधी” इत्यत्र प्रकरणे “अथः—” इति । अथ पुनः लोपस्य स्थानिवत्ता न स्वीक्रियते । तस्य च प्रयोजनमस्ति [अतएव उक्तम्—लोपवचनम् अनैमित्तिकत्वाच्चैत्वम्] । किं प्रयोजनमिति चेत् कथ्यते । द्वौ द्वौ पादौ ददाति इति वीक्षायां योच्यायां चुन् प्रत्ययः, आदौ पि पाद इत्यनयोः समासः स्यात् “तद्धितार्थ—” (२।१।५२) इति सूत्रेण । ततः चुन्प्रत्यये परे सति (भत्वात्) “पादः पत्” (६।४।१२०) इति पादशब्दस्य स्थाने पदादेशः । पादः पत् इति सूत्रे लुप्ताकारो पादशब्दो गृह्यते । लुप्ताकार-पादशब्दो यस्य अन्ति तिष्ठति, तादृशस्य भस्य पत् इति आदेशोभवति । “यस्येति च” (६।४।१४८) इति सूत्रे विहितस्य लोपस्य स्थानिवत्ता अस्ति । अतएव तेन यदि पादशब्दस्य अकारो लुप्येत तर्हि तस्य लोपस्य स्थानिवत्तावशात् पादः पत् इति पदादेशो नाभविष्यत् । परं एतत् तु न भवति ; अपिच व्याख्यायमानेन सूत्रेण अकारस्य लोपो विधीयते । तस्य च स्थानिवत्ता भास्ति । अतएव स्थानिवत्तायाः अभावात् “पादः पत्” इति सूत्रेण पदादेशो न कापि बाधा प्रसक्ता ।

तस्मात् हि-पत् चुन इति स्थितिः । ततः अत्र चुन्प्रत्ययान्तं पदं स्वभावात् च स्थित्यामेव वर्तते अतएव हिपदिका इत्यत्र रूपम् । हिपदिका ददाति । हि हि शते ददाति इति तिष्ठतिका ददाति । पादशतस्य इति किम् ? द्वौ द्वौ मासौ ददाति—अत्र न प्रथयः । सख्यादिरिति किम् ? पादं पादं ददाति अत्रापि न प्रथयः । वीक्षायाम् इति किम् ? द्वौ पादौ ददाति । हि शते ददाति । अत्र द्वौ एव पादौ नतु द्वौ द्वौ । द्वौ एव शते नतु द्वौ द्वौ—अतएव न वीक्षा ।

दी— । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । (वा) ।
हिमोदकिकाम् ।

This rule holds good-even if other words take the place of पाद or शत ।

मित— । सूत्रे पादान्तस्य शतान्तस्य च ग्रहणम् नैव सुष्टु इति मतिः । यतः

अन्यथापि एतत् इम्यति—यथा इ इ मोदकं ददाति इति द्विमोदकिकां ददाति । एवं विमोदकिकाम् ।

२०६१ । दण्ड-व्यवसर्गयोश्च ॥ ५।४।२ ॥

दो—। बुन् स्यात् । अवोप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । व्यवसृजति ददाति इत्यर्थः ।

The aforesaid rule holds good in the sense of suppression and charity also.

मित—। दण्डः दमनं, व्यवसर्गः दानम् । व्यवसृजति ददाति इत्यर्थः । दण्डे व्यवसर्गे च मत्स्यमाने अपि पादानाम् शतानाम् च संख्यादौ प्रातिपदिकस्य कृन्प्रत्ययः स्यादन्तलोपश्च । अथ बीजा न अभिप्रेता । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति द्विपदिकां व्यवसृजति । द्वे शते दण्डितः द्विशतिकां दण्डितः । द्वे शते व्यवसृजति द्विशतिकां । एवं द्विपदिकाम्, विशतिकाम् ।

२०६२ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ५।४।३ ॥

दी—। जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ।

The suffix 'कन्' is added to words that are called स्थूलादि in the sense of प्रकार i. e. to imply the nature of the objects—expressed by the said words.

मित—। स्थूल इति एवमादिभ्यः कन्प्रत्ययौ भवति प्रकारवचने दीव्यमाने सति, “प्रकारवचने जातीयर्” (५।३।६८) इति जातीयर् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रकारः विशेषः । स्थूलप्रकारः इति कन् स्थूलकः । अणुप्रकारः इति अणुकः । एवं मायकः । स्थूलादिर्यथा—स्थूल, अणु, माष, दधु, दधु, तिल, पादः । यच्च व्रीहिषु—यथा यवकः व्रीहिविशेषः । कालावदात् सुरायाम्—कालकः सुराविशेषः अवदातकः सुराविशेषः । काशिका तु—दधु तिल पाद इति एतानपि सुरायां पठति । तेन तन्मते द्रवुकः तिलकः पादकः । इति सर्वे सुराविशेषवाचिनः ।

गोसूच आच्छादने । गोसूचकः आच्छादनविशेषः । जीर्णशालीषु (शालिषु) जीर्णकः । शालिः । पत्रसूक्तं सनस्तव्यस्ते—तेन पत्रकः सूक्तकः पत्रसूचकः सूचपत्रकः । कुमारीपुत्र, कुमारीचण्डर, मणि इति एतेऽपि अतः पञ्चान्ते ।

दी— । चञ्चत् वृहतीरूपसंख्यानम् ॥

The suffix कन् is also added to चञ्चत् and वृहत् in the aforesaid sense.

मित— । चञ्चत् वृहत् इति एताभ्यामपि प्रकारवचने कन् स्यात् । चञ्चत्-प्रकारः चञ्चत्कः वृहत्प्रकारः वृहत्कः ।

दी— । सुराया अहौ ॥

The self-same suffix is added to सुरा to imply a serpent.

मित— । अहौ सप्त गण्यमाने सुराशब्दात् कन् स्यात् । सुरावर्णोऽहिरिति सुरकः । “यसीति च” (६।४।२४८) इति आकारलोपः ।

२०६३ । अनत्यन्तगतौक्तात् ॥ ५।४।४ ॥

दी— । छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ।

The suffix कन् is added to words derived with the suffix क्त to imply that the said words cover only a portion of something (and not the whole).

मित— । अनत्यन्तगतिरर्थेऽपि संवन्धः । तदभावीऽनत्यन्तगतिरिति काशिका । अनत्यन्तगतिरर्थेन सह सम्बन्ध इत्यर्थः । अनत्यन्तगती गण्यमानायां तत्प्रत्ययनिष्पन्नात् प्रातिपदिकान् कन्प्रत्ययो भवति । न खलु सम्यक् एव छिन्नम् अपितु अंशतः एव इति वाक्ये गम्ये छिन्नशब्दात् कन् इति छिन्नकम् । अंशतः एव भिन्नमिति भिन्नकम् । अंशतएव अभिन्नम् इति अभिन्नकम् । अनत्यन्तगती इति किम् ? छिन्नं सम्यगेव । भिन्नं—सम्यगेव ।

२०६४ । न सामिवचने ॥ ५।४।५ ॥

दी— । सामिपर्याये उपपदे तान्ताञ्च कन् । सामिकृतम् ।

अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतिरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् पूर्व्वेण कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रम् अत्यन्तस्वार्थिकमपि कन् आपयति—वहुतरकम् ।

The suffix कन् is not to be added to words derived with the suffix क् if the said words are presented in compounds by सामि or any other word having the sense of सामि ॥ क्तान् words with सामि as उपपद naturally denote part connection (अनत्यन्त-गति) so the prior rule “अनत्यन्त”—has no scope here—then what the necessity of nullifying कन् here by the present rule ? On this Bhattoji says—By this निषेधसूत्र it is signified that purely स्वार्थिक कन् has scope every where and that कन् is being prohibited here.

नित— । सामिशब्दे तत्पठ्यायभूते शब्दान्तरे वा उपपदे सति, क्त-प्रत्यय-निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययी न स्यात् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । नैसकृतम् ।

ननु सामि इत्यस्य अर्थेण अर्धं नैव । अतएव सामिशब्दः स्वयमेव अनत्यन्तगतिं (अंगतः सम्पर्कम्—यद्वस्तु क्तप्रत्ययान्तं न पदेन विशिष्यते तस्य अंगेन सङ्गैव विशेषणस्य सम्बन्धम् इति यावत्) आपयति ; अनेन हेतुना सामि इति यस्य उपपदं तस्मात् पुनरपि तदर्थकः कन्प्रत्ययः न संभवेत्—तथा सति “अनत्यन्त—” (५।४।४।) इत्यनेन कन् प्रत्ययस्य प्रातिपदिकं नास्ति । यस्य प्रातिपदिकं नास्ति, तस्य निषेधवचनम् कथम् इति चेत्—समाधत्ते—“इदमेव” इत्यादिना ।

अयमाशयः—नैव खलु अयम् अनत्यन्तगती विहितस्य कन्प्रत्ययस्य प्रतिषेधः । तर्हि कस्य प्रतिषेधोऽयम् ? स्वार्थिकस्य कन्प्रत्ययस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन् प्रत्ययी विहितः ? नैव केनचित् सूत्रेण । अपितु एवमेव सूत्रम् स्वार्थे कन् इति आपकं भवति । अनेनैव प्रतिषेधवचनेन अत्यन्तस्वार्थिकः कन्प्रत्ययः आप्यते इति भावः । बहुतरमेव बहुतरकम् । अभिन्नतरम् एव इति अभिन्नतरकम् । तथाहि काशिका—“एवंहि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते ।”

२०६५ । वृहत्या आच्छादने ॥ ५।४।६ ॥

दी— । कन् स्यात् । “द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा ।” आच्छादने किम् ? वृहती क्न्दः ।

The suffix कन् is added to the word वृहती to imply some covering.

सित— । आच्छादने गण्यमाने वृहतीशब्दात् कन्प्रत्ययः स्यात् । वृहतिकाः आच्छादनम् । अतः “किंऽणः” (अ० ४।१३) इति ऋजलम् । स्त्रियां वृहतिका । तथाहि अमरः—“द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा” । अयमर्थः—प्रावारोत्तराङ्ग-वृहतिका इति त्रयः एव पर्यायशब्दाः वृहतिका उत्तरीयवस्त्रम् । [तत् तु गौडीय-भाषायाम् चादर इति कथ्यते] । आच्छादनादन्वय—वृहतीशब्दोक्तिः । वृहती नवाचर-यादङ्कविशेषः । वृहती इत्यस्य अपरीऽर्धः शुद्धवार्त्ताकी । कण्ठफला इत्यर्थः । [व्याकुल इति गौडीयाः] । रजमालामतेन तु वृहतीशब्दस्य उत्तरीयवस्त्रम् इत्यपि अर्थः स्यात् ।

२०६६ । अषड्छाशितं ग्वलं कर्मांलं पुरुषाभ्युत्तरपदात् खः

॥ ५।४।७ ॥

दी— । स्वार्थः । अषड्छाशितो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृतः इत्यर्थः । आशिता गावोऽग्निरित्याशितज्वीनम् अरण्यम् । निपतनात् पूर्वस्यमुम् । अलं कर्मणे अलं कर्माणि । अलं-पुरुषोणः । ईश्वराधीनः—नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषा-अहणात् । अन्येऽपि केचित् स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते । तमवादयः प्राक्तनः । अपादयः प्राग्बुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । वृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ।

The suffix ख is added to अषड्छा, अशितं, अलं कर्मन्, अलं पुरुष as well as to words the last member of which is अघि । See Tika also.

नित—। अथङ्च, आशितङ्, अलङ्कर्मन् अलङ्पुरुष इति एतेभ्यः अङ्गुत्तर-
पदाच्च स्वार्थे खप्रत्ययी भवति । अविद्यमानानि पङ्क्तौणि अस् इति बहुव्रीहिः ।
“बहुव्रीहौ सक्थ्यणी”रिति (५।४।११३) पञ्चप्रत्ययः—तेन अथङ्च इति रूपं ततः
अनेन खप्रत्ययः—अथङ्क्षीणः । अथङ्क्षीणो मन्त्रः—यो मन्त्रः द्वाभ्यामेव कियते
न बहुभिः । अयमाशयः—इद्योयत्वारि अक्षीणि सन्ति । तथाणां तु पङ्केव ।
यतो मन्त्रोऽयम् अथङ्क्षीणसत्ताः स द्वाभ्यामेव—अथवा तस्य अथङ्क्षीणत्वं न स्यात् ।
अथङ्क्षीण इति पदे विद्यमानो मन्त्रः पङ्क्तसंख्यायाः नूनसंख्याकानि (चत्वारि
इत्यर्थः) अक्षीणि ज्ञापयति । आशिता गावोऽग्निन् इति आशितङ्गवोनम् अरण्यम् ।
[अथातिराङ्पूर्णादाशितः कर्त्ता” इति ज्ञापकात् कर्त्तरि क्तः] निपातनादेव आशितम्
इति पूर्वपदे सुम् इत्यस्य आगमः । [अस्माकमाहलव्याख्यायाम् “अशितङ्”
इति सूत्रप्रमादः] । अलङ् कर्मणि इति आदी “पर्यादयः ग्लानाद्यर्थे अतुर्थ्या”
इति समासशतः स्वार्थे खप्रत्ययः अलङ्कर्मणि । कर्मद्वयः इत्यर्थः । अलङ्
पुरुषाय इति पूर्वपत्तु समासः प्रत्ययः—तेन अलङ्पुरुषीणः । अधिशब्दः
शौण्डादिषु पठ्यते । ईश्वरे अधि इति “सप्तमीशौण्डेः” इति (२।१४०) समासः ।
ततः खप्रत्ययः—ईश्वराधीनः । एवं राजाधीनः । तथाहि “वेदाधीनं जगत् सर्वम् ।
मन्वाधीनाथ दिवताः । ते मन्वाः ब्राह्मणाधीनास्तन्वाद्ब्राह्मणाः देवताः” । परमूर्ते
विभाषायङ्गतात् अयं प्रत्ययः नित्य इति ज्ञेयम् । अतएव ईश्वरे अधि इत्यादौ
खप्रत्ययं विना न पदं पुञ्जाते ।

ननु किम् अयमेव प्रत्ययो नित्य अपि तु अन्येऽपि केचित् ? समाधत्ते—“अन्येऽपि
केचित् स्वार्थिकप्रत्ययाः नित्याः इति वक्तव्यम्” ; यथा अवशेषणे कन् इति कन्प्रत्ययात्
पूर्व विहिताः तस्य प्रत्ययः । “पादशत—” (५।४।१) इति बन्प्रत्ययात् पूर्व
विहिताः आद्यः । मयट्प्रत्ययात् प्राक् “किमे—” (५।४।११) इत्यादि सूत्रैः
विहिताः आम्प्रत्ययाः । तथा ऋतुशब्दात् जात्यन्तात् च विहिताः प्रत्ययाः । एवं
समासान्ताश्च । समासान्ताः खलु ईश्वरे अधि ईश्वराधीनम् इति एवंजातीयकाः ।
ऋतुशब्दात्तु “ऋत्या—” (५।४।६) इति सूत्रेण । जात्यन्तात् तु “जात्यन्ताच्छ
वन्नि” (५।४।८) इति सूत्रेण ।

२०६७ । विभाषाञ्चैरदिक्स्त्रियाम् ॥ ५।४।८ ॥

दी—। अदिक्स्त्रोवृत्तेरखत्यन्तात् प्रातिपदिकात् खः
स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्—प्राचीनम् । प्रत्यक्—प्रतीचीनम् ।
अवाक्—अवाचीनम् । “निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यवमाधमाः” ।
अवन्तम् अच्यतीति अर्वाक्—अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां
किम् ? प्राचीदिक् । उदीची दिक् ॥ दिग्ग्रहणम् किम् ?
प्राचीना ग्राहणी । स्त्रीग्रहणं किम् ? प्राचीनम् ग्रामादाम्नाः ।

The suffix च is optionally attached, without altering the sense to words derived from the root अच्, provided they, being used in the feminine gender, do not stand for any quarter of the horizon. See Tika also.

मित—। विभाषा अर्वाः अदिक्स्त्रियाम् इति पदच्छेदः । “विभाषा”
विकल्पेन “अर्वाः” अच्धातुनिष्पदात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे खप्रत्ययौ भवति, “अदिक्
स्त्रियाम्” अदिक्स्त्रीवृत्तः—[दिक् चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री । तत्प्रतिषेधः]
यदि तत् प्रातिपदिकं स्त्रीलिङ्गे वर्तमानं सत् काचित् दिग् न अभिधत्ते । प्राक्
इति अच्धातुनिष्पन्नं प्रातिपदिकम् । प्राक् एव प्राचीनम् । अत्र प्राक्शब्दः काले
वर्तते न दिशि । अवाक् एव अवाचीनम् । अवाचीनम्—दक्षिण दिग्भ्रमत् इति
सामिजटाधरौ । अवन्तम् अच्यति इति अर्वाक् । अर्वाक् पूर्वकालतः पश्चात्
इति शब्दकल्पद्रुमः । निकृष्ट इति भरतः । अर्वाक् एव अर्वाचीनम् । पश्चात्
जातम् । विपर्ययम् इति धरणिः । “निकृष्ट इत्यादि”—अवन्तम् अच्यतीति
वाक्ये अवन्तम् इत्यासौ कौट्यः इति प्रत्ये समाधानं दृढति । तथाहि अमरः—
“निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यवमाधमाः” । कुपूः कृतसिताऽवच्छिन्नगर्वाच्च समाः” ।
इति अर्वा निकृष्टः इत्यर्थः । अवन्तम् निकृष्टम् अच्यति इति अर्वाक् ।

अदिक्स्त्रियामिति किम् ? प्राचीदिक् । अत्र दिशि स्त्रीलिङ्गे च वर्तमान-
त्वात् न ख-प्रत्ययः । एवं उदीची दिक् । पूर्व दिक् इत्यासौ ग्रहणम् किम् ?

प्राचीना ब्राह्मणो । अथ स्त्रोत्रिङ्गे वर्त्तमानादपि खप्रतायो भवति—दिशि वर्त्तमानत्वाभावात् । स्त्रियाम् इत्यास्य यङ्गं किम् ? प्राचीनं यामात् आत्माः । अथ प्राक् इत्यास्य दिशि वर्त्तमानत्वेऽपि स्त्रोत्रिङ्गे वर्त्तमानत्वाभावात् प्रतायः । प्राचीनम् पूर्व्यदेशस्थितम् ।

२०६८ । जात्यन्ताच्छ वन्धुनि ॥ ५।४।९ ॥

दो— । ब्राह्मणजातीयः । वन्धुनि किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना । जातव्यञ्जकं द्रव्यं वन्धु ।

The suffix ङ् is added to words ending in जाति to imply वन्धु, i. e. the characteristic of the said जाति ।

मिल— । “जात्यान्तात्” यस्य प्रातिपदिकमा अन्ते जातिरिति सिद्धति तस्मात् खप्रतायः स्यात् वन्धुनि अस्मिन्नेति मतिः । वध्यने लज्जने अस्मिन् जातिरितिवन्धु । येन द्रव्येन ब्राह्मणत्वादि जातिवर्ज्येन तत्तद्रव्यम् वन्धु इति प्रोच्यते । [वन्धुशब्दो द्विविधः । रुद्धो योगिकश्च । तत्रागो जात्यादिषु प्रसिद्धः स च पुंलिङ्ग एव । स नैव गृह्यातः । ‘वन्धुनि’ इति नपुंसकनिर्देशात्] ब्राह्मणजातीयः ब्राह्मणजातिलक्षणसनाद्य, इत्याद्यः । अश्विजजातीयः । वैश्वजजातीयः । वन्धुनि इति किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना—अथ ब्रह्मोत्पत्तुरुपः—अथ जातिरौपमिधीयते नतु जातिनक्षणविशिष्टः जाचितु तस्मात्, न प्रत्ययः ।

२०६९ । स्थानान्ताद्धिभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ ५।४।१० ॥

दो— । सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तम् अर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानिन किम् ? गोः स्थानम् ।

The suffix ङ् is optionally attached to words ending in स्थान to denote equality (i. e. to imply “as good as”) with the object, expressed by the word of which स्थान is the second member.

मित—। समानं स्थानम् अथ इति सस्थानं तुल्यम् । स्थानान्तात् प्रातिपदिकान् उप्रत्ययी विकल्पेन भवति “सस्थानेन”—तुल्येन चैत् “स्थानान्त” प्रातिपदिकम् “अथ यत्” सार्धं कम् ; पितातुल्यः पितृस्थानीयः—पत्ने पितृस्थानः । मातृस्थानीया—मातृस्थाना । राजस्थानीयः—राजस्थानः । सस्थानेन इति किम् ? गोःस्थानम् । अथस्थानम् ।

२०७० । अनुगादिनष्टक् । ५।४।१३ ॥

दी—। अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः ।

The suffix उक् is attached to the word अनुगादिन् without any alteration in the sense.

मित—। अनुगदतीत्यनुगादी, [अस्मात् निपातनात् इष्ट उत्तरमुखेन इति] । अनुगादिन् इति प्रातिपदिकात् सार्धं उक् प्रत्ययी भवति । अनुगादी एव इति आनुगादिकः ।

२०७१ । विसारिणो मत्स्ये ॥ ५।४।१६ ॥

दी—। अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्ये इति किम् ? विसारी देवदत्तः ।

The suffix अण् is attached (सार्धं) to the word विसारिण् to imply fish.

मित—। मत्स्ये अभिधेय इति विसारिण्शब्दात् अण् प्रत्ययी भवति । विसरतीति विसारी । तस्मात् अण् विसारिणः मत्स्यः । प्रसरणशोखः मत्स्यः इत्यर्थः । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ।

२०७२ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वष्टच्

॥ ५।४।१७ ॥

दी—। अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात् स्वार्थं कृत्वष्टच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् ? भूरि-वारान् भुङ्क्ते ।

The suffix कलसुच् is attached to cardinal numerals when they stand for the repetition of "times" of some action.

नित—। अभ्यावृत्तिः जन्म । पौनःपुन्यम् अभ्यावृत्तिरिति काशिका ।
 "संख्यायाः" संख्यावाचकशब्देभ्यः "क्रियाभ्यावृत्तिगणने" एककर्तृकानां तुल्यजा-
 तीयानां क्रियाणाम् पौनःपुन्यगणने अभिधेये सति "कलसुच्" इति प्रतायः स्वायि
 भवति । पञ्चवारान् भुङ्क्ते इति पञ्चकाली भुङ्क्ते । सप्तकालः । संख्यायाः
 इति किम् ? भूतिवारान् भुङ्क्ते—अथ न प्रतायः । नहि सूरिशब्दः
 संख्यावाचकः ।

२०७३ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ५।४।१८ ॥

दी—। कृत्वउचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । "रात्सस्य"—
 चतुः ।

In the aforesaid sense, the suffix सुच् (and not कलसुच्) is affixed to the words द्वि वि and चतुर् ।

नित—। द्वि वि चतुर्, इति एतेभ्यः पूर्वोक्ते विषये सुच् प्रतायी भवति ।
 कलसुचोऽपवादः । द्विवारं भुङ्क्ते इति द्विः भुङ्क्ते । त्रिः भुङ्क्ते । चतुर्,
 शब्दात् सुच् । "रात्सस्य" (८।१।१४) इति सकारस्य लोपः—तेन चतुरिति पदम् ।
 चतुर्भुङ्क्ते । सुच् प्रतायी चकार इत् सन् "चितः" (६।१।१६१) इति अनीदात्तत्वं
 प्रापयति ।

२०७४ । एकस्य सकृच्च ॥ ५।४।१८ ॥

दी—। सकृदित्यादेशः स्याच्चात् सुच् ॥ सकृद् भुङ्क्ते ।
 संयोगान्तस्येति उचो लोपः । नतु हलङ्ग्राविति । अमैतसी-
 दित्यत्र सिच इव उचोऽपि तदयोगात् ।

The suffix सुच् is added to the word एक in the aforesaid sense and before the suffix (i. e. the suffix following the base

is changed to सकृत्) : In सकृत् + सुच् = सकृत् + स, the स slides by the rule “संयोगान्नस्य लोपः” and not by “इल्लगावभ्यो—” for here as सि stands for सिप् and not सिच् (as seen in अभ्यर्चीत्), so सु stands for सुप् and not for सुच्.

मित—। एकशब्दात् पूर्वोक्ते विषये सुच् प्रतायः स्यात् ; प्रताय-सन्निधौनेन च प्रकृतिसंस्थाने सकृत् इति आदेशः । एक सुच् इति स्थितिं सति सकृत् सुच् इति स्थितिः । “संयोगान्नस्य लोपः” (८।१।१३) इति सुचो (स) लोपः । “इल्लगावभ्यो दीर्घात् सुति-स्यप्रकृतं कृत्” (६।१।६८) इति सूत्रेण सुच् प्रतायस्य लोपो न भवति । कथमिति चैतच्छब्दे—प्रोधातीर्लुकि प्रथमपुरुषैकवचने अभ्यर्चीत् इति रूपम् । तत्र सिच् इति प्रतायस्य तस्मात् अप्रकृतस्य कृत्ः (स्कारस्य इत्यर्थः) लोपो न भवति तत्र सुतिमि इति तिप् प्रतायेन सङ्घटितस्य सिद्धान्तस्य यङ्गत्वात् सिचो यङ्गं नास्ति । यथा तत्र सिचो यङ्गं नास्ति तद्वत् ‘सु’ इत्यनेन सुचोऽपि । अतएव नैन सूत्रेण न सुच् प्रतायस्य लोपः ।

२०७५ । विभाषा बहुधाऽविप्रकृतकाले ॥ ५।४।२० ॥

दी—। अविप्रकृत आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते ।

आसन्नकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

The suffix धा is optionally added to the word बहु in the aforesaid sense, when nearness of time is implied.

मित—। बहुशब्दान् पूर्वोक्ते विषये धाप्रत्ययो भवति विकल्पेन, पक्षे कृत्वसुच्—“अविप्रकृत” आसन्ने समये गन्तव्ये सति । क्रियाणामुत्पत्तयर्थेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृतकालास्तर्हि बहुशब्दान् क्रियाभ्यासप्रतिगणने विकल्पेन धाप्रत्ययो भवति इत्यर्थः, दिवसे बहून् वारान् भुङ्क्ते इति बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । पक्षे कृत्वसुच् बहुकृत्वोभुङ्क्ते दिवसस्य । अविप्रकृतकाल इति किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । अत्र मासस्य इति विप्रकृतकालाः एव क्रियाणाम् उत्पत्तयः व्यञ्जयन्ते—अतएव अत्र न धा अपि कृत्वसुच् एव ।

२०७६ । तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ ५।४।२१ ॥

दी— । प्राचुर्येण प्रसृतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् ।
भावेऽधिकरणे वा लुट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् ।
अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये अन्नमयोयज्ञः । अपूपमयं
पर्व ।

The suffix मयट् is added to words to imply the sufficiency
of the objects—expressed by the said words. See Tika for rest.

मित— । तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिः । प्रकृतं कृतं प्राचुर्येण प्रकृतम् इति
प्रकृतम् । तस्य वचनं कथनम् इति प्रकृतवचनम् । वचनमिति वचिधातोर्भावे लुट् ।
तस्य प्रकृतवचनमिति तत्प्रकृतवचनम् । “तस्ये”ति प्रातिपदिकेन वाच्यस्य वचनः
“प्रकृतवचने” प्राचुर्यस्य सत्त्वायां सत्यमानायां सत्यां प्रथमा-समर्थभ्यः प्राति-
पदिकेभ्यो मयट् प्रत्ययो भवति । यथा प्रकृतवचनमित्यत्र वचनपदं अधिकरणार्थम्
एव लुट् । प्रकृतम् इत्युपच्यते ऽस्मिन् इति प्रकृतवचनम् । यस्मिन् वस्तुनि अपरस्य
वस्तुनः प्रकृतत्वम् अभिधीयते—तस्मात् अपरवस्तुवाचकात् प्रातिपदिकात् मयट् प्रत्ययो
भवति । तत्र प्रथमव्याख्याम् अनुसृत्य उदाहरणं यथा—प्रकृतम् प्राचुर्येण प्रकृतम्
अन्नम् इति अन्नमयम् । प्रकृतम् अपूपम् इति अपूपमयम् । मयट् प्रत्ययो टकार इत्
सन् मित्या ङीप् प्रत्ययं सूचयति । प्रकृता यवागूरिति यवागूमयी । अथ प्रचुरार्थ-
बोधकात् प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् प्राचुर्ये णीत्ये मयट् प्रत्ययः स्वार्थित्वे ज्ञेयम् ।
अतएव “आनन्दमयोऽभ्यासात्” (ब्रह्मसूत्र २।१।१३) इत्यस्य अनन्तरमेव “विकार-
शब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात्” (ब्रह्मसूत्र २।१।१४) इति सर्वं भगवता वादरायणेन भावे
एव मयट् प्रत्ययोऽङ्गीकृतः । द्वितीयव्याख्याम् अनुसृत्य उदाहरणम् यथा—अन्नम् प्रकृतम्
(प्राचुर्येण प्रकृतम्) अस्मिन् इति अन्नमयी यज्ञः । अपूपम् प्रकृतम् अस्मिन् इति
अपूपमयं पर्व । एवं षट्कमयो ज्ञाता । अथ प्रचुरार्थबोधकात् प्रथमान्तात्
प्रचुराधिकरणे णीत्ये मयट् ।

२०७७ । समूहवच्च बहुषु ॥ ५।४।२२ ॥

दी— । सामूहिकाः प्रत्यया अतिविद्यन्ते, चान्मयट् ।
मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् ।
शाष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यञः । मोदकमयः ।

All the suffixes that are attached to words in the sense of समूह i. e. to imply groups, may also be added when the sufficiency of a large number of things is implied.

मित— । समूहार्थे अभिधेये ये प्रत्ययाः विहितार्था बहुषु प्रकृतेषु उच्यमानेषु यत्तसु विधीयन्ते । सप्तस्यञकारवशात् भयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रकृताः इति मौदकिकम् । अथ ठक्प्रतायः । ठक् समूहार्थे विधीयते—अतएव अत्रापि अतिविद्यते । पक्षे मयट् मौदकमयम् । शाष्कुलाः प्राचुर्येण प्रकृताः इति शाष्कुलिकम् पक्षे शाष्कुलीमयम् । एतत् उदाहरणम् प्रथमस्याख्यानुसारेण । द्वितीयं स्याख्यानुसारेण यथा—मोदकाः प्रकृता अयिन् यञे इति मौदकिकः यञः । मोदकमयो यञः । शाष्कुलिको यञः । शाष्कुलीमयो यञः । शाष्कुली इति स्त्रीलिङ्गम् तथात् स्त्रार्थे विहितो भयट् । शाष्कुलीयम् इति कथं स्त्रीत्वं भजते इति चेत्—उच्यते, “स्त्रादिङ्काः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्तरितवन्तः” ।

२०७८ । अनन्तावसथेतिहभेषजाज्जाः ॥ ५।४।२३ ॥

दी— । अनन्तएव आनन्ताम् । अवसथ एव आवसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः—ऐतिह्यम् । भेषजम् एव भेषज्यम् ।

The suffix जा is added to the words अनन्त, अवसथ, इतिह and भेषज without any alteration in the sense.

मित— । अनन्त अवसथ इतिह भेषज इति एतेभ्यः स्त्रार्थे जाप्रतायः स्यात् । महाविभाषया प्रतायस्य विकल्पत्वमेव । अनन्त एव आनन्ताम् । अवसथ एव

भावस्यम् । इतिह इति निपातमसदायः अयम् उपदेश-पारस्पर्ये^१ वर्त्तते । इतिह अयुते इत्यादयः उपनिषदि विष्णुपुराणादौ च दृश्यन्ते । इतिह इति अव्यय-शब्दान् व्याः—एतिष्ठम् । एतिष्ठम् इति स्तुतिः । भेषजम् औषधम् । तदेव भेषजम् ।

२०७८ । देवतान्तात्तादर्थ्ये^२ यत् ॥ ५।४।२४ ॥

दी— । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थं षण् । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्वम् । पितृदेवत्वम् ।

The suffix यत् is attached to words ending in देवता to denote something meant for them.

नित— । तस्य अर्थः तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यमिति चातुर्वर्त्यादिव्यात् स्वार्थे षण् । 'देवतान्तात्' देवताशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् अतुर्वर्त्यसमर्थात् "तादर्थ्ये" यत् प्रतीयमानमिति । अग्निदेवतायै इदम् इति अग्निदेवताम् । पितृदेवतायै इदं इति पितृदेवताम् । एवं वायु देवताम् । "अग्निदेवत्वम्" इत्यादि तु ग्रामादिकाः पाठः ।

२०८० । पादार्थाभ्याञ्च ॥ ५।४।२५ ॥

दी— । पादार्थम् उदकम् पादम् । अर्थम् ।

The suffix यत् is also to be attached to the words पाद and अर्थ in the aforesaid sense.

नित— । पाद अर्थ इति एताभ्याम् अतुर्वर्त्यसमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययः स्यात्तादर्थ्ये^३ अभिधेये सति । पादाय इदम् पादम् । पादशब्दन्तु, पादार्थे उदके एव वर्त्तते । अर्थाय इदं अर्थम् । शिरसि प्रदेयम् पुण्यादि । सुत्रस्यचकारन्तु, अनुक्तमप्यर्थम् समुच्चिनोति । तेन अन्यत्रापि दृश्यते यथा—वर्चसे इदं वर्चसम् । उक्त्याय इदं उक्त्याम् ।

दी— । नवस्य न् आदेशः तत्पतनप्-खाञ्च प्रत्यया वक्तव्याः ॥ नूतम् । नूतनम् । नवीनम् ।

नित—। नवशब्दात्-वप्, तनप्, ख इति प्रतायाः भवन्ति ; प्रतायसन्निधौनेन च नवशब्दस्य स्थाने नू इति आदेशः स्यात् । नव वप्, नूतनम् । नव तनप्, नूतनम् । नव ख इति—ततः, नू, ख इति ततः, नू, ईन इति ; ततः गुणोऽसि सन्निधौनेन नवीनम् ।

दो—। नञ् पुराणे प्रात् ॥ पुराणार्थे वर्त्तमानात् प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात् पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रवम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

नित—। प्र इति निपातनम् पुराणम् इत्यस्य द्योतकम् । अस्मात् नप्रतायो भवति तथा सूत्रस्थवकारवशात् वप्, तनप्, खप्रतायाश्च । पुराणम् एव इति प्रशब्दात् नः—प्रणः । वप्—प्रवम् । तनप्, प्रतनम् । ख—प्रीणम् । प्रवतत्त्वम् पुरातनकथा ।

दी—। भागरूपनामभ्योपेयः ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ।

नित—। भागः भाग्यम् । नामधेय भाग इति एतेभ्य स्वार्थे ण्ये इति प्रत्ययी भवति । भाग एव भागधेयम् । रूपमैव रूपधेयम् । नामएव नामधेयम् ।

दी—। आग्नीध्र साधारणादञ् ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् आग्नीध्रो । साधारणी ।

नित—। आग्नीध्र साधारण इति एताभ्याम् अञ् प्रत्ययी भवति । आग्नीध्रम् । साधारणम् । प्रत्ययस्त्रजिह्वान् स्त्रियाम् ङीप्—तेन आग्नीध्रो । साधारणी । समानं धारणमस्त्राः इति साधारणी (पृथीदरादिजातु समानस्य सभावः) । [कामिकातु अत्र प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वं गम्यते तेन यथाप्राप्तमपि भवति—आग्नीध्रा शाला ; साधारणा भूरिति]

२०८१ । अतिथेर्ञः ॥ १४१२६ ॥

दी—। तादर्थ्ये इत्येव । अतिथये इदम् आतिथ्यम् ।

The suffix **आ** is added to the word **अतिथि** to imply something meant for it.

नित—। अतिथिश्चात् चतुर्थीसमवात् तादाथ्यं अभिधेयं एव प्रत्ययीभवति ।
‘अतिथये इदं आतिथ्यम् ।

२०८२ । देवात्तन् ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। देव एव देवता ।

The suffix **तन्** is affixed to the word **देव** without any alteration in the sense.

नित—। तादर्थ्ये इति नामुच्येति । देवशब्दात् स्वार्थं तन्प्रत्ययो भवति ।

२०८३ । अवेः कः ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। अविरिवाविकः ।

The suffix **क** is attached to the word **अवि** without any change in the sense.

नित—। अविशब्दात् स्वार्थं क प्रत्ययो भवति । अवि नैवः ।

२०८४ । यावादिभ्यः कन् ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। याव एव यावकः । मणिकः ।

The suffix **कन्** is attached, without any change in the meaning, to the word **याव** and others that pass by the term **यावादि** ।

नित—। याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति । याव एव यावकः ।
यावकः अलक्तकम् । तथाहि चण्डोदासपदावल्याम्—“वरणकमलि मल्लतोऽल्प-
मुन्दरावकरेखा” । मणिरिव मणिकः । यावादिर्यथा—याव, भवि, अस्थि, तानु,
चण्ड, पीत, सार्व, सान्द्र, जानु, अपिच पुत्र कृविमं, कविमः पुत्रः, पुत्रकः स्नातवैद
समाप्ता, स्नातकः समाप्तवैदः, शून्य रिक्तं, शून्यकः रिक्तः, दान कुत्सितं दानकः

कृतमितः, तनु सूत्रे, तनुकः सूत्रम्, कृतानुष्णशीते—लण्यकः शीघ्रः शतः, शीतकः शिथिलः शतः, अतु निपुणे अनुकः निपुणः, पशौ शूल विपल्येति, शूलकः पशुः, किञ्च ज्ञातापक्रमार अज्ञातकौडिन इति एते अपि अत्र पठ्यन्ते । ईयमुन्प्रत्ययान्तश्च—यथा—येयकः ।

२०८५ । लोहितान्मणौ ॥ ५।४।३० ॥

दी— । लोहित एव मणिर्लोहितकः ।

The suffix कन् is added to the word लोहित to imply some gem original.

मित— । “लोहितात्” लोहितशब्दात् “मणौ” अभिधेये सति शार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहित एव मणिर्लोहितकः । मणौ इति किम् ? लोहिती रक्तः ।

२०८६ । वर्णे चानित्ये ॥ ५।४।३१ ॥

दी— । लोहितकः कोपेन ।

The suffix कन् is attached to the word लोहित to imply some temporary reddishness.

मित— । “चानित्ये” अस्त्रादिभिः समयवशमाज्जाते—किञ्चित् कारणेन वा जनिते इत्यर्थः ‘वर्णे’ अभिधेये सति लोहितशब्दात् कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः अयं वटुः कोपेन । नहि वटुः स्वभावेन एव लोहितः—अपितु कोपवशादेव । तत्र सामयिकं लोहितत्वं सञ्जातं । लोहितकः पीडनेन क्रिया वा । चानित्ये इति किम् ? लोहितः गोः । लोहितं रूपम् ।

दी— । लोहितान्निज्जवाधनं वा ॥ लोहितिका, लोहिनिका कोपेन ।

मित— । लोहितशब्दात् परस्य स्त्रोहिज्जबोधकप्रत्ययस्य कना वाधा वा स्यात् इति वाचिकायः । ततः सति वाधे लोहितशब्दात् विहिते कन्प्रत्यये तु स्त्रियाम्

“प्रत्ययस्यात् कात्—” (७।१।४४) इति सूत्रेण लोहितिका इति स्यात् । पक्षे अनेन वार्तिकेण कना लोपो बाधे असति “वर्गादनु—” (४।१।३८) इति लोप्प्रत्यये परे यो नकारादेशविधिः स इहापि स्यात्—नेन लोहितिका, कोपेन लोहितिका लोहितिका येयं रमणी ।

२०८७ । रक्ते ॥ ५।४।३२ ॥

दी—। लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन् स्यात् । लिङ्गबाधनं वेतिव । लोहितिका लोहितिका शाटी ।

The suffix कन् is attached to the word लोहित when it denotes something dyed with lac or the like. There arises optional bar to लोप् (the स्त्रीलिङ्गबोधक प्रत्यय) by कन् here also.

मित—। रक्तः विहितरागः । “रक्ते” लाक्षाप्रभतिना रज्जुकद्रव्येन उत्पादितरागे वस्तुनि गम्यमाने सति लोहितशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कश्चनः । लोहितकः पटः । लाक्षादिना उत्पादितरागः इत्यर्थः । सित्या लोप्प्रत्ययस्य कना बाधा वा स्वादवापि ततः—लोहितिका शाटी ; पक्षे नकारादेशश्च—लोहितिका शाटी ।

२०८८ । कालाच्च ॥ ५।४।३३ ॥

दी—। “वर्णे चानित्ये” “रक्ते” इति द्वयमनुवर्त्तते । कालकं सुखं वैलक्ष्णेय । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

The suffix कन् is attached to the word काल to imply something which has been temporarily dyed with black.

मित—। काल इति कृष्णवर्णे तथा कृष्णवर्णरज्जुकद्रव्ये च वर्त्तते । यथाहि रघौ “अन्तः काला मुहदन्तपद्म” इति । “वर्णे च अनित्ये,” “रक्ते” इति सूत्रद्वयस्य अथ अनुवर्त्तितोपायमर्थः सूत्रस्य—“कालात्” कालशब्दात् “च” अपि कन्प्रत्ययो भवति, अन्तर्गते सामयिककालो राग उत्पादितः इति तदा कालरज्जुकद्रव्येन

द्रव्यान्तरं रञ्जितम् इति च गम्यते चेत् । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । वैलक्ष्येण विकारेण । विकारेण मुखे सामयिकं कालत्वं सञ्जातमित्यर्थः । कालकः पटः—कालरञ्जकस्यैव रञ्जितः पटः इत्यर्थः । स्त्रियां—कालिका शटी ।

२०८८ । विनयादिभ्यष्टक् ॥ ५।४।३४ ॥

दो— । विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ।

The suffix टक् is added to the word विनय and others passing by the denomination विनयादि without any alteration in the sense.

मित— । विनय इत्येकमादिभाः टक्प्रत्ययो भवति सार्थं, विनय एव वैनयिकः ।

दो— । उपायो ह्रस्वत्वं च ॥ औपयिकः ।

मित— । विनयादिषु उपायशब्दः पठ्यते । सार्थं विहिते टक् प्रत्यये परतः तस्य ह्रस्वत्वं च भवति । उपाय एव औपयिकः—अत आकारस्य ह्रस्वत्वम् । तथा च भारविः “शिवसौपयिकम्” इत्यादि । विनयादि येषां—विनय, समय, उपाय, संप्रति, संगति, कथञ्चित्, अकथात्, समाचार, औपचार, समवाचार, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, प्रत्यय ।

२०८९ । वाचो व्यञ्जितार्थायाम् ॥ ५।४।३५ ॥

दो— । संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानात् वाक्शब्दात् सार्थं टक् स्यात् । “सन्दिष्टवाक् वाचिकं स्यात्” ।

The suffix टक् is attached to the word वाक्—without any alteration in the sense, provided the said base stands for message.

मित— । व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यैः सा व्यञ्जितार्था । तस्यां वर्त्तमानात् वाक्शब्दात् सार्थं टक्प्रत्ययो स्यात् । अन्येन सन्दिष्टा या वाक्—तस्याम् अभिव्येयायां सत्याम् एव वाक्शब्दात् टक् इत्यते । अपरेण प्रीक्षा वाक् इति

ठक्—वाचिकम् । तथाहि अमरकोषे—“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” । सन्देश-
वाक् अन्वेन प्रोक्ता वाच्यो इत्यर्थः । दूतः वाचिकं कथयति । दूतमुखिन वाचिकं
प्रहिणोति । तस्य वाचिकं श्रावय । व्याहृतार्थायान् किम् ? सधुरा वाग
देवदत्तस्य ।

२०८१ । तदुपक्रात् कर्मणोऽण् ॥ ५।४।३६ ॥

दी— । कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं
कर्मैत्यर्थः ।

The suffix अण् is to be attached to the word कर्म which is
connected with वाचिक (message), (i. e. the duty-done in
consequence of message).

मित— । “तदुपक्रात्” व्याहृतार्थं वाचा यत् कर्म युक्तं तदभिधायिनः
“कर्मणः” कर्मशब्दात् स्वार्थे अण्प्रत्ययो भवति । कर्म एव इति अण् कर्मणम् ।
वाचिकं श्रुत्वा तदर्थं यत् कर्म क्रियते तत् कर्मणम् इत्युच्यते ।

२०८२ । औषधेरजाती ॥ ५।४।३७ ॥

दी— । सार्थे अण् । औषधं पिबति । अजाती किम् ?
औषधयः क्षेत्रे रुढाः ।

The suffix अण् is to be attached to the word औषधि provided
it does not stand for any class-name (i. e. does not denote
any class).

मित— । अजाती वर्तमानात् औषधिश्चब्दात् स्वार्थे अण्प्रत्ययो भवेत् ।
औषधिरिव इति अण् औषधम् । औषधं पिबति रोगी । औषधं ददाति भिषक् ।
अजाती इति किम् ? अत्र औषधयः रुढाः । औषधयः फलपाकान्ताः इत्यादि ।

२०८३ । प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।४।३८ ॥

दी— । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः ।
वान्धवः ।

The suffix अण् is added to words that pass by the denomination प्रज्ञादि, without affecting the sense of the said words.

नित—। प्रजानाति इति प्रज्ञः । प्रपूर्वात्कात् प्राधातोः कप्रत्ययः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः स्मार्थे अण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । स्त्रियां प्राज्ञी स्त्री ।

ननु कथं तर्हि प्राज्ञा इति दृश्यते ? उच्यते, “यस्मात्प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति” । “प्रज्ञाशब्दा—” (५।१।१०१) इति सूत्रेण तत् अप्रत्ययः । स्त्रियामाप । पूर्वोदाहरणे “डिङ्ङाण—” (४।१।१५) इति लोपः । अतः तु न तथा । देवता एव इति देवतः । “देवतम् हि पतिः स्त्रियाः” । यन्मुदित इति यान्त्वः । “राज-
घारे यज्ञशाने च यस्मिहति स यान्त्वः” । प्रज्ञादिर्यथा—प्रज्ञ, यन्मु, देवता, वणिज्, उष्णिक्, उशिक, प्रत्यक्ष, विदस्, विदन्, दीहज्, विद्या, मनस्, मनः एव मानसम्, शीघ्र शरीरे, शीघ्रं कर्णे, गुह्यत, ऊष्णः सर्गे कार्णः स्वनविशेषः ऊष्णसारः इत्यर्थः । शिकीर्षत्, चोरः, चोरः एव चौरः, शयु, दीध, चक्षुस्, वसु, एनस्, मरुत्, मरुत् एव इति मारुतः, सलत्, सलत् एव सार्वतः, दशाहः, दशाहः एव इति दशाहः, यधस्, व्याक्त्, असुरः, रघस्, स एव इति राघवः, पिशाच, अशनि, कार्पापण, शक, आतुर । आकृतिगणोद्यम् ।

२०६४ । मृदस्तिकन् ॥ ५।४।३८ ॥

दी—। मृदेव मृत्तिका ।

The suffix तिकन् is added to the word मृद्—without affecting the sense.

नित—। मृद इत्यात्मात् स्मार्थे तिकन्प्रत्ययो भवति । सर्व्वत्रैव प्रतायसा वैकल्पिकत्वं—मृत् एव मृत्तिका । “स्त्रियां प्रत्ययस्यादितोय मित्र” इकारोच्चारणं अक्रियालाघवाद्यम् । टापी तुकि समासादौ श्रवणार्थं—इति मनीरमाया स्पष्टम् ।

२०६५ । सस्त्री प्रशंसायाम् ॥ ५।४।४० ॥

दी—। रूपोऽपवादः । प्रशस्ता सृत् सृतसा । सृत्सा ।
उत्तरसूत्रे ऽन्यतरस्याम् गृह्णात् नित्योऽयम् ।

The two suffixes स and सृ are added to the word सृद् to imply the better quality of the same. This is नित्य (obligatory) for we have अन्यतरस्याम् (= विकल्प = optionality) in the next rule.

नित—। सृद्ः प्रशंसायाम् गम्यमानायाम् ससृ इति प्रत्ययौ भवतः । रूपम् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रशस्ता सृत् सृतसा । सृत्सा । सृत् इत्यस्य स्त्रीत्वान् सृत्तिका सृत्सा सृत्सा इति एतेषामपि स्त्रीत्वम् । अयं प्रत्ययः नित्यः नतु वैकल्पिकः । एतत् तु परसूत्रे अन्यतरस्याम् इत्यस्य दर्शनान् आधत्ते ।

२०६६ । बहुलपार्थक्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।४२ ॥

दी—। बहुनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ।

The suffix शन् is optionally affixed to words meaning many or few (much or little), when they are used in any case.

नित—। बहु इति एतच्चिदर्थे तथा अल्प इति एतच्चिदर्थे च वर्तमानान् कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकान् शन् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । कारकाभिधायिनः इत्यत्र विशेषण अभिधानात् सर्व्व कर्मादिकारकं गृह्णाते । बहुनि ददाति इति बहुशः ददाति । अल्पानि इति अल्पशः ददाति । बहुभिर्ददाति इति बहुशी ददाति । अल्पेन आदत्ते इति अल्पशः आदत्ते । एवं बहुभाः—बहुशः । अल्पेभाः—अल्पशः इत्येवमाशुदाहृत्यम् । बहुलपार्थादिति किम् ? सां ददाति । अश्वं ददाति । कारकाभिधायिनः इति किम् ? बहुनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । सूत्रे बहुलपार्थात् इति अर्थशब्दस्य बहुलात् बहुपर्यायेभ्यस्तथा अल्पपर्यायेभ्यश्चायं प्रत्ययः इत्यने ; यद्य—पूरिशः ददाति ; शोकशः आदत्ते ।

दी—। बहुलपार्थान्बहुलाभिलवचनम् । नेह—बहुनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभुपदयिकेषु ।

मित—। यथाक्रमं मङ्गलानङ्गलवाचकयोगे एवायं प्रतीयः । फलतः यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रैव अयं प्रत्ययः । यत्र अमङ्गलं गम्यते तत्र तु अयं न स्यात् । यत्रकर्म्मणि भूरिशः ददाति । अत मङ्गलं गम्यते अतएव प्रत्यय इष्टः । अनिष्टेषु वह्निर्ददाति इत्यत्र प्रत्ययो नेष्टः । अनिष्टेषु इति अमङ्गलस्य दर्शनात् । अल्पं ददाति आमुपदधिकेषु । इत्यत्रापि प्रत्ययो नेष्यते । कथमिति चेतु— उच्यते । आमुपदधिक इति ग्राह्यपर्यायः । “ग्राहादिषु” इति भाष्ये पर्यायः प्रदर्शितः । ग्राह्यं सृजतमेव उद्दिश्य अनुस्रीयते—अतएव तत्र अल्पदानेन अमङ्गलत्वं सूचितम् । तस्मात् अमङ्गलस्य सूचनात् अतः शस् प्रत्ययो न भवति । प्रायिकं चेतत् ।

२०८७ । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ५।४।४३ ॥

दी—। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माष माषं माषयः । प्रस्थयः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकत्वा एव । संख्यैकवचनात् किम् ? घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् ? द्वौ ददाति । कारकादित्येव—द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

The suffix शस् is optionally added to cardinal numerical words and also to other words standing for a single unit (i. e. to collective nouns denoting परिमाण) in the sense of repetition.

मित—। वीप्सायां सममानायाम् संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तथा एकवचनात् प्रातिपदिकेभ्यः शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ भौदकौददाति इति द्विशः भौदकं ददाति । एवं विशः । एकवचनात्—माषं माषं ददाति माषयः ददाति । प्रस्थं प्रस्थं ददाति प्रस्थयः ददाति । एवं पादशौ ददाति । एकवचनात् इत्यस्य कौऽन्तः ? एकौऽन्तः उच्यते यत्र तद्वैकवचनम् । कार्वापणादयश्च परिमाण-शब्दा वृत्तौ (अर्थप्रकाशनविषये) एकार्वा एव भवन्ति । संख्यैकवचनात् इति किम् ? घटं घटं ददाति । अत्र न हि घटशब्दः संख्यावाची, नापि एकार्वाभिधायी । तस्मात् न प्रत्ययः । वीप्सायाम् इति किम् ? द्वौ ददाति । कारकादिति अनुवर्तते तेन कारकादेवं अयं अतएव द्वयोः द्वयोः स्वामी इत्यत्र प्रत्ययो नेष्यते । एवं कार्वापणस्य स्वामी इत्यपि प्रत्ययोजनम् ।

२०६८ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ५।४।४४ ॥

दी-- । प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे वा पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ।

The suffix तसि is added to words ending in the fifth case-ending in connection with the कर्मप्रवचनीय प्रति ।

सित— । “प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यथादिति” (२।१।११) प्रतिः कर्म-प्रवचनीयत्वं तद्योगे च पञ्चमी । ईदृशस्य पञ्चमान्तस्य तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णान् प्रति इति तसिः—तेन प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति इत्यपि स्यात् ।

दी— । आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पूर्वतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरण-स्वरतः । वर्णतः ।

सित— । आदि इतिवन्मादिमाद्य तसिः स्यात् । आदौ आदितः । मध्ये मध्यतः । “अथे व्याधः करपृतगरः पार्श्वतो जातमाका” । आद्यादिस्तु आकृतिगणः । स्वरण स्वरतः । वर्णेन वर्णतः । “यतःस्वरतो वर्णतो वा” । “यथेन्द्रशतुः सरतोऽपराधात्” ।

२०६९ । अपदाने चाऽहीयरूहोः ॥ ५।४।४५ ॥

दी— । अपादाने वा पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादा-गच्छति । ग्रामतः । अहीयरूहोः किम् ? स्वर्गात् हीयते । पर्वतात् अवरोहति ।

The suffix तसि may be added to words to give the sense of the ablative case—the fifth case-ending being substituted by the said suffix, except with reference to the two roots हीय and रुह ।

मित—। अपादाने या पञ्चमी विहिता, तस्याः पञ्चम्याः वा तसिप्रत्ययः स्यात्
तच्च दपादानम् ङीयधातोस्तथा रुडधातोश्च समन्वि न भवति । यामादागच्छति इति
शान्तः आगच्छति । चौरात् विभेति इति चौरतः विभेति । अध्ययनात् पराजयते
इति अध्ययनतः । अङ्गीयरुङ्गीः इति किम् ? स्वरगात् ङीयते । पर्वतात् अवरोहति ।
ङीयते इति विकारनिर्द्देशात् “ओङाक् त्वाग्” इति लङात्तेरिव प्रतिपत्तिः न खलु
“ओङाङ् गती” इति जिह्वीतेः । अतएव भूमिः उज्जिह्वीते इति भूमितं उज्जिह्वीते
इति प्रयोगः साधुरिव स्यात् । तच्च “मन्वी ङीनः स्वरतो वर्णतो वा” इति वाक्ये
“ङीनः” इति ङाक्धातोः अवस्थितौ अपि तसिरिति चेत् उच्यते—नैवा पञ्चमी ।
किं तर्हि ? ततोषा । स्वरेण वर्णेन वा ङीनः इत्यर्थः ।

२१०० । अतिगृहाऽव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः

॥ ५।४।४६ ॥

दी—। अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य
गृहोऽतिगृहः । चारित्रेणांतिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते ।
चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलनम् । वृत्ते न
न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—
वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दितः इत्यर्थः । अकर्त्त-
रीति किम् ? देवदत्त न क्षिप्तः ।

The suffix तसि is added to words replacing the third case-
ending after them with reference to “surpassing”, “standing
firm” and “censuring” provided the said third case-ending is
not due to nominative case (अनुक्तकर्त्ता) ।

मित—। अतिक्रम्य यदोऽतिगृहः । अन्यम् अतिक्रम्य स्थितिरित्यर्थः ।
अन्यातिशायिनी स्थितिरिति भावः । अव्ययनम् अचलनम् । क्षेपः निन्दा । अतिगृह्य
अव्ययनं क्षेपे च वर्त्तमाना या तृतीया तर्हन्ताद्वा तसिप्रत्ययो भवति सा चेत् तृतीया

कर्त्तरि न स्यात् । चारित्र्येण अतिगृह्यते इति चारित्र्यतः अतिगृह्यते । चारित्र्य-
वर्त्तनं अन्यानतिशयेति । वृत्तेन न व्यथते इति वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न
चक्षुःश्रोत्रादयः । वृत्तेन चित्तः इति वृत्ततः चित्तः । चारित्र्येण निन्दितः इत्यर्थः ।
अकर्त्तरि इति किम् ? देवदत्तेन चित्तः । विष्णुदत्तेन अतिगृह्यते । यज्ञसेनेन
व्यथितः इति एतेषु न प्रत्ययः ।

२१०१ । ह्रीयमानपापयोगाच्च ॥ ५।४।४७ ॥

दी— । ह्रीयमानपापशुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः ।
वृत्तेन ह्रीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षाया-
मिदम् । क्षेपे तु पूर्वेषु सिद्धम् । अकर्त्तरि किम् ? देवदत्तेन
ह्रीयते ।

The suffix तसि optionally replaces any third case-ending
(save and except that used in the nominative case) coming
after a word with which is connected the word पाप or any
other word derived from the root ह्र् to abandon. Rest easy.

मित— । “अकर्त्तरि तृतीयाया” इत्यंशः । ह्रीयमानेन पापेन च योगो यस्य
तद्वाचिनः शब्दात् परा या तृतीयाविभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति—
काशिका । ह्रीयमानेन योगः—वृत्तेन ह्रीयते—वृत्ततः ह्रीयते । चारित्र्येण ह्रीयते—
चारित्र्यतो ह्रीयते । पापेन योगः—वृत्तेन पापः—वृत्ततः पापः । चारित्र्येण पापः—
चारित्र्यतः पापः ।

ननु “क्षेपेषु” इति पूर्वेषु कथितत्वात् कथं पुनरपि इदम् इति चेत् ?—समाधत्ते
—“क्षेपस्याविवक्षायाम् इदम्” इत्यनेन । क्षेपस्य निन्दायाः अविवक्षा अव गम्यते ।
तर्हि कस्मिन्नर्थे प्रत्ययः ? “तत्त्वार्थस्यायाम् इदम् उदाहरणम् इति” काशिका । तत्त्वस्य
स्वरूपस्य शायार्थस्य इति यावत् आख्यायाम् प्रकाशने इदं भवति । क्षेपे विवक्षिते
सति पूर्वेषु सिध्यति । अकर्त्तरि इति किम् ? देवदत्तेन ह्रीयते देवदत्तेन इति
अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया अतएव नात्र तसिर्भवति ।

२१०२ । षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ५।४।४८ ॥

दी— । षष्ठ्यान्ताद्वा तसिः स्याज्जानापक्षसमाश्रये । देवा
अर्जुनतोऽभवन् । आदित्या कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे
इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ? वृक्षस्य शाखा ।

The suffix तसि optionally replaces the sixth case-ending when siding with various parties is thereby implied.

सित— । ज्ञानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । तस्मिन् गम्यमाने सति षष्ठ्यान्तान्
विकल्पेन तसिप्रत्ययो भवति । षष्ठ्यान्तादित्यत्र या षष्ठी प्रोक्ता सा तु पक्षस्य अपेक्षया
एव । देवा अर्जुनस्य पक्षे अभवन्—आदित्याः कर्णस्य पक्षे अभवन् इति भावः ।
देवा अर्जुनतोऽभवन्—आदित्याः कर्णतोऽभवन् इत्यपि भवति । व्याश्रये इति किम् ?
जानराः वृक्षस्य शाखायाम् अभवन् ।

२१०३ । रोगाच्चापनयने ॥ ५।४।४९ ॥

दी— । रोगवाचिनः षष्ठ्यान्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् ॥
प्रवाहिकातः कुष्ठं । प्रतीकारमस्या कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् ?
प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।

The suffix तसि optionally replaces the sixth case-ending coming after word expressive of some disease when the treatment of the same is implied.

सित— । रोगः व्याधिः । 'अपनयनं' प्रतीकारः—चिकित्सा इत्यर्थः । रोगा-
भिवाचिनः शब्दात् या षष्ठी विभक्तिसदन्ताद्वा तसिप्रत्ययो भवति 'चिकित्सायां' गम्य-
मानायाम् । प्रवाहिका—आसृज्जनितरोगविशेषः । प्रवाहिकातः कुष्ठं । कर्दिकातः कुष्ठं ।
अपनयने इति किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । नात्र अपनयनं गम्यते ।

२१०४ । कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिः ॥ ५।४।५० ॥

अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥

दो—। विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृती वर्तमानादिकार-
शब्दात् स्वार्थे चिर्वा स्यात् करोत्यादिभिर्योगि ।

The suffix चि is attached to a word itself a subject or objects of production (and by production the creation of a new phase being implied) in connection with one of the following verb कृ मृ or अस् ।

Or thus—चि्व may be attached to a transformation (प्रकृति-
विकारभाव) in the subjective (कर्ता) with मृ, and अस्, but in the
accusative with कृ the transformed in both being in the
same case with the transformation.

मित—। भूतः जातः । तस्मात् अन्तः अभूतः अजातः । भावः उत्पत्तिः ।
तस्य अजातस्य भावः इति तदभावः । योऽभूतः अजातः, तदभावे तस्य उत्पत्ती सम्प-
मानायाम् इत्यर्थः ।

संपद्यकर्त्तरि इति—संपद्यते इति धातुः । तस्य कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । तस्मिन् ।
सूत्रार्थः—“अभूततदभावि” यत् अस्तु अविद्यमानं नाम तस्य उत्पत्ती दीव्यायाम्
“सम्पद्यकर्त्तरि” सम्पद्यते इति क्रियायाः कर्त्तरि वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कृ भ
अस्ति इति धातुभिर्योगि चि्व प्रत्ययो भवति ।

२१०५ । अस्य चो ॥ ७।४।३२ ॥

दो—। अवर्णस्य ईत्स्यात् चो । वेलोपिः । चान्तत्वाव-
व्ययम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णो करोति । ब्रह्मो-
भवति । गङ्गीस्यात् ।

The final अकार of the word preceding the चि is replaced
by ईत् । व of चि elides, and अन्त word is an अव्यय as well.

मित—। “ई प्राप्नोः” (७।४।३२) इत्यस्मात् ई अस्तुवर्तते । अवर्णान्तस्य

प्रातिपदिकस्य अकारस्थाने ईकारो भवति चिप्रत्यये परे सति । अकृष्णः (यः प्राक् कृष्णात् अन्यवर्णसमायः आसीत् सः) कृष्णः (कृष्णवर्णः) सम्पद्यते (जायते) ; तं (कृष्णं) करोति (तथा करोति) इति कृष्णशब्दात् चिः ; चिप्रत्यये अकार इत् ; “वैरुक्तस्य” (६।१।६१) इति सूत्रेण अकारो लुप्यते । कृष्ण इ इति स्थितिः । ततोऽनेन ईकारः—कृष्णी इति स्थितिः । ततः क्ताः प्रयुज्यन्ते कृष्णीकरोति । अत्रह्यत्र ह्य भवति इति तद्धीमवति । “नक्तहिते” (६।४।१४४) इति नकारलोपः । अगङ्गा गङ्गा स्यात् इति गङ्गी स्यात् । “यस्सति च” (६।४।१४८) इति अकारलोपः ।

दी— । अव्ययस्य चावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दीषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्च अव्ययीभावस्य इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

मित— । चिप्रत्यये परे अव्ययानाम् अव्ययशब्दानाम् अकारस्थाने ईकारो न स्यात् । दीषा रात्रिः । दिवा दिवसः । अव्ययप्रथमम् । अदीषा दीषाभूतम् दीषाभूतम् अहः । अदिवा दिव-भूतम् इति दिवाभूतम् । दिवाभूता रात्रिः ।

२१०६ । क्यच्योश्च ॥ ६।४।१५२ ॥

दी— । हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्कीर च्वौ च परतः । मार्गीभवति ।

A यकार owing its existence to some अपत्यप्रत्यय, elides before the suffixes क्य and च्व, when (provided) the said यकार stands after some consonant.

मित— । हल उत्तरस्य अपत्यप्रत्ययाङ्गस्य यकारस्य लोपो भवति क्येप्रत्यये तथा च्व प्रत्यये च परे । अमार्ग्यः मार्ग्यो भवति इति मार्गीभवति । अवात्स्यः वात्स्यो भूतः इति वात्सीभूतः । क्ये परे यथा वात्स्यम् इव आचरति वात्सीयति । मार्ग्ये इव आचरति मार्गीयति । अपत्यकारस्य एवलोपः स्यात् नान्यस्य अतएव

असांकाश्यः सांकाश्यो भवति इति सांकाश्यीभवति । अतः यकारस्य न लोपः—
यती नायं अपत्ययकारः । हलः परस्य इति किम् ? अकारिकेयः कारिकेया भवति
भवति इति कारीकेयीभवति । अतः यकारस्य हलः परत्वाभावात् न लोपः ।

२१०७ । च्वौ च ॥ ७।४।२६ ॥

दो— । च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति ।
पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्त्रिभूतम् । स्वस्ति
स्यादिति तु महाविभाषया च्चैरभावात् सिद्धम् । स्वस्तीस्यादि-
तपि पक्षे स्यादिति चेदस्य । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरैव
नोत्पद्यते इत्यस्य । रोद्धतः । मात्वीकरोति ।

Before the च्च् suffix, the final vowel of the word (preceding the च्च्) is lengthened. This is for other vowels than अवर्ण for which ई comes by “अस्य च्वौ” । अव्यय (अनकारान्) words also get the lengthening.

मित— । च्चिप्रत्यये परे अजन्तस्य अङ्गस्य दीर्घीभवति । अयुचिः युचि भवति
इति युचीभवति । एवं युचीकरोति । युचीस्यात् । अपटुः पटुः स्यात् इति
पटुस्यात् । केचित् च्चिप्रत्यये परतः अव्ययशब्दस्य अन्तिमसुरवर्णस्य दीर्घत्वं
नैच्छन्ति । परं तस्य नामुनोदितं यौमतादीचितेन ।

ननु अस्मिन् स्मिन् स्यात् इति स्मिन् स्यात् इति रूपम् । तत् कथं सिध्यति ?
अतः महाविभाषावशात् च्चैः विकल्पिकत्वं दीक्षितो मन्यते अतएव पक्षे च्चैरभावात्
पदं सिध्यति । स्वस्तीस्यात् इति रूपमपि विकल्पेन भवति । यदि स्वस्तीस्यादिति
रूपं केषाञ्चिदनभिमतं स्यात् तर्हि स्वस्ति स्यादिति एकं रूपं भवतु । तथा सति
अतः कथं दीर्घत्वाभावः ? समाधत्ते—“अनभिधानात् च्विरैव नोत्पद्यते” । अतः
उदाहरणे च्चिप्रत्ययेन भवति—कथमिति च्चि—अनभिधानादेव । तथाहि प्रोक्तं
यौमताभिः वोपदेवपादैः—“कृत्तद्धितसमासानामभिधानं निवामकम्” । उदाहरणान्तरं

अमातरं मातरं करोति इति भाट्टशब्दात् च्विप्रत्ययः । “रीङ् चतः” (७४।२७) इति च्विप्रत्यये परतः ऋकारान्तस्य अङ्गस्य रीङ् इति आदेशः ; अतएव मावी-करोति इति रूपम् ।

२१०८ । अरुमन्चलुच्येतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५।४।५१ ॥

दी— । एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरुकरोति । उन्ननी-
स्यात् । उच्चलूकरोति । विवेतीकरोति । विरहीकरोति ।
विरजीकरोति ।

Before the suffix च्वि, the last letter of the words अरुस्, मनस्, चलुस्, चेतस्, रजस्, and रजस्, elide.

नित— । च्विप्रत्यये परे अरुस्, मनस्, चलुस्, चेतस्, रजस्, रजस्, इति एतेषां अन्तास्य सकारस्य लोपः स्यात् । अगत् सुगमम् ।

२१०९ । विभाषा साति कात्स्ने^१ ॥ ५।४।५२ ॥

दी— । च्वि-विषये सातिवांस्यात् साकल्ये ।

The suffix साति takes the place of च्वि when totality is implied.

*नित— । अमृततद्भावे कृष्णक्षिप्रीणि संपदाकर्षि इति सर्वम् अनुवर्तते । अग्निं च्वि-विषये साति इति प्रत्ययो विकल्पेन भवति, कात्स्ने^१ गम्यमाने सति । कात्स्ने^१म् साकल्यम् ।

२११० । सात् पदादयोः ॥ ८।३।१११ ॥

दी— । सस्यषत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रम् अग्निः सम्पदातेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महावि-
भाषया वाक्यमपि । कात्स्ने^१प्रकिम् ? एकदेशेन शक्तीभवति
पटः ।

The dental स of the suffix साति as well as the initial dental स of a word does not change into मृद्धं न्य ष । Rest easy.

मित—। “सात्” इति सातिप्रत्ययस्य यो नाम सकारस्तस्य तथा “पदादीः” पदस्य आदिस्थितो यः सकारस्तस्य च पलं न भवति । पदादिः—दधि सिञ्चति । अतः सिञ्चति इत्यस्य यः सकारः स तु पदस्य आदौ तिष्ठति अतएव नात्र पलम् ।

ननु पलस्य प्राप्तिः कस्याद् भवति येन निषेधः विधीयते इति चेत्—उच्यते । “वात्वादौ षः सः” (६।१।६४) इति सूत्रेण धातोरार्धः षकारस्य स्थाने सकारार्धस्य भवति । अतएव षकारस्य आर्धशत्वात् “आर्धशप्रत्यययोः” (८।१।४८) इति षकारस्य प्राप्तिरासीत् । स तु अनेन प्रतिषिध्यते । सातिप्रत्ययस्य—कृतृत्वम् शस्त्रम् अग्निः सम्पद्यते इति वाक्ये “विभाषा सातिकात्सु” (५।४।४२) इति सातिप्रत्ययः—तेन अग्निं सात् भवति इति रूपम् । अत्र न पलम् । सातिप्रत्ययस्य विकल्पकात् पञ्च चि्वप्रत्ययः—अग्नीभवति ।

ननु सातिप्रत्ययस्य सकारस्य कथं पलसम्भावना येन सा निषिध्यते इति चेत्—उच्यते । प्रत्ययसकारत्वात् एव अत्र पलस्य प्राप्तिरासीत् । “सङ्घाविभाषया वाक्यमपि भवति ।” प्रत्ययस्य उत्पत्तिः वैकल्पिकी इत्यर्थः । एवं लवणम् उदकात् भवति (साति), लवणम् उदकोभवति (चिः षः) = कृतृत्वं लवणम् उदकात्मना परिष्कनति (वाक्यम्) । कात्सु इति किम् ? पटः एकदेशेन शृङ्गो भवति—अत्र चिः षः न खलु सातिप्रत्ययोऽपि ।

२१११ । अभिविधौ संपदा च ॥ ५।४।४२ ॥

टी—। संपदा कृष्णस्तिभिश्चयोगे सातिवाङ्मसौ । पक्षे कृष्णस्तियोगे चिः । संपदा तु वाक्यमिव । अग्निं सात् संपद्यते अग्निं सात् भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलं सात् संपद्यते जलोभवति लवणम् । एकस्य व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेन अन्यथाभावः कात्सुम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेन अन्यथात्वं त्वमिविधिः ।

The suffix साति may be used instead of the suffix चिन्, in connection with the verb संपद (also)—when partial scope (with reference to attaching, covering and the like) is implied; it may be used in connection with कृञ् अस् also. See Tika for the rest and for expl. of कार्त्तृसा and अभिविधि.

नित—। अभिविधिर्यातिः । संपदा इति सम्पूर्वकः पदधातोः सङ्गणम् । च—इति कृञ् अस् इति एतानि समुचिनोति । “अभिविधी” व्याप्त्याम् सम्भमानायां संपदा सम्पूर्वकपद इति धातोर्धोनि “च” अपि सातिप्रत्ययी भवति चिन्-विषयः । पक्षे कृञ् अस् इति एतौर्धोनिऽपि सातिप्रत्ययी भवति अभिविधी । सातिप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात् सातिप्रत्ययस्य अप्राप्तिपूर्व चिन्प्रत्ययः स्यात् ; स च कृञ् अस् इति एतौरेव धोनि न तु संपदा । संपदा तु वाक्यमेव स्यात् । संपदाधोनि सातिः—अप्रिसात् सम्पद्यते शस्त्रम् । स्योनि सातिः—अप्रिसात् भवति शस्त्रम् । चिन्—अप्रोभवति शस्त्रम् । पक्षे संपदा धोनि च्चैरभावात् वाक्यमेव—शस्त्रम् एकदेशेन अप्रिः सम्पद्यते । लवणं लज्जसात् सम्पद्यते । लवणं लज्जसात् भवति । लवणम् लज्जोभवति । लवणम् एकदेशेन लज्जं सम्पद्यते ।

अनु अभिविधिना सङ्ग कार्त्तृसा को विभेद इति चेत्—समाधत्ते । “एकस्याः व्यक्तेः” एकसा द्वयसा “संज्ञावयवावच्छेदेन” सर्वं शरीरम् अधिकृत्य “अन्यथाभावः” रूपान्तरप्राप्तिः “कार्त्तृसाम्” इत्युच्यते । प्रकृतिः सर्वात्मना विकाररूपप्राप्तिः कार्त्तृसाम् इत्यर्थः । “बहूनाम् व्यक्तीनाम्” अनेकानां सूर्तानाम् “किञ्चिदवयवावच्छेदेन” अवयवानाम् च यमेव अधिकृत्य “अन्यथात्वं” रूपान्तरप्राप्तिरभिविधिः । “यद्येकदेशेनापि सर्वां प्रकृति विंकारः सम्पद्यते सोऽभिविधिः । यथा अस्यां सेनायाम् उत्पातेन सर्वं शस्त्रम् अप्रिसात् संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणम् उदकसात् संपद्यते इति”—काशिका ।

२११२ । तदधीनवचने ॥ ५।४।५४ ॥

दी—। सातिः स्यात् कृन्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजसात् करोति । राजसात् सम्पद्यते । राजाधीनम् इत्यर्थः ।

The suffix साति is attached to words expressive of masters, in connection with the roots कृ भू अस् and सम्पद—to imply the making over of something to the said masters.

मित—। “तदधीनवचने” किञ्चित् तस्मिन् अधीनं करोति इति गम्यं सति । तत् इति यस्मिन् अधीनं क्रियते किञ्चित् स लक्ष्यते । अतएव सूत्रार्थम्—स्वामिनि किञ्चित् अधीनं करोति इति योति सति स्वामिवाचकात् प्रातिपदिकात् सातिप्रत्ययो भवति कृ भू अस् सम्पदा इति एतेषां योगिसति । राज्ञि अधीनं करोति इति राजसात् करोति । राज्ञि अधीनं सम्पद्यते इति राजसात् सम्पद्यते । राजाधीनं करोति—राजाधीनं सम्पद्यते इत्यर्थः ।

२११३ । देये वा च ॥ ५।४।५५ ॥

दी—। तदधीने देये वा सात् सातिश्च कृष्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति । विप्रत्वा सम्पद्यते । पक्षे विप्रसात् करोति । देये किम् ? राजसात् भवति राष्ट्रम् ।

The suffix वा may be used (also सति) in the aforesaid sense i. e. in the sense of “under control of” provided the making over of some dues is implied, i. e. if the thing controlled is a gift and there is syntactical connection with कृ, भू, अस्, सम्पद ।

मित—। तदधीनवचनम् इत्यनुवर्तते । तत् इत्यस्य विशेषणं देयम् । देयं दातव्यम् । यत् अधीनं क्रियते तच्च तद् देयं सात् सति स्वामिवाचकात् प्रातिपदिकात् वा प्रत्ययो भवति कृ भू अस् सम्पद इति एतेषां योगे ; सूत्रस्यकारणत्वात् पक्षे सातिप्रत्ययौऽपि सात् । “ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञानं” तद्यद्वा तेषां सम्पत्तौ तदधीनं क्रियते तद्वा ब्राह्मण्यः । ब्राह्मणधीनं करोति ब्राह्मणत्वा करोति, पक्षे ब्राह्मणसात् करोति । विप्रत्वा—विप्रसात् करोति । ब्राह्मणत्वा सम्पद्यते । विप्रत्वा

सम्पद्यते । देव इति किम् ? राजसात् करोति राष्ट्रम् । अत्र देयत्वाभावात् नवा
—अपितु चिद्वरेव ।

२११४ । देवमनुष्यापुरुष-पुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम्
॥ ५।४।५६ ॥

दी— । एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तमन्तिभ्यश्च वा सप्तात् ।
देवता वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि—बहुवा जीवतो
मनः ।

The suffix वा is often attached to the words देव, मनुष्य, पुरुष, पुं and मर्त्य to give out the sense of either द्वितीया or सप्तमी । See Tika also,

नित— । साति इति नानुवर्तते ता इत्येव अनुवर्ति भजति । त भू अस् इति
एतेषां प्रसङ्गां नास्तीति ; अतः खलु “सामान्येन विधाने”मिति काशिका । अतएव
सूत्रस्य अयमर्थः—देव मनुष्य पुरुष पुं मर्त्या इति एतेभ्यः द्वितीयांतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो
वा ताप्रत्ययो भवति बहुलम् । देवान् वन्दे इति देवता वन्दे । देवेषु रमे इति
देवता रमे । एवं देवान् गच्छति इति देवता गच्छति । देवेषु वसति इति देवता
वसति । मनुष्यता गच्छति—मनुष्यता वसति । पुरुषता गच्छति—पुरुषता वसति ।
पुरुता गच्छति—पुरुता वसति । मर्त्याता गच्छति—मर्त्याता वसति । बहुलवचनात्
एभ्योऽन्यत्रापि दृश्यते यथा बहुवा जीवतो मनः इति । अत्र बहुशब्दात् वा प्रत्ययः ।
बहुषु जीवतः इत्यर्थः ।

२११५ । अव्यक्तानुकरणादृद्धराजवरार्हादनितौ डाच्

॥ ५।४।५७ ॥

दी— । डाच् अवरं नूतनम्, नतु ततो नूतनम् ।
अनेकाजिति यावत् । तादृशमङ्गं यस्या तस्माड् डाच् सप्तात्
कृन्वस्तिभिर्योगे ।

डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ नित्यमास्त्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् ॥ डाच् परम् यदामि डितं तस्मिन् परे पूर्वपरयोः वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकार-पकारयोः पकारः । पटपटा करोति । अव्यक्तानुकरणात् किम् ? दृषत करोति । द्राजवरादात् किम् ? अत् करोति । अवरेति किम् ? खरटखरटा करोति । त्रपट-त्रपटा करोति । अनेकाच्—इति एव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तमि एव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

With reference to (in connection with) the roots क, भू, or अस्, the suffix डाच् is affixed to words that imply (imitation of) indistinct sounds—provided the second member of the said words being reduplicated, contains at least two (or more than two) vowels save when इति is not present there. For rest see Tika.

मित— । “अव्यक्तानुकरणात्” अव्यक्तस्य ध्वनिः अनुकरणं द्योतयति यः शब्दस्तस्मात् । “द्राजवरादात्” द्वौ अच् एव अवरो नूनौ यस्मिन् अर्द्धे विद्यते तस्मात् । सूत्रार्थस्तु—क भू अस् इति एते यौगि अव्यक्तानुकरणद्योतकैभ्यः प्रातिपदिकैभ्यः कृत—द्वित्वेभ्यः स्वार्थभागे द्वौ ततोऽधिकान् वा षचः धारयद्भ्यः डाच् इति प्रत्ययो भवति परे “इति” इत्यस्य यौगि तु पठत् न स्यात् । डाचि विवक्षिते सति बहुलं द्वित्वं स्यात् प्रकृतेः । अपिच डाच् प्रत्यये परे यत् “आच् डितं” लतादिर्भावस्य द्वितीयपदं तस्मिन् द्विचनपदं परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । पटत् इति काश्चित् अव्यक्तानुकरणवाची शब्दः । तत् करोति इति अभिधेये अस्मात् डाच्—तेन पटत् डाच् इति स्थितिः । पटत् इत्यस्य द्विचनं—तथासति पटत् पटत् डाच् इति तिष्ठति । पटत् पटत् इति अर्द्धभागे द्वौ अच् द्वौ द्वौ इति अतएव डाचो विधाने न

कापि बाधा । अतः पटत् पटत् इत्यत्र "पटत्" इति त्रिवचने परे सति पूर्ववर्णो
 यी तकारस्तथा तच्चात् परस्थितो यो वर्णः पकारः इति उभयोः पररूपम् स्यात् ;
 तथासति पटपटत् डाच् इति स्थितिः । ततः टेलोपि जाते पटपटा करोति इति
 रूपं भवति । एवं दमदमास्यत् । अव्यक्तानुकरणाद्योतकेभ्यः इति किम् ? इषत्
 करोति । नहि इषत् इति शब्दः अव्यक्तानुकरणवाची, अपितु उपलब्धवाच्येव । एषम्
 ईषत् करोति इत्यादि । द्वाजवराडात् इति किम् ? अत् करोति । अत् इति अत्र
 एकः एव अच् तिष्ठति—अतएव अत्र द्वाजवराडात् नान्ति । द्वाजवराडात्
 इत्यनेन अनेकाचः इतिवचनार्थः ज्ञेयः । रीम खरट—खरटा करोति तपट-
 पवटा करोति इत्यादिस्मृतिरपि स्यात् । अनितौ इति किम् ? इति इत्यस्य योगे
 एतत् न स्यात्, पठिति करोति । अनेकाच इति = तृत्रे 'अनेकाच' इति धातोर्युक्तः ।
 'एव'ङि' तथा सति 'द्विलो' द्विलविषये डाचि—इत्यत्र 'परसप्तमी एव सुबन्धा'
 अतोव शोभनीया 'इति अवधायम्' ज्ञेयम् । फलतः "डाचि (परराः) द्विलम्"
 इत्यादि वार्तिकं कर्तुं शक्यम् ।

२११६ । कृञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ ॥ ५।४।५८ ॥

टी— । द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात् कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थः ।
 बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणात् अन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं
 तृतीयं कर्षणं करोति इति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति ।
 शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रम् पुनः प्रतिलोमं
 कर्षति शम्बाकरोति । बीजिन सह कर्षति बीजाकरोति ।

With reference to the root कृञ् (कृ-), the suffix डाच् is
 added to the words द्वितीय तृतीय शम्ब and बीज in the sense of
 कर्षणं । No द्वित्व here for these are not अनुकरणशब्दः ।

भित्ति— । कर्षणम् इत्येव अर्थे गम्यमाने सति द्वितीय तृतीय शम्ब बीज इति
 एतेभ्यः डाच् प्रत्ययो भवति कृञ् इति धातोर्योगे । डाचि विवक्षिते इ बहुलम्

इत्थत् बहुलम् इत्थसा यदृषान् अव्ययानुकरणात् अन्यच्च एव विषये ङाचीति परं हितं न स्यात् । अतीतन हितम् । द्वितीयं कर्षणं करोति इति द्वितीयाकरोति । तृतीयं कर्षणं करोति इति तृतीयाकरोति । शम्भुशब्दः प्रतिलोमे वर्तते । अनुलोमं स्रष्टं श्वेत् प्रुनः प्रतिलोमं कर्षति इति शम्भाकरोति । बीजिनं सह कर्षति इति बीजाकरोति । “शम्भाकृत्य बीजाकृतयान्” इति भाषावृत्तिः ।

११७ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५।४।५८ ॥

दी— । कृजोयोगे कृषौ ङाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति छेत्रम् । छेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ।

With reference to कृञ्, the suffix ङाच्, is attached to compound words the first member of which is any cardinal numeral and the second member is the word गुण, in the sense of ploughing.

नित— । कृञ् इत्थसा श्रोत्रे कर्षणे अन्धमाने गुणान्तं संख्यायाः ङाच् स्यात् । छेत्रम् द्विगुणाकरोति । द्विगुणाकरोति । छेत्रम् द्विगुणं द्विगुणं वा कर्षति ।

२११८ । समयाच्च यापनायाम् ॥ ५।४।६० ॥

दी— । “कृषौ” इति निवृत्तम् । कृजोयोगे ङाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयति इत्यर्थः ।

The suffix ङाच्, is added to the word समय in the sense of whiling or passing away.

नित— । कृषौ इत्थसा नानुवृत्तिरित । यापना क्षेपणम् । क्षेपणम् इति एतच्छब्दं अर्थं समयशब्दात् ङाच् स्यात् कृञ् इत्थसा श्रोत्रे । समयं यापयति इति ङाच् समयाकरोति । “समयाकुहत् मा वाग्भिः” ।

२११८ । सप्तनिष्पत्तादतिव्यथने ॥ ५।४।६१ ॥

दी—। सपत्नाकरोति मृगम् । सपुङ्गशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । सपुङ्गस्य शरस्योपरपाश्वे निर्गमनान्निष्पत्रम् करोतीत्यर्थः । अतिव्ययने किम् ? सपत्रम् निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ।

The suffix डाच् is added to सपत्र and निष्पत्र in the sense of over-afflicting. For rest see Tika.

मित—। सपत्र निष्पत्र इति एताभ्याम् डाच् स्यात् अतिपौडने गम्यमाने सति । स मृगं सपत्राकरोति । पुङ्ग-सग्राधं शरं तस्य भरौरे निषिष्य एषं तथा पतयुक्तं करोति यथा स अतीव पौडते । निष्पत्राकरोति । पुङ्गसमीतस्य शरस्य पाश्वे भिक्षा निर्गमनं भवति—येन मृगं निष्पत्राकरोति इति उच्यते । “धनुष्या-वेखांतं दिवमपि सपत्राकृतमसुम्” । अतिव्ययने किम् ? सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् । भूतले पतानि स्थापयति तस्मात् पतानि अपनयति वा ।

२११८ । निष्कुलात्त्रिकोषणं ॥ ५।४।६२ ॥

दी—। निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरव-यवानां समूहोयस्मादिति बहुमीहे डाच् ।

The suffix डाच् is added to the word निष्कुल in the sense of “cutting” the different cells of anything (especially of any fruit).

मित— निष्कुलशब्दात् डाच् प्रत्ययः स्यात् निष्कोषणे गम्यमाने । निष्कोषणम् कस्यचित् फलस्य भङ्गेन तस्य कोषानां स्तवलीकरणम् । निर्गतम् कुलम् अन्नःस्विता-नाम् अवयवानां समूहोऽस्य वा अस्मात् इति बहुमीहेऽसमासनिष्पन्नात् निष्कुलशब्दात् डाच् प्रत्ययः ततः कृञ्—तेन निष्कुलाकरोति निष्कुलाकुरुते इति वा रूपम् । निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निष्कुलाकुरुते जम्बीरम् ।

२१२० । सुख-प्रियादानुलोभ्ये ॥ ५।४।६३ ॥

दी— । सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूल-
चरणेन आनन्दयतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the words सुख and प्रिय in the sense of satisfying or pleasing.

मित— । “आनुकूलोमी” आनुकूल्ये गम्यमाने सुखशब्दात् प्रियशब्दाच्च डाच् प्रत्ययो भवति । सुखेन आनुकूल्यं करोतीति सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । गुरोरनुकूलेन आचरणेन तं गुरुम् प्रीणयति । तथाहि “प्रियाकृतुम् प्रियंवदा ।” सूयोगेऽपि सुखशब्दात् डाच्, इत्यनेन यथा—“सीतामूचे सुखामव” ।

२१२१ । दुःखात् प्रातिलोमि ॥ ५।४।६४ ॥

दी— । दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the words दुःख in the sense of afflicting.

मित— । “प्रातिलोमी” प्रातिकूल्ये गम्यमाने दुःखशब्दात् डाच् प्रत्ययो भवति । दुःखेन प्रातिकूल्यं करोति इति दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयति । दुःखाकरोति कुपुवः इति भाषावृत्तिः । “अदो दुःखाकरोति माम् ।”

२१२२ । शूलात् पाके ॥ ५।४।६५ ॥

दी— । शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is affixed to the word शूल in the sense of cooking (i. e. cooking upon a spit or prang).

मित— । पाके गम्यमाने शूलशब्दात् डाच् प्रत्ययो भवति लङ्प्रयोगे । मांसं शूलेन पचतीति मांसं शूलाकरोति ।

२१२३ । सत्यादशपथे ॥ ५।४।६६ ॥

दी— । सतप्राकरोति भाण्डं वणिक् । केतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सतप्राकरोति विप्रः ।

The suffix डाच् is added to the word सत्य save and except when it implies शपथ (pledging or promising).

सित—। सत्य इत्यस्मात् कृञ् योर्गे डाच् प्रत्ययो भवति—परं शपथे गमे। तु न स्यात्। सत्याकरोति भाखं वणिक्, मया कृतव्यम् इति तथ्यं शपथति इत्यर्थः। मयैतत् यद्वैतव्यम् इति सत्यङ्कारं ददातीति भावः। अशपथे किम्? विप्रः सत्यं करोति—शपति इत्यर्थः।

२१२४। मद्रात् परिवापणे ॥ ५।४।६७ ॥

दी—। मद्रशब्दो मङ्गलार्थः। परिवापणं मुण्डनम्। मद्राकरोति। माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः।

The suffix डाच् is added to the word मद्र to imply shaving due to some auspicious ceremony.

सित—। मद्रशब्दश्च मङ्गलम् इति अर्थः। परिवापणम् मुण्डनम्। मद्र शब्दात् माङ्गलिकमुण्डनं गम्यमानं डाच् प्रत्ययो भवति। कालं मद्राकरोति माङ्गल्यमुण्डनं न संस्करोतीत्यर्थः। मद्राकरोती कालः इति भाषाहतिः।

दी—। मद्राच्चेति वक्तव्यम्॥ मद्राकरोति। अर्थः प्राग्बत्। परिवापणे किम्? मद्रं करोति।

The suffix डाच् is added to the word मद्र also in the self same sense.

सित—। मद्रशब्दादपि पूर्वोक्ते एव अर्थे डाच् स्यात्। मद्राकरोति नापितः परिवापणे इति किम्? मद्रं करोति मङ्गलं करोति इत्यर्थः।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ द्विस्तप्रक्रिया ।

२१२५। सर्वस्य द्वे ॥ ८।१।१ ॥

दी—। इत्प्रधिकृतम् ॥

The province of reduplication begins here.

मित—। अयम् अधिकारः। सर्वस्य द्विकृतिर्वाच्या। अस्मिन् प्रकरणे यानि वक्तव्यानि तेषां द्विकृतिः स्यादिति ज्ञेयम्।

२१२६। नित्य-वीप्सयोः ॥ ८।१।८ ॥

दी—। आभीच्छोऽत्र वीप्सायां च द्रोतेऽत्र पदस्य द्विवचनम्। आभीच्छां तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च। पचति पचति। भुक्ता भुक्ता। वीप्सायां—वृचं वृचं सिञ्चति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः।

Words implying repetition of action (आभीच्छा) and pervasion (वीप्सा) are reduplicated i. e. they are then twice written. See Tika also.

मित—। नित्यता आभीच्छाम्। सा च तिङ् अव्ययकृत् इति एतेषु सम्भवति। वीप्सा युगपत्प्राप्तिः, नित्यार्थे आभीच्छा इति यावत् तथा वीप्सायां च यः शब्दो वर्तते तस्य सर्वस्य हे स्याताम्। तिङन्ते आभीक्ष्ण्यम् यथा—पचति पचति। प्रपचति प्रपचति। अव्ययसंज्ञकेषु यथा—भुक्ता भुक्ता याति। नदीम् अवलोकन्दा अवलोकन्दा उपन्युशति। “आरं आरं खण्डकचरितं दारुभूतो सुरारिः।” वीप्सायाम्—वृचं वृचम् सिञ्चति। गृही गृहीचाः। “दिने दिने सा परिवर्धमाना”—कुमारसम्भवम्। नदीम् नदीम् अवलोकन्दीपस्पृशति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः।

“इह आद्यतरमाद्यतरमानयेति जातप्रकारं प्रत्ययस्य द्विकृतिरिष्यते” इति भाषा-वृत्तिः। केचित्तु द्विकृतिः पद्यादेशे प्रत्ययमिच्छन्ति यथा पचतिपचतितराम्। “कचित्तु इत्ती उक्तार्थत्वात् द्विकृतिर्निवर्तते। वी वी पदौ ददाति तिपदिकां ददाति। वी वी देहि—तिथो देहि। सप्त सप्त पणान्यस्य सप्तपणः। कुलम् कुलमटति कुलटा। कचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः—एकैकशोदेहि। अन्योन्यसहाया इति।”—इति भाषावृत्तिः।

२१२७। परिवर्जने ॥ ८।१।५ ॥

दी—। परि परि वज्जेभ्योऽष्टौदेवः । वज्जान् परिहृत्येत्यर्थः ।

The indeclinable परि is reduplicated—when it implies exclusion.

मित्र—। वर्जने यत्: “परि” इति अव्ययं—तस्य द्वे स्याताम् । असमासे एवं अस्य द्वे स्याताम् इति ज्ञेयम्—यथा परि परि वज्जेभ्यः ष्टौ देवः । वर्गविषयं परिहृत्य षट्: इत्यर्थः । परि परि विगर्तेभ्यो ष्टौ देवः ।

दी—। परिवर्जने वा वचनम् । परिवर्ज्जेभ्यः ।

The above rule is to be treated as an optional one.

मित्र—। वर्जने परित्यक्तं द्वित्वं प्रोक्तं तत्, यैकान्पिकमेव इति बोध्यम् । अतएव परिवर्जेभ्यः परिविगर्तेभ्यः इति द्वित्वाभावोऽपि साधुः । समासे तु द्वित्वं नैव यथा—परिवर्गम् । परिविगर्तम् । समासस्तु “अप-परिवर्जित्त्वयः पञ्चमा” (१।१।१९) इति सूत्रेण विकल्पेन विधीयते । वर्जने इति किम् ? इत्थं परिविचक्षति । विगर्तान् परि-विचक्षति ।

२१२८। उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ८।१।७ ॥

दी—। उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात् समीपेदेशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात् समीप-काले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधः लोकम् । लोकस्याधस्तात् समीपे देशे ।

To imply nearness or proximity the three indeclinables उपरि, अधि, and अधस् take the re-duplication.

मित्र—। उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्य सामीप्यभाजि देशे । अध्यधि सुखम् दुःखम् भवति । सुखस्य पश्चात् समीपे एव काले दुःखम् भवति । अधोऽधो लोकम् । लोकस्य अधस्तात् समीपे देशे । अधोऽधः ग्रामम् । “नवानधोऽधोऽष्टतः पयोधरान्” इति शिष्टपालवधे । समीप्ये इति किम् ? सर्वस्या उपरि चन्द्रमाः ।

२१२८ । वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासम्प्रतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८।१।८ ॥

दी— । असूयायाम्—उन्दर सुन्दर इत्यादि सौन्दर्यम् । सम्प्रती—देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं वास्यसि । कुत्सने—धानुष्क धानुष्क इत्यादि धनुः । भर्त्सने—चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम् ।

The first word of a sentence uttered to imply either malice, appreciation, anger, deprecation or reproach, is reduplicated, provided the said word is used in the vocative case.

सित— । आमन्त्रणम् सम्बोधनम् । आमन्त्रितस्य सम्बोधितस्य । स्वार्थस्तु—असूया सम्प्रतिः कोपः कुत्सनम् भर्त्सनम् इति एतेषाम् एकतमम् गन्धतो वाक्यस्य आदौ स्थितम् यत् सम्बोधनपदं तस्य हे स्याताम् । असूयायाम्—सुन्दर सुन्दर इत्यादि सौन्दर्यम् । भीम भीम रिक्तं ते धनुरिति भाषावृत्तिः । सम्प्रती—देवदेव वन्द्योऽसि । अर्जुनार्जुन शोभनः खल्वसि । एवं कोपादौ उदाहरणम् श्रीमता दीक्षितैर्नैव प्रदर्शितम् ।

२१२९ । एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ८।१।९ ॥

दी— । द्विशत एकशब्दे बहुव्रीहिवत् स्यात् । तेन सुव-
लोपपुं वदुभावौ । एकैकमक्षरम् । इह इहयोरपि उपोर्तुं किं कृते
बहुव्रीहिवदुभावादेव प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् सुप् । एकैक्या
आहुत्या । इह पञ्चभागे पुं वदुभावात् अवगृहे विशेषः ।
न बहुव्रीहौ इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहियहणम् मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् ;
तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्व्वनामतास्तोऽवेति प्राप्तः । वसुतस्तु
भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके

विगृहे निषेधकं नतु बहुव्रीह्यावितीहातिदेशश्चैव नास्ति ।
एकैकस्मै देहि ।

The word एक—when reduplicated, should be treated as if in a बहुव्रीहि compound. Thus in एकैकम् etc, there is elision of सुप् विभक्ति in both एक and पुं वच्चाव also in first एक applies as in a बहुव्रीहि । Again it being like बहुव्रीहि, new विभक्ति arises when its duplicated forms are compounded. In एकैकया आहुत्या there is पुं वद्भावा in first एकया owing to बहुव्रीहिवद्भावा in एकया एकया yielding एक एकया ; if it is not said as बहुव्रीहिवत् but समासवत् only then without पुं वद्भावा the form is एका एकया । Thus the अचराद (i. e. first of duplicated form ; लिखकरणे पूर्वखण्डः अवयवः इति कारणात्) differs in the two cases. Hence the significance of saying “बहुव्रीहिवत्” here. To establish सर्वनामता in एकैकस्मै Bhattoji says that old grammarians hold सर्वनामता in अतिदिष्टबहुव्रीहि ; for the rule “न बहुव्रीहौ” speaks of सुख्यबहुव्रीहि । But as भाषा rejects this rule (see ante) and as Sutrakara also wishes this निषेध in अस्त्रीकिकविग्रहवाक्य so want of सर्वनामता in बहुव्रीहि or question of अतिदेश has no scope here.

मित— । एकम् इति पतत् द्विक्तं सत् बहुव्रीहिवत् स्यात् । तस्य किम् फलमिति चेत्—समाधत्ते । बहुव्रीहिवद्भावात् एकशब्दात् पुं वच्चावर्त्तमानः स्यात्, तथा अस्य पुं वद्भावोपि भवति । एकः एकः इति एकैकः । एकैकम् अचरं अपठितः । ‘एकैकयः विनिघ्नन्ति विषयाः । एकैकया आहुत्या जुहोति’ इति भाषावृत्तिः । समासे द्वयोरपि पदस्य सुपो लोपोभवति पश्चात् समासात् एव समुदायात् सुप् विधीयते । इहापि तथा भवति—घृष्टा एकैकयाहुत्या जुहोति । एकया एकया आहुत्या जुहोति इत्यर्थः ।

नतु अतएवपि बहुव्रीहिवद्भावेन पुं वद्भावे, सन्निवर्त्तने “एकैकया” इत्येव रूपं

स्यात्, तर्हि एषं विभुषं वदभावस्तीकारस्य का सार्थकता इति चेत्—समाधाने । 'इह' इत्यादिना—विदुक्तस्य समस्तपदस्य पूर्वखण्डः अवयवः [“तस्य पूर्वो वयवः” इति हि प्रातिशाख्यम्] । तदा अवयवविषये विशेयोऽस्ति । यथा बहुव्रीहौ 'एक एकया' तदभावे 'एका एकया' इति ।

“न बहुव्रीहौ” (१।१।२२) इति सूत्रे यद्यपि बहुव्रीहौ इति अनुवृत्तिवशात् कृञ् भू शक्यं स्यात् तथापि 'बहुव्रीहौ' इति अत्र पुनरपि गृह्यते । कथमिति चेत्—उच्यते तत्र मुख्यबहुव्रीहिलाभायम् । अयं भावः—यत्र मुख्य एव बहुव्रीहिः तत्र सर्वनामसंज्ञा वारिता—यत्र तु बहुव्रीहिः अतिदिग्यते तत्र सा न वारिता । अतएव अयं सर्वनामता अस्ति, तेन एकैकया इति चतुर्थीरूपम्—इति प्राचानाशयः । वदतस्तु महाभाष्ये एतत् प्रत्याख्यातम् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीहौऽलौकिके व्यासवाक्ये निषेधः नतु बहुव्रीहौ अतएव अत्र अतिदिग्यता नास्ति इति सूत्रे स्पष्टम् ।

२१३१ । आवाधे च ॥ ८।१।१० ॥

दी— । पीडायां दोष्ये हे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात् पीड्यमानस्य इयमुक्तिः । बहुव्रीहिवदभावात् छव लुक् । गतगता । इह पुंवदभावः ।

Words implying affliction are reduplicated. Rest easy.

नित— । पीडायां गम्यमानायां शब्दस्य हे साताम्—तथा बहुव्रीहिवदभावः । गतगतः । विरहपीडितस्य उक्तिरियम् । बहुव्रीहिवदभावात् अत्र सुपः लुक् । पुंवदभावश्च—यथा गतगता । नष्टमष्ट ।

२१३२ । कर्मधारयवदुत्तरिषु ॥ ८।१।११ ॥

दी— । इत उत्तरिषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं छलोपपुंवदभावान्तोदात्तत्वानि ।

Duplication of Words treated in the later sutras are to undergo the operation as in Karmadhāraya compound. The result will be सुप् छोप, पुंवदभाव and अन्तोदात्तत्व ।

मित—। पद्यात् कश्चित्पु मूलेषु यत् द्विवचनं निहिष्टं तच्च कर्मधारयवद्भावः स्यात्, तथा सति सुपः लोपः पुं वद्भावः अन्योदात्तत्वं च भवेद्युः ।

२१२३ । प्रकारे गुणवचनस्य ॥ ८।१।२२ ॥

दी—। सादृश्ये दीत्ये गुण-वचनस्य द्वेस्तस्तच्च कर्मधारय-वत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुं वद्भावः । समासस्योदात्तत्वं च । पटुपटुः । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवल-गुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शृङ्गशृङ्गं रूपम् । शृङ्ग-शृङ्गः पटुः ।

Words implying attributes (or attributives) are reduplicated when expressing resemblance (or similarity). Rest easy—see Tika

मित—। प्रकारः सादृश्यम् । गुणवचनस्य—यौ गुणं वर्ति तस्य । केवल-गुण-वाचिनस्तथा य आदौ गुणे वर्तिता पद्यात् गुणवति द्रव्ये वर्तते तस्यापि च । मूलार्थस्य—सादृश्ये दीत्ये केवल-गुण-वाचिनस्तथा गुणोपसर्जनद्रव्य-वाचिनश्चेह स्यात्तम् ; तच्च पूर्वं मूलवजात् कर्मधारयवदेव भवति । अतएव पूर्वभागस्य पुं वद्भावः—तथा समासस्य (६।१।२२३) इति सूत्रेण अस्य अन्योदात्तत्वं च स्यात् । पटु प्रकारः इति पटुपटुः । पटु बीप्रकारः इति पटुपटुः । अस्य अर्थस्य पटुसदृशः—ईषत्पटुरितिभावः । शृङ्गशृङ्गः पटुः । एवं पण्डितप्रकारः इति पण्डितपण्डितः । पण्डितपण्डिता । पण्डितशब्दः आदौ गुणे वर्तिता पद्यात् पण्डित्यगुणवति नरे वर्तते । शृङ्गाशब्दोऽपि तथा ॥ सीघ्रदूते “मन्दं मन्दं” नुदति पवनचानुकूलो यथा त्वाम्” इत्यत्र अप्रकारे विर्भावः—इति वामनमञ्जिनायादयः । वयन्तु कविप्रयोगात् निपातनात् असमासः इति साधुमन्यामहे ।

अपिच गुणवचनस्य इति वचनशब्दस्य यद्व्याप्तं क्रियाशब्दस्यापि विभवंति । अत्र

भाषावृत्तिः—“इदञ्च द्विवचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तेरगुणमात्रवृत्तौ व्यति । यत्न-
यत्नः पटः । यत्नयत्न यसा रूपम् । एवं । वचनयदृगाधिक्यात् क्रियाशब्दस्यापि
भवति । यथा वसन्ते भ्रातृभ्रातृभा कोकिलेन वने कृतम् । “भ्रातृभ्रातृ इव
श्रीतमसूत्रः ।” इति । भ्रातृभ्रातृभा भ्रातृभा भ्रातृः इत्यपि व्याख्या सुयुक्ता ।

श्री— । आनुपूर्व्ये ह वाच्ये ॥ मूले मूले स्थूलः ।

Reduplication takes place when order is implied.

मित— । आनुपूर्व्ये इति । “आनुपूर्व्ये” पौर्वापर्यभावे गम्यमाने शब्दस्य
वे स्याताम् । यथा मूले मूले स्थूलः दन्ताः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

दी— । संभवेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥
सर्पं सर्पं बुध्यस्व बुधस्व । सर्पं सर्पं सर्पं बुधस्व बुधस्व
बुधस्व ।

To imply hurry, one word may be twice or more than
twice repeated.

मित— । संभवेण संभमवशात् प्रवृत्तौ कार्ये प्रवृत्तौ सव्यम्, शब्दस्य अनेकधा
बहुशः प्रयोगः न्यायसिद्धः न्यायः इत्यर्थः । उदाहरणं शोभता दीक्षितेनैव प्रदर्शितम् ।

दी— । क्रियासमभिहारे च ॥ लुनीहि लुनीहीतिवायं
लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् ।
पौनः पुन्येऽपि लोटा सह सगुञ्जित्वा द्योतकत्वां लब्धम् वा ।

Verbs undergo reduplication to imply frequency and
intensity. See Tika for the rest.

मित— । क्रिया-समभिहारः पौनःपुन्यम् भृशार्थो वा । तस्मिन् शब्दे क्रियायाः
हे स्याताम् । नित्य-वीप्सयोरिति सिद्धे पुनः कथमिदमिति चेत्—समाधत्ते—“भृशार्थे”
इति । “भृशार्थे” अत्यन्तार्थे “द्वित्वार्थे” द्वित्वं ज्ञापयितुम् इदम् । “पौनः पुन्येऽपि

लोटा" लोट् इत्यनेन सह "समुच्चय" अस्या समुच्चयं स्वीकृत्य "द्योतकता" धीनः-
 पुन्यत्रापकतां लब्धुम् आपयितुम् वा । लोटि एव प्रयुक्तम् दिवंचनं धीनःपुन्यं
 द्योतयतीति भावः । तथाहि "क्रियासमभिहारे लोटो हिस्वी वा चतथ्यमोः" (३।४।१)
 इति सूत्रेण क्रियासमभिहारे लोटः विधिः ; अनेन क्रियासमभिहारे दिवंचनस्य
 विधिः । अतएव उभयोः समुच्चयं कृत्वा लोटि एव क्रियासमभिहारे दिवंचनं
 स्यादिति शीघ्रम् । क्रियासमभिहारे गत्ये काल-वर्ग्येऽपि लोट् स्यात् । लुनोहि
 लुनोहि इत्यत्राद्यं लुनाति, कविष्यति, अक्षाबोत् वा । पुनःपुनरतिशयेन लुनातीत्यर्थः ।
 याहि याहि इति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा याति । अभीजाभीलेत्यधीति ।
 याहि याहि इति अयासीत् यास्यति वा । विहारं तु "समुच्चये सामान्यवचनस्य"
 (३।४।१) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

दी—। कर्मव्यतीहारे सर्वानाम्नी ई वाच्ये समासवच्च
 बहुलम् । (वां) ॥ बहुलमिहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतर-
 शब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः उर्व-
 ण्यः ॥ अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्ये न कृतम् ।
 अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति
 मात्राः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वात् विसर्गस्य सः ।
 इतरैतरम् । इतरैतरेण इत्यादि ।

Pronouns undergo reduplication when implying कर्मव्यती-
 हार or क्रियाव्यतिहारे (interchange of action)—each one doing
 the like ; and they are treated as if compounded ; but the
 two pronouns अन्य and पर are not treated as such, owing
 to "बहुल" here ; on the other hand the pronoun इतर is always
 treated as compounded ; When they are not treated as
 compounded, the Bibhakti of the first member is always
 replaced by the सु (first case ending singular). Rest easy.

मित— । परस्परम् एकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः । कर्मणः व्यतीहारः विनिमय इति कर्मव्यतीहारः । “कर्म-व्यतीहारः” यत् परस्परं सजातीयमेव क्रियां कुर्वन्ति तत्र “सर्वनाम्” सर्वनामव्यस्य “इ” द्विवचनं भवति इति ज्ञेयम् । कृते तु द्विवचने बहुलं समासवत् स्यात् । समासवद्भावस्य किम् कान्तमिति चेत् ? उच्यते । पूर्वपदे विभक्तिलोप एव तत्र फलम् । “बहुलम्” इति वचनात् अन्य पर इति सर्वनामसदृशं समासवत् न भवति । इतरव्यस्य नित्यमेव समासवत् स्यात् ।

ननु यदा कश्चित् समासवत् न भवति तदा किं पूर्वपदे विभक्तिः तिष्ठतीति जिज्ञासायाम् उत्तरं पठति—“असमासवद्भावे” यदा समासवत् न भवति तदा “पूर्वपदस्थता” पूर्वपदे वर्तमानता “सुनः” विभक्तिः स्थानं “सुः” सदैव पद्यमाविभक्तिरेकवचनं भवति इति “वशाज्यः” वाच्यः । अन्योऽन्य विप्राः नमन्ति । एकः विप्रः अन्यं नमति, स तु पुनस्तमेव नमति इति कर्मव्यतीहारः । अतएव अन्य इति सर्वनाम् द्विवचनं भवति । कृतेद्विवचने अन्य इत्येव न समासवद्भावः—तथा पूर्वपदस्थस्य सुनः स्थाने सुविभक्तिरेव । द्विवचने—अन्योऽन्यौ । बहुवचने—अन्योऽन्यान् । तृतीया—अन्योऽन्येन कृतम् । चतुर्थी—अन्योऽन्यस्मै दत्तम् इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं परम् परम् इति परस्परम् । अत “कृत्तादिषु च” (८३१४) इतिविसर्गस्य सकारः । परस्परान्, परस्परी, परस्परैश्च, परस्परैर्वा, परस्परस्मात्, परस्परैषां, परस्परस्मिन् इत्यादीनि रूपाणि । एवम् इतरम् इतरम् इति इतरैतरम् । अत्र नित्यमेव समासवद्भावः । इतरैतरान् । इतरैतरैश्च ।

दो— । स्त्रोनपुंसकयोस्तरपदस्यायाविभक्तौ राग्भावो वा चक्ष्यः ॥ अन्योऽन्याम् । अन्योऽन्यम् । परस्परान् । परस्परम् । इतरैतराम् । इतरैतरं वा इमे आह्वयौ कुले वा भोजयतः ।

The vibhakti of the second member of इतरैतर, परस्पर and अन्योऽन्य is optionally substituted by आम्—with reference to feminine and neuter gender.

मित— । इतरैतर परस्पर अन्योऽन्य इति एतेषां उत्तरस्थिता या द्वितीयादि-

विभक्तिः सा तु स्त्रियां स्त्रीष्वे च विकल्पेन आम् इति रूपं भजते । अन्योऽन्याम्, अन्योऽन्यम् । स्त्रियौ चतियकुले वा अन्योऽन्यं स्पष्टं, अन्योऽन्यां वा । स्त्रियौ चतियकुले वा परस्परं भोजयतः, परस्पराम् । “परस्परं विधायवन्ति लज्जामालो-
कयाश्चक्रुरियादरेण” इति भट्टिः । इतरैतरां, इतरैतरं वा इमे प्राप्नुय्यौ कुले वा भोजयतः । स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा इतरैतरेण इतरैतरां वा स्पष्टं । अन्योऽन्येन अन्योऽन्यां वा उपहसते स्त्रीभिः । पठ्या—अन्योऽन्यां अन्योऽन्यस्य वा वा परस्परस्य परस्परं वा । किं बहुना—स्त्रियां स्त्रीष्वे च सर्व्वोऽसाम् एव विभक्तौनां विकल्पेन आभावः भवति । इतरैतरं अन्योऽन्यं परस्परं इति तयाणामीव स्त्रियां स्त्रीष्वे इति किम् ? पुंसि माभूत् यथा—इतरैतरं राजानी युध्यति । अन्योऽन्यमप्युच्यतः ।

दी—। अत्र केचित्—आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैव उदाहृतात् तेन स्त्री-नपुं कयोरपि तृतीयादिषु पुं वदेव रूपमित्याहुः ।

Some affirm that this replacement of the vibhakti by आम् is with reference to the second case-ending only ; as the example of this same is only to be met with in the celebrated commentary (महाभाष्य) of Patanjali.

मित्र—। केचिद्वदन्ति यत् अयम् आभावः द्वितीयायाम् एव सात्—तथैव भाष्यं दर्शेतात् । परं तृतीयादिषु पुं वदेव रूपाणि भवन्ति ।

दी—। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात् सर्व्व-विभक्तौ आमादेशमाहुः ।

But others contend that the commentary shows only a part of examples (i. e. the examples there are not exhaustive) ; and hence this rule of आभावः holds good with other vibhaktis also.

मित—। अपरं पुनः कथयन्ति यत् भाष्ये उदाहरणस्य दिङ्मातृत्वस्यैव प्रदर्शितम् । अतएव तृतीयादिषु स्त्रियां क्लीबे च आभावः सादिति श्रियम् ।

दी—। दलद्वये टावभावः क्लीबे चादङ् विरहः स्वसोः

समासे सौरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात् यम् ॥

The existence of टाव (available in the feminine gender) is barred in both the members (of the reduplicated form) ; in the neuter, the अदट् sanctioned in the place of सु and अम् is also barred, and the non-elision of the bibhakti सु in case of samasa (of course with reference to those mentioned above)—all these three are to be accepted by dint of the statement of “बहुलम्” here ।

मित—। “दलद्वये” यस्य द्विर्वचनं जातम् तस्य उभयांशे एव “टावभावः” स्त्रीलिङ्गे विहितश्च एव प्रत्ययस्य आभावः इति एकपक्षः । तथा “क्लीबे” क्लीबलिङ्गे “स्वसोः” सु अम् इति विभक्तिद्वये “अदङ्उतरादिभ्यः प्रत्ययः” (अ१/१५) इति सूत्रेण विहितस्य अदटोपि “विरहः” आभावः स्यात् इति अपरपक्षः । अपिच “समासे” समासस्थलेऽपि “सोः” सुविभक्तिः “अलुक्” क्लीबभावश्च इति “वयं” वितयं पञ्चवयं “बाहुलकान्” बहुलम् इत्यस्य यद्वशात् “सिद्धं” स्वीकृतं स्यात् । उदाहरणानि तु पद्यान् द्रष्टव्यानि ।

दी—। तथाहि । अन्योऽन्यम् परस्परम् इत्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । नच सर्वनाम्नोद्धृतिमात्रे इति पुंवदभावः । अन्यपरयोरसमासवदभावात् । नच द्विर्वचनमेव वृत्तिः । यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षौ सासेत्यादौ अतिप्रसङ्गात् । अन्योऽन्यम् इतरेतरमित्यत्र अवङ्उतरादिभ्य इत्यदङ् प्राप्तः । अन्योऽन्यसंस्तकमहस्त्रियामम् । अन्योऽन्यश्चयः । परस्परालिसादृश्यम्, अपर-

स्वरैरित्यादा सोर्लृक् च प्राप्तः । सर्वं बाहुल्यकवलेन समाधेयम् ।
प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं “स्त्रिया”मिति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयं
त्वे तदिति भाष्यं चात्र प्रमाणम् ।

Eng.—Easy—see Tika.

नित— । कारिकायाः—उदाहरणानि प्रदर्शयन्ति । इत्यर्थे टावभावस्य
यथा—स्त्रियः अन्योन्यं परस्परम् वा पश्यन्ति—इति रण्यन्ति, स्त्रीणाम् अन्या अन्यां
पश्यन्ति इत्येव विग्रहः । अतएव अन्या अन्या इति द्विवचनं सञ्जाते द्विरपस्य उभयांश्चि
एव स्त्रीलिङ्गः विहितः टाप् प्रत्ययः प्राप्तः । स च बहुलम् इति वचनात् अत्र न
संज्ञात् अतएव अन्योन्यम् इति पुंलिङ्गवद्वयस्य दृश्यते । एवं परस्परम् इत्यत्रापि ।

ननु सर्वनामो वृत्तिमार्त्तं पुंवदभावः इति वचनवलादेव पुंवदभावः प्रसक्तः तर्हि
कथं बहुलवचनात् पुंवदभावः स्वीक्रियते इति चेत्—समाधत्ते । बहुलवद्वयणात् अन्य
परयोर्न समासवत्—अतएव समासवदभावस्य अन्वयोकारात् अत्र वृत्तिर्नास्ति—यतः
परार्थाभिधानं वृत्तिः । तत्र कृतद्वितमसमैकशेषसनाद्यन्ताधत्तृपाः पञ्च वृत्तयः
सन्ति । नहि द्विवचनम् वृत्तिरिति स्वीक्रियते । अतएव बहुलवचनादेव अत्र
टावभावः । उत्तरखण्डे टावभावोपि बाहुल्यकाश्रयणफलम् ।

ननु द्विवचनमपि वृत्तिरिति स्वीक्रियते चेत् काष्ठानिरिति चेत्—सैवम् । तथा
सति “यायो प्रियः प्रैक्षत कातराक्षौ सा सा क्रिया नमसुखी बभूव” (इति विश्वपाल-
वृत्ते) [“सञ्चारिणौ क्षीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाद्य पतिंवरा सा” (इति रघुवंशे)
“नरं नृमार्गाह इव प्रपेदे भिवर्णभावं स स भूमिपालः” (रघुवंशे)] इत्यादिषु
उदाहरणेषु द्विवचनसर्वेऽपि टाप् प्रत्ययस्य अभागी नास्ति तत्र द्विवचनस्य वृत्तितान-
ज्जोकारादेव । अतएव अन्योन्यम् परस्परम् इत्यर्थे बहुलवचनादेव उभयत्र टावभावः
स्वीकर्तव्यः । “जीवे पादद्विरहः समोः”—इत्यस्य उदाहरणम्—अत्रियकुलानि
अन्योन्यं इतरैतरं वा स्पृहन्ते । अत्र अत्रियकुलानाम् इतरत्—इतरत् स्पृहन्ते
अन्यत् अन्यत् स्पृहन्ते इति विग्रहः । कर्मव्यतीकारे द्विवचने कृते सति “अन्यत्
अन्यत्” “इतरत् इतरत्” इति “अदृक्-उत्तरादिभ्यः पञ्चम्यः” (७१/१५) इति सूत्र-

बलात् प्रसक्तः अदृष्ट इति आदेशः बहुलवचनादेव न भवति—अतएव अन्योऽन्यम् इतरैतरम् इति पुल्लिङ्गवदेव रूपं स्यात् । “समासं सोरज्जुक्” इत्यस्य उदाहरणम्—
“अन्योऽन्यसंस्तननृत्तियामम्” इत्यत “अन्योऽन्य” इत्यनेन सङ्घ “संस्तन” इत्यस्य समासघटनात् “अन्योऽन्य” इति पूर्वदले विभक्तिलोपस्य प्राप्यतः । स च बहुल वचनात् न स्यात् । एवं अन्योऽन्याशयः, इत्यत्रापि “आशयः” इत्यनेन सङ्घ समास-
घटनात् अन्योऽन्य इत्ययं विभक्तिलोपस्य प्रसक्तः । सोऽपि बहुलवचनात् न भवति ।
एवं “परस्पराविसादृश्यम्” “अदृष्टपरस्परः” इत्यादौ समास घटनात् “परस्पर”
इत्यर्थोऽपि विभक्तिलोपः प्रसक्तः—स च बहुलवचनादेव न भवति इति बोध्यम् ।
अतएव सुष्ठूक्तं शीमता दीलितेन “सर्वं वाङ्मूलकवलेन समाधेयम्” इति ।

ननु बहुलवचनात् एतत् समाधेयम् इति या उक्तिस्तस्यां किं प्रमाणमस्ति उत
नास्ति इति चेत्—अस्ति एव । “प्रकृतस्य” प्रकृतविषयस्य स्त्रीनपुंसकयोरिति वार्तिकस्य
भाष्ये च उदाहरणं प्रदत्तम् । तथा “स्तियाम्” (४१।१३) इति सूतस्य भाष्येऽपि
लिखितम् “अन्योऽन्यसंशयम् लीतत्” इति वचनम् अतः प्रमाणम् । अन्यानि कानिचित्
उदाहरणानि—यथा—“चित्तिनमःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः”
इति किराताञ्जलीयै, “व्यर्थोक्तम् पदवर्धनं तथावसाय व्यवसायमस्या परस्पराभर्षित-
हस्तालम् तत्कालमालीभिरुद्वेष्टतालमिति” नैषधचरिते । “व्योष्ठानुहृत्तिजटिलञ्च
शिरोऽस्य साधोरन्योऽन्यपावनममूढभयं समेत्य” इति रघुवंशे ।

२१३४ । अकृच्छ्रे प्रियखखयोरन्यतरसगाम् ॥ ८।१।१३ ॥

दी— । प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । खखखेन ददाति ।
खखेन वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात् सुपि लुकि तदेव
वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ।

The words प्रिय and सुख optionally undergo reduplication when it implies अकृच्छ्रे, i. e. want of difficulty or easiness.

मिति— । “अकृच्छ्रे” अनायासेन अदलीकया इति अर्थे गम्यसिति “प्रिय-

सुखयोः” प्रियं सुखं इति एतयोः “अन्यतरस्याम्” विकल्पेन द्विवचनम् स्यात् । प्रियप्रियेण ददाति प्रियेण वा ददाति । अतिप्रियमपि वस्तु आनन्देन—अतलीजया ददातीत्यर्थः । सुख-सुखेन ददाति—सुखेन ददाति अतिसुखकरमपि अनायासेन प्रयच्छतीत्यर्थः । “कर्म्मधारयबहुवचनम्” (८।१।११) इति कर्म्मधारयबहुभावात् प्रियेण प्रियेण इति विद्युते सुम्बिभक्तौषः । यथात् प्रलब्धादिभ्यः लपसंख्यानम् इति वचनेन अतीयाया एकवचनमेव—तेन प्रियप्रियेण इति रूपम् ।

२१३५ । यथास्वे यथायथम् ॥ ८।१।१४ ॥

दी— । यथास्वमिति वोप्सायाम् अव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयम् तद् यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे लोबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावम् इतरर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

The word यथायथम् is (irregularly) formed by reduplication—to imply वीक्षा and meaning यथास्वम्—i. e. according to one's ownself or own relatives—or rather in accordance with true nature (i. e. properly or rightly).

मित— । स्वम् स्वम् प्रति इति वीक्षायाम् “अव्ययं विभक्तिस्त्रीप—” (२।१।६) इति अव्ययीभावः । स्वः—आत्मा आत्मीयो वा । अतएव योऽयम् आत्मा—यत् च आत्मीयम् तत् यथास्वम् । [यथा स्वम् आत्मानम् स्वभावम् इति यावत् अनतिक्रम्य इति यथास्वम्] । “तस्मिन्” यथास्वम् इत्यर्थे यथाशब्दस्य “द्वे” द्विवचनम् “लोबत्वं च” लोबल्लिगत्वम्—अतएव “ऊरुं लपुं सुके प्रातिपदिकस्य” (१।२।४७) इति ऊरुस्त्वमपि “निपात्यते” निपातनेन सिद्ध्यति । कर्म्मधारयबहुभावात् प्रातिपदिकत्वम् ॥ यथास्वम् इति यथायथम् । यथायथम् ज्ञाता यथास्वभावम् ज्ञाता—यथात्मीयम् ज्ञाता इति वा । यथास्वभावम् ज्ञाता—“यथा” यादृशम् तस्मिन् स्वभावः तादृशम् एव तत् जानाति । यथात्मीयम् ज्ञाता—“यथा” यादृशम् “आत्मीयम्” आत्मनः ज्ञानम्—तथा (तादृशम् एव) वस्तु जानाति । आत्मवीक्षकबहुवचनं वस्तुज्ञानं तस्य इत्यर्थः । तथाहि “यथायथं

ताः सृष्टिर्नामधर्माः” “असक्तमाराधयती यथायथम्” इति । अत यथास्वीयमित्यर्थः इति भाषावृत्तिः ।

२१३६ । इन्द्रं रहस्य-मर्यादावचन-वृत्तकमणयश्चात्रप्रयो-
गाभिव्यक्तिषु ॥ ८।१।१५ ॥

टी— । द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्यभावोऽन्तं चोत्तर-
पदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एवार्थेषु । तत्र रहस्यम् इन्द्र-
शब्दस्य वाच्यम् । इतरं विषयभूताः । इन्द्रं मन्त्रयते । रहस्य-
मित्यर्थः । मर्यादा स्थितानतिक्रमः । आचतुरं होमे पशवो
इन्द्रं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । घौत्रेण
प्रघौत्रेणापि मर्यादीकृतम् । वृत्तकमणं पृथगवस्थानम् । इन्द्रं
वृत्तकान्ता = द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । इन्द्रं यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति । इन्द्रं मङ्गवर्णवासुदेवो । अभिव्यक्तौ साहचर्येण
इत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि इन्द्रमिषयते ।

इति द्विरूपप्रक्रिया ॥

इति श्रीनटमहोजिदोचितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वाह्णं समाप्तम् ॥

The word द्वि being reduplicated, gives birth to the word इन्द्र irregularly in the sense of रहस्य (secrecy, privacy, or reality), non-transgression of status, वृत्तकमण (separate existence), यज्ञपात्र प्रयोग (handling of sacrificial pots), and अभिव्यक्ति (manifestation—by साहचर्य) ।

मित्र— । द्वि इत्यस्य द्विवचनं स्नातुं ; तथा सति “द्वि द्वि” इति स्थितस्य पूर्वपदम् “द्वि” इति अग्रावं भजति, तथा “द्वि” इति उत्तरपदं अन्तर्लभते अनिपा-
तनेन क्लीबलिङ्गम् प्राप्नोति—रहस्यम् मर्यादावचनं वृत्तकमणं यज्ञपात्रप्रयोगः
अभिव्यक्तिरिति एतेषु अर्थेषु । एषां मध्ये रहस्यम् इत्येव इन्द्र इत्यस्य अभिव्यक्तम् ।

मर्यादादिषु विषयभूतः—मर्यादादिविषये एव इन्द्रशब्दस्य प्रयोगो भवति इत्यर्थः ।
 इन्द्रं मन्त्रयते । यौ यौ भूत्वा इन्द्रं रक्षस्वम् मन्त्रयते इत्यर्थः । अत्र अकथितेऽपि रक्षस्व
 इन्द्रम् इत्यस्य स्वाभाविकशक्तिजलादेव रक्षस्वम् इति अर्थः आयाति । मर्यादा
 स्थितेरनतिक्रमण—यथा आचतुरं होमं पश्यो वन्दं मिथुनीयन्ति । इमे पश्यवः
 “आचतुरं” चतुरः पुरुषान् यावत् मिथुनम् गच्छन्ति ; तथाहि पयः पयुना मिथुनं
 गच्छति ; पुनश्च मिथुनं गच्छति । यौतं च प्रयौतं च अयि इति चतुरः पुरुषान् यावत्
 मिथुनीयन्ति (मिथुनायन्ते इति पाठान्तरं हज्जते तत्र शोभनम्) । इमे पश्यव इति
 अत्र मर्यादाविषये इन्द्रशब्दस्य प्रयोगः । वृत्तक्रमण—पृथगवस्थानं—इन्द्रं वृत्तक्रान्ता
 दि-वर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । यज्ञपात्रप्रयोगे यथा—इन्द्रं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।
 अभिव्यक्तिः सादृश्येण प्रकाशः । इन्द्रं सङ्कर्षणवासुदेवौ । इन्द्रं रामलक्ष्णौ ।
 यौ सादृश्येण अभिवाक्ता इत्यर्थः । अत्र सूत्रे योगविभागः इष्टः । यथा (१) इन्द्रं
 इत्येकोऽंशः । (२) रक्षस्व मर्यादावचनं वृत्तक्रमणं यज्ञ-पात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु इति
 द्वितीयांशः । प्रथमांशस्य अर्थः—इन्द्रं इति निपात्यते । द्वितीयांशस्य अर्थः
 रक्षस्वादिवु अर्थेषु च । अतएव एभ्यः अर्थेभ्यः अन्यत्र अपि इन्द्रम् इत्यस्य
 प्रयोगो भवेत् ; यथा—“सुखदुःखयोर्इन्द्रं”, “चार्ये इन्द्रः” (२।२।२८) इत्यादयः ।

इति विरुक्तप्रक्रिया समाप्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीकृष्णदक्षमहिरचितायां सिद्धान्तकौमुदीभाष्यायां मितभाषिणीसमाख्यायां
 तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ॥

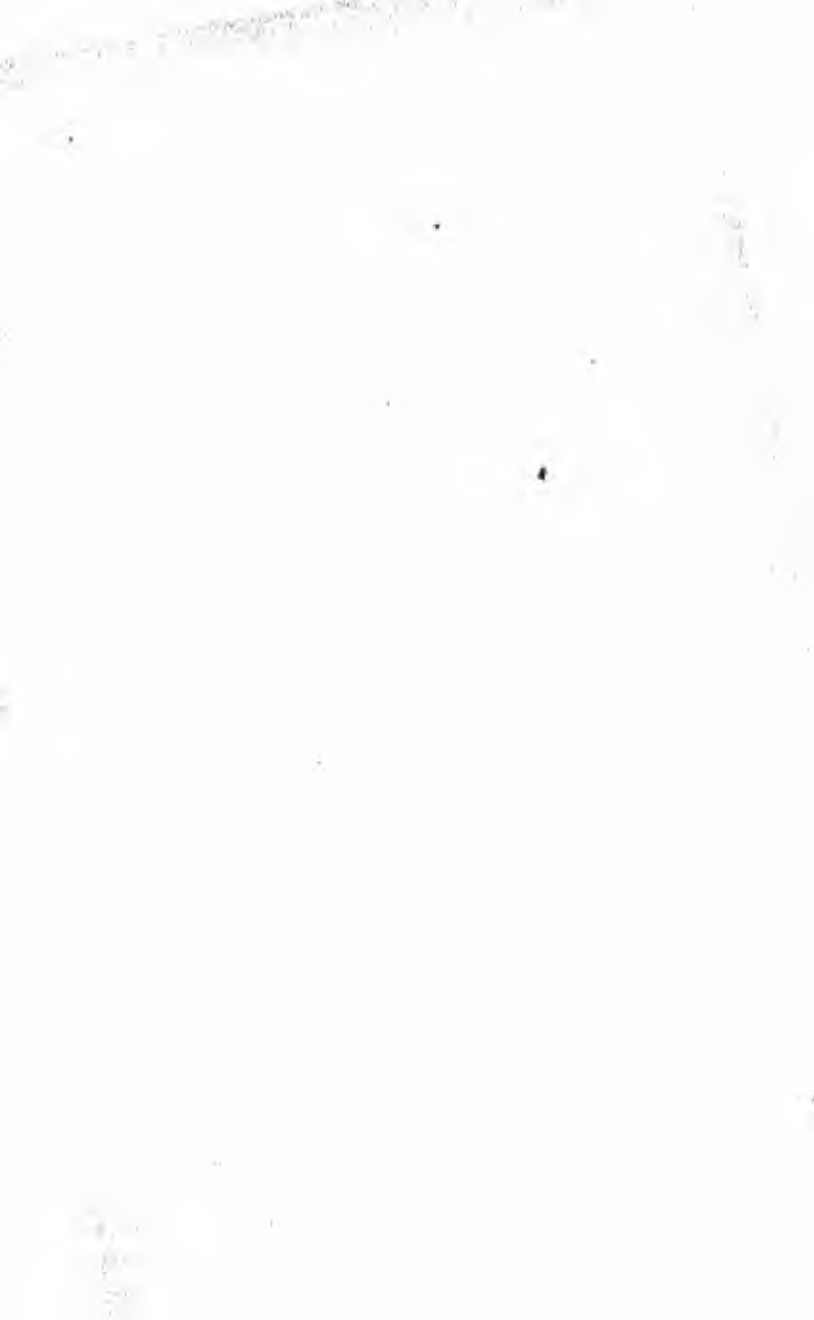
CORRECTION

P. 622 line 12, for “यसीति च इति आकारलोपः”
 read “केचः इति ज्ञस्वः” ।

At P. 648, line 6 for “नक्षत्रिते.....इति नकारलोपः” ।
 read “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नकारलोपः” ।

[N. B.—In case of व्रश्चन्, etc “नक्षत्रिते” should give अन्-भाव-
 लोप and not only नकारलोपः] ।

P. 648, line 7, omit “यसीति च” इति अकारलोपः” ।

Now Available

PRINCIPAL S. RĀY'S—

1. Sakuntalam (with Introduction, Notes			Rs. 2
2. Uttaracharitam	(„ „)	Rs. 2	
3. Mudrarakshasam	(„ „)	Rs. 2	
4. Swapnavasavadattam	(„ „)	Rs. 2	
5. Ratnavali	(„ „)	Rs. 1	
6. Meghadutam	(„ „)	Rs. 2	
7. Laghu-kaumudi	(„ „)	Rs. 1	
etc.	etc.	etc.	

Published by K. Ray, M.A., from 7, Bhawani Dutt Lane, Calcutta,
and Printed by R. N. Mitra at the Nalanda Press,
196, Vivekananda Road, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

atalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 449

Tikshita, Bhattacharya.